

અથર્વવેદનો સુખોધ અનુવાદ

(ચોથો ભાગ)

‘ દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય ’

ભૂમિ કા

આ વિભાગમાં ૮૮ સૂકતો અને ૧૩૦ મંત્રો જુદા જુદા શિષ્યકાલી નીચે સંદર્શાયા છે. જુઓ—

૧	પ્રાણરક્ષણ	૨	સૂકત	૩૩	મંત્ર
૨	દીર્ઘજીવન	૧૨		૧૧૭	
૩	ખાતક પ્રયોગોને દૂર કરવા	૪		૨૪	
૪	નિર્ભયતા	૧		૬	
૫	આરોગ્ય	૧		૧૧	
૬	શુદ્ધિ	૫		૨૫	
૭	હસ્તરપથથી રોગનિવારણ	૧		૭	
૮	સ્વાવર્ણ્યમ	૨		૩	
૯	વાણી	૧		૧	
૧૦	સુખ	૨		૫	
૧૧	ઉત્સાહ	૨		૧૪	
૧૨	જ્ઞાન અને કર્મ	૨		૧૨	
૧૩	પ્રકાશ	૨		૫	
૧૪	મદ્દમનાશન	૨		૧૦૩	
૧૫	વિષમિત્રિત્સા	૧		૭૦	
૧૬	જવર	૨		૨૦	

૧૭	કુષ્ઠનાશન	૨	૮
૧૮	મૃગક્રમાળા	૨	૧૪
૧૯	રોગક્રિમી	૭	૫૭
૨૦	ક્ષેત્રિયરોગ	૨	૧૨
૨૧	પશુઓનું આરોગ્ય	૧	૬
૨૨	શાપ	૧	૧
૨૩	કષ્માનિવારણ	૪	૧૧
૨૪	કસેલપ્રતિબંધ	૩	૧૮
૨૫	મૃત્યુ	૨	૧૦
૨૬	સકિત	૧	૨
૨૭	સાપ	૧	૧૧
૨૮	કર્મણ	૧	૧
૨૯	અશુભ	૧	૨
		૮૮	૬૩૦

આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં સૂકતો અને મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે.

દીર્ઘજીવન

મનુષ્યને મારે દીર્ઘજીવન અથવા રોગરહિત દાંત આયુષ્ય અનાવરણક છે. કુંદુંબ, ધન, અધિકાર, જ્ઞાન વગેરે બાબતો

આવશ્યક છે, પરંતુ આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘ આયુષ્ય નહિ રહે તો મૃત્યુ, મન, અધિકાર, જ્ઞાન વગેરેનો મનુષ્ય માટે કંઈ પણ ઉપયોગ થતો શકતો નથી. મનુષ્ય રોગી બનીને પચારી-માં પડી રહે, ત્યારે ઉત્તમ સુવિચારી પત્ની, પુત્ર, બાંધવગેરે પરિવાર એને માટે નિર્યત્ક બની જાય છે, એવી જ રીતે જેની પાસે પુષ્કળ મન હોવા છતાં આરોગ્યમય દીર્ઘશ્રવન વિના એનાથી એ મનને ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. અધિકાર અને જ્ઞાનને મનુષ્યને ત્યારે જ ઉપયોગ થશે કે જ્યારે એને આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ બધાથી મહત્વપૂર્ણ 'આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાંશુષ્ય' છે.

આ અંશનો એજ વિષય છે 'દીર્ઘશ્રવન અને આરોગ્ય' આરોગ્ય ન રહે તો પણ કેવલ દીર્ઘશ્રવન મનુષ્ય માટે ઉપયોગી નથી, અર્થાત્ મનુષ્યનું શ્રવન સુખપૂર્ણ થવું માટે એના આરોગ્યનું ઉત્તમ સંરક્ષણ થવું એ અત્યંત આવશ્યક છે અને એનું જ દીર્ઘ આયુષ્ય પણ આરોગ્યની સાથે હોવું જોઈએ.

પ્રાણનું રક્ષણ

દીર્ઘ આયુને અર્થ જ પ્રાણનું દીર્ઘકાળ સુધી સંરક્ષણ થવું છે પ્રાણ જ આયુ છે. તેથી કહ્યું છે—

પ્રાણાય જમો યસ્ય સર્વમિદં ઘસાં ।

યો મૃતઃ સર્વસ્વમ્શરો યસ્મિન્ સર્વં પ્રતિષ્ઠતસ્ ॥
(અથર્વ ૧૧૪૧૧)

'જેના આધીન બધું જ છે એ પ્રાણને મારા નખરકાર. એ પ્રાણ બધાનો ઇશ્વર છે, એનામાં સઘળું સમાયેલ છે, એના અધારે જ બધા પ્રાણીઓની રચિત છે.' એ વિષે કહ્યું છે—

પ્રાણ પ્રજા બહુવલે વિના પુષ્કમિવ મિયમ્ ।

પ્રાણો હ સર્વસ્વમ્શરો યથા પ્રાણિતિ યથા ન ॥

(અથર્વ ૧૧૪૧૧૦)

'જેવી રીતે વિતા પેલાના પ્રિય પુત્ર સાથે રહે છે, એવી રીતે બધાનો ઇશ્વર આ પ્રાણ બધાની સાથે રહે છે, જે પ્રાણ ધારણ કરે તે અથવા જે પ્રાણ ધારણ કરતા નથી.'

કેટલાક લોક એમ કહેશે કે આટલું બધું લેવાશક છે, પછી પ્રાણનું મહત્ત્વ જ શું રહ્યું ! એનો ઉત્તર નેદે આ પ્રાણ આપ્યો છે—

આથર્વણોઃ આંગિરસીઃ દેવોઃ પ્રત્યુષ્જા ઉત ।
ઓપઘયાઃ પ્રજાયન્તે યદા ત્યં પ્રાણ જિમ્વસિ ॥

(અથર્વ ૧૧૪૧૧૬)

'આથર્વણી, આંગિરસી, દેવી અને માનવ નિર્મિત ઔપધિઓ ત્યાં સુધી ઉપયોગમાં આવે છે કે જ્યાં પ્રધી પ્રાણની પ્રેરણા શરીરમાં રહે છે.' આ પ્રાણનું મહત્ત્વ છે. તેથી કહ્યું છે કે—

પ્રાણ મા મત્ત્વ પર્વાવૃત્તાં ન મદ્વ્યો મયિષ્વસિ ।

(અથર્વ ૧૧૪૧૨૬)

'હે પ્રાણ ! મારાથી પૃથક્ ન થઈ જા મારાથી દૂર ન થા' કારણ કે પ્રાણ જો દૂર થાય, તો મૃત્યુ જ પ્રાપ્ત થાય તેથી પ્રાણને આપણુકથી દૂર ન થવાની બહોળી પ્રાર્થના કરી છે. એ અત્યંત યોગ્ય અને આવશ્યક છે.

પ્રાણને આપણા શરીરમાં સ્થિર કરવો હોય, તો એના માટે પ્રાણાયામનું અનુશાન અવશ્ય કરવું જોઈએ. પ્રદીર્ઘ પ્રાણ અંદર રહેશે, અંદર એને રોકવો અને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો બહાર પણ એને થોડા સમય માટે રતબધરાખવો, આ ચાર પ્રકાર પ્રાણાયામના અનુશાનના થાય છે, એના યોગસાક્ષના નામ 'પૂરક, કુંભક, રેચક અને પાલકુંભક' એનાં છે. એના વડે કેટલાક પ્રકારના પ્રાણાયામ થાય છે. જુઓ—

૧ મહા પ્રાણાયામ— જેમાં અનિશીપ્ર શ્વાસ અને ઉત્ત્ત્વાસ કરવામાં આવે છે તેને કહેવામાં આવે છે. એનાથી ફેફસાં સ્વચ્છ બને છે. 'લઘુમહા' અને 'દીર્ઘમહા' એના બે પ્રકારના ભેદ હોય છે.

૨ વજ્રાવી પ્રાણાયામ— એ છે કે જેમાં ૨૨૨ સાર્થ શ્વાસ અને ઉત્ત્ત્વાસ કરવામાં આવે છે. કુંભક અંદરનો ફે બહારનો કરતો નથી. શ્વાસ અને ઉત્ત્ત્વાસ ધીરે ધીરે પરંતુ ૨૫૨ની સાથે-અથાજની સાથે-નાકમાં જનારો શ્વાસ અને બહાર નીકળનારો ઉત્ત્ત્વાસના અથાજની સાથે કરવામાં આવે છે. એ શ્વાસોત્ત્વાસના આરાજ પર મન પણ ધારીને તો એકાગ્ર કરી શકાશે હોય. એનાથી મન એકાગ્ર કરવામાં જેલાભ થાય છે, તે પ્રાપ્ત થશે સર્વસાધારણ માનવને માટે આ પ્રાણાયામ સારો લભાવક બની શકે છે.

૩ પ્રાણાયામ— પૂર્ણ પ્રાણાયામ એ છે કે જેમાં ધીરે ધીરે પ્રાણ લેવામાં આવે છે, યથાશક્તિ અંદર કુંભક કરવા માં આવે છે અને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવામાં આવે છે અને

યોગ સમય માટે બહાર કુલક કરવામાં આવે છે જેટલા સમયમાં પૂરક થાય છે, એનાથી આર ગણ્યા સમયમાં કુલક અને બે ધણા સમયમાં રેચક તથા થોડો સમય બાલકુલક કતવામાં આવે છે કુલકનો સમય ચક્રિત અનુસાર થોડો બધવા વધારે પણ થઈ શકે છે કુલક વધુ થવા લાગે તો આ શરીરના ખાતોના સ્થાનના છીંદ્રો ખુલ્લા થાય છે અને શરીર માં નવચેતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે

પ્રાણુપામના ધણા જુદા જુદા પ્રકાર છે, જે કાંઈ ચોખીના આગ્રમમાં રહીને સીખવા પડે છે સાધારણ મનુષ્ય જેનાથી લાભ ઉઠાવી શકે છે, એટલા પ્રાણુપામના ત્રણ પ્રકાર ઉપર આધાર છે. પોતાના શરીરમાં પ્રાણુને સ્થિર કરવાનું કાર્ય આ પ્રાણુપામો કરવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે ભસ્મા અને પૂર્ણ પ્રાણુપામ પ્રથમ વધારે ન કરવા નોંધએ ભસ્મા પ્રાણુપામ દેહસાને સ્વચ્છ કરવા માટે થોડા પ્રમાણમાં કરવો. હડગાચી પ્રાણાચમ વધુ કરવો અને ' પૂર્ણ પ્રાણાચમ ' પોતાની ચક્રિત અનુસાર કરવો. આમ કરવાથી સાધકના શરીરમાં પ્રાણુ સ્થિર રહી શકે છે આશા છે કે આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને વાયકો પોતાના શરીરમાં પ્રાણુને સ્થિર કરવાનો યત્ન કરીને લાભ મેળવશે એના થોડા પણ્ય અભ્યાસ થાય તો પણ્ય એનાથી સારો લાભ થઈ શકે છે.

પ્રગતિ કરવી

ઉત્તન કરવા માટે મનુષ્યને જન છે, તેથી કહ્યું છે—
 ઉચ્ચાન તે પુરુષ નાવયાન । (અથર્વ ૮૧૧૬)
 ' હે મનુષ્ય તારે ઉપર ઉઠાનું છે, તીએ પડાનું નથી ' વેદનો આજ સ દેશ માનવ માત્ર માટે છે આ સદેશ લઈને મનુષ્યોએ પ્રગતિ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા નોંધએ

બોધ અને પ્રતિબોધ

બોધ અને પ્રતિબોધ મનુષ્યના સદાયક થાય એ વિષે કહ્યું છે—

ચોધશ્ચ ત્વા પ્રતિવોધશ્ચ રક્ષતામ્ ।

અસ્વપ્નશ્ચ ત્વાતથદ્રાણશ્ચ રક્ષતામ્

ગોપાચ્ચ ત્વા જાગૃષિશ્ચ રક્ષતામ્ (અથર્વ. ૮૧૧૧૩)

' શાન અને ત્રિશાન તારૂં રક્ષણ કરે, સુસ્તી ન કરવી અને કાપ ન ઊડાવું એ તારૂં રક્ષણ કરે. રક્ષક અને નવચૃત રહેનારો, તારૂં રક્ષણ કરે.' આ ગ્રંથ ધ્વજ કરનારા છે, તેથી આ ગ્રંથ મનુષ્યોએ અપનાવવા યોગ્ય છે. તેથી કહ્યું છે—

આ હિહિ । તમસઃ જ્યોતિઃ આરોહ । (અ ૮૧૧૮)

' આવો અધકારને તથાને પ્રકાશ પર ચઢીને રહો ' આ છે અધકારના માર્ગને તથાને પ્રકાશના માર્ગે ચાલવું. આ પ્રગતિ કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. આમ કરવાથી જે થય છે તે જુલો—

સહસ્રચીવેણ હમં મૃત્યો ઉત્પારયામસિ ।

(અ ૮૧૧૯)

' હજારો વીરોની સદાયતાથી એ મનુષ્યને અમે મૃત્યુના ભયથી દૂર કરીશું ' આ અનુષ્ઠાનથી મનુષ્ય દોષોનું બનશે

ઝોધતાં જ્યોતિ અમ્બેદ્યર્ગાઢા ત્વા હરામિ શત-
 ચારદાય । અવમુચ્ચન્ન મૃત્યુપાશાનશસ્તિ દ્રાઘીય
 આયુ પ્રતર્તે તે વધામિ । (અથર્વ ૮૧૨૨)

' જીવિન મનુષ્યોની જ્યોતિને તું પ્રાપ્ત કર સો વર્ષની આયુને હું તને પ્રાપ્ત કરાવું છું મૃત્યુપાશો તથા અવનતિના કારણોને દૂર કરીને, તારા દીર્ઘ આયુને બનાવી વધુ દીર્ઘ કરી આપું છું. આ પ્રમાણે દીર્ઘ આયુને અનિદીર્ઘ બનાવવું સાધકના આધીન છે સાધક પ્રાણુપામ વગેરે સાધનો કરવાથી પોતાના દીર્ઘ આયુને વધુ દીર્ઘ બનાવી શકે છે

સસર્પિશ્ચા પન્નં પરિદદામિ ત પન્નં સ્વસ્તિ જરસે
 વહન્તુ ॥ (અથર્વ. ૭૫૩૪)

' સર્પતન્ત્રિઓના સ્વાધીન આ મનુષ્યને કરી દઉં છું. ' તેઓ એને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સુરક્ષિત પહોંચાડે ' સપ્તઋષિ આપણા શરીરમાં બે આંખ, બે કાન, બે નાક અને એક મુખ છે, એમના આધીન મનુષ્યને દેહ છે એ એને અતિવૃદ્ધાવસ્થા સુધી લઈ જાય મનુષ્યના આ ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને સુરક્ષિત રીતે દીર્ઘ આયુ પ્રદાન કરે મનુષ્યે આ ઇન્દ્રિયોને ઉત્તમ રીતે ચલાવવાં નોંધએ જેથી મનુષ્ય દીર્ઘ આયુવાળો બને. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું એ આ ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણના આધીન છે

માતાપિતાનું પાપ

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવામાં માતાપિતાનો પણ સંબંધ હોય છે.

માવૃહતાત્ પિતૃહતાત્ ચ પ્વનસઃ શોષે ।

(અથર્વ ૫૧૩૦૪)

' માતા તથા પિતાના પાપને કારણે તું આવો બીમાર બનીને મૃત્યુ છે ' અર્થાત્ માતાપિતાનું પુણ્ય હશે, તો

આવી બીમારી નહિ હોય અને મનુષ્ય નીચેની રહેશે અને દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરશે

આનસિક ગદિત

આનસકદિતની સાથે પણ એનો સંબંધ હોય છે—

પુરુષ ! સર્વેણ મમસા સદ્દશ્વ યપિ ।

યમસ્ય દ્વિતી મા ગુણાઃ । ઝોષ પુરા અગ્નિ દિપિ ॥

(અર્થ ' ૧૩૦૧૬)

હે પુરુષ ! તું તારા સ પૂર્ણ મનની સાથે અહીં આવ

યમના કુતોની સાથે નભ, શ્વની આ નગરીમાં રહે ।
સ પૂર્ણ મનના જ્ઞાન ઉચ્ચ રહેરા જોઈએ કુવિચારથી
મંત્રિન ન હોરા જોઈએ કુવિચાર મનુષ્યને યમદૂતોના આધીન
કરે છે શ્વની નગરી આ શરીર છે સુવિચારથી યુક્તમનથી
અહીં દીર્ઘશ્વન વ્યતીત કરે

મા વિમેઃ । ન મસ્તિવસિ । રજા જરવોઈ કુળોમિ ।

(અર્થ ' ૧૩૦૧૮)

હે મનુષ્ય ! ' તું ટર નહિ તું ખરેશ નહિ તને હું વહાવશ્યા
સુધી રહી શકે એવો કરે છું ' આ અનુકૂળ મનને સુવિચાર
વાળું બનાવનાર અનુકૂળ છે આ અનુકૂળ કરવાથી અને
મનને પવિત્ર વિચારાળુ બનાવનાથી આપુ દીર્ઘ અને છે
મનુષ્યનું મન આ મધુ કરે છે

હુવનથી દીર્ઘ આયુષ્ય

યોગ્ય ઔષધિઓનું હવન કરવાથી મનુષ્ય દીર્ઘશ્વન
પ્રાપ્ત કરી શકે છે જુઓ—

મેવજયયશ્ચા વા વતે । તસ્માદ્વત્તુ સંધિષુ પ્રયુગ્યતે
ન્નતુ સંધિષુ વ્યાધિર્જાયતે । (ગો બા ઉ પ્ર ૧૧૬)

' આ ઔષધિઓથી યનારા બદાય છે તેથી નવતુ
એના સંધિકાળમાં કરવામાં આવે છે કારણ કે નવતુસંધિઓ
માં વ્યાધિઓ થાય છે '

હવન કયા રોગનિવૃત્તિના માટે કરી ઔષધિઓનો કરવો
જોઈએ એનો વિચાર ઉપામ વેલોએ કરવો જોઈએ અને
એવો હવન કરવાથી મનુષ્ય દોષમુક્ત બની જાય છે અને
દીર્ઘશ્વન બની શકે છે

સુવજ્ઞ પારબુ

શરીર પર સુવજ્ઞને પારબુ કરવાથી મનુષ્ય દીર્ઘશ્વન
પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી કહ્યું છે—

યો વિમર્તિ દાક્ષાયણં હિરણ્ય સ મનુષ્યેષુ કણ્ણ્ણે
ત્રીર્થમાયુઃ । (વા ય ૩૪૧૧)

શતાનીકાય હિરણ્ય મલધ્નન્ । (અર્થ ' ૧૩૫)

' જે દાક્ષાયણ સુવજ્ઞ શરીર પર પારબુ કરે છે, તે મનુષ્યમાં
સો વર્ષની દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરે છે ' આ એક ઉપાય દીર્ઘ
આયુ પ્રાપ્ત કરવાનો છે આ ઉપાય દરેક કરી શકે છે
શરીરની સાથે સુવજ્ઞને સ્પર્શ થાયથી એ સુવજ્ઞનું સાથ
પરિણામ શરીર પર થાય છે

આ સિવાય આ પુરતકમાં અનેક પ્રકારના રોગ દૂર કરવાના
ઉપાય બતાવાયા છે મદમ, ક્ષય, જ્વર, મદમાળા, શ્વેતિય-
રોગ, સંધિવાત, મૂત્રરોગ, સ્વેતકુષ્ઠ રોગોના કૃમિઓને
નાશ વગેરે અનેક વિષય એવા છે કે જેનાં રોગનિવારણના
ઉપાય કહ્યા છે તેઓ દૂર થશે ત્યારે જ આરોગ્ય વધશે અને
મનુષ્યો દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરી શકશે. રોગમુખિઓના નાશ
કરવાના વિષયમાં એક મહત્વની વાત કહી છે તે એ છે—

વચ્ચાદિત્વઃ કિમીન્દ્રિયં નિર્મોહનં હસ્તુ
રદિમમિ । યે જ્ઞાતાઃ કિમયો માયિ ॥

(અર્થ ' ૨૩૨૧૨)

' ઉદય થનારો તથા અસ્ત પામનારો સમય પોતાના
કિરણોથી રોગ કૃમિઓના નાશ કરે ' સમયકિરણોથી રોગના
કૃમિ દૂર થયે છે આ વાત અહીં કહી છે ધર્મા સ્વપ્નકિરણ
આવે તો ધર્મમાં આરોગ્યનું સવર્ધન થઈ શકે છે એ વાત
દરેક ખ્યાનમાં વિશેષ યોગ્ય છે

હસ્તસ્પર્શથી રોગનાશ

હસ્તસ્પર્શથી રોગ દૂર કરવાની વિદ્યા વેદમ ગોમાં કહી
છે જુઓ—

આ રવાગ્નશ્વત્તાતિમિઃ મયો અરિદતાતિમિઃ ।
દક્ષં તુ ડગ્રમામારિય વરા વર્ષનં મુશામિ તે ॥૧॥
અર્થ મે હસ્તો મગવાન્ અર્થ મે મગવચ્ચર ।
અર્થ મે વિશ્વમેવતોડય શિવામિમર્શનઃ ॥ ૧ ॥
હસ્તાગ્ર્યાં દગ્રાગ્નાગ્ર્યાં જિહ્વા યાચઃ પુરોગમિ ।
અનામચિતુર્મ્યાં હસ્તાગ્ર્યાં તાગ્ર્યાં રવામિ
મૃશામસિ ॥ ૭ ॥

' શાંતિદાયક યુગ્ધોડી સાથે અને વિનાશ દૂર કરનારા યુધ્ધ
યુગ્ધોડી સાથે હું તમારી પાસે આવ્યો છું, હું તમારા ઉપ

બગને વધારે છુ, યક્ષ્મ આદિ રોગોને દૂર કરે છુ, આ મારો હાથ ભાગ્ય વધારનારો છે અને આ બીજો હાથ એનાથી પણ વધુ શક્તિશાલી છે આ મારો હાથ સ પૂર્ણ રોગોને દૂર કરનારો છે અને કલ્યાણ આપનારો છે દસ આંગીરૂપ શાખાઓ આ મારા હાથોમાં છે, જીભથી શુભ કલ્યાણ કરનારી ભાષા હું બોલુ છુ અને આ નીરોગિતાને આપનારા હાથોથી તને હું રક્ષા કરે છુ આ મારા હસ્તરક્ષકોથી તું નિ સંદેહ નિરોગી બની જશે. આ મારા હસ્તરક્ષકોમાં એવો પ્રભાવ છે '

હસ્તરક્ષકો આરોગ્ય પ્રદાન આ રીતે કરતા હતા આ વિદ્યા આજે પણ વધી રહી છે અને એ હસ્તરક્ષકો આરોગ્ય આપનારા આજીવન ધણાં છે એ માટે આ વિદ્યાના

વિષયમાં વધુ લખનાની આવશ્યકતા નથી મનનો દૃઢ સંકલ્પ હોવો જોઈએ, તે માનસિક દૃઢ સંકલ્પની સાથે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તથા હસ્તરક્ષકોથી આપણા મનની શક્તિ તે રોગોમાં પહોંચે છે અને ઇષ્ટ કાર્ય કરે છે આ હસ્તરક્ષકોથી રોગ દૂર કરવાની વિદ્યા વેદમાં કહી છે એજ અહિં બતાવવાનું છે.

આ પ્રમણે આ પુસ્તકમાં ' હીર્વજીવન અને અ રોગ્ય ' ના સંઘના કેટલક ઉપયોગી વિષય આવી ગયા છે એનો પ્રિયાર કરીને વાચકો આ અત્યાવશ્યક વિષયનું યોગ્ય અધ્યયન કરીને સ્વયં હીર્વજીવન તથા આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરીને માનવ માત્રનું હિતસાધન કરવાનું અનુબ્ધાન કરવું માટે કેટલક થષ જશે એવી આશા રાખુ છુ

પારડી }
(જિ મુરત)

નિવેદનકર્તા
શ્રીપાદ દામોદર માતલેજી,
અધ્યક્ષ- રનાયાય-મ ડગ

અથર્વવેદનો સુખોદ્ય અનુવાદ

[ભાગ ચોથો]

દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય

પ્રાણુનું સંરક્ષણ કરવું

કાંડ ૧૨, સૂકત ૪

(ઋષિ:— માર્ગવો વૈદમિ. । દેવતા— પ્રાણ: ।)

પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વૈમિદં વચ્ચે । યો મૃતઃ સર્વૈસ્પેશ્વરો યસ્મિન્તસર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્	॥ ૧ ॥
નમસ્તે પ્રાણ ક્રન્દાય નમસ્તે સ્તનયિત્વે । નમસ્તે પ્રાણ વિદ્યુતે નમસ્તે પ્રાણ વર્ષતે	॥ ૨ ॥
યત્પ્રાણ સ્તનયિત્વુનામિક્રન્દત્યોષધીઃ । પ્ર વીંયન્તે મંમીન્દધતેડ્યોં બહીર્વિં જાયન્તે	॥ ૩ ॥
યત્પ્રાણ ક્ષતાવાર્ગતેડમિક્રન્દત્યોષધીઃ । સર્વં તદા પ્ર મૌદતે યત્કિં ચ ભૂમ્યામાર્ધિ	॥ ૪ ॥

અર્થ— (યસ્ય ઘટાં) જેના કાળુમાં (હવેં સર્વેં) આ અધું જગત છે તેને (પ્રાણાય નમઃ) પ્રાણને મારા નમસ્કાર હો. (યઃ સર્વેસ્ય ર્દધ્વરઃ) તે પ્રાણ અધાને પ્રધ્વર (મૃતઃ) છે અને (યસ્મિન્ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં) તેમાં અધું જગત રહેલું છે. [૧]

હે પ્રાણ ! (ક્રન્દાય તે નમઃ) ગર્જના કરનારા તને નમસ્કાર હો. (સ્તનયિત્વે) મેઘ ગર્જના કરનારા તને નમસ્કાર હો. હે પ્રાણ (વિદ્યુતે) ચમકનારા તને નમસ્કાર અને હે પ્રાણ ! (વર્ષતે) વૃષ્ટિ કરનારા તને નમસ્કાર હો. [૨]

હે પ્રાણ ! (યત્ ઓષધીઃ સ્તનયિત્વુના ક્રન્દતિ) ન્યારે તું ઔષધિયોની સામે મહાન્ ગર્જના કરે છે, ત્યારે ઔષધિઓ (પ્રવીંયન્તે) તેજસ્વી થાય છે. (ગર્માન્ દધતે) ગર્ભધારણ કરે છે અને (યયો ઘટીઃ વિજાયન્તે) ધણા પ્રકારે વિસ્તાર પામે છે. [૩]

હે પ્રાણ ! (ક્ષતૌ માર્ગતે) વર્ષાઋતુ આવતાં જ ન્યારે તું (ઓષધીઃ અમિ ક્રન્દતિ) ઔષધિના ઉદ્દેશથી ગર્જના કરવા લાગે છે, (તદ્ યત્ કિં ચ ભૂમ્યાં માર્ધિ સત્ સર્વં પ્રમોદતે) ત્યારે સર્વ જગત આનંદિત થાય છે, જે કંઈ આ પૃથ્વીપર છે. [૪]

एकं पादं नोत्खिदति सलिलादंस उच्चरन् ।

यदङ्गं स तमुत्खिदयेन्नेवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत्कदा चन ॥ २१ ॥

अष्टार्चकं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।

अर्घेन विश्वं भुવનं जजान यदस्याર્ષं कृतमः स केतुः ॥ २२ ॥

यो अस्य विश्वजन्मन् ईशे विश्वस्य चेष्टतः । अन्येषु क्षિप्रधन्वने तस्मै प्राणं नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

यो अस्य सर्वजन्मन् ईशे सर्वस्य चेष्टतः । अतन्द्रો ब्रह्मणा धीरः प्राणो માનું તિષ્ઠતુ ॥ ૨૪ ॥

ऊर्ध्वः सुतेषु जागार ननु तिर्यङ् નિ પધતે । ન સુતર્મસ્ય સુતેષ્વનું શુશ્રાવ કશ્ચન ॥ ૨૫ ॥

प्राणं मा मत्पर्यावृतो न मदुन्यो मविष्यसि । अर्वा गर्भमिव जीवसे प्राणं वृध्नामि स्वा मयि ॥ २६ ॥

અર્થ— (સલિલાત્ દસ ઉચ્ચારન્) પાણીમાંથી હ સ ખદાર આવતાં (એક પાદ ન ઉત્ખિદતિ) એક પગ ઉપાડતો નથી, (અગ) હે પ્રિય (યત્ સ ત ઉત્ખિદેત્) જો તે પગ ઉપાડશે (ન યદ અથ સ્યાન્ ન શ્વઃ ન રાત્રી ન અહ સ્યાન્ ન વ્યુચ્છેત્ કદાચન) તો આજ કાલ રાત્રી, દિવસ, પ્રકાશ, અધાત્ કશુ જ થશે નહિ [૨૧]

(અષ્ટાર્ચક) આઠ પૈરાળી યુક્ત (સહસ્રાર) અક્ષરોના કારણે બ્યક્ત (એકનેમિ વર્તતે) જેનું છે તેનું આ પ્રાણચક્ર (પ્ર પુરો નિ પશ્ચા) આગળ પાછળ બાંધે છે (અર્ઘેન વિશ્વ ભુવન જજાન) આપણા આત્મી બધા વિશ્વને ઉત્પન્ન કરી (યત્ અસ્ય અર્ઘ) તેના જે આપણે આજ પાડી રહે છે, (કૃતમ સ કેતુ) તે કેતુ ચિન્હ છે ? [૨૨]

હે પ્રણ ! (અસ્ય વિશ્વ-જન્મન) બધાને જન્મ આપનાર અને આ બધા (વિશ્વસ્ય ચેષ્ટત) હલચલ કરનારા (યા ઈશે) જગતનો જે હથ છે બધા (અન્યેષુ) બીજાનાં (ક્ષિપ્ર-ધન્વને તમ) સીપ્રગતિવાળા તને નમન હો [૨૩]

(યા અસ્ય સર્વજન્મન) જન્મ ધારણ કરનારા અને (ચેષ્ટત સર્વસ્ય) હલચલ કરનારા બધાનો જ (ઈશે) સ્વામી છે તે પૈર્ષમવ પ્રાણ (અતન્દ્ર) આજસ છોડી, (બ્રહ્મણા ધીર) આત્મશક્તિથી યુક્ત થતો પ્રાણ (મા) મારી પાસે (અનુતિષ્ઠતુ) સહા રહે [૨૪]

(સુતેષુ) બધા ઉપી ગયા પછી પણ આ પ્રણ (ડુર્ધ્વ) ઉભો રહી (જાગાર) બચ્ચત રહે છે (નનુ તિર્યઙ્ નિપધતે) મેહ પણ વખત ત્રાસો-વાંકો પડતો નથી, (સુતેષુ અસ્ય સુત) બધા ઉપી ગયા પછી તેનું ઉપી જવું (કશ્ચન ન મનુશુશ્રાવ) મેહને સાંભળ્યું નથી [૨૫]

હે પ્રાણ ! (મત્ મા પર્યાવૃત્) મારાથી ધ્રુવ ન થા (ન મત્ અમ્ય મવિષ્યસિ) મારાથી દૂર જતો નહીં, (જીવસે અર્વા ગર્ભમિવ) પાણીના ગર્ભની જેમ હે પ્રાણ ! (જીવસે મયિ ત્વા વૃધ્નામિ) જીવન માટે તને મારામાં બાંધુ છું [૨૬]

પ્રાણુનું સંરક્ષણ કરવું

પ્રાણુનું મહત્વ

પ્રાણુની અથવા પ્રાણુ વિષે જે વિદ્યા હોય છે તેને 'પ્રાણ-વિદ્યા' કહે છે. મનુષ્યોને બીજી બધી વિદ્યા કરતાં પ્રાણ-વિદ્યાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના શરીરમાં ભૌતિક અને અભૌતિક અનેક શક્તિઓ છે. તે બધી શક્તિઓમાં પ્રાણશક્તિનું મહત્ત્વ સર્વોત્ક્રમ છે. (બધી બીજી) શક્તિઓનો અસ્ત થયા પછી પણ પ્રાણશક્તિ કાચું કરે છે, પરંતુ પ્રાણનો અસ્ત થયા પછી બીજી કોઈ અન્ય શક્તિ કાચું કરવા રહી શકતી નથી આવી રીતે પ્રાણનું મહત્ત્વ પોતેજ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં 'પ્રાણ' શબ્દથી પરમેશ્વરની વિશ્વવ્યાપક જીવનશક્તિ (Life, energy) કહેલી છે. આ બધી દુનિયા આ પરમાત્માની જીવનશક્તિના આધીન આ સર્વ સંસાર છે, તેના આધારે રહી છે અને તેથી જ આખા વિશ્વનું નિયંત્રન થતું આવ્યું છે. સમષ્ટિ દૃષ્ટિએ પ્રાણનું રાજ્ય બધે જ છે, બધી દૃષ્ટિએ પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પણ પ્રાણનું જ અધિપત્ય છે. પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યેક શરીરમાં જે જે ઇન્દ્રિયા-દિક્શક્તિઓ છે તેમજ લુદા લુદા ઇન્દ્રિયા અને અવયવો છે, તે બધા પ્રાણના તાબે છે. પ્રાણના આધીન બધું શરીર છે. શરીરમાં પ્રાણ જ બધા ઇન્દ્રિયા અને અવયવોનો મુખર છે કારણકે તેના આધારે જ આખા શરીરને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણ વગર આ શરીરની સ્થિતિ જ રહી શકતી નથી એટલે પ્રાણને વશ કરવાથી સંપૂર્ણ શરીર નિરાંગી અને મજબૂત બની શકે છે અને જો પ્રાણ નિર્બળ થાય તો બધું શરીર નિર્બળ બને છે, માટે પ્રાણને રવાંધીન કરી લેવાની જરૂરી છે.

આપણા શરીરમાં શ્વાસ ઇન્જેક્શન રૂપે પ્રાણ આવી રહ્યો છે અને જમથી મરણ સુધી તે આ કાચું કરતો રહેશે, બધા ઇન્દ્રિયા અને અવયવો મરી ગયા પછી પણ થોડા વખત સુધી પ્રાણ કાચું કરતો રહે છે. તેથી બધામાં પ્રાણ મુખ્ય છે અને બધાનો આધાર છે. આપણા પ્રાણને ફક્ત શ્વાસરૂપ ન સમજવો પણ તેને ત્રેષ્ઠ દિવ્યશક્તિનો અંશ સમજવું યોગ્ય થશે. મનની ઇન્દ્રિયશક્તિથી પ્રેરિત પ્રાણ બધા શરીરનું આરામ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થાય છે, આ દૃષ્ટિએ પ્રાણનું

મહત્ત્વ બધા શરીરમાં વધારે છે. તેના મહત્ત્વને સમજી હંમેશા મનમાં ધારણ કરવું જોઈએ. " પોતાના પ્રાણના આધીન આરંભ્યાશુ શરીર છે, પ્રાણના કારણે તે સ્થિર રહે છે અને તેની બધી હલચલ પ્રાણની પ્રેરણાથી થાય છે. આ પ્રકારે હું પ્રાણની ઉપાસના કરીશ અને તેને પોતાને વશ કરીશ, પ્રાણીપામથી તેને પ્રસન્ન કરી, કાબૂમાં લાવેલા પ્રાણ વડે ઇન્દ્રિયરૂપે પોતાના શરીરમાં કાચું કરીશ. " આ ભાવના મનમાં ધારણ કરી આપણી પ્રાણશક્તિનું ચિંતન કરવું જોઈએ.

આ પ્રાણ જેમ શરીરમાં છે તેમજ બહાર પણ છે, તે વિષે બીજો મંત્ર જોવા જેવો છે.

આ બીજા મંત્રમાં કેવળ મર્જના કરનાર વાદળાનું નામ 'ક્ષત્' આપ્યું છે. મોટી મર્જના અને વિજયીનો વળકાટ જેમનાથી થાય છે તે વાદળાઓને 'સ્તનયિત્વ' કહે છે, જેમાં વિજયી પછી ચમકે છે તેને 'વિદ્યુત્' કહે છે અને વરસાદ વરસનાર મેઘને 'સર્વત્' નામ છે. આ બધા મેઘો અંતરિક્ષમાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરે છે અને જલિ વડે તે પ્રાણ આ પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને જલ-વનસ્પતિઓમાં સંચારિત થાય છે.

ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે અંતરિક્ષ રચાનનો પ્રાણ જલિ દ્વારા ઔષધિ-વનસ્પતિઓમાં આવી વનસ્પતિનો વિસ્તાર કરે છે, પ્રાણની આ શક્તિ જોવા લાયક છે.

જલિ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા પ્રાણની શક્તિથી ફક્ત જલ વનસ્પતિ જ પ્રકુલિત થાય છે એમ નહિ, પણ અન્ય જીવ, જંતુ, પ્રાણીઓ પણ આનંદિત થાય છે. મનુષ્ય પોતે તેનો અનુભવ કરી શકે છે. એમ ત્રીજા મંત્રનું કહેવું છે.

અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રાણનું કાચું આ મુખ્ય યોથા અને પાંચમાં મંત્રમાં પાઠકો જોઈ શકે છે અને દુનિયામાં આ પ્રાણનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો અનુભવ કરી શકે છે. પ્રથમ મંત્રમાં પ્રાણનું સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તેની અંતરિક્ષ રચનાય એક વિશ્વૃતિ અહીં બતાવી છે. હવે તેની વૈયક્તિક વિશ્વૃતિ સાતમાં અને આઠમાં મંત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.

આસની સાથે પ્રાણનું અંદર મગન થાય છે અને

યદા પ્રાણો અસ્વર્વર્ષાદ્યર્પેણ પૃથિવીં પ્રહીમ્ । પશુવસ્તસ્ય મૌદન્તે મહો વૈ નૌ મવિષ્યતિ ॥ ૫ ॥

અભિર્વૃષ્ટા ઓર્પધયઃ પ્રાણેન સર્મવાદિરન્ । આયુર્વૈ નઃ પ્રાવીતરઃ સર્વી નઃ સુરમીરકઃ ॥ ૬ ॥

નર્મસ્તે અસ્ત્વાયતે નર્મો અસ્તુ પરાયતે । નર્મસ્તે પ્રાણ તિષ્ઠત આસીનાયોત તે નર્મઃ ॥ ૭ ॥

નર્મસ્તે પ્રાણ પ્રાણતે નર્મો અસ્ત્વપાનતે ।

પરાચીનાય તે નમઃ પ્રતીચીનાય તે નમઃ સર્વેસ્મૈ ત દ્વદ્ નમઃ ॥ ૮ ॥

યા તે પ્રાણ પ્રિયા તનુર્યો તે પ્રાણ પ્રેયસી । અયો યદ્વૈપજં તથ તસ્ય નો ઘેહિ જીવસે ॥ ૯ ॥

પ્રાણઃ પ્રજા અનુ વસ્તે પિતા પુત્રમિવ પ્રિયમ્ । પ્રાણો હ સર્વેસ્યેશ્વરો યદ્ પ્રાણતિ યદ્ ન ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણો મૃત્યુઃ પ્રાણસ્તુકમા પ્રાણં દેવા ઉપાસતે । પ્રાણો હ સત્યવાદિનંમુત્તમે લોક આ દંધત્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રાણો વિરાટ્ પ્રાણો દેદ્રી પ્રાણં સર્વ ઉપાસતે । પ્રાણો હ સર્વેશ્વન્દ્રમાઃ પ્રાણમાહુઃ પ્રજાપતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ— (યદા પ્રાણઃ) જ્યારે પ્રાણ (વર્ષેણ મહીં પૃથિવીં અરુપચર્વૈત્) રુષ્ટિ દ્વારા આ મહાન બૂમિ ઉપર વરસાદ વરસાને છે (તત્ પશુવાઃ પ્રમૌદન્તે) ત્યારે પણ હર્ષિત થાય છે, (અને સમને છે કે) ખાતીથી હવે (નઃ) વૈઃ મહઃ મવિષ્યતિ) અમારી બધાની શુદ્ધિ થશે, [૫]

(અમિ છુટ્ટાઃ ઓર્પધયઃ) ઓર્પધિ ઉપર રુષ્ટિ થયા પછી ઓર્પધિયો (પ્રાણેન સમવાદિરન્) પ્રાણની ભેડે વાતચિત કરે છે કે, હે પ્રાણ ! (નઃ આયુઃ વૈ પ્રાવીતરઃ) તે અમારું જીવન વધાવું છે અને અમને બધાને (સુરમીઃ) સુખધન્યકર્તા (અકઃ) કર્યાં છે. [૬]

(આયતે તે નમઃ અસ્તુ) આગમન કરનારા પ્રાણના માટે નમસ્કાર હો ! (પરાયતે નમઃ અસ્તુ) ગમન કરનારા પ્રાણના માટે નમસ્કાર હો ! હે પ્રાણ (તિષ્ઠતે) રિશ્ત રહેનાર અને (આસીનાય તે નમઃ) બેસનારા પ્રાણને નમસ્કાર હો ! [૭]

હે પ્રાણ (પ્રાણતે) જીવનનું કાર્ય કરનારા તને નમસ્કાર હો. (અપાસતે) અપાનનું કાર્ય કરનારા તારા માટે નમસ્કાર હો. (પરાચીનાય) આગળ પ્રગતિ કરનારા અને (પ્રતીચીનાય) પાછળ હટનારા પ્રાણને નમસ્કાર હો. (સર્વેસ્મૈ ત દ્વદ્ નમઃ) બધું કાર્ય કરનારા તારા માટે અમારો નમસ્કાર હો ! [૮]

હે પ્રાણ (યા તે પ્રિયા તનુઃ) જે મારું પ્રાણમય પ્રિય શરીર છે, (યા તે પ્રેયસી) અને જે તારો (મૃત્યુપાન ૬૫) પ્રિય ભાગ છે તેમજ (અયો યત્ તથ મેવજં) જે તારી દવા છે, તે (જીવસે નઃ ઘેહિ) દીર્ઘ જીવન માટે અમને આપો. [૯]

(પિતા મિયં પુત્રં હવ) જે અમાણે પ્રિય પુત્રની ભેડે પિતા રહે છે તેજ પ્રકારે (પ્રાણઃ પ્રજાઃ અનુવસ્તે) બધી પ્રજાઓ સાથે પ્રાણ રહે છે. (યત્ પ્રાણિતિ) જે પ્રાણ ધારણ કરે છે અને (યત્ ચ ન) જે ધારણ કરતા નથી, (પ્રાણઃ સર્વેસ્ય હૈશ્વરઃ) તે બધાનો પ્રાણ હૈશ્વર જ છે. [૧૦]

(પ્રાણઃ મૃત્યુઃ) પ્રાણ જ મૃત્યુ છે અને (પ્રાણઃ તત્કમા) પ્રાણ જ જીવનની શક્તિ છે, માટે (પ્રાણો દેવાઃ ઉપાસતે) બધા દેવા પ્રાણની ઉપાસના કરે છે. (પ્રાણો હ સત્યવાદિનં) કાચુ કે સાચવાદીને પ્રાણ જ (વત્તમે લોકે ધાદધત્) ઉત્તમલીકર્મા પદોચારે છે. [૧૧]

પ્રાણ (વિ રાજ) વિશેષ તેજસ્વી છે. અને પ્રાણ જ (દેદ્રી) બધાનો પ્રેરક છે માટે (પ્રાણં સર્વે ઉપાસતે) પ્રાણની બધા ઉપાસના કરે છે, સૂરજ, ચંદ્રમા અને પ્રજાપતિ પણ (પ્રાણં આહુઃ) પ્રાણ જ છે. [૧૨]

પ્રાણાપાનો વ્રીહિયવાવેનદ્વાન્પ્રાણ ઉચ્યતે । યવે હ પ્રાણ આહિતોડપાનો વ્રીહિરુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥
 અપાનતિ પ્રાણતિ પુરુષો ગર્ભે અન્તરા । યદા ત્વં પ્રાણ જિન્વસ્યથ સ જાયતે પુનઃ ॥ ૧૪ ॥
 પ્રાણમાહુર્માતરિશ્વાનં વાતોં હ પ્રાણ ઉચ્યતે । પ્રાણે હં મૂતં મર્ચ્યં ચ પ્રાણે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
 આયર્વર્ણારાક્ષિરસીર્દેવૈર્મનુપ્યજા ઉત । ઓષધયઃ પ્ર જાયન્તે યદા ત્વં પ્રાણ જિન્વસિ ॥ ૧૬ ॥
 યદા પ્રાણો અમ્યર્વર્ણાદ્વર્ણે પૃથિર્વી મહીમ્ । ઓષધયઃ પ્ર જાયન્તેડ્યો યાઃ કાશ્ચ વીરુષઃ ॥ ૧૭ ॥
 યસ્તે પ્રાણેદં વેદુ યસ્મિન્પ્રાણિ પ્રતિષ્ઠિતઃ । સર્વે તસ્મૈ વર્લિં હરાન્મુર્ધ્નિલ્લોક ઉત્તમે ॥ ૧૮ ॥
 યથા પ્રાણ વલિહુતસ્તુમ્યં સર્વાઃ પ્રજા ઇમાઃ । યવા તસ્મૈ વર્લિં હરાન્યસ્ત્વા ઘ્રૂણવંત્સુશ્રવઃ ॥ ૧૯ ॥
 અન્તર્ગર્ભશ્ચરતિ દેવતાસ્વામૃતો મૂતઃ સ ઉ-જાયતે પુનઃ । ॥ ૨૦ ॥
 સ મૂતો મર્ચ્યં મવિષ્યત્પિતા પુત્રં પ્ર વિવેશા શર્ચીભિઃ ॥ ૨૦ ॥

ત્રી. અર્થ—(પ્રાણાપાનો વ્રીહિયવૌ) પ્રાણ અને અપાન, ચોખા અને જવ છે, (યવદ્વાન્) બળદ જ (પ્રાણઃ ઉચ્યતે) મુખ્ય પ્રાણ છે. (યવે હ પ્રાણઃ આહિતઃ) જવમાં પ્રાણ રાખ્યા છે અને (વ્રીહિઃ અપાનઃ ઉચ્યતે) ચોખાને અપાન કહે છે. [૧૩]

(પુરુષઃ ગર્ભે અન્તરા) એવ ગર્ભની અંદર (પ્રાણતિ અપાનતિ) પ્રાણ અને અપાનની ક્રિયાઓ કરે છે. હે પ્રાણ ! ન્યારે તું (જિન્વસિ) પ્રેરણા કરે છે, ત્યારે તે (અથ સઃ પુનઃ જાયતે) એવ ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. [૧૪]

(પ્રાણં માતરિશ્વાનં આહુઃ) પ્રાણને માતરિશ્વા કહે છે અને (વાતોં હ પ્રાણઃ ઉચ્યતે) વાયુનું નામ જ છે પ્રાણ. (મૂતં મર્ચ્યં હ ચ પ્રાણે) મૂત, ભવિષ્ય અને જે કંઈ વર્તમાનકાલમાં છે તે બધું જ પ્રાણમાં (સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં) રહે છે. [૧૫]

હે પ્રાણ (યદા) ન્યાર સુધી તું (જિન્વસિ) પ્રેરણા કરે છે, ત્યાર સુધી જ આયર્વર્ણા, આગિરસ, દેવી અને મનુષ્યકૃત (ઓષધયઃ) ઔષધીઓ, (પ્રજાયતે) રજા આપે છે. [૧૬]

(યદા પ્રાણઃ મર્હાં પૃથિર્વી અમ્યર્વર્ણા) ન્યારે પ્રાણ આ મોટો પૃથ્વી ઉપર રજી કરે છે ત્યારે (ઓષધયઃ વીરુષઃ યાઃ કાઃ ચ પ્રજાયન્તે) ઔષધીઓ વનસ્પતિઓ વધી જાય છે. [૧૭]

હે પ્રાણ ! (યઃ તે દદં વેદ) જે પ્રાણસ તારી આ શકિતને બાજુ છે અને (યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ અસિ) જે પ્રાણસોમાં તું પ્રતિષ્ઠિત છે, (તસ્મૈ સર્વે વર્લિં હરાન્) તે પ્રાણસ માટે ઉત્તમ લોકમાં બધા જ સત્કાર સમર્પણ કરે છે. [૧૮]

હે પ્રાણ ! (યથા) જે પ્રકારે આ (સુમ્યં સર્વાઃ ઇમાઃ પ્રજાઃ વલિહુતઃ) બધા અળગનો તારો સત્કાર કરે છે, કે (યઃ) જે (સુશ્રવાઃ) ઉત્તમ યશસ્વી અને (સ્વા) તારું સામર્થ્ય (ઘ્રૂણવન્) સાંભળે છે, (તસ્મૈ વર્લિં હરાન્) તેને માટે પણ બળી આપે છે. [૧૯]

(દેવતાસુ આમૃતઃ) ઇંદ્રિયો વગેરેમાં જે વ્યાપક પ્રાણ છે, (અન્તઃ ગર્ભઃ ચરતિ) ગર્ભની અંદર ચાલે છે. જે (મૂતઃ) પહેલાં થયેા દત્તો (સઃ) તેજઃ પુનઃ જાયતે) ફરી નિર્માણ થાય છે. જે (મૂતઃ) પહેલાં થયેા દત્તો (સઃ) તે જ (મર્ચ્યં મવિષ્યત્) દાસ થાય છે અને પછી પણ થયેા પિતા (શર્ચીભિઃ) પોતાની બધી શકિત વડે (પુત્રં મવિ-વેશ) પુત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. [૨૦]

एकं पादं नोत्तिष्ठति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।

यद्वह्न स तर्षत्पिदेसैवाद्य न श्वः स्याद्य रात्री नार्हः स्यान्न व्युच्छेत्कदा चन ॥ २१ ॥

अष्टार्चकं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षं प्र पुरो नि पश्चा ।

अर्धेन विश्वं भुવનं જજાન ચદસ્યાર્ધ કંતમઃ સ કેતુઃ ॥ ૨૨ ॥

यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टतः । अन्येषु सिप्रवन्वने, तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः । अतन्द्रो नर्हणा धीरः प्राणो मानું તિષ્ઠતુ ॥ ૨૪ ॥

ऊर्ध्वः सुतेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पश्यते । न सुप्तस्य सुप्तेषु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥

પ્રાણ મા મંત્પર્યાર્ણતો ન મદુન્યો મંવિષ્યસિ । અર્ધાં ગર્ભમિવ જીવસે પ્રાણ વઝામિ ત્વા મર્યે ॥ ૨૬ ॥

અર્થ— (સલિલાત્ હંસ ઉચ્ચારન્) પાણીમાંથી હંસ નહાર આવતાં (એક પાદં ન ઉત્તિષ્ઠતિ) એક પગ ઉપાડતો નથી, (અન) હે પ્રિય (યદ્ વહ્ન સ તં ઉત્તિષ્ઠતેન્) ને તે પગ ઉપાડશે (ન યદ્ અદ્ય સ્યાત્ ન શ્વઃ ન રાત્રી ન અહ સ્યાત્ ન દ્યુચ્છેત્ કદાચન) તો આજ, કાલ, રાત્રી, દિવસ, પ્રસાદ, અધાર' કશું જ થશે નહિ. [૨૧]

(અષ્ટાર્ચકં) આઠ પૈરાળી ધુકન (સહસ્રાર્ચ) અક્ષરોના કારણે બ્યક્ત (એકનેમિ વર્તતે) જેનું છે તેનું આ પ્રાણુચક (પ્ર પુરઃ નિ પશ્ચા) આગળ પાછળ ચાલે છે (અર્ધેન વિશ્વં ભુવનં જજાન) અડધા ભાગથી બધા વિશ્વને ઉત્પન્ન કરી (યત્ અસ્ય અર્ધે) તેના જે અડધા ભાગ આકરી રહે છે, (કંતમઃ સ કેતુઃ) તે કેતુ ચિન્હ છે ? [૨૨]

હે પ્રાણુ ! (અસ્ય વિશ્વ-જન્મનઃ) બધાને જન્મ આપનાર અને આ બધા (વિશ્વસ્ય ચેષ્ટતઃ) હંકચન કરનારા (યા ઈશે) જગતનો જે ઇશ છે, બધા (અન્યેષુ) ખીખમાં (ક્ષિપ્ર-ચન્વને નમ) શીઘ્રગતિવાળા તને નમન હો [૨૩]

(યા અસ્ય સર્વજન્મન) જન્મ કારણ કરનારા અને (ચેષ્ટતઃ સર્વસ્ય) હંકચન કરનારા બધાનો જ (ઈશે) સ્વામી છે તે પૈર્ધેન પ્રાણુ (અતન્દ્રઃ) આળસ ઊઠી, (જહ્નના ધીર) આત્મશક્તિથી ધુકત થતો પ્રાણુ (મા) મારી પાસે (અનુતિષ્ઠતુ) સદા રહે [૨૪]

(સુતેષુ) બધા ઉપી ગયા પછી પણ આ પ્રાણુ (ઊર્ધ્વ) ઉભો રહી (જાગાર) જાગૃત રહે છે. (નનુ તિર્યદ્ નિવચતે) કાંઈ પણ વખત ત્રસો-વાકો પડતો નથી, (સુતેષુ અસ્ય સુપ્તં) બધા ઉપી ગયા પછી તેનું ઉપી જવું (કશ્ચન ન અનુશુશ્રાવ) કશુંજે સાંભળ્યું નથી. [૨૫]

હે પ્રાણુ ! (મત્ મા પર્યાવૃત) મારાથી પૃથક્ નથી (ન મત્ અન્ય મંવિષ્યસિ) મારાથી દૂર જતો નહીં, (જીવસે અર્ધાં ગર્ભે દ્યવ) પાણીના ગર્ભની જેમ, હે પ્રાણુ ! (જીવસે મર્યે ત્વા વઝામિ) જીવન માટે તને મારામાં બંધી છું [૨૬]

પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવું

પ્રાણનું મહત્વ

પ્રાણની અથવા પ્રાણ વિષે જે વિદ્યા હોય છે તેને, 'પ્રાણ-વિદ્યા' કહે છે. મનુષ્યોને બીજી બધી વિદ્યા કરતાં પ્રાણ-વિદ્યાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના શરીરમાં ભૌતિક અને અભૌતિક અનેક શક્તિઓ છે. તે બધી શક્તિઓમાં પ્રાણશક્તિનું મહત્ત્વ સર્વતોપર છે. (બધી બીજી) શક્તિઓનો અસ્ત થયા પછી પણ પ્રાણશક્તિ કાપે કરે છે, પરંતુ પ્રાણનો અસ્ત થયા પછી બીજી કોઈ અન્ય શક્તિ કાપે કરવા રહી શકતી નથી. આથી રીતે પ્રાણનું મહત્ત્વ પોતેજ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સૂક્તતા પ્રથમ મંત્રમાં 'પ્રાણ' શબ્દથી પરમેશ્વરની વિશ્વવ્યાપક જીવનશક્તિ (Life, energy) કહેલી છે. આ બધી દુનિયા આ પરમાત્માની જીવનશક્તિના આધીન આ સર્વ સંસાર છે. તેના આધારે રહી છે અને તેથી જ આખા વિશ્વનું નિર્વચન થતું આપ્યું છે. સમગ્રિ દૃષ્ટિએ પ્રાણનું રાજ્ય બધે જ છે. બૃષ્ટિ દૃષ્ટિએ પણ પ્રત્યેક બ્યક્તિમાં પણ પ્રાણનું જ અધિપત્ય છે. પ્રાણમાત્રના પ્રત્યેક શરીરમાં જો ને હૃદિયાદિકશક્તિઓ છે તેમજ જીવા જીવા હૃદિયો અને અવયવો છે, તે બધા પ્રાણના તાબે છે. પ્રાણના આધીન બધું શરીર છે. શરીરમાં પ્રાણ જ બધા હૃદિયો અને અવયવોનો મુશ્વર છે. કારણકે તેના આધારે જ આખા શરીરને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થય છે. પ્રાણ વગર આ શરીરની રિથિતિ જ રહી શકતી નથી એટલે પ્રાણને વશ કરવાથી સંપૂર્ણ શરીર નિરોગી અને મજબૂત બની શકે છે અને જો પ્રાણ નિર્બળ થાય તો બધું શરીર નિર્બળ બને છે. માટે પ્રાણને સ્વાધીન કરી લેવાની જરૂરી છે.

આપણા શરીરમાં આસ હિંચવાસ રૂપે પ્રાણ આવી રહ્યો છે અને જનમથી મરણ સુધી તે આ કાચ કરતો રહેશે, બધા હૃદિયો અને અવયવો મરી ગયા પછી પણ થોડા વખત સુધી પ્રાણ કાપે કરતો રહે છે. તેથી બધામાં પ્રાણ મુખ્ય છે અને બધાનો આધાર છે. આપણા પ્રાણને ફક્ત આસરજ ન સમજવો પણ તેને શ્રેષ્ઠ હિંચશક્તિનો અંશ સમજવું થોડું યશી. મનની હિંચશક્તિથી પ્રેરિત પ્રાણ બધા શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થાય છે, આ દૃષ્ટિએ પ્રાણનું

મહત્ત્વ બધા શરીરમાં વધારે છે. તેના મહત્ત્વને સમજી દેશો મનમાં ધારણ કરવું જોઈએ. "પોતાના પ્રાણના આધીન મારું આપું" શરીર છે, પ્રાણના કારણે તે રિથર રહે છે અને તેની બધી દલયલ પ્રાણની પ્રેરણાથી થાય છે. આ પ્રકારે હું પ્રાણની ઉપાસના કરીશ અને તેને પોતાને વશ કરીશ, પ્રાણાયામથી તેને પ્રસન્ન કરી, કાબૂમાં લાવેશ પ્રાણ વડે હિંચાનુરૂપ પોતાના શરીરમાં કાચે કરીશ. "આ ભાવના મનમાં ધારણ કરી આપણી પ્રાણશક્તિનું ચિંતન કરવું જોઈએ."

આ પ્રાણ જેમ શરીરમાં છે તેમજ બહાર પણ છે, તે વિષે બીજો મંત્ર જોવા જોવો છે.

આ બીજા મંત્રમાં કેવળ મર્જના કરનાર વાદળાનું નામ 'મન્દ' આપ્યું છે. મોટી મર્જના અને વિજળીનો અગાધ જોમનાથી થાય છે તે વાદળાઓને 'સ્તનયિત્વ' કહે છે, જેમાં વિજળી મણી ચમકે છે તેને 'વિદ્યુત્' કહે છે અને વરસાદ વરસનાર મેઘને 'ધર્વત્' નામ છે. આ બધા મેધા અંતરિક્ષમાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરે છે અને વૃષ્ટિ વડે તે પ્રાણ આ પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને વૃક્ષ-વનસ્પતિઓમાં સંચારિત થાય છે.

ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે અંતરિક્ષ રથાનનો પ્રાણ વૃષ્ટિ દ્વારા ઔષધિ-વનસ્પતિઓમાં આવી વનસ્પતિનો રિસ્તાર કરે છે, પ્રાણની આ શક્તિ જોવા લાયક છે.

વૃષ્ટિ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા પ્રાણની શક્તિથી ફક્ત વૃક્ષ વનસ્પતિ જ પ્રકૃતિજ થાય છે એમ નહિ, પણ અન્ન જીવ, જંતુ, પ્રાણીઓ પણ આનંદિત થાય છે. મનુષ્ય પોતે તેનો અનુભવ કરી શકે છે. એમ ત્રીજા મંત્રનું કહેવું છે.

અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રાણનું કાચું આ મુખ્ય યોધા અને પાંચમાં મંત્રમાં પાઠકો જોઈ શકે છે અને દુનિયામાં આ પ્રાણનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો અનુભવ કરી શકે છે. પ્રથમ મંત્રમાં પ્રાણનું સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તેની અંતરિક્ષ રથાનીય એક વિભૂતિ અહીં બતાવી છે. હવે તેની વૈવકિત્ય વિભૂતિ સાતમા અને આઠમા મંત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.

આસની સાથે પ્રાણનું અંદર મનન થાય છે અને

ઉત્તરાસની સાથે તે બહાર આવે છે. પ્રાણાયામના રેચક અને પૂરકનો બોધ 'આયાત્ પરાયત્' આ બે શબ્દો વડે થાય છે, રિચર 'તિષ્ઠત્' રહેનારા પ્રાણથી કુંભકનો બોધ થાય છે અને બાહ્ય કુંભનું યાન 'આસીન' પદથી થાય છે. (૧) પૂરક, (૨) કુંભક, (૩) રેચક અને (૪) બાહ્ય કુંભક આ પ્રાણાયામના ચાર ભાગ છે. આ ચારે ભાગ મળી પરિપૂર્ણ પ્રાણાયામ થાય છે. તેનું વર્ણન આ મંત્રમાં ' (૧) આયત્, (૨) તિષ્ઠત્ (૩) પરાયત્, (૪) આસીન ' આ ચાર શબ્દો વડે થયું છે. જે અંદર આવનાર પ્રાણ હોય છે, તેને 'આયત્ પ્રાણ' કહે છે, તેજ પૂરક પ્રાણાયામ છે. આવવા જતીની અનિતો નિરોધ કરી પ્રાણને અંદર રિચર કરવામાં આવે છે તેને 'તિષ્ઠત્ પ્રાણ' કહે છે. બાહ્ય કુંભક અથવા અંતઃકુંભક પ્રાણાયામ હોય છે. જે અંદરથી બહાર જાય છે, તેને 'પરાયત્ પ્રાણ' કહે છે, તેજ રેચક પ્રાણાયામ છે. બધો પ્રાણ રેચક દ્વારા બહાર કાઢવા પછી તેને બહાર જ બેસાડવો તેને 'આસીન પ્રાણ' કહે છે, તેજ બાહ્યકુંભક છે. પ્રાણાયામના આ ચાર ભાગ છે. આ ચારેના અભ્યાસથી પ્રાણ વધ થાય છે. બાજ તે પ્રાણ દેવતાને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય છે. બાજ પ્રાણોપાસનાનો વિધિ છે.

જે નાકના રસ્તે છાતીમાં પહેલે છે તેનું નામ પ્રાણ છે. દુદીના નીચે ગુદાના દાર મુધી કાપ કરે છે તેને અપાન કહે છે. તેમનાજ બીજા બે નામો 'પ્રાણીન' અને 'પ્રતીચીન' પ્રાણ એમ પણ છે. પ્રાણને સ્વાધીન કરવાનો અર્થ પ્રાણ અને અપાનને સ્વાધીન કરવું એમ છે. અપાનને સ્વાધીન કરવાથી મયમત્ર ક્રિયા સારી રીતે થાય છે અને પ્રાણની સ્વાધીનતાથી રક્તની શુદ્ધિ થાય છે. આ પ્રકારે બંનેને કાણુ-માં લાવવાથી સારીરનું આરોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે પ્રાણ સ્વાધીન કરવાથી આપ્ત કરી પ્રાણના આધિન છે, તેનો અનુભવ થાય છે. તેજ કારણે મંત્રમાં કહ્યું છે કે 'સર્વસૈ ત હૃદં નમઃ.' એટલે 'તુંજ સર્વ' કહે છે. તેથી તારો સહકાર કરે' છુ. 'સારીરનો કોષ પણ બાજ પ્રાણશક્તિ વિના કાપ કરી શકે નથી તેથી સર્વ અવયવોમાં સર્વ પ્રકારનું કાપ કરનાર પ્રાણનો હંમેશા સહકાર કરવો જોઈએ. હરેક પ્રાણસે પોતાના પ્રાણની આ શક્તિનું પ્થાન કરવું. વિશ્વાસપૂર્વક તે શક્તિનું સ્મરણ કરવું, કારણ કે તે ઉપર પોતાનું આરોગ્ય અવલમ્બિત છે. આ પ્રણયશક્તિનું એટલું અદ્ભુત છે કે તેની

જ દાજરીમાં બીજી દવાઓ કામ કરી શકે છે. પણ પ્રાણશક્તિ જો નિર્મલ થાય તો કોઈ ઔષધ કામ કરી શકતું નથી. પ્રાણ જ સર્વ ઔષધિઓની ઔષધિ છે એ વાત નવમા મંત્રમાં કહેલી છે.

અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિદ્યાનમય અને આનંદમય પાંચ કોષ છે. તેમને પાંચ સરીર પણ કહી શકાય છે. આ પાંચ સરીરોમાંથી 'પ્રાણમય સરીરનું' વર્ણન આ મંત્રમાં કર્યું છે 'પ્રિયા તનુ' તે પ્રાણમય કોષ જ છે. બધા તે સરીરને આદે છે, બધાને થાય છે કે આ પ્રાણમય સરીર હંમેશ રહે પ્રણ અને અપાન આ સરીરના બે પ્રેમમય કાપ છે. પ્રાણ વડે શક્તિનું સંવર્ધન થાય છે અને અપાનથી વિવેક ફરે સ્વાસ્થ્ય એટલે આરોગ્યનું સંરક્ષણ થાય છે. પ્રાણની અંદર એક જ પ્રકારનું 'મેવજં' એટલે ઔષધિ છે. કોષોને દૂર કરનારી શક્તિનું નામ (કોષ-છ) કોષ-છ અથવા બેષજ હોય છે. સરીરના બધા કોષ દૂર કરવા અને ત્યાં સરીરમાં આરોગ્યની સ્થાપના કરવી, આ પવિત્ર કાપ કરવું, પ્રાણનો જ ધર્મ છે. પ્રાણનું બીજું નામ છે 'હ્રદ્ર' અને રક્ત શબ્દનો અર્થ રક્ત એમ પણ થાય છે.

આ પ્રાણમાં ઔષધ છે એમ વેદનું કથન છે આ કથન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, કારણ કે તેવો વિશ્વાસ ખોટો નથી. પોતાની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા એમ તે છે, એટલે સાચો વિશ્વાસ છે. માનસ-ચિકિત્સાનું તે મૂળ છે. વાચકોએ તે દષ્ટિથી આ મંત્રનો વિચાર કરવો. પોતાની પ્રાણશક્તિથી પોતાની જ ચિકિત્સા કરી શકાય છે. હું મારી પોતાની પ્રાણશક્તિથી આજ રીતે અવસ્થા દૂર કરીશ એવો બાવ બધી ધારણ કરવાથી ખોટો લાભ થાય છે.

હસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે જે પ્રમાણે પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા પિતા રાખે છે તેજ પ્રકારે પ્રાણ બધાનું સંરક્ષણ કરવા કહે છે. અર્થાત્ મનુષ્યોના સરીરમાં નસ-શાસ્ત્રોમાં જ્યાં ત્યાં રક્ત, બધી પ્રજાનું સંરક્ષણ આ પ્રાણ કરે છે. હરેક પ્રાણ ધારણ કરનારા પ્રાણીઓનું જ નહિ, પરંતુ જે પ્રાણ ધારણ કરતા નથી, એવા સ્થાવર પદાર્થોનું પણ રક્ષણ પ્રાણ જ કરે છે. એટલે કોષોએ એમ ન સમજવું કે આસોચકાસ કરનારા પ્રાણીઓમાં જ પ્રાણ હોય છે. પરંતુ વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પત્થર પદ્મપદ્મ પદાર્થોમાં પણ પ્રાણ છે અને બધા પદાર્થોમાં રક્ત પ્રાણ બધાનું

સંરક્ષણ કરે છે. પ્રાણને તેથી જ પિતાની જેમ પૂજ્ય અને બધા પદાર્થોમાં વ્યાપક સમાવેશ લેખે છે.

શરીરમાંથી પ્રાણ ચાલી જતા મરણ થાય છે અને નવાં સુધી પ્રાણ શરીરમાં કાયં કરે છે ત્યાં સુધી શરીરમાં તાકાત અને સદનશક્તિ હોય છે, એમ અચોચારમા મંત્રમાં કહ્યું છે. આ મુજબ એકજ પ્રાણ, જીવન અને મૃત્યુ બંનેનો કર્તા બને છે. 'દેવ' શબ્દ આ મંત્રમાં હૃદયનાયક છે. બધા હૃદયો પ્રાણની ઉપાસના કરે, છે, એટલે પ્રાણની સાથે રહી પોતાની અંદર બળ પ્રાપ્ત કરે છે. જે હૃદય પ્રાણની સાથે રહી બલ પ્રાપ્ત કરે છે તેજ કાયંક્ષમ હોય છે, પરંતુ જે હૃદય પ્રાણથી વિચ્છેદ પડે છે તે મરી જાય છે. આજ પ્રાણ-ઉપાસના અને રક્ત-ઉપાસના છે. બધા દેવોમાં મહા-દેવની શક્તિ કેવી રીતે કાયં કરે છે, તેનો અર્દા અનુભવ થાય છે પ્રાણ જ મહારેવ, રક્ત, સંજી, છત્રાદિ નાભોથી ભેષિત થાય છે. વ્યક્તિના શરીરમાં પ્રાણ એજ તેની વિશ્વતિ છે. બધા જગતમાં તેનું સ્વરૂપ વિષ્યવ્યાપક પ્રાણશક્તિ છે. આ વ્યાપક પ્રાણશક્તિના આશ્રયમાં અગ્નિ, વાયુ, હૃદ, સૂચાદિ દેવતા રહે છે અને પોતાનું કાયં કરે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિમાં એકજ નિયમ કાયં કરી રહ્યો છે. વ્યક્તિમાં પ્રાણની સાથે હૃદયો રહે છે અને સમષ્ટિમાં વ્યાપક પ્રાણ-શક્તિની સાથે અગ્નિ આદિ દેવો રહે છે. બંને સ્થાનોમાં બંને પ્રકારના દેવ પ્રાણની ઉપાસનાથી પોતાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રીજા દેવો સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં વિદ્વાન્ શરવણે પ્રકારના છે. તેઓ સત્યવાદી, સત્યનિષ્ઠ, સત્યપરાયણ અને સત્યાચ્છો બની પ્રાણવાયમ દ્વારા પ્રાણોપાસના કરે છે. પ્રાણ જ તેમને ઉત્તમ લોકમાં પહોંચાડે છે, એટલે તેમને એક બનાવે છે. પ્રાણોપાસનાથી બધા જ શ્રેષ્ઠ બને છે.

સત્યથી બલપ્રાપ્તિ

કેટલાક અત્રે પુછશે કે 'સત્યવાદિતાનો પ્રાણ ઉપાસના સાથે શું સંબંધ છે ?' ઉત્તર એમ છે કે સત્યથી મન પવિત્ર થાય છે અને તેની શક્તિ વધે છે. પ્રાણની શક્તિ જોડે માનસિક શક્તિનો વિકાસ થાય તો ધર્મ લાભકારી થાય. પ્રાણવાયમથી પ્રાણની શક્તિ વધે છે અને સત્યનિષ્ઠાથી મનની શક્તિ વધે છે. આ પ્રકારે બંને શક્તિઓનો વિકાસ થવાથી મનુષ્યની ચોખ્ખતા અસાધારણ થાય છે.

હવે બારમા મંત્રનો વિચાર કરીએ. પ્રાણ વિશેષ તેજસ્વી

છે. બાર સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યારે સુધી શરીરમાં તેજ હોય છે. પ્રાણ નિકળી જવાથી શરીરનું તેજ નષ્ટ થાય છે. બધા શરીરમાં પ્રાણથી પ્રેરણા થાય છે. તેથી બધા પ્રાણીમાત્ર પ્રાણની ઉપાસના કરે છે, અથવા એમ માનો કે નવાં સુધી તેઓ પ્રાણીમાત્ર જોડે રહે છે ત્યાં સુધી તેમની રિયતિ હોય છે. ભ્યારે તે પ્રાણનો સદવાસ છોડી દે છે ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થાય છે. છપ્પા હોય કે ન હોય છતાં સર્વ પ્રાણીમાત્રો પ્રાણની ઉપાસના કરી રહ્યા છે. પણ જો માનસિક છપ્પા સાથે પ્રાણોપાસના કરવામાં આવે તો અરેખર ધણે લાભ થઈ શકે છે. કારણ કે આ જીવનમાં જે વૈભવ છે, તે પ્રાણથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. મારે અધિક વૈભવ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો અપલપ્યું કે પ્રાણની જ ઉપાસના કરવી રહી. એજ પ્રાણવાયમનું ફલ છે. આ જગતમાં સ્વયંચંદ્ર આ પ્રાણ જ છે. સ્વયંચિરંજીવ-દ્વારા વાયુમાં પ્રાણ રાખવામાં આવ્યા છે અને ચંદ્રમાં પોતાના કિરણો વડે ઓપધિઓમાં પ્રાણ મૂકે છે. મેષ, નિઘ્ન વગેરે પોતાના કાર્યો વડે દુનિયાને પ્રાણ આપી રહ્યા છે. અને પ્રાણનો પ્રાણ જે પ્રજાપતિ પરમાત્મા છે, તેજ સાચો પ્રાણ છે, કારણ કે જીવનની બધી પ્રાણશક્તિ-ઓનો તે એક માત્ર આધાર છે. આજ કારણે વેદોમાં પ્રજાપતિ પરમાત્માનું નામ પ્રાણ જ છે. પીળ પદાર્થોમાં પણ પ્રાણ છે તેનું વર્ણન તેમમાં મંત્રમાં આ પ્રકારે કર્યું છે—

મુખ્ય પ્રાણ એકજ છે. તેની શક્તિથી શરીરમાં પ્રાણ અને અપાન કાયં કરે છે. તેજ પ્રકારે ખેતીમાં બળદની શક્તિ મુખ્ય છે, તે વડે ચોખા અને જવાદા બીજી અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદમાં 'અનન્દવાન' આ બળદ વાયક શબ્દ પ્રાણનો વાયક છે. એમ માનો કે શરીરરૂપી ખેતરમાં આ પ્રાણરૂપી બળદ ખેતી કરે છે અને અહીંનો ખેતુત જીવાત્મા અને શરીર ખેતર છે. પ્રાણ બળદ છે અને જીવન બળદારરૂપ ખેતી અહીં થઈ રહી છે. વેદમાં અનન્દવાન શબ્દનો અર્થ પ્રાણ છે તે ન સમજવાના કારણે ધણાઓએ અનુચ્છં કહ્યો છે.

અનન્દવાન વાધાર પૃથિવીમુત ધામ્ ॥

(અર્થ. ૪૧૧૧૧૧)

"પ્રાણનો પૃથ્વી અને ઘુલોકને આધાર છે." વાસ્તવિક અર્થ ન લેતાં બળદને પૃથ્વી અને ઘુલોકને આધાર છે એમ ભાવ કેટલાકે સમજાવ્યો છે. જો વાયકે અનન્દવાન શક્તિનો

અર્થ આ પ્રાણયુક્ત સાથે સરખાવશે તો તેમને ખ્યાલ આવશે કે 'અનુવાન' શબ્દનો અર્થ ફક્ત બળદ જ નહિ પણ પ્રાણ પણ છે. તે કારણે જ આ યુક્તમાં પ્રાણનું નામ 'અનુવાન' કહ્યું છે. જવ પ્રાણ છે અને એના અપાન છે; આ કથન અલંકારિક છે. ધાન્યમાં પ્રાણ અને અપાન એટલે પ્રાણની બધી જ શક્તિઓ વ્યાપ્ત છે. ધાન્યનું ચોખ્ખું સેવન કરવાથી આપણા શરીરમાં પ્રાણાદિક આવે છે અને આપણા શરીરના અવયવો બની કાર્ય કરે છે.

જઈની અંદર રહેનારો જીવ ગર્ભાદરશયમાં પણ પ્રાણ અને અપાનની ક્રિયા કરતો હોય છે અને તેથી જ તે ત્યાં જીવતો હોય છે. જ્યારે જન્મ સમયે પ્રાણ જન્મ યત્ર લાગે પ્રેરણા કરે તો ત્યારે તેને જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જન્મને અનુકૂલ પ્રેરણા કરવાનું પ્રાણને આધીન છે. આ યોદ્ધા મંત્રમાં 'સા પુનઃ જાયતે' આ વાક્ય વેદમાં પુનર્જન્મના મૂળની કલ્પના બતાવે છે. જ્યારે દરી દરી જન્મ ધારણ કરે છે. તે બધું પ્રાણની પ્રેરણાથી થાય છે એવો ભાવ આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ છે.

૧૫ માં મંત્રમાં 'માતરિ-શ્વા' શબ્દનો અર્થ માતાની અંદર રહેનારો, માતાના ગર્ભાશયમાં રહેનારો એવો છે. માતાના ગર્ભમાં પ્રાણરૂપ અવરથમાં જીવ રહે છે. તેથી જીવનું નામ 'માતરિ-શ્વા' છે. ગર્ભમાં તેની રચિત પ્રાણ-રૂપ હોવાથી જ તેને પ્રાણ નામ મળ્યું છે. તેથી પ્રાણ અને માતરિશ્વા બંને સમૂહ સમાનાર્થક છે.

'માતરિ-શ્વા' તો બીજો ભથ્થો છે વાયુ વાયુ વાત વગેરે સમૂહો પણ પ્રાણવાચક છે. કારણ કે વાયુરૂપ પ્રાણ આપણે અંદર લાકડો છીએ અને પ્રાણધારણ કરીએ છીએ. પ્રાણનો વિચાર કરવાથી એમ ખબર પડે છે કે તેના જ આધારે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું સર્વ જગત રહે છે. પ્રાણના આધારે બધું રહે છે. પ્રાણ વગર દુનિયામાં કાંઈની રચિતિ એટલે અસ્તિત્વ હોઈ શકતું નથી. પૂર્વજન્મ આપુ જન્મ અને પૂનર્જન્મ એ બધું પ્રાણના કારણે જ થાય છે. એટલે જૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનકાળમાં જે કઈના સરકાર પ્રાણમાં સંચિત થાય છે તે કારણે ચોખ્ખી રીતે પુનર્જન્મ થાય છે.

ઓપધિએનો ઉપયોગ આ સુધી પ્રાણચક્રિન કરિરમાં હોય ત્યાં સુધી જ થાય છે. જ્યારે પ્રાણની ચક્રિત શરીરથી વેગળી થવા સાથે છે, ત્યારે કોઈ ઓપધિનો કંઈ પણ ઉપયોગ

થતો નથી. આજ સૂક્તના ૯ મંત્રમાં "પ્રાણ જ ઓપધિ છે જે જીવનનો સ્ત્રોત છે" એમ કહ્યું છે. તેનું અનુસંધાન આ ૧૬ માં મંત્ર બોડે કરવું હિચિત છે.

આ મંત્રમાં (૧) આયર્ષણી, (૨) આંતરિસી, (૩) દૈવી અને (૪) મનુષ્યજાઃ આ ચાર નામો ચાર પ્રકારની ચિકિત્સાના બોધક છે. તેનો વિચાર નીચે મુજબ છે—

(૧) મનુષ્યજાઃ ઓપધયાઃ—પ્રાણને બનાવેલી જ્વાઓ એટલે કષાય (ઉકળો), યુક્ષ, અરતેહ, ભરમ, કષ્મ વગેરે જે વેષ, ડોકટર, દર્શક બનાવે છે. જેનો સમાવેશ આમાં થાય છે. આ માનવી ઔપધિના પ્રકાર છે. તેથી દૈવી વિધિ એક હોય છે.

(૨) દૈવીઃ ઓપધયાઃ—આપ, તેજ, વાયુ અને દેવો પ્રારંભે જે ચિકિત્સા કરાય છે તે દૈવી ચિકિત્સા છે. જલ-ચિકિત્સા, શૌર્યચિકિત્સા, વાયુચિકિત્સા, વિદ્યુચિકિત્સા વગેરે બધા દૈવીચિકિત્સાના પ્રકાર છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ વગેરેના પ્રત્યક્ષ સંબંધથી આ ચિકિત્સા થાય છે અને આશ્વર્યકારક ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની ચોખ્ખતા મોટી છે. તે સિવાય દેવવદ એટલે હવન વગેરે દ્વારા ચિકિત્સા થાય છે તેના પણ સમાવેશ આ દૈવી ચિકિત્સામાં થાય છે. દેવવદદ્વારા દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી તે દેવતાઓના જે જે અંશ આપણા શરીરમાં છે, તેમનું આરોગ્ય મેળવવું કોઈ અસરકારક પ્રકાર નથી. આ વાત યુક્તિયુક્ત અને તર્કગમ્ય છે.

(૩) આંતરિસીઃ ઔપધયાઃ—અંતરમાં, અવયવો અને સ્તંભોમાં એક પ્રકારનો રસ રહે છે. જે કારણે અમારા અને પ્રાણીઓના શરીરની રચિતિ હોય છે. તે રસ દ્વારા જે ચિકિત્સા થાય છે, તે આંતરિસી ચિકિત્સા કહેવાય છે. માનસિક ક્ષમ્બકાક્રિતની પ્રબલ પ્રેરણાથી આ રસનો અંતઃપ્રવર્ગોમાં સંચાર થવાથી રોગોત્તરી નિવૃત્તિ થાય છે. માર્નાસિક ચિત્તે કામયાના તેમાં વિશેષ સંબંધ છે. રૂઝૂ અવયવોને સંબોધિત કરી નિયંત્રિતતાના ભાવની સૂચના આપવી, તેમ જ રોગોને પોતાની જાગરસ ચક્રિતને પ્રેરણા કરવા ઉત્તેજિત કરવું આ વિધિમાં મુખ્ય છે. પોતાના આરોગ્ય માટે બદામના સાધનોની નિરપેક્ષતા આ પ્રકારમાં હોવાથી, તેને આંતરિસી-ચિકિત્સા અર્થાત પોતાના અંગના રસ દ્વારા યનારી ચિકિત્સા કહે છે.

(૪) આયર્ષણીઃ ઓપધયાઃ—સ-વર્ણી નામ છે યૌનો નું મનની જુદી જુદી વૃત્તિને નિરોધ કરનારા ચિત્તવૃત્તિઓને

સ્વાધીન રાખનારો, તેને યોગી અર્થનો કહે છે. આ શબ્દનો અર્થ (અ-અર્થ) નિઃશ્વ, સ્તબ્ધ, સ્થિર, અતિલીન એવો છે. સ્થિતપ્રત, સ્થિરશુદ્ધિ, સ્થિરમતિ ઇત્યાદિ શબ્દ આ જાતના હોય છે. યોગીનો ક મંત્રપ્રયોગથી જે ચિકિત્સા કરે છે, તેનું નામ છે આયર્વણી-ચિકિત્સા. અંતરના પ્રેમથી, પરમેશ્વર ભક્તિથી, માનસશક્તિથી અને આત્મવિશ્વાસથી મંત્રસિદ્ધિ થાય છે. આ આયર્વણી-ચિકિત્સા બધાથી શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તેમાં જે કાય થાય છે તે આત્મની શક્તિથી થાય છે, માટે અન્ય ચિકિત્સાઓની તુલનામાં આયર્વણી-ચિકિત્સા શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં કોઇ શંકા નથી. આ બધા ચિકિત્સાના પ્રકાર ત્યાં સુધી કાય કરે છે ત્યાં સુધી પ્રાણુશરીરમાં રહેવો ઇચ્છે છે. જ્યારે પ્રાણુ ચાલ્યો ત્યારે તે ત્યારે કોઇ ચિકિત્સા હલદાયક થઇ શકતી નથી. આ પ્રકારે પ્રાણુનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.

પ્રાણુની વૃષ્ટિ

જે પ્રાણુસ પ્રાણુની શક્તિનું વર્ણન કરવાંથી સાંભળે છે, પ્રાણુના બળને વિશ્વાસથી જાણે છે, પ્રાણુનું બળ પ્રાપ્ત કરવા માં યશસ્વી થાય છે અને જે મનુષ્યમાં પ્રાણુ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત અને સ્થિર રહે છે, તેના જ બધા સત્કાર કરે છે, તેની સ્થિતિ ઉત્તમભોક્તા થાય છે અને તેનું મધ્ય સર્વત્ર પ્રસારે છે. પ્રાણુયામ દ્વારા જે પોતાનો પ્રાણુને પ્રસન્ન કરે છે અને સ્વાધીન રાખે છે તેનું મધ્ય સર્વ પ્રકારે વધે છે. ૧૬ આ મંત્રમાં 'ચલિ' શબ્દનો અર્થ સત્કાર, પૂજા, અર્પણ, શક્તિપ્રદાન ઇત્યાદિ પ્રકારનો છે. બધા અન્ય દેવો પ્રાણુને પૂજે છે, આ વાતનો અનુભવ પોતાના શરીરમાં આવી શકે છે. આંખ, કાન, નાક ઇત્યાદિ બધા અન્ય દેવો પ્રાણુની પૂજા કરે છે પ્રાણુની ઉપસનાથી પ્રાણુની શક્તિ તેઓમાં પ્રગટ થાય છે. તે જ પ્રકારે પ્રાણુયામની સાધના કરનારા યોગીનો સત્કાર બીજા સભ્યોને કરે છે અને તેના ઉપદેશથી પ્રાણુ પાસનાનો મામે જાણી પોતે બળવાન બની શકે છે. તે જ કારણે પ્રાણુયામ કરનારા યોગીઓની સર્વત્ર પ્રશંસા થાય છે.

વીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે સૂરજ, ચંદ્રમા, વાયુ ઇત્યાદિ દેવતાઓના અંશ પ્રાણુઓના શરીરમાં રહે છે તે આંખ, કાન, નાક ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયાના રચનામાં રહે છે. તે દેવતાઓમાં પ્રાણુની શક્તિ ભરેલી છે જાજ વ્યાપક પ્રાણુ પૂર્વ દેહને છોડી બીજા ગર્ભમાં જાય છે. એટલે એકવાર જન્મ્યા પછી તે

દેહ છોડી બીજા વાર જન્મ લેવા ગર્ભમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે અને યોગ્ય સમયે બીજા વાર જન્મ લે છે. આત્માની શક્તિનું નામ સ્ત્રી છે. હન્દની ધર્મપત્નીનું નામ સ્ત્રી છે. ધર્મપત્નીનો જાવ અર્થ પોતાની શક્તિ એવો છે. ઇન્દ્ર જીવાત્માનું નામ છે અને તેની શક્તિઓ સ્ત્રી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પિતાનો અંશ પોતાની બધી શક્તિઓ સાથે પુત્રમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. પિતાના અંશ, ઇન્દ્રિય, અવયવ સમાન પુત્રના કેટલાક અંશ, ઇન્દ્રિયો, અવયવો હોય છે. સ્વભાવ તેમજ શુદ્ધિમાં પણ કેટલાક અંશ મળતા હોય છે. આ બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં જણાશે કે પિતા પોતાની શક્તિઓ સાથે પુત્રમાં કેવી રીતે પ્રવેશે છે. ચૈત્યેશ્વરે આ વાત વિશેષ ધ્યાનથી જાણવી જોઈએ, કારણ કે પ્રાણુનિર્માણ કરવાનું કાય તેમનું છે. માનવપિતાના સારા અને ખરાબ શુદ્ધિય સંતાનમાં આવે છે, માટે માતાપિતાએ પોતે નિર્દોષ થઇ સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કરવો. એટલે કે દેવી માતાપિતાને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો કોઇ અધિકાર નથી.

૨૧ આ મંત્રમાં પ્રાણુનું 'હંસ' નામ આવે છે. શ્વાસ બહાર ભેટી વેળા 'સ' ઉચ્ચાર થાય છે અને બહાર છોડતી વેળા 'હ' ઉચ્ચાર થાય છે. 'હ' અને 'સ' મળી 'હંસ' શબ્દ પ્રાણુવાચક થાય છે તેનું જ બીજું રૂપ 'અ-હંસ' સોડહમ્ વગેરે ઉપાસના માટે બનાવ્યા છે. તેમાં 'હસ' શબ્દ યુગ્મ્ય છે તેનો ઉલટો શબ્દ બનાવતાં 'સોડહમ્' બની જાય છે અથવા 'હસ' ની સાથે 'હંસ' મેળવવાથી 'સોડહમ્' બને છે.

સ-હ

હ-સ

સા-મ્

મ્-સમો (અઃ)

સોડહં

હંસઃ

વાયોઃ અર્થ બને રૂપો જોઇ શકે છે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથક્રમો જાણુ મુદ્રાનો વાયોઃ મુદ્રા વૈદિક કલ્પનાઓ જોશે તો તેમને મોટું આશ્ચર્ય જણાશે. 'હંસ' શબ્દ આત્માનો વાયક છે અને 'હંસ' શબ્દ પ્રાણુનો વાયક છે. આત્માનો પ્રાણુ સાથે આ પ્રકારે સંબંધ છે. આત્મા બ્રહ્માનો વાયક છે અને બ્રહ્માનું વાહન હસ છે, આ પૌરાણિક રૂપકમાં આત્માનો પ્રાણુની સાથે અખંડ સંબંધ વર્ણન કર્યો છે આ હસ માનસસંસારવર્તમાં કીડા કરે છે, અર્થો પ્રાણુ પણ હલ્લકી

અંતકરણમાં વસતા માનસસરોવરમાં ક્રીડા કરે છે. હૃદય-કમળમાં જીવાત્માનો નિવાસ સુખસિદ્ધ છે. એટલે કમલા-સનય પ્રકટેવ અને તેનું વાદન હંસ, આ બંનેની મૂળ વૈદિક કલ્પના અહીં આ પ્રકારે રખેલ થાય છે.

અહા, પ્રહરેદ	આત્મા, જીવાત્મા, પ્રહર
હંસ-વાદન	માણુ-વાદન
કમલ-આસન	હૃદય કમલ
માનસ સરોવર	આત્મકરણ (હૃદય)
પ્રેરક કૃતિદેવ	પ્રેરક આત્મા

વેદમાં હંસનુ વણું અને કમળમાં આપેલું છે. તેનો મૂળ આશય આ પ્રકારે જોવા યોગ્ય છે. વેદમાં ' અસૌ-અહં ' (યજુ ૪૦-૧૭) નું કહ્યું છે, અસુ એટલે આણુ-અકિતની અંદર રહેનારાનું આત્માનું આ કાવ ઉકળ મંત્રનો છે. તેજ કાવ ઉકળરથાને પણ છે. આણુ સાથે આત્માનું અવસ્થાન છે. આ આણુ જ ' હંસ ' છે. તે (સલિલ) હૃદયના માનસ સરોવરમાં ક્રીડા કરે છે. નિવાસ ભેતીવેળાં આ આણુ તે સરોવરમાં કુબળી મારે છે અને ઉચ્છ્વાસ ભેતી વેળા ઉપર ઉઠે છે બહોં એવો પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, જે બધારે ઉચ્છ્વાસ વેળા આણુ બહાર જાય છે ત્યારે આણુ મરતો કેમ નથી ? પૂણું ઉચ્છ્વાસ લઇ પૂણું નિવાસને બહાર ઊડવાથી પણ મનુષ્ય મરતો નથી તેનું કારણ આ મંત્રમાં કહ્યું છે. જે પ્રકારે હંસપક્ષી એક પગ પાણીમાં રાખી બીજો પગ ઉપર છે, તેમજ ઉચ્છ્વાસ રૂપે બહાર જતાં આણુ પોતાનો એક પગ હૃદયના રક્તાશયમાં અજીવન રાખે છે અને બીજા પગને જ બહાર કાઢે છે કદિ હૃદયમાંના પગને હલાવતો નથી.

તાત્પર્ય આણુ પોતાની એક કક્ષિતને સરીમાં રિધર કરી બીજી કક્ષિતની બહાર જઈ પોતાનું કાવું કરે છે. તેથી મનુષ્ય મરતો નથી. જો તે પોતાની બીજી પગ ઉપાડી બહાર જશે તો આજ, કાલ, દિવસ, રાત્રી, પ્રકાશ, અંધારું વગેરે બધું જ મરી જશે. એટલે જો આણુ જીવતાં રહેશે નહિ, જીવન પછી જ ડાહનું યાન થાય છે આ પ્રકારે આણુને સંનિધ છે. દરેક મનુષ્યે સારી પેઠે વિચાર કરી આ સંનિધનું યાન સારી રીતે મેળવવું જોઈએ ' હંસ ' શબ્દ જોડે પ્રાણોપાસ-નાનો વિચાર પણ આ મંત્રથી બાંધાયેલ થાય છે. આસની સાથે ' સ ' કારનું અવણુ અને ઉચ્છ્વાસની સાથે ' હં ' કારનું અવણુ કરવાથી પ્રાણોપાસના થાય છે તેથી ચિત્તની એકા-

મતા તરિત સાધ્ય થાય છે. આજ ' સો ' અક્ષરનું અવણુ આસની સાથે અને ' હં ' નું અવણુ ઉચ્છ્વાસની સાથે કરવાથી ' હંસ ' નો જન્મ બની જાય છે. આ પ્રાણોપાસ-નાનો એક પ્રકાર છે. સાધારણિક લોકોએ તે ઉપર વિભિન્ન બને વિલક્ષણ કલ્પનાઓ રચેલી છે. પરંતુ મૂળ તરફ જાન આપી અમરણોથી ફરે રહેતું અમરે દીક લાગે છે. હવે તેનું વધુ વણું જણાવું—

આ સરીમાં આહ ચઢે છે, જેમાં આણુ જાય છે અને વિલક્ષણ કાવું કરે છે, આ વાત રૂઝ મા મંત્રમાં કહી છે, મૂળા-ધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મહિપુરક, સ્વર્ગ, બનાદત, ત્રિશુલિ, આઠા અને સદસાર આ તે આહ ચઢે છે. કમલા શુભાથી મહી આયાના ઉપરના કામ સુધી આહ ટેકાણે આ આહ ચઢે છે. પદ્મના મેરૂદમાં તે હોય છે. તે પ્રવેશ ચક્રમાં આણુ જાય છે અને પોતાનું નિષ્કર્ષ કાવું કરે છે, જે લોકો પ્રાણોપાસ કરે છે તેમને પોતાનો પ્રાણ તે ચક્રમાં પહેાંચી અપાનો અનુભવ થાય છે અને ત્યાંની રિધિતો પણ પતી લાગે છે, ઉપર મસ્તિષ્કમાં સદસાર ચક્રનું રચાન છે. તેજ અસ્તિત્વનો મધ્ય અને કુખ્ય ભાગ છે. આણુનું એક કેન્દ્ર હૃદયમાં છે. આ પ્રકારે એક કેન્દ્રની સાથે આહ ચઢેલાં સહસ્ર આરોમો વડે આમણ પાછળ આલવાનું આ પ્રાણ ચક્ર છે. આસ-ઉચ્છ્વાસ તેમજ આણુ-અપાન દ્વારા પ્રાણચક્રની ગતિ બાજબ અને પાછળ થાય છે. આ બાબતો જાણુથી અને અનુભવથી એ વાચકો મારે ઉચિત છે. આણુનો એક ભાગ સરીની કક્ષિતમાં સાથે સંનિધ રાખે છે અને બીજો ભાગ આત્માની કક્ષિત સાથે સંનિધ રાખે છે. કારણિક કક્ષિતની સાથે સંનિધ રાખનારા આણુના કામનું યાન આત્મ કરવું બધું સહેલું છે, પરંતુ આત્મિક કક્ષિતની સાથે સંનિધ રાખનારા આણુના કામનું યાન કરી લેવું પડ્યું કઠણ છે. આપણે કામની સાથે નધા જીવનોને બનાવે છે, જે તેનો બીજો ભાગ છે તે કાનું ચિન્હ છે એટલે તેનું યાન કોને થઈ શકે છે ? આત્માના યાન સાથે જ તેનું યાન થઈ શકે છે.

પ્રાણ બધાનો ધર છે, આ વિષે પહેલાજ મંત્રમાં કહ્યું છે. બધામાં ગતિયાન અને કુખ્ય આ પ્રાણ જ છે. ધર એટલે આત્મકક્ષિત સાથે રહેનારા આ પ્રાણ આસરપ રહિન યજ અને ધીરજ સાથે કાવું કરવામાં સમર્થ બની આરા સરીમાં અનુકૂળતા રાધે રહે આ હંસ ઉપાસકે

મનમાં ધારણ કરવી નોંધએ. અન્ય દિદિયોને આગસ દોષ શકે પણ પ્રાણમાં આલસ્ય કદી હોતું નથી; તેથી જ પ્રાણનું વિશેષણ 'અ-તંદ્ર' એટલે આલસ્યરહિત એવું રાખ્યું છે. આજ ભાવ ૨૫ મા મંત્રમાં કહ્યો છે.

બધી દિદિયો આરામ લે છે, આગમુ બને છે, સુષ્ણ બધા છે અને નીચે પડી જાય છે; પરંતુ પ્રાણ એકલો જ રાતરિવસ ઉભો રહી જાગ્રત રહે છે. અથવા જાણે આ શરીરથી મરિતું સંસ્કૃત્ય કરવા ઉભો રહી પહેરો ભરે છે. ક્યારેય સૂતો નથી, કદિ આરામ કરતો નથી અને પોતાના કાપમાં પાછા પાની કરતો નથી. બધી દિદિયો ઉપ લે છે પણ આ પ્રાણ સૂતેલો કોષએ કદિ સાંભળ્યો નથી. એટલે કે વિગ્રામ ન લેતાં આ પ્રાણ રાત રિવસ શરીરમાં કાપ કરે છે.

તેથી જ પ્રાણોપાસના નિરંતર યજ્ઞ શકે છે. જુઓ, કોષ એક વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ કે દિન કરવાથી થાંકી જાય છે. દષ્ટિ થાંકી ગયા પછી તેની ઉપાસના આંખો વડે કરી શક્ય નહિ. આ પ્રકારે બીજી દિદિયો પણ થાંકી જાય છે અને વિગ્રામ હજી છે, તેથી બીજી દિદિયો વડે ઉપાસના નિરંતર યજ્ઞ શકિત નથી. પણ પ્રાણ કોષ રિવસ થાંકતો નથી અને કોષ રિવસ વિગ્રામની હજી કરતો નથી. તેથી તેની સાથે જ પ્રાણોપાસના કરાય છે તે નિરંતર કોષ શકે છે. વચ્ચે રોકાયા વગર પ્રાણોપાસના યજ્ઞ શકે છે, તેથી તેનું મહત્ત્વ અત્યંત છે. હવે આ સૂકતનો છેલ્લો મંત્ર શું કહે છે તે જુઓ—

'હે પ્રાણ ! મારાથી તું દૂર ન થા. દીર્ઘકાળ સુધી મારી અંદર રહે, હું દીર્ઘકાળ છત્તવા માયું છું, હું દીર્ઘ આયુષી હુકત યજ્ઞ સે વરસ કરતા વધારે છત્તવ બ્યનિત કરીશ. માટે મારાથી છૂટો ન થા.' આ ક્ષાપ્ત ઉપાસકે સ્વર્ગ ધારણી નોંધએ. અનમય મન અને આયોગ્ય પ્રાણ છે. તેથી પ્રાણને પાણીનો ગર્ભ કહ્યો છે. ઉપાસકે પોતાના મનની અંદર એવી ભાવના રિધર કરવી નોંધએ, કે જે પ્રાણુપામદિ વડે પોતાના શરીરમાં પ્રાણને બાંધી રાખે છે. તેથી તે પ્રાણ વિખૂટો પડી મારાથી દૂર જશે નહિ પ્રાણુપામદિ સાધનો ઉપર દદ વિશ્વાસ રાખી તે સાધનો દ્વારા મારા શરીરમાં પ્રાણ રિધર થયો છે, એવા દદ ભાવ રહેવો નોંધએ અને મનમાં આકાશ મત્યુતો કદિ વિચાર પણ ન આવવો નોંધએ. આત્મા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ઉપર મુજબ ભાવના દદ બની જાય છે. આ પ્રાણ સૂકતમાં નીચે મુજબ લખ્યું છે—

પ્રાણસૂકતનો સારાંશ

- (૧) પ્રાણના આધીન બધું છે, પ્રાણ બધાનો મુખ્ય છે.
- (૨) પ્રાણ પૃથ્વી ઉપર, અંતરિક્ષમાં અને ઘુલોકમાં પણ છે.
- (૩) ઘુલોકનો પ્રાણ સરગકિરણો વડે પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અંતરિક્ષનો પ્રાણ વરસાદ વડે પૃથ્વી ઉપર પહોંચે છે અને પૃથ્વી ઉપરનો પ્રાણ હંમેશા અદી વાયુ રૂપે રહે છે.
- (૪) અંતરિક્ષરથ અને ઘુલોકરથ પ્રાણ વડે જ બધાનું છત્તવ છે. આ પ્રાણની પ્રાપ્તિથી બધાને આનંદ થાય છે.
- (૫) એક જ પ્રાણ બ્યકિતના શરીરમાં પ્રાણઅપાનાદિ ગુદા ગુદા રૂપોમાં પરિચ્છન્ન થાય છે. શરીરના પ્રત્યેક અંગ, અવયવ, અને દિદિયોમાં એટલે સર્વત્ર પ્રાણ જ કાપ કરે છે.
- (૬) પ્રાણ જ સર્વ ઔપધિયોની ઔપધિ છે. પ્રાણના કારણે શરીરના બધા દોષો દૂર થાય છે. પ્રાણની અનુકૂલતા ન હોય તો કોષ દવા કામ કરી શકતી નથી અને પ્રાણની અનુકૂલતા હોય તો દવા વગર પણ આરોગ્ય સમવાય છે.
- (૭) પ્રાણ જ દીર્ઘ છત્તવ આપનારો છે.
- (૮) પ્રાણ બધાનો પિતા અને પાલક છે, સર્વત્ર બ્યાપક પણ છે.
- (૯) મત્સ્ય, રાત્ર અને બળ આ બધા પ્રાણના કારણે જ થાય છે. બધી દિદિયો પ્રાણની સાથે રહેવાથી જ બળ પ્રાપ્ત કરે છે. શેષ પુરૂષ પ્રાણને વશ કરી બળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સ્થપનિષ્ઠ પુરૂષ પ્રાણની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમ યોગના પ્રાપ્ત કરે છે.
- (૧૦) પ્રાણની સાથે જ બધી દેવતાઓ છે. બધાને પ્રેક્ષુ આપનારો પ્રાણ છે.
- (૧૧) ધાન્યમાં પ્રાણ રહે છે. તે બોળન દ્વારા શરીરમાં જઈ શરીરનું બળ વધારે છે.
- (૧૨) ગર્ભમાં પણ પ્રાણ કાપ કરે છે. પ્રાણની પ્રેરણાથી જ ગર્ભ બહાર આવે છે અને વધે છે.
- (૧૩) પ્રાણ મારકતે પિતાના બધા ગ્રન્થ, કર્મ, સ્વભાવ અને શકિતઓ યુગમાં આવે છે.
- (૧૪) પ્રાણ જ હંસ છે અને તે હૃદયના માનસસરોવરમાં ક્રીડ કરે છે. જ્યારે તે ચાલ્યો જાય ત્યાર પછી કંઈ પણ જ્ઞાન ચતું નથી.
- (૧૫) શરીરના આઠ ચક્રોમાં, મરિતકમાં અને હૃદયના

કેન્દ્રમાં ચિત્ર રૂપે પ્રાણ રહે છે. તે રમૂસ સ્થિતિથી બધા સરીરનું ધારણ કરે છે અને સદૃશ સ્થિતિથી આત્માની સાથે સુપત સંબંધ રાખે છે.

(૧૧) પ્રાણમાં આજસ અને યકાવટ હોતી નથી. જીવિ અને સજીવ્ય હોતો નથી. કારણ કે તેને ક્ષણ અથવા આત્મા સાથે સંબંધ હોય છે.

(૧૭) પ્રાણ સરીરમાં રહી ખરે પહેલે બેઠે છે, બીજા ક્ષત્રિયો યાદી નય છે અને સુષ્ણ નય છે, પરંતુ પ્રાણ કદિ યાકોત નથી કે વિગ્રાતિ લેતો નથી તે જો વિગ્રામ લે તો મૃત્યુ જ થાય છે.

(૧૮) મારે બધાએ પ્રાણને સ્વાધીન કરવો જોઈએ અને તેની સ્થિતિથી બળવાન થવું જોઈએ.

આ પ્રકારે આ મુક્તનો જાવ જોવા પછી વેદોમાં બીજા પ્રાણ વિષયક જે જે ઉપદેશ છે તેનો વિચાર કરીશું.

અગ્નિવેદમાં પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ

અગ્નિવેદમાં પ્રાણ વિષયક નીચે આપેલો મંત્ર છે; તે જોવાથી અગ્નિવેદનો પ્રાણ વિષે ઉપદેશ સમજીએ—

પ્રાણાહ્યાયુરજામત ॥

(ઋ. ૧૦૮-૧૧૩, અમૃત, ૧૯૧૬)

“ પરમેશ્વરીય પ્રાણસ્થિતિથી આ વાયુની ઉત્પત્તિ થય છે. ” આ વાયુ અમારો પૃથ્વી સ્થાનીય પ્રાણ છે, વાયુ વગર એક હાથ પથ્રુ છવન રહેતું યુક્ત છે બધા પ્રાણી આ વાયુને આલે છે પરંતુ કામએ એમ ન માની લેવું કે આ વાયુ જ પ્રાણ છે. કારણ કે પરમેશ્વરી પ્રાણસ્થિતિથી તેની ઉત્પત્તિ છે. આ વાયુ અમારા ફેફસામાં ભરાય છે, ત્યારે તેની સાથે પરમેશ્વરી પ્રાણસ્થિતિ અમારી અંદર આવે અને તેથી અમારું છવન વ્યતિત થાય છે. આ કાવ પ્રાણવાયુની વખતે મનમાં ધારણ કરવો જોઈએ. પ્રાણ જ છવન છે, આ વિષે નીચેનો મંત્ર જુઓ—

આયુર્નઃ પ્રાણઃ । (ઋ. ૧૧૬-૧૧૭)

“ પ્રાણ જ આયુ છે. ” અર્થાત્ સુધી પ્રાણ રહે છે ત્યાં સુધી જ છવન હોય છે તેથી જ દીર્ઘ આયુ હજી છે તેઓએ પોતાના પ્રાણને અને પ્રાણ સ્થાનને મજબૂત બતાવવું. પ્રાણનું સ્થાન ફેફસામાં હોય છે. ફેફસા બળવાન

કરવાથી પ્રાણમાં બળ આવી નય છે અને તે દ્વારા દીર્ઘ છવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અમુ-નીતિ

રાજનીતિ, સામાજનીતિ, ગૃહનીતિ આ કમ્પ્રો સમાન ‘ અમુ-નીતિ ’ કમ્પ છે, રાજ્ય સ્થાપનાનો પ્રકાર રાજ્ય-નીતિથી વ્યક્ત થાય છે. તેજ પ્રકારે ‘ અમુ ’ એટલે પ્રાણનો વ્યવહાર કરવાની રીતને ‘ અમુનીતિ ’ કહેવું છે. *Grants to life, ways to life* ‘ એટલે છવનનો માર્ગ ’ આ આવ ‘ અમુનીતિ ’ કમ્પ વ્યક્ત કરે છે, આ પ્રો. મેડમુસ્ટ્રાસ, પ્રો. રાય વગેરેનું કથન સત્ય છે. જુઓ—

અમુનીતે પુનરસ્માણુ સંસ્થા પુનઃ પ્રાણમિદ નો
ચેદિ મોગમ્ । જ્યોત્સ્વરોમ સ્વર્ગમુચ્ચરંતમનુ-
મતે મૃત્યવા ન સ્થસ્તિ ॥ (ઋ. ૧૦૫૯-૧૦૬૦)

‘ હે અમુનીતે ! અહીં અમારી અંદર ફરી મૃત્યુ, પ્રાણ અને ભોમ ધારણ કર. સૂરજનો ઉદય અને ધણી દિવસો સુધી જોઈ શકીએ, હે અમુમતે ! અમને બધાને સુખી કર અને અમને સ્વાસ્થ્ય યુક્ત થાય ’

‘ અમુની નીતિ ’ એટલે ‘ પ્રાણ ધારણ કરવાની રીત ’ ત્યારે સમજાય છે, ત્યારે આખરી સ્થિતિ એટલી થઈ હોય તો પથ્રુ ફરી ઉત્તમ દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રાણ ભવાની સંભારણ હોવા છતાં ફરી પ્રાણની રિપરના કરી શકાય છે. ભોમ ભોમવાની અશક્તિ હોવા છતાં ભોમ ભોમવાની શક્તિ થાય છે. મૃત્યુ પાસે આવતાં સૂરજનું દર્શન અશક્ય હોવા છતાં દીર્ઘશ્રવનની પ્રાપ્તિ થવા પછી ફરી સૂરજની ઉપાસના થઈ શકે છે. પ્રાણનીતિને અમુકુલ શુદ્ધિ સમવાધી આ બધું થઈ શકે છે, તેમાં ભરા પથ્રુ સંકા નથી. તેમજ—

અમુનીતે મનો અસ્માણુ ધારય ઝીષાતથે સુ
મ તિથા ન આયુ- । રારંધિ ન સુર્વસ્ય સંદશિ
છુતેમ ત્વં ત્વં સર્વં વર્ષયસ્ય ॥ (ઋ. ૧૦૫૯-૧૦૬૦)

‘ હે અમુનીતે ! અમારી અંદર મનની ધારણા કરો અને અમારી આયુ ધણી લાંબી કરો. સૂરજ દર્શન અમે કરીએ. તું લીધી સૂરો વધાર. ’

આયુષ્ય વધારવાની રીત આ મંત્રમાં વર્ણન કરેલી છે. પહેલી વાત મનની ધારણાની છે. મનની ધારણા એવી દૃઢ

અને પાકી હોવી જોઈએ કે, તે પોતપોતાનો વડે દીર્ઘ જીવન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશ, તેમજ કોઈ કારણે મારું જીવન ક્ષીણ બનશે નહિ, આ પ્રકારે મનની પાકી કારણી કરવી જોઈએ. મનની દૃઢશક્તિ અને દૃઢવિશ્વાસ ઉપર જ સિદ્ધિ અવસંનિત હોય છે. સરજના પ્રકાશનો દીર્ઘ આયુ સાથે સંબંધ વેદમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જે પ્રાણુસો પ્રાણુધામ આદિ દ્વારા પ્રાણુનું બળ વધારવા છત્તે તેમણે ધી પુષ્કળ આદિ પોતાનું શરીર પ્રજા સખનું જન્યું, પ્રાણુધામ પુષ્કળ કરી ધી ન ખાય તો શરીર કૃષ બનશે. માટે પ્રાણુધામ કરનારા લોકો માટે ઉચિત છે કે તે પોતાના ભોજનમાં ધી અધિક સેવન કરે.

આ પ્રકારે આ પ્રાણુનીતિનું શાસ્ત્ર છે. વાચકોએ આ મંત્રનો વિચાર કરી દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનું સાધન પ્રાણુધામ દ્વારા કરવું.

યજુર્વેદમાં પ્રાણુ વિષયક ઉપદેશ

પ્રાણુની વૃદ્ધિ

પ્રાણુનું સંવર્ધન કરવાના વિષયમાં વેદનો ઉપદેશ નીચેના મંત્રમાં આવ્યો છે—

પ્રાણસ્ત આવાયતામ્ ॥ (યજુ. ૬૧૫)

‘તારો પ્રાણુ સંવર્ધિત થાય. ‘પ્રાણુની શક્તિ વધારવાની ધણી અવસ્થા હશે, કારણ કે પ્રાણુની શક્તિ સાથે બધા અવયવોની શક્તિનો સંબંધ છે, તેની સૂચના નીચેના મંત્ર આપી રહ્યો છે—

વેદ્મ પ્રાણો અંગે અંગે નિર્દીપ્યર્વેન્દ્ર ઉદાનો અંગે અંગે નિધીતા ॥ (ય. ૬૧૨૬)

‘(વેદ્મ પ્રાણ:) આત્માની શક્તિથી પ્રેરિત પ્રાણુ પ્રત્યેક અંગમાં પહોંચ્યો છે, આત્માની શક્તિથી પ્રેરિત ઉદાન પ્રત્યેક અંગમાં રાખ્યો છે. ‘આ પ્રકારે આંતરિક શક્તિનું વણું ને વેદે કરેલું છે.

પ્રત્યેક અંગમાં પ્રાણુ રહે છે અને ત્યાં આત્માની પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે. આ મંત્રમાં એમ સૂચના મળે છે કે જે અંગ, અવયવ અથવા ઇંદ્રિયમાં પ્રાણુ શક્તિ જોઈ શકે, ત્યાં આત્માની પ્રબળ હાજરી શક્તિ વડે પ્રાણુની શક્તિ વધારી શકાય છે. આજ પૂર્વેકિત સ્વતંત્રતા કહેલી ‘આગિરસ-વિદ્યા’ છે, પોતાના કયા શરીરવ્યવસ્થા પ્રાણુશક્તિની ન્યૂનતા છે, તે બાણી પોતાની આત્મિક હિંમતે શક્તિ વડે ત્યાં પ્રાણુ-

શક્તિ પહોંચાડી, આજ આપણું આરોગ્ય વધારવાનો ઉપાય છે. વેદમાં જે ‘આગિરસ-વિદ્યા’ છે તે આજ છે. પ્રાણુનું રક્ષણ કરવા વિશે નીચેના મંત્ર જુઓ—

પ્રાણં મે પાહ્યપાનં મે વાહિ દ્યાનં મે વાહિ ॥

(ય. ૧૪૮૧૭)

‘મારા પ્રાણુ, અપાન અને વ્યાનનું સંરક્ષણ કરો. તેમનું સંરક્ષણ કરવાથી જ તે પ્રાણુ બધા શરીરનું સંરક્ષણ કરી શકે છે. તેમજ—

પ્રાણં તે જુગામિ । (યજુ. ૬૧૫)

પ્રાણં મે તર્પયત । (યજુ. ૬૧૬)

‘પ્રાણુની પવિત્રતા કહું છું. પ્રાણુની તૃપ્તિ કરો. ‘તૃપ્તિ અને પવિત્રતાથી પ્રાણુનું સંરક્ષણ થાય છે. પ્રતિયો અતૃપ્ત હોવાથી મનુષ્ય ભોગો તરફ ભ્રમ્ય છે અને પતિત થાય છે. આ પ્રકારે ભોગોમાં ફસેલો મનુષ્ય પોતાની પ્રાણુશક્તિ અર્થ ગ્રામી બેસે છે. માટે પ્રાણુનું સંવર્ધન કરવા છત્તેના મનુષ્યે પોતાનું જીવન પવિત્ર અને નિત્યનૃમ શક્તિથી વ્યતીત કરવું. અપવિત્રતા અને અસંતુષ્ટતા આ બે હોય પ્રાણુની શક્તિ ઘટાડનાર છે શક્તિ ઘટાડનાર કોઈ કાર્ય કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે—

પ્રાણં ન વીર્યં વસિ । (ય. ૨૧૪૬)

‘નાકમાં પ્રાણુશક્તિ અને વીર્ય વધારો. ‘પ્રાણુશક્તિ નાક સાથે સંબંધ રાખે છે અને જ્યારે આ પ્રાણુશક્તિ બળવાન થાય છે ત્યારે વીર્ય પણ વધે છે અને રિચર થાય છે. વીર્ય અને પ્રાણુ આ બંને શક્તિઓ સાથે રહે છે. શરીરમાં વીર્ય રહેવાથી પ્રાણુ રહે છે અને પ્રાણુ સાથે વીર્ય પણ રહે છે. એકબીજાની આસરે રહેનારી આ શક્તિઓ છે. જે મનુષ્ય અભ્યર્ચનું રક્ષણ કરી ઉપરેતો બને છે અને તેનો પ્રાણુ પણ બળવાન થાય છે, તેને પ્રાણુધામની સિદ્ધિ સહેલાઈથી થાય છે. તેમજ જે આરંભથી પ્રાણુધામનો અભ્યાસ નિયમપૂર્વક કરે છે તેમનું વીર્ય રિચર થાય છે. જે કે પૂર્વાગુણમાં કોઈ કારણસર કોઈનું અભ્યર્ચન પાલન ઘટી ગયું હોય, તો પણ તે નિયમપૂર્વક અનુશાનથી ઉત્તર જીવનમાં પ્રાણુ સાધનાથી પોતાના શરીરમાં પ્રાણુશક્તિનું સંવર્ધન અને વીર્ય રક્ષણ કરી શકે છે. જેનું અભ્યર્ચન પ્રથમથી જ સિદ્ધ હોય છે, તેને શીઘ્ર અને સહજ સિદ્ધિ થાય છે. પણ જેને આરંભથી સિદ્ધિ હોતી નથી તેને આ વાન પ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણુશક્તિ સંવર્ધન માટેના ઉપાયોમાં ગાંધન પણ એક ઉપાય છે.

૧૨માં ક્ષિત રૂપે પ્રાણ રહે છે. તે સ્વચ્છ શક્તિથી જળા સરીરનું ધારણ કરે છે અને સૂક્ષ્મ શક્તિથી આત્માની સાથે યુક્ત સંબંધ રાખે છે.

(૧૬) પ્રાણમાં આગસ અને ધક્કાવટ હોતી નથી. શીતિ અને સંજોગ્ય હોતો નથી. કારણ કે તેનો જાદા અથવા આત્મા સાથે સંબંધ હોય છે.

(૧૭) પ્રાણ સરીરમાં રહી અગ્રે પહેલે કરે છે. બીજા ક્ષત્રિયો ધારી જાય છે અને સુષ્ણ જાય છે; પરંતુ પ્રાણ કદિ ધાકતો નથી કે વિખાતિ લેતો નથી તે જો વિજ્ઞાન લે તો અત્યુ જ થાય છે.

(૧૮) માટે બધાએ પ્રાણને સ્વાધીન કરવો જોઈએ અને તેની શક્તિથી બળવાન થવું જોઈએ.

આ પ્રકારે આ સૂક્તનો ભાવ જોવા પછી વેદામાં બીજા પ્રાણ વિષયક જે જે ઉપદેશ છે તેનો વિચાર કરીશું.

અગ્નિદેહમાં પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ

અગ્નિદેહમાં પ્રાણ વિષયક નીચે આપેલો મંત્ર છે, તે જોવાથી અગ્નિદેહનો પ્રાણ વિષે ઉપદેશ સમજીશો—

પ્રાણાદ્યાસુરજાયત ॥

(મં. ૧૦૮-૧૧૩; અથર્વ. ૧૬૧.૧૭)

“પરમેશ્વરી પ્રાણશક્તિથી આ વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ વાયુ અમારો પૃથ્વી રજાનીય પ્રાણ છે, વાયુ વગર એક ક્ષણ પણ જીવન રહેવું શક્ય નથી. બધા પ્રાણી આ વાયુને આજીવે છે. પરંતુ કોઈએ જોય ન મળી લેવું કે આ વાયુ જ પ્રાણ છે. કારણ કે પરમેશ્વરી પ્રાણશક્તિથી તેની ઉત્પત્તિ છે. આ વાયુ અમારા ફેફસામાં જમાવે આવે છે, ત્યારે તેની સાથે પરમેશ્વરી પ્રાણશક્તિ અમારી જાંઘર આવે અને તેથી અમારું જીવન વ્યવસ્થિત થાય છે. આ બાવ પ્રાણાયામની વખતે મનમાં ધારણ કરવો જોઈએ. પ્રાણ જ જીવન છે, આ વિષે નીચેનો મંત્ર જુઓ—

આયુર્નં પ્રાણા । (મં. ૧૧૬.૧૧)

“પ્રાણ જ આયુ છે.” જ્યાં સુધી પ્રાણ રહે છે ત્યાં સુધી જ જીવન હોય છે તેથી જો દીર્ઘ આયુ હજી છે તેઓએ પોતાના પ્રાણને જ્યાં પ્રાણ રચાનારે મજબૂત બનાવવું. પ્રાણનું સ્થાન ફેફસામાં હોય છે. ફેફસા જલવાન

કરવાથી પ્રાણમાં જળા જારી જાય છે અને તે દ્વારા રીધં જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અસુનીતિ

ગાજનીતિ, સમાજનીતિ, ગૃહનીતિ આ કબરો સમાન ‘અસુનીતિ’ કબર છે, રાજ્ય સલાવવાનો પ્રકાર રાજ્યનીતિથી બાકત થાય છે. તેજ પ્રકારે ‘અસુ’ એટલે પ્રાણનો બ્યવહાર કરવાની રીતિને ‘અસુનીતિ’ કહેવું છે. Grand to life, way to life એટલે જીવનનો માર્ગ આ બાવ ‘અસુનીતિ’ કબર બાકત કરે છે, આ પ્રા. મેદાપુરસર, પ્રા. રાજ વગેરેનું કથન સત્ય છે. જુઓ—

અસુનીતે પુનરસ્માસુ વસુઃ પુનઃ પ્રાણમિદ્ નો
વેદિ મોગમ્ । ય્યોક્ષ્યદ્યેમ સૂર્યમુદ્ધરતમનુ-
મતે સૂતયા ન-સ્વસ્તિ ॥ (મં. ૧૦૧૬.૧૬)

‘હે અસુનીતે ! અહીં જામારી અંદર ફરી વસુ, પ્રાણ અને જોગ ધારણ કર. સૂરજનો ઉદય અને ધણી દિવસો સુધી જોઈ શકીએ, હે અનુમતે ! અમને બધાને સુખી ॥ અને અમને સ્વાસ્થ્ય યુક્ત રાખ ’

‘અસુનીતિ’ એટલે ‘પ્રાણ ધારણ કરવાની રીત’ જ્યારે સમજાય છે, ત્યારે જાંબની શક્તિ ઝોલી થઈ હોય તો પશુ ફરી ઉત્તમ દિગ્દિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પ્રાણ જવાની સંભાવના હોવા છતાં ફરી પ્રાણની સિધ્ધતા ફરી શકાય છે. જોય જોગવાની અશક્યતા હોવા છતાં જોગ જોગવાની શક્યતા થાય છે. મનુ પાસે આવતાં સૂરજનું દર્શન અશક્ય હોવા છતાં દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ થવા પછી ફરી સૂરજની ઉપાસના થઈ શકે છે. પ્રાણનીતિને અનુકૂલ શુદ્ધિ રાખવાથી આ જીવું થઈ શકે છે, તેમાં જરા પણ સંકો નથી. તેમજ—

અસુનીતે મનો અસ્માસુ ધારય ઝીવાતથે સુ
પ્ર સિદ્ધા ને આયુઃ । રારંધિ ન-સૂર્યસ્ય સંદશિ
પૂતેન સ્વં તર્જ્યં વર્ધ્યવસ્ય ॥ (મં. ૧૦૧૬.૧૭)

‘હે અસુનીતે ! જામારી અંદર મનની ધારણા કરો અને જામારી આયુ ધણી લાંબી કરો. સૂરજ દર્શન અને કરીએ. તું લીધી કરીર વધારે.’

આયુષ્ય વધારવાની રીત આ મંત્રમાં વર્ણન કરેલી છે. પહેલી વાત મનની ધારણાની છે. મનની ધારણા જોવી દર

અને પાકી હોવી જોઈએ કે, દુઃખોગસાધનો વડે દીર્ઘ જીવન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીએ, તેમજ કોષ કારણે માંસ જીવન સીધું બનશે નહિ, આ પ્રકારે મનની પાકી ધારણા કરવી જોઈએ. મનની દૃઢશક્તિ અને દૃઢવિશ્વાસ ઉપર જ સિદ્ધિ અવલંબિત હોય છે. સુરજના પ્રકાશનો દીર્ઘ આયુ સાથે સંબંધ વેદમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જે માણસો પ્રાણાયામ આદિ દ્વારા પ્રાણનું બળ વધારવા છતાં તેમણે બી પ્રકારના આપ્ત પોતાનું શરીર પુષ્ટ રાખવું જોઈએ, પ્રાણાયામ પ્રકાર કરી બી ન ખાય તો શરીર કુશ્વ બનશે. માટે પ્રાણાયામ કરનારા લોકો માટે ઉચિત છે કે તે પોતાના ભોજનમાં બી અધિક સેવન કરે.

આ પ્રકારે આ પ્રાણીનિતું જાણ છે. વાચકોએ આ મંત્રનો વિચાર કરી દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનું સાધન પ્રાણાયામ દ્વારા કરવું.

યજુર્વેદમાં પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ

પ્રાણીની વૃદ્ધિ

પ્રાણનું સંવર્ધન કરવાના વિષયમાં વેદનો ઉપદેશ નીચેના મંત્રમાં આવ્યો છે—

પ્રાણસ્ત આપ્વાયતામ્ ॥ (યજુ. ૧૧૧૫)

‘તારો પ્રાણ સંવર્ધિત થાય.’ પ્રાણની શક્તિ વધારવાની પધ્ધતિ અવસ્થકતા છે, કારણ કે પ્રાણની શક્તિ સાથે બધા અવયવોની શક્તિનો સંબંધ છે, તેની સચના નીચેના મંત્ર આપી રહ્યો છે—

વેદ્મ પ્રાણો અંગે અંગે નિર્વીચ્ચર્વેન્દ્ર ઉદાનો અંગે અંગે નિધીતા ॥ (ય. ૧૨૧૦)

‘(વેદ્મ પ્રાણ:) આત્માની શક્તિથી પ્રેરિત પ્રાણ પ્રત્યેક અંગમાં પહોંચ્યો છે, આત્માની શક્તિથી પ્રેરિત ઉદાન પ્રત્યેક અંગમાં રાખ્યો છે.’ આ પ્રકારે આંતરિક શક્તિનું વણન વેદે કરેલું છે.

પ્રત્યેક અંગમાં પ્રાણ રહે છે અને ત્યાં આત્માની પ્રેરણા થી કામ કરે છે. આ મંત્રમાં એક સચના મળે છે કે જે અંગ, અવયવ અથવા ઉદ્વિયમાં પ્રાણ શક્તિ ઓછી હશે, ત્યાં આત્માની પ્રજ્ઞા છતાં શક્તિ વડે પ્રાણની શક્તિ વધારી રાખાય છે. આજ પૂર્વોક્ત સૂક્તમાં કહેલી ‘આગિરસ-વિલા’ છે, પોતાના કયા શરીરાવયવમાં પ્રાણશક્તિની ન્યૂનતા છે, તે જાણી પોતાની આંતરિક છતાં શક્તિ વડે ત્યાં પ્રાણ-

શક્તિ પહોંચાડવી, આજ આપણું આરોગ્ય વધારવાનો ઉપાય છે. વેદમાં જે ‘આગિરસ-વિલા’ છે તે આજ છે. પ્રાણનું રક્ષણ કરવા વિષે નીચેના મંત્ર જુઓ—

પ્રાણ મે વાહ્યવાન મે વાદિ વ્યાન મે વાદિ ॥

(ય. ૧૪૮૧૭)

‘મારા પ્રાણ, અપાન અને વ્યાનનું સંરક્ષણ કરો.’ તેમનું સંરક્ષણ કરવાથી જ તે પ્રાણ બધા શરીરનું સંરક્ષણ કરી શકે છે. તેમજ—

પ્રાણ તે ગુંધામિ । (યજુ. ૧૧૧૪)

પ્રાણ મે તર્પયત । (યજુ. ૧૧૩૧)

‘પ્રાણની પવિત્રતા કહે છે. પ્રાણની તૃપ્તિ કરો.’ તૃપ્તિ અને પવિત્રતાથી પ્રાણનું સંરક્ષણ થાય છે. છત્રિયો અત્મ હોવાથી મનુષ્ય ભોગો તરફ જાય છે અને પાનિન થાય છે. આ પ્રકારે ભોગોમાં ફસેલો મનુષ્ય પોતાની પ્રાણશક્તિ બચાવે ગુમાવી બેસે છે. માટે પ્રાણનું સંવર્ધન કરવા છતાં મનુષ્યે પોતાનું જીવન પવિત્ર અને નિત્યમ જીવિતી બનીત કરવું. અપવિત્રતા અને બસંગુષ્ટતા આ બે દોષ પ્રાણની શક્તિ ઘટાડનાર છે. શક્તિ ઘટાડનાર કોષ કામ કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે—

પ્રાણ ન વીર્ય નસ્તિ । (ય. ૨૧૧૪૯)

‘નાકમાં પ્રાણશક્તિ અને વીર્ય વધારો.’ પ્રાણશક્તિ નાક સાથે સંબંધ રાખે છે અને જ્યારે આ પ્રાણશક્તિ બળવાન થાય છે. ત્યારે વીર્ય પણ વધે છે અને સ્થિર થાય છે. વીર્ય અને પ્રાણ આ બંને શક્તિઓ સાથે રહે છે. શરીરમાં વીર્ય રહેવાથી પ્રાણ રહે છે અને પ્રાણ સાથે વીર્ય પણ રહે છે. એકબીજાની આસરે રહેનારી આ શક્તિઓ છે. જે મનુષ્ય જીવન્યથાનું રક્ષણ કરી જીવનરેતા બને છે અને તેના પ્રાણ પણ બળવાન થાય છે, તેને પ્રાણાયામની સિદ્ધિ સહેલાઈ થાય છે. તેમજ જે પ્રારંભથી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ નિયમપૂર્વક કરે છે તેમનું વીર્ય સ્થિર થાય છે. જો કે પૂર્વાયુષમાં કોષ કારણવશ કષ્ટનું જીવન્યથા પાશન વૃદ્ધિ ગણે હોય, તો પણ તે નિયમપૂર્વક અનુશાનથી ઉતાર જીવનમાં પ્રાણ સાધનાથી પોતાના શરીરમાં પ્રાણશક્તિનું સંવર્ધન અને વીર્ય રક્ષણ કરી શકે છે. જેનું જીવન્યથા પ્રથમથી જ સિદ્ધ હોય છે, તેને સોધ અને સદ્ગતિ સિદ્ધિ થાય છે. પણ જેને પ્રારંભથી સિદ્ધિ હોતી નથી તેને આ વાત પ્રથમથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણ-શક્તિ સંવર્ધન માટેના ઉપાયોમાં પ્રાણ પણ એક ઉપાય છે.

ગાયન અને પ્રાણસાધિત

લામ પ્રાણે પ્રવયે । (૫૬. ૩૧૧)

‘ પ્રાણને ધણ સામને શરણુ થઈ હું. ’ સામવેદ ગાયન અને ઉપાસનાનો વેદ છે. ધણ ઉપાસના અને ધણ મુજોના ગાયન વડે પ્રાણનું બળ વધે છે. કેવળ ગાનવિદ્યાથી પણ મનની એકાગ્રતા અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ગાયનથી દીર્ઘશ્રવન અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ગાયકોએ અત્યંત વ્યસનોમાં ન સપડાય તો તે બીજાઓ કરતાં દીર્ઘશ્રવન અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ગાયનનો આરોગ્ય સાથે અત્યંત સંબંધ છે. ઉપાસનાની સાથે પણ ગાયનનો સંબંધ છે. મન ગાયનથી ઉપાસનામાં અત્યંત તફીન થાય છે અને આજ તફીનતા પ્રાણશક્તિને પ્રબળ કરનારી છે. હાલમાં ગાયનનો ધંધો કરનારા આપુરેશોએ પોતાનું આચરણ પણ જ પતિત બનાવ્યું છે. પણ તે હોય ગાયનનો નથી, તે હોય તે માણસોનો છે. તાત્પર્ય એ કે જે વાચકો પોતાના પ્રાણને બળવાન કરવા ઇચ્છે છે, તેઓએ સામાન્યનું અચરણ સીધાં સીધાં સાધારણ ગાયન સીધી તેનો ઉપાસનામાં ઉપયોગ કરી મનની તફીનતા પ્રાપ્ત કરવી.

મયિ પ્રાણાપાનો । (૫. ૩૧૧)

‘ મારી અંદર પ્રાણ અને અપાન બળવાન રહે. ’ આ ઇચ્છા દરેક માણસ પોતાના મનમાં ધારણ કરે છે; પરંતુ ઠોષ ઠોષ વખતે વ્યવહાર તેની વિરૂદ્ધ કરે છે. જ્યારે ઇચ્છા અનુસાર વ્યવહાર થઈ જશે ત્યારે સિદ્ધિમાં ઠોષ પ્રગટવું વિશ્વ થઈ શકશે નહિ. આ પ્રાણનું પ્રકરણ છે, એનો બહારનો સંબંધ મુઠ્ઠા વાયુ સાથે છે અને અંદરનો સંબંધ નાક આદિ રથાનો સાથે છે, તેથી કહ્યું છે કે—

વાર્તા પ્રાણેન કવાનેન નાસિકે । (૫. ૨૫૨)

‘ પ્રાણથી વાયુની પ્રસરતા અને અપાનથી નાકની પૂર્તતા કરવી જોઈએ. ’ બાક શુદ્ધ અને પ્રસન્ન વાયુની સાથે પ્રાણ અપાન શરીરમાં જાય છે અને નાક જ તેનું અવેક દાર છે. બાકવાયુની પ્રસરતા અને નાકની શુદ્ધિ અવરણ કરવી જોઈએ. નાકની મલીનતા અને અપવિત્રતાના કારણે પ્રાણની ગતિમાં રૂઝવટ થાય છે. પ્રાણની પ્રતિજ્ઞા માટે અપાન બધા પ્રયત્નો હોવા જોઈએ, તેની સચ્ચતા નીચેના મંત્રોથી મળે છે—

પ્રાણની પ્રતિજ્ઞા

વિશ્વસે પ્રાણાયાપનાય વ્યાનાયોદાનાય પ્રવિષ્ઠાય
ચરિત્રાય ॥ (૫. ૧૩૧૬; ૧૪૧૨; ૧૫૧૪)

વિશ્વસે પ્રાણાયાપનાય કવાનાય વિશ્વં ઇયોતિ-
યંચ્છ ॥ (૫. ૧૩૧૬; ૧૪૧૨; ૧૫૧૪)

પ્રાણાય સ્વાહાપાનાય સ્વાહા વ્યાનાય સ્વાહા ॥
(૫. ૨૨૧૩; ૨૩૧૮)

‘ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન આદિ બધા પ્રાણોની પ્રતિજ્ઞા અને વેમનો વ્યવહાર ઉત્તમ રીતે થવો જોઈએ. બધા પ્રાણોને તેજસ્વી કરો. બધા પ્રાણો માટે ત્યાગ કરો. ’

દરેક માણસે, પોતાના આચરણના કારણે પ્રાણનું બળ વધી રહ્યું છે કે ઘટી રહ્યું છે, પોતાની પ્રાણની પ્રતિજ્ઞા વધે છે કે ઘટે છે, પોતાના પ્રાણના વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે કે તેમાં કોઈ ખામી છે, પોતાના પ્રાણનું તેજ વધી રહ્યું છે કે ઘટી રહ્યું છે, તે જોવું ઉચિત છે, તે જોવું દરેકનું કર્તવ્ય છે. તે વિષે વિચાર કરવાથી જ દરેક ભૂધી શકે છે કે હું પોતાનું પ્રાણ વિષયક કર્તવ્ય યોગ્ય પ્રકારે કરી રહ્યો છું કે નહિ ? પ્રાણ વિષયક કર્તવ્યનું સ્વરૂપ ‘ સ્વાહા ’ શબ્દ દ્વારા બહુ ઘટ્ટ રહ્યું છે. બીજા બધી ઉદ્વિગ્ન ગૈરુ છે, પ્રાણ મુખ્ય છે, તેથી અન્ય ઉદ્વિગ્નના બાગોનો સ્વાહાકાર પ્રાણના સંવર્ધન માટે થવો જોઈએ. એટલે ઉદ્વિગ્નને ભોગ ભોગવા માટે જે શક્તિ અર્થે ઘટ્ટ રહી છે, તેનો મોટો ભાગ પ્રાણશક્તિ તવારવા માટે અર્ચ થવો જોઈએ. મનુષ્યના સામાન્ય વ્યવહાર જોવાથી સમજશે કે ઉદ્વિગ્ન ભોગવામાં જો ૧૦૦ મીથી ૯૯ ભાગ અર્ચ થતો હોય તો પ્રાણસંવર્ધનમાં એક ભાગ પણ અર્ચ થતો નથી. મુખ્ય પ્રાણ માટે કેંઈ શક્તિ અર્ચ થતી નથી પરંતુ ગૈરુ ઉદ્વિગ્નભોગના માટે જ બધી શક્તિનો વ્યય થઈ રહ્યો છે ! શું આ બાલકની વાત નથી ? અરે જોતાં મુખ્ય માટે અધિક અને ગૈરુ માટે ઓછો વ્યય હોવો જોઈએ. આજ નહ કહ્યું છે કે પ્રાણના સંવર્ધન માટે પોતાની શક્તિ સ્વાહા કરો. પોતાની સમય, પ્રયત્ન, મજા અને બીજા બધા સાધનો પ્રાણસંવર્ધન માટે ફેટલા અર્ચ થાય છે અને ભોગના માટે ફેટલા અર્ચ થાય છે, તેનો વિચાર કરવો. મનુષ્યોનો વ્યવહાર ઉલટો થઈ રહ્યો છે, તેથી તે વિષે શાવધાનતા રાખવી. દરરોજના એવા વિભાગ કરવા જોઈએ કે જ્યાં મોટો ભાગ પ્રાણસંવર્ધન કાર્યમાં સમર્પણ થાય. જુઓ—

રાજા એ પ્રાણઃ । (૫. ૨૦૫)

‘ મારો પ્રાણ સભ્ય છે. ’ આખા શરીરનો વિચાર કરતા અગર ઘડી જાય છે કે બધાનો રાજ્ય પ્રાણ છે, એમ મોઝક

સમગ્ર સેનું કે પોતાનો પ્રાણુ અરેખર રાખ જ છે. જ્યારે તમારા ધરમાં રાખ પડેલો થઇ આવે છે, તે વખતે તમે રાખનું આદરલિધ્ય કરો છો અને તેના નોકરો તરફ પણ જરૂર ખ્યાન આપો છો પણ રાખની તરફ જેટલું ખ્યાન આપાય છે તેટલું નોકરો તરફ અથવા ખીભ કોખના તરફ આપાતું નથી. તે જ ન્યાય અહીં છે. આ શરીરમાં પ્રાણુનામક રાખ અતિથિ આવેલો છે અને બધી ઈદિયો તેના અનુચર છે, માટે પ્રાણુની સેવા-શુશ્રૂષા વધારે કરવી જોઇએ, કારણ કે તે ઠીક રહેશે તો ખીભ અનુચરો ઠીક રહેશે. પરંતુ જો રાખ અસંતુષ્ટ થઇ ચાલ્યો જાય તો એક પણ અનુચર તમને મદદ કરી શકશે નહિ.

હાલમાં ઈદિયોના ભોજ વધારવા પાછળ જ બધા પડી જાય છે. પ્રાણુની શક્તિ વધારવાનો ખ્યાલ કોઇ કરતા નથી. તેથી પ્રાણુ અપ્રસન્ન થઇ જતો આ શરીરને ઊંડી ચાલ્યો જાય છે. જ્યારે પ્રાણુ શરીરને ઊંડાના સાગે છે ત્યારે ખીટી ધન્દિય-શક્તિઓ પણ તેની સાથે આ શરીરને ઊંડી જાય છે. તેજ અવપ્રજ્વલનનું કારણ છે. પણ ધણીજ ઓછા લોકો તે ભોજનો વિચાર મારેલી કરે છે. તાત્પર્ય ધન્દિયભોજ ભોજવા માટે શક્તિ કમી અર્થે કરવી જોઇએ, તેનો સંયમ જ કરવો જોઇએ અને જો જળ હોય તો તે અર્ધજી કરી પ્રાણુની શક્તિ વધારવાની પરાકાષ્ટ કરવી જોઇએ. પોતાના પ્રાણુને ખરાબ અથવા ખોટા કામ માટે ખર્ચ કરવામાં મણી મોટી હાની થાય છે. દુર્ભાસનો અને કુર્મો પશુ કેટલા છે જેમાં લોકો પોતાના પ્રાણુ અર્ધજી કરવા આનંદથી પ્રવૃત્ત થાય છે. વાસ્તવિક જોતાં સત્કર્મમાં જ પોતાની પ્રાણુશક્તિ ખર્ચ કરવી જોઇએ. જુઓ, વેદ શું કહે છે—

સત્કર્મં અને પ્રાણુ

માયુર્યજ્ઞેન કલ્પતાં પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતામ્ ।

(ય. ૯.૧૨.૧; ૧૮.૧૮.૨૨.૩૩)

પ્રાણશ્ચ મેડપાનશ્ચ મે વ્યાનશ્ચ મે મસુશ્ચ મે યજ્ઞેન કલ્પતામ્ । (ય. ૧૮.૨)

પ્રાણશ્ચ મે યજ્ઞેન કલ્પતામ્ । (ય. ૧૮.૨૨)

‘ મારું જીવન પૃથ્વી વધે, મારો પ્રાણ પૃથ્વી સમર્થ થાય. મારો પ્રાણ, અપાન, વ્યાન અને સાધારણ પ્રાણુ થઇ વડે બળવાન થાય મારો પ્રાણ યજ્ઞ માટે સમર્પિત થાય. ’

પૃથ્વીનો અર્થ સત્કર્મ છે. જે કર્મ સાથે મહાન પુરુષોનો

સત્કાર થાય છે, બધાનો વિરોધ દૂર થઇ એકતાની શ્રદ્ધિ થાય છે અને પરસ્પર ઉપકાર થાય છે તેને યજ્ઞ કહેવાય છે. યજ્ઞ અનેક પ્રકારના છે, પરંતુ યજ્ઞરૂપે બધા યજ્ઞોનું તત્ત્વ ઉકત પ્રકારનું છે. તેથી યજ્ઞની સાથે પ્રાણુનો સંબંધ આવવાથી પ્રાણુમાં જળ વધવા સામે છે સ્વાર્થ અને પોતાના માટે જ કરાવેલા કુર્મોના કરણે પ્રાણુશક્તિનો સંકોચ થાય છે અને જનતાના કલ્યાણનું વ્યાપક કર્મ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવાથી પ્રાણુની શક્તિ વિકાસ પામે છે. વાચકો આ પ્રમાણે પોતાને શુભ કર્મોમાં પડેલી, સમર્પિત કરી પોતાના પ્રાણુને વિશ્વાસ કરો. વેદમાં અગ્નિ આદિ દેવતાઓનું ન્યાય વર્ણન આપ્યું છે ત્યાં તેમનો પ્રાણુ-રક્તક ગુણ પણ વર્ણવ્યો છે. કારણ કે જે દેવતા પ્રાણુરક્તક હોય તેની જ ઉપાસના કરવી જોઇએ. જુઓ—

પ્રાણુદાતા અગ્નિ

પ્રાણદા મવાનદા વ્યાનદા યજ્ઞોદા વરિયોદા. ।

(ય. ૧૭.૧૫)

પ્રાણવા મે મવાનવાશ્ચાસુત્પાઃ શ્રોત્રવાદ્ધ મે ।

ધાવો મે વિશ્વમેષજો મનસોઽસિ વિલાયકઃ ॥

(ય. ૨.૧૩૪)

‘ તું પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, તેજ અને સ્વાર્થાભ આપનારો છે. તું મારો પ્રાણ, અપાન, આત્મા, હાન વગેરેનો સંરક્ષક છે. મારી વાણીના દોષ દૂર કરનારો તેમજ મનને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરનારો છે. ’

પ્રાણનું સત્કર્મ માટે પ્રદાન કરવું, પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવું, ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો. વાણીના દોષ દૂર કરવા અને મનની પવિત્રતા કરવી આ કાર્ય સદ્મરૂપે ઉપરના મંત્રનો કલા છે. એટલું કરવાથી પ્રાણુસ તેના જીવનમાં સફળ થયો એમ કહેવાય. મન અને વાણી પવિત્ર ન હોવાના કારણે દુનિયામાં કેટલા અનર્થો થઇ રહ્યા છે તેની ગણના થઇ શકે નહિ. મન, વાણી, ધન્દિય અને પ્રાણ એમની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ બધા ધર્મ અને કર્મો થાય છે. તેથી પોતાની ઉત્તમ ધર્મજ્ઞતા લોકોએ આ કર્તવ્ય તરફ હંમેશા પોતાનો ખ્યાલ રાખવો જોઇએ. હવે પ્રાણુની વિશ્રુતિ બતાવનારો મંત્ર જુઓ—

અયં પુરો મુષ । તસ્ય પ્રાણો મૌવાયનો ઘસન્ત.

પ્રાણાયનઃ ॥

(ય ૧૩.૫૪)

‘તે આમળ બુવયોઃ છે, તેમાં રહે છે તેથી તેને જોતાપણ કહે છે, વસન્ત પ્રાણુપન છે.’

‘ભૂલોક પૃથ્વી છે અને અંતરિક્ષ લોક બૂવયોઃ છે, આ પ્રાણુનું રચાન છે, આ અન્તરિક્ષમાં પ્રાણુ વ્યાપક છે, વાયુનું અને પ્રાણુનું એકજ રચાન છે, બન્ને અંતરિક્ષમાં જ રહે છે, વસન્ત પ્રાણુનો પ્રભુ છે, કારણ કે આ પ્રભુમાં બધા જગતમાં પ્રાણુ સક્રિયતા સંચાર થઈ બધા જીવોને નવજીવન પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રાણુનો અવતાર બધાએ જોયો નોંધ્યો, પ્રાણુના સંચારથી દુનિયામાં કેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અહીં દેખાઈ આવે છે, આ પ્રભુમાં બધા જીવ આદિ જીવન પદ્ધતિથી મુશ્કેલીન થાય છે, જીવોથી યુક્ત દેવાળા કારણે પૃથ્વીના પ્રાપ્ત કરે છે, જળ, ફૂલ અને પદ્મવન બધી સૃષ્ટિના નવજીવનનો સાક્ષી આપે છે, આ પ્રકારે જેમને પ્રાણુ પ્રસન્ન થાય છે, તેમને મધુ સ-ફલ-ના પ્રાપ્ત થાય છે, જે પ્રકારે બધી સૃષ્ટિ પ્રાણુની પ્રસન્નતાથી પુષ્પવતી અને ફલવતી થાય છે તે પ્રકારે પ્રાણુસ પશુ પ્રાણુને વશ કરવાથી પોતાના અભીષ્ટમાં સફલતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રાણુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ

મૃતી વેળા આપણું ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે નરમ બની જાય છે અને ફરી જમત વેળા કેવાં બ્યક્ત, તેજ બને છે, તેનો વિચાર કરી કરવો તેથી પોતાના આત્મા અને પ્રાણુ-સક્રિયતા મહત્વનો પતો લાગે છે તેનો પ્રકાર જુઓ—

પુનર્મનઃ પુનરાયુર્મ આગમ્પુનઃ પ્રાણઃ પુનરાત્મા
મ આગન્ પુનઃપ્રાણુઃ પુનઃ ઓઞ્ મ આગન્
વૈશ્વાનરો મદ્રગ્વસ્તનૂપા મર્મિન પાતુ દુરિતા-
સ્વપાત્ ॥ (૫. ૪૩૧૫)

‘માર્ગ મન, આયુ, પ્રાણુ, આત્મા, આત્મ, કાન વગેરે ફરી મને પ્રાપ્ત થયાં છે સરીરનો રક્ષક, બધા લોકોનું કલ્યાણ કરનારો આત્મા પાપોથી અમને બચાવે બચાવે.’

મૃતી વેળા મન વગેરે બધી ઇન્દ્રિયો લીન-યત્ર ગમ હતી, જો કે પ્રાણુ જગત્ કલે પશુ તેના કાર્યની અમને માહિતી હતી નહીં, તે બધું કાલની જેમ આજે ફરી નવું પ્રાપ્ત થયું છે, આ આત્માની સક્રિયતા, અભાર કેટલો આશ્ચર્ય-કારક છે! તે આત્મસક્રિય અમને પાપથી બચાવે, પ્રાણુસક્રિય ની સાથે આ સક્રિયજીવું લીન થતું અને ફરી પ્રાપ્ત થતું

દરરોજ થત રજી છે, તેનો વિચાર કરવાથી પુનર્જન્મનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જે બાળતો નિદ્રા સમયે થાય છે તે તેની જ રીતે મરણ સમયે પણ થાય છે અને તે જ પ્રકારે મહા-પ્રત્યક્ષના સમયે પણ થાય છે, નિવન બધે એક જ છે, પ્રાણુ સાથે બીજી ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે રહે છે, પ્રાણુ કેવી રીતે જીવે છે અને અન્ય ઇન્દ્રિયો થાકી જઈ કેવી રીતે લીન બની જાય છે તેનો વિચાર કરવાથી પોતાના આત્મસક્રિયનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાન પોતાની સક્રિયતા વિકાસ કરવા માટે સહાયક થાય છે, આપણા પ્રાણુનો વિશ્વવ્યાપક પ્રાણુ સાથે સંબંધ છે તે જોયો નોંધ્યો, એવી સૂચના નીચેના મંત્રમાં આપી છે.

(વૈશ્વવ્યાપક પ્રાણુ)

સં પ્રાણઃ પ્રાણેન ગચ્છતામ્ ॥ (૫. ૧૧૮)

સં તે પ્રાણો વાતેન ગચ્છતામ્ ॥ (૫. ૧૧૯)

‘પોતાનો પ્રાણુ વિશ્વવ્યાપક પ્રાણુ જોડે સંમન થાય, તારો પ્રાણુ વાયુ જોડે સંમન થાય,’ તાર્કિક આપણે પ્રાણુ અસમ નથી, તે સાર્વભૌમિક પ્રાણુનો એક ભાગ છે, તે હૃદયે પોતાના પ્રાણુને જીવંત રાખે, બધા અંતરિક્ષમાં પ્રાણુનો હરિયો કારો છે, તેમાંથી યોડે પ્રાણુ મારી અંદર આવી મારા સરીરમાં જીવન આપી રહે છે, શ્વાસ-અશ્વાસ દ્વારા તે જ સાર્વભૌમિક પ્રાણુ અંદર જઈ રહ્યો છે, વગેરે ભાવના મનમાં પારણ કરી જોડે, ‘તારવ’ આ સાર્વ-ભૌમિક હૃદય મેઘા પારણ કરી જોડે, બધાની ઉત્તિમાં એકની ઉત્તિ છે, સમહિતી ઉત્તિમાં વ્યક્તિની અસત્ય છે આ વૈદિક સિદ્ધાંત છે, આ સમહિતી વ્યાપક હૃદય પ્રત્યેક ઉપાસકની અંદર ઉત્પન્ન થતી જોડે, તે ઉપર કલ્યાણુ બુદ્ધિ થઈ શકે છે, આ પ્રાણુ વિશે બીજી કેટલીક જાણતો નીચેના મંત્રમાં જુઓ—

લક્ષનારો પ્રાણુ

અર્ચિર્ન મેષો નસિ વીર્યાય, પ્રાણરુપ પંચા બમ્ભો
મહાસ્વામ્ ॥ સરસ્વાયુરધાકેર્વણં નસ્યામિ મર્દિ-
વેદર્જજાન ॥ (૫. ૧૬૮૦)

‘(મેષા મ) ષેટાની સમાન લક્ષનારો (અર્ચિ) સંરક્ષક પ્રાણુવાયુ વીર્ય માટે (નસિ) નાકમાં રાખ્યો છે, (મહાસ્વા) શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તે બંને પ્રાણુ વડે પ્રાણુનો અમૃતપાન મારું બન્યો છે, (વેદર્જ) ઉપવાકો’ રિય

સ્તુતિઓ વડે (સરસ્વતી) સુપુષ્પા નાદી (દયાને) સર્વ શરીર વ્યાપક બાન પ્રાણને તેમજ (મર્યાદાને) નાક બોડે સંબંધ રાખનારા બીજા પ્રાણોને (સદિઃ જ્ઞાન) પ્રગટ કરે છે. '

૨૫મી કરનાર, શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરી તેના પરાજય કરનારો થોડા હોય છે. તેજ પ્રાણનું કાર્ય આપણા શરીરમાં છે. બધી વ્યાધિઓ બાને શરીરના બધા સ્ત્રુઓ સાથે લટી, શરીરનું આરોગ્ય નિત્ય સુરિધિતિમાં રાખવાનું કાર્ય કરનારા મહાવીર આપણા શરીરમાં મુખ્ય પ્રાણ જ છે. તે ઘેટાની જેમ લડે છે. તેનું નામ ' અગ્નિ ' છે. કારણ તે અવન એટલે આખા શરીરનું સંરક્ષણ કરે છે. અવનના બીજા અર્થો પણ એવા જેવા છે—રક્ષણ, ગતિ, ક્રાંતિ, પ્રીતિ, તપ્તિ, યાન, પ્રવેશ, અવરણ, સ્વામિત્વ, પ્રાધેના, હસ્ત, તેજ, પ્રાપ્તિ, આસિંગન, દિસા, દાન, ભાગ અને શક્તિ એટલા અવધાનના અર્થો છે. આ બધા અર્થો પ્રાણનાયક ' અગ્નિ ' શબ્દમાં છે. પ્રાણનું કાર્ય આ શબ્દો વડે વ્યક્ત થાય છે. વાયકોએ આ અર્થ લઈ પોતાના પ્રાણ અને ધર્મ તેમજ ધર્મ જાણવાનો યત્ન કરેલા.

આટલા કાર્યો કરનારા સંરક્ષક પ્રાણ આપણા નાકમાં રહ્યો છે. નાકના રચનામાં રહેલો એક જ પ્રાણ આપણા શરીરમાં ઉપર કહેલા બધા કાર્યો કરે છે. એજ તેનું મહત્ત્વ છે. આ પ્રાણનો માર્ગ ' અનુત ' મય છે. એટલે આ માર્ગમાં અરણ્ય નથી. આ માર્ગનું રક્ષણ કરનારા તે મહો છે. ' આસ અને ઉચ્છ્વાસ ' આ બે શબ્દ આ માર્ગનું સંરક્ષણ કરી રહ્યા છે. બધાને તાપે રાખનારા, બધાનું મહત્ત્વ કરનારા, મહો હોય છે. આસ અને ઉચ્છ્વાસ વડે આખા શરીરનું ઉત્તમ મહત્ત્વ ધરાવેલું છે, માટે તે મહો છે. આ બે મહોના કારણે પ્રાણનો માર્ગ અરણ્યરહિત થયો છે. જ્યાં સુધી આસ અને ઉચ્છ્વાસ ચાલે છે ત્યાં સુધી શરીરમાં ' અનુત ' રહે છે. પરંતુ જ્યારે બે મહો દૂર જાય ત્યારે અરણ્ય આવે છે

' છડા, પિંગલા અને સુપુષ્પા ' આ ત્રણ નાદીઓ શરીરમાં છે. તેમને જ ' ગંગા, જમુના, સરસ્વતી ' પણ કહે છે. એટલે સરસ્વતી તે સુપુષ્પા નાદી તેમાં પ્રાણની પ્રેરકશક્તિ છે. ચિત્તરિયર કરી જે ઉપાસના કરે છે, એટલે દહાવ્યાસ થી જે પરામાત્માની કક્ષિત કરે છે, તેની અંદર સુપુષ્પા દ્વારા આ પ્રાણ વધારે પ્રભાવ પાતો છે. તાત્પર્ય ઉપાસનાની જોડે

જ પ્રાણનું બધું વધે છે. બાન પ્રાણ તે છે કે જે શરીરને વ્યાપી રહે છે અને બીજા પ્રાણ નસ એટલે નાસિકા સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રાણ છે. આ બધા પ્રાણોની પ્રેરણા સુપુષ્પા નાદી કરે છે. પરમેશ્વરકૃતિનું બળ આ સુપુષ્પામાં વધે છે અને તે વડે પ્રાણનું સામર્થ્ય પણ પ્રગટ થાય છે.

સરસ્વતીમાં પ્રાણ

આ મંત્રમાં પ્રાણવાયમ સાધનાની કેટલીક ગ્રામ વાતો સરસ શબ્દો વડે લખી છે. તેથી વાચકોએ આ મંત્રનો વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ. આ મંત્રમાં જે સરસ્વતીનું વર્ણન આવ્યું છે, તેજ વર્ણન નીચેના મંત્રમાં જુઓ—

અશ્વિના તેજસા ચક્ષુઃ પ્રાણેન સરસ્વતી વીર્યમ્ ।
વાર્ષ્વેદો વલેતેદ્રાવ વધુરિદ્રિયમ્ ॥ (૫. ૨૦૮૦)

' અશ્વિદેવો તેજની સાથે ચક્ષુ આપે છે. સરસ્વતી પ્રાણ શક્તિની સાથે વીર્ય આપે છે. દંદ્ર (દંદ્રાવ) જીવાત્મ. માટે વાર્ષી અને બલની સાથે દિવિદશકિત અર્પણ કરે છે. '

આ મંત્રમાં સરસ્વતી જીવનશક્તિ સાથે વીર્ય આપે છે એમ કહ્યું છે. આ સરસ્વતી શબ્દ પણ પૂર્વોક્ત સુપુષ્પા નાદીનો વાયક છે. અશ્વિનો શબ્દ ધન અને અશ્વ શક્તિઓનો વાયક છે.

આ મંત્રમાં દંદ્ર શબ્દ બેવાર આવ્યો છે. પહેલો પરામાત્મા વાયક અને બીજો જીવાત્મા વાયક છે. દિવિદશકિત શબ્દ આત્માની શક્તિનો વાયક છે. કેટલાક લોકો સરસ્વતી શબ્દનો નહીં અર્થ લઈ વિલક્ષણ અર્થ કરે છે, તેઓએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે વેદિક શબ્દ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વાયક મુખ્યતઃ છે અને પછી અન્ય પદાર્થોના વાયક હોય છે. હવે પ્રાણ વિષે બીજા બે મંત્ર જુઓ—

લોજન અને પ્રાણ

ધ્યાન્યમસિ ધિતુહ દેવાન્ પ્રાણાય સ્યોદાનાય
ત્વા ધ્યાનાય સ્વા । વૌર્ધામ્નુ પ્રસિતિમાયુષે ધામ્ ॥
(૫. ૧૨૦)

પ્રાણાય મે ઘર્ષોદા ઘર્ષલે પવસ્થ ધ્યાનાય મે
ઘર્ષોદા ઘર્ષલે પવસ્થોદાનાય મે ઘર્ષોદા ઘર્ષલે
પવસ્થ ॥ (૫. ૧૨૭)

' તુ બનાજ છે દેવાને ધન્ય કરે. પ્રાણ, ઉદાન અને બાનને માટે તારો સ્વીકાર કરે છું. જીવન માટે દીર્ઘમર્થા

ધારણ કરે છે. મારા પ્રાણ, બ્યાન અને ઉદાન તેમની શક્તિ માટે શુદ્ધ બને. '

સાત્ત્વિક પાન્યનો આદાર ઈદિયાદિક દેવોને શુદ્ધ, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરે છે. સાત્ત્વિક બોજનથી પ્રાણનું જલ વધે છે અને શ્રવન વધે છે. શુદ્ધતાથી પ્રાણની શક્તિ વિકસિત થાય છે. વગેરે પણ હિતમ કામ ઉપરના મંત્રોમાં વાચ્ય નેષ્ટ થાય છે. વધુ એક મંત્ર જુઓ—

સહસ્રાક્ષ અગ્નિ

અગ્ને સહસ્રાક્ષ કાતમૂર્ધ્યં છતં તે પ્રાણાઃ સહસ્રં વ્યાનાઃ । ઈવં સાહસ્રસ્ય રાય હંસિવે તસ્યૈ તે વિષેમ યાજાય સ્વાહા ॥ (૫. ૧૭૭૧)

'હે હજાર આંખોવાળા અગ્નિ ! તારા સેંકડો પ્રાણ સેંકડો બ્યાન અને હજાર ઉદાન છે. સહસ્ર થનો ઉપર તારું પ્રભુત્વ છે. તેથી શક્તિ માટે અમે તારી પ્રશંસા કરીએ છીએ.'

આ મંત્રનો 'સહસ્રાક્ષ અગ્નિ' આત્મા છે, શતકવુ, દંદ, સહસ્રાક્ષ વગેરે શબ્દો આત્મા વાચ્ય જ છે. સહસ્ર તેનેને ધારણ કરનારો આત્મા જ સહસ્રાક્ષ અગ્નિ છે. પ્રાણ, ઉદાન, બ્યાન વગેરે બધા પ્રાણ સેંકડો પ્રકારના છે. પ્રાણનું રચાન શરીરમાં નિશ્ચિત છે. હૃદયમાં પ્રાણ છે, ગ્રહામાં અપાન છે, નાભી રથાનમાં સમાન છે, કંઠમાં ઉદાન છે અને બ્યાન સર્વશરીરમાં ફરેલો છે. પ્રત્યેક ડેહાણે નાના મોટા અવયવો છે અને પ્રત્યેક અવયવમાં સૂક્ષ્મ ભેદ હજારો છે. પ્રત્યેક રથાનમાં અને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ ભેદમાં તે તે પ્રાણની ઉપરિચિતિ છે. તાત્પર્ય પ્રત્યેકના પ્રાણના સેંકડો અને હજારો ભેદ હોય છે. આ પ્રકારે આ પ્રાણશક્તિના વિસ્તાર હજારો રૂપેથી આપ્તા શરીરમાં સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અંશમાં થયો છે. કારણ કે પ્રાણશક્તિ વધ હોવાના કારણે બધા અંગપ્રત્યંગો પોતાના સ્વાધીન બની જાય છે અને પ્રાણશક્તિને વશ થવાથી આપ્તા શરીરની નિરોગીતા પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકારે યજુર્વેદમાં પ્રાણવિષયક ઉપદેશ છે. યજુર્વેદનો ઉપદેશ ક્રિયા-પ્રધાન હોય છે. તેથી વાચકોએ તે ઉપદેશ તરફ અનુદાનરૂપે જોવું અને તે ઉપદેશ પોતાના આચરણમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવા.

સામવેદ ઉપાસનાત્મક હોવાથી પ્રાણની સાથે તેનો બંધન સંબંધ છે. ડેહલાક તેને આ કારણે 'પ્રાણવેદ' પણ સમજે

છે. ઉપાસના વડે પ્રાણનું જે જલ વધે છે, તેટલી જ મદદ સામવેદથી તે વિશે થાય છે. બીજી બાબતોનો ઉપદેશ આપવો બીજા વેદોનું કામ છે. તેથી અહીં એટલું જ કહીએ કે જે પરમાત્માપાસનાનો વિષય છે, તેને પ્રાણશક્તિનો વિશાસ કરવા માટે વાચક અત્યંત આવરણ સમજી અનુદાન કરતી વેળા તેને ક્યાં કરે. હવે અથર્વવેદનો પ્રાણવિષયક ઉપદેશ જોઈશું—

અથર્વવેદનો પ્રાણવિષયક ઉપદેશ

પ્રાણાપાનો મૃત્યોર્મા વાતં સ્વાહા ॥ (અં. ૩.૧૬૧૧)
મેમં પ્રાણો હાસીન્મો અવામઃ ॥ (અં. ૨.૨૮૧૭)

'પ્રાણ અને અપાન અને મૃત્યુથી બચાવે. પ્રાણ અપાન એમને છોડી ન જાય.' આ મંત્રોમાં પ્રાણની શક્તિનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. પ્રાણની સહાયતા વડે મૃત્યુથી સંરક્ષણ થાય છે. પ્રાણને વશ થાન તો વધી મૃત્યુનું અપ નહિ. મૃત્યુનું અપ દટાવવા માટે પ્રાણની પ્રસન્નતા કરવી જોઈએ. જુઓ—

પ્રાણ પ્રાણં વાયસ્વાલો અસંવે મુદઃ । નિર્ઝલે નિર્ઝલ્યા નઃ વાયોઽયો મુદઃ ॥ ૪ ॥
વાતા પ્રાણઃ ॥ ૫ ॥ (અં. ૧૬૧૪)

'હે પ્રાણ ! અમારા પ્રાણનું રક્ષણ કર. હે શ્રવન ! અમારા શ્રવનને સુખમય કર. હે અનિયમ ! અનિયમના પાશોથી અમને બચાવ.'

પોતાની પ્રાણશક્તિનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ, પોતાના શ્રવનને મંત્રસમય બનાવવું જોઈએ. નિર્ઝલોના જાળમાંથી બચાવવું જોઈએ. 'નિર્ઝલોનો અર્થ—'પ્રમતિ, ઉભળિ, સન્માન', ઉત્કર્ષ', અભ્યુદય, યોગ્યતા, સાચ, સંધિ, માન', સંરક્ષણ, પવિત્રતા' એટલા છે. અર્થાત્નિક'તિના અર્થ—અવનનિ, કુમાર', અપકર્ષ', અયોગ્યરિતિ, અસન્માન', વાંકી યાજ, કાતપાતની રીત, અપવિત્રતા' આ હોય છે. નિર્ઝલોની સાથે જનારો ખરેખર અધોગતિમાં જ જાય છે, માટે આ વાંકા મારના અથજાળમાંથી બચવા પ્રયત્ન ઉપરના મંત્રમાં કવું છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે, જે ઉભળિ ચાહતો હોય તેણે સાવધાન રહી પોતાને આ અધોગતિના માર્ગથી બચાવવું જોઈએ. નિર્ઝલોના જાળ ચરૂઆતમાં મુંઝવે દેખાય છે. પરંતુ જો તેમાં એકવાર ફરી થયો, તો તેને તેમાંથી બહાર નિકળવું મહત્ત્વ યુરકેસ બને છે. બધા પ્રકારના કુબંધન, કમ, બાળક, બધા કષ્ટ કષ્ટાદિક બધું જ આ નિર્ઝલોના જાળમાં છે. જે લોકો

આ જાગ્રતા ફક્ત એક છે તેમને તેમાંથી બહાર નિકળતું પ્રકાશ થઈ પડે છે. માટે ઉત્તરિણીઓએ આ અજ્ઞાન રસ્તાથી જાગ્રતીને રહેવું. યોગસાધન કરનારાઓ માટે આ ઉપદેશ અમૂલ્ય છે. યોગના ધર્મનિયમો આ ઉપદેશ અનુસાર જન્યા છે. પોતાના વિષે કંઈ જાનતી ભાવના કરવી જોઈએ તે વિષેના ઉપદેશ નીચેના મંત્રમાં આપ્યો છે—

હું વિજયી છું

सूर्यो मे चक्षुर्वातः प्राणो अंतरिक्षमात्मा पृथिवी शरीरम् । अस्तुतो नामाहमयमस्मि स आत्मानं निदधे दद्यात्पृथिवीभ्यां गोपीधाय ॥ (अ. १।६।७)

‘સૂર્ય મારી આંખ, વાયુ મારો પ્રાણ છે, અંતરિક્ષમાં રહેલું તત્ત્વ મારો આત્મા છે, પૃથ્વી મારું શરીર છે. આ પ્રકારે હું અપરાધી છું. હું પોતે પોતાને છું અને પૃથ્વીશોકની અંદર જે કંઈ છે તે બધાના સંરક્ષણ માટે અપણું કરું છું.’

આત્મશક્તિનો વિકાસ કરવા માટે, સમર્પિત કાર્યાણ માટે, પોતે પોતાને સમર્પિત કરવું જોઈએ અને પોતાની આંતરિક શક્તિઓ સાથે બાહ્ય દેવતાઓનો સંબંધ જોવા જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ બાહ્ય દેવતાઓના અંશ પોતાના શરીરમાં રહ્યા છે અને બાહ્ય દેવતાઓના સૂક્ષ્મ અંશોથી બનેલું હું નાનું સરખું પુતળું છું, જેવી ભાવના ધારણ કરી, પોતે પોતાને દેવતાઓના અંશરૂપ, તેમજ પોતાના શરીરને દેવતાઓનો સંધ અથવા મંદિર સમજવું જોઈએ. યોગસાધનમાં આજ મુખ્ય છે. પોતે પોતાને નિરુદ્ધ અને હીનહીન સમજવું જોઈએ નહિ, પરંતુ ‘અહં અસ્તુતઃ અસિ’ (I am invincible) હું અપરાધી છું, અજ્ઞેય છું શક્તિશાળી છું. આ પ્રકારની ભાવના ધારણ કરવી જોઈએ. ભુજો, વેદનો કેવો ઉપદેશ છે અને સાધારણ લોકો શું સમજે છે. જેના જેવા વિચાર હોય તેવી તેની રીતિ થશે. તેથી પોતાના વિષે તુલ્ય શ્રદ્ધા હોઈ ધારણ કરવી નહિ. પ્રાણાયામ કરનારા સમજીને તેો અત્યંત જરૂરી છે કે તેઓ પોતાના શરીરને દેવતાનું મંદિર, અધિઓનો આશ્રમ સમજે અને પોતે તેના અધિષ્ઠાતા તેમજ પરમાત્માના સહચર છે એમ સમજે. પોતાની ભાવના જેવી દૃઢ બનશે તેવો જ અનુભવ થઈ શકે છે. વેદમાં—

પંચમુખી મહાદેવ

प्राणापानौ व्यानोद्वानौ । (अ. १।१।२)

પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન વગેરે નામો આત્મા છે. ઉપ-પ્રાણોના નામ વેદોમાં જણાઈ આવતા નથી. કોઈ બીજી રીતે હોય તો ખબર નથી. જો કોઈ વિદ્વાનને તે વિષે માહિતી હોય તો તેણે તે પ્રકાશિત કરવી. પંચપ્રાણ જ પંચમુખી રૂઢ છે. રૂદના જેટલા નામ છે તે બધા પ્રાણવાયક જ છે. મહાદેવ, શંકુ વગેરે રૂદના બધા નામ પ્રાણવાયક છે, મહાદેવના પંચમુખ જે પુરાણોમાં છે તેનો મૂળ વિચાર આ પ્રકારનો છે. મહાદેવ શ્રુત્યંબ કેવી રીતે છે, તેનો નિર્ણય અહીં થાય છે. યતપથમાં એકાદશ રૂદોનું વર્ણન છે—

कतमे दश इति । दशमे पुरगे प्राणा आग्ने-कादशः ॥ (अ. १।१।५)

‘રૂદો કયા છે ? પુરુષમાં દસ પ્રાણ અને અગ્નિઆરોહી આત્મા છે. આ જ અગ્નિઆર રૂદો છે.’

એટલે પ્રાણ જ રૂદ છે અને તેથી બવ, શરૂ, પશુપતિ, પ્રમાદિ દેવતાઓના બધા સૂકતો પોતાના અનેક અર્થમાં એક પ્રાણવાયક અર્થ પણ બતાવે છે. પશુપતિ શબ્દ પ્રાણવાયક માનવાથી પણ શબ્દનો અર્થ હ્રદિય એમ થશે. હ્રદિયોનું થોડા, ગાય, પશુ વગેરે અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રકારે વેદમાં અનેક સ્થાનમાં પ્રાણની ઉપાસના દેખાય છે. વાયકાએ આ પ્રકારે વેદનો વિચાર કરવો. આ લેખમાં રૂદ-વાયક બધા સૂકતોનો અર્થ પ્રાણવાયક છે એમ બતાવવા પુરતું સ્થાન નથી, તેથી આ ઠેકાણે તેનો ફક્ત ઉદ્દેશ્ય કહેવો છે. આમ શબ્દ પણ વિશેષ પ્રસંગમાં પ્રાણવાયક હોય છે. પંચપ્રાણ, પંચઅગ્નિ, પ્રાણામિહોત્ર આદિ શબ્દો વડે પ્રાણની અમિશ્રિતા સિદ્ધ થાય છે. આ ભાવને જોતા ખબર પડે છે કે, અગ્નિ દેવતાના મંત્રોમાં પણ પ્રાણનું વર્ણન જાણ રીતે છે. મધ્યસ્થાનીય દેવતાઓમાં વાયુ અને ઇન્દ્ર આ બે દેવતાઓ પ્રમુખ છે. વાયુદેવતાની પ્રાણરૂપતા સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્થાન સાનિધ્યથી ઇન્દ્રમાં પ્રાણરૂપત્વ આવી શકે છે. તે દષ્ટિએ ઇન્દ્ર દેવતાના મંત્રોમાં પણ પ્રાણનું વર્ણન મળી શકે છે. આ પ્રકારે અનેક દેવતાઓ દ્વારા વેદમાં પ્રાણશક્તિનું વર્ણન છે. કોઈ સ્થાને બળદિ દર્શિયો છે તો કોઈ સ્થાને સમર્પિ દર્શિયો, આ બધું પ્રાણનું વર્ણન એકઠું કરવાથી મંથનિસ્તાર મળી થશે. તેથી જે મંત્રોમાં પ્રાણનું સ્પષ્ટરૂપે વર્ણન આવેલું છે તેટલા વિષે જ આ લેખમાં લખ્યું છે. હવે પ્રાણની સત્તા કેટલી વ્યાપક છે, તેનું વર્ણન નીચેના મંત્રોમાં ભુજો—

પ્રાણનો મીઠા ચાણુ

મહાવયો વિમરુવમચ્ચાઃ સમુદ્રમ્ ચ્યોત રેતઃ
કાદુઃ । યત્ વતિ મધુકકાઃ રાણા તત્ પ્રાણ-
સ્તદ્મુનં નિવણ્મ ॥ ૧ ॥ યાતાન્નિવર્તાનું હુદેના
વર્તુનાં પ્રાણઃ પ્રસન્નામ અમૃતમ્ નામિઃ ।
હિરણ્યવર્ણા મધુકકા પૃથ્વી મદ્યાન્ ગર્મ-
હરતિ મર્ત્યેષુ ॥ ૪ ॥ (અપૃ. ૯૧)

‘ (સમ્યા) । આ પૃથ્વી તરફ સમુદ્રની મેટી (રેતા)

ચકિત તું ન છે એમ જણા કહે છે. જ્યાંથી અપક્રોધે મીઠા
ચાણુ આવે છે તે જ પ્રાણ અને તે જ અમૃત છે. આદિત્ય
ની માના, વસુઓની કાન્ધા પ્રજાઓને પ્રાણ અને અમૃતની
નાભી આ મીઠા-ચાણુ છે. આ તેજસ્વી, તેજ ઉત્પન્ન કરનારી
અને (મર્ત્યેષુ ગર્મઃ) અર્થેની બંદર સચાર કાનારી છે. ’

આ મંત્રમાં ‘ મધુ-કકા ’ કહે છે. ‘ મધુ ’ નો અર્થ
મધુર, મીઠા એવો છે અને ‘ કકા ’ નો અર્થ ‘ ચાણુ ’ એવો
છે. ચાણુ ધોડાગાદી ચલાવનારા પાસે હોય છે ચાણુ આરવા-
ધી ગાડીના ધોડા આવે છે. આ મંત્રમાં ‘ મધુકકા ’ એટલે
મીઠા ચાણુનું વર્ણન છે. આ મીઠા ચાણુ અશ્વિનો દેવતાનો
જે અશ્વિરેવા પ્રાણરૂપે નાકના રથાનમાં રહે છે. પ્રાણ-અપાન,
આસ-ઉત્સવાસ, જમણા અને ડાબા નરકોરાની આસ આ
અશ્વિરેવાનું પ્રાણમયરૂપ શરીર છે. આ શરીરમાં અશ્વિનીરૂપ
પ્રાણોનો ‘ મીઠા ચાણુ ’ કાપ કરી રહ્યો છે અને શરીર-
રૂપી રથના ઉદ્દિગરૂપી ધોડાઓને ચલાવે છે. આ ચાણુનું
આતું સ્વરૂપ જોવાથી વેદના આ અદિતીય અને વિશક્ષણ
અસંકારની કલ્પના વાચકોના મનમાં સ્થિર થઈ શકે છે. આ
પ્રાણોને મીઠા ચાણુ બધાને પ્રેરણા આપી રહ્યો છે તેની
પ્રેરણા વગર આ શરીરમાં કોઈ કામ થતું નથી. એટલું જ
નહિ પણ અધી ફનિયામાં આ ‘ મીઠા-ચાણુ ’ બધાને ગળિ
આપી રહ્યા છે. જ્યાં જગતમાં આ પ્રાણનું કામ જોવા જેવું
છે. મંત્ર કહે છે કે, ‘ આ મીઠા ચાણુકમાં પૃથ્વી અને પાણી-
ની બધી કક્ષિત રહે છે, જ્યાંથી આ મીઠા ચાણુ ચલાવવામાં
આવે જ્યાં જ પ્રાણ અને અમૃત રહે છે. ’ પ્રાણ અને
અમૃત એમ રહે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ રહે
છે, ત્યાં સુધી મરણની ભાંતિ હોતી નથી અને જ્યાં જાણે છે
કે પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રાણ જ અપાને પ્રેરક છે, તેથી તેના
ચાણુની કલ્પના ઉપરના મંત્રમાં સ્વીકારણ છે શરીરરૂપી

રથના ધોડા ચલાવવાનું કામ આજ ચાણુ કરી રહ્યો છે.
બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ આ ચાણુ શરીરમાં રહેનાર વધ
આદિ દેવતાઓને સ્વામ્ય છે, તે મળ્યોનો પ્રાણ જ છે,
અમૃતનો મધ્ય તે જ છે. આ પ્રાણ અર્થેમાં તેજ અને ચેતના
ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યાં પ્રાણીઓના વચમાં તે જ આવે છે. ’
આ વર્ણન ઉત્તમ અર્થકારથી યુક્ત છે, પરંતુ સ્પષ્ટ હોવાના
કારણે શરીર તે ઉપરજે ભણી શકે છે. તેમજ—

પ્રાણની સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણતા

મસોઃ પ્રાણઃ ॥ ૧ ॥ (અ. ૧૬:૬૦)

યોગં ચક્ષુઃ પ્રાણોઽવિચ્છિન્નો નો અસ્તવચ્છિન્ના
વયમાયુષો વર્ષસઃ ॥ ૫ ॥ (અ. ૧૬:૫૮)

અયુતોઽહમયુતોમે વામાઽયુતે મે ચક્ષુરયુતે મે
ધોત્રમયુતો મે પ્રાણોઽયુતો મપાનાઽયુતો મે
વ્યાનોઽયુતોઽહં સર્વઃ ॥ (અથર્વ. ૧૬:૫૧)

‘ આરા નાકમાં પ્રાણ સ્થિરતાથી રહે. આરા કાન, આંખ
અને પ્રાણ ઉત્તરિગત ન થતાં આરા શરીરમાં કાપ કરે. આર
જીવન અને તેજ અવિચ્છિન અને દોષ થાય. આરા આત્મા,
આંખ, કાન, પ્રાણ, અપાન, બ્યાન ઇત્યાદિ આરી બધી
કક્ષિતઓ પૂર્ણસ્વતંત્ર અને ઉત્તર થઈ આરા શરીરમાં રહે. ’

જીવન અને પ્રાણ અવિચ્છિનરૂપે આપણા શરીરમાં રહે
એવી પ્રત્યક્ષ, ઉપરના મંત્રમાં છે. બધાં દર્શિયો તેમજ
બીજા કક્ષિતઓ અવિચ્છિન તેમજ પૂર્ણ ઉત્તરરૂપે આપણા
શરીરમાં પ્રવેશ થવાની બ્યવસ્થા કરેકે કરવી જોઈએ. ઉપરના
મંત્રમાં કેટલાક સંદર્ભ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે—

મદ્દે અયુતઃ ।

મદ્દે સર્વઃ અયુતઃ ।

‘ હું સંપૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર, બીજા કોઈના પ્રદાનથી કમજ
ન કરનારો એવો સમર્થ, કોઈ કદ અથવા ગ્રાસથી ઉગેરણું
નહિ એવા યોગ્ય અને દરહું. ’ આ કાવના નો મનમાં
સ્થિર થઈ જરી તો અનુભવી ચકિત કેટલી બધી શકે છે તેનો
વિચાર વાચકો પણ કરી શકે છે. આરાં દર્શિયો, આરા પ્રાણ,
તેમજ આરા બીજા અવયવો એવા મનજીવન અને બળવાન
હોવા જોઈએ કે તેમના કારણે અને કોઈ વખતે પણ કદ
વેદન ન પડે, તેમજ બીજા કોઈ કક્ષિતની અપેક્ષા ન કરતાં
હું પૂર્ણ સ્વતંત્રતા સાથે આનંદથી આરા મદાન પ્રશંસાથી
કરી શકું. કોઈ એમ ન સમજે કે આ તો કેવળ કલ્પના છે

પણ હું એમ કહી શકું કે જો મનુષ્ય નિશ્ચય કરશે તો તે ખરેખર પોતાને પોતે જ આ પ્રકારે પૂર્ણ સ્વતંત્ર કરી શકશે અને ઉત્તર શક્તિઓના પૂર્ણ વિકાસ તે પોતાની અંદર કરી શકશે. તેમજ—

પ્રાણની મિત્રતા

इदं प्रमाणं सद्ये नो वस्तु तं त्वा परमेष्ठिन
परमिस्त्रायुषा घर्चंसा वपातु ॥ (अ. ૧૩/૧૧૭)

‘ અહીં પ્રાણ અમારો મિત્ર અને, હે પરમેશ્વર ! અમને તે દીર્ઘજીવન અને તેજની સાથે પ્રાપ્ત થાય. ’ પ્રાણની સાથે મિત્રતાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે અપણા શરીરમાં પ્રાણ જમિશ થઈ રહે, કદિ અસ્થ અાયુષમાં પ્રાણ ફર ન થાય. આપણા આયુષ્યમાં પરમેશ્વર પરમાત્માની જ સેવા અને ઉપાસના કરવી જોઈએ. પરમાત્મા સર્વ શ્રેષ્ઠ શયોનું કેન્દ્ર હોવાથી પરમાત્માના ચિંતન વડે બધા શ્રેષ્ઠ સદૃશ્યોનું આનંદ થાય છે અને મનુષ્ય જેનું હૃદયે આનંદ કરે છે તેના જેવો બની જાય છે. આ નિયમ અનુસાર પરમેશ્વરના શયોનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય પણ શ્રેષ્ઠ બને છે. આ ઉપાસનાના અને માનવી ઉત્પત્તિને સંબંધ છે. આ પ્રકારે જે સત્પુરુષ પોતાની પ્રાણ શક્તિને વધારે છે તેની પ્રાણ શક્તિ કેટલી વિસ્તૃત થાય છે તેની કક્ષપના નીચેના મંત્રોથી થઈ શકે છે. જુઓ—

तस्य प्राणस्य सप्त प्राणाः सप्त व्यानाः
सप्त व्यानाः । योऽस्य प्रथमः प्राण ऊर्ध्वो नामायं
सो अग्निः । योऽस्य द्वितीयः प्राणः प्रोढो ना
मासौ स आदित्यः ॥ योऽस्य तृतीयः प्राणोऽ-
व्यूढो नामासौ स चंद्रमाः ॥ योऽस्य चतुर्थः
प्राणो विभुर्नामायं स पयमानः ॥ योऽस्य पंचमः
प्राणो योनिर्नाम ता इमा व्यापः ॥ योऽस्य षष्ठः
प्राणः प्रियो नाम त इमे पशवः ॥ योऽस्य
सप्तमः प्राणोऽपरिमितो नाम ता इमाः प्रजाः
(अર્થ. ૧/૫૧/૫૧-૬)

‘ તે (વ્રાતસ્ય) સંન્યાસી સત્પુરુષના સાત પ્રાણ, સાત અપાન અને સાત વ્યાન છે. તેના સાતે પ્રાણોના નામ અનુક્રમે ઉર્ધ્વ, પ્રોઢ, અવ્યૂઢ, વિભુ, યોનિ, પ્રિય અને અપરિમિત છે અને તેમના સાત સ્વરૂપ કૃષ્ણ, અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્રમા, પયમાન, આપ, પશુ અને પ્રજા છે. ’

આજ પ્રકારે તેના અપાન અને વ્યાનનું વર્ણન વેર ઉક્ત રથાને કરેલું છે વાયુક્રમે તે ત્યાજ (અથવા વિદ્યો સુબોધ અનુવાદ ભાગ ૧ થી અલ્પવિદ્યા પાનાં ૩૧૪-૧૫ ઉપર જોડો.) વિસ્તાર બધાના કારણે તે અમે અહીં આપ્યું નથી. મનુષ્ય પોતાની શક્તિને આ પ્રકારે વધારી શકે છે. મનુષ્યો પોતાના સાન પ્રાણોને અપરિમિત રૂપે વધારી શકે છે. તેજ પોતાને બધા પ્રજાઓના કક્ષાણુ કાર્યમાં અપણુ કરે છે, જે પોતાના પ્રાણને ઉર્ધ્વ એટલે ઉચ્ચ બનાવે છે, તેજ અમિતી જેમ તેજસ્વી થાય છે. આ પ્રકારે ઉપરના મંત્રોના ભાવ સમજાવે જોઈએ. તેમજ—

સમયની અનુકૂલતા

કાલે મતઃ કાલે પ્રાણઃ કાલે નામ સમાહિતમ્ ।

કાલે ન સર્વા મન્દન્ત્યાગતેન પ્રજા હમાઃ ॥ ૭ ॥

(અર્થ. ૧/૬૧/૭)

‘ કાલની અનુકૂલતાથી મન, પ્રાણ અને નામ રહે છે. કાલની અનુકૂલતાથી સર્વ પ્રજાઓને આનંદ થાય છે. ’

કાલનો નિયમ પાલન કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થની સાથે કાલની અનુકૂલતા હોવાથી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. કાલનો ધિક્કાર કરવો જોઈએ નહિ જે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થાય તો તેના ઉપયોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. પ્રાણાયામિ સાધન કરનારોએ એ વાત કાલમાં નિયમ પૂરક પોતાનો અભ્યાસ કરતા રહેવું તેમજ જે સમયે જે કરવું યોગ્ય છે તે અવશ્ય તેજ સમયે કરવું જોઈએ. હવે પ્રાણ-સંરક્ષક ઋષિઓનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં જુઓ—

પ્રાણરક્ષક ઋષિ

अग्नी योद्यप्रतोयोद्यारक्षन्तो यश्च जायति ।

तौ तै प्राणस्य गोप्तारी दद्या नक्तं च जायतम् ॥

(અ. ૫/૩૦/૧૦)

‘ બેધ અને પ્રતિબેધ એટલે સ્ફૂર્તિ અને જાગૃતિ આ બે ઋષિ છે. તે બંને તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરતા રાત દિવસ જાગે છે. ’

અત્યેક મનુષ્યમાં આ બે ઋષિ છે ‘ સ્ફૂર્તિ અને જાગૃતિ ’ આ બે ઋષિ છે. એક ઉત્સાહની પ્રેરણા કરે છે અને બીજી સાવધાન રહેવાની ચેતવણી આપે છે. ઉત્સાહ અને સાવધાનતા આ બે સદૃશ્યો જે માણસમાં જોવા

પ્રાણનો મીઠા યાત્રુ

મહાવયો વિશ્વરૂપમસ્વાઃ સમુદ્રસ્ય સ્વોત રેતઃ
માહુઃ । યત્ દત્તિ મધુકક્ષાઃ વરાણા તસ્ય પ્રાણ-
સ્તદમૃતં નિર્ણયમ્ ॥ ૧ ॥ માતાદિગર્ભાં હુઠિતા
વસ્તુનાં પ્રાણાઃ પ્રજાનામ્ અમૃતસ્ય મામિઃ ।
દિશ્વવર્ણાં મધુકક્ષાઃ પૃથ્વામી મહાન્ ગર્ભ-
શરતિ મર્ત્યેષુ ॥ ૪ ॥ (અર્ચન, ૬૧)

(અસ્થા) આ પૃથ્વી તરફ સમુદ્રની મેટી (રેતઃ)

કહિતું છે જેમ બધા કહે છે, બધાથી અમરણીયો મીઠા યાત્રુક ચાલે છે તે જ પ્રજા અને તે જ અમૃત છે. આદિત્ય ની માતા, વસુઓની કન્યા પ્રજાઓને પ્રાણ અને અમૃતની નાભી આ મીઠા-યાત્રુક છે. આ તેજસ્વી, તેજ ઉત્પન્ન કરનારી અને (મર્ત્યેષુ ગર્ભ) મધ્યેની અંદર સચર કાનારી છે.

આ મંત્રમાં 'મધુ-કક્ષા' કહે છે. 'મધુ'નો અર્થ મધુર, મીઠા એવો છે અને 'કક્ષા' નો અર્થ યાત્રુક એવો છે. યાત્રુક યોગમુદ્રી ચલાવનાર પાસે હોય છે યાત્રુક આરવા-થી માંડીના યોગ ચાલે છે. આ મંત્રમાં 'મધુકક્ષા' એટલે મીઠા યાત્રુકનું વર્ણન છે. આ મીઠા યાત્રુક અધિષ્ઠા દેવતાનો છે અધિદેવ પ્રાણરૂપે તાકના રચનામાં રહે છે. પ્રણ-અપાન, શ્વાસ-ઉચ્છવાસ, જમણા અને ડાબા નરકોરાનો શ્વાસ આ અધિદેવોનું પ્રાણમયરૂપ શરીર છે. આ શરીરમાં અધિનીરૂપ પ્રાણોનો 'મીઠા યાત્રુક' કાય કરી રહ્યો છે અને શરીર-રૂપી રથના હૃદયરૂપી યોગ્યોને ચલાવે છે. આ યાત્રુકનું આત્મ સ્વરૂપ જોવાથી વેદના આ આદિતીય અને વિશ્વશક્તિ અલંકારની કક્ષના વાચ્યોના મનમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ પ્રાણોને મીઠા યાત્રુક બધાને પ્રેરણા આપી રહ્યો છે તેની પ્રેરણા વગર આ શરીરમાં કોઈ કાય થતું નથી એટલું જ નહિ પણ તપી દુનિયામાં આ 'મીઠા-યાત્રુક' બધાને જીવ આપી રહ્યો છે. બધા જન્મતાં આ પ્રાણનું કાય જોવા જેવું છે. મન કહે છે કે, 'આ મીઠા યાત્રુકમાં પૃથ્વી અને પાણીની બધી કહિત રહે છે, ભૂમીની આ મીઠા યાત્રુક ચલાવવામાં આવે છે ત્યાં જ પ્રાણ અને અમૃત રહે છે.' પ્રાણ અને અમૃત જોવા રહે છે, કારણ કે ભૂમી સુધી શરીરમાં પ્રાણ રહે છે, ત્યાં સુધી અમૃતની ઓતિ હોતી નથી અને બધા જાણે છે કે પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રાણ જ જપ્તનો પ્રેરક છે. તેથી તેના યાત્રુકની કક્ષના ઉપરના મંત્રમાં રહી ઠ ઠાણે છે શરીરરૂપી

મનના યોગ ચલાવવાનું કાય આજ યાત્રુક કરી રહ્યો છે. બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે 'આ યાત્રુક શરીરમાં રહેનાર વધુ આદિ દેવતાઓને સદાયક છે, તે પ્રજાઓને પ્રાણ જ છે, અમૃતનો અર્થ તે જ છે. આ પ્રાણ અત્યેમાં તે જ અને મેલના ઉત્પન્ન કરે છે અને બધા પ્રાણીઓના વચમાં તે જ ચાલે છે.' આ વર્ણન ઉત્તમ અલંકારથી યુક્ત છે, પરંતુ ૨૫૯ હોવાના કારણે હરોગ્રાંથ તે ઉપરેસ જણી શકે છે. તેમજ—

પ્રાણની સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણતા

નસોઃ પ્રાણાઃ ૧ ॥ (અ. ૧૬:૧૦)

ઘોરં સ્થૂઃ પ્રાણોઽચ્છિન્નો નો અસ્તવચ્છિન્ના

વયમાયુરો વર્ષસઃ ॥ ૧ ॥ (અ. ૧૬:૫૮)

અયુતોઽશ્વમયુતોમે મામાઽયુતં મે સ્વહૃદયુતં મે
ધોત્રમયુતો મે પ્રાણોઽયુતો મંડપાનોઽયુતો મે
સ્વાનોઽયુતોઽહં સર્વા ॥ (અર્ચન. ૧૬:૫૧)

'મારા નાભમાં પ્રાણ સિંચાતથી રહે મારા કાન, આંખ અને પ્રાણ ઊભરિત ન થઈ મારા શરીરમાં કાય કરે. મારું જીવન અને તેજ અતિહિન અને દીર્ઘ કાય મારો આત્મા, આંખ, કાન, પ્રાણ, અપાન, બ્યાન છતાંદિ મારી બધી સંતિઓ પૂર્ણસ્વતંત્ર અને ઉત્તમ થઈ મારા શરીરમાં રહે.'

જીવન અને પ્રાણ અવિચ્છિન્નરૂપે આપણું શરીરમાં રહે એવી પ્રજા હવજ, ઉપરના મંત્રમાં છે. બધાં દિશિયો તેમજ બીજી કહિતઓ અવિચ્છિન તેમજ પૂર્ણ ઉત્તમરૂપે આપણા શરીરમાં પ્રગટ થવાની ભવસ્થા કરે છે શરીર જોડે, ઉપરના મંત્રમાં કેટલાક કષ્ટો અત્યંત અદ્ભુતપૂર્ણ છે—

મર્દં અયુતઃ ।

મર્દં સર્વઃ અયુતઃ ।

'હું સંપૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર, બીજા કોઈના મદદની કૃત્ત્ર ન કરેલો એવો સમર્થ, કેટલક અલગ વાસ્તવ્ય ઉપરથી નહિ એવો યોગ્ય અને દૃઢ છું.' આ કાવના અને મનમાં સિદ્ધ થઈ જશે તો અનુભવી કહિત કેટલી વધી શકે છે તેનો નિચાર વાચ્યો પણ કરી શકે છે મારાં દિશિયો, મારા પ્રાણ, તેમજ મારા બીજા અવયવો એવા મનજીવન અને મજાવાન હોવા જોડે કે તેમના કારણે મને કોઈ વખતે પણ કષ્ટ વેદનાં ન પડે, તેમજ બીજી કોઈ કહિતની અપેક્ષા ન કરતાં. હું પૂર્ણ સ્વતંત્રતા સાથે આતંદ્યથી મારા મદાન પૂર્ણાથી કરી શકું. કોઈ એમ ન સમજે કે આ તો કેવળ કક્ષના છે

પણ હું એમ કહી શકું કે જો મનુષ્ય નિશ્ચય કરશે તો તે ખરેખર પોતાને પોતે જ આ પ્રકારે પૂર્ણ સ્વતંત્ર કરી શકશે અને ઉક્ત શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ તે પોતાની અંદર કરી શકશે. તેમજ—

પ્રાણની મિત્રતા

इदं प्रमाणः सद्ये नो अस्तु तं त्वा परमेश्वर
पर्यक्षिरायुषा वचंसा दधातु ॥ (अ. १.३.१.१७)

‘અહીં પ્રાણ અમારો મિત્ર અને, હે પરમેશ્વર! અમને તે દીર્ઘજીવન અને તેજની સાથે પ્રાપ્ત થાય.’ પ્રાણની સાથે મિત્રતાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે અપણા શરીરમાં પ્રાણ બલિષ્ઠ થઈ રહે, કદિ અપ્પ આપમાં પ્રાણ ફરત ન થાય. આપણા આપુષ્પમાં પરમેશ્વરી પરમાત્માની જ સેવા અને ઉપાસના કરવી જોઈએ. પરમાત્મા સર્વ શ્રેષ્ઠ શુભોનું કેન્દ્ર હોવાથી પરમાત્માના ચિંતન વડે બધા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોનું આનંદ થાય છે અને મનુષ્ય જેનું હંમેશા આનંદ કરે છે તેના જેવો બની જાય છે. આ નિયમ અનુસાર પરમેશ્વરના શુભોનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય પણ શ્રેષ્ઠ બને છે. આ ઉપાસનાનો અને માનવી ઉત્થિતિને સંબંધ છે. આ પ્રકારે જે સપુરુષ પોતાની પ્રાણ શક્તિને વધારે છે તેની પ્રાણ શક્તિ કેટલી વિસ્તૃત થાય છે તેની કલ્પના નીચેના મંત્રોથી થઈ શકે છે. જુઓ—

तस्य द्वात्यस्य । सप्त प्राणाः सप्त अपानाः
सप्त व्यानाः ॥ योऽस्य प्रथमः प्राण ऊर्ध्वो नामायं
सो अग्निः । योऽस्य द्वितीयः प्राणः प्रौढो ना
मासौ स आदिरस्य ॥ योऽस्य तृतीयः प्राणोऽ-
भ्यूढो नामासौ स चंद्रमा ॥ योऽस्य चतुर्थः
प्राणो विशुर्नामायं स पथमानः ॥ योऽस्य पंचमः
प्राणो योनिर्नाम ता इमा आपः ॥ योऽस्य षष्ठः
प्राणः प्रियो नाम त इमे पशवः ॥ योऽस्य
सप्तमः प्राणोऽपरिमितो नाम ता इमाः प्रजाः
(अथर्व. ૧.૫૧.૫૧-૬)

‘તે (દ્વાત્યસ્ય) સંન્યાસી સપુરુષના સાત પ્રાણ, સાત અપાન અને સાત વ્યાન છે. તેના સાતે પ્રાણોના નામ અનુક્રમે ઉર્ધ્વ, પ્રૌઢ, અભ્યૂઢ, વિશુ, યોનિ, પ્રિય અને અપરિમિત છે અને તેમના સાત સ્વરૂપ ક્રમશઃ અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્રમા, પથમાન, આપ, પશુ અને પ્રજા છે.’

આજ પ્રકારે તેના અપાન અને વ્યાનનું વર્ણન વેદે ઉક્ત રચાને કરેલું છે વાચકોએ તે ત્યાજ (અથર્વવેદનો સુષોધ અનુવાદ ભાગ ૧ લો અઠાવિઠા પાનાં ૩૧૪-૧૫ ઉપર જોવું.) વિસ્તાર બાધના કારણે તે અંગે અહીં આપું નથી. મનુષ્ય પોતાની શક્તિને આ પ્રકારે વધારી શકે છે. મનુષ્યો પોતાના સાત પ્રાણોને અપરિમિત રૂપે વધારી શકે છે. તેજ પોતાને બધા પ્રજાજનોના કલ્યાણ કાર્યમાં અપર્યાપ્ત કરે છે, જે પોતાના પ્રાણને ઉર્ધ્વ એટલે ઉચ્ચ બનાવે છે, તેજ અગ્નિની જેમ તેજસ્વી થાય છે. આ પ્રકારે ઉપરના મંત્રોનો ભાવ સમજાવે જોઈએ. તેમજ—

સમયની અનુકૂલતા

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।
काले न सर्वा सम्दन्त्यामतेन प्रजा इमाः ॥ ૭ ॥
(અથર્વ. ૧.૬૧.૫૩)

‘કાલની અનુકૂલતાથી મન, પ્રાણ અને નામ રહે છે. કાલની અનુકૂલતાથી સર્વ પ્રજાઓને આનંદ થાય છે.’

કાલનો નિયમ પાલન કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થની સાથે કાલની અનુકૂલતા હોવાથી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. કાલનો વિચાર કરવો જોઈએ નહિ જે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. પ્રાણાયામાદિ સાધન કરનારોએયે યોગ્ય કાલમાં નિયમ પૂરું કરી પોતાનો અભ્યાસ કરતા રહેવું તેમજ જે સમયે જે કરવું યોગ્ય છે તે અવશ્ય તેજ સમયે કરવું જોઈએ. હવે પ્રાણ-સંરક્ષક ઋષિઓનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં જુઓ—

પ્રાણરક્ષક ઋષિ

ऋषी बोधप्रतीबोधघावस्वप्नो यच्च जाग्रति ।
ती तै प्राणस्य गोप्ता रं दिवा नक्तं च जाग्रतम् ॥
(अ. ૫.૩૦.૧૦)

‘જોધ અને પ્રતિજોધ એટલે સ્ફૂર્તિ અને જાગૃતિ આ બે ઋષિ છે. તે જાગે તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરતા રાત દિવસ જાગે છે.’

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ બે ઋષિ છે ‘સ્ફૂર્તિ અને જાગૃતિ’ આ બે ઋષિ છે. એક ઉત્સાહની પ્રેરણા કરે છે અને બીજી સાવધાન રહેવાની ચેતવણી આપે છે. ઉત્સાહ અને સાવધાનતા આ બે સદ્ગુણો જે પ્રાણસમાં જેટલા

હોય તેટલી પોષના તે મનુષ્યની યજ્ઞ સહ છે. આ બે નાતિ પ્રાણના સંરક્ષણનું કાર્ય કરે છે અને તે જાંને બે ભગ્યત રહે તો મનુષ્યને મૃત્યુનો ખાખા થતી નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યના મનમાં ઉત્સાહ પરિપૂર્ણ રહે અને જ્યાં સુધી તે પોતાનો અવતાર સાચવેલીથી કરે ત્યાં સુધી તેને મરણની ધમ્મિકા દોતી નથી. આ સાધારણ નિયમ સમજાવો.

જે લોકો અસાધ્યતાનાથી સાથે પોતાના દૈનિક અવતાર કરે છે તેમજ જે દરેક દીનદીન અને દુર્બલતાના જ વિચાર મનમાં ધારણ કરે છે, તેમજ આ મંત્રના આરંભનામાં ધારણ કરેલાં યોગ્ય છે. વેદ કહે છે કે મનમાં ઉત્સાહ વિચાર ધારણ કરે અને પ્રતિજ્ઞા સાધવાન રહે. જે મનુષ્ય પોતાને વૈદિકધર્મી સમજતો હોય તેણે પોતાના મનમાં વેદના અનુ-કૂળ ભાવ ધારણ કરવા. વેદ વિદ્ય દીનદીન વિચાર રાખી એ વૈદિકધર્મી સમજાવે અને આરંભનામાં સામાન્ય જનતાની આધુન્યુકિ અને આરોગ્યવુદ્ધિ કરતી એ છે. તેથી રથાને રથાને વૈદિક સ્વતંત્રતા દીધાપુણ્ય વિશે અનેક ઉપદેશ આવે છે. વાચકો આ વાત ઠીક પ્રકારે પોતાના મનમાં રાખો.

પ્રકૃતવર્ણન ધન

મધિરાતે પ્રાણાપાનાયનમ્વાદાયિય મયમ્ ।
અર્થ જરિયાઃ સોષધિરિદિ રહ ધર્મતામ્ ॥ ૫ ॥
આ તે પ્રાણ સુવાસનિ પરા યર્મ સુવાસિ તે ॥
આયુર્નો વિશ્વતો દધદ્યમમિર્ધરેષ્વઃ ॥ ૬ ॥

(અં ૭૫૩)

જે પ્રકારે બળદ પોતાના રથાને પાછા આવે છે, તે પ્રકારે પ્રાણ અને અપાન પોતાના રથાને આવી બળ. વૃદ્ધાવરથાને જે ખબરો ॥ તે અઠી કમી ન થતી વધતો રહે. તારી અંદર પ્રાણને ગ્રેસિટ કરે છું અને નિશ્ચયીને દૂર રહેકું છું. આ શ્રેષ્ઠ અગ્નિ અમને બધાને સર્વ પ્રકારે દીર્ઘજીવન આપે.

બળદ સાંને પોતાના રથાને જઈ પાછા રહે છે. તે પ્રકારે બળપુરતવરથી પ્રાણ અને અપાન પોતપોતાના રથાનમાં રહે. બળદે પ્રાણ અને અપાન બળવાન બની પોતપોતાનું કાર્ય કરશે ત્યારે મૃત્યુનું કામ રહેશે નહિ અને માણસ દીર્ઘ આયુરથી ધન પ્રાપ્ત કરી શકશે. બધા ધનોમાં આયુરથી ધન જ બધાથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જીવન બધા ધનોનો ઉપયોગ આ હોય તો જ કરી શકાય છે. આ મંત્રના—

જરિયાઃ સોષધિઃ રહ ધર્મતામ્ ॥ (અં ૭૫૩૫)

આ શબ્દો મનન કરવા યોગ્ય છે. 'વૃદ્ધ જીવનનો ખબરો અઠી વધતો રહે.' એટલે આ લોકોમાં જીવન વધતું રહે. આ શબ્દો ૨૫૪ બતાવે છે કે આયુ નિશ્ચિત નથી, પણ વધવાની છે. જે માણસો પોતાની આયુ વધારવા કમ્પેન્ડા હોય તેઓ તે પ્રકારના આયુષ્યવર્ધક સાચા નિયમોનું પાલન કરીને આયુ વધારી શકે છે. આ પ્રકારે વેદનો ઉપદેશ અત્યંત ૨૫૪ છે. પણ કેટલાક વૈદિકધર્મી એમ માને છે કે આયુ નિશ્ચિત છે અને તેમાં વધવટ યજ્ઞ શકતી નથી. જે બાબતો વિશે વેદનું કથન ૨૫૪ છે, તે બાબતોમાં વૈદિકધર્મીઓએ નિમ્ન વિચાર રાખવા યોગ્ય નથી.

યોધ અને પ્રતિયોધ

પૂર્વ રથાનમાં કલા યુગ્મ્ય યોધ અને પ્રતિયોધ એ નામના બે નાતિઓ છે, તેજ ભાવ યોગ્ય ફેરફાર સાથે નીચેના મંત્રમાં આવે છે. જુઓ—

યોધશ્ચ રથા પ્રતિયોધશ્ચ રક્ષતામસ્યમ્મશ્ચ ર્વાડ
નયદ્રાણશ્ચ રક્ષતામ્ । મોવાયંશ્ચ ર્વા જાણ
વિશ્વ રક્ષતામ્ ॥ (અં ૮૧૧૧૩)

'ઉત્સાહ અને સાવધાનતા તાર' રક્ષણ કરે. રૂપી અને ભગ્યત તારે સંરક્ષણ કરે, રક્ષક અને ભગ્યત તારે પાલન કરે.' આ મંત્રમાં સંરક્ષક શબ્દોનું વર્ણન છે. ઉત્સાહ, સાવ-ધાનતા, રૂપી, ભગ્યત, રક્ષણ અને સાવચેતી આ શબ્દો સંરક્ષણ કરનારા છે, તે વિશ્વકે શબ્દો પાતક છે. આટે પોતાની, અભિરુદ્ધિ કરવા કમ્પેન્ડાને ઉત્તમ શબ્દોની શક્તિ પોતાનામાં કરવી. આ મંત્ર સાથે પહેલાનો મંત્ર જેમાં બે નાતિનું વર્ણન કર્યું છે તેની સુલતા કરી ભેગી. દલે નીચે લખેલા મંત્ર જુઓ.

ઉત્તમિ જ તારો આર્ગ છે

હયાનં તે પુરુષ નાવયાનં ઝોવાનં તે વક્ષતાતિ
કળોમિ । આ હિ રોદેમમમૃતં સુલં રમમય
જિર્ણિર્વિદ્યમા વક્ષાસિ ॥ (અર્ચનં ૮૧૧૧૬)

'હે મનુષ્ય! તારી મતિ (કલ્પ યાનં) ઉત્તમિની તરફ જ હોવી જોઈએ. કહિ પણ (મય યાનં ન) અવનતિ તરફ થવી ન જોઈએ. તારા દીર્ઘજીવન આટે દુ બળનો વિસ્તાર કરે' છું. આ સુખમય શરીરથી અપ્રત્યય રથ ઉપર (આરોહ) અને બળારે તું દીર્ઘ આયુથી પુરત યજ્ઞ

ત્યારે (વિદ્ય) સભાઓમાં (આવદાસિ) સંભાળણ કરીશ. '

પોતાનો અમુક્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કદિ એવું કર્મ ન કરવું કે જેથી અવગતિ થવાનો સંભવ થઇ શકે. જીવન માટે પ્રાણનું બળ પ્રસારવડું જોઈએ. પ્રાણનું બળ વધારવાથી દીર્ઘઆયુ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શરીરરૂપી ઉત્તમ રથ છે, તેને ઇન્દ્રિયરૂપી ધોડાઓ જોડેલા છે, આ રથમાં પ્રાણરૂપી અમૃત છે, તેથી સુખમય રથ કહેવાય છે. આ સર્વોત્તમ રથ ઉપર આરૂઢ થઇ જાઓ અને પોતાની ઉત્તમતાના માર્ગમાં આગળ વધો જ્યારે તમે બળ અને દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરો ત્યારે તમને મોટી મોટી સભાઓમાં અવરથ ભાવણ કરવું પડશે, કારણ કે બીજાને સુધારવા તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જીવન માટે ચાલતા મુઠમાં બધી જનતાને ઉત્તમ માર્ગ બતાવવાનું કામ તમારે કરવાનું છે, તમારે સ્વાર્થી ન બનવું જોઈએ. પણ ઉભડું જનતાની ઉત્તમતામાં પોતાની ઉત્તમતા છે એમ સમજવું જોઈએ. આ મંત્રથી ખબર પડશે કે પ્રાણા યામાદિ સાધનો વડે દીર્ઘજીવન, ઉત્તમ આરોગ્ય, અદિતીય બળ, સદ્ગુણ છુદ્ધ અને વિશાલ મન પ્રાપ્ત કર્યા પછી માથાસે પોતાનું જીવન સાવજનિક હિત ધારણ કરવામાં યોજવું જોઈએ. સમાજથી વેગળા થઇ એકલા પોતા માટે શાંતિ મેળવવાથી મનુષ્ય કૃતકાર્ય થઇ શકતો નથી, પણ જ્યારે એક ' નર ' પોતે પોતાને ઉત્તમ કર્યા પછી ' લૈશ્વાનર ' ના માટે આત્મસમર્પણ કરે છે ત્યારે જ તે ઉચ્ચતમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સર્વ-મેષ-પદ છે. આ પ્રકારે ઉપરના મંત્રે યોગી માણસની સામે અંતિમ ઉચ્ચ આદર્શ મુકાયો છે. બધા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો આ વેદિક આદર્શને પોતાની સામે રાખી પોતાનું જીવન તે અનુસાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. હવે બીજી બાબતોના અંગે વિચાર કરવો છે. યોગીજનોનો અધિકાર કર્યા સુધી પહેલો છે ! તે નીચેના મંત્રમાં જોવા જોવા છે—

યમના હૂત

જુનોમિ તે પ્રાણાપાનો જરાં મૃત્યું લીર્ધમાયુ-
સ્વસ્તિ યેષસ્તેન પ્રદિતાન્ યમદૂતાન્ ચરતોપ
સેધામિ સર્વાન્ ॥ ૧૧ ॥ આરાવ્રાતિ નિર્જાતિ
પરો પ્રાદિ કલ્યાદ- પિશાચાન્ ॥ રક્ષો યત્સર્વ
દુર્મતં તત્તમ દવાપ દન્મસિ ॥ ૧૨ ॥ અગ્રેષ્ટે
પ્રાણમમૃતાદાંયુષ્મતો યન્થે જાતવેદસઃ । યથા

ન રિધ્યા અમૃત- સજૂરસસ્તત્તે જુનોમિ તદુ તે
સમૃધ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥ (અથર્વ. ૮૧૨)

' હું તારી અંદર પ્રાણ અને અપાનનું બળ, દીર્ઘજીવન, (સ્વસ્તિ) સ્વાસ્થ્ય વગેરે બધા સારા બાબ, વૃદ્ધાવસ્થા પછી યોગ્ય સમયે સ્થાપન કરું છું. વૈવરવત યમ દ્વારા મોકલેલા યમદૂતોને જોળીને હું દૂર કરું છું (સરાતિ) અદાવત, (નિર્જાતિ) નિયમ વિરૂદ્ધ અવહાર, (પ્રાદિ) લાજા ગાળા સુધી મુકામ રાખનારા રોગો, (કલ્યાદ) માર્ગને છોડી કરનારા રોગો, (પિશાચાન્) લોહીને નખાડી બનાવનાર લોહીમાંના જંતુ, (રક્ષઃ=રક્ષક) બધા ક્ષયનાં કારણો, (સર્વે દુર્મતં) બધા ખરાબ અવહાર વગેરે જે કંઈ વિનાશક છે, તે બધાને અધારાની જેમ હું દૂર કરું છું. તારા માટે હું તેજસ્વી, અમર અને આયુષ્માન જાતવેદથી પ્રાણ પ્રાપ્ત કરું છું. જેથી તારા અકાલ મૃત્યુ થશે નહિ, તું અમર એટલે દીર્ઘજીવી થઇશ, (સજૂ) મિત્રભાવથી સંતુષ્ટ રહીશ અને તને કંઈ થશે નહિ, આ પ્રકારની સમૃદ્ધિ હું તારા માટે અર્પણ કરું છું. '

આ મંત્રમાં પ્રાણ સાધના કરવાથી જે વિલક્ષણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ઉત્તમ વર્ણન છે. પ્રાણનું બળ પ્રાપ્ત કરવાથી બધી જાતનું સ્વાસ્થ્ય, દીર્ઘ જીવન, બળ તેમજ યોગ્ય કાળમાં મરણ થઇ શકે છે. પરંતુ પ્રાણનું બળ ન હોય એવી અવસ્થામાં અનેક પ્રકારના રોગ, અસ્થ જીવન, અશક્તિ અને અકાળે મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાણશક્તિ વધારવાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. જે વિદ્વાન જીવનને પરિમિત અને નિમિત્ત સમજે છે તે કહે છે કે યમના હૂત બધી દુનિયામાં ફરે છે અને તે જીવનના અંતે મનુષ્યના પ્રાણ હરણ કરે છે. તેથી આયુ વધી શકતી નથી. આ અવેદિક મનુષ્ય ખંડન કરતાં વેદ કહે છે કે જો યમ હૂત આ દુનિયામાં સંચાર કરતા હોય પણ તેમને પ્રાણના અનુદાનથી દૂર કરી શકાય છે. એમાં મનુષ્ય પસંદીન નથી, અનુદાનની રીતિ વડે પ્રાણનું બળ વધારી શકે તે જાણે યમના હૂત તમસ્થી દૂર થઇ શકે છે. પ્રાણાપાસના કરનારા ઉપર યમહૂત પોતાના પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. આ પ્રકારનું અભય દાન વેદ આપે છે, તે તરફ દરેક વેદિકધર્મીએ ધ્યાન આપવું. આ વિચાર ધારણ કરી નિર્ભય બની પ્રાણાયામ વડે પોતાની આયુ દરેકે દીર્ઘ બનાવવી તેમજ

અન્ય પ્રકારે પણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું. આજીવામની અનુક્રમથી માણસને એટલું જાણ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તે યમદ્યોને નસારી મૂકે છે, એટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ શ્રેષ્ઠ પુરુષો આજીવામનું મહત્ત્વ વર્ણન કરે છે.

આજીવામથી બધા પ્રકારનાં વ્યાધિ-રોગ અને રોગોનું મૂળ દૂર થાય છે. દુષ્ટ ભાવ, ખરાબ આચારણ, નિધિ નિયમો વિરૂદ્ધ વ્યવહાર વગેરે બધાં રોગ આ અવધાનથી દૂર થાય છે. બધા પ્રકારના રોગોના બીજ શરીરમાંથી દૂરી જાય છે. જે પ્રકારે સૂરજ પોતાના કિરણો વડે અધાર્મિકો સમૂહ નાશ કરે છે તે પ્રકારે યોગી પોતાની આજીવક્રિયા પ્રજાનથી બધા રોગબીજોને દૂર કરી શકે છે.

જે બધા નિમિશ્ન થયેલા પદાર્થોને યથાવત્ જાણે છે, તે આત્મા 'જાત-વેદ્ય યજ્ઞિ' છે. આ આત્મા અમૃતરૂપ અને આયુષમાન છે, એટલે તેજ બધાને આયુષમાન અને અમર કરી શકે છે. જે તેની સાથે પોતાના આત્માને યોગ-સાધન દ્વારા સંયુક્ત કરી શકે છે, તે પોતે પોતાને દીર્ઘશ્વન યુક્ત અને અમરત્વથી પૂર્ણ બનાવી શકે છે. આ પ્રકારે સાધનસંપન્ન યોગી અકાલે મરતા નથી, અમર બને છે, દર્શના સંવૃષ્ટ અને પ્રેમપૂર્ણ બને છે, તેથી બધી જાતની સમૃદ્ધિ યુક્ત થાય છે તેજ સાચી સમૃદ્ધિ છે આ સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવી તે મનુષ્યનો અધિકાર છે.

અથર્વાનું શિર

ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી અને મનની બધી વૃત્તિઓને સ્વાધીન કરી તેમને સારા કામે લગાડવી તેને જ યોગ કહે છે. આ પ્રકારનો પુરુષાર્થ જે કરે તેને યોગી કહે છે.

યોગીઓમાં અંશભગા હોતી નથી અને દૃઢ સ્થિરતા મનોવૃત્તિઓમાં હોવા વધારે છે, આ પ્રકારના યોગીનું નામ 'અ-ચર્વા' થાય છે. અથર્વાદાનનો ભાવ 'અચ-અસ' એમ છે. એકામરાની સિદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે આ અથર્વાનો જે વેદ છે તે અથર્વવેદ છે. અથર્વવેદ સર્વ સામાન્ય માણસ માટે નથી. તેમાં યોગસાધનનો મુખ્ય ભાગ હોવાથી તેમજ સિદ્ધ અપરધાની વાતો તેમાં હોવાથી તે અથર્વવેદ યોગીઓનો વેદ છે તે કારણે તેમાં બીજા વેદો કરતાં આજીવામ વિષયક ઉપદેશ વધારે છે તે વેદમાં અર્થવાદા દિશરું વર્ણન નીચે મુજબ છે—

મૂર્ધનમસ્ય સંસોધ્યાર્થવા હૃદયં ચ યત્ ।
મસ્તિષ્ઠાકૂર્ધ્યઃ ક્રેરયાપવમાનોઽધિ શર્પિતા ॥ ૧૬ ॥ તદ્વા અથર્વણઃ શિરો દેવકોશઃ
સમુદ્ગિજિતઃ । તત્પ્રાણો યમિ રક્ષતિ શિરો મજ્જ-
મયો મનઃ ॥ ૧૭ ॥ યો ધૈ તં વ્રક્ષણો વેદામૃતે-
નાવૃતાં પુરમ્ ॥ તસૈ વ્રક્ષ ચ વ્રાહ્માણ વણુઃ
પ્રાણે વ્રજાં દત્તુઃ ॥ ૧૮ ॥ ન ધૈ તં વણુર્જહાતિ
ન પ્રાણો જરસા પુરા । પુરં યો વ્રક્ષણો વેદ
વસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્ચતે ॥ ૨૦ ॥ અદાશક્તા તવ-
દ્વારા દેવાનાં પુરયોધ્યા । તસ્યાં હિરણ્મયઃ
કોશઃ દ્યશોં ય્યોતિષાવૃતાઃ ॥ ૨૧ ॥ તસ્મિન્
હિરણ્યવે કોશે ધ્યારે ત્રિપ્રતિષ્ઠિતે । તસ્મિન્
યજ્ઞસમામન્વત્તત્તૈ વ્રક્ષધિરો યિતુઃ ॥ ૨૨ ॥
વ્રજાઞ્જમાનાં હરિણાં યજ્ઞસા સંપરીવૃત્તામ્ ।
પુરં હિરણ્યયીં વ્રક્ષા વિવેશાપરાજિતામ્ ॥ ૨૩ ॥

(અથર્વ. ૧. ૧૨)

" (અ-ચર્વા) સ્થિર ચિત્તયોગી પોતાના (મૂર્ધન) મસ્તક સાથે હૃદયને ધાવે છે અને માથાના મજ્જાશક્તિર્મા (પવમાનાઃ) પ્રાણને મોકલે છે. જેને દેવોના કોશ, ખગનો કહે છે તે તેજ અથર્વાનું શિર છે. તેનું રક્ષણ પ્રાણ, અજ અને મન કરે છે. અમૃતથી પરિપૂર્ણ આ વ્રક્ષાની નગરીને જે જાણે તેને અજ અને બીજા દેવો મહી પ્રાણ અને પ્રજા બાપે છે. વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં મનુષ્ય અને પ્રાણ તેને ઊદાત્તા નથી. જે આ વ્રક્ષાપુરીને જાણે છે અને જેના રહેવાના કારણે આત્માને પુરુષ કહે છે. આ રીતે અને તવ દરવાજાથી યુક્ત આ દેવોની અમેષ્યા નગરી છે, તેમાં તેજસ્વી કોશ છે તે દેહીપ્રમાણ સ્વર્ગ છે. તથા આરીથી યુક્ત અને તથા સ્થાન વિષય રહેનારા તે તેજસ્વી કોશમાં જે પૂરબ આત્મા છે, તેને અજગતાની લોક જાણે છે. આ દેહીપ્રમાણ, મનોહર, મહત્ત્વ અને અપરાજિત નગરીમાં અજ મેલેક કરે છે.

યોગસાધન કરનારા માટે આ ઉપદેશ અમૂલ્ય છે. તેમાં બધાથી પહેલી વાત એમ કહી છે કે હૃદય અને મસ્તક એક રૂપ બનાવવું. હૃદયનો ધર્મ ભક્તિ અને મસ્તકનો ધર્મ વિચાર છે ભક્તિ અને વિચારનો વિરોધ ન હોય. જો એક કામમાં સરખા અધિકારે પ્રવૃત્ત થવા જોઈએ. બધા આ જ ને

કેન્દ્રો વિભક્ત છે ત્યાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મમાં વિશેષતઃ મસ્તિષ્કની તકેતા અને હૃદયની ભક્તિને સમાન રચાન મળવાં જોઈએ. જે ધર્મમાં એમને સમાન રચાન મળતું નથી તે ધર્મમાં મોટા દોષ હોય છે. કેળવણીમાં પણ મસ્તિષ્ક અને હૃદયનો સમવિકાસ થાય એવું શિક્ષણ હેતું જોઈએ. જે કેળવણીમાં ફક્ત મસ્તિષ્કની તકેશક્તિ વધે છે તે શિક્ષાપ્રણાલીથી નાસ્તિકતા ઉત્પન્ન થાય છે અને જેથી કેવલ ભક્તિ વધે છે તે પ્રણાલીથી અધર્મવિશ્વાસ વધે છે. માટે તકે અને ભક્તિનો સમવિકાસ થવો જોઈએ, જેથી બંને દોષ દૂર થશે અને બધી પ્રકારની ઉન્નતિ થશે. ચોક્કસાધન કરનારાઓએ પોતાના મસ્તકની તકેશક્તિ અને હૃદયની ભક્તિ સમપ્રમાણમાં વિકસિત કરવી. આજ કાલ 'મસ્તક અને હૃદય સીરગ'ના ઉપદેશમાં છે. બંનેને સીધી એક કરવા જોઈએ અને બંનેને મેળવી આત્મોન્નતિના કામમાં સમર્પિત કરવા જોઈએ.

બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ

“મસ્તિષ્કના ઉપરના સ્થાનમાં પ્રાણને પ્રેરિત કરવો” આ બીજો ઉપદેશ ઉપરના મંત્રોમાં છે. મસ્તિષ્કમાં સહસ્તાર ચક્ર છે અને તેની નીચે પૃથ્વીના સાથે કેટલાક ચક્રો છે. પ્રાણાયામ દ્વારા નીચેથી એક એક ચક્રમાં પ્રાણ ભરવાની ક્રિયા સાધ્ય થાય છે અને બધાની અંતે આ મસ્તિષ્કના સહસ્તાર ચક્રમાં પ્રાણ મોકલવામાં આવે છે, આ રીતે પહેલાં પૃથ્વીચક્રની નાડીઓમાં પ્રાણનો ઉત્તમ સંચાર થાય છે. ત્યાર પછી મસ્તિષ્કના સહસ્તાર ચક્રમાં પ્રાણ પહોંચે છે અને બહાર પ્રસૂધી પ્રાણની ગતિ હોય છે. આ પ્રાણની સર્વેત્તમ ગતિ છે. આજ બ્રહ્મલોક હોવાથી તેમજ આ સ્થાનમાં પ્રાણની સાથે આત્મની ગતિ હોવાથી આ અવસ્થામાં મુખ્યત્વે બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ અવસ્થાને બધાથી શ્રેષ્ઠ અવસ્થા કહી છે. આ બધાથી શ્રેષ્ઠ અવસ્થા પ્રાણાયામને નિમમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે યોગીઓને પ્રાપ્ત થવાની અવસ્થા છે.

દેવોના કેશ

અથવા એટલે યોગીનું ઉપર જણાવ્યા મુજબનું શિર ખરેખર દેવોના ખળનો છે. આ પ્રકારના અચર્યાના શિરમાં બધી દિવ્ય બાવનાઓ રહે છે. બધી દિવ્ય શ્રેષ્ઠ દૈવીશક્તિ.

ઓનો નિવાસ તેના શરીરમાં હોય છે. માટે તેનો દેહ દેવતાઓનું સાચેસાચ મંદિર છે. આ દેવોના મંદિરનું રક્ષણ કરનારા જે વીર છે તેમનું નામ પ્રાણ, મન અને અન છે. પદ્મવાન પ્રાણ બધા રાત્રી બીજો અને શારીરિક દોષોને દટાવે છે. શ્રેષ્ઠ સદૃશ્ય અને સત્યનિષ મન પોતાના સુવિચાર દ્વારા તેને સુરક્ષિત રાખે છે. મનની પ્રમળ ક્ષણશક્તિ વડે બધા દોષ દૂર થઈ શકે છે, અને આદર્શ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સાત્ત્વિક અનનું સેવન કરવાથી શરીર નિર્દોષ બને છે, મન પણ સાત્ત્વિક બને છે, પ્રાણની શક્તિ વધે છે. આ પ્રકારે આ ત્રણ વીર 'પ્રાણ, મન અને અન' પરસ્પરનું સંબંધન કરતા બધા મળી યોગીને મદદ કરે છે. આ પ્રાણાયામનું યથા છે.

બ્રહ્મની નગરી

બ્રહ્મની નગરી હૃદયમાં છે અને તેમાં અમૃત છે. આ અમૃત દેવો પ્રાપ્ત કરે છે અને મુદ્ર થાય છે. એટલે હૃદય રચનાથી લોકો બધી દિવિયોમાં જઇતાનું આરોગ્ય રિધર કરે છે. આ અમૃતપૂર્ણ બ્રહ્મનગરીને જે ઠીક પ્રકારે જાણે છે, આ પુરીના બધા ગુણધર્મોથી જે પરિચિત છે, આપણી આ હૃદયશક્તિને જે જાણે છે, તેને બ્રહ્મ અને બ્રહ્મની શક્તિઓ ચક્ષુ, પ્રાણ અને ગ્રન્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ચક્ષુ શબ્દથી બધાં હિન્દિયોનો અને અવધવોનો ભોધ થાય છે. ગ્રન્થ શબ્દથી સુપ્રજ્ઞનો ભોધ થાય છે અને પ્રાણ શબ્દથી સામર્થ્યસુક્ત જીવનનું જ્ઞાન થાય છે. તાત્પર્ય આ આપણા હૃદયની શક્તિઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી ઉપર જણાવેલા બધા લાભ થઈ શકે છે હૃદયને તેમજ પોતાના આંતરિક હિન્દિયો અને અવધવોને જાણવા, પ્રાણાયામથી જે ચિત્તની એકમતા થાય છે ત્યારે કેટલીક અગ્રાત શક્તિઓનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, આ રીતે હૃદયથી અંતરંગોનું પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી ત્યાં આપણી આત્મની શક્તિ કેવી અદ્ભૂત રીતે કામ કરી રહી છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ રીતે પોતાની આત્મશક્તિની જાણ થાય છે અને ઉપર કહ્યા મુજબ જળ પ્રાપ્ત થાય છે, સુપ્રજ્ઞ નિર્મલું કરવાની શક્તિ, દીર્ઘ આયુ, અને જળવાન હૃદય આ ત્રણ ફળો, પોતાના હૃદયનું તેમજ આત્મશક્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે તે આજ્ઞા મુદ્રથી મરતો નથી. પૂર્ણ આયુની સમાપ્તિ પછી સ્વકીય ક્ષણથી તે મરે છે, આયુષ્યની સમાપ્તિ સુધી તેના બધી હિન્દિયો, અવધવો

અને અંગે બળવાન અને હાઈદમ રહે છે. આ ધર્મશાસ્ત્રનું ફળ છે, કોઈ અર્થો એમ શ્રદ્ધા ઉદ્ભવશે કે ધર્મશાસ્ત્રની આત્મિક ફળ કેવી રીતે મળે ? તે શ્રદ્ધાના ઉત્પત્તિ કહેવાનું કે ધર્મશાસ્ત્રની આત્મિક શક્તિ ધામ છે અને તે કારણે તે ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેમજ જે ધર્મશાસ્ત્રી છે તેનો આત્મા વિચાર સક્રિય હોવાથી ન હોવાથી તેની સક્રિય કરી દીધી થતી નથી. ઉલટ તેની સક્રિય વિકસિત થાય છે અને જેની સક્રિયતા અભિવૃદ્ધિ ધાય છે તેને ઉપર જણાવેલી બાબતો પ્રાપ્ત કરી શકાય બને છે.

અયોધ્યા નગરી

આ શ્રદ્ધા અને નવ દરવાજાની યુક્તિ આ દેવતાઓની નગરી છે, તેનું નામ 'અયોધ્યા' છે. તે નગરીમાં દેવભાવના, આસુરી ભાવનાઓનો સંપ્રમાય થતો નથી. એટલે ત્યાં નિત્ય દેવીશક્તિ જ શક્તિ માટે નિવાસ કરે છે. તેથી તેનું નામ 'અ-યોધ્યા' નગરી છે. જ્યાં સુધી આ નગરી દેવોની આધીન છે ત્યાં સુધી તેમાં શક્તિનું રામરજ્ય હોય છે. ઇન્દ્રિયોના નવ દરવાજા છે અને તેમાં પૃથ્વ્યમાં મૂલાધાર વગેરે આઠ શ્રદ્ધા છે આ નગરીમાં હૃદયરચનામાં પ્રકાશમય સ્વયં છે, પ્રાણાયામાદિ સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનું તે સ્થાન છે પ્રાણબળને અર્થ પોતાની હૃદયથી મેળવવું, નહિ તો તે સ્થાન દરેક પ્રાણીમાત્રની પાસે છે જ. પરંતુ બધું થોડા જ સોંકા પોતાની હૃદયથી તેમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આત્મસક્રિયતા પ્રમાણ જાણી તે સ્થાનને જાણવું અને શાંતિની સાથે તેમાં વાસ્તવ્ય કરવું ચૈત્ત્યસાધનથી સાધ્ય થાય છે

અયોધ્યાનો રામ

આ નગરીમાં જે પૂજનીય દેવ છે તેજ આત્મારામ છે. તેને ધર્મશાસ્ત્રી સોંકા જ જાણે છે. બીજાઓને તેનો પત્તો લાગી શકતો નથી.

આ શ્રદ્ધાની નગરીમાં વિજયી બહા પ્રવેશ કરે છે. જીવતામાં જ્યારે આસુરીભાવના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પોતાની રાજધાનીમાં વિજયોત્સવ કરતો પ્રવેશ કરે છે. આ રાજધાની અયોધ્યા નગરી ચક્રથી પરિપૂર્ણ છે. દુઃખોનું દરજી કરનારી છે અને તેજથી પ્રકાશિત છે. તેનો પરાજય આસુરીભાવનાઓ વડે કદિ થઈ શકતો નથી. તેથી તેનું નામ 'અપરાજિત અયોધ્યા' છે પોતાની આ હૃદય-સક્રિયને જાણવું જોઈએ. હૃદયપરાજિત, અજીત, અજેય

હું, દુષ્ટતાવેળી હું કદિ પરાજય પામીશ નહિ. હું હંમેશા વિજયી બનીશ, મારું નામ જ 'વિજય' છે વગેરે ભાવ ઉપાસકો પોતાની અંદર ધારણ કરવા જોઈએ. હું હીન, હીન, દુઃખી, અધમ હું આ પ્રકારનો ભાવ કદાપિ મનમાં ધારણ કરવો નહિ. તે ભાવ અવિદિ છે. આ મંત્રમાં આત્માનું વિજયી સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. વૈદિકધર્મ સંજ્ઞાઓએ આ ભાવ ધારણ કરવો.

આપણા આત્માનું આ વર્ણન છે. આત્મા કંઈ પ્રકારના ભાવથી પરાજિત થાય છે અને કંઈ ભાવનાઓ ધારણ કરવાથી વિજયી બને છે, તેનું સક્રમ વર્ણન આપ્યું છે. આત્મા જ બહા છે તે હૃદયકમ્બમાં નિવાસ કરે છે, હંસ એટલે પ્રાણ તેનું વાહન છે હંમાદિ વર્ણન પહેલાં આવી ગયું છે. આ ધર્મશાસ્ત્રી નગરી, આત્મા દેવોની મુરી અમરાવતી છે, અર્થો બધું જ છે. વાચકે પ્રથમ કરી પોતાની અંદર આ સક્રિયતા અનુભવ કરવો અને પોતે વિજય સંપાદન કરવો.

હવે ચાર વેદોમાંથી અનેક મંત્રો દ્વારા જે જે ઉપદેશ ઉપર આપ્યા છે તેનો સારાંશ ત્રીજે ભાગીએ છીએ, જે વાંચી જવાથી પહેલાં કહેલા બધાનો ભાવ-સારાંશ હૃદયમાં પ્રકાશિત થઈ શકશે—

- (૧) આત્મિક પ્રાણનો બાજ વણુ જોડે નિત્ય સંપર્ક છે.
- (૨) જેટલો પ્રાણ હોય છે તેટલું જ જીવન હોય છે તેથી પ્રાણસક્રિયતા શક્તિ કરવાથી પ્રાણબળી શક્તિ મળે શકે છે.
- (૩) પ્રાણ રક્તજીવા નિમોને અનુકૂળ આચરણ કરવાથી જેવલ પ્રાણનું બળ જ વધે છે એમ નથી પણ શક્તિ વગેરે બધી ઇન્દ્રિયો, અવયવો અને અંગોની સક્રિય વધે છે અને ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
- (૪) પ્રાણાયામની સાથે મનમાં શુભ વિચારોની ધારણા કરવાથી જોડા સાબ થાય છે
- (૫) સ્વસ્થ પ્રકાશનું સેવન અને બોજનમાં ધીનું સેવન કરવાથી પ્રાણાયામની ત્વરિત સિદ્ધિ થાય છે.
- (૬) અણુસક્રિયતા વિકાસ કરવો દરેકનું કર્તવ્ય છે. કારણ કે આત્માની સક્રિય સાથે પ્રેરિત પ્રાણ શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં જઈ ત્યાંના આરોગ્યનું રક્ષણ અને બળની શક્તિ કરે છે
- (૭) એકજ પ્રાણના પ્રાણ, અધાન, બ્યાન, ઉદાન અને

સમાન આ ભેદ છે તેમજ ખીજા ઉપગ્રાહ્ય પણ તેના વધુ ભેદ છે.

(૮) સંતોષજ્ઞતા અને પવિત્રતાથી પ્રાણુનું સામર્થ્ય વધે છે.

(૯) પ્રાણુનો વીર્ય સાથે સંબંધ છે. વીર્યરક્તપ્રાણુથી પ્રાણુશક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને પ્રાણુઆયુષી વીર્યની રિથરતા થાય છે. આ પ્રકારે તેમનો પરસ્પર સંબંધ છે.

(૧૦) પરમેશ્વરની ઉપાસના અને સંગીતનો અભ્યાસ આ બંને પ્રાણુનું બળ વધારે છે.

(૧૧) પ્રાણુશક્તિનું રક્ષણ અને અભિવૃદ્ધિના માટે ખીજા બધી ઇન્દ્રિયોના સુખનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે ખીજા ઇન્દ્રિયોનું સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાણુની ઢાની કરવી ન જોઈએ.

(૧૨) બધી શક્તિઓમાં પ્રાણુશક્તિ પ્રમુખશક્તિ છે.

(૧૩) સતકર્મની સાથે પ્રાણુનું પોષણ કરવું જોઈએ.

(૧૪) વાયા, મન અને કર્મમાં શુદ્ધતા અને પવિત્રતા રાખવી જોઈએ. તેથી બળ વધે છે.

(૧૫) સ્ત્રીવેળા આપણી બધી ઇન્દ્રિયશક્તિઓ કેવી રીતે બ્લાતમાં લીન થાય છે અને ઉઠવાના સમયે ફરી ક્યા પ્રકારે બ્યતરૂપમાં કાચું કરવા લાગે છે, એનો વિચાર કરવો અને તેમાં પ્રાણુના કાર્યનો અનુભવ લેવો જોઈએ. આ અભ્યાસથી બ્લાતમાંની વિલક્ષણ શક્તિ બધી શકાય છે.

(૧૬) પ્રાણુ સંપૂર્ણ રામબીજોને અને શારીરિક હોષોને દૂર કરે છે. જ્યાં સુધી પ્રાણુ છે ત્યાં સુધી શરીરમાં અમૃત છે.

(૧૭) ભોજનની સાથે, પ્રાણુશક્તિ, આયુષ્ય, આરોગ્ય વગેરેના સંબંધ છે. માટે એનું ઉત્તમ સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ કે જે આયુષ્ય આરોગ્ય વગેરેની વૃદ્ધિ કરે.

(૧૮) હજારો સક્ષમરૂપોમાં શરીરમાં પ્રાણુ કાચું કરે છે.

(૧૯) પ્રાણુસંવર્ધનના નિયમો વિરૂદ્ધ બ્યવહાર કરવાથી બધી શક્તિ ક્ષીણ થઈ અકાલે મૃત્યુ થાય છે. તેથી તે પ્રકારે નિયમવિરૂદ્ધ આચરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા રાખવી જોઈએ.

(૨૦) અગ્નિ, વાયુ, રવિ ઇત્યાદિ જાણદેવતાઓ પોતાના શરીરમાં વાયા, પ્રાણુ, અશ્વ વગેરે રૂપે રહે છે. આ પ્રકારે આપણું શરીર દેવતાઓનું મંદિર છે અને હું તે સર્વ

દેવતાઓનો અધિક્ષતા છું. આ ભાવના મનમાં રિથર કરવી જોઈએ અને પોતે પોતાને ઉપરની ભાવનારૂપ સમજવું જોઈએ.

(૨૧) પોતે પોતાને અપરાધીત વિજયી અને શક્તિનું કેન્દ્ર માનવું યોગ્ય છે.

(૨૨) પ્રાણુ રૂઢ છે. રૂઢવાચક બધા શબ્દો પ્રાણુવાચક છે.

(૨૩) પ્રાણુના આધારથી જ બધું વિશ્વ ચાલી રહ્યું છે. પ્રાણુઓની અંદર આ મહાન વિલક્ષણ શક્તિ છે.

(૨૪) હું પુરુષાર્થથી જરૂર પોતાની બધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીશ, એવો દઢનિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે.

(૨૫) પોતે પોતાને કદિ હીન, દીન, દુર્બળ સમજવું ન જોઈએ. પણ પોતાના પ્રભાવનો ગૌરવ હંમેશા જાહેર જોડો જોઈએ.

(૨૬) દુનિયામાં એવી કાંઈ શક્તિ નથી જે મને કંઈ આપી શકશે. હું બધા કષ્ટોને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવું છું, એવો ભાવ મનમાં રાખવો.

(૨૭) સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર મારો મિત્ર છે, આ વાત ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. તેમજ તેને પોતાનો પિતા, માતા, વાહન વગેરે સમજવું. તેનામાં અને મારામાં રચનાકાલ વગેરે ભેદ નથી.

(૨૮) યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરવું. કાલની અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થવાથી તે દૂર ન કરવું. આજ થઈ કામ કાલ ઉપર ન છોડવું.

(૨૯) સ્મૃતિ અને ભૂતિ ધારણ કરવાથી ઉત્તમ થાય છે.

(૩૦) દીર્ઘ આયુ એ મોટું ધન છે, તેને વધારવું જોઈએ. નિર્દય થવાથી તે ધનની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૩૧) ઉત્સાહ, સાવધાનતા, સ્મૃતિ, ભૂતિ, દ્વંસ-રક્ષણની ભાવના, અને યોજનાથી ઉત્તમિતનું સાધન થઈ શકે છે.

(૩૨) હંમેશા ઉત્તમિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જે કાર્ય કરવાથી નીચે પડવું પડે, અવનતિ થાય, અધાપાત થાય તે ન કરવું.

(૩૩) આ અશ્વત્થમ શરીરમાં આવી વ્યક્તિની ઉત્તમિત અને બધી જનતાની ઉત્તમિત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, જીવનનો તેજ ઉદ્દેશ છે.

(૩૪) સંપૂર્ણ અનિબીડતા સાથે મુદ્દ કરી પોતાનો વિજય સંપાદન કરવો જોઈએ.

(૩૫) હૃદયની શક્તિ અને ધરિતકની તાકશક્તિ આ બંને એકજ સારાણમાં સમાવ્યા. તેમજ બંનેને સમવિશાસ કરવો જોઈએ.

(૩૬) મોઝોનું સિર ખરેખર દેવોનું વચનિરધાન છે.

(૩૭) આપણા હૃદયમાં જ અહનગરી છે, તેજ સ્વપ્ન અને તેજ આમરાવતી છે, તેજ દેવોની અનોખ્યા છે, અહાહાની તો સારી પેઠે જાય છે.

(૩૮) જે આત્મશક્તિનો વિશાસ કરે છે તેજ પોતાના મોરચ સાથે પોતાની આ શબ્દધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૩૯) પ્રાણને પોતાના સ્વાધીન કરી ધરિતકના ઉપર મોકલવો જોઈએ. આ વિચારેની ઋતિ નથી ત્યાં પહેંચિયું જોઈએ, તેજ આત્માનું સ્થાન છે.

(૪૦) નિશ્ચય સાથે પ્રરુપાયના પ્રપત્તી ઉત્તિના રસતા ઉપર ચાલનારો યોગી પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉત્તિ કરી શકે છે.

આ પ્રકારે વેદમંત્રોનો આશય છે, વાચકો તેનો વારંવાર વિચાર કરે અને પોતાની ઉત્તિ માટે ઉપયોગી બોધ લે. તેમજ પ્રાપ્ત બોધ અનુસાર આશયશુ કરી પોતાના અંતે જનનાના અબુદ્ધ અને નિઃશ્રેયસ્ પ્રાપ્તિના સાધનમાં સદા તત્પર રહે.

આ લેખમાં થોડા વેદમંત્રો આપ્યા છે જેમાં પ્રાણવિષયક ઉપદેશ વિશેષ રીતે રખાયા છે. પરંતુ તે સિવાય બીજાં કેટલાંક આના સૂક્ષ્મતાં રૂપે રીતીથી જે પ્રાણવિદ્યનું વર્ણન છે તેની પણ શોધબોળ થવી જોઈએ. વાચકો પોતે પ્રાણવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી આ કહેલ શોધ કરવાના પવિત્ર કાલમાં પોતે પોતાને સમર્પિત કરશે.

પોતે અનુભવ કર્યા વગર ઉપર કહ્યા મુજબ શોધબોળ થઈ શકે નહિ. તેથી પ્રથમ પ્રાણભાગનું સાધન પોતે કરવું જોઈએ. જે સમજીને પ્રાણભાગનું સાધન પોતે કરશે અને ઉચ્ચભૂમિકામાં જઈ ત્યાંના પ્રવેશ અનુભવ કરશે તેમને જ વેદિક સંકેતોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થતોના સંભવ છે. તેથી વાચકોને વિનંતિ છે કે તેઓએ પહેલાં અનુજ્ઞાન દ્વારા પોતે અનુભવ લેવાનો મત્ત કરવો અને પછી વેદિક પ્રાણવિદ્યાની શોધ કરવી જેથી પાઠજળી આવનારા અનુવાચીઓ માટે રસતા કહેવો થાય. દરેક યોગી ધોડા પ્રવેશોથી જ્યોતે મહાન કામ સિદ્ધ થાય છે. વાચકોએ ઉત્સાહ સાથે આપૂર્વ પ્રયત્ન કરવો.

ઉપનિષદોમાં પ્રાણ-વિદ્યા

વેદમંત્રોમાં જે અધ્યાત્મવિદ્યા છે તેજ ઉપનિષદોમાં જાણી છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના અનેક અંગોમાં પ્રાણવિદ્યા નામક એક મુખ્ય અંગ છે. તે જેમ વેદમંત્રોમાં છે તેમ ઉપનિષદોના મંત્રોમાં પણ છે. આ પહેલાં વેદની પ્રાણવિદ્યા ચારાકરૂપે જાણી છે, હવે ઉપનિષદોની પ્રાણવિદ્યા વિશે જોઈશું —

પ્રાણની ઔષ્ઠતા

પ્રાણ બધી શક્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે વિશે નીચેનું વાક્ય લુઓ—

પ્રાણો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । પ્રાણાદ્યેવ ચ્લુ
દમાનિ ભૂતાનિ જાવંતે । પ્રાણેન જાતાનિ
જીવંતિ । પ્રાણં પ્રવંત્યસિ સં વિચંતીતિ ॥
(તે. ઉ. ૩૦૩)

“ પ્રાણ જ અહ છે, ઠાણુ કે પ્રાણથી બધા બૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણથી જીવિત રહે છે અને અસે પ્રાણમાં જ જાય છે. ”

આ પ્રાણશક્તિનું મહત્ત્વ છે. પ્રાણ બધાથી મોટી શક્તિ છે બીજા બધી શક્તિ પ્રાણ ઉપર અવલગિત છે. આ સુધી પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી બીજા શક્તિઓ રહેશે. પ્રાણ જવા લાયકો તો બીજા શક્તિઓ પહેલાં ચાલી જશે અને પછી પ્રાણ નિકળી જશે. પ્રાણ શક્તિનો આધાર કહત પ્રાણીઓને જ છે એમ નહિ પણ યોગધિ વનસ્પતિ તેમજ રિશયર પદાર્થ આ બધાને પ્રાણ શક્તિનો આધાર છે. પ્રાણશક્તિ બધે આપક છે અને બધાની અંદર રહી બધાનું ધારણ રોધણ કરી રહી છે. અળપતિ પરમાત્માએ બધાથી પહેલાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યો તેમાં એક પ્રાણ છે અને બીજા રહિ છે. તે વિશે લુઓ—

સ મિથુનમુત્પાદયતે । રયિ ચ પ્રાણં ચ ષ ષ ॥
આદિત્યો હ વે પ્રાણો રયિરેષ ચંદ્રમા રયિર્વા
વત્તસર્થે યન્મૂલં ચામૂલં ચ તસ્માન્મૂલેરેષ
રયિઃ ॥ ૫ ॥
(પ્રશ. ઉ. ૧)

પરમાત્માએ યજ્ઞાતમાં આદિત્યની એક જોડું નિર્માણ કર્યું. તેમાં એક પ્રાણ છે બીજા રયિ છે. વિંદ્યામાં આદિત્ય જ પ્રાણ છે અને ચંદ્રમા તેમજ જગત્ જેમાં દરમ અને અદરમ પદાર્થ છે તે બધું રયિ છે. ”

એટલે એક પ્રાણુશક્તિ અને બીજી રચિત શક્તિ બંધાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ. તેનો ભાવ નીચેના ક્રમમાં ઉપરથી ખળર પડશે. જુઓ—

પ્રાથુ	રચિ
આદિત્ય	ચંદ્રમા:
પુરુષ	સ્ત્રી, પ્રકૃતિ
Positive	Negative

જગતના આ માતાપિતા છે, તેમનાથી સહિ ઉત્પન્ન થય છે. સંપૂર્ણ જગતમાં તેમનું કાર્ય છે. સૂર્યમાલામાં સૂરજ પ્રાણ છે, બધાં ચંદ્ર ગંગેરે રમિ છે. શરીરમાં મુખ્ય-પ્રાણ પ્રાણ છે અને બીજા રથૂલ શરીર રમિ છે. શરીરમાં જમણું પડખું પ્રાણ છે ડાહ્યું પડખું રમિ છે. આ પ્રકારે એક બીજાની આંદર રમિ અને પ્રાણચક્રિતઓ બધાંપેથી છે. કાષ્ઠ રથાન એવું નથી જ્યાં આ બાંને ચક્રિતઓ નથી. બધે રહી સર્વ રિધાયરમાં તેમનું કાર્ય થઇ રહ્યું છે. તે જોવાથી પ્રાણની સર્વ બધાપ્રકારના ખ્યાલ આવી જશે. આ પ્રકારે આ બધા દેવોના દેવ છે માટે કહ્યું છે કે—

કતમો યકો દેશ હતિ પ્રાણ હતિ ॥ (૫૫ અધ્યાય)
'એક જ દેવ કયો છે ? પ્રાણ છે.' એટલે બધા દેવોમાં
મુખ્ય એક દેવ કોણ છે ? ઉત્તરમાં કહ્યું કે પ્રાણ જ અધર્મા
મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ દેવ છે કહ્યું ભુલ્યો—

प्राणो वाच ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥

(৬. ৭১৭৭, ৭. ১১৭৭)

'પ્રાણ જ બધાથી મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે.' બીજા બધા દેવો તેના આધારે રહે છે. તેમજ—

(१) प्राणो वै धलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥

(५५५५५५)

(૧) પ્રાણો યા અમૃતમ્ ॥

(५. ११६१३)

(३) प्राणो वै सत्यम् ॥

(५५२१२०)

(४) प्राणो वै यशो धलम् ॥

(જી. ૧૧૨૬)

(૧) પ્રાણી જ બળ છે, તે બળ પ્રાણીમાં રહે છે.

(૨) પ્રાણુજ અમૃત છે. (૩) પ્રાણુજ સત્ય છે. (૪)

પ્રાણજી યશ અને બળ છે. 'આ પ્રકારે પ્રાણજી' મહત્વ છે. પ્રાણજી શ્રેષ્ઠતા એટલી છે કે તેનું વર્ણન શબ્દો વડે થઈ શકે નહિ.

પ્રાણ ક્યાંથી આવે છે ?

પરમાત્માએ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી છે, તેનું વર્ણન પહેલાં
આપ્યું છે. પરંતુ આ પ્રાણસક્રિતની આપિ પ્રાણીઓને કેવી
રીતે થાય છે તે વિશે નીચે આપેલા મંત્ર જાઓ—

आदित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन
प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ यदक्षिणां
यत्प्रीतीं यदुदारीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा
दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान्
रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो
यिश्चरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ॥ तदेतद्वचा-
भ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं हरिणं जातवेदं स
परायणं ज्योतिरेकं तपतम् ॥ स ह्यन्तरिमः
शतधाः वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः
॥ ८ ॥ (अथ. श्रु. १.१-८)

(५५. ६. ११६-८)

“ સૂરજનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે તેના કિરણો વડે જમીન દિશામાં પ્રાણી સુગ્રામ છે. આ રીતે સૂર્યકિરણો વડે જ પ્રાણી જમીન પહોંચે છે. આ સૂરજ પ્રાણીપત્ર વૈજ્ઞાનર અભિ છે. આ સૂરજ (વિશ્વ-સ્વ) જમીન રૂપેના પ્રકાશક, (હરિત) અધારને હરણ કરનાર, (જાત-બેદલ) ધનના ઉત્પાદક, એક શ્રેષ્ઠ તેજસ્વી યુક્ત, સેકંડા પ્રકારના સહજ કિરણોથી પ્રકાશનારો આ પ્રજાએના પ્રાણ ઉદય પામે છે.

આ સુરજનું વર્ણન બતાવે છે કે સુરજનો પ્રાણ સાથે શું સંબંધ છે. સુરજના કિરણો વિના પ્રાણની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. આ સ્વર્ગાળાનો મૂળ પ્રાણ આ સર્વદેવ છે. તે કારણે વેદમંત્રોમાં આયુ, આરોમ્ય, બળ, વગેરે સાથે સુરજનો સંબંધ કેસો પનિષ્ઠ છે તેની ભણુ થાય છે. જ્યેષ્ઠો કાયમ અધારામાં રહે છે સુરજ પ્રકાશમાં ફિગ કરતા નથી, સુરજ પ્રકાશથી પોતાનું આરોમ્ય મેળવતા નથી અને પોતાના આરોમ્ય માટે વૈદ-હકીમ-ડોક્ટરેલાના ધરો ભરે છે, ઝેરસમી દવાઓ પીએ છે, તેમની અસાનતાને અપાદ કયા છે ? પરમાત્માએ આપાર કૃપાથી સુરજ અને વાયુ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેમનાથી પૃથ્વી આરોમ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. પોત્ત રીતે પ્રાણુપામ દારો તેમનું સેવન કરારો તો રવભાવતા આરોમ્ય મળશે. એટલું સરતું આરોમ્ય હોવાં છતાં મનુષ્ય એવી અવધારાએ પડેલી જાવ છે કે અપ્રુટ ધનનો વ્યય કરી પણ આરોમ્ય મેળવી શકતો નથી. વાયકો ! જુઓ વેદના

ઉપદેશથી જનતા કેટલી દુર ગઇ છે. દીકરા વિચાર્યાપક પ્રાણ પ્રાપ્ત થવાનો ખામી આ પ્રકારે છે. તે પ્રાણ સૂરજમાં કેદિત થયો છે, ત્યાંથી સૂરજના કિરણો વડે વાયુમાં આવ્યો છે અને વાયુની સાથે અમારા લોહીમાં જઇ અમારું શરીર વધારે છે, જેઓ પ્રાણાયામ કરવા ઇચ્છે છે તેમને આ ખામતની સારી રીતે માહિતી દોરી બોલ્યો. આજ પ્રાણનું વધુ વધુનું જીવો—

દેવોની ધર્મંડ

“ એક વખતે એમ થયું કે જાણકારિયા પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ આ દેવા તેમજ સૂર્યની અંદર વાયા, મન, મધુ અને શ્રોત્ર આ દેવ એમ માનવા લાગ્યા કે જ્યારે જ આ દુનિયા ચલાવીએ છીએ, જગતને આપારોજ આધાર છે અને અમારાથી કોઇ શેષ કશિત નથી. આ દેવોના નવે બેઠા પ્રાણ કહેવા લાગ્યા કે, ‘ હે દેવા ! એવી ધર્મંડ કરો નહિ. હું ચોતે પોતાને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી આ જગતને ધારણ કરું છું. પરંતુ તેનું આ કહેવું દેવોએ માન્યું નહિ. તેથી મુખ્ય પ્રાણ ત્યાંથી જવા લાગ્યો, ત્યારે બધા દેવા દુઃખના લાગ્યા, પછી જ્યારે પ્રાણ પાછો ફર્યો ત્યારે બધા દેવા પ્રસન્ન થયા. તેથી દેવોને ખબર પડી કે બધી પ્રાણની જ કશિત છે, જેના લીધે જ્યારે કાપ કરી રહ્યા છીએ, અમારી જ કેવળ કશિતથી જ્યારે આ કાપને ચલાવવામાં બિલકુલ અસમર્થ છીએ. ” આ પ્રકારે જ્યારે દેવોએ પ્રાણનો મહિમા જાણી લીધો ત્યારે તે પ્રાણની રૂપિત કરવા લાગ્યા. આ રૂપિત નીચેના મંત્રોમાં આપી છે.

પ્રાણ-રૂપિત

યવોઽન્તિસ્તપત્યેય સૂર્ય યવ પર્ણવ્યો મગ્ધવાનેષ
ઘાયુરેવ પૃથિવી રયિર્વેવઃ સદસપ્રમાતૃત્વં ચ વત્
॥ ૫ ॥ મરા દશરથનામૌ પ્રાણે સર્વે વતિષ્ઠિતમ્ ॥
શ્વેતો યજુર્ધિ સ્વામાનિ યજઃ શ્વેતં પ્રજ્ઞં ચ ॥ ૬ ॥
પ્રજાપતિશ્ચરાસિ ગર્મે ત્યમેષ પ્રતિ જાયસે ॥ તુમ્યં
પ્રાણઃ પ્રજાસ્તિષ્ઠમા વર્ણિ હરગિત યા પ્રાણેઃ પ્રતિ
તિષ્ઠસિ ॥ ૭ ॥ દેવાનામાસિ ઘક્ષિતમઃ પિતૃણાં
મથમા રુચ્યા ॥ ક્ષણેણાં ચરિતં સત્યમયવા-
ગિરલામસિ ॥ ૮ ॥ હંદસ્ત્વં પ્રાણ તેજસા
ચ્છોઽસિ પરિરક્ષિતા ॥ ત્વમન્તરિક્ષે ચરસિ
સૂર્યસ્ત્વં ય્વોતિષાં પતિ ॥ ૯ ॥ યથા ત્વમસિ

યર્ધસ્ત્યેમા પ્રાણ તે પ્રજાઃ ॥ માનંદરૂપાસ્તિષ્ઠંતિ
કામાયાત્રં મયિષ્યતાંતિ ॥ ૧૦ ॥ પ્રાત્યસ્ત્વં
પ્રાણંક જાપિરેત્તા શિશ્વસ્વ સત્પતિ ॥ યયમાપસ્વ
વાતારા પિતા ત્વં માતરિશ્વનઃ ॥ ૧૧ ॥ યા તે
તત્તુર્વાચિ પ્રતિષ્ઠિતા યા ધોતે યા ચ વધુપિ ॥
યા ચ મનસિ સંતતા યિષાં તાં કુદ મોત્ક્રમી ॥
૧૨ ॥ પ્રાણસ્તેદં વજ્રો સર્વે યિદિયે વાગ્ધિતિષ્ઠિતમ્ ॥
માતેષ પુત્રાન્ રક્ષસ્વ ધીમઃ પ્રજાં ચ વિધેદિ જ
હતિ ॥ ૧૩ ॥ (પ્રમ. ઉ. ૨)

“ આ પ્રાણ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, વરસાદ, હંદ, પૃથ્વી, રયિ વગેરે બધું જ છે. જે પ્રકારે રથમાં પિયની આરીઓ ભેગાઓ દોષ છે, તે પ્રકારે બધું જ પ્રાણમાં કેદિત થાય છે, ચંદ્ર, વાયુ, સામ, યજ્ઞ, શ્વેત અને યજ્ઞ બધું જ પ્રાણના આધાર રહે છે. હે પ્રાણ ! હું પ્રત્યપતિ છે અને હુંજ ગર્ભમાં જન્મ છે, બધી પ્રજાઓ તારા માટે જ બધી અર્પણ કરે છે, હું દેવોના શ્રેષ્ઠમાંથી અને પિતૃગણી સ્વર્ગમાં ધારણકરિત છે. અથવા—અગ્નિરક્ષાપિતૃણાં સત્, તપાયસ્ત્વ પશુ તારા જ પ્રસાદ છે. હું ધન, રેઠ, સૂર્ય છે. હુંજ તેજની તેજસ્વી યજ્ઞ રહ્યો છે. જ્યારે હું વરસાદ વરસાવે છે ત્યારે બધી પ્રજા આનંદિત થાય છે, કારણ કે તેમને તે વરસાદથી પુષ્કળ અન્ન મળે છે. હુંજ પ્રાણ, એક જગત અને વરસાદથી પુષ્કળ અન્ન મળે છે. અમે દાતા છીએ અને હું બધા વિશ્વનો સ્વામી છે. અમે દાતા છીએ અને હું અમારા બધાનો પિતા છે. જે તારું શરીર વાયા, મધુ, શ્રોત્ર, અમારા બધાનો પિતા છે. જે તારું શરીર વાયા, મધુ, શ્રોત્ર, અને અન્યનાં છે તેને કલ્યાણરૂપ જનાવ અને અમારાથી દુર ન થા. જે કંઈ ક્ષિયોકર્મા છે તે બધું પ્રાણને વક્ષ છે. પ્રાણ એજ અમારું રક્ષણ કરો અને શાંતિ તેમજ મદા અમને આપો. ”

આ દેવોએ બનાવેલું પ્રાણસકત જોવાથી પ્રાણનું મહત્ત્વ ખ્યાનમાં આવી શકે છે. આ સકત કેટલીક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા જેવું છે. એમાં પહેલી વાત કહી છે કે મધુ, શ્રોત્ર વગેરે ધ્વજિયો શરીરમાં તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ વગેરે જગતમાં દેવા છે અને તે બધા પ્રાણને વક્ષ છે. પ્રાણની કશિત તેઓની અંદર છે અને તેઓ દ્વારા કાપ કરી રહ્યા છે. જે પ્રકારે કશિત આંખમાં જઇ આંખોને જોવા સમર્થ બને છે, તે પ્રકારે સૂર્યની અંદર વિચાર્યાપક પ્રાણકશિત રહી મહાક પ્રસારી રહી છે. તેથી આંખની જોવાની અંધવા સૂર્યની મહાકશિત આપવાની કશિત આંખ અંધવા સૂર્યની પોતાની

નથી, પણ તે પ્રાણની શક્તિ છે. તેજ પ્રકારે બીજી બધી ઇન્દ્રિયો અને દેવતાઓ વિષે જાણવું જોઈએ. દેવ શબ્દ જેમ શરીરમાં પ્રદિવવાચક છે તેમ વિશ્વમાં અગ્નિ, વાયુ, સૂરજ આદિ દેવતાઓનો વાચક પણ છે. વાયુએ આ દષ્ટિ ધારણ કરી અગ્નિ આદિ દેવતાઓના સૂક્તોનો વિચાર કરે.

ઉપરના સૂક્તમાં બીજી એક વાત છે કે, અગ્નિ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વાયુ, પૃથ્વી, ઇન્દ્ર આદિ શબ્દો પ્રાણવાચક હોવાથી આ દેવતાઓના સૂક્તોમાં પણ પ્રાણવિદ્યા પ્રકાશિત થઈ છે. તેથી જોઈએ અગ્નિ આદિ સૂક્તોનો વિચાર કરી તે ઉકત સૂક્તમાં રહેલી પ્રાણવિદ્યાનો પણ વિચાર કરશે. એટલે અગ્નિ, સૂર્ય ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓના નામોનો 'પ્રાણ' અર્થ સમજી તે સૂક્તોનો અર્થ કરવો. જો સૂક્ત સામાન્ય અર્થવાળું હોય તો તેનો અર્થ આ પ્રકારે થઈ શકે છે. જુઓ—

પ્રાણરૂપ અગ્નિ

અગ્નિના રયિમદ્નવત્ પોપમેવ દિવે દિવે ॥ યશસ્ વીરજન્તમ્ ॥ (ઋ. ૧૧/૧૩)

“(અગ્નિના) પ્રાણથી (રયિ) શોભા અને (પોપ) પ્રુષ્ટિ (દિવે દિવે) દરોજ (અજ્ઞવત) પ્રાપ્ત થાય છે અને વીર્યુકત થઈ પણ મળે છે. ”

આ અત્યંત સ્પષ્ટ વાત છે કે પ્રાણ આત્મા જરો તો શરીરની શોભા વધેરી નહિ અથવા શરીરની પ્રુષ્ટિ થશે નહિ, પછી યશ મળે તો ક્યાંથી ? આ પ્રકારે ધણો વિચાર થઈ શકે છે. અહિં એટલું સ્થાન નથી તેથી અહીં કેવળ દિવ્યજન કહ્યું છે. વેદના ગૂઢ રહસ્યોનો આ પ્રકારે પતો લાગે છે. તેથી વાચકોએ વેદનો સ્વાધ્યાય પ્રતિદિન કર્યા કરવો. સ્વાધ્યાય કરવાથી કોષ્ટ ન કોષ્ટ સમયે વૈદિકદષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને પછી કોષ્ટ કહીજીતા નહીં નહિ.

ઉપરના સૂક્તમાં ત્રીજી વાત એ છે કે અગ્નિ વગેરે શબ્દોના ગૂઢ અર્થથી પ્રાણવિદ્યાનું મહત્ત્વ તેમાં વર્ણન કર્યું છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ જુઓ—

(૧) દેવાનાં યદ્વિતમઃ અસિ- પ્રાણ “ છદિયોને ” સલાવનારો છે. ‘સૂરજ’ વગેરેને સલાવે છે, પ્રાણવાગ દ્વારા ‘વિદ્વાન’ ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૨) પિતૃનાં પ્રથમા સ્વઘા અસિ- સંપૂર્ણ પાલક-શક્તિઓમાં બધાથી શ્રેષ્ઠ અને (પ્રથમા) પહેલા દરજ્જાની

પાલકશક્તિ પ્રાણ છે અને તેજ (સ્વ-ઘા) આત્મતત્ત્વની ધારણા કરે છે.

(૩) ઋષીનાં સત્યં ચરિતં અસિ- સાત ઋષિઓનું સત્ય (ચરિતં) યાજ્ઞચલન અથવા આચરણ પ્રાણ કરે છે. એ આખ, બે કાન, બે નાક અને એક મુખ આ સાત ઋષિઓ છે, એમ વેદોમાં અને ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે.

(૪) અઘર્ષાગિરસાં ચરિતં અસિ- (અઘર્ષા, અગિરસાં) સ્થિર અંગોના રસોનું (ચરિતં) ચલન અથવા ભ્રમણ પ્રાણ જ કરે છે. પ્રાણના કારણે પેપકરસ બધા અંગોમાં ભ્રમણ કરે છે અને બધે પહોંચે છે અને સર્વત્ર પ્રુષ્ટિ કરે છે.

આ પ્રકારનો ભાવ ઉપરના સૂક્તનાં વાક્યોમાં ગ્રમ રીતે છે. પ્રત્યેક શબ્દનો આશય જોવાથી તેનો પતો લાગશે. સાધારણ સૂચના આપવા માટે અહીં ઉપયોગી થનારો શબ્દાર્થ નીચે આપ્યો છે— (૧) અગ્નિઃ= ગતિ આપનારો, ઉજ્જ્વિતા અને તેજ ઉત્પન્ન કરનારો. (૨) સૂર્યઃ= પ્રેરણા કરનારો, પ્રકાશ કરનારો. (૩) યજ્ઞઃ= (યજ્ઞ-જન્મ) પૃથ્વીનાં કરનારો. (૪) મઘઘાનુ= મહત્ત્વથી મુક્ત. (૫) વાયુઃ= હલાવનારો અને અનિર્ણયે દૂર કરનારો. (૬) વૃદ્ધિશીલ= વિસ્તૃત, આધાર આપનારો. (૭) રયિઃ= તેજ, સંપત્તિ, શરીરસંપત્તિ વગેરે. (૮) દેવઃ= કીર્તિ, વિભિન્નિધા, બ્યવહાર, તેજ, આનંદ, હર્ષ, નિદ્રા, ઉત્સાહ, સૂક્તિ વગેરે આપનારો; દિવ્ય. (૯) અ-મૃતઃ= અમરત્વથી મુક્ત. (૧૦) પ્રજ્ઞા-પતિઃ= યજ્ઞ વગેરે બધાં છદિયોનો પાલક, ગ્રમ ઉત્પન્ન કરનારો. (૧૧) યદ્વિતમઃ= અત્યંત પ્રેરક. (૧૨) હન્મઃ= એર્થર્થવાન, બેદન કરનારો. (૧૩) કઠ્ઠાઃ= (કલ્-રઃ) શબ્દોનો પ્રેરક, (કલ્-રઃ) દુઃખને દૂર કરનારો, આરોગ્ય આપનારો. (૧૪) વ્રાત્યઃ= (વ્રત) નિયમ અનુસાર આચરણ કરનારો. આ પ્રકારે શબ્દોના અર્થો જોવાથી જાણ થશે કે ઉપરના શબ્દો વડે પ્રાણની કષ્ટ શક્તિનું અને કેવું ઉત્તમ વર્ણન કરાયું છે. વૈદિક શબ્દોના ગૂઢ આશય જોવાથી વેદની ગંભીરતા બ્યક્ત થાય છે. વાચકોએ ઉપર કહ્યા મુજબ આ સૂક્તોનો વિચાર કરવો.

આ પ્રકારે પ્રાણની મુખ્યતા અને શ્રેષ્ઠતા છે અને તે પ્રાણ સર્વકરણ વડે પ્રાણીઓ સુધી પહોંચે છે. સૂર્ય કિરણોમાંથી વાયુમાં આવે છે. વાયુ સ્વાસની અંદર જાય

છે, તે સમયે મનુષ્યના કરીરમાં પડાયે છે. પ્રાણીવાપની વખતે આ પ્રકારે આ પ્રાણુનું મદત્ત ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

પ્રાણુનો પ્રેરક

કેન ઉપનિષદમાં પ્રાણુના પ્રેરકનો વિચાર કર્યો છે. પ્રાણુના આધીન સંપૂર્ણ જગત છે, ઇર્તાપણ પ્રાણુને પ્રેરણા આપનાર પ્રાણુ છે ! જે પ્રકારે દિવાનના આધીન બધું શબ્દ્ય હોય છે. તે જ પ્રકારે પ્રાણુના આધીન બધા દીર્ઘયોનું શબ્દ્ય છે. પરંતુ શબ્દની પ્રેરણાથી દિવાન કામ કરે છે, તે પ્રકારે અહીં પ્રાણુનો પ્રેરક પ્રાણુ છે ! આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે.

કેન પ્રાણઃ પ્રથમઃ પૈતિ યુક્તઃ ॥ (કેન ઉં ૧૧૨)

‘કાનાથી નિયુક્ત થઈ પ્રાણુ આવે છે ?’ એટલે કે પ્રાણુની પ્રેરકશક્તિ કય છે ? તેના ઉત્તરમાં ઉપનિષદ કહે છે કે—

સ હ પ્રાણસ્વ પ્રાણઃ ॥ (કેન ઉં ૧૧૨)

‘તે આત્મા પ્રાણુનો પ્રાણુ છે.’ પ્રાણુનો પ્રેરક આત્મા છે. તેનું વધુ વર્ણન જુઓ—

યત્ પ્રાણેન ન પ્રણિવિ યેન પ્રાણઃ પ્રાણીયતે
સદયે દ્રઘ સ્વં વિદિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥

(કેન ઉં ૧૧૮)

‘જેનું જીવન પ્રાણથી થતું નથી, પરંતુ જેથી પ્રાણનું જીવન થાય છે, તે (પ્રાણ) આત્મા છે, એવું તું જાણ. જેની ઉપાસના કરાય છે તે નહિ.’

એટલે આત્માની શક્તિથી પ્રાણુ પોતાનો બધો કારભાર ચલાવે છે, માટે પ્રાણુની પ્રેરકશક્તિ આત્મા છે. આ વિષે હશીપનિષદનો મંત્ર જોવા જેવા છે—

યોડસાવસી પુરુષઃ સોડહર્માસ ॥ (હશ. ૧૧)

યોડસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોડસાવહમ્ ॥ (

(વા. ચણ. ૧૭)

‘જે આ (અસરી) અસ એટલે પ્રાણુની અંદર રહેનારો પુરુષ છે તે હું છું.’ હું આત્મા છું, મારી ચીનરફ પ્રાણુ વિવેચન છે, અને હું તેનો પ્રેરક છું. મારી પ્રેરણાથી પ્રાણુ આવે છે અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓને ઉત્તેજીત કરી રહી છે. આ પ્રકારે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ અને પોતાના પ્રભાવનો ગીરજ જોવા જોઈએ. તે વિષે જ્યોતૈય ઉપનિષદનું વર્ણન જુઓ—

નાસિકે નિરમિચેતાં નાસિકામ્યાં પ્રાણા પ્રાણાઃ
દ્યાયુઃ ॥ (એ. ઉ. ૩૧૧૪)

વાયુઃ પ્રાણો મૃત્યા નાસિકે પ્રાવિશત્ ॥
(એ. ઉ. ૧૧૧૪)

“નાસિકાથી ઉદ્ધિવ પુલી થયું, નાસિકાથી પ્રાણુ અને પ્રાણથી વાયુ થઈ ગયો.” એટલે પ્રાણથી વાયુ થઈ ગયો. આત્માની પ્રમળ હૃદયશક્તિ દ્વારા કે હું સુષુપ્તો આસ્વાદ લઉં, આ હૃદયશક્તિથી નાસિકા રચાને બે છિદ્રો થયાં, તેજ નાસિકા બે બાજોમાં છે, નાસિકા બંનેમાં જ પ્રાણુ થયો અને પ્રાણથી વાયુ થયો છે. આત્માની હૃદયશક્તિ કેટલી પ્રમળ છે તેની કદવના અહીં સ્પષ્ટ મળી શકે છે. આ પ્રકારે કરીરમાં ઉદ્ધ કરનારી શક્તિ જે કરીરની અંદર રહે છે તેજ આત્મા છે, તેને જ હૃદય પછી કહે છે કારણ કે આ આત્મા (હૃદય-દ્ર) કરીરમાં જેડ પાડવાની શક્તિ રાખે છે. તેની પ્રમળ હૃદયશક્તિથી અહીં વિલક્ષણ પડનાઓ અને છે, તેનો અનુભવ પોતાના કરીરમાં જોવા મળે છે. જે જોવા સમર્થ જીવાત્મા છે તેજ પ્રાણુનો પ્રેરક છે. તેનો સેવક પ્રાણુ છે, આ પ્રાણુ વાયુનો પુત્ર છે કારણ કે ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું છે કે “વાયુ પ્રાણુ બની નાસિકા અવેશી થયો.” તેથી વાયુનો આ પ્રાણુ પુત્ર છે. તેજ “મારતી” છે, મારતીનો અર્થ ‘મારત’ પ્રાણુ પુત્ર છે. તેજ “મારતી” છે, મારતીનો અર્થ ‘મારત’ એટલે વાયુનો પુત્ર. વિદ્ય આપનારો પવન વાયુ છે તેનો એક અંશ કરીરમાં અવતાર લે છે, તેથી તેને ‘પવનાત્મજ’ કહે છે. આજ હનુમાન, મારતી, રામ-કામા છે. અવતારની મૂળ કદવના અહીં બ્યક્ત થઈ શકે છે. વિદ્યઆપક શક્તિઓ અનતારરૂપે અનુભૂતિમાં એટલે આ ટેકમાં આવી કામ કરે છે. વાયુના પુત્રોની જે કદવના પેરાશ્વિક સાદિત્યમાં છે તે આજ છે. તેને ચીરંજીવ કહ્યો છે. તેનું કારણ આ સેવકમાં પહેલાં જતાવ્યું છે. પ્રાણુના અમરત સાથે એનું ચીરંજીવીત્વ પહેલાં જતાવ્યું છે. આ પ્રકારે આ હનુમાનજીનું સ્વપ્ન છે. તેનું સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારે આ હનુમાનજીનું સ્વપ્ન છે. તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન નીચે કોણ રચાને કરીશું. અહીં સહેજમાં સૂચના આપ લખી છે. એટલે હનુમાનજીના ઉપાસનાનું મૂળ પ્રાણુપાસના જ છે. તે ‘દશરથના રામ’ નો સહાયક છે, દસ દિવિયોમાં આનંદરૂપ જે આત્મા છે તેનો. આ પ્રાણુ નિત્ય સહાયક છે. તેમજ ‘દશમુખીની શંકા’ ને જાળનારા છે, દસ દિવિયોની જે મુખ્યતઃ કોમલમાં પ્રગટિ હોય છે તેનું પ્રાણુપાસના અભ્યાસથી દદન થાય છે, વગેરે વિચારોથી

પૂર્વોક્ત કલ્પના અધિક રપટ થશે. વાચકોએ તેનો વિચાર કરવો. ઉપનિષદના પહેલાં વચનમાં 'પ્રાણુનો પ્રેરક આત્મા' કહ્યો છે, અને ઉપર કહેલા ઇતિહાસમાં 'વાયુપુત્રનો પ્રેરક દાશરથી રામ' કહ્યું છે. ખંતેનું તાત્પર્ય એકજ છે. સ્વ-વાચક વિચાર દ્વારા તેના મૂળ ભાવને જાણી શકે છે

ઉપર કહેલા ઇશ ઉપનિષદના વચનમાં 'ક્ષસૌ જહં' શબ્દ આગ્યા છે 'પ્રાણુની અંદર રહેનારો હું આત્મા' આજ ભાવ પૂરકદારપણના નીચે આપેલા વચનમાં છે—
યઃ પ્રાણે તિષ્ઠન્પ્રાણાદંતરો યં પ્રાણો ન વેદ
યસ્ય પ્રાણઃ શરીરં । યઃ પ્રાણમંતરા યમયતિ, યસ્ય
તત્ત્વાત્મા અંતર્યામ્યમૃતઃ ॥ (જૂ. ઉ. ૩. ૭૧૧૬)

'જે પ્રાણુની અંદર રહે છે, પ્રાણુની અંદર રહેવાથી પણ જોને (પ્રાણઃ ન વેદ) પ્રાણુ જાણતો નથી, જેનું શરીર પ્રાણુ છે, જે અંદરથી (પ્રાણં યમયતિ) પ્રાણુનું નિયમન કરે છે, (યસ્ય) આ તારો અંતર્યામી આત્મા છે.'

પ્રાણુની અંદર રહેનારો અને પ્રાણુનું નિયમન કરનારો આ આત્મા છે. આ કથન મુજબ પ્રાણુનો આત્મા જોડે નિત્યનો સંબંધ છે તે વાત રપટ થાય છે. હું આત્મા છું, પ્રાણુ મારો અનુચર છે અને પ્રાણુના આધીન સંપૂર્ણ હિન્દીયો અને શરીર છે, આ અમારૂં વૈભવ અને સામ્રાજ્ય છે તેનો હું સાચો સમ્રાટ બનીશ અને વિજયી તેમજ યશસ્વી બનીશ, આ વૈદિક ધર્મની આદર્શ કલ્પના છે આ પ્રાણુનું વર્ણન ખીછ રીતે નીચે મુજબ થયું છે—

પ્રાણો વૈદં પ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ મૃતાનિ રમંતે ॥

(જૂ. પા.૧૨૧)

પ્રાણો વા ઉક્ત્યં પ્રાણો હીવં સર્વમુત્પાદયમતિ ॥ ૧ ॥
પ્રાણો વૈ યજુઃપ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ મૃતાનિ યુજ્યન્તે ॥ ૨ ॥ પ્રાણો વૈ સામ પ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ મૃતાનિ સમ્યંચિ ॥ ૩ ॥ પ્રાણો વૈ ક્ષત્રં પ્રાણો હિ વૈ ક્ષત્રં ત્રાયતે ॥ ૪ ॥

(જૂ. ઉ. પા.૧૩)

'પ્રાણુ 'ર' છે કારણ કે બધા જૂતો પ્રાણુમાં રમે છે. પ્રાણુ 'ઉક્ત્ય' છે કારણ કે પ્રાણુ બધાને ઉદ્ધાવે છે. પ્રાણુ 'યજુ' છે કારણ પ્રાણુમાં બધા જૂતો સંયુક્ત થાય છે. પ્રાણુ 'સામ' છે કારણ કે બધા જૂતો પ્રાણુમાં સંપૂર્ણ રીતે રહે છે. પ્રાણુ 'ક્ષત્ર' છે કારણ કે પ્રાણુ જ શક્તિથી જોડેલે કટ્ટી બન્યાવે છે '

૫ [અધર્મ. ૪]

આનો પ્રત્યેક મુખ્ય શબ્દ પ્રાણુની શક્તિનું વર્ણન કરી રહ્યો છે. 'સામ, યજુ' વગેરે શબ્દો અન્યત્ર વેદ વાચક હોય છે છતાં અહીં કેવળ મુણવાચક છે. આ શબ્દ પ્રયોગથી રપટ થશે કે વૈદિક સમયમાં શબ્દોનો વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગ થતો હતો, અને સામાન્ય રીતે પણ ઉપયોગ થતો. અહીં સામાન્ય રીતનો ઉપયોગ કરાયો છે. જ્યાં સામાન્ય રીતે પ્રયોગ કરાયો હોય ત્યાં તેના યૌગિક અર્થ કરવો જોઈએ અને જ્યાં વિશેષ રીતે પ્રયોગ થાય ત્યાં યૌગિકીનો અર્થ સમજવો જોઈએ આ પ્રકારે એક જ શબ્દના બે અર્થ થતા હોવાથી અર્થ નિષેધક ઠીક વ્યવસ્થા કરી શકાય છે વાચકોએ આ વ્યવસ્થા વેદમંત્રમાં જોવી આ વાત વેદનો અર્થ કરતી વેળા વિશેષ મહત્વની છે માટે અહીં લખી છે.

અંગોનો રસ

શરીરના અંગોમાં એક પ્રકારનો જીવનને આધારરૂપ રસ છે તેનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં છે—

આંગિરસૌડનાનાં હિ રસઃ પ્રાણો વા અંગાનાં રસઃ... । તસાઘસારકસ્માઘ્ચાંગાત્ પ્રાણ
લક્ષ્મમતિ સદૈવ લક્ષ્મ્યપતિ ॥ (જૂ. ૧.૧૩૧૬)

'પ્રાણુ જ અંગોનો રસ છે, માટે જે અંગથી પ્રાણુ આરોધી જાય છે, તે અંગ સુકાંધ જાય છે.'

પ્રેક્ષામાં પણ આ વાત નજરે પડે છે. આ અંગ-રસનું મહત્વ છે. જીવાત્માની ઇચ્છાથી પ્રાણુ વડે આ રસ બધા શરીરમાં ફરી વળે છે અને પ્રત્યેક અંગમાં આરોગ્ય અને બળ વધારે છે પ્રમળ ઇચ્છાશક્તિ દ્વારા આરોગ્ય સંપાદન કરવાનો ઉપાય તેથી વિદિત થાય છે. ઇચ્છાશક્તિ અને પ્રાણુ એમનું બળ વધારવાથી ઉપર કહ્યા મુજબ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની પ્રેરણા પ્રાણુમાં હોય છે પ્રાણુ જોડે મન સંલગ્ન હોય છે, મન વડે ઇચ્છા શક્તિનું નિયમન થાય છે. ઇચ્છાથી લોહી ઉપર પરિચામ થઇ તે વડે સંપૂર્ણ શરીરમાં છટ કાર્ય થાય છે. જુઓ—

પુરુષસ્ય પ્રયતો વાદ્મનસિ સંપદતે મન પ્રાણે,
પ્રાણસ્તેજસિ, તેજઃ પરસ્થાં દેવતાયામ્ ॥

(ઈ. ઉ. ૬.૧૮૧૬)

પુરુષની વાણીમાં મન, મનમાં પ્રાણ, પ્રાણ તેજમાં, અને તેજ પરદેહતામાં સંલગ્ન થાય છે. આ પરંપરા છે. પરંપરાનું

તાત્પર્ય અહીં આત્મા છે. પ્રાણવિદ્યાની પરમ સિદ્ધિ આ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાણ અને અન્ય શક્તિઓ

પ્રાણના આધિન અનેક શક્તિઓ છે, તેમનો પ્રાણ સાથે સંબંધ જોવા માટે નીચેના મંત્ર જુઓ—

પ્રાણો વાય સંવર્ણાઃ । સ યદા રુચિરિતિ પ્રાણમેય
વાગ્મયેતિ, પ્રાણં વચ્ચુઃ, પ્રાણં શોચં, પ્રાણં મનઃ,
પ્રાણો દોષતાન્ સંયુક્તે ॥ ૬ ॥ (ઈ. ૫૩૩૭)

“ જ્યારે આ મુદ્ર જપ છે ત્યારે વાહ, ચતુ, શોચ, મન વગેરે બધા પ્રાણમાં ભીન થઇ જાય છે. કારણ કે તે બધાને પ્રાણ સંવારક છે, ”

જે પ્રમાણે યુરજ લગતી વેળા તેના કિરણો પ્રસરે છે અને આધમતી વેળા ફરી બંદર ભીન થાય છે, આ પ્રકારે પ્રાણરૂપી યુરજની જગૃતિનો પ્રારંભ ઉદય થાય છે, તે વખતે તેના કિરણો ઉદિયો વગેરેમાં પ્રસરે છે અને નિદ્રાની વખતે ફરી તેમાં ભીન થાય છે. આ પ્રકારે પ્રાણનું યુરજ હોવું સિદ્ધ થાય છે, તેનું સાદરપ એક બાંધમાં છે. આ વાત જુલજી ભોધએ નહિ. યુરજની જેમ પ્રાણનો પણ કદિ અસ્ત થતો નથી પરંતુ અસ્ત અને ઉદય આ શબ્દ અમારી બપેક્ષાથી તેમાં પ્રયુક્ત થઇ રહ્યા છે. આ વિષે નીચેનું વચન જુઓ—

પતંગ

સ યદા શક્તિઃ સૂત્રેણ પ્રયત્નો વિશે વિદ્યાં
પતિત્વા, અમ્યત્રાયતનમલચ્ચવા, વંધનમેષો-
વશ્વવતઃ; પદમેષ જલુ, સોમ્ય, તમ્મનો વિદ્યાં
વિદ્યાં પતિત્વાડમ્યત્રાયતનં અલચ્ચવા, પ્રાણમેષો-
વશ્વવતે, પ્રાણવંધનં હિ સોમ્ય મન. ॥

(ઈ. ઉ. ૧૮૧૨)

‘ જે પ્રકારે પંતંગ, દોરીથી બાંધેલો અને દિશાઓમાં ફરતો, બીજા રથને આધાર ન મળવાના કારણે પોતાના મૂળ રથાન ઉપર જ આવતો જાય છે, તે પ્રકારે નિશ્ચયથી, હે પ્રિયશિષ્ય ! તે મન અનેક દિશાઓમાં ધ્રુવી બીજા રથાને આધાર ન મળવાના કારણે પ્રાણનો આશ્રય કરે છે, કારણ કે હે પ્રિયશિષ્ય ! મન પ્રાણ સાથે બાંધાયેલું છે. ”

આ પ્રકારે પ્રાણનો મન સાથે સંબંધ છે, આજ કારણ છે કે પ્રાણમાંથી પ્રાણ બળવાન થવાથી મન પણ બલિષ્ઠ

થાય છે, પ્રાણનો નિરોધ થવાથી મનનો સંયમ થાય છે. પ્રાણની ચંચલતાથી મન ચંચલ થાય છે અને પ્રાણની નિશ્ચલતાથી મન પણ નિશ્ચર હોય છે. બાધી પ્રાણમાંથી મદરત અને તેનો મનના સંયમ સાથેનો સંબંધ વિનિ થાય છે.

પ્રાણવડે મનનો સંયમ હોવાના કારણે બીજા ઉદિયો પણ પ્રાણના નિરોધથી રવાણીન થાય છે, આ વાત ૨૫૪ છે. કારણ કે પ્રાણથી મનનો સંયમ અને મનવશ થવાથી બીજા ઉદિયો વશ થતા રવાણાવિક છે, આ પ્રકારે પ્રાણમાંથી સંયુક્ત શક્તિઓ વશ થાય છે, આજ જાન નીચેના વચનમાં શુભ રીતે કહ્યો છે.—

વચુ, રદ્ધ આદિત્ય,

પ્રાણા વાય વસવ, પતે હીર્વં સર્વં વાસવતિ ॥ ૧ ॥

પ્રાણા વાય રદ્ધા પતે હીર્વં સર્વં રોદ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

પ્રાણા વાવાદિત્યા પતે હીર્વં સર્વમાદ્યતે ॥ ૩ ॥

(ઈ. ઉ. ૪૧૧)

“ પ્રાણ વસુ છે કારણ કે તે બધાને વશાવે છે. અથ્થુ જ છે કારણ કે આત્મા જવાથી બધા રહે છે, પ્રાણ આદિત્ય છે કારણ કે તે બધાને સ્વીકારે છે. ”

આ રથાને “ પ્રાણા વાય રદ્ધા. પતે હીર્વં સર્વં રોદ્યન્તં પ્રાયન્તિ ” એટલે પ્રાણ રદ્ધ છે. કારણ કે તે આ બધા દુઃખોને દૂર કરે છે. ‘ એવું વાચ્ય હોત તો પ્રાણનું દુઃખ નિવારણનું કાર્ય બાકત થઇ શકતે, પરંતુ ઉપનિષદમાં “ પતે હીર્વં સર્વં રોદ્યન્તિ ” એટલે પ્રાણ આત્મા જવાથી તે બધાને રાણે છે, એટલું પ્રાણીઓનું પ્રાણ ઉપર ગ્રેમ છે, એમ લખ્યું છે. શતપથાદિમાં પણ રૂદ્રનો શેરન ધર્મ જ વળું જાય છે. પણ દુઃખનિવારક ધર્મ પણ તેમાં તેનાથી બધિક મળ્યો છે. તેનો વાચકોએ વિચાર કરવો. આ પ્રકારે પ્રાણનું મદરત હોવાથી જ કહ્યું છે કે—

‘ પ્રાણો દ્વ પિતા, પ્રાણો મતા, પ્રાણો ખાતા, પ્રાણઃ સ્વસા, પ્રાણ આચાર્ય, પ્રાણો પ્રાહ્ણઃ ॥

(ઈ. ઉ. ૭૧૫૧)

“ પ્રાણ જ માતા, પિતા, વપ્રસ, ખેડે, આચાર્ય, પ્રાહ્ણ વગેરે છે. ” આ શબ્દો પ્રાણનું મદરત મતાવી રહ્યા છે. (૧) માતા-પિતા-આનંદિત કરનારા; (૨) પિતા પાલક, સંરક્ષક; (૩) જ્ઞાતા-અરજી પોષણ કરનારી,

(૪) સ્વસ્તા (સુ-સ્વા) - ઉત્તમ પ્રકારે રાખનારો;
(૫) ધ્યાચાર્ય - આત્મિક ગ્રંથ છે, કારણ કે પ્રાણના
આયામથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે માટે, (૬) બ્રાહ્મણ -
- આ ધર્મની પાસે લઇ જનારો છે.

આ શબ્દોનો મૂલભાવ અહીં પ્રાણના ગુણ બતાવે છે. આ
પ્રાણનું વર્ણન છે, એટલું પ્રાણનું મહત્ત્વ છે. માટે પોતાના
પ્રાણ વિષયમાં કોઇએ ઉદાસીન રહેવું નહિ. જ્યાં લોક સ્વર્ગ
પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે સ્વર્ગ પ્રાણ છે. જુઓ—

પ્રણ લોક

વાગેવાયંલોકઃ મનોઅન્તરિક્ષલોકઃ પ્રાણોઽસૌ
લોકઃ ॥ (બૃ. ૧.૫૫૪)

'આ વાણી પૃથ્વીલોક છે, મન અન્તરિક્ષલોક છે અને
પ્રાણ સ્વર્ગલોક છે.'

માટે પ્રાણાયામના અભ્યાસથી સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય
છે. જુઓ, પ્રાણની કેટલી શ્રેષ્ઠતા છે ! આ પ્રકારે ઉપનિષદો-
માં પ્રાણવિદ્યા છે. વિસ્તાર કરવાની કંઈ જરૂરી નથી.
સંક્ષેપમાં આવશ્યક વાતોનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો છે, જેથી

ઉપનિષદોની પ્રાણવિદ્યાનું જ્ઞાન થઇ શકે. જે વાચક એની
તરફ વધારે ઊંડી નજર કરવા ચાહતા હોય તેમણે પોતે
ઉપનિષદોમાં જોવું. પ્રાણવિદ્યાનો આ પ્રકારે વાચકોએ
અભ્યાસ કરવો.

પ્રાણાયામથી ધર્મ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ
પ્રાણના વિવિધ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ
ક્યાં વગર તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થવી અસંભવનીય છે, અભ્યાસ
વગર ઉન્નતિની પ્રાપ્તિ સર્વથા અશક્ય છે. પ્રાણાયામનો
અભ્યાસ કરવા માટે પ્રાણની શક્તિની કલ્પના પ્રથમ થવી
આવશ્યક છે. તે કાંઈ સિદ્ધ થવા માટે આ લેખનો ઉપયોગ
થઇ શકે છે. આ સૂક્તને સારા પ્રકારે વાંચવાથી અને પછી
મનન કરવાથી પોતાની પ્રાણશક્તિનું આકલન કરવું જોઇએ.
પોતાના પ્રાણનું આ સ્વરૂપ છે, તેનું આ મહત્ત્વ છે અને તેની
ઉપાસનાથી આ પ્રકારે લાભ થઇ શકે છે, વગેરે વિષયની
ઉત્તમ કલ્પના આ સૂક્તના અભ્યાસથી મળે છે. એટલી
કલ્પના દહ થયા પછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી મોટો
લાભ થાય છે.

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય

કાંડ ૮, સૂક્ત ૧

(જાણિ- મઘા । દેવતા- બાસુ : ।)

અન્તકાય મૃત્યવે નમઃ પ્રાણા અપાના હૃદ્યૈ રમન્તામ્ ।

હૃદાયમસ્તુ પુરુષઃ સુહાસુના સૂર્યસ્ય માગે અમૃતસ્ય લોકે

ઉર્દેન મર્ગો અગ્રમૌર્દેન સોમો અંશુમાન્ । ઉર્દેન મૂર્ત્યૌ દૈવા ઉર્દિન્દ્રાગ્ની સ્વસ્ત્યૈ

॥ ૧ ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ— (મૃત્યવે અન્તકાય નમઃ) મૃત્યુરૂપે બધાનો અંત કરનારા પરમાત્માને નમસ્કાર હો ! હે પ્રાણ !
(તે પ્રાણાઃ અપાનાઃ હૃદ્યૈ રમન્તામ્) તારા પ્રાણ અને અપાન અહીં આ શરીરમાં આનંદથી રહે. (અયં પુરુષઃ
હૃદાયમા સહ) આ પ્રાણ પ્રાણની સાથે (હૃદ્યૈ અમૃતસ્ય લોકે સૂર્યસ્ય માગે અસ્તુ) આ અમૃતના સ્થાનરૂપી
સૂર્યના પ્રકાશના ભાગમાં રહે. [૧]

(માગઃ પનં ઉત્ અગ્રમૌર્) ભગદેવે આ મનુષ્યને ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર રાખ્યો છે, (અંશુમાન્ સોમ । પનં
ઉત્) તેજસ્વી સોમે એને ઉદાર્યો છે, (મૂર્ત્યૌ દૈવાઃ પનં ઉત્) મરત દેવોએ એને ઉચ્ચ બનાવ્યો છે, (હિન્દ્ર-
અગ્ની સ્વસ્ત્યૈ ઉત્) ઈશ્વર અને આગિએ એના કલ્યાણ માટે એને ઉચ્ચ બનાવ્યો છે. [૨]

ભાવાર્થ— સંપૂર્ણ જગતનો નાશ કરનારા એક હથેરને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ મનુષ્યના પ્રાણ આ શરીરમાં દીર્ઘ-
કાલ સુધી રહે મનુષ્ય દીર્ઘજીવન સાથે અમૃતમય સુર્ય પ્રકાશમાં યથેચ્છ હરતા ફરતા રહે (૧)

ભગ આદિ બધા દેવો એની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ આપે. (૨)

इह तेऽसुरिह प्राण इहायुतिह ते मनः ।

उत्त्वा निरिक्त्याः पाशेभ्यो दैव्या वाचा भ्रमामसि

॥ ३ ॥

उत्क्रामातः पुरुष मार्ग पत्या मृत्योः, पश्चादमत्रमुश्रमानः ।

मा चिह्नित्वा असाद्योकादग्नेः सूर्यस्य संहर्यः

॥ ४ ॥

तुभ्यं वार्तः पवतां માતરિશ્વા તુમ્યં વર્ષન્ત્વમૃતાન્યર્પઃ ।

સૂર્યસ્તે તન્વેકે શં તર્પાતિ ત્વાં મૃત્યુર્દયતાં મા પ્રમેઘાઃ

॥ ૫ ॥

હુધાનં તે પુરુષ નાચ્યાનં જીવાતું તે દર્શતાતિ કૃણોમિ ।

આ હિ રોહેમમૃતં સુખં રયમય જિર્વિર્વિદ્યમા વંદાસિ

॥ ૬ ॥

મા તે મનુસ્તર્પ માન્મા તિરો મૂન્મા જીવેમ્યઃ પ્ર મંદો માતું માઃ પિતૃન્ ।

વિશ્વે દેવા અમિ રક્ષન્તુ સ્વેહ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (इह ते असुरिह) અહીં તારે જીવન, (इह प्राणाः, इह व्याधुः) અહીં પ્રાણ, અહીં તારે જીવન, અને (इह ते मनः) અહીં તારે મન રિયર રહે. (दैव्या वाचा निरिक्त्याः पाशेभ्यो) દિવ્યવાણી વડે અધિગતીના સકળપ્રાણી (त्या उत् क्रामासि) તને ઉપર ઉઠાવોએ છીએ. [૩]

હે (પુરુષ) મનુષ્ય ! (अतः उत् क्राम) અહીંથી ઉપર ચડ, (मा अवपत्याः) નીચે પડતો નહિ. (मृत्योः पश्चादं अममृशमानः) મૃત્યુના પંખામાંથી પોતે પોતાને છોડાવી (अस्मात् लोकात्) આ લોકથી તેમજ (अग्नेः सूर्यस्य संहर्यः) અગ્નિ અને સૂર્યના દર્શનથી પોતે પોતાને (मा चिह्नित्वा) દૂર રાખતો નહિ. [૪]

(मातरिश्वा घातः तुभ्यं पयताम्) અંતરિક્ષમાં રહેનારો વાયુ તારા માટે યુક્ત કરતો રહે. (आपः तुभ्यं अमृतानि वर्षताम्) પાણી તારા માટે અમૃતની ઝડિ કરે. (सूर्यः ते तन्वे शं तर्पाति) સૂર્ય તારા શરીરના માટે સુખદારક તપે છે (मृत्युः त्वां दयतां) મૃત્યુ તારા ઉપર દયા કરે એટલે તું (मा प्रमेघाः) મરી જતો નહિ. [૫]

હે પુરુષ ! (ते उत्-यानं) તારી ગતિ ઉચિતિ લાગી રહે. (न अन्न-यानं) તારી ગતિ અવગતિ તરફ ન થાય. માટે તું (ते जीवातुं दर्शताति कृणोमि) તને જીવન અને ભગ આપું છું. (इमे अमृतं सुखं रयं अरोह) આ અમૃતન આપનારા સુખદારક શરીરથી રય ઉપર ચડ, (अय जिविर्) અને ન્યારે તું પરોડી ચક્રણ, ત્યારે (विद्वयं आवक्षसि) વિદ્યાનારો ઉપદેશ કરીશ. [૬]

(ते मनः तस्य मा मातुः) તારું મન તે નિષિદ્ધ રસ્તે ન ભળ અને ત્યાં (मा तिरः भूत्) ક્ષીન થાય નહિ. (जीवेम्यः मा प्रमदः) જીવે વિશ્વ પ્રમાદ કરતો નહિ. (पितृन् मा अनुवागः) પિતૃના પાછળ જતો નહિ એટલે મરી જતો નહિ. (इह विम्वे देवा रवा अमिरक्षन्तु) અહીં અધા દેવ તારે રક્ષણ કરે [૭]

ભાવાર્થ— હે મનુષ્ય ! આ શરીરમાં તારા પ્રાણ, વાયુમય, મન અને જીવન રિયર રહે અનાસયારથી દુર્ગતિના પાસથી અમે બધા તને ઉપર ઉઠાવોએ છીએ (૩)

હે મનુષ્ય ! તું ઉપર ચડ, નીચે ન પડ, મૃત્યુના પાસામાંથી પોતે પોતાને છોડાવ. હીર્ણજીવન પ્રાપ્ત કર અને મનુષ્યલોકથી તેમજ આ સૂર્યના પ્રદારથી પોતે પોતાને દૂર કરતો, નહિ (૪)

વાયુ, પાણી અને સૂર્ય તારા માટે પવિત્રણ કરે અને તને શાંતિ અર્પણ કરે. મૃત્યુ તારા ઉપર દયા કરે એટલે તું હીર્ણજીવ પ્રાપ્ત કર અને જલદી મરી જતો નહિ (૫)

હે મનુષ્ય તું ઉપર ચડ, કહિ નીચે પડી જતો નહિ. આ કાર્ય માટે તને જીવન અને ભગ આપું છે. તારે શરીર એક સુખ આપનારો ઉત્તમ રથ છે. તેના વડે અમરશબ્દ પ્રાપ્ત કરી રાકાય છે. તેમાં રહી ન્યારે માણસ હીર્ણજીવન પ્રાપ્ત કરે છે અને રક્ષ થાય છે ત્યારે તેને પુણ્ય અનુભવ પ્રાપ્ત હોવાના કારણે તે ખીલને ચોખ્ખ ઉપદેશ આપના માટે સમર્થ બને છે. (૬)

તારે મન કમાઈ એટલે અવગે રસ્તે ન ભળ અને કલ્યાણ ભય તે ત્યાં તે રિયર ન થાય. ખીલ જીવો. વિશેષે તારે કર્તવ્ય છે. તેમાં તું મૂલ કરતો નહિ. જલદી મરી પોતાના પિતૃના પાછળ જલદી જતો નહિ આ બધા દેવતાઓ તારે રક્ષણ કરે (૭)

મા ગતાનામા દીર્ઘીયા યે નયન્તિ પરાવર્તમ્ ।

આ રોહ તમસો જ્યોતિરેક્ષા તે હસ્તૌ રમામહે

॥ ૮ ॥

અમમથ ત્વા મા શ્વલંશ્ચ પ્રેપિતૌ યમસ્ય યૌ પંથિરક્ષી શ્વાનોૌ ।

અર્વાઙ્ગિ મા વિ દીર્ઘ્યો માત્રં તિષ્ઠઃ પરાહ્મનાઃ ।

॥ ૯ ॥

મૈતં પન્થામનું મા મીમ એપ યેન પૂર્વે નેયથ તં વ્રવીમિ ।

તમં એતત્પુરુષ મા પ્ર પંથ્યા મયં પરસ્તાદમયં તે અર્વાઙ્ક

॥ ૧૦ ॥

રક્ષન્તુ ત્વાદયો યે અપ્સ્વન્તા રક્ષન્તુ ત્વા મનુષ્યાકૃ યમિન્ધવે ।

ચૈશ્વાનરો રક્ષતુ જાતવેદા દિવ્યસ્ત્વા મા પ્ર ચાવિવૃદ્ધતાં સહ

॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (ગતાનાં મા આદિઘીયાઃ) મરી ગયા પાછળ શોક કરતો નહિ, કારણ કે (યે પરાવર્તં નયન્તિ) તે તો ફરવા જાય છે. તેથી (આ હિ) અહીં આવ અને (તમસઃ જ્યોતિઃ આરોહ) અધારને ઊડી પ્રકાશમાં ચઢ, (તે હસ્તૌ રમામહે) તારા હાથોને અમે પકડીએ છીએ. [૮]

(અમમઃ ચ શ્વલઃ ચ) કાળો અને સહેત એટલે કે અંધકાર અને પ્રકાશવાળો (શ્વા-નો) કાલે ન રહેનારા દિવસ અને રાત (યમસ્ય પંથિરક્ષી પ્રેપિતૌ) નિયામક દેવના એ માર્ગરક્ષક મોકલેલા છે. (અર્વાઙ્ક પથિ) અહીં આવ. (મા વિદીધ્યઃ) શોક કરતો નહિ. (અત્ર પરાહ્મનાઃ મા તિષ્ઠ) અહીં વિરૂદ્ધ દિશામાં મન રાખી રહેતો નહિ. [૯]

(એતં પન્થાં જનુ મા ગાઃ) આ ખરાબ માર્ગનું અનુકરણ કરતો નહિ, (મીમઃ એપઃ) આ ભયંકર માર્ગ છે. (યેન પૂર્વે ન રૂપ) જેથી પહેલાં જતાં નથી (તં વ્રવીમિ) તે વિષયમાં હું કહું છું. હે (પુરુષ) મનુષ્ય ! (એતત્ તમઃ) આ અધારોના માર્ગ છે, તે માર્ગમાં (મા પ્ર પંથ્યાઃ) જતો નહિ (તે પરસ્તાત્ મય) તારા મારે ખીજેથી ભય છે, (અર્વાઙ્ક તે અમયં) અને અહીં અભય છે. [૧૦]

(યે અપ્સુ અન્તઃ અગ્રયઃ) પાણીમાં જે અગ્નિઓ છે, તે (સ્વા રક્ષન્તુ) તારૂં રક્ષણ કરે, (યં મનુષ્યાઃ હન્ધવે સ્વા રક્ષન્તુ) જેને મનુષ્ય પ્રદીપ્ત કરે છે તે અગ્નિ તારૂં રક્ષણ કરે, (જાતવેદાઃ ચૈશ્વાનરાઃ રક્ષન્તુ) જાતવેદ મધ્ય મનુષ્યોમાં રહેનારો અગ્નિ તારૂં રક્ષણ કરે. (ચિવૃદ્ધતાં સહ દિવ્યઃ મા ધામ્) વિજળી સાથે રહેનારો દુષ્ટોકનો અગ્નિ તને ન બાળે. [૧૧]

ભાવકર્થ— મરી ગયેલાઓ વિષે શોક ન કરવો તેથી તો માણસ ફર ચાલ્યો જાય છે. અહીં કાર્યક્ષેત્રમાં આવ. અધાર ઊડી પ્રકાશમાં ડૂર આ કાર્ય માટે અમે તારો હાથ પકડીએ છીએ. (૮)

ખમાનું નિયમન કરનારા ઇશ્વરના દિવસ (પ્રકાશ) અને રાત્રી (અંધાર) આ બે માર્ગદર્શક છે. આ બંને અસાચિત છે, પણ તે તારા માર્ગનું રક્ષણ કરશે. તો તું આજળ થા શોકમાં સમય ગુમાવતો નહિ તેમજ વિરૂદ્ધ દિશામાં ચેતાનું મન કદાપિ જવા દેતો નહિ. (૯)

આ ભયાનક, ધોર, ખરાબ માર્ગથી ન જા જે રસ્તે જવું થોડું નથી તે રસ્તે ન જવાના વિષયમાં હું તને આદેશ આપી રહ્યો છું. એટલે તું આ અધારોના માર્ગે કદાપિ જતો નહિ. તે રસ્તે જવામાં આજળ ભયંકર ભય છે, તેથી તું આ બાજુએ રહે, આ માર્ગે કદાપિ તું રહ્યો તો તારા માટે અહીં અભય રહેશે (૧૦)

પાણીની ઉપજીતા, અગ્નિ, વિજળી, સૂર્ય તેમજ માનવી સમાજ એમાંથી કોઈ તરફથી તારૂં અકસ્માલ ન થાવ, તેઓથી તારૂં રક્ષણ થાવ (૧૧)

મા ત્વાં કૃત્યાદુભિ મંસ્તૃશ્ચાસ્તૈકસુકાચર ।

રક્ષતુ ત્વા ઘૌ રક્ષતુ ધૃષિવીં સૂર્યશ્ચ ત્વા રક્ષતાં ચન્દ્રમાથ । અન્તરિક્ષં રક્ષતુ દેવરેત્યાઃ ॥ ૧૨ ॥

લોપથશ્ચ ત્વા પ્રતીલોપથશ્ચ રક્ષતામસ્ત્રમશ્ચ ત્વાનવદ્રાણશ્ચ રક્ષતામ્ ।

ગોપાયશ્ચ ત્વા જાગૃવિશ્ચ રક્ષતામ્ ॥ ૧૩ ॥

તે ત્વા રક્ષન્તુ તે ત્વા ગોપાયન્તુ તેમ્પો નમસ્તેમ્પુઃ સ્વાહા

॥ ૧૪ ॥

જીવિશ્ચસ્ત્યા સમુદ્રે વાયુરિન્દ્રો ધાતા દેધાતુ સચિતા પ્રાર્યમાણઃ ।

મા ત્વાં પ્રાણો વલં હાસીદતું તેડનું હૃયામસિ ॥ ૧૫ ॥

મા ત્વાં જન્મઃ સંહનુર્મા તર્મા વિદુન્મા જિહ્વા ચર્દિઃ પ્રમયુઃ કૃપા સ્પ્યાઃ ।

ઉપાદિત્યા વસંયો મરન્તુર્દિન્દ્રાગ્રી સ્વસ્તયૈ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ— (કૃત્યાત્ ત્વા મા અભિ મંસ્તૃ) કાયા માંસ આનારા તારા વધ ન કરે. (સંકલ્પકાત્ આતાદ ચર) નાથ કરનારાથી દૂર રહે. (ઘૌઃ ત્વા રક્ષતુ) ધુમૈક તારું રક્ષણ કરે, (ધૃષિવી રક્ષતુ) પૃથ્વી રક્ષણ કરે, (સૂર્યઃ ચ ચન્દ્રમાઃ ચ ત્વા રક્ષતાં) સૂર્ય અને ચંદ્રમા તારું રક્ષણ કરે. (અન્તરિક્ષ્યાઃ અન્તરિક્ષં રક્ષતુ) રેડી આધાતથી અંતરિક્ષ તારું રક્ષણ કરે. [૧૨]

(લોપઃ ચ પ્રતીલોપઃ ચ ત્વા રક્ષતાં) જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તારું રક્ષણ કરે. (અસ્ત્રવઃ ચ ત્વાનવદ્રાણઃ ચ ત્વા રક્ષતાં) સુસ્તી ન થવી અને નાસી ન જવું એ તારું રક્ષણ કરે તથા (ગોપાયન્તુ ચ જાગૃવિઃ ચ ત્વા રક્ષતાં) રક્ષક અને જાગનારા તારું રક્ષણ કરે. [૧૩]

(તે ત્વા રક્ષન્તુ) તે તારું રક્ષણ કરે. (તે ત્વા ગોપાયન્તુ) તે તારું પાલન કરે, (તેમ્પો નમઃ) તેમને નમસ્કાર દો. (તેમ્પુઃ સ્વા-હા) તેમના માટે આત્મ-સમર્પણ છે. [૧૪]

(પ્રાર્યમાણઃ ધાતાઃ સચિતા વાયુઃ હમ્દઃ) રક્ષક, પોષક, પ્રેરક, ઇતિ સાધક પ્રભુ (જીવિશ્ચઃ ત્વા સંહનુર્વે દેધાતુ) બધા પ્રાણીઓના માટે તેમજ તારા માટે પૂણું ઉત્પત્તિ પારણ કરે. (ત્વા પ્રાણઃ વલં મા હાસીત્) તારા માટે પ્રાણ બળ ન ઊઠે. (તે સમુદ્રં બતુ હૃયામસિ) તારા પ્રાણને અગ્નિ અનુકૂળતા સાથે યોજાવીએ છીએ. [૧૫]

(જન્મઃ સંહનુર્માઃ ત્વા મા વિદુન્) વિનાશક અને ધાતક તને કદિ પ્રાપ્ત ન કરે. (તર્મા ત્વા મા) અર્થમાં તારા ઉપર કદિ હયા ન કરે. (જિહ્વા યા) છબી એટલે અજાણ સંબોધ તારા જ્ઞાનમાં ન અથગ્ય (ચર્દિઃ પ્રમયુઃ કૃપા સ્પ્યાઃ) ઘું થયકર્તા છે તે ઘું ધાતક કેમ કરી પરી ? (આદિત્યાઃ વસંયો હમ્દ-યગ્રી) આદિત્ય, વાયુ, ઇશ અને અગ્નિ (સ્વસ્તયે) કલ્યાણ માટે (ત્વા હત્ મરન્તુ) તને ઉત્પત્તિ તરફ લઇ જાય. [૧૬]

વ્યાખ્યા— ધાતપાત કરનારા દુષ્ટાથી તારું રક્ષણ થાવ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, વાયુ ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે બધા તારું રક્ષણ કરે, (૧૨)

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન, સુસ્તીમાં ન રહેવું અને વાગી ન જવું, રક્ષણ કરવું અને નમત રહેવું આ તારું રક્ષણ કરે. (૧૩)
તે તારું રક્ષણ અને પાલન કરે છે તેમને પ્રણામ કરવો અને તેમના માટે પાતાના તરફથી કંઈ અર્પણ કરવું થાય છે (૧૪)

દેવો બધા ઇન્દ્રો અને તને ઉત્પત્તિ માર્ગમાં રાખે, તારી પાસે પ્રભુ અને બળ પૂર્ણ હોવાનું સુખી રહે. (૧૫)
કેઈ નારાક અને ધાતક તારી પાસે ન જઈએ, અજાણ અને અધર્મ તારી પાસે ન આવે અજાણ સંબોધ તને કેઈ ન સંબોધાને. ધ્યાનમાં રાખ કે જે વ્યક્તિ છે તેની પાસે નારા નથી આવતા અને સુરાર્દિ બધા દેવો તમારું કલ્યાણ કરી અને તારી ઉત્પત્તિ કરવામાં મદદરૂપ થશે (૧૬)

ઉત્ત્વા ધૌરુત્પૃથિચ્યુત્પ્રજાર્પતિરગ્રમીત્ । ઉત્ત્વા મૃત્યોરોપધયઃ સોમરાઙ્ગીરપીપરન્ ॥ ૧૭ ॥
અયં દેવાઃ દૃઢૈવાસ્ત્વયં મામુત્રં ગાદિતઃ । હમં સહસ્રવીર્યેણ મૃત્યોરુત્પારયામસિ ॥ ૧૮ ॥
ઉત્ત્વા મૃત્યોરપીપરં સં ધમન્તુ વયોષસઃ । મા ત્વાં વ્યસ્તકેશ્યોઙ્કે મા ત્વાંઘૃદોં રુદન્ ॥ ૧૯ ॥
આહાર્ષમવિદં ત્વાં પુનરાગ્તાઃ પુનર્ણવઃ । સર્વીક્ષુ સર્વે તે ચક્ષુઃ સર્વમાયુશ્ચ તેઽવિદમ્ ॥ ૨૦ ॥
વ્યજિત્તે જ્યોતિરમૃદપ્ત્વત્તમોં અક્રમીત્ । અપ્ત્વન્મૃત્યું નિર્કૃતિમપ્ત્વ યક્ષ્મં નિ દંધમસિ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ— (ધૌ ઉત્) ધુલોઃ (પૃથિવી વત્) પૃથ્વી અને (પ્રજાર્પતિઃ ત્વા ઉત્ અગ્રમીત્) પ્રગ્નપાલક દેવ તને ઉપર ઉઠાવે. (સોમરાઙ્ગીઃ ઓપધયઃ) સોમ જેમનો શાભ છે એવી ઔષધીઓ (ત્વા મૃત્યોઃ ઉત્ અપીપરન્) તને મૃત્યુથી ઉપર ઉઠાવે એટલે તારૂં રક્ષણ કરે. [૧૭]

હે (દેવાઃ) દેવો ! (અયં હહ ઇય અસ્તુ) આ બહોં આ લોકમાં જ રહે, (અયં હતઃ અમુત્ર મા ગાત્) આ બહોંથી ત્યાં પરલોકમાં ન જાય. (સહસ્રવીર્યેણ હમં મૃત્યોઃ ઉત્ પારયામસિ) હજારો બળથી યુક્ત ઉપાયોથી આ મૃત્યુનું મૃત્યુથી અમે રક્ષણ કરીએ છીએ. [૧૮]

(મૃત્યોઃ ત્વા ઉત્ અપીપરં) મૃત્યુથી તને અમે પાર કરીએ છીએ. (વયોષસઃ સં ધમન્તુ) અજ અથવા જીવન ધારણ કરનારા દેવો તને પુષ્ટ કરે. (વ્યસ્તકેશ્યઃ અઘ-શ્વઃ) વાળ છુટા કરી પોંક મુખી રોનારી બીઓ (મા ત્વા કવન્, મા ત્વા) તારા માટે ન રહે એટલે તારા મરણના કારણે તેમની ઉપર રહનાનો પ્રસંગ ન આવે. [૧૯]

(ત્વા આહાર્ષ) મેં તને આપ્યો છે. (ત્વા અવિદં) તને ફરી પ્રાપ્ત કર્યો છે, (પુનઃ ત્વાઃ પુનઃ આગાઃ) ફરી નવો યજ્ઞ ફરી આપ્યો છે. હે (સર્વીક્ષુ) સંપૂર્ણ અંગોવાળા મનુષ્ય ! (તે સર્વે ચક્ષુઃ) તારી પૂર્ણ દષ્ટિ અને (તે સર્વે માયુઃ ચ) તારૂં પૂર્ણ જીવન તારા માટે (અવિદં) પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. [૨૦]

હવે (સ્વત્ સમઃ વ્યવ્યાત્) તારી પાસેથી અપાર્ણ આવી ગયું છે, (અપ અક્રમીત્) તારાથી દૂર ચાલી ગયું છે, (તે જ્યોતિઃ અમૃત્) તારો પ્રકાશ પ્રસરી ગયો છે. (ત્વત્ નિર્કૃતિ મૃત્યું અપ નિ દંધમસિ) તારી પાસેથી ખરાબ હાલત અને મૃત્યુને અમે દૂર કરીએ છીએ. તેમજ તારાથી (યક્ષ્મ અપ નિદંધમસિ) રોગને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૨૧]

આવાર્થ— પ્રભનો પાલક દેવ ધુલોઃથી પૃથ્વી સુધીની ઔષધીઓ વગેરે બધા પદાર્થ મૃત્યુથી તારૂં રક્ષણ કરે. (૧૭)

હે દેવો ! આ મનુષ્યને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય, તેની પાસેથી મૃત્યુ દૂર થાય, હજારો પ્રકારના બળોથી યુક્ત ઔષધીઓની સહાયતાથી તેના મૃત્યુને અમે દૂર કર્યો છું (૧૮)

હવે આ મનુષ્યની પાસે ધન અને જીવન આપવાના તેના માટે જીવન આપ્યું. હવે બીજી અથવા પુરુષ તેના માટે જ રહે કારણ કે આ જીવન થયો છે. (૧૯)

રોગી અવસ્થામાંથી મેં તને આરોગ્યવસ્થામાં આપ્યો છે. એટલે તને નવીન એવો બનાવ્યો છે. તારા સર્વ અવધવા પૂર્ણ થયા છે, તારા ચક્ષુ વગેરે છદિયો અને તારું જીવન તને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે તેથી હવે હું દીર્ઘજીવન સુધી જીવિત રહીશ (૨૦)

અપાર્ણ તારી પાસેથી નાસી ગયું છે અને તારો પ્રકાશ ચારે તરફ પસર્યો છે. દુર્જાતિ અને મૃત્યુ દૂર થઈ ગયા છે અને રોગ દૂર નાસી ગયા છે આ પ્રકારે હું નિરોગી અને દીર્ઘજીવ બની ગયો છે. (૨૧)

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મયતિ સમનસ્કાઃ સદા શુચિઃ ।

સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્વ્યુતો ન જાયતે ॥ ૮ ॥

વિજ્ઞાનસારધિર્યસ્તુ મનઃ પ્રમદ્વહાજનઃ ।

સોઽધ્વનઃ પારમાર્થોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૯ ॥

(૪૬ ઉ. ૩)

‘ આત્મા રથનો રવામી છે, શરીર તેનો રથ છે, શુદ્ધિ તેના સારથી અને મન લગામ છે. છદ્ધિ ધૌણ્યો આ રથને જોડ્યા છે, જે વિધ્યેના ક્ષેત્રમાં હરેફરે છે. આત્મા, છદ્ધિ અને મનથી યુક્ત થવાથી તેને ભોક્તા કહે છે. જે વિજ્ઞાનથી હીન અને સંયમરહિત મનથી યુક્ત છે, તેની કાણુમાં છદ્ધિ-રૂપી ધૌણ રહેતા નથી. એટલે તેઓ રથના રવામીને મનમાં આવે તેવી રીતે ફેંકી દે છે. પણ જે વિજ્ઞાનવાન અને મનને સંયમ કરનારો હોય છે, તેની કાણુમાં તેની બધી છદ્ધિઓ રહે છે. જે વિજ્ઞાનરહિત, અસંયમી મનવાળો અને હંમેશા અપવિત્ર હોય છે, તે તે રથાનને પ્રાપ્ત થતો નથી અને ફરી ફરી સંયતિમાં પડે છે. પરંતુ જે વિજ્ઞાની, સંયમી અને પવિત્ર હોય છે, તે તે રથાનને પ્રાપ્ત કરે છે, ભાષી વારે ધડી પાછું આવવું પડતું નથી. જેના સારથી વિજ્ઞાન છે અને મન રૂપે લગામની દોરીઓ જેની કાણુમાં છે, તેજ માગના ઉવટ સુધી જાય છે, તેજ આપકેવનું પરમરથાન છે. ’

આમાં રથનું ઉત્તમ વર્ણન છે, એના ધૌણ, સારથી, સારા ફેળવાએલા ધૌણ, ન ફેળવાએલા ધૌણ, તેના જવાનો રસ્તો, કાણુ ત્યાં જાય છે અને કાણુ ત્યાં પહેંચી શકતું નથી આ બધું વર્ણન આ રથાને છે. તેના વિચાર કરવાથી વાચક આ શરીરરૂપી રથની યોગ્યતા જાણી શકે છે. આ રથ અમૃતની પ્રાપ્તિ કરનારો છે, તેથી તેને લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રાખવો જોઈએ અને તેને નિરોગી, સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ, આરોગ્યયુક્ત રાખવો જોઈએ રોગી અને અસ્વાસ્થ્ય હોવાથી આ રથ નકામો થશે અને મનુષ્ય પોતાનું ધૈય હાસિલ કરી શકશે નહિ. મનુષ્યે આ રથમાં ભેસવું, લગામ પોતાની કાણુમાં રાખવી અને જાનવિજ્ઞાન વડે યોગ્ય રસ્તે જવું એટલે સંયમથી વ્યવહાર કરવો અને પોતાની ઉત્તિનો માર્ગ આક્રમણ કરવો. એવો ભાવ આ સૂક્ત દ્વારા સચિત કર્યો છે—

(હે) પુરુષ અતઃ. ઉત્ક્રામ । મા અવપત્યાઃ ॥ (મં. ૪)

(હે પુરુષ) તે ઉત્ત-યાનં । ન અવયાનમ્ ॥ (મં. ૬)

૬ [અધર્વ. ૪]

‘ હે મનુષ્ય ! તું અહીંથી ઉપર ચડ, નીચે પડતો નહિ.

હે મનુષ્ય ! તારી ગતિ ઉચ્ચ હો, નીચેની તરફ ન હો. ’ મનુષ્ય-ને જાા રહે એટલા માટે પ્રાપ્ત થયો છે કે તે ઉપર ચડે અને કદિ નીચે ન પડે. પરંતુ અથા યાત્રુ તેના પોતાના આધીન છે. જે તે ચાહે તો ઉડી શકે છે અને જે તે ધારે તો તેની અવનતિ પણ થઈ શકે છે. આ ભાવ અન્ય શબ્દોમાં આજ સૂક્તમાં કહ્યો છે—

જ્યોતિની પ્રાપ્તિ

આ રહિ । તમસઃ જ્યોતિઃ આરોહ । તે દસ્તી રમામહે ॥ (મં. ૮)

‘ હે મનુષ્ય ! આ રસ્તે આવ, અંધારાનો રસ્તો છોડ અને પ્રકાશના રસ્તે ઉપર ચડ જે તને આસરો જોઈએ તો હું તારો હાથ પકડી મદદ આપવા તૈયાર છું. ’ મદ્દાપૂરૂષ, સાધુ, સન્ત, મહાત્મા, યોગી, ઋષિ ઉત્તિના રસ્તે મદદ આપવા હંમેશ માટે તૈયાર હોય છે. તેમની મદદ લેવા મનુષ્યની તૈયારી જોઈએ જે નિશ્ચયી ઉત્તિના રસ્તે ઉપર ઉડવા ઇચ્છે છે તેને મદદ મળતી રહે છે. ન માગતાં પણ એક પુરુષ ઉત્તિ સાપવા ઇચ્છનારાઓને હંમેશાં મદદ કરે છે, તે વિષે આગળ જુઓ—

અર્વાહ વહિ । અન્ન પરાહ્મનાઃ મા તિષ્ઠ । (મં. ૬)

‘ આમ આવ, અહીં વિરૂદ્ધ વિચાર મનમાં રાખી રહેતો નહિ. ’ અહીં ધર્મમાર્ગ ઉપર આવવાનો આદેશ છે, તેથી પણ વધારે મહત્વનો ઉપદેશ અહીં આપ્યો છે તે ‘ પરાહ્મનાઃ મા તિષ્ઠ ’ આ છે. તેમાં ‘ પરાહ્મનાઃ (પર+અજ્ઞાનનાઃ) આ શબ્દ દરેક વિશેષ રીતે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. તેનો અર્થ (પર) શત્રુના (અજ્ઞ) અનુકૂળતામાં જેનું મન થયું છે, છત્રુ તરફ જેનું મન ઝુકી રહ્યું છે, જે મનથી શત્રુનું હિત ચાહે છે અથવા જે શત્રુને અનુકૂલ થઈ કેવળ પોતાનો વ્યક્તિગત લાભ કરવા ચાહે છે અને પોતાની જાતીનું અહિત થાય છે કે નહિ તે પણ જ્ઞેતો નથી, આ પ્રકારનો હીન વિચારવાળો મનુષ્ય દોષજે ન બનવું. તે તો શત્રુ કરતા પણ વધારે હાતક છે, તેથી કહ્યું છે કે (પરાહ્મનાઃ અન્ન મા તિષ્ઠ) અહીં વિરોધીઓના આધીન પોતાનું મન રાખી ન રહે, એટલે સ્વધર્મોને અનુકૂલ થઈ જ અહીં રહે રાષ્ટ્રીય અને જાતીય દૃષ્ટિથી આનો ભાવ અત્યંત વિચારવા લાયક છે.

ને આ પ્રકારના રીતરિવાજો લોક દોષ છે, ને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સમાજ અને રાષ્ટ્રનો હાન કરવાના કારણે યાજ હર છે તે દીર્ઘજીવી થતા નથી. તેથી કોઈ પણ માણસે એવી સ્વાર્થોચ્ચિતિ રાખવી નહિ હંમેશા વીરવૃત્તિવાળા મનુષ્ય બનવું. ને પોતાનું જીવન સમાજનું દિત સાધ્ય કરે છે.

શોકથી આચુષ્ય નાશ

શોક કરવો તે પણ જીવનનો યાત કરે છે. કેટલાક માણસો મરી ગયેલાના નામની યાદ કરી શોક કરવામાં આવેલા રિવસ પસાર કરે છે, તેથી તેમની અહીં અવનતિ તો થાય જ છે, પણ સાથે સાથે વ્યાપુ પણ દીર્ઘ થાય છે; તેથી આ સ્થિતિમાં સચન કર્યું છે—

ગતાનાં માં અવિધીયામ । એ વરાણતં જયન્તિ (મં. ૮)

‘ મુજરી ગયેલાઓની યાદ કરી શોક કરતા નહિ, કારણ કે આ શોક દર સુધી ઊંડી અવનતિને પહેંચાડે છે. ’ શોક કરવાથી આપણું મન પતિત થાય છે, જેના વિષે શોક કરાય છે તે તો મરેલો હોય છે, એટલે તેને તો કોઈ પ્રકારનો સામ યજ સહતો નથી. પણ જો જીવિત હોય છે તેનો સમય અધ્યં જાય છે. તે સિવાય મન ઉદાસ પણ થાય છે. તેને વિચાર કરવાથી ઐકાગ્રતા ધમ્ કરવાની ક્ષમિત કરી થાય છે, આ પ્રકારે હમેશ માટે શોકમાં કુખી રહેવો પ્રરથ આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં નાશક થાય છે.

વૃદ્ધ અને વડવા જેવા કોઈ મુજરી બવાથી શોક કરવો ઠીક નથી પણ બવારે નવબવાન મરી જાય છે ત્યારે પણ શોક કરવો યોગ્ય છે કે નહિ એજ કોઈ કંઈ ઉદ્યવસી તે વિષે વેદનું કહેવું આમ છે—

દ્યવત્કોદયઃ મધ્યદયઃ સ્વા મા દ્યવ્ન્ (મં. ૧૦)

‘ વાળ (વિજેરી નાખી, મધ્ય ઉપાકું કરી, જાતી ફટી ખસામ પ્રકારે પોક મુકનારા લોકોએ પણ ન રહવું ’ કારણ મરનારા પાછળ રડવાથી અથવા જાતી ફટવાથી કંઈ લાભ થતો નથી. બીજી વાત એ કે આ વેદના ઉપદેશ મુજબ વ્યવસ્થા કરવાથી માણસ દીર્ઘાયુ થાય, એટલે તેના પાછળ રડના કુટવાનું કોઈ કારણ રહેતી નહિ, કારણ કે ખરેખર દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આ રચાને લખી છે અને તે માટે એક ઉપાય આ છે કે ‘ મન શોકમુક ન કરવું ’ તેથી ને માણસ દીર્ઘાયુ બનવા છાએ છે, તેમજ તો પોતાનું મન

કદિ શોકમુક થવા દેવું નહિ. આ ઉપદેશ સામાન્ય માણસો માટે પણ વલો જોડાય છે, કેટલાક પ્રતિષ્ઠા અને જાતીઓમાં મર્મ પછી પોક મુકવાની, જાતી કુટી રડવાની પ્રથા છે, કેટલાક દેશોમાં તો પૈસા આવી રોકાકુટવા બેલાવવામાં આવે છે, તેમજ પ થી જ રડવાનો દોષ છે. આ બધી અવનતિકારક પ્રથા છે. તે કુટીર એકદમ બંધ કરી ભેજાએ. આ પદ્ધતિથી સંપૂર્ણ જાતીનું નુકસાન થાય છે, જીવન મટે છે,

દિશંક્રોથી બચવું

કુદટ માણસના સહેલાઈમાં રહેવાથી પણ જીવન ઓછુ થાય છે. કુદટ મનુષ્ય અને કુદટ પ્રાણી માતપાત કરવાને સંજવ દોષ છે. તેથી તેમનાથી દૂર રહેવાની આજ્ઞા અહીં આપી છે—

કથ્યાત્ સ્વા મા અમિમંસત ।

સંકુસુકાલ્ ચારાલ્ ચરઃ (મં. ૧૨)

અમ્મા સંહતુઃ સ્વા મા વિદ્મઃ । (મં. ૧૧)

‘ કાચું માંસ ખાનારા પ્રાણી અથવા મનુષ્ય તારી કિંસા ન કરે. ને માતપાત કરનારો છે તેનાથી દૂર થા અને ને કિંસાલી છે તે તને ન બચે ’ એવું તાર્પય એમ છે કે કિંસાલી પ્રાણીઓના આમાતથી રાહનો અપયમુક ન હિંસાલી પ્રાણીઓના આમાતથી રાહનો અપયમુક ન થાય. વીરવૃત્તિથી મુક લેરેમાં ને મુક થાય છે, તેનો અહીં વિરેધ નથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરનારા માણસો ધર્મ-મુકમાં ન જતાં ધર્મમાં છુપાઈ રહી મુકથી બચી રહે એવા ઉપરના કથનનો આશય નથી, તે મુક તો અમરત્ય પ્રાપ્ત કરનારો છે. અહીં જેમનાથી બચી રહેવાનો ઉપદેશ છે તે કિંસક બનવરો લે થનારો મુક સિંક, વાઘ, સાપ પ્રવાદિ માણે અથવા એવા જ જીવોના કારણે ને અપયમુક થાય છે તેમનાથી બચવાનો અને કુચંચિતિ બચવાનો ઉપદેશ અહીં કર્યો છે. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા ને છાજતા કરી તેમજ આ આપતિઓથી થોતે પોતાનો જાતપ કરવે.

અવનતિના પાર

ને માણસ દીર્ઘાયુ થવા છાએ છે તેણે થોતે પોતાને મરજ અને અવનતિના પાછળી બચાવવું. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયનો આજ આશય છે. તે વિષે જુઓ—

વૈશ્વા યાજ્ઞા નિર્જાયાઃ યાસોમ્યા સ્વા ઉમ્મારામ્ । (મં. ૩)

મૃત્યોઃ પદ્વીશં અવમુચ્ચમાનઃ । (મં. ૪)

‘ દિવ્યવાણી એટલે જે શુદ્ધ વાણી છે તેની સદ્દામતાથી નિર્ઝંતીના પાશોમાંથી તને અમે ઉપર ઉઠાવીએ છીએ. મૃત્યુના પાશ અમે છુટા કરીએ છીએ. ‘ નિર્ઝંતિ એટલે અધોગતિના પાશ ધણી કમ્પ્યુ હોય છે. જે તેમાં સપ્પાય છે તેની અવનતિ થાય છે. નિર્ઝંતિ શું છે ? અને ઝતિ શું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

નિર્ઝંતિ	ઝતિ
એકલું જીવન	સૈન્યસમૂહ, સંઘજીવન
અગતિ, વિરૂદ્ધગતિ	મતિ, પ્રગતિ
યુદ્ધ, ઊડી જવું, નાસી જવું, અધર્મયુદ્ધ	ધર્મયુદ્ધ
અમાર્ગ	માર્ગ
અવનતિ	ઉન્નતિ
અસત્ય, અયોગ્યતા	સત્ય, યોગ્ય
નાશ, વિનાશ	રક્ષણ, અમરત્વ
અપવિત્રતા	પવિત્રતા
તમ, અંધારૂં	પ્રકાશ, સ્વચ્છતા
સંકેત, રોગ	આરોગ્ય, સ્વાસ્થ્ય
આપત્તિ, વિપત્તિ,	સંપત્તિ
સંકટ	અનુકૂળતા
વિરૂદ્ધ પરિસ્થિતિ	અનુકૂળ પરિસ્થિતિ
શાપ	વર
પ્રેરણ	પ્રેરણ દૂર કરવો
અસત્ય, અસત્યમાં રમવું	સત્ય, સત્યાગ્રહ

નિર્ઝંતિના અને મૃત્યુના પાશ કયા છે અને તેમાંથી કેવી રીતે બચવું એકમયે તેની કલ્પના આ કેદાને વિચાર કરવાથી પાચકાના મનમાં સહેલાઈથી આવી જશે. નિર્ઝંતિના આ પાશોને તોડવું એકમયે અને ઝતિની એકે પોતાનો સંબંધ એકમયે એકમયે. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરનારાઓએ તેનું સારી રીતે મનન કરવું. તે વિષે વધુ જીઓ—

તે મનઃ મન્ન મા ગાત્ । મા તિરઃ મૂત્ । (મં. ૭)
 પતં પચાન્તં મા ગાઃ । પચ મીમઃ । (મં. ૧૦)

‘ તાર’ મન આ અધોગતિના-નિર્ઝંતિના રસ્તે કદિ ન જાય. તેમજ તે માર્ગમાં જઈ ત્યાં કદિ લપાઇ-કરાઇ ન રહે. આ અવગતિના માર્ગે ન જા, કારણ કે આ ધણી ભયંકર

રસ્તો છે. ‘ આ માર્ગ ધણી ભયાનક છે, તે રસ્તે જે જાય છે તે દુર્ગંતીને પહેંચે છે, તેથી કાષ્ટ માણસ આ રસ્તે ન જાય. એટલે જે જીવે સત્યનો માર્ગ છે, તે રસ્તેજીવ અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ કરે. નિર્ઝંતિનો રસ્તો અંધારોનો છે, તેથી તે રસ્તે જતા ઠોકરો લાગે છે અને પતન પણ ભયાનક થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે—

પતત્ત્વમઃ મા પ્રપત્યાઃ, તે પરસ્તાત્ મયં ।
 અર્વાક્ અમયમ્ । (મં. ૧૦)
 તમઃ સ્વા મા વિદત્ । (મં. ૧૧)

‘ આ અંધારૂં છે, તેમાં તું ન પડ, કારણ કે આ માર્ગે જવાથી તારા માટે પછી ભયં નિર્માણ થશે, જ્યાં સુધી તું તે રસ્તે જતો નથી અને આ સત્યમાર્ગમાં જ રહે ત્યાં સુધી તું નિર્ભય છે. ભીતિ તો તે અસત્ય માર્ગે છે. તે અવગતિના રસ્તે જવાનો મોહ તને ન થાય. ’

આ બાદેશ સર્વ સાધારણ લોકોને ઉપયોગી છે. તેથી તેનું મનન બધાએ કરવા લાયક છે. જેથી જીવનક્ષીણ અથવા દુઃખ જનકો તેવી બાબતોનું આચરણ કરવું નહિ. માણસને પ્રત્યેક પળે અધોગતિના રસ્તે જવાનો મોહ થાય છે; પણ તે મોહથી પોતે પોતાને બચાવવું એ હરકોઈની દૃષ્ટિ છે. તે વડે જીવનદીર્ઘ બનાવવામાં મદદ થાય છે. મનુષ્યે અધોગતિના પ્રલોભનમાં ફસાવું નહિ. તે વાતની સૂચના આપવા માટે નીચેનો મંત્ર કહો છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન

બોધઃ સ્વા પ્રત્યોબોધઃ રક્ષતામસ્વપ્રજ્ઞ સ્વાન-
 ઘદ્રાણઃ રક્ષતામ્ । ગોપાર્યઃ સ્વા જાણુચિઞ્ચ
 રક્ષતામ્ । (મં. ૧૩)

‘ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન, સ્ફૂર્તિ અને આપદ્ય તેમજ રક્ષક અને જાગૃત તાર’ રક્ષણ કરે. ‘ અહીં જે જ્ઞાન છે તે વિશેષ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખાસ કરી જે માણસ દીર્ઘાયુ જનના ઇચ્છે છે તેને તો આ જ સ્પષ્ટ ધણી જ બોધ આપનારા છે.

૧ બોધ- ઉદ્ધિયો વડે જગત્તું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જે પહેલો જ્ઞાસ થાય છે તેને બોધ કહે છે.

૨ પ્રતિબોધ- જે વિચાર અને મનન પછી સત્યજ્ઞાન થાય છે, તેમજ જે જુદા જુદા પ્રમાણોના કસોટીથી સત્ય હોય છે તેને પ્રતિબોધ કહે છે.

બૂંદો કરતો નહિ ! ' એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દરરોજ માણસનું બીજા પ્રાણીઓ વિશે કંઈ નિરીક્ષ કરીએ હોય છે. એટલે અન્ય મનુષ્ય અને અન્ય પશુ-પંખી જીવજન્ટુ વગેરે સંબંધી કંઈ કરીએ છે અને તેમાં પ્રમાદ હોવા નોંધ્યો નહિ. પ્રમાદ યવાથી આ વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું પણ નુકસાન થશે માટે પ્રમાદ ન કરતાં આ કરીએ કરવું જોઈએ. આ કરીએ દીર્ઘ પ્રકારે યવાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થઈ શકે છે, એટલે આ સામાજિક કરીએને નિરીક્ષ રીતે કરનારા લોક સમાજમાં જોડલા અધિક દરે તેટલા આ સમાજમાં રાષ ઝોલા થશે અને તે પ્રમાણમાં આ દેશના મનુષ્યોની આયુ દીર્ઘ થશે. સામાજિક કાર્યની બાબતમાં ઉદાસીન અને સામાજિક કાર્યને પ્રમાદયુક્ત કરનારા લોકોને સમાજમાં અધિક દરે તે સમાજમાં અસ્પષ્ટ લોકોની સંખ્યા અધિક થશે. જ્યાર સુધી સંપૂર્ણ સમાજ નિરીક્ષ થઈ શકતો નથી ત્યાં સુધી માણસને દીર્ઘજીવન મળી શકે નહિ. દુષિત સમાજમાં એક વ્યક્તિ ગમે તેટલી નિરીક્ષ થાય તથાપિ બધા સમાજના દેવોને પરિણામ તે વ્યક્તિ ઉપર થશે જ. તેથી જ સાધિક જીવન નિરીક્ષ કરવું જરૂરી છે.

વિનૂન મા અનુગાઃ । (મં. ૭)

' હે મનુષ્ય ! તું પિતરોની પાછળ ન જા. ' એટલે જાણી શરતો નહિ અહીં મનુષ્યને આ આદેશ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા કરવાના ઉદ્દેશથી કર્યો છે. જો મનુષ્ય અપલ કરશે તો તેને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થશે નહિ તો તેની આયુ અસ્પ થતી જશે.

સૂર્ય પ્રકાશથી દીર્ઘાયુ

દીર્ઘજીવન બનાવવા માટે સૂર્યનો પ્રકાશ ધણે મદદગાર છે. જે લોક પોતાનું જીવન વધારવા હચે છે તે આ અમૃતપૂર્ણ સૂર્યપ્રકાશથી અવરણ લાભ કરી લે-

સૂર્યા તે તન્વે શં તપાતિ । (મં. ૫)

મસાહ્લોકાત્ ગમેઃ સૂર્યસ્ય સંદૃશઃ મા હિત્યાઃ ।

(મં. ૪)

હ હ મમૃતસ્ય લોકે સૂર્યસ્ય માગે અસ્તુ । (મં. ૧)

' સૂર્ય તારા શરીરને સૂખ આપવા માટે જ તપે છે. તેથી સૂર્યના પ્રકાશ નોડેના પોતાનો સંબંધ હોડતો નહિ. અહિં અમૃતપૂર્ણ સ્થાન એટલે સૂર્યના પ્રકાશિત ભાગમાં

રહે. ' તેથી જીવન દીર્ઘ જનરો. જે લોકો બંધ મકાનના બંધ બારણે અંધારામાં રહે છે, જ્યાં તેમને સૂર્યનો પ્રકાશ મળતો નથી તે અસ્પષ્ટી થાય છે. શરીરની ચામડી ઉપર સૂર્યના પ્રકાશનો સ્પર્શ થવા નોંધ્યો. થોડા તાપ ચામડી ઉપર પડવાથી જેમને તકલીફ થાય છે તે દીર્ઘજીવના અધિકારી બની શકશે નહિ. માણસો દંબેશ કપડાથી દંડાએલા રહે છે, તેથી તે સૂર્યના જીવનથી વચિત રહે છે. જો માણસ સૂર્યના કિરણો વડે સ્નાન કરશે તો તેના લોહીમાં સૂર્યના કિરણો દ્વારા જીવનવિદ્યુત્, પ્રવેશ કરશે અને તેને અધિક લાભ થશે. સૂર્ય વિશે પ્રશ્નો પતિપદમાં કહ્યું છે—

આદિત્યો હ વૈ પ્રાણો રવિરેય ચન્દ્રમા રવિર્ધા
પતાત્સર્વં યમૂર્તં ચામૂર્તં ચ તસ્મામૂર્તિરેવ
રયિઃ ॥ ૫ ॥

પ્રાણઃ પ્રજાનામુદયત્યેવ સૂર્યઃ ॥ ૮ ॥ (પ્ર. ઉ ૧)

' સૂર્ય એ પ્રાણ છે અને જે બધા બીજા મૂર્ત અથવા અમૂર્ત છે તે રયિ છે. આ સૂર્ય જે ઉદય પામે છે તે પ્રજા ઝોનો પ્રાણ છે, જેટલી સૂર્યની મદદતા છે. તેથી આ સૂક્ત માં કહ્યું છે કે, ' સૂર્યના પ્રકાશ નોડેના પોતાનો સંબંધ હોડતો નહિ. ' કારણે કે આ સૂર્યપ્રકાશ એવા છે કે જેથી માણસની આયુષ્યવર્ષા જરૂરિત થઈ જાય છે. જે જે પ્રાણી સૂર્યપ્રકાશ નોડેના પોતાનો સંબંધ હોડે છે તે અસ્પષ્ટી થાય છે. જણે સૂર્ય જીવનનો દરિયો છે, તેની પાસેથી દૂર થવું જોગ્ય નથી, સૂર્યના સમાન બીજા દેવો પણ મનુષ્યનું દીર્ઘજીવન બનાવે છે. તે વિશે નીચેના મંત્રભાગ જુઓ—

મગઃ મંડુમાન્સોમઃ મઘતઃ દેવાઃ હન્દ્રાઘ્ની સ્વ-
સ્ત્યે રત્નુઃ । (મં. ૨)

માતરિચ્વા વાતાઃ તુભ્યં પવતામ્ । (મં. ૫)

આપઃ અમૃતાનિ તુભ્યં વર્ષન્તામ્ । (મં. ૫)

હ હ વિશ્વે દેવાઃ તુભ્યં રક્ષન્તુ । (મં. ૭)

અગ્રયઃ જાતવેદાઃ વૈશ્વાનરાઃ દિવ્યઃ વિદ્યુતઃ તે
રક્ષન્તુ । (મં. ૧૧)

ઘૌઃ શૃયિવો સૂર્યઃ ચંદ્રમાઃ અન્તરિક્ષે ત્વા
રક્ષતામ્ । (મં. ૧૨)

ત્રાયમાણઃ હન્દ્રઃ જીવેશ્વરઃ ત્વા સં-ઉદે વદ્ધાતુ ।
(મં. ૧૫)

આદિત્યા વસવ દન્દ્રાણી સ્વસ્ત્યેત્યા ઉદ્ગરન્તુ ।

(મં. ૧૧)

પ્રીઃ પૃથિવી પ્રજાપતિઃ સોમરાજ્ઞઃ ઓપઘવઃ

સ્વા મૃત્યોઃ ઉદ્ગર્પાવરન્ । (મં. ૧૭)

‘ પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થનારી દેવતાઓ પૃથ્વી, પાણી (જાણ), આગ, વાયુ, વૃક્ષ. (સોમરાજ્ઞઃ ઓપઘવઃ) સોમાદિ ઓપધીઓ, (પ્રજાપતિઃ) મનુષ્યપાશન કરનારો શળ વૃક્ષાનર, જાતવેદા વગેરે, અન્તરિક્ષ સ્થાનમાં રહેનારી દેવતાઓ અન્તરિક્ષ, (જ્ઞાવાઃ) વાદળાખાનું પાણી, (માતૃ રિષ્યા વાતાઃ) પવન, (મરુતાઃ) વાયુ, ચંદ્રમા, ઇન્દ્રા વિજળી, (પ્રજાપતિઃ) શ્રેષ્ઠ વગેરે દેવો, અને દુષોઃકર્મા, રહેનારી દેવતાઓ, ઘોર, સૂરજ, આદિત્ય, બ્રહ્મ, મનુષ્યપાત (પરમ આત્મા) ઇત્યાદિ દેવતાઓ; આ બધી દેવતાઓ મનુષ્યને દીર્ઘજીવન આપે, ’ વાચકોજાણી શકે છે કે આમાંથી અત્યેક દેવતાઓના સંબંધ ગ્રાહ્યતા દીર્ઘજીવન એટલે કેવી રીતે છે. ગ્રાહ્યતાસાચેત્રે થાય, ત્યારે પાણી વડે જીવનધારણ કરે છે. જૂન સાગે ત્યારે ઔષધિ-વનસ્પતિઓ તેને જળ-કૃષ્ણ-પાન અને કંઈ વડે જીવન આપે છે. સૂરજ પ્રકાશ તો બધા જ પદાર્થોમાં જીવન મૂકે છે. આજ પ્રકારે બીજી દેવતાઓ જીવન આપી મનુષ્યોદિ પ્રજાઓની પ્રાણુ ધારણ કરે છે. તે વિષે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂરી નથી વાચકો પોતે વિચાર કરી તેની સત્યતા પારખી શકે છે.

આ બધા દેવ (ઘર્ષો-ઘસઃ) જીવન ધારણ કરનારા છે, તેઓ (સંઘમન્તુ) મનુષ્યમાં દીર્ઘજીવનની સ્થાપના કરે. આ દેવો પાસેથી જીવનક્રિત મેળવવી તેજુ જ નામ છે યજ્ઞ. તેથી કહ્યું છે—

દેવાન્માયયતાનેન તૈ દેવાઃ પ્રાવયન્તુ યઃ ।

પરસ્પરં પ્રાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમથાપ્સ્યથ ॥

(જ. ગી. ૩૧૧)

‘ યજ્ઞ વડે દેવોને સંતોષિત કરે અને દેવો તમને સંપૂર્ણ કરશે. આ પ્રકારે પરસ્પર આનંદ પ્રસન્ન થતાં તમે બધા પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરશો. ’ આ પ્રકારે આ વચનો સંબંધ છે. એથી જ આ સુકતમાં કહ્યું છે કે—

યદિં પ્રમયુઃ કયા સ્યાત્ ? (મં. ૧૬)

‘ યજ્ઞ વિધાતા કેવી રીતે થશે ? ’ સાચો યજ્ઞ વિધિપૂર્વક

કરાશે તો તે કદિ ખાન કરનારો બનશે નહિ, પણ પોષક થશે. આ રીતે સર્વાદિ દેવો પાસેથી ક્રિત પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય પોતાની ક્રિતત્વે વિશ્વાસ કરી શકે છે અને અદો આનંદથી રહી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આજ પ્રાણુધારણ વિષયમાં આ સુકતમાં કહ્યું છે—

તે પ્રાણા અપાના દદ્વ રમન્તામ્ । અર્ચં પુરુષઃ

મરુના સદ્ ॥ (મં. ૧)

દદ્વ તે અસુઃ, દદ્વ પ્રાણઃ, દદ્વ માયુઃ, દદ્વ તે મનઃ ।

(મં. ૨)

સ્વા પ્રાણઃ યલં મા દાસીત્ । તે અહં મરુ

હવામસિ । (મં. ૧૫)

આ રીતે યજ્ઞ વડે દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી ‘ તારી અંદર પ્રાણ, અપાન, માયુ, મન, બધા વગેરે રિધર રહે. ’ એટલે મનુષ્યને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય.

તે ઝાંધાનું વૃક્ષતાતિ કૃષોમિ । (મં. ૬)

‘ માણસમાં જે જીવન અને બળ છે ’ તે બધું ‘ શુભાશ ’ કરના માટે છે, યજ્ઞ માટે જ છે. માણસે જે દીર્ઘજીવન મેળવવું છે, બધી ક્રિત પ્રાપ્ત કરવાની છે, તે આ કાવં માટે જ છે, તે બધું શ્રેષ્ઠતમ યજ્ઞરૂપ કાવં માટે જ છે—

અર્ચં દદ્વ અસ્તુ, અર્ચં દત્વઃ અમુજ મા ગાત્ । (મં. ૧૮)

મૃત્યોઃ સ્વા ઉદ્ગર્પાવરન્ । (મં. ૧૯)

સ્વા આહાર્યં સ્વા મવિદં, પુના નયા આનાઃ ।

(મં. ૨૦)

હે સર્વાંગ ! તે સર્વે જાણુઃ તે સર્વે માયુઃ જ

મવિદમ્ । (મં. ૨૦)

સ્વત્ મિર્જંતિ મૃત્યું અપાનિદધ્માસિ । યદ્ધમં

અપાનિદધ્માસિ । (મં. ૨૧)

સહસ્ત્રવીર્યેન હમં મૃત્યોઃ ઉત્પારયામસિ ।

(મં. ૧૮)

‘ આ માણસ આ લોકમાં રહે, પરલોકમાં ન જાય, એટલે મરે નહિ. યત્નથી તને જગ્યાઓ છે. યત્ન પાસેથી તને લાભો છે, જાણું છું નવો જની આભો છે, તારું જીવન નવું જ બન્યું છે. હે સર્વાંગ સંપૂર્ણ મનુષ્ય ! અર્ચ, જીવન વગેરે શું જ તને બન્યું છે. તારાથી કુશળિ, યત્ન અને શેષ દર થયા છે. હજારો બળ અને વીર્યવાળી ઔષધિઓ વડે તને મૃત્યુથી જાણ્યો છે. ’

આ પ્રકારે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવામાં મણિ, મંત્ર, આધિના વિવિધ પ્રયોગ કરી આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય આયુર્વેદ, યોગસાધન વગેરેમાં વિસ્તારપૂર્વક નોવાલાયક છે. તેથી તેનો વિસ્તાર અહીં કરવાની જરૂરી નથી. પણ અહીં 'તમ અને જ્યોતિ' નો સંબંધ મનુષ્ય જીવન સાથે કેવો છે તેનો વિચાર વિશેષ રીતે કરવો જોઈએ.

તમ અને જ્યોતિ

સ્વત્ તમઃ ક્વચાત્ અપ અન્મતીત્ તેજ્યોતિઃ અમૃત્ ।
(મં. ૨૧)

'તારાથી અંધાર' દર થયું છે અને તારો પ્રકાશ થયો છે. 'આ મંત્ર દ્વારા જીવનના એક મહાસિદ્ધાંતનું વર્ણન કર્યું છે. મનુષ્યનું જીવન ખરેખર પ્રકાશનું જીવન છે. પણ થોડા સેકો તેનો અનુભવ કરે છે. દરેક મનુષ્યનું એક એક પ્રકાશનું સ્વતંત્ર વર્ણન હોય છે. જેનું નેટલું સામર્થ્ય અધિક તેટલું તેનું વર્ણન મોટું પ્રભાવશાલી હોય છે, જેનું આત્મિક બળ કમી તેનું પ્રકાશવર્ણન પણ નાનકડું હોય છે. તે નાનું અથવા કાંઈ કમજોર હોય પણ તે આકાશમાં નક્કો સુધી પ્રસરી વિસ્તૃત બનવા યોગ્ય હોય છે. મનુષ્ય જ્યારે મરણવશ થાય છે ત્યારે આ પ્રકાશવર્ણન નાનું થતું જાય છે. જે મરતા સુધી પૈતાના આત્મરના અનુભવના બોલ બોલી શકે છે, તે આ વાતને પ્રત્યક્ષરૂપે કહે છે. અતિમ સમયે જેનું પ્રકાશવર્ણન નાનું બનતું જાય છે તે તે પ્રમાણે કહે પણ છે. મનુષ્યના આત્મિકાની ઉપર (તમઃ) અંધારાનું કાંકણ પડ્યું તેજ શૂન્ય છે. અંત સમયે, આ વર્ણન પ્રકાશ રૂપે અંશક માત્ર રહે તો શૂન્ય થાય છે. આ અનુભવ આ મંત્ર વડે વ્યક્ત કર્યો છે. 'હે મનુષ્ય ! તારો ઉપર અંધારાનું આત્મજાદન આવી રહ્યું હતું, તે હવે દર થયું છે અને પૂર્વવત્ તારો પ્રકાશ દુનિયામાં પ્રસરી રહ્યો છે. 'આ ૨૧ મા મંત્ર ભાગનો આશ્વ છે. આ આત્મપ્રકાશનો અનુભવ છે. આ કોષ કાષ્ઠનિક વાત નહિ. નેટલી દુનિયાનું મનુષ્યને જાણ હોય છે ત્યાં સુધી તેનું આ પ્રકાશવર્ણન પ્રસરે છે. મરણની વખતે આ પ્રકાશવર્ણન હળવે હળવે નાનું થવાનો અનુભવ થાય છે. જેને ધીમે ધીમે અતિમ અનુભવ થાય છે તે મરણ પહેલાંના કેટલાક કલાકો 'પ્રકાશ ઓછો થતો જાય છે' એમ કહે છે, પણ જેને મરણપૂર્વ ઘણો સમય બેહોશી

રહે છે, તે બિચારો કંઈ જ કદી શકતો નથી. બેહોશીનો અર્થ છે પ્રકાશવર્ણનો સંકેત થવો. બેહોશ થનારો માણસ કહે છે કે મારી આંખ સામે અંધાર' આવી ગયું. તેનો ૨૫૪ અર્થ એ છે કે તેનો જે પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો તે સંકુચિત બની ગયો, તેથી તેની જીવનશક્તિ ઓછી થઈ અને તે મૃતિંકત થયો.

આ વિચારોથી વાચકોને આ ૨૧ મા મંત્રભાગનો અર્થ સારી રીતે સમજશે.

બે માર્ગ રક્ષક

દયામઃ જયલક્ષ્મ યમસ્ય પથિરક્ષી શ્યાનો ।

(મં. ૬)

'કાળો અને સફેત એવા બે યમના માર્ગનું ક્ષણ કરનારા શ્યાન છે. 'અહીં 'શ્યાન' શબ્દનો અર્થ કેટલાક ટીકા કારોએ 'કુતરાઓ' એમ કર્યો છે. અને 'બે કુતરાઓ-યમલોકના માર્ગમાં રહે છે' એમ માન્યું છે. પણ તે અર્થ બરાબર નથી. 'શ્યાન' શબ્દનો અર્થ અહીં, ' (શ્વઃ ન-શ્વન)' ને કાંસે રહેતો નથી' એમ છે. યમ નામ સૂરજ એટલે કાસ છે. તેના ધોળો દિવસ અને કાળીરાતનો સમય આ બે ભાગ 'કાસ સુધી ન રહેનારા', 'કેવળ આજ જ રહેનારા છે આ વિષે વેદમાં બીજો પણ કહ્યું છે—

અહસ્ય કુળ્યમહરજુનં વચિવૈતે રજસી વેવાસિઃ ।

(ઋ. ૬ાદા ૧)

'એક (અહસ) દિવસ કાળો હોય છે અને બીજો સ્વેત એટલે સફેત હોય છે. 'આજ દિવસ અને રાત્રી છે. આજ યમના બે સફેત અને કાળો એવા બે માર્ગનું રક્ષણ કરનારા છે. એમાંથી દરેક આત્મે તો છે પણ કાંસે તો રહેવાના નથી જ. આ બંને યમના રક્ષક એમ જાણી અને દરેકની પાછળ પડ્યા છે, તેમનાથી કોષ છૂટો નથી. તે જાણી આ રક્ષકોની સામે કોષ પાષાકર્મ ન કરે અને હંમેશા સાઈ સત્કર્મ કર્યાજ કરે. પાષ કર્મ કરવાથી તો આ યમના રક્ષકો કોષને છોડતા જ નથી. એટલે પાષીને જરૂર દંડ મળશે જ. આ દંડ આયુની ક્ષીણતા જ છે. બીજા રોગોંડિ પણ છે. આ યમ જાહેર પ્રબળ છે. કાષ્ટને છોડતો નથી, તેથી તેને નમીને રહેવું જોઈએ—

મૃત્યવે અન્તકાશ્વ નમઃ ।

(મં. ૧)

મૃત્યુઃ ક્વચાત્મ ।

(મં. ૫)

‘ મૃત્યુને નમસ્કાર દો, મૃત્યુ દયા કરે ’ વગેરે પ્રકારે મૃત્યુના સામર્થ્યની જાણતિ મનમાં રાખવી જોઈએ અને તેની બીજી મનમાં રાખવી જોઈએ તેનીપાસે દયાની વાચના કરવી જોઈએ. એટલી નમના મનમાં રહેશે તો મનુષ્ય સદસા પાપ કરશે નહિ. કંઈ નહિ તો તેથી પાપપ્રવૃત્તિ જોઈ તો અનુભવ થશે જ. તેજ પ્રકારે--

શોપાવાન્તિ રક્ષન્તિ, તેષ્વઃ સમઃ સ્વાહા ચ ।

(મં. ૧૪)

‘ જે પાલન અને રક્ષણ કરે છે, તેમને નમસ્કાર અને સમર્પણ દો. ’ તે પહેલાં પાલકો અને શ્રદ્ધાળી મજૂરી કરી છે, તે જાણના માટે આપણા તરફથી યથા યોગ્ય સમર્પણ જરૂર થયું જોઈએ આજ યથા છે જે યથા વિષે આ પહેલાં લખ્યું છે તે વાચ્યો. અહીં સરખાવી જુઓ યથા અને (સ્વાહા-હા સમર્પણ) સમર્પણ એક જ વાત છે અને નમન પણ તેમાં સમાવિત છે.

આ પ્રકારે વિચારવાન સુવિધ મનુષ્ય વૃદ્ધ અવસ્થામાં સાચા ધ્યાનને ઉપદેશ આપવા માટે સમર્થ બને છે—

ઉપદેશક

તિરિયિઃ વિદ્યં માઘદાસિ ।

(મં. ૧)

‘ આ પ્રકારે વૃદ્ધ માણસ પોતાના ધ્યાનને ઉપદેશ આપી શકે છે. ’ ત્યાર સુધી કોઈને ઉપદેશક થવાનો અધિકાર નથી આ પહેલાં જે જે ઉપદેશ આપે છે, તેનું આચરણ કરી જે સદાચાર રત બની વૃદ્ધ થાય છે, તેજ ઉપદેશ આપવા સમર્થ બને છે આ સૂક્ત મહું એકપ્રકાર અને માનદંડક છે, તેનાથી વાચકો પણ યજ્ઞો લાભ મેળવી શકે

આ સૂક્તના સ્મરણ કરવા લાયક ઉપદેશ

(૧) રહાયમસ્તુ પુત્રવા સજાસુના સૂર્યસ્ય માને મમતસ્ય લોકે । (અ. ૮૧૧૧)

‘ જે માણસ હીર્ણ્યવન મેળવવા ઇચ્છે છે તેણે સૂર્યના પ્રશાસના પ્રદેશમાં રહેવું જોઈએ ત્યાં અમૃત રહે છે ’

(૨) ઉત્ક્રામાતઃ પુરુષઃ માત્ર વાપા મૃત્યો પર્ણાશમવમુશ્ચમાનઃ । (અ. ૮૧૧૪)

‘ જે મનુષ્ય ઉપર યદ્યદ્, પડતો નહિ અને મૃત્યુના પાશ તોડી નાંખે ’

(૩) સૂર્યસ્તે શંતપાતિ । (અ. ૮૧૧૫)

‘ સૂરજ તારું કબ્જાબુ કરવા માટે તપી રહ્યો છે ’

(૪) ઉચાનં સે પુરુષ નાયવાનમ્ । (અ. ૮૧૧૬)

‘ જે મનુષ્ય ! તારી ઉત્તમિયાવ અવનતિ કદિ ન આવે ’

આ વાક્ય બચવડમીતા (અ. ૬૧૫) ડું ‘ હસ્તરેદાત્મ જાતમાનં જાતમાનમવસાર્થેયુ । ’ પોતાને ઉદાર કરવો જોઈએ, કદી અધીનિતિ થવી દેવી જોઈએ નહિ, આ વાક્ય ઉપરના વેદ વાક્ય જેવું છે

(૫) મા જીવિશ્યઃ પ્રમદ્ । (અ. ૮૧૨૦)

‘ પ્રાણીઓ વિષે જે હસ છે તેમાં ભૂખ કરતો નહિ ’

(૬) મા ગતાનામાદીધીવાઃ યે નવન્તિ પરા વતમ્ । (અ. ૮૧૨૮)

‘ મહા ગુચરીના શોક ન કરવો, તેમ કરવું અધીનિતિ તરફ લઇ જાય ’

(૭) માત્ર તિષ્ઠ પરાદ્મનના । (અ. ૮૧૩૯)

‘ અહીં વિરહ રિક્તામાં મન કરી ઉભો રહેતો નહિ ’

દીર્ઘશ્વન

કાંઠે ૮, સૂકત ૨

(કવિઃ- મહાપ્રા.) દેવતા-આયુઃ ।)

આ રમસ્વેમામમૃતસ્ય શ્નુષ્ટિમર્ચિચમાના જરદંધિરસ્તુ તે ।

અસું ત આયુઃ પુનરા મેરામિ રજસ્તમો મોર્પ મા પ્ર મેઘાઃ

॥ ૧ ॥

લીનતાં જ્યોતિરભ્યેશ્વાદા ત્વા હરામિ શ્વતશારદાય ।

અવમુચ્ચન્મૃત્યુપાશાનર્શસ્તિ દ્રાધીય આયુઃ પ્રતુરં તે દધામિ

॥ ૨ ॥

વાતાત્તે પ્રાણમર્ચિદં સ્વર્યાચ્છુરહં તર્વ ।

યત્તે મનસ્સ્વયિ તદ્ધારયામિ સં વિત્સ્વાદ્વૈર્વેદં જિહ્વાલપન્

॥ ૩ ॥

પ્રાણેન ત્વા દ્વિપદાં ચતુષ્પદામર્મિર્મિવ જાતમુખિ સં ધમામિ ।

નમસ્તે મૃત્યો ચક્ષુષે નમઃ પ્રાણાયં તેઽકરમ્

॥ ૪ ॥

અર્થ— (હમાં અમૃતસ્ય શ્નુષ્ટિ આરમ્ભ) આ અમૃતરસ પીવા શરૂઆત કર. (તે જરદંધિર-અષ્ટિઃ અચ્છિદ્ય-માના અસ્તુ) તારા કૃદાવરથા સુધી શ્વનભોગ અનિષ્ઠિત રીતે થતો રહે. (તે અસું આયુઃ પુનઃ આમરામિ) તારા પ્રાણ અને શ્વનને હું ફરી તારી અંદર બંધું છું. (રજઃ તમઃ મા લપ્તાઃ) ભોગ અને અતાનની પાસે ન લા. (મા પ્ર મેઘાઃ) મરી જતો નહિ. [૧]

(જીવતાં જ્યોતિઃ સર્વાશ્વ કામિ-પદિ) શ્વન મનુષ્યના પ્રકારને આ તરફથી પ્રાપ્ત થા. (ત્વા શ્વત-શારદાય આ હરામિ) તને સો વરસની આયુ માટે લાવું છું. (મૃત્યુપાશાન મર્શસ્તિ અવમુચ્ચન્) મૃત્યુના પાશોને અને અકીર્તિને હટાવતો. (તે પ્રતુરં દ્રાધીયઃ આયુઃ દધામિ) હું તારા માટે ઉત્કૃષ્ટ દીર્ઘશ્વન આપું છું [૨]

(વાતાત્તે પ્રાણં મર્ચિદં) વાયુથી તારા પ્રાણને પ્રાપ્ત કરું છું. (અહં સ્વર્યાચ્છુરહં તર્વ) મેં સૂર્યથી તારા નેત્રને પ્રાપ્ત કર્યા છે. (યત્તે મનઃ સ્વયિ ધારયામિ) ને તારું મન હું તેને હું તારામાં ધારણ કરું છું. (અંગૈઃ સંધિરશ્વ) પેતાના બધા અવયવોને પ્રાપ્ત થા. (જિહ્વા લપન્ શ્વ) શ્વવાથી શબ્દોચ્ચાર કરતો હું બોલ. [૩]

(જાતં મર્મિ દ્વય) હમણાં જ નિર્માણ થયેલા અંગોની ભેમ (ત્વા દ્વિપદાં ચતુષ્પદાં પ્રાણેન સંધમામિ) દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદના પ્રાણોથી શ્વન આપું છું. હે મૃત્યો ! (તે ચક્ષુષે નમઃ) તારા નેત્રદ્વિપ માટે નમસ્કાર અને (તે પ્રાણાય નમઃ અકરમ્) તારા પ્રાણ માટે નમસ્કાર કરું છું. [૪]

વાચાર્થ— હે રોમી મનુષ્ય ! હું આ અમૃતરસી ઔષધિરસનું પાન કર અને દીર્ઘશ્વનથી યુક્ત થા તારી અંદર પ્રાણ ફરી સ્થિર કરું છું. હું ભોગમય શ્વન અને અજ્ઞાનપદિ પાસે જતો નહિ અને જલ્દી મરતો નહિ. (૧)

શ્વનિત મનુષ્યોમા ને એક વિલક્ષણ તેજ હોય છે, તે પ્રાપ્ત કર અને સો વરસ શ્વનતો રહે. મૃત્યુના પાશ તોડ. તારું શ્વન વધારું છું. (૨)

વાયુથી પ્રાણ અને સૂર્યથી નેત્ર તને આપું છું. તારી અંદર મન સ્થિર રહે તારા બધા અવયવોની પુષ્ટિ થાય અને તારી શ્વશ્વી ઉત્તમ વ્યાખ્યાન થાય. (૩)

ને પ્રકારે અગ્નિની નાની સરખી ભજને હું કણ્ઠાથી થોડો થોડો પવન નાંખી બહારી ઉકારવામાં મદદ આપે છે, બરાબર તેજ પ્રકારે અંદર રહેલા થોડા પ્રાણને અગ્ને અનેક ઉપાયોથી પ્રહીન કરીએ છીએ મૃત્યુને અગ્ને નમસ્કાર કરીએ છીએ (૪)

અર્થઃ 'ર્જિવતુ મા મૃતેમ સર્મારયામસિ । કૃણામ્યસૈ ભેષજં મા પુરુષં વધીઃ

॥ ૫ ॥

જીવતાં નૃપારીણં જીવન્તીમોર્ષવીમદમ્ ।

ગ્રામમાળાં મહેમાનાં સહેસ્વરીમિદ દુષ્ટાસ્મા અરિષ્ટતાતયે

॥ ૬ ॥

અર્ધિ મૃદિ મા રમયાઃ સૂતેમં તયૈવ મન્તસર્વેશયા કુદાસ્તુ ।

મર્ષાગર્ષા મૃદતં શર્મં યન્નૃતમપ્તિષ્વં દુરિતં ધંત્રયાયુઃ

॥ ૭ ॥

અસ્મે મૃદગાં અર્ધિ મૃદીમં દંયસ્વોદિતોદયમેતુ ।

અરિષ્ટઃ સર્વાક્ષઃ સુધુઝરગાં ક્રતુદ્દાયનઃ ક્રાત્મના ધૃત્તમન્નુતાયુ

॥ ૮ ॥

દેવાનાં હેતિઃ પરિ ત્વા વૃણક્તુ વારયામિ ત્વા રજસુ ઉચ્ચાં મૃત્યોર્ણીપરમ્ ।

આરાદુર્મિ ક્રત્યાદં નિરુદ્ધં જીવાતયે તે પરિધિં દધામિ

॥ ૯ ॥

અર્થ— (અર્ધં જીવતુ) આ પુરુષ ઇતિ નંદે. (મા મૃત) મરે નદિ. (હમં સં દંત્યામસિ) આને અમે સવેન બનાવીએ છીએ. (અસ્મે ભેષજં કૃણામિ) એના આરે દુઝે બધે તેણે રક્ષાં પુ. દે મૃતો. (પુરુષં મા વધીઃ) આ પુરુષનો વધ ન કરે. [૫]

(મહે સર્વે અરિષ્ટ-તાતયે) દુ તેના આરે મુખને વિસ્તાર કરવા આરે (જીવતાં) જીવન આપનારી (નૃપારીણાં) દાન ન કરનારી (ગ્રામમાળાં સહેમાનાં સહેસ્વરી) રક્ષણ કરનારી, રોગ દૂર કરનારી અને બધે વધારનારી (જીવન્તીમોર્ષવીમદમ્) જીવતી બેધિ આપુ પુ. [૬]

(અર્ધિ મૃદિ) તું ઉપરેક કર. (મા મારમયાઃ) ખરાબ આચરણ કરીશ નહિ. (હમં મૃજ) આ પુરુષને જાનનાં ચલાવ, (તયૈવ વ્ય સન્) તારા જ ધર્મને આ (સર્વેશયાઃ કુદાસ્તુ) પૂર્ણ જીવન સુધી બદો રહે. (મર્ષા-ગર્ષા) દે ભા અને શર્મ. (મૃદતં) સુખી કરો, (શર્મં યન્નૃતમપ્તિષ્વં) સુખ આપે. (દુરિતં ધંત્રયાયુઃ) પાપને દૂર કરી (માયુ ધંત્ર) દીર્ઘઆયુ વાસ્તવ કરો. [૭]

દે મૃતો. (અસ્મે અર્ધિ મૃદિ) એને ઉપરેક કર, (હમં દંયસ્વ) એના ઉપર દયા કર. (અર્ધે દતા ઉત્ત-પતુ) આ આ વિપત્તિમાંથી ઉપર ઉઠે અને (અરિષ્ટઃ સર્વાક્ષઃ) પીડારહિત બધા અવયવોથી પૂર્ણ, (સુ-ધુન્) ઉત્તમ તાન અથવા સાધનવાળી કક્ષિતી યુક્ત બની (ક્રતુદ્દાયનઃ) વલોમાં મોં ચર્પેથી યુક્ત થઈ (ક્રાત્મના ધૃત્તં અન્નુતાં) પીતની કક્ષિતી બેઝને પ્રાપ્ત કરે. [૮]

(દેવાનાં હેતિઃ ત્વા પરિવૃણક્તુ) દેવાનું કલ્પ તને દૂર રાખે. (ત્વા રજસુ વારયામિ) તને રજસની પાર કરે પુ. (ત્વા મૃત્યોઃ વન્ મર્ષાપરં) તને મૃત્યુથી ઉપરો ઉઠ, તું મૃત્યુથી દૂર થયે છે. (ક્રત્યાદં નિરુદ્ધં) માંસભક્ષક અગ્નિને દૂર રાખું પુ. (તે જીવાતયે પરિધિં દધામિ) તારા જીવન આરે મર્ષાના નિધિ કરે પુ. [૯]

આવાર્થ— આ મનુષ્ય દીર્ઘજીવી થાય, જલ્દી ન મરે, એની કક્ષિતી તેનામાં સચાલિત કરીએ છીએ આ રોગોને અમે દવા આપીએ છીએ, તેનું મુખ ન થાય (૫)

તેના દીર્ઘજીવન આરે જીવન્તી બેધિનો રક્ષ આપુ પુ. આ આયુ નૃપારનારી, બધા આપનારી, રોગ દૂર કરનારી અને રોગ દૂર કરનારી છે (૬)

આ દીર્ઘજીવનના ઉપાયને જાનતાને ઉપરેક કર, કોઈએ ખરાબ આચરણ ન કરતું, આ પુરુષ એથી નિર્દોષ બની જન્મનાં દરે કરે તેને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય તેને સુખમય સરીર મળે, રોગ અને દોષ દૂર થાય અને પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત થાય (૭)

એને આરામ પ્રાપ્તિના ઉપરેક કર, મુશુ આ સમયે એના ઉપર દયા કરે, આ બધા પ્રયત્નના અન્નપુરણે મેળવે, એના બધા શરીરનાવયવો પૂર્ણપણે થયે, પુરુષ થાય, તે નિર્દોષ થાય, આ જ્ઞાનબલ બની પૂર્ણપણે થાય અને ઉપરે મૃત્યુ સુધી પોતાના પ્રયત્નને વડે પોતાના આરે આચરક બોલ પ્રાપ્ત કરે. (૮)

દેવાનાં શરો તારા ઉપર ન પડે, તને બેધનજિતના પાર વર્ષ જઈ છે મૃત્યુને દૂર રાખે પુ. મરણને જાનનારો અગ્નિ તારી પાસેથી જાળ અને પ્રાજ્ઞજીવનના અત્યુચીત્વ રહે. (૯)

યત્તે નિયાનં રજસં મૃત્યોં અનવધર્ષ્યમ્ । પથ કુમં તસ્માદ્રધન્તો પ્રજ્ઞાસ્મૈ વર્મ કૃષ્માસિ ॥ ૧૦ ॥

કૃષ્ણોમિ તે પ્રાણાપાનો જરાં મૃત્યું દીર્ઘમાયુઃ સ્વસ્તિ ।

વૈવસ્વતેન પ્રહિતાન્યમદૃતાંશ્વરતોડ્યં સેષામિ સર્વાન્ ॥ ૧૧ ॥

આરાદરાંતિ નિકૃતિં પુરો પ્રાહિં કૃત્યાદઃ પિશાચાન્ ।

રક્ષો યત્સર્વં દુર્ભૂતં તત્તમં દુષાર્પ દન્મસિ ॥ ૧૨ ॥

અગ્રેષ્ઠે પ્રાણમમૃતાદાયુષ્મતો વન્વે જાતવૈદસઃ ।

યથા ન રિપ્યાં અમૃતઃ સજૂરસસ્તર્વે કૃષ્ણોમિ તદુ તે સમૃષ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥

શિવે તે સ્તાં ઘાવાપૃથિવી ઝસંતાપે અમિધિયૌ ।

શ્ચં હે સ્ય આં તપતુ શં વાતોં વાતુ તે હૃદે ।

શિવા અમિ શ્વરન્તુ સ્વાપોં દિવ્યાઃ પર્યસ્વતીઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ— હે મૃત્યો ! (યત્ તે અનવધર્ષ્યં રજસં નિયાનં) ને તારો અન્યેય રત્નેમય રત્નો છે, (તસ્માત્ પથઃ કુમં રક્ષતઃ) તે માથેથી આ પુસ્પન્ રક્ષણ કરતા અમે, (અસૈ બ્રહ્મ વર્મ કૃષ્માસિ) એના માટે જાનરૂપી અખતર બનાવીએ છીએ. [૧૦]

(તે પ્રાણાપાનો જરાં મૃત્યું લીધેં આયુઃ સ્વસ્તિ કૃષ્ણોમિ) તારા માટે પ્રાણ, અપાન, વૃદ્ધત્વ, દીર્ઘછવન અને અતે મૃત્યુ કલ્યાણમય છે' હું. (વૈવસ્વતેન પ્રહિતાન્ શ્વરતઃ સર્વાન યમદૃતાન્) વિવસ્વાન સૂર્યમયી ઉત્પત્ત કાળે મોકલેલા અને અપિ જ હરતા-હરતા બધા યમદૃતોને (અપસેષામિ) હું દર દર છું. [૧૧]

(અરાંતિ) કુશળ, (નિકૃતિં) અવગતિ, (પ્રાહિં) શેખ, (કૃત્યાદઃ) ધાસ આપનારા જન્મ (પિશાચાન્) લોહી પિનાશ, (રક્ષ.) વિનાશક અને (યત્ સર્વં દુર્ભૂતં) ને બધું અકલ્યાણ કરનાર છે, (તત્ તમ હૃદય) તેને અંધારાની જેમ (પરઃ કારાન્ અપહ્નમાસિ) દર દર છું. [૧૨]

(અમૃતાન્ આયુષ્મત જાતવૈદસઃ અગ્રે) અમર, આયુવાળી જનવેદ અગ્રિથી (તે પ્રાણં અગ્રે) તારા પ્રાણ પ્રાપ્ત છે' હું. (યથા અમૃતાઃ ન રિપ્યાઃ) જેથી અમર થઈ તું નાશ પામશે નહિ (સજૂઃ અસા) એની સાથે રહે, (તત્ તે સમૃષ્યતાં) તે તારું કાર્ય સમૃદ્ધિ યુક્ત થાવ. [૧૩]

(ઘાવાપૃથિવી તે અસંતાપે) લો અને પૃથ્વીશોક તારા માટે સંતાપ ન કરનારા, (શિવે અમિધિયૌ) શુભ અને લક્ષ્મીથી યુક્ત (સ્તાં) થાવ. (સ્યં તે શં જાતવતુ) સૂરજ તારા માટે શુભ આપનારો પ્રકાશિત થાય (તે હૃદયે વાતઃ શં વાતુ) તારા હૃદય માટે પવન શુભદાયી થઈ વહે (દિવ્યાઃ પર્યસ્વતીઃ આપઃ) આકાશમાંના વાદળામાંથી પ્રાપ્ત થનારા અને પૃથ્વી ઉપર વહેનારા જલપ્રવાહો (સ્વા શિવાઃ અમિશ્વરન્તુ) તારા માટે જ્ઞાન આપનારા વહેતા રહે. [૧૪]

આવાચર્થ— મૃત્યુનો માર્ગ અન્યેય છે, તે પ્રાણ તેનાથી અમે આત્મ રક્ષણ કરીએ છીએ અને તેને જ્ઞાનત્વ કલ્પ આપીએ છીએ, જેથી તેનું રક્ષણ થાય (૧૦)

પ્રાણ, અપાન, વૃદ્ધાવસ્થા, દીર્ઘછવન વગેરે કારણે તને શુભ પ્રાપ્ત થાય તને કષ્ટ આપનારા ને હરો, તેમને હું દર દર છું. (૧૧)

શત્રુ, વિપત્તિ, શેખ, વિનાશક, ઘાતક અને ક્ષીભૂતા કરનારા ને હરો તેમને હું દર દર છું. (૧૨)

અમરપણ અને દીર્ઘછવન આપનારા અગ્રિ દેવથી હું તારા પ્રાણ લાઉ છું તેથી તારો મૃત્યુ થશે નહિ. શ્ર અર્હા છવતો રહે અને સમૃદ્ધિથી યુક્ત થા (૧૩)

સૂર્ય, અન્તરિક્ષલોક, વૃતોકમાં રહેનારા બધા પદાર્થો એટલે સૂરજ, પવન, પાણી વગેરે બધા તારા માટે શુભ આપનારા થાઓ. (૧૪)

શિવાસ્તે સન્ત્યોર્ષધય ઉર્ધ્વાદાર્પમર્ધારસ્યા ઉત્તરાં પૃથ્વીમિમિ ।

તત્ર ત્વાદિત્યૌ રક્ષતાં ઘર્ષાચન્દ્રમસાંવુમા

॥ ૧૫ ॥

યત્તે વાસાં પરિધાનં યાં નીર્વિ કૃણુષે સ્વમ્ ।

શિવં તે તન્વેદૃ સત્ક્રમઃ સંસ્પર્શદ્રુક્ષમસ્તુ તે

॥ ૧૬ ॥

યત્સ્રોણે મર્ચયતા સુતેજસા વસા વર્ષસિ કેન્દ્રમશ્રુ । શુમં મુલં મા ન આયુઃ પ્ર મોષીઃ

॥ ૧૭ ॥

ગિવૌ તે સ્તાં મીહિયવાર્ષમલાસાંવદોમર્ષા । एतौ यक्ष्मं वि बाधते एतौ दृश्वतो अहंसः

॥ ૧૮ ॥

यदश्नासि मरिचसि धान्यं कृप्याः पर्यः । यद्वाद्यं यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमधिषं कृणोमि

॥ ૧૯ ॥

अहं च त्वा रात्रये चोमाभ्यां परि दक्षसि । अरायंभ्यो जिघत्सुम्यં इमं मे परि रक्षत

॥ ૨૦ ॥

અર્થ— (તે ઓપઘયઃ શિવાઃ સન્તુ) તારા માટે ઓપપિ શુભ શુભક્રમ થાય. (મર્ધારસ્યાઃ ઉત્તરાં પૃથ્વી) નીચેની ભૂમીથી ઉપરની ઉર્ધ્વી ભૂમિ ઉપર (સ્વા સમિત્વ માદાર્વ) તને મેં આપ્યો છે. (તત્ર સ્વાર્ચન્દ્રમસૌ) સમી માદિત્યૌ સ્વા રક્ષતાં) તે સરજ અને ચંદ્રમા આ બંને આદિત્યો તારે રક્ષણ કરે. [૧૫]

(યત્ તે પરિધાન વાસઃ) જે તારે ઓટવાનું વસ્ત્ર છે, (યાં સ્વં નીર્વિ કૃણુષે) જે વસ્ત્રને તું કમર ઉપર બાધે છે. (સત્ તે ત્રણે શિવે ક્રમઃ) તે તારા શરીર માટે શુભક્રમ બનાવીએ છીએ, તે વસ્ત્ર (તે સંસ્પર્શદ્રુક્ષમસ્તુ) તારા સ્પર્શ માટે ખરબચડું ન હોય એટલે નરમ હોય. [૧૬]

(વસા મર્ચયતા સુતેજસા સ્રોણે) તું વાળક, સ્વસ્થતા કરનાર તેજ ધારદાર અમાથી (યત્ કેન્દ્રમશ્રુ ચપસિ) જે વાળ અને મૂઠાંનું મુકન કરે છે તેથી (શુમં મુલં) મેહું શુકર બનાવી (મા આયુઃ મા પ્રમોષી) અમારી આયુને નાશ કરતો નહિ. [૧૭]

(મીહિયવૌ તે શિવૌ) બોખા અને જળ તારા માટે કલ્યાણકારક અને (અ-વલાસી અવો-મર્ષા સ્તાં) કદ ન કરનારા અને ખાવા માટે શુભકારક થાવ. (एतौ यक्ष्मं वि बाधते) આ બંને રોગને નાશ કરે છે. (વસ્તાં અહસઃ મુજ્જતા) આ મને પાપથી મુક્ત કરે છે. [૧૮]

(યત્ કૃપ્યાઃ કામ્યં મજ્જાસિ) જે ખેતીથી ઉત્પન્ન થનારું અનાજ તું ખાય છે અને (યત્ વપઃ પિબસિ) જે દૂધ તું પીએ છે, (યત્ વાદ્યં યત્ અનાદ્યં) જે ખાવા યોગ્ય છે અને જે ખાવા અયોગ્ય છે, (તે સત્ સર્વે અવિષં કૃણોમિ) તારા માટે તે બધું વિચરહિત કરે છું. [૧૯]

(સ્વા અહં ચ રાત્રયે ચ ઉમાભ્યાં પરિદક્ષસિ) તને હું દિવસ અને રાત્રિ આ બંને સમય માટે શીધી કરે છું. (મે હમં) મારા આ માંજુલનું (મરત્યેભ્યઃ જિઘત્સુમ્યઃ પરિ રક્ષત) અમારી ભૂખથી રક્ષણ કરે. [૨૦]

અનુવાદ - ઓપપિએ તને ચેતના શુભક્રમોથી શુભ આપે અને શ્રુત્યુદી દીન અવસ્થામાંથી નિરાશ ઉત્થરવિશિષ્ટાં પે આપશે છે, અહીં સ્વા-ચંદ્ર તારે રક્ષણ કરે એ તારે ઓટવાનું અને પહેરવાનું વસ્ત્ર છે તે તારા માટે નરમ શુભકારક સ્પર્શ આપનારું થાય (૧૫-૧૬)

ઉત્તમ, તેજ, ધારદાર અમા પડે એ દબમ દબમત બનાવે છે, તેથી મેહાનું સંહાર ખીરે છે આ દબમ કાઢતા જીવનને નાશ ન કરે. (૧૭)

ચોખા, જળ બોધે અનાજ તારા માટે શુભકારક, ખાવા મરિ, મીઠા, કર વગેરે હોય ન હવત્ત કરનારા, આરોગ્ય વધારનારા અને પાણીનું દહાવનારા થાય (૧૮)

જે ખેતીનું ધાન્ય અને ગાયનું દૂધ અવાચ-પીવાચ છે તે બધું વિચરહિત હો. (૧૯)

દિવસ અને રાત્રી દુષ્ટ રાખે શત્રુઓથી તારે રક્ષણ થાય (૨૦)

શુભં તેડયુતં હાયનાન્દે યુગે ગ્રીર્ણિ ચુત્તારિ કૃષ્ણઃ ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽर्जु मन्यतामर्हणीयमानाः

॥ ૨૧ ॥

शरदे त्वा हेमन्ताय वसन्ताय ग्रीष्माय परि दक्षसि ।

वर्षाणि तुभ्यं स्थोनानि येपु वर्धन्त ओषधीः

॥ ૨૨ ॥

मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् । तस्मात्त्वां मृत्योर्गोपते रुद्ररामि स मा विभेः

॥ ૨૩ ॥

सोऽरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा विभेः । न वै तत्र त्रियन्ते नो यन्त्यघमं तमः

॥ ૨૪ ॥

सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्च । पुरुषः पशुः । यत्रેદં બ્રહ્મં ક્રિયતે પરિધિર્જીવનાય કમ્

॥ ૨૫ ॥

અર્થ— (તે શત્રુ હાયનાન્દે) તારું સૌ વરસનું જીવન જોનાં (દે યુગે) દિવસ અને રાત્રિના બે સંધિ છે. તેમજ (ગ્રીર્ણિ) સર્પ, ગર્ભી અને વરસાદ આ ત્રણ કાલ અને (ચુત્તારિ) બાલ્ય, તારૂંપપ, મધ્યમ અને વૃદ્ધ આ ચાર અવસ્થાઓ છે, આ પ્રકારની જીવનને (અ-યુતં કૃષ્ણઃ) અવૃત્ત અથવા અખડિત કહે છે. (इन्द्राग्नी विश्वे देवाः) મહાગ્નીયમાનાઃ) ઈન્દ્ર, અગ્નિ અને બધા દેવ સ્વકોષ ધર્મા વગર (તે અનુમન્યન્તાં) તારા જીવનને અનુમોદન આપે. [૨૧]

(શરદે હેમન્તાય વસન્તાય ગ્રીષ્માય) શરદ, હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ આ ઋતુઓ માટે (રવા પરિ-દક્ષસિ) તને સોંપી દઉં છું. (येपु ओषधीः वर्धन्ते) જે ઋતુઓમાં ઔષધિ વધે છે, તે (વર્ષાણિ તુમ્યં સ્થોનાનિ) વરસાદની ઋતુ તમારા માટે સુખકારક થાય. [૨૨]

(મૃત્યુઃ દ્વિપદાં હંશે) મૃત્યુ બે પદ્ય પ્રાણીઓ ઉપર અધિકાર જમાવે છે, (મૃત્યુઃ ચતુષ્પદાં હંશે) મૃત્યુ ચાર પદ્ય ઉપર અધિકાર ચલાવે છે. (તસ્માત્ત્વાં ગોપતેઃ મૃત્યોઃ) તે જગતના સ્વામી મૃત્યુથી (રવાં રુદ્રરમિ) તને ઉપર ઉઠાવું છું. (સ મા વિભેઃ) એવો વૃં હવે મૃત્યુથી ડરતો નહિ. [૨૩]

હે (અ-રિષ્ટ) અદિસિત માણસ ! (સઃ ન મરિષ્યસિ) એવો વૃં મરવાનો નથી. (ન મરિષ્યસિ, મા વિભેઃ) ચોક્કસ મરવાનો નથી માટે ડરતો નહિ. (તત્ર ન વૈ ત્રિયન્તે) ત્યાં મરતા નથી તેમજ (અઘમં તમઃ નો યન્તિ) કોન અધારા તરફ પશુ જતા નથી. [૨૪]

(યત્ર હવં બ્રહ્મા) જ્યાં આ જ્ઞાન અને (જીવનાય કં પરિધિઃ ક્રિયતે) જીવન માટે સુખદાયક મર્યાદા કરાય છે (તત્ર) ત્યાં (ગૌઃ અશ્વાઃ પશુઃ પુરુષઃ) ગાય, ઘોડા, પશુ અને મનુષ્ય (સર્વોઃ વૈ જીવતિ) બધા જીવિત રહે છે. [૨૫]

ભાવાર્થ— સૌ વરસનું દીર્ઘજીવન તને પ્રાપ્ત થાય અને આ આધુર્માં બને સંધિકાલ, સર્પી, ગર્ભી અને વૃદ્ધિના ત્રણ સમય સુખકારક થાય. તારું જીવન તને બાલ્યકાલે ચાર અવસ્થા સાથે એક પછી એક ચલાક્રમ પ્રાપ્ત થાય. (૨૧)

શરદ, હેમન્ત, શિશિર અને વર્ષા આ બધી ઋતુ તને સુખકારક થાય વરસાદના કારણે જે વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે તારા માટે સુખ આપે. (૨૨)

બધા દિવસ, ચતુષ્પદ પ્રાણીઓ ઉપર મૃત્યુ અધિકાર ચલાવે છે, તે મૃત્યુના શાસમાંથી બધાને બહાર કાઢું છું, હવે તો તું ખીતો નહીં. (૨૩)

હવે તું મરશે નહિ, તેથી હવે ડરવાનું કોઈ કારણ નથી. જ્યાં કોઈ મરતું નથી અને જ્યાં અધાર નથી એવા સ્થાનમાં તને લાગ્યો છું. (૨૪)

જ્યાં આ જ્ઞાન અને દીર્ઘજીવનની વિદ્યા છે ત્યાં ગાય, ઘોડા, મનુષ્ય વગેરે બધા દીર્ઘાયુ હોય છે. (૨૫)

પરિં ત્વા પાતુ સમનેશ્વૌડમિચારાત્સર્વંધુમ્મયઃ ।

અર્મન્નિર્મવામૃતૌડતિજીવો મા તે હાસિપુરર્સવઃ શરીરમ્

॥ ૨૬ ॥

યે મૃત્યવ્યૃર્કચતં યા નાદ્યા અંવિતાર્યાઃ । મુશ્વન્તુ તસ્માર્ચાં દેવા અર્ષેર્વેશ્વનરાદર્ષિ ॥ ૨૭ ॥

અમેઃ શરીરમસિ પારયિણ્યુ રંદ્રોદામિ સપત્નહા । અર્થો અર્મવિચાર્તનઃ પૂત્રુર્નાર્મ મેશ્વજમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ— (સમનેશ્વઃ સર્વધુમ્મયઃ) સમાન બાધવેથી યનારા (સમિચારાન્ ત્વા પરિપાતુ) દુમ્મસાથી તારે રક્ષણ થાવ. ધ્રુ (સ-મન્નિઃ સમૃતઃ યા અતિજીવઃ) બક્ષીયુ, બખર અને દીર્ઘશ્રી જન. (અસ્યઃ તે શરીરં મા હાસિપુઃ) પ્રાણ તારા શરીરને ન ઝેડી જાય. [૨૬]

(યે વૃક્ચતં મૃતયઃ) ને એકસો એક મૃત્યુ છે, (યા અંવિતાર્યાઃ નાદ્યાઃ) ને પાર કરના થોમ નાક કરનારી છે (તસ્માત્) તેથી (દેવાઃ વૈશ્વનરાત્ અમેઃ) બધા દેવો વૈશ્વનર અગ્નિની શક્તિથી (ર્ષાં) તને (અર્મિ-મુશ્વજમ્) મુશ્વ કરે. [૨૭]

(અમેઃ પારયિણ્યુ શરીરં અસિ) અગ્નિનું પાર કરનારું શરીર ધ્રુ છે. (રંદ્રોદા સપત્નહા અસિ) થાનકી અને સમુઓનો નાક કરનારો ધ્રુ છે (અર્થો અર્મવિચાર્તનઃ) અને શેષ કર કરનારો ધ્રુ છે. (પૂ-તુ-દુઃ નામ મેશ્વજં) પવિત્રતા, વૃદ્ધિ અને ગતિ આપનારી આ દવા છે. [૨૮]

બાધાર્થ— તારા બધું બાંધેના-અર્મસિ-અર્મીથી તારું રક્ષણ કરે. ધ્રુ ધ્રુ આરોગ્યપુજા થઈ દીર્ઘાયુ થયો છે તારા પ્રાણ હવે તને ઝેડશે નહિ (૨૬)

ને સેકડો પ્રકારે આવનારા મૃત્યુ છે અને તારાના ને અન્ય સાધન છે તે પરિવેશની રૂપાંતરી દ્વારા (૨૭)
તૈશ્વનરાત્નું શરીર જ તારું છે, તેથી ધ્રુ પાવકોનો નાક કરનારો છે, ધ્રુ થોતે શેષને દૂર કરનારો છે વારી અંદર પવિત્રતા, વૃદ્ધિ અને ગતિ કરવાની શક્તિ છે તે વડે ધ્રુ દીર્ઘાયુ થા. (૨૮)

દીર્ઘશ્રવન

દીર્ઘાયુ થવાનો ઉપાય

મૃત્યુનો સર્વાધિકાર

દીર્ઘાયુ જનવાની ઇચ્છા કરેક પ્રાણીના અંતરમાં રહે છે. પણ મૃત્યુનો અધિકાર બધા ઉપર એક સરખો હોય છે. તે વિશે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે—

મૃત્યુરીયો દિપવાં મૃત્યુરીયો ચતુષ્પદામ્ ।

(યં. ૨૩)

‘ દિપાદ અને ચતુષ્પાદ આ બધા જ પ્રાણીઓ ઉપર મૃત્યુનો અધિકાર છે, દિપાદ પાણી એટલે બે પચ્ચ બેઠકે મનુષ્ય, ૪’ની વગેરે. ચતુષ્પાદ પ્રાણી ચાર પગવાળા જાનવર વગેરે હોય છે. આ સિવાય બીજા બહુપાદ અથવા અપાદ પ્રાણીઓ છે તે બધા જ ઉપર મૃત્યુનો અધિકાર છે. એટલે

કે મૃત્યુના આધીન આ બધા પ્રાણીઓ છે. મૃત્યુના અધિકાર બહારનો કોઈ નથી, બધાની છેલ્લી અંતિ મૃત્યુના આધીન હોય છે. મૃત્યુ બધા સુધી આ લોકમાં આ પ્રાણીઓને રહેવા દેશે ત્યાં સુધી તે રહેશે અને ને દિવસે મૃત્યુ પ્રાણીને ઉઠાવી લેવા ઇચ્છશે ત્યારે તે પ્રાણીઓ આત્મા જશે. તેથી મૃત્યુ પાસે દયાની જાંબ મળી છે—

મૃત્યો દમં દયસ્વ । (યં. ૮)

‘ હે મૃત્યો ! આની ઉપર દયા કર. ’ સર્વાધિકારી હોય છે, તે કંઈ થોડો દયા બતાવશે તોજ આપણું કાર્ય સહેલું જનશે અને જો તે પ્રાણીઓ ઉપર કાપ કરશે તો પછી તેમનું રક્ષણ કેળવ કરશે કે પછુ ‘ અર્જુ ’ જેવી મૃત્યુના હાથમાં સર્વાધિકાર હોવા છતાં તે નિષ્ક્રિયાના આધિન છે. તે પણ વિશેષ નિષ્ક્રિયાથી ચાલે છે, તેથી તેની પ્રસજતા થવાના કેટલાક નિષ્ક્રિય

છે. તે નિયમે અનુસાર ચાલનારાઓને સામ થાય છે. તેથી તે નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, તે જ્ઞાનને ઉપદેશ કરવો જોઈએ. તેજ ઉપદેશ કરવા જેવો વિષય છે. તેથી જ કહ્યું છે—

જીવનીય વિદ્યાનો ઉપદેશ

જાગિમ્હિ । (મં. ૭)

જાસે જાગિ મ્હિ । (મં. ૮)

જાસે જાગવર્મ કૃપાસિ । (મં. ૧૦)

સર્વો વે તત્ત્વ જીવતિ ત્વિરશ્વઃ પુરુષઃ પત્નુઃ ।

યત્રેવં પ્રજા ક્રિયતે પરિધર્મોવચાય જમ્ ॥

(મં. ૨૫)

“ મનુષ્યોને આ જીવનીય વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. મનુષ્યોને દીર્ઘાયુ જનવાના નિયમોને ઉપદેશ કરે. જેમાં જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી સુખપૂર્વક રહેવાનો અને દીર્ઘજીવનના નિયમોનું જ્ઞાન બધાને ઉપદેશ દ્વારા અપાય છે, ત્યાં મનુષ્ય તો દીર્ઘજીવી થાય જ પણ તે દેહના માથ, યોગ્ય વગેરે વસ્તુ પણ દીર્ઘજીવી થઈ જાય છે. ”

દીર્ઘજીવની વિદ્યા છે, તેમાં પ્રાણીઓ માટે દીર્ઘજીવ પ્રાપ્ત કરવાના નિયમો છે. તે જીવનીય નિયમોનું જ્ઞાન જનવાને આપવા માટે ઉપદેશો નીમવા જોઈએ. તેમનું જ્ઞાન એ કે તેઓએ ગામમાં જવું, ત્યાંની જનતાને જીવનક્રમ જોવો, તેમના વ્યવહાર જોવા અને તેમની રહેણીકરણીને અનુસરી તેમનું દીર્ઘજીવન થવા માટે તેમને યોગ્ય ઉપદેશ આપવો. આ પ્રકારે દરેક ગામમાં લોકોને ઉપદેશ આપવા તેમનાથી જે બુદ્ધિ યતી હશે તે વિશે તેમને સમજાવવું અને તેમના જીવનમાં એવું પરિવર્તન લાવવું કે જેથી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થવા માટે યોગ્ય એવા દરરોજના વ્યવહાર તેઓ કરી શકે.

જ્ઞાનનું કવચ

આ સૂક્તમાં ૧૦ મંત્રમાં ‘ પ્રજ્ઞા ધર્મ ’ એટલે ‘ જ્ઞાનરૂપી કવચ ’ બનાવવા વિશે કહ્યું છે. જ્ઞાન આ મોટું કારે કવચ છે. ખીમ કવચો શુદ્ધ કહેવાય બધાથી વિશેષ પ્રભાવશાલી કવચ જ્ઞાનનું કવચ છે. જ્ઞાન કવચ કરતા ખીમ બધા કવચો ઉત્તરતા અથવા. આ કારણે જેણે જ્ઞાનનું કવચ પહેરી લીધું છે તે બધાથી વધારે સુરક્ષિત હોય છે. આ સૂક્તમાં તે અર્થો

સુધી કહ્યું છે કે જેણે જ્ઞાનનું કવચ પહેર્યું છે તેને મૃત્યુની ખબર ખીક દોતી નથી. એટલું જ્ઞાન કવચનું સામર્થ્ય છે. મૃત્યુનું સામર્થ્ય બધાથી વધારે છે, પણ જે મનુષ્ય જ્ઞાનનું કવચ પહેરે છે તેની ઉપર મૃત્યુના કસો પળુ કાપ કરી શકતા નથી. જ્ઞાનનું કવચ જેણે પહેર્યું છે તે મૃત્યુના પાશોને તોડી શકે તે. જુઓ—

અયમુચ્ચમૃત્યુપાશાનશસ્તિ । (મં. ૨)

દેવાર્નાં હેતિઃ સ્વા પરિ વૃણક્તુઃ । (મં. ૬)

“ મૃત્યુના પાશોને અને અજાનિના બંધનોને તોડી નાંખો, દેવોના શસ્ત્ર તને વર્તિત કરે. ” એટલે કે દેવના કસો તારી ઉપર ન પડે. આ અવસ્થા ત્યારે થાય છે ત્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપી જખતર પહેરી લે છે. જ્ઞાનનું કવચ પહેરેલા મનુષ્યને મૃત્યુના પાશ બાંધી શકતા નથી, કુર્મતિ તેની પાસે આવતી નથી, દેવોના શસ્ત્રો તેના ઉપર થા કરી શકતા નથી. એટલું સામર્થ્ય તેમાં હોવાથી તે જીવનીય વિદ્યાનું જ્ઞાન માણસે પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. આવા જ્ઞાન બળથી જ્ઞાની માણસ મૃત્યુને પણ આઠા આપવા સમર્થ બને છે. જુઓ—

મૃત્યો મા પુરુષં યધીઃ । (મં. ૫)

દેવાર્નાં હેતિઃ પરિ સ્વા વૃણક્તુઃ ।

પારત્યામિ સ્વા મૃત્યોરણીપરમ્ ।

આરાદ્ધિમ્ કલ્પ્યાન્ નિરુદ્ધમ્ ॥ (મં. ૬)

યત્તે નિયાતે રજસે મૃત્યો અનવધર્મ્યમ્ ।

પથ ર્મ તસ્માદ્દક્ષતો દ્રઢાસી વર્મ કૃપાસિ ॥

(મં. ૧૦)

યેયસ્યતેન પ્રદિતાત્મ્યમ્કૃતાંચરતોડવલેષામિ

સર્વાન્ ।

(મં. ૧૧)

તસ્માત્સર્વા મૃત્યોર્ગોપતેચ્છતામિ સ મા વિમેઃ ॥

(મં. ૨૩)

“ હે મૃત્યો ! હવે તું આ પુરુષોના વધ કરતો નહિ. દેવોના કસો વડે તેનો વધ થાય. હું આ જ્ઞાનથી એને રજ તમગથી મૃત્યુથી પાર કરું છું. પ્રેતરાહક અમિથી પણ એને દૂર રાખું છું. હે મૃત્યો ! જે તારો રજ-તમ પુકત માર્ગ છે અને જે અજ્ઞેય છે, તે માર્ગથી અમે એનો બચાવ કરીએ છીએ. કારણ કે અમે જ્ઞાનરૂપી કવચ એના માટે બનાવ્યું છે. આ જ્ઞાન વડે અમે બધા યજ્ઞોતેનો પણ દૂર દટાવી કઢીએ છીએ. મૃત્યુથી અમે તેને ઉગારી લઈએ છીએ, હવે રવાનું કાપ કારણ નથી. ”

આ જ્ઞાનરૂપી કવચનો અદિમા છે. જ્ઞાની મનુષ્ય મૃત્યુને પશુ કહી કહે છે, 'હાં, આ વખતે અને મરવા પશુ કુરસત નથી, ન્યારે સમય મળશે ત્યારે જોવારી.' જ્ઞાનીને મૃત્યુના પાસ બાંધી શકતા નથી. રેવોના સ્થલ તેની ઉપર બા કરી શકતા નથી. માર્મર્મા મૃત્યુના કાપથી રક્ષાય કરનાર એક માત્ર જ્ઞાન જ છે. પમદ્વિતોનું કાપ દૂર કરનાર શુદ્ધ જ્ઞાન જ હોય છે. આ પ્રકારે આ જ્ઞાનનો જ અપકાર છે.

ન્યાં ન્યાં વેદમત્રિમા મૃત્યુનું કાપ દૂર કરવાની વાત કહી છે, ત્યાં આ જ્ઞાનથી જ મૃત્યુભય દૂર થાય છે એમજ સમજવું જોઈએ. મૃત્યુનું કાપ દૂર કરનાર જ્ઞાન પશુ વિરુદ્ધ છે. આધુર્વેદ આ શ્રવનીય જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. તેનું સરાશરૂપે વધુન વેદમત્રિમા રથાને રથાને બાવે છે. આ સક્રતર્મા પશુ તે જ્ઞાન ધેનું આધુ છે, જુઓ—

રજસ્તમઃ મા ઉપગાઃ । મા પ્રમેષ્ઠા ॥ (મં. ૧)

"૧જ એટલે ભોગ શ્રવન અને તમ એટલે જ્ઞાનહીન શ્રવન આ બે હીન શ્રવનો તને પ્રાપ્ત ન થાય. તે બંનેથી દૂર રહેવાથી તું મરીશ નહિ." આ મંત્ર શ્રવનીય વિદ્યાનો એક મુખ્ય મંત્ર છે. રમેશ્રુથી શ્રવન અને તમેશ્રુથી શ્રવન આપુષ્પનો નાશ કરે છે. એવું શ્રવન બંધિત કરવું નહિ, જેથી મૃત્યુથી બચવું અશક્ય થાય. રમે અને તમેશ્રુથી શ્રવનનું ૧૭ અને ક્ષણે ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે—

કદમ્બલલઘનારધુષ્ણતીક્ષ્ણકક્ષવિદ્યાહિનઃ ।

આદારા રાજસસ્વેષ્ટા દુઃશ્ચોક્તામયમદ્ઘઃ ॥ ૧ ॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિપયુર્વતે ચ યત્ ।

વચ્છિદ્ધમપિ જામેષ્યં મોજનં તામસમિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

(મ. ગી. અ. ૧૭)

રજો રાગાત્મકં ચિદ્ધિ વૃષ્ણાસંજ્ઞસમુદ્ભવમ્ ।

તાન્નિવષ્ણાતિ કૌતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

તમસ્યજ્ઞાનસં ચિદ્ધિ મોહનં સર્વવેદિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તિવષ્ણાતિ મારસ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનમાવૃત્ય દુઃ તમઃ પ્રમેદે સંજયતયુત ॥ ૯ ॥

અપ્રકાશોડપ્રવૃત્તિચ પ્રમાદો મોહ યય ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયતે વિદુઃ કુચનન્દન ॥ ૧૧ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસક્તિયુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમાસિ મૃદયોનિષ્ઠા જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃશ્ચમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સત્યાર્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોમ યય ચ ।

પ્રમાદમોહી તમસો મયતોડ્ઝાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ઋર્ષ્યં ગચ્છન્તિ સત્યસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ

અધર્યગુણધૃતિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

(મ. ગી. ૧૪)

"કર્મ, ખાદ્ય, પાન, વસ્તુ, મરમ, લીધું, રક્ષ અને પેટમાં લાવતી એવો આદાર રાજસ લોહિને બાવે છે અને તે દુઃખ, શોક અને રોગ ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે. તથા ક્ષણ પહેલાં બનાવેલો, રસરસિત, અશય વાસવાનો, રાત્રી કરી રાખેલો, હેંદો અને અપવિત્ર ખોરાક તામસ લોહિને બાવે છે.

"રમેશ્રુથી શરવણ હોવાથી તૃપ્ત અને આલસિનું મૂળ છે. તે ૧૬ ધારણ કરનારા મનુષ્યને કર્મપાશમાં બાંધે છે. તમેશ્રુથી અજ્ઞાન મૂક છે, તે બધા દેહધારી માનવોને મોહમાં સપડાવે છે અને તેને અસાવધાની, આગસ અને નિદ્રાના પાશમાં બાંધે છે. તમ જ્ઞાનને દારી પ્રમાદ કરે છે. ન્યારે તમે શ્રુથી રૂંદિ થાય છે ત્યારે, અજ્ઞાન, મનદા, અસાવધાની અને મોહ પેદા થાય છે. રમેશ્રુમાં મૃત્યુ સ્વાધી દેહધારી કર્મસંનિવોર્તિ નમ્મ સે છે અને તમેશ્રુમાં મરવાથી મૂર્ચ્ચાનિમાં પેદા થાય છે. રમેશ્રુનું ૧૭ દુઃખ અને તમેશ્રુનું ૧૭ અજ્ઞાન છે. સરવશ્રુથી જ્ઞાન, રમેશ્રુથી લોભ અને તમેશ્રુથી અસાવધાની, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. સારિત્કમનુષ્ય ઉપર હરે છે, રાજસ મધ્યમાં રહે છે અને હીનશ્રુના કરણે તમેશ્રુથી અધોગતિ પામે છે."

આ પ્રકારે રમેશ્રુ અને તમેશ્રુથી અવનતિ થાય છે. ખાદ્ય આ સક્રતર્મા કહ્યું છે કે (રજઃ તમઃ મા ઉપગાઃ) રમેશ્રુ અને તમેશ્રુ પાસે જતા નહિ. કારણ કે તેથી અવનતિ નિશ્ચત થશે જ. રમેશ્રુ અને તમેશ્રુથી રોગ પણ વધે છે અને આશ્લેષે મૃત્યુ પણ થાય છે, ખાદ્ય રમેશ્રુ અને તમેશ્રુપાસે ન જવું જોઈએ એવો ને ઉપદેશ આ સ્થાનમાં આપ્યો છે તે અત્યંત ગદ્ગદનો છે. દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતારે તે ઉપદેશ તરફ આસ પાળ આપવું. તે ઉપદેશ રૂંદિ આરપૂર્વક જીવવાર કહી છે—

ન વૈ તત્ર ધ્રિયન્તે નો યન્થધર્મં તમઃ ।

સોડરિષ્ટ ન મરિપ્યસિ ન મરિપ્યસિ, મા વિમેઃ ॥
(મં. ૨૪)

“ જે હીન તમોગુણને સ્વીકારતા નથી તે મરતા નથી, તે હિંસિત થતા નથી, નિશ્ચયથી તે મરતા નથી, માટે તે જીતે નહિ. ” અહીં કેટલું ભારપૂર્વક કહ્યું છે જુઓ. જે તમોગુણની પાસે જતો નથી તે મરતો નથી; કારણ મરવાનો અર્થ જ એ છે કે તમશ્ચ અધિકારથી ઘેરાયે જવું. જે તમોગુણને પોતાની અંદર વધવા દેશે નહિ તે અધિકારથી કેવી રીતે ઘેરાયે જશે ?

અધિકારે પ્રકાશવર્તુળને ઘેરી લેવું, પ્રકાશવર્તુળ નાનકડું થવું તે શ્વેતુ છે. આ વિષે પ્રથમસ્કતની સમાસોચનામાં લખ્યું છે તે જુઓ. તે આ મંત્રની સાથે વાંચવાથી આ મંત્રનો આશય સારી રીતે ધ્યાનમાં આવશે. તમોગુણ વધવાથી શ્વેતુની સંભાવના છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે તમોગુણથી દૂર રહો. બાલ કારણથી જે શ્વેતુ થાય છે તેને પણ હટાવવાં જોઈએ. તે કારણે નીચેના મંત્રોમાં આખા છે—

આરાદરાતિં નિર્ક્ષતિં પરો પ્રાદિં ક્રવ્યાદ-પિશાચાન્ ।
રક્ષો યત્ સર્વં ધુર્મતં તન્મ દવાપ દુર્મસિ ॥

(મં. ૧૨)

પરિત્યા પાતુ સમાનેશ્વોડમિચારાત્સર્વધુમ્યઃ ।

અમન્નિર્મંથામૃતોડતિજીઘો મા તે હાસિપુરલષઃ
શરીરમ્ ॥

(મં. ૨૬)

યે મૃત્યવ્ય એકશતં યા નાપ્ત્વા મતિતાર્યાઃ ।

મુચ્ચન્તુ તસ્માન્નાં દેષા અર્ધેશ્વાનરાદધિ ॥

(મં. ૨૭)

આ મંત્રોમાં શ્વેતુના જુદા જુદા કારણો કહ્યાં છે, તેનું અનુક્રમે વિવરણ જુઓ—

૧ અરાતિ = જે (રાતિ) પરોપકાર કરતો નથી, સ્વાર્થો જીવન ગણે છે, તેને અરાતિ કહે છે. કંલુસ અરાતિ છે. જે બધા ભોગો પોતે આંડેલો જોમવા માગે છે તેને અરાતિ કહે છે; તેવી રીતથી આશુ ક્ષીણુ બને છે.

૨ નિર્ક્ષતિ = [નિર્ક્ષતિ વિષે પહેલા સૂક્તના વિવરણમાં પણ વિસ્તારથી લખ્યું છે] આ દુર્ગતિથી આશુષ્યનો હાથ થાય છે.

૩ પ્રાદિ = પ્રાદી તે રોગોનું નામ છે જે દીર્ઘકાલ સુધી રોગીને ઊંડા નથી, પકડી રાખે છે. જે જલદી દૂર થતા નથી. આ રોગોથી બચવું જોઈએ. કારણકે તેથી આશુ ક્ષીણુ બને છે.

૪ ક્રવ્યાદ = માંસ ખાનારા, આ પણ રોગજનુઓ છે જે રોગોનું માંસ ખાતા રહે છે અને રોગીને કૃશ-નબળો બનીવે છે. સિંહ-આદિ પશુઓને પણ ક્રવ્યાદ કહેવાય છે. નરભક્ષક મનુષ્યને પણ ક્રવ્યાદ કહેવાય છે. આ પ્રકારે ક્રવ્યાદ અનેક પ્રકારના છે. તેમનાથી બચવું જોઈએ, દીર્ઘ-જીવન ઇચ્છનારાઓએ તેમના તાલે ન થવું જોઈએ.

૫ પિશાચ = શરીરનું લોહી પીનારા અને માંસ ખાનારા, રોગજનુ અને પૂર્વોક્ત હિંસકપ્રાણી પિશાચ છે. તેમનાથી પણ બચવું જોઈએ.

૬ રક્ષઃ = રક્ષણ કરવાના બહાને પાસે આવે છે અને કપટથી સર્વસ્વ હરી લે છે. આ તો રોગજનુ પણ છે. તેમજ સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં અત્યાચારી શત્રુ પણ તેમાં ગણાય છે. રક્ષક સ્વરૂપથી તે બધાનો બોધ થાય છે.

૭ દુર્મૃત = જે કંઈ પણ ખરાબપણું છે તે બધું જ દૂર કરવું જોઈએ. દરેક પ્રકારની ભ્રાષ્ટને હટાવવી જોઈએ.

૮ ત્મઃ = અજ્ઞાન, હીનતા વગેરે બધા તમોગુણના પ્રકાર દૂર કરવા જોઈએ. તેથી દરેક પ્રકારની અવનતિ થાય છે અને જીવન અધવાયુ થાય છે.

૯ રજાઃ = [વિષે પહેલાં લખ્યું જ છે, આ શબ્દ ૮ માં કહ્યો બીજા સૂક્તમાં નથી; તે પહેલાં સૂક્તમાંનો અહીં લીધો છે.]

૧૦ અમિચારઃ = સમાનેશ્વઃ સર્વધુમ્યઃ (અમિચારઃ) આપણા જેવાં, જે આપણી સમ્યક્તાવાળા ભાઈઓ છે, તેમના તરફથી દુઃખલા થાય છે. આ દુઃખલા વિષાતક હોવાથી તે કારણે વિષાતિ અને શ્વેતુ પણ થાય છે. તેથી પોતાના બધું-બાંધવોમાં એક વિચાર હોવો જોઈએ જેથી આશુ-વધવામાં મદદ થાય છે. આ એક પ્રકારના દુઃખલા થવા, એવા બીજા પ્રકારના દુઃખલા પણ હોય છે; (વિવરમેશ્વઃ અવનચ્ચુશ્ચઃ અમિચારઃ) આપણાથી તદન જુદો એવી સંસ્કૃતિના શત્રુઓ વડે જે દુઃખલા થાય છે તેથી પણ અકાળે શ્વેતુ થાય છે. તેથી આ પ્રકારના શત્રુ હમેશ માટે દૂર કરવા

કરશે તે નિયમપૂર્વક ચાલવાથી તેને સાબ અવરુપ થશે જ.
આ મંત્રથી તેવે રિશાસ દરેકના મનમાં નિર્માણ થઈ
શે છે. નિયમપૂર્વક ચાલનારની કદિ અધીરનિ થતી નથી.
જનવેદસ અગ્નિ પામેથી દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરના વિષે નીચેના
મંત્રમાં કહ્યું છે—

મયેષ્ટે વ્રાણમમૃતાદાયુષ્મતો યન્થે જાતયેદસઃ ।

યથા ન દિવ્યા અમૃતાઃ સજૂરસસ્તંતે કૃણોમિ
તદુત્તે સમૃદ્ધયતામ્ ॥ (મં. ૧૩)

“ તારે પ્રાણ, આયુષ્ય વપારનાર જનવેદ અગ્નિથી પ્રાપ્ત
કરે છું. જેથી તું અમર થઈ મરીશ નહિ. આ તારું અમરત
પ્રાપ્તિનું કામ સફળ થાય. ” જાતવેદ અગ્નિથી દીર્ઘાયુ
પ્રાપ્તિનેા સંભવ આ મંત્રમાં ખતાવ્યો છે અગ્નિ આયુ
આપનાર છે, જ્ઞાન અને ધન, શ્રવન અને અમરત
આપનાર છે. વેદમાં અગ્નિદેવતા આ કામ વધુન કામ છે.
અગ્નિ પારોથી આ યજ્ઞો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરના જોઈએ
તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો અમને લાગે છે કે અગ્નય-
ધર્મ નિદિષ્ટ સોનું પાને વગેરે પદાર્થના પ્રયોગથી તેમજ
લક્ષ્યાતક, કેશર, ચિત્રક વગેરે વનસ્પતિના પ્રયોગોથી મનુષ્ય
નિરોગીતા અને દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે સિવાય
અગ્નિ સમ્બંધેના અર્થ જહરાગ્નિ પણ છે અને જેના સ્તરીમાં
આ અગ્નિ સારી અવસ્થામાં છે તેને નિરોગીતા અને દીર્ઘ-
શ્રવન પ્રાપ્ત થવામાં થ ॥ નથી તેમજ જે ઝીપાધિ પ્રયોગ
વડે જહરાગ્નિ ઉત્પન્ન કામ કરનારો હોય છે તે બધા
ચિત્રિસાના પ્રયોગો આમાં સમાવિત થઈ શકે છે.

જહરાગ્નિ

જહરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો હોય છે. મન્દ, તીક્ષ્ણ, વિષમ
અને સમ, એ આ જહરાગ્નિના ચાર ભેદ છે તેનું વૈવેક
જો બોધમાં આ પ્રકારે વર્ણન આવે છે—

મન્દસ્તીકણોડય વિષમઃ સમઘોષિ વયુર્વિધઃ ।

કફવિનાનિલાધિકયાન્નાસાર્યાજ્ઞાઠરોડનલઃ ।

વિષમો વાતજ્ઞાન્રોગાન્તીકણઃ પિત્તનિમિસકાન્ ॥

કટોત્પત્તિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંમધાન્ ॥

સમા સમોદ્ગરશિતા માશ્વા સમ્યગ્વિવપચયતે ।

સ્વત્યાપિ નૈવ મન્દોદ્ગરિયમાગ્નેસ્તુ વૈદિજઃ ॥

કદાચિત્પચયતે સમ્યક્કદાચિચ્ચ ન પચયતે ॥

તીક્ષ્ણાગ્નિરિતિ તં વિદ્યાત્સમાગ્નિઃ શ્રેષ્ઠ ડચયતે ॥

(આ. નિ)

“ વિષમ જહરાગ્નિ વાતરોગો નિર્માણ કરે છે, તીક્ષ્ણ અગ્નિ
પિત્તરોગ વધારે છે, મન્દાગ્નિ કફવિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. સમાગ્નિ
ઉત્તમ પ્રમાણમાં આયુષ્ય અર્જ થોડા રીતિથી પચાવે છે.
મન્દાગ્નિ, તીક્ષ્ણાગ્નિ અને વિષમાગ્નિ આ જહરા અગ્નિ સાર
નથી તેમનાથી પચનક્રિયા કદિ થાય છે, કદિ થતી નથી
પરંતુ જે સમાગ્નિ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ” એટલે આરોગ્ય
અને દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરવાની કસ્ટા શખનારા લોકોએ
સમાગ્નિ પોતાનામાં રિચર કરવો જોઈએ આ અગ્નિનું રધાન
પોતાના રેદમાં જુઓ—

વામપાર્શ્વાધિતં નામોઃ કિઙ્ગિલ્લોમસ્ય મણ્ડલમ્ ।

તન્મયે મણ્ડલં સર્વે તન્મયેડગ્નિર્વ્યવિષ્ણતાઃ ॥

અરાયુમાત્રમ્કલ્પઃ કાચ્ચકોશચ રીવયત્ ॥ (બા)

તેમજ—

સર્વો વિદિધિ યથા તિષ્ઠન્ તેજોયુક્તૈર્ગમસ્તિમિઃ ।

વિગ્રોવયતિ સર્થાણિ વસ્તુલાનિ સર્વોસિ ચ ॥

તદ્વચ્છટીરણાં મુક્તં જ્વલનેનામિમાષિતઃ ।

મયૂલૈ પચયતે ક્ષિપં નાનાવ્યજ્જનસંસ્કૃતમ્ ॥

ચૂલકાણેષુ સાવેષુ વયમાત્રઃ પ્રમાણતઃ ।

કુમોર્કાત્પતદ્દેષુ ચાલમાઙ્ગોડવનિષ્ઠતે ॥

(૧૨૦ પ્રો)

“ દુડીના ૩ મ જાગે સોમન ડવ છે, મધ્યમાં સૂરજનું
મંજલ છે, તેમાં અગ્નિ ઠીક રીતે રહ્યો છે. જેમ કંઈની આડે
દિવા હોય તેમ ” આ અગ્નિને સમ શખવાનું કામ માલ્યસનુ
છે. બધા વેદોએ પણ આજ કામ કરવું જોઈએ. તેજ રીતે-
જેમ સૂરજ આકાશમાં રહી પોતાના કિરણો વડે બધા જગ-
રથાનોને સુકાવે છે, તે રીતે આ જહરાગ્નિ પ્રાણીઓએ
આયુષ્ય અર્જ પોતાના કિરણો વડે પચાવે છે. રશૂલ રૂદવાળા
પ્રાણીઓમાં જહરાગ્નિ જવ જોડેલા હોય છે આરોગ્ય નાના
શ્રવણ પ્રાણીમાં તે વાળ જોડેલા હોય છે. ” તેના વડે બધા
જનનું પચન થાય છે, આશરૂ રિચર રહે છે અને દીર્ઘ-
શ્રવન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સૂરજની સામે મનુષ્ય વાજના
આવવાથી અમરા પેવાવજાહિર દવા અનેક દિવસો સુધી
રહેતાથી, સ્વેદશક્તિ પ્રાપ્ત ન હોવાના કારણે પ્રાણીઓની
પચન શક્તિ ઠીલી થાય છે, તેજ પ્રકારે પ્રાણીઓની
અંદરનો જહરાગ્નિ પ્રતીત રિષિતમાં ધણે સખન ન રહ્યો
તો પચનશક્તિ ઓછો થાય છે, રોગ વધે છે અને શ્રવનની
મર્યાદા ઠીલી થાય છે, આ પ્રકારે જહરાગ્નિ સમ અને

વિષમ રિયતિ એડે પ્રાણીઓની જીવન મર્યાદા સંબંધિત છે. તે કારણે (મંત્ર ૧૩ માં) અગ્નિને એટલે જહરાગ્નિને (આયુષ્મત્) જીવનવાળો એટલે જીવન વધારનારો, જેની પાસે આયુ છે, (અમૃતઃ) અમર, રોગ વગેરે ઓછા કરનારો, જેની પાસે રોગ અને મૃત્યુ આવતા નથી, (ઝગ્રોઃ પ્રાણ) આ જહરાગ્નિથી પ્રાણશક્તિ, જીવનશક્તિ વધે છે વગેરે વિશેષણો યોગ્ય છે આ બધા વિશેષણોના અર્થથી વર્ણવેલો એવો જહરાગ્નિ છે એમ સમજવું જોઈએ. તેના નીચે આપેલા સંસ્કૃતનામો શરીરમાં રહેતા જહરાગ્નિનેડે કેવા બંધ બેસતા છે તે જુઓ—

- ૧ તન્ન-ન-પાસ્ = શરીરને ન પાકનારો, શરીરનું પતન ન થવા દેનારો.
- ૨ પાવક = પવિત્રતા કરનારો.
- ૩ હુતમુક્, હૃષ્યમુક્ = અગ્નિ ખાનારો.
- ૪ પાચનઃ = પચન કરનારો.
- ૫ આઘયાશા, આશયાશઃ = પેટમાં મળેલું અગ્નિ ખાનારો.

આ જહરાગ્નિના નામે કેટલા સાધું છે તે વાચક જોઈ શકે છે. આ પ્રકારનું જહરાગ્નિનું વર્ણન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં છે. હવે અગ્નિના શુદ્ધ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કયા લખ્યાં છે તે જોઈશું—

(અગ્નિ તાપઃ) વાતકફલ્લગ્નતાશીતકમ્પન્નઃ ।
અમાશયકરઃ રક્તપિત્તકોપનચ ॥ (રાજ ૦ બા ૦)

' અગ્નિને તાપ વાત, કફ, રત્નધતા, શીત અને કંપને દૂર કરે છે, રક્ત અને પિત્તને પ્રકાશ કરે છે. આભાશય એટલે પેટને દીક કરે છે. ' જો અગ્નિતાપથી પશુ વાત, કફ અને શીત સંબંધિ રોગોમાં લાલ થાય છે તો દરરોજ હવન કરનારાઓ અને હવનના અગ્નિથી પેતાનું શરીર તપાવનારા લોકોને ઓછામાં ઓછો આવા રોગોથી તો બચાવ પ્રાપ્ત થાય છે. હવન વડે આ એક લાલના વૈદ્યક ગ્રંથોના પ્રતિપાદન દ્વારાસિદ્ધ થયો છે. હવે ઔષધિ ઉપયોગનો વિચાર કરીશું—

ઔષધિ પ્રયોગ

દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક ઉપાયો છે, તેમાં ઔષધિ સેવન આ પશુ એક ઉપાય છે. યોગ્ય ઔષધિઓનું યોગ્ય રીતે સેવન કરનાથી રોગ દૂર થાય છે. આરોગ્ય વધે છે અને દીર્ઘ-જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ સક્રિયતા કહ્યું છે—

દર્શાં અમૃતસ્ય શ્નુષ્ટિ આરમ્ભસ્વ । (મં. ૧)

' હે મનુષ્ય ! તું આ અમૃતરસનું પાન કરવાનો આરંભ કર, ' એટલે જો જીવનવધ'ક ઔષધિરસ છે તેમનું યોગ્ય રીતે સેવન કર ! ' અમૃત-શ્નુષ્ટિ ' નો અર્થ અમરત્વ આપનારું રસપાન છે. એવા રસનું સેવન કરવું જોઈએ કે જે અમરપણને વધારનારું હોય. અમરપણનો અર્થ દીર્ઘ-જીવન, દીર્ઘ આરોગ્ય અને રોગોથી પૂર્ણપણે દૂર રહેવું. જે ઔષધિરસો આ શુદ્ધોને વધારે છે તેમનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. તેથી કહ્યું છે—

કૃણોમ્યસ્મૈ મેવજં, મૃત્યો મા પુરુષં વર્ધીઃ ॥ (મં. ૫)

' આ માણસ માટે રોગ જતો રહે એ ઉદ્દેશ્યથી હું ક્ષમા બનાવું છું. હે મૃત્યો ! હવે આ પુરુષનો વધ કરતો નહિ ' આ મંત્રમાં રૂપક છે કે પહેલાં કહેલી વિવિધ પ્રકારની ચિકિત્સા-ઓ વડે માણસ પૂર્ણ રોગ મુક્ત થાય છે અને તેનું મૃત્યુભય દૂર થઈ જાય છે. આ રીતે નીચેના મંત્ર જુઓ—

જીવલાં નચારિયં જીવન્તીમોપચીમહમ્ ।

ત્રાયમાણાં સહમાનાં સહસ્વતીમિદ્ધ હુવે દમા
અરિદ્યનાતયે ॥ (મં. ૬)

' હું આ રોગીના સુખનો વિસ્તાર કરવા માટે જીવન આપનારી અને કદિ કોઈ જાતનું નુકસાન ન કરનારી, રક્ષણ કરનારી, રોગને હટાવનારી, બળ વધારનારી જીવન્તી નામની ઔષધિ આપું છું. ' આ મંત્રમાં જીવન્તી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવાનું વિધાન છે. આ ઔષધીનું નામ જીવન્તી એટલા માટે છે કે આ ઔષધિ માણસને દીર્ઘજીવન આપે છે. (ત્રાય-માણા) રોગોથી બચાવે છે, આરોગ્ય આપે છે, (સહસ્વતી) બળ આપનારી છે, મનુષ્યને બસશામી કરનારી છે, એટલું જ નહિ પશુ (સહમાના) વિવિધ રોગોને હટાવનારી, તેમને નાશ કરનારી, આ પ્રકારે અનેક રીતે (ત્રાયમાણા) મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે. આ ઔષધિ કદિ કોઈનું કશું નુકસાન કરતી નથી (ન ચારિયા) હંમેશ કોઈને કોઈ રૂપે લાભ આપે છે. જીવન્તી ઔષધીનું એવું વર્ણન વેદોમાં છે. આ જીવન્તી ઔષધિ વિશે વૈદ્યક ગ્રંથોમાં નીચે જણાવેલ વર્ણન મળે છે—

તેના કૂલો અત્યંત મીઠું હોય છે તેથી તેને ' જીવણાક ' કહે છે. તેના મધુર અને અમધુર એવા બે ભેદ છે. મધુર જીવન્તીથી ત્રિદોષ દૂરે છે અને અમધુર જીવન્તીથી પિત્ત દૂર

નેહ્યો, કાષ્ઠ કાષ્ઠના ઉપર દુપ્રભો ન કરે અને બધા આનંદ પ્રસન્ન રહી સુખેથી રહે.

૧૧ કારીરં અસયઃ મા ક્ષસિયુઃ= કાષ્ઠ બીજા પ્રકારે ચનાસ આશય યત્યુ પશુ યાચ નદિ બધા લોક (અ-મત્રિઃ) તર્પા જેવા ન હોય (અ-મૃતઃ) અકાળે ન મરે અને (અતિજીવઃ) દીર્ઘકાળ સુખી જીવતા રહે. માણસે આ ત્રણ બાજનો સાધ્ય કરવા જેવી છે, મર્થા જેવું ન રહેતું, અકાળે ન મરતું અને અતિ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરતું. તેની વિશદ ત્રણ બાજનો છે. એક મર્થા જેવું થતું, રોગ વગેરેથી ક્ષીણ થતું, બીજું અકાળે તથા મજાદિથી પીડિત થતું અને અવધાયુ થતું. માણસના પ્રયત્નો આ આપતિઓને દૂર કરવા માટે હોવા જોઈએ.

૧૨ દક્ષાતં સૂરયયાઃ ઔસોએઃ યત્યુ છે. એટલા અનેક પ્રકારના યત્યુ છે, તે બધાને ઢલાવવા એ અનુષ્ઠાની મુખ્ય ફરજ છે. જીવનવિદ્યાના નિયમોને અનુકૂળ વ્યવહાર ન કરવાથી આ બધા અપયત્યુ યાચ છે જે મદાચત્યુ છે તે દૂર થશે પરંતુ ઢલેશ નદિ, અપયત્યુ સો હોય અથવા વધારે હોય, તે બધા દૂર થઈ શકે છે.

૧૩ નાપ્ટ્વાઃ= જે બીજા નાશક સાધનો છે તે પશુ (અતિસાર્યા) દૂર કરવા યોગ્ય છે. જે જે કારણે અનુષ્ઠ માણસો નાશ થાય છે, ખાત થાય છે, ક્ષીણતા થાય છે, અવનતિ થાય છે, ઉભાને શેકાષ બળ છે તે બધા કારણો દૂર કરવા અત્યંત વ્યવસ્થક છે.

૧૪ સદમાસુ મુક્ષુ- ઉપર કહેલી વિપતિઓમાંથી બચવું તેનું નામ મુક્ષિન છે. આ મુક્ષિત અનુષ્ઠ આ લોકમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે પ્રાપ્ત કરવી અનુષ્ઠનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. ' સૈમ્યનર ' ની કૃપાથી આ મુક્ષિન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સૈમ્યનર તેને કહે છે જે (સિમ્ય) બધા (નર) અનુષ્ઠોનો એક અમેલ સંઘ હોય છે. આનંદ સંઘે પોતાનો એવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ કે જેથી બધાનું સુખ વધે, બધાની ઉન્નતિ થાય અને કાષ્ઠ પાછળ ન રહે. સંઘટિત પ્રયત્નોથી બધાનું ભવું થઈ શકે છે. સંઘટના એ માનવોની ઉન્નતિનો અપમંત છે.

આ પ્રકારે આ મંત્રોમાં માનવી વિપતિના કારણો આપ્યા છે અને તે દૂર કરવાના ઉપાય પશુ કહ્યા છે, વાચ્યોએ તે વિશે વિશેષ વિચાર કરવો.

આ પહેલાં બતાવ્યું છે કે વેદને ત્રણ બાજનો સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છે- (૧) એક (અ-મત્રિઃ) લોકો મર્થા જેવા ન હોવા જોઈએ, હૃદયુદ્ધ, નિરોગી અને સુદૃઢ મનના જોઈએ. (૨) બે (અ-મૃતઃ) લોકો અમર જીવનથી મુક્ત એટલે અમરથી સુખમય જીવનવાળા બનવા જોઈએ અને (૩) ત્રણ (અતિજીવઃ) લોકો માણસ દીર્ઘાયુ થવા જોઈએ. વેદને અભીષ્ટ છે કે માનવસમાજ એવો બને, આ વાત બીજા શબ્દોથી નીચેના મંત્રમાં પ્રમાણ કરી છે-

તે અદિત્યમાના અરવિદિઃ અસ્તુ । (મં. ૧)
દ્વાર્ષીય માયુઃ પ્રવરં તે દયામિ । (મં. ૨)
અર્ધં ઝીવતુ, મા મૃત, ઇમં સમિરયામિ, સર્વમાય
દદાસ્તુ । (મં. ૪)

" તારી વૈદ્યવસ્થા અવિહિત થાય. તારા માટે દીર્ઘજીવન ઉત્પદ્યેષે ધારણ કરું છું. આ માણસ જીવતો રહે, મરે નહિ. તેને સત્યવેત કરું છું. તે પૂણ્યિય થઈ અઢી રહે "

આ બધા મંત્રોમાં અનુષ્ઠનું જીવન દીર્ઘ થવા યોગ્ય એવા સમાજની રચના કરવાના સૂચક છે. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિની તેમજ સમાજની અંદરનું પાપ ઓછું થવું જોઈએ, તેની રચના આપતો મંત્ર આ જુઓ--

અપસેચ્ય દુરિતં પશ્ચમાયુઃ । (મં. ૭)

" પાપને દૂર કરી દીર્ઘજીવન ધારણ કરો. " આજ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે. જ્યાં સુધી અંતર્ગત પાપ છે ત્યાં સુધી આયુ ક્ષીણ થશે. વ્યક્તિનું પાપ વ્યક્તિનાં યાચ છે અને સંઘનું પાપ સંઘમાં યાચ છે, આ યાચે વ્યક્તિની નેમ સંઘની આયુ પશુ ક્ષીણ થાય છે. તેથી પાપને કાઢવું દીર્ઘાયુ પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. જ્યારે પાપ દૂર થશે ત્યારે અનુષ્ઠ સો વરસના જીવન માટે સાધ્ય થશે

ઝીવતાં જ્યોતિઃ અર્વાદ્ય અચ્ચેહિત્વા શતગારદાય
આહરામિ । (મં. ૨)

તે ઝીવાતયે વરિષ્ઠિ દયામિ । (મં. ૬)

" જીવિત લોકોની જ્યોતિ પાસે જ ન તને સો વર્ષના દીર્ઘજીવન માટે હું પ્રારણ કરું છું તારા માટે સો વર્ષનું જીવન નિશ્ચય કરું છું. "

આ સો વર્ષની આયુ અર્વાદ્યના નિમિષ જે સોજોએ પોતાનું જીવન પાષરિહન, પવિત્ર કર્યું છે, પુણ્ય સંતમથી મુક્ત કર્યું છે તેમને માટે થઈ શકે છે. આ પ્રકારે દીર્ઘજીવન જોડે

મનુષ્યના પાપપુણ્યનો સંબંધ હોય છે. વાયુઓએ તે વાતનો અવશ્ય વિચાર કરવો.

પ્રાણધારણા

દીર્ઘામુ પ્રાપ્ત કરવા માટે સરીરમાં પ્રાણ સ્થિર રહેવો જોઈએ. પ્રાણ જ્યાં સુધી અચકત અવસ્થામાં સરીરમાં રહેશે ત્યાં સુધી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે કે—

તે અલું વાયુઃ પુનઃ આમરામિ । (મં. ૧)

“ તાર્ક જીવન અને પ્રાણને તારી અંદર ફેરવી શકે છે ” વાયુઓને વિશ્વાસ પેદા થાય કે જો કોઈ કારણે કોઈના પ્રાણ અત્યંત નિર્જન થાય તો પણ તેમાં ફરી બળ ભરી શકાય છે, એટલા માટે આ કહ્યું છે. તે કારણે નિર્જન થયેલા પ્રાણને દનાય ન થવું, નિર્જનતા ન થવું, પણ ઉત્સાહ ધારણ કરવો કે ફેરવેલી આગામી સારા આત્મા ફરી નવું બળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પોતાની અંદર પ્રાણનું જીવન ફરી સંચારીત કરે છે. આ કેવા પ્રકારે સાધ્ય કરાય છે તેની વિધિ આ છે—

ઘાતાત્તે પ્રાણમાધિદું સ્વર્ગાધિદું તથા । યત્તે મનસ્થાયિ તસ્યારયામિ સંચિત્સ્વાક્ષરેવદ જિહ્વા-લપન્ ॥ (મં. ૩)

“ વાયુથી પ્રાણ, સૂરજ પાસેથી દૃષ્ટિ તારા માટે પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે તું બધા અંગોથી યુક્ત થા. મન પણ તારી અંદર સ્થાપિત કરે છે તું જીવંતથી બાપણ કર. ” અહીં જીવનનું સાધન બતાવ્યું છે. વાયુથી પ્રાણ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂરજથી આંખોને તેજ મળે છે, સૂરજનું દર્શન કરવાથી આંખના ધણા રોગ દૂર થાય છે. સવાર સાંજ અનિમેષ આંખે સૂરજ તરફ જોવાથી ધણાની નજર સુધરી ગય છે અને જેમને ચક્ષુ રોગ થયો તો જ વાંચી શકાય એમ હતું તે ચક્ષુ વગર વાંચી શકતા થયા છે. તેજ પ્રમાણે જેમને પ્રાણ-સ્થાનના રોગ હોય છે, કાંઈ, રાજ્યક્રમા વગેરે તેમજ રક્ત સ્થાનના પાંડુ રોગ વગેરે હોય છે તેમને પણ શુદ્ધ વાયુના સેવનથી અને યોગ્ય પ્રાણવામાદિ યૌગિક ઉપાયોથી ફરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ પ્રકારે ચત્તિકા, જલ્મ, અગ્નિ, સૂરજપ્રકાશ, વનસ્પતિ, ઔષધિ, ચંદ્રપ્રકાશ, વિવ્રુત વગેરેના યોગ્ય સેવન અને ઉત્તમ પ્રયોગથી ફરી ઉત્તમજીવન અને દીર્ઘ-

જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય પ્રાપ્તિનું અનિ સંક્ષિપ્ત સાધન આજ છે. મનુષ્યના બધા અંગો, અવયવો, દૃષ્ટિયા વગેરે બધાના સુધારો આ રસ્તે થઈ શકે છે. આ ઉપાય વિનામૂલ્ય ધણા ભાગે થઈ શકે છે અને યુક્તિ-પૂર્વક કરવાથી નિષ્કલ્મશ લાભ થાય છે. આ નિસર્ગચિકિત્સાનો મૂલમંત્ર છે. વાયુઓએ તે દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો. આ ઉપાય કષ્ટ રીતે કરવો જોઈએ, તે વિશે નીચેના મંત્ર મનનપૂર્વક જોવા જોવા છે—

અગ્નિ જાતમિથ પ્રાણેન સ્વા સંચમામિ । (મં. ૪)

“ નવીન ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની જેમ પ્રાણથી તને બળ આપું છું. ” યદ્ય કુંડમાં, ચૂસમાં અથવા ખીજા કોઈ સ્થળ ઉપર અગ્નિ સળગાવેલા રહે તો સરખાતમં યોગ્ય સુક લાકડા અગ્નિમાં રાખ્યા પછી દળવે દાઘે પવન ધીમે ધીમે આપવો પડે છે અને સહેલાઈથી બળે એવી સુકી લાકડીઓ અગ્નિમાં નાખવી પડે. નહિં તો અગ્નિ ઓલવાઈ જવાનું ભય રહે છે. તે પ્રકારે અમાર પ્રાણને સહેલાઈથી પચન થાય એવું યોગ્ય અન્ન આપવું જોઈએ. પ્રાણવામાદિ યોગસાધન પણ યોગ્ય યોગ્ય કરવા જોઈએ. દવા અને પદ્ધતિ સેવન પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં કરવું જોઈએ. એમ ન કરે તો લાભના બાંહે દાની થશે. માટે કહ્યું છે કે અગ્નિ સળગાવવા જેમ પ્રાણની શક્તિ ધીમે ધીમે વધારવી જોઈએ. યોગસાધન, ઔષધિ સેવન, તેમજ ખીજા ઉપાયોથી આરોગ્યવધન અથવા દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ સુયોગ્ય પ્રમાણમાં આ બધું કરવું જોઈએ. સરીરમાં પણ આ જીવન, અગ્નિ છે. હવનના અગ્નિની જેમ તેને ધીમે ધીમે વધારવો પડે છે. આ નિયમ દરેક વાયકે પ્થાનમાં રાખવો જરૂરી છે. કારણ કે ખીજા બધા સાધનો હોવા છતાં આ નિયમનું પાલન ન કરવાથી લાભની આશા કરવી વ્યર્થ છે. પણ આ રીતે જો લોકો પોતાનો લાભ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે તેમને નિઃસંશય ફાયદો થશે જ. તેથી કહ્યું છે—

કૃણોમિ તે પ્રાણાપાનો જરો સૃષ્ટ્યું દીર્ઘમાયુઃ

સ્વસ્તિ ।

(મં. ૧૧)

“ હું તારો પ્રાણ અને અપાન, મળ્યૂત કરું છું તારું વૃદ્ધત્વ, તારું યૃત્યુ અને તારું દીર્ઘજીવન વગેરે આપનોમાં તારું કલ્યાણ થાય એવા પ્રવંશ કરું છું. ” જો કોઈ માણસ ઉપર કલા મુજબ પોતાના માટે દીર્ઘ આયુ મેળવવા પ્રયત્ન

થાય છે. મધુર છત્રાન્તીનો રસ મંદિ, સ્તીતવીર્મ અને પરિપાક પજુ મધુર હોય છે. તેનાથી દષ્ટિરોગ દૂર થાય છે અને ધન્ય ભાગે બધા જ રોગ દૂર થાય છે. વા. મ. અ. ૧૫ માં (વરા શાકેપુ જીવન્તી) સમીમાં છત્રાન્તી શાક શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું છે. વેદશાસ્ત્રમાં 'જીવન્તી' નો અર્થ યુગવેલ (યુક્તી), દરિદ્રી, મેદા, કાશી, દરિણી, મધુરશ, સમી, એદશા છે. તેના નામ 'જીવન્તી, જીવન્તીયા, જીવા, જીવના, મંગલ્યનામધેયા, જીવ્યા, જીવદા, જીવવાર્ષી, જીવમદ્રા, મદ્રા, મંગલ્યા, યશસ્વા, જીવદદા, પુત્રમદ્રા, જીવદુવા, સુલ્લંકરી, જીવપત્રી, જીવપુર્ણી, સંસ્કૃતમાં અને વેદક માં યોગ્ય છે. આ નામોથી ૨૫૪ થાય છે કે આ વનરપતિ છત્રા આપનારી છે. તેથી તે વિશે કહ્યું છે—

જીવન્તી સ્વર્ણવર્ણીમા મુરારૂજા ચ ।

જીવનોષોમાજીવન્તી નામ ॥ (મદ. વ. ૧)

'આ છત્રાન્તી ઓપધિનો રંગ સોના જેમ છે, તે સૌરાષ્ટ્ર (શાકીયાવાસ) માં થાય છે. તેનાથી દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાણે તેનું નામ છત્રાન્તી છે.'

તેના યુગ્મ— 'મધુર, સ્તીત, રક્ત-પિત્ત, વાત, ક્ષય, દાહજ્વરનો નાશ કરનારી કૃષ્ણ વધારનારી વીર્મ વધારનારી, રક્ષાત્ત ધર્મવાળી અને જૂનરોગ દૂર કરનારી છે.

જીવન્તી ક્ષતિલા સ્વાતુ-ભિંગ્ધા લોપત્રવાપદા ।
રસાયના યલ્લકરી ચક્ષુધ્યા પ્રાદિણી લઘુઃ । (ભા. ૦)
ચક્ષુધ્યા સર્વલોપત્રી જીવન્તી મધુરા હિમા ॥

(અત્રિ. અ. ૧૬)

આ પ્રકારે આ છત્રાન્તી ઓપધિના યુગ્મે છે વાચકોએ આ ઓપધિનું સેવન કરવું. વેદક અંધમાં તેના વિવિધ પ્રયોગ લખ્યા છે અને સુધોગ્ય વેદ દ્વારા તેના સેવન વિધિનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ ઉત્તમ ઓપધિ છે અને આરોગ્ય, બળ અને દીર્ઘશ્વન આપનારી છે, તેજ પ્રકારે નીચેના મંત્રો જોવા જેવો છે—

શિર્ષે તે સ્તાં ઘાવાણિયી અસંતાપે મમિશ્ચિયી ।
શં તે સર્વ માતપતુ શં વાતો વાતુ તે દ્યૌઃ ॥
શિવા મમિ રક્તનુત્વાપો દિશ્વઃ પયસ્વતીઃ । (મ. ૧૪)
શિવાસ્તે સન્ધોપવથ ડ ત્વાદાર્પમધરશા ડત્તર્ત

સત્રસ્વાલિયો રક્તોર્ત સર્વાવશ્મસાણુમા ॥ (મ. ૧૪)

'યુક્તો અને યુક્તોલેહના બધા પદાર્થો તારા કોષ ન વધારે, એટલું જ નહિ પણ તે તારા માટે ઓપધિ' અને શોભા આપે. સૂરજ તારા માટે સુખ આપે, વાયુ તને સુખ આપે, પાણીથી તને આનંદ પ્રાપ્ત થાય, ઓપધીઓ તારા સુખ વધારે, આ ઓપધીઓ જૂનિ પાસેથી આણેલી છે સૂરજ અને ચંદ્રમા તારા રક્તનું કરે. 'આ મંત્રોમાં કહ્યું છે કે જગતના પદાર્થો એટલે ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી, જમીન, વનરપતિ, તેજ એવા અનંત પદાર્થો મનુષ્યનું સુખ વધારે મનુષ્યને શાંતિ આપે મનુષ્યનો સંતાપ વધારનારી ન થાય તેનું તાર્કિક એમ કે આ બધા પદાર્થો યોગ્ય રીતે વપરાય તો મનુષ્યનું સુખ વધારનારા થાય છે. આ પદાર્થોના ઉપયોગ કરવાની વિધિ વેદકમંથોમાં એટલે આયુર્વેદમાં લખી છે. જે વાચકો લાજ ચેતવવા ચાહવા હોય તેમણે તેના અભ્યાસ કરવો. આ સંબંધે નીચેના મંત્ર જોવા લાયક છે—

મન્ત્રેઃ શરીરમસિ પારતિષ્ઠ્યુ રક્ષોદાસિ સપાનદા ।
અથો સમીવચાતના પુલકનુર્મ મેવજમ્ ॥ (મ. ૨૮)

'અમિનું' શરીર રોગોને પાર કરનાર છે, તે અમિનું શરીર રક્ષણે (રક્ષ જન્મુએ) નો નાશ કરે છે તેમજ બીજા કનુઓને દૂર કરે છે. આ પ્રકારે તે આશસ્વના બધા રોગોને દૂરારે છે. આ યુગ્મ નામક ઓપધિ છે. અમિનું આ વર્ણન દરેક ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે અમિ રોગોથી પાર કરનારો છે. બધાં જુદા જુદા રોગ વધે છે ત્યાં અમિ પ્રગટાવવાથી રોગની દુરાત્મ્યો દૂર થઈ જાય છે અને ત્યાં નિરોગીતા થઈ જાય છે. માટે જે ગામમાં સાંસિકે રોગો ધન્ય પ્રસરી છે, તે ગામમાં નાકે-નાકે, ચોકે અને ચોરે, મલી-મલીમાં સોટો થઈ કરવામાં આવે તો તે લાભકારક થશે દાહમાં ફાળે માન્યઓમાં અને રક્ષાઓમાં તેથી જ આમ સજાડવામાં આવે છે.

અમિને 'રક્ષો-દા' એટલે રક્ષકનો સંદારક કહ્યું છે. અહીં રક્ષક રક્ષક, તેમજ રક્ષક શબ્દનો અર્થ રામબીજ છે રોગ બીજોને નાશ અમિ કરે છે. આરોગ્યના જે બીજા કનુ છે તેમનો પણ નાશ અમિથી થાય છે. રાજનું વરો નધા રોગબીજનું નામ રક્ષક છે. આ રક્ષકો—

યે અષ્ટેપુ વિવિધ્યાન્તિ વાંચેષુ પિયતો જનાન્ ।

(વા. મ. ૧૬૧૨)

‘ જે અન્ન અને પીવાના પાત્રો એટલે ખાવાપીવાના પદાર્થોમાંથી પેટમાં જન્મ વિવિધ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ’ આ વર્ણન રોગબીજોનું છે. રોગબીજ અન્ન અને પાણી દ્વારા પેટમાં જન્મ છે અને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમનું નામ રદ અને રક્ષક વગેરે અનેક છે. અહીં અમિ આ રોગ બીજરૂપી રાક્ષસોનો નાશ કરનારો છે એમ કહ્યું છે તેજ પ્રકારે અમિ આમાશયના રોગોને દૂર કરનારો (સર્માવચ્ચાતનઃ) છે. તેનું વર્ણન આ સૂક્તની વ્યાખ્યામાં કર્યાતમાં કર્યું છે.

અમિ આ એક ‘ પુ-ત્તુ-દ્વુ ’ નામનું ઔષધ છે. આ પુત્તુ થું છે તેનું વિવરણ કર્યું જોએ. ‘ પુ ’ નો અર્થ (વચને) ‘ પવિત્ર કરવું, મળ દૂર કરવો, શુદ્ધ કરવું ’ એવો છે. ‘ ત્તુ ’ નો અર્થ (વૃત્તી) ‘ શક્તિ, વધવું, સંવર્ધન થવું ’ એવો છે અને ‘ દ્વુ ’ નો અર્થ (ગતૌ) ‘ ગતિ, પ્રગતિ ’ વગેરે છે. જેથી ‘ પવિત્રતા, શક્તિ અને પ્રગતિ થાય છે ’ તેને પુત્તુ ઔષધિ કહે છે. ચિકિત્સામાં થું કરવું તેનું વિધાન આ શબ્દમાં કહ્યું છે. વૈદ્ય રોગીના શરીરમાંથી રોગને દૂર કરવા ત્રણ બાબતો કરવી- (૧) પુત્તુ-રોગીનું શરીર શુદ્ધ, પવિત્ર કરવું. (૨) દ્વુ-શરીરની શક્તિ કરવી, પુષ્ટિ કરવી, શરીર બળવાન બનાવવું અને (૩) દ્વુ-શરીરની આરોગ્યવશ્યામાં પ્રગતિ કરવી. ચિકિત્સાકે આ ત્રણે બાબતો કરવી જોએ તો જ રોગને પ્રતિકાર થઈ રોગ દૂર થશે. ચિકિત્સાના આ ત્રણ મુખ્ય કાર્ય છે. જે આ કાર્યો કરે છે, તેને ઉત્તમ યજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીર શુદ્ધિ, શરીર બલવર્ધન અને વ્યાધિ પ્રતિકાર આ ત્રણ ભાગ છે આ ત્રણ ભાગોનો વિચાર કરવાથી પૂર્ણ ચિકિત્સા થાય છે. ‘ પુ-ત્તુ-દ્વુ ’ આ એક શબ્દ વેદની ચિકિત્સા શૈલી સારી રીતે બતાવી છે. આ સર્વાંગપૂર્ણ ચિકિત્સા પદ્ધતિ છે.

વેદે આ એક શબ્દમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ કેવી ઉત્તમ રીતે બતાવી છે તે જુઓ. આ રીતીનું અવલંબન કરનારા વૈદ્યો મુખનો વિસ્તાર કરે છે—

મૃદતં શર્મં યદ્વચ્ચતમ્ । (મં. ૭)

“ સુખી કરો અને શાંતિ પ્રદાન કરો. ” ઉપર કલા મુજબ ‘ પવિત્રતા, શક્તિ અને પ્રગતિ ’ કર્તાથી બધા લોગ સુખી થશે અને શાંતિ અનુભવશે એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી. સુખ, શાંતિ અને દીર્ઘજીવન આજ આ દુનિયામાં માણસો મેળવવાના છે, તેનું સ્પષ્ટિકરણ કરવા નીચેના મંત્ર છે—

મરિષ્ઠઃ સર્વાન્નઃ સુધુઙ્ગરસા શતદાયન,
આત્મના મુજમમ્નુતામ્ । (મં. ૮)

“ આ પ્રકારે બધા અંગો અને અવયવોથી પૂર્ણ, અક્ષીણ અવયવવાળો, ઉત્તમ શાંતી, શુદ્ધાવસ્થામાં સો વરસ સુધી જીવિત રહેનારો, બની પોતાની શક્તિથી બધા લોગ પ્રાપ્ત કરનારો થાય. ” એટલે આ માણસ અતિ શુદ્ધાવસ્થા સુધી જીવતો રહે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં, પણ પોતાની શક્તિથી અને પોતાના પ્રવર્તનોથી, પોતાના માટે લોગ પ્રાપ્ત કરે. પરાવલંબી ન બને, અંતઃસુધી સ્વાવલંબન શીલ રહે. અહીં વેદનો આદર્શ બતાવ્યો છે. કેવળ અતિ શુદ્ધ થવું વેદને અભિપ્રેય નથી, પણ અતિ શુદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી અને બળવાન બની રહેવું એ વેદનું સામ્ય છે. પ્રત્યેક અવયવ સુદૃઢ થાય, બધા અવયવો અને દિગ્ધોષી ઠીક અવસ્થામાં રહે. બધ, રિધર રહે અને આ બધું રહેતાં માણસ વૃદ્ધ થાય આવો વેદનો આદર્શ છે. વેદ કહે છે કે બીજા ઉપભોગો પણ માણસે લેવા ઉત્તમ કપડા પહેરવાં અને સુખેથી રહેવું. તે વિશે નીચેના મંત્ર જુઓ—

યત્તે વાસઃ પરિપાનં વાં તીર્થિ કુણુપે ત્યમ્ ।

ચિધં સે તન્વે તત્કૃષ્ણઃ સંસ્પર્શદ્રૂક્ષ્ણમસ્તુ તે ॥

(મં. ૧૬)

“ જે તારું ઝોલવાનું વસ્ત્ર છે તે તું કમર ઉપર બાંધે છે તે કપડું તારા શરીરને સુખદાયક થાય અને તે સ્પર્શ માટે નરમ હોય. ” અરમચ્છું ન હોય. આ મંત્રનો આશય સ્પષ્ટ તો એવો લાગે છે કે સુંદર અને સારા કપડાં, જેમના સ્પર્શ શરીરને સુખદાયક હોય છે, તેવા સાગમાં સારા કપડાં માણસે પહેરવાં અને શરીરનું સુખ માણવું. તે પ્રકારે દળબળ કરી મુખની સુંદરતા વધારવા વિશે નીચેના મંત્ર મનન કરવા થાય છે—

યત્સુરેણ મર્ચયતા સુતેજસા ઘસા ઘપસિ
કેશદમસ્ય । જુમં મુલ્લં મા ન આયુઃ પ્રમોયીઃ ॥

(મં. ૧૭)

“ જેનું વાળંદ સ્વચ્છતા કરનારા તેજ ધારવાળા અઘ્નાથી વાળ અને મૂછોનું સુંડન કરે છે, તેથી મુખ સુંદર દેખાય છે પરંતુ આ સુંદરતા કાંઈના આયુષને નાશ ન કરે. ” ઉત્તમ અસ્ત્રાથી દળબળ બનાવી મુખની સુંદરતા વધારવાનો

ઉપદેશ વેદે આ પ્રકારે આપ્યો છે. વાળ વધારવાથી મોટું શોભાદીન અને છે અને દળમન કમવવાથી તેજ મુખ સુંદર દેખાય છે, આ કહેવાનો ઉદ્દેશ એવો કે માણસે દળમન કરાવી પોતાના મુખની સુંદરતા વધારવી. કાંઈ માણસે પોતાનું મોટું શોભાદીન રાખવું નહિ. બધા લોકો સુંદર, આરોગ્યમંપન, બળવાન, પૂર્ણાંત્ર અને કર્તવ્યનિરપર થાય. આ વેદનો ઉપદેશ છે. તેજ પ્રકારે ઉત્તમ ભોજનના વિધિઓ પશુ વેદનો ઉપદેશ બોલા ચોગ્ય છે—

શિષો તે મીતિયયાવસાસાવદોમધૌ ।

પતો યદમં વિ ઘાથેતે યજ્ઞો મુચ્ચતો બ્રહ્મણઃ ॥

(મં. ૧૮)

“એના અને જય કલ્યાણકારક છે. કહી દોષને કહી કરનારા અને ખાવા ખીંકા દોષ છે. તે વક્ત્ર સોમને દર કરે છે અને દોષોથી મુક્ત કરે છે.” બોજન વિશે અનેક મંત્રો વેદમાં છે, તેમનો અન્ન વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી, અહીં કેવળ એટલું જ બતાવવું છે કે બોજનના વિવિધ પદાર્થો પશુ વેદે કહ્યા છે એટલે જ પ્રમાણે વેદબલ્ય, આરોગ્ય અને દીર્ઘશ્વન માટે અગ્રહણીય કરે છે તે મુજબ સુંદર વસ્ત્રો અને ઉત્તમ ભોજન વિશે પશુ સૂચન કરી માણસની મુખસમૃદ્ધિ વધારે છે. આ બોજન નિર્વિધ હોવા વિશે સૂચના વેદ સમયસર આપે છે, વાચકો તે નીચેના મંત્રમાં જોઈ શકે છે—

યદક્ષનાસિ યસિવયાસિ ધામ્યં કૃષ્ણાઃ યયઃ ।

યદાધં યદનાધં સર્વં તે અક્ષમયિવં કૃણોમિ ॥

(મં. ૧૯)

“પોતાથી ઉત્પન્ન થનારું ને બનાજનું ખાવ છે, ને દૂધ વગેરે પેપપદાર્થોનું પીએ છે તે બધું ખાવા ચોગ્ય અને ને ન ખાવાની વસ્તુ હોય, તે બધું કું નિર્વિધ બનાવું છું.” એટલે તે બધું ખાનપાન વિષરહિત થાય. અહીં વિષયી બચવાની સાચા રહેવાની સૂચના બતાવેલી છે. અનુષ્ઠના ખાવાપીવામાં, મદ્ય, ગાંધ, બાજ, અદીશુ, તમાકુ, ચા, કેફી વગેરે અનેક પદાર્થો વિષમય છે, તેમનો પસિંજામ વિષરપ છે. એવા પદાર્થો ખાવાથી મનુષ્યનું આરોગ્ય બગડે છે અને મનુષ્ય અસ્વાસ્થ્ય થાય છે. તેથી માણસે વિચાર કરવો કે ને પદાર્થો કું ખાઉં પીઉં છું તે કેવા છે? નિર્વિધ છે ને કે

આરોગ્ય વધારનારા અને દીર્ઘશ્વન આપનારા છે કે કેમ? એવો વિચાર કરી મનુષ્ય પોતાનું ખાનું-પીનું સાચું કરતો પદાર્થો જ ખાવાપીવામાં આવતા જોઈએ પરંતુ ખાણે વિષમય પદાર્થોની લાસઅર્થ હસી પોતાની દાની કરી લેવી ચોગ્ય નથી. તેથી માણસે દમિશા ઉત્તમ ઉપદેશ સાંભળે જોઈએ. તેથી કહ્યું છે—

ઉપદેશાનુઃ કાર્યં

અધિ યદિ મા, રમધાઃ શ્વએમં, તર્થેવ સમસર્વદાવા દ્વાસ્તુ । (મં. ૭)

“ઉત્તમ ઉપદેશ કર, ખરાબ કામ ન કર, આ માણસે દુનિયામાં મોકલે, તારા નિયમોનુસાર ચાલતો આ માણસ પૂર્ણશ્વન યુક્ત બની અહીં રહે.” ઉપદેશો બાવા પ્રમાણે ઉપદેશ જનવાને કરવો અને જનતાને એવા રસ્તે અભાવું કે બધા લોકો ઉપદેશ સાંભળી ખરાબ કાર્યથી દૂર રહે, દુનિયામાં જતાં ધર્મનિયમાનુકૂલ થાશે અને આરોગ્ય યુક્ત બળવાન અને પૂર્ણાંત્ર થાય. તેમજ બધી પ્રકારની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે—

અસ્મિ અધિમૃદિ, હમં ક્યસ્વ, અયં દતાઃ ઉવ્ય વત્તુ ।

(મં. ૮)

“આ માણસે ઉત્તમ ઉપદેશ કર, એની ઉપર દયા કર અને તેને એવો માગે બનાવ કે જેથી તે અહીં પોતાની ઉન્નતિ કરે.” ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે. ઉપદેશોની બાવી જવાબ ફાટી છે, કે તેઓ સમૃદ્ધ લોક ઉપર સારા શુભ સંસ્કાર કરે, તેમને શુભ માગે બતાવે અને તેમને સરળ ઉન્નતિ માગે” દોરે. ને દેશના અને રાષ્ટ્રના ઉપદેશો આ રીતે પોતાનું જ્ઞાન પ્રચારવું કર્તવ્ય સારી રીતે કરે છે, ત્યાંના લોકો નિરોભી સુદૃઢ, કોપાયું તેમજ પરમપુરુષાર્થો હોય છે. પરમપુરુષાર્થો માણસ પોતાના જીવનનો સારો ઉપયોગ કરે. મનુષ્યના જીવનનું ઉત્તરદાવિત્ય તેના ઉપર જ હોય છે આ વાત કાંઈએ ભૂલવી નહિ.

સમર્થવિભાગ

શક્તં તે યુતં દાવનામ્ને યુગે ત્રીપિ વાવારિક કુપમઃ ॥

(મં. ૨૧)

ઘરવે ત્વા હેસન્તાય ધસન્તાય પ્રીપ્ત્યાય પરિ દક્ષસિ । વર્ષાણિ તુમ્યં રયોનામિ વેતુ વર્ધન્તઃ કોવધીઃ ॥

(મં. ૨૨)

અદ્રે ત્વા રાત્રયે ચોમાચ્યાં પરિ વ્રજસિ ॥ (મં. ૨૦)

“ હું તારું જીવન સો વરસનું અખંડિત કરું છું, તેમાં બે સપ્તિકાલના મોડાં, ઠંડી ઉન્દાળો અને વરસાદ આ ત્રણ કાલ અને માત્ર, તારુણ્ય અને વૃદ્ધ્ય આ ચાર અવસ્થાઓ છે. વસંત, શ્રાવણ, વર્ષા, શરદ, હેમંત વગેરે ઋતુ તારા માટે શુભાશરક થાય. દિવસ અને રાત્રીના સમય માટે હું તને સોંપી દઉં છું. ”

દીર્ઘજીવનની આયુર્મયાદા સો વરસની છે, તે સો વરસમાં, વરસમાં બે અયન, છ ઋતુઓ અને ત્રણ કાલ એટલે ઠંડી, ઉન્દાળો અને વરસાદ આ ત્રણ સમય છે. પ્રત્યેક દિવસમાં બે સપ્તિકાલ અને દિવસ નેમજ રાત્રીનો સમય એટલા સમય.

વિભાગ હોય છે. આ સમયવિભાગ માટે માણસ સોંપાયેલો હોવો જોઈએ. સમય વિભાગ માટે માણસ સોંપાયેલો હોવો એનો અર્થ એવો કે સમયવિભાગ અનુસાર માણસે પોતાના કાર્યો કરવાં. તેથી ધર્મ કામ થાય છે અને ઉત્તરિનો નિશ્ચય પણ થઈ જાય છે. તેથી આ મંત્રોના ઉપદેશથી એ બોધ લે કે માણસે સમયવિભાગ અનુસાર કાર્યો કરવાં, નિર્ઘંક સમય અગાડવો નહિ પોતાની પાસે જે સમય હોય તેના યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સમયનો વ્યય વ્યર્થ થવો ન જોઈએ.

આ સંકેતમાં ઉત્તમોત્તમ ઉપદેશ અપાયેલો છે, જે વાચકો આ આદેશાનુસાર ચાલશે તેમને નિઃસંશય લાભ મળશે જ. વિશેષતઃ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારાઓ આ સૂત્રથી બહો બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

દીર્ઘાયુ

કાંઠે ૭, સૂક્ત ૫૩

(પ્રશ્ન:- મજ્ઞા । દેવતા:- બ્રાહ્મ, શુદ્ધસ્તિ, અશ્વિનૌ વ ।)

અમુન્નભૂયાદધિ યદ્યમસ્ય વૃહસ્પતેરમિશસ્તેરમુશ્વઃ ।

પ્રત્યૌહતામશ્વિનાં મૃત્યુમસ્મદેવાનાંમયે મિપજા શર્ષામિઃ ॥ ૧ ॥

સં ક્રામતું મા જહીતું શરીરં પ્રાણાપાનૌ વૈ સયુજાંવિહ સ્તામ્ ।

શૃતં જીવ શરદો વર્ષમાનોઽમિષ્ટે ગોપા ંષિપા વસિષ્ઠઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— હે વૃહસ્પતે ! હે અગ્ને ! તુ (યત્ અમુન્ન-ભૂયાત્) જે પરલોકમાં થનારી (યમસ્ય અમિશસ્તેઃ અમુશ્વઃ) યમની પાતાનાઓથી મુક્ત કરે છે. હે (દેવાનાં મિપજૌ અશ્વિનો) દેવોના વૈશો અશ્વિદેવો ! (શર્ષામિઃ મૃત્યું અસ્મત્ પ્રાપ્તિઃ) સક્રિતઓ વડે મૃત્યુને અભારથી દૂર કરો. [૧]

હે પ્રાણ અને અપાનો ! (સં ક્રામતાં) શરીરમાં સારી રીતે સંચાર કરો. (શરીરં મા જહીતં) શરીરને છોડના નહીં. તે બંને (રહ તે સયુજૌ સ્તામ્) અહીં તારા સહચારી બની રહે (વર્ષમાનઃ શરદઃ શૃતં જીવ) વધતો હું સો વરસ જીવતો રહે. (તે અષિપાઃ વસિષ્ઠઃ ગોપાઃ અગ્નિઃ) તારો અષિપિનિ નિરાસક અને રક્ષક તેજસ્વી દેવ છે. [૨]

આવાર્થ— મૃત્યુ પછી પરલોકમાં જે દુઃખ થાય છે તેનાથી માણસનો જત્યાવ થાય અને મનુષ્યની શક્તિઓની ઉત્તતિ થઈ તેના મૃત્યુથી જત્યાવ થાય. (૧)

મનુષ્યના શરીરમાં પ્રાણ અને અપાન શરીર રીતે સંચાર કરતા રહે. તે જટહી શરીરને ન છોડે. તેજ જીવના સહચારી બે મિત્રો છે. મનુષ્ય વધતો સો વરસ સુધી જીવતો રહે, મનુષ્યનો રક્ષક, પાલક, સંવર્ધક અને અહીંજી જીવન સુખમય કરનારો એકમાત્ર પરમેશ્વર છે (૨)

૯ [અધર્વ. ૪]

આયુર્યન્તે અતિહિતં પરાચેરણામ્ પ્રાણઃ પુનરા વાર્ષિતામ્ ।

અમિષ્ટદાહાનિર્મિત્તેરુપસ્થાત્તદાત્મનિ પુનરા વૈજ્ઞયામિ તે

॥ ૩ ॥

મેમં પ્રાણો દ્વાસીન્મો અપાનોવિદ્વામ્ પરાં ગાત્ ।

સમર્પિમ્ય એનં પરિં દદામિ ત એનં સ્વસ્તિ જરસે વહન્તુ

॥ ૪ ॥

મ વિંશતં પ્રાણાપાનાવનદ્વાહાવિય મ્જમ્ । અયં જરીમ્ણઃ શ્વેતુવિરરિષ્ટ દુર વર્ષતામ્

॥ ૫ ॥

આ તેં પ્રાણં સુવામસિ પરાં યક્ષ્મં સુવામિ તે । આયુર્નો વિશ્વતોં દધદુપમર્મિર્વરેણ્યઃ

॥ ૬ ॥

ઉદ્વયં તર્મસસ્પરિ રોદન્તો નાકંમુત્તમમ્ । દેવં દૈવત્રા સૂર્યમર્ગન્મ્ જ્યોતિરુત્તમમ્

॥ ૭ ॥

અર્થ — (તે યત્ આયુઃ પરાચૈઃ અતિહિતં) તારૂં જે શ્વન વિરૂદ્ધ મતિના કારણે પડી ગયું છે, તે સ્થાને (તો પ્રાણઃ શાપાનાઃ પુનઃ આ દ્વાતાં) તે પ્રાણ અને અપાન ફરી આવેા. (અમિષ્ઠઃ મિષ્ઠતેઃ ઉપસ્થાત્ તાત્ પુનઃ આદ્યાઃ) તે તેજસ્વી દેવ દુર્ગતિની પાસે ફરી શાવે છે. (તે આત્મનિ તત્ પુનઃ આવેશયામિ) તારા અંદર તેની ફરી સ્થાપના કરે છે. [૩]

(હમે પ્રાણઃ મા દ્વાસીમ્) તેને પ્રાણ ન ઊઠે અને (અપાનઃ અવહાય પરાં મા ગાત્) અપાન પણ તેને ઊઠી દર ન ભય. (સમર્પિમ્યઃ એનં પરિં દદામિ) સાત અધિષ્ઠા પાસે તેને યોગુ' છું. (તે એનં જરસે સ્વસ્તિ વહન્તુ) તેઓ અને વહાવર્યા સુધી સુખપૂર્વકે લઇ ભય. [૪]

હે પ્રાણ અને અપાન ! (વર્ષે વનદ્વાહી રવ પ્રતિશતં) જેમ બજારે એકાગ્રામાં પેસે છે તેમ તમે બંને પ્રતિષ્ઠ થાઓ. (અયં જરીમ્ણઃ શ્વેતિઃ) આ ધરપણ સુધીને પૂર્ણશ્વનનો ખાળનો છે, આ (દુર વિરરિષ્ટ વર્ષતાં) અહીં યોગી ન થતાં વધેતા રહે. [૫]

(તે પ્રાણં આ સુવામસિ) તારા પ્રાણને દુ પ્રેરીત કરું છું. (તે યક્ષ્મં પરાં સુવામિ) તારા ક્ષયરોગને દુ દર કરું છું. (અયં વરેણ્યઃ અગિઃ) આ શ્રેષ્ઠ અગ્નિ (નઃ આયુઃ વિશ્વતઃ દધત્) આયુ બધા પ્રમાણથી અમારી અંદર ધારણ કરે. [૬]

(યયં તર્મસઃ પરિં ઉત્) અમે અંધારા ઉપર અહિં, ત્યાંથી (ઉત્તરં માકં રોદન્તાઃ) શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં આરોહણ કરી, (દેવત્રા ઉત્તમં જ્યોતિઃ સૂર્યં અર્ગમ્) બધા દેવાના રક્ષક ઉત્તમ તેજસ્વી સૂર્ય-અથવા ના ઉત્પાદક દેવને પ્રાપ્ત થઈશું. [૭]

ભાવાર્થ — જે શ્વન વિરૂદ્ધ આચારના કારણે પડી ગયું છે, તેને પ્રાણ અને અપાન ફરી લઇ આવે અને અહીં સ્થાપિત કરે, તેજ તેજસ્વી દેવ દુર્ગતિમાંથી, શ્વનને પાછું શાવે અને તેની અંદર સુરક્ષિત રાખે. (૩)

આ મનુષ્યના પ્રાણ અને અપાન તેને ઊઠી ન ભય. સપ્તર્ષિની બનેલા જે સપ્તહાનેદિધા છે, તેમની સમીપ આ શ્વને ઊઠી દળેને ઊઠે તેઓ અને સો વર્ષનું પૂર્ણશ્વન આપે. (૪)

શરીરમાં પ્રાણ અને અપાન વેગથી સવાર કરે અને આ શરીરમાં મૂકેલા દીર્ઘશ્વનનો ખાળનો વધારે. (૫)

તારા પ્રાણને પ્રેરિત કરવાથી તારા દેહો દુર થશે અને તારૂં શ્વન વધશે. (૬)

અમે અંધારાને ઊઠી પ્રકાશ મેળવના ઉત્તિ કરી રહ્યાં છોએ, ઉપર સ્વર્ગમાં આરોહણ કરી બધાના રક્ષક તેજસ્વી દેવને પ્રાપ્ત કરીશું. (૭)

દીર્ઘાયુ

દીર્ઘજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ?

આ સૂક્તમાં દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. તેથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર વાચકોએ આ સૂક્તનું વધારે મનન કરવું. દીર્ઘજીવન આપનારા બે દેવો છે. તે પોતાની શક્તિઓથી મનુષ્યનું મૃત્યુથી રક્ષણ કરે છે, આ બે દેવો તે દેવોના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમાર અથવા અશ્વિદેવો અશ્વિદેવો કોણ છે અને ક્યાં રહે છે, તે વિષે વિચાર કરી નક્કી કરવું જોઈએ. તેનો વિચાર આમ થઇ શકે—

દેવોના વૈદ્યો

અશ્વિનીકુમાર દેવોના વૈદ્ય છે, આ મંત્રમાં પણ તેમને—

દેવાનાં મિવજૌ । (મં. ૧)

“ તેઓ દેવોના બે વૈદ્યો છે, ” એમ કહ્યું છે. દેવે અહીં દેવો કોણ છે અને તેમની ચિકિત્સા કરનારા આ વૈદ્યો કોણ છે, તે એક વિચાર કરવા સાધક પ્રશ્ન છે. તેમના નામોનો વિચાર કરતાં એક નામ મુખ્યત્વે અમારી નજર સામે આવે છે, તે ‘ નાસતર્યૌ ’ છે. (નાસ-તર્યૌ=નાસ-ર્યૌ) નાકના રથાને રહેનારા નાક એ પ્રાણનું રથાન છે, પ્રાણના રથાને રહેનારા આ બે ‘ નાસ-ઉચ્છવાસ ’ અથવા ‘ પ્રાણ-અપાન ’ જ છે. પ્રાણ અને અપાન આ બે દેવો આ શરીરમાં રહી આ શરીરમાં જે ઉદ્વિગ્ન રથાનોમાં અનેક દેવતાગણ છે તેમની ચિકિત્સા કરે છે. પ્રાણથી પુષ્ટિ થાય છે અને અપાન વડે રોષે દૂર થાય છે. આ પ્રકારે રોષેને દૂર કરી અને પુષ્ટિ આપી આ બે દેવો આ બધા ઉદ્વિગ્નની ચિકિત્સા કરે છે. અહીં એવો અર્થ જોતાં તેમનું ‘ નાસ-ર્યૌ ’ નામ બરાબર સાચું છે એમ પ્રતિત થાય છે. જો પ્રાણ અને અપાન અશકત થયા અથવા તેમાંથી કોઇ પણ એક કામ કરવામાં અસમર્થ બન્યો તો ઉદ્વિગ્ન પણ પોતાપોતાના કાર્ય કરવામાં અસમર્થ બને છે. એટલે ઉદ્વિગ્નના આરોગ્યને પ્રાણની તદ્દુરસ્તી જોડે સંબંધ છે. એટલે વૈદ્યોમાં અને પુરાણોમાં ‘ દેવોના વૈદ્યો અશ્વિનીકુમાર ’ નામથી જે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યો છે તે અપારમદષ્ટિએ આપણા શરીરમાં પ્રાણ અને અપાન છે અને તેજ ઉદ્વિગ્નથી દેવતાઓની ચિકિત્સા કરી આ

મનુષ્યોને દીર્ઘજીવન આપે છે. જો પ્રાણની કૃપા ન થાય તો દીર્ઘજીવન માટે શીજો ઉપાય જ નથી. આ વિચાર ધ્યાનમાં રાખી જો વાચક નીચે આપેલો મંત્ર જોશે તો તેમને તેનો બરાબર અર્થ ધ્યાનમાં આવશે.

(હે) દેવાનાં મિવજૌ અશ્વિનૌ । શશીભિઃ સુરેણું અસ્મલ્ પ્રયોહતામ્ । (મં. ૧)

‘ હે દેવોના વૈદ્યો પ્રાણ અને અપાનો ! તમારી શુદ્ધી શુદ્ધી શક્તિઓ વડે મૃત્યુને અમારી પાસેથી દૂર કરો. ’ એટલે પ્રાણ અને અપાન જ આ શરીરના બધા અંગો, અવયવો અને ઉદ્વિગ્નની ચિકિત્સા કરે છે અને તેમને ‘ પ્રાણ ’ નિર્દોષ કરી મનુષ્યને મૃત્યુથી બચાવે છે. તેથી મૃત્યુ દૂર કરવા માટે તેમની પ્રાર્થના અહીં કરેલી છે. જે દેવ જે વસ્તુને આપનારો છે તેની પ્રાર્થના તે વસ્તુ મેળવવા કરવી યોગ્ય છે. આ અર્થ મનમાં રાખી નીચેનો મંત્ર જુઓ—

(હે) પ્રાણાપાનો ! સં કામતં, શરીરં મા જહીતમ્ । (મં. ૨)

‘ હે પ્રાણ અને અપાનો ! શરીરમાં સારી રીતે સંચાર કરો અને શરીરને છોડો નહિ. ’ અહીં અશ્વિદેવોના બદલે ‘ પ્રાણાપાનો ’ શબ્દ જ છે, તેથી અમે જે અશ્વિનૌનો અર્થ ‘ પ્રાણ-અપાન ’ એવો બતાવ્યો તે સાચો જ છે. પ્રાણ અને અપાન શરીરમાં સારી પેઠે સંચાર કરે. આરોગ્ય સાચવવા માટે આ બંનેનો શરીરમાં ઊત્તમ સંચાર થવો આવશ્યક છે. શરીરમાં પ્રાણનો સંચાર યોગ્ય પ્રકારે થવા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી ધોતી, બસ્ત્ર, નેત્રિ વગેરે ક્રિયાઓ છે તે વડે શરીર શુદ્ધ થાય છે, દોષરહિત થાય છે અને પ્રાણ સંચારવડે બધે જ આરોગ્ય રિધર થાય છે. શરીરમાં પ્રાણાપાનોનું આ મહત્તર છે. વાચકો, એ આ પાત્ર મનમાં દૃઢ રાખવી અને યોગસાધન અથવા પ્રયજ્ઞ સાધનથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું, પ્રાણાપાનોનું આટલું મહત્તર છે. તેથી કહ્યું છે. કે—

દૃઢ પ્રાણાપાનો તે સયુજૌ સ્તામ્ । (મં. ૨)

‘ અહીં પ્રાણ અને અપાન બંને તારા સદચારી મિત્ર બની રહે. ’ તારો વિરોધ કરતાં ન થાય. સદચારી મિત્ર

દમેષા સાથે રહેનારા અને કદવાણ કરનારા દોષ છે. તે પ્રકારે આ પ્રાણ અને અપાન મનુષ્યના સદગતરી મિત્રો છે. માણસે તેમને તેમ માનવું અને તેમની મિત્રતા ન છોડવી. તેમ કરવાથી શું ધરો તે તેજ મંત્રમાં કહ્યું છે—

વર્ધમાનઃ શત્રું શરદઃ જીવે । (મં. ૨)

‘વૃદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયે તું સૌ વરસ છવનો રહીશ’ એટલે પ્રાણ અને અપાનને પોતાની અંદર ઉત્તમ અવસ્થામાં વૃં રાખીશ, તો તું પ્રુષ્ઠ અને બલિષ્ઠ થઇ સૌ વરસનું દીર્ઘ-શ્વન પ્રાપ્ત કરી શકીશ. દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરવાનો આ ઉપાય છે. માણસે ગોઝાશાઅમાં કહેલા ઉપાયોનો અવલંબન કરી તેમજ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી પોતાના શરીરની અંદર પ્રાણ અને અપાનને બળવાનું કરી કાર્યક્ષમ બનાવવા, તેથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થઇ શકે છે. પ્રાણ અને અપાન એ એવા સહાયક છે કે તે દોષોના કારણે ધરેલા શ્વનને ફરી પ્રાપ્ત કરી આપે છે, જુઓ—

યત્ તે આયુઃ પરાશ્ચઃ અતિહિતં પ્રાણઃ અપાનઃ
તૌ પુનઃ આ હતામ્ ॥ (મં. ૩)

‘જો તારું શ્વન દીન દોષોના કારણે ધરી ગયું છે તે પ્રાણ અને અપાન ફરી તેને સ્થાને લાવશે અને તે આયુને પુનઃ સ્થિરતાથી સ્થાપન કરશે. એટલે બધો પ્રાણાયામનો આધકાર છે ક્રમાર અથવા જીવાન અવસ્થામાં હોઇ અનિપમિત આચરણના કારણે અથવા એવો કંઇ કુબલવાદાર થઇ જવાથી અથવા બીજા કોઇ કારણે જો શ્વનદીક્ષ જની ગયું હોય તો પ્રાણ અને અપાન શક્તિથી તે દોષોને દૂર કરી અને પ્રાણ-પાસના કરનાર મનુષ્યને દીર્ઘશ્વન અર્પણ કરે છે. તેથી કહ્યું છે કે—

હમં પ્રાણઃ મા હાર્શ્વત્, અપાનઃ અવહાય મા
પરાશાત્ ॥ (મં. ૪)

‘એને પ્રાણ ન છોડે અને અપાન પણ તેને છોડી દૂર ચાલે ન જાય.’ કારણ કે પ્રાણ અને અપાન આ મનુષ્ય શરીરને ઊંડા લાગે તો બીજા કોઇ શક્તિ તેને શ્વન આપવા સમર્થ નથી. શરીરમાં રહેશે તો જ બીજા શક્તિએ સહાયક થશે બીજા શક્તિએને આ મંત્રમાં ‘સપ્તર્વિ’ શબ્દથી ઓળખાવી છે તે આ શરીરમાં રહી મનુષ્યને મદદ કરે છે—

સપ્તર્વિયં પર્વં પર્વિદામિ ત પર્વં સ્વસ્તિ જરસે
ચહન્તું ॥ (મં. ૪)

‘હું આ માણસને સપ્તર્વિઓ પાસે આપું છું, તે તેને પ્રહારથી સુધી ઉત્તમ કદવાળા રસને લઇ જાય.’ આ સમ ન્તરિએ એ સપ્તર્વિને દિયો-પાંચ કમે દિયો અને મન તેમજ શુદ્ધિ છે તે વિશે આ પહેલાં ધણીવાર લખાઇ ગયું છે. જ્યારે પ્રાણ અને અપાન ઉત્તમ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે આ સાતે દીર્ઘશ્વિ ઉત્તમ અવસ્થામાં રહે છે અને મનુષ્ય દીર્ઘ-શ્વન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રણાયાન શરીરમાં અગવાન રહેતા જોમએ. તેમનું બળ કેતું હોવું જોઇએ તે દિયે તોએનો મંત્ર જુઓ—

અનહવાદૌ મજં હવ પ્રાણાપાનો પ્રવિશતામ્ ॥
(મં. ૫)

‘જેમ માથો, બળદ ઝડપથી વાડામાં પેસે છે તેમ. પ્રાણ અને અપાન ઝડપથી શરીરમાં પ્રવેશ કરે;’ પ્રાણને શરીરમાં પ્રવેશ જોરથી થાય અને અપાનનું બહાર નિસરણ પણ ત્વરાથી થાય. તેમાં નિર્બંધના ન રહે એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અવારનવાંક વેગ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ એમ કહેવાનો મતલબ નથી. આ પ્રકારે મનનો વેગ પણ પ્રમાણમાં રહે તો આ શ્વનને અળનો ધડપણ સુધી સારી અવસ્થામાં રહેશે. તે વિશે મંત્ર જુઓ—

મયં કરિચ્ચઃ શોષાધિઃ હૃદ્ધ ચરિષ્ઠઃ વર્ષતામ્ ।
(મં. ૫)

‘આ દીર્ઘશ્વનને અળનો કમી ન થતો બહો વધતો રહે’ એટલે પહેલાં કદા મુજબ પ્રજા અને અપાન પોત પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય તો દીર્ઘશ્વનને અળનો વધતો જશે દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવાને ઉપાય પ્રાણાયાન અગવાન કરતાં જોગ છે. તે વિશે હજી જુઓ—

તે પ્રાણં આસુવામિ તે ચક્ષં પરા સુવામિ । (મં. ૬)

‘પ્રાણથી તારું શ્વન વધારું છું, અપાનથી તારો દૃષ્ટ કરું છું.’ પ્રાણ પોતાની જોડે શ્વનની શક્તિ લાવે છે તેમજ શરીર શ્વનમય કરે છે અને અપાન પોતાની સાથે સ્વપ્ને શરીરની ગદાર કાઢે છે, તેથી શરીર નિર્દોષ બને છે. તેથી આ બંને શરીરને શ્વનપૂર્ણ અને નિર્દોષ બનાવી તેને દીર્ઘશ્વન આપે છે, તે વાન નીચેના મંત્ર વાચનામાં કહી છે—

વરેણ્યઃ અગ્નિઃ નઃ આયુઃ વિશ્વતઃ દધત્ । (મં. ૬)

‘ પ્રાણી ઉત્પન્ન થનારો ગ્રેહ અગ્નિ આપણે જીવન બધા પ્રકારે ધારણ કરે. ’ અહીં પ્રાણી સાથે રહેનારો જીવનાગ્નિ અપેક્ષિત છે. પ્રાણીપાત્ર કરવાથી, વિશેષ કરી બસ્ત્ર કરવાથી શરીરમાં અગ્નિ વધે છે તેનો અનુભવ તત્કાલ આવે છે. આ સૂક્તમાં કહેલો અગ્નિ તે જ શરીરમાં રહેતો ઉષ્ણતા છે, અહીં કાંઈ બીજો બદાગનો અગ્નિ કહેલો નથી.

ત્યાર પછી સાતમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે અમે અંધકારથી દૂર થઈ ઉત્તમ પ્રકાશમાં આવીશું અને સૂરજની નૈષેતિને પ્રાપ્ત થઈશું આ મંત્રમાં જે એ વાત કહી છે, તેની જીવન વધારવાની દૃષ્ટિએ ધણી આવશ્યકતા છે. તેથી નીચે મુજબ બોધ મળે છે—

૧ ઘયં તમસઃ પરિ ઉત્ત રોહન્તઃ - અમે અંધકારથી ઉપર ચઢીશું. એટલે અંધારાના રથાનમાં રહેતું જીવનનો ખટાડો કરનારું છે, તેથી અમે અંધારાના રથાનને છોડીએ છીએ અને ઉપર ચઢીએ છીએ.

૨ ઉત્તમં નાકં રોહન્તઃ— ઉત્તમ સુખદાયક પ્રકાશપૂર્ણ રથાનને પ્રાપ્ત કરીશું, કોરણ કે પ્રકાશજી જીવન આપનારો અને રોગાદિ દોષ દૂર કરનારો છે ખાટે—

૩ દેવત્રા દેવં ઉત્તમં ડગોતિઃ સૂર્યં જગન્મ-બધા દેવોનો રક્ષક ઉત્તમ તેજસ્વી સૂરજ દેવને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. સૂરજ બધા રથાવગ જગતને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી પ્રાણીથી સૂરજને પ્રાપ્ત કરવાના કારણે અમે જરૂર દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરીશું.

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાની હજારા રાખનારા લોકોએ સૂરજ પ્રકાશવાળા ધરમાં રહેવું અને કદિ અંધારી ઓરડીઓમાં રહેવું નહિ, આ પ્રકારે દીર્ઘજીવન મેળવવા બે ઉપાય આ સૂક્તમાં કલા છે. એક પ્રાણ અને અપાનને બળવાન કરવા અને બીજો સૂરજનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો, અને અંધારી ઓરડીમાં ન રહેવું. વાચકો આ પ્રકારે આ સૂક્તનો વિચાર કરી તેમાંના અમૂલ્ય ઉપદેશનો લાભ લે

પ્રજા, ધન અને દીર્ઘજીવન

કાંડ ૭, સૂક્ત ૩૩

(ઋષિઃ—મદ્વા । દેવતાઃ—મન્ત્રીકા ।)

સં માં સિચ્ચન્તુ મરુતઃ સં પૂષા મં વૃદસ્પતિઃ ।

સં માયમગ્નિઃ સિચ્ચન્તુ પ્રજયાં ચ ધનેન ચ દીર્ઘમાયુઃ કુળોતુ મે

॥ ૧ ॥

અર્થ— (મરુતઃ માં સં સિચ્ચન્તુ) મરુતો મારી ઉપર પ્રજા અને ધનનું સિંચન કરે (પૂષા વૃદસ્પતિઃ સં) પૂષા અને વૃદસ્પતિ મારી ઉપર વૈભવ ઉત્તમ રીતે સિંચન કરે. (અયં અગ્નિઃ પ્રજયાં ચ ધનેન ચ માં સં સિચ્ચન્તુ) આ અગ્નિ મારા ઉપર પ્રજા અને ધનનું ઉત્તમ સિંચન કરે અને (મે દીર્ઘ માયુઃ કુળોતુ) મારું જીવન દીર્ઘ કરે. [૧]

દેવતાઓની સ્તુતિવાળી અને ઉત્તમ સંતાન, પુષ્કળ ધન અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય જે પ્રમાણે મેઘમાંથી પાણી વરસે છે. તે પ્રકારે મારા ઉપર તેમની વૃષ્ટિ થાઓ. એટલે પુરતા પ્રમાણમાં તે મને પ્રાપ્ત થાઓ. ‘ મરુત્ ’ વાયુ અથવા પ્રાણ છે. શુદ્ધ વાયુથી પ્રાણ બળવાન થઈ આરોગ્ય અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ‘ વૃદસ્પતિ ’ ની મદદથી જ્ઞાન અને ‘ પૂષા ’ ની મદદથી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે આ પ્રકારે અગ્નિ શુદ્ધતા કરે છે, ખાટે તેથી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થશે અને તે બધાથી પ્રજા, ધન અને દીર્ઘજીવનની વૃદ્ધિ થશે.

દીર્ઘજીવન માટે પ્રાર્થના

કાંડ ૭, સૂકત ૩૨

(કાવિ:- મદ્યાઃ । દેવતા:- આયુઃ ।)

ઉપં પ્રિયં પર્ણિમત્તં યુવાનમાદૃતીવૃષ્મં । અર્ગન્મુ વિમ્ર્ણો નમો દીર્ઘમાયુઃ કૃણોતુ મે ॥ ૧ ॥

અર્થ:- (પ્રિયં પર્ણિમત્તં) પ્રિય, રૂપિને લાગક (યુવાનં આદૃતીવૃષ્મં) જુવાન અને આદૃતિથી વધના અગ્નિની પામે (નમઃ વિમ્ર્ણઃ ઉપ અગમ) અગ્ર પારેણ કરી અને પ્રાપ્ત થયમે હીએ. તે (મે દીર્ઘ માયુઃ કૃણોતુ) મારું જીવન દીર્ઘ કરે. [૧]

દરેશન પારે પારે પ્રીત્ય અગ્નિમાં હવન કરવાથી અને તેમાં યેગ્ય નિદિત હવનીય પદાર્થોનું હવન કરવાથી ખરખરે નેનાશોમાં જીવન દીર્ઘ અને છે

દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૫, સૂકત ૩૦

(કાવિ:- ઉન્મોચનઃ, આયુષ્યામઃ । દેવતા:- આયુઃ ।)

આવર્તસ્ત આવર્તઃ પરાવર્તસ્ત આવર્તઃ ।

હૃદયં મંવ મા નુ ગા મા પૂર્વાનનું ગાઃ પિતૃનસું ધમામિ તે દદમ્ ॥ ૧ ॥

યસ્વામિચ્છેઃ પુરુષઃ સ્વો યદર્ણો જનઃ । ઉન્મોચનપ્રમોચને ઉમે વાચા વંદામિ તે ॥ ૨ ॥

યદુદ્ગ્રોદિય શેપિયે સ્ત્રિયે પુંસે અર્ચિતયા । ઉન્મોચનપ્રમોચને ઉમે વાચા વંદામિ તે ॥ ૩ ॥

યદેનસો માદુકૃતાન્તેષે પિતૃકૃતાન્તે યત્ । ઉન્મોચનપ્રમોચને ઉમે વાચા વંદામિ તે ॥ ૪ ॥

અર્થ:- (તે આયતઃ આવર્તઃ) તારી પામેમાં પામે અને (એ પરાવર્તઃ આયતઃ) તારી દૂરમાં દૂરથી (તે અર્થે હૃદયં ધમામિ) તારી અંદર પ્રાપ્તને હું અપન નાહું છું. (રહ દદમ્ અથ) અહીં જ રહે (પૂર્વાન મા નુ ગા) પૂર્વેની પાછળ જતો નહિ, (મા પિતૃનં અનુ ગાઃ) પિતૃની પાછળ જતો નહિ. એટલે વહેસો ખરતો નહિ. [૧]

(યત્ સ્વઃ પુરુષઃ) એ તારો કાષ્ઠ સંજ થી પ્રરૂપ અથવા (યત્ અરણઃ જનઃ) એ કાષ્ઠ હીન માણસ (રહા મમિચ્છેઃ) તારી ઉપર કરીઃ માનક પ્રયેગ કરે છે, તે તોના માટે હું (વાચા તે) ચોતાની વાણીથી તને (ઉમે ઉન્મોચન પ્રમોચને વંદામિ) અને છૂટવાની અને રહેવાની વિદ્યા તને કરું છું. [૨]

(યત્ સ્ત્રિયે પુંસે અર્ચિતયા) એ અર્ચિતયા પુરુષની સાથે અથવા તપ્તર દીર્ઘ યોગે એ અથવા (શેપિયે) શાપ આપે છે, તે (વાચા) વાણીથી છૂટવાની અને દૂર રહેવાની અને વિદ્યાએ હું તને કરું છું. [૩]

(યત્ માદુકૃતાન્તેષામ્) એ માનકે કરેલા પાપથી અથવા (યત્ પિતૃકૃતાન્તેષામ્) એ માપના પાપના કારણે (ચોયે) હું ઉપે છે તે (વાચા) વાણીથી છૂટવાની અને દૂર રહેવાની વિદ્યાએ હું તને કરું છું. [૪]

વાચામિ - હે રાત્રી ! તારા પ્રાણને હું દૂરના અને પાસેના ઉપાયથી તારી અંદર સ્થિર કરું છું. તે આ મનુષ્ય લોકમાં દીર્ઘજીવન સુધી રહે. મારેલા પૂર્વેની પાછળ વહેસો જતો નહિ [૧]

એ તારો ચોતાનો સંજ થી અથવા કાષ્ઠ પારકે અનુષ્ઠ, એ કઈપાતક પ્રયેગ કરે તો તેમાંથી અવચતા એ રસ્તા એ ઉન્મોચન અને બીજી પ્રયેગન છે. [૨]

સી અથવા પ્રરૂપનો કોઈ, માતા અથવા પિતાનું પાપ, પત્નિ કારણે એ પાપ થાય છે તેમાંથી અથવા મારે પાપ આપમે ઉપાય છે [૩-૪]

યસે માતા યસે પિતા જામિર્ભાતાં ચ સર્જતઃ । પ્રત્યક્સેવસ્વ મેષજં જરદદિ કૃણોમિ ત્વા ॥ ૫ ॥
 હૈદિષે પુરુષ સર્વેણ મનસા સહ । દુતૌ યમસ્ય માતું ગા અધિ જીવપુરા હૈદિ ॥ ૬ ॥
 અનુહૃતઃ પુનરેદિ વિદ્વાન્નુદયનં પથઃ । આરોહણમાક્રમણં જીર્વતોજીવતોડયનમ્ ॥ ૭ ॥
 મા વિમેર્ન મરિષ્યસિ જરદદિ કૃણોમિ ત્વા । નિરવોચમહં યક્ષમમ્જ્ઞેમ્યો અજ્ઞજ્વરં તવ ॥ ૮ ॥
 અજ્ઞમેદો અજ્ઞજ્વરો યથં તે હૃદયામયઃ । યક્ષમઃ ક્ષ્યેન હૃવ પ્રાર્પસદ્વાચા સાઢઃ પરસ્તરામ્ ॥ ૯ ॥
 ક્રૂર્ણી ચોષપ્રતીચોધાવસ્વમ્નો યથ્ જાગૃધિઃ । તૌ તે પ્રાણસ્યં ગોતારૌ દિવા નક્તં ચ જાગૃતામ્ ॥ ૧૦ ॥
 અયમગ્રિરપસ્યં હૃદ સૂર્ય ઉદેતુ તે । ઉદેદિ મૃત્યોર્ગમ્મીરાત્કૃણાચ્ચિત્તમસપરિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (યત્ તે માતા) ને તારી માતા અને (યત્ તે પિતા) તારા પિતાએ તેમજ (જામિઃ) આતાં જ સર્જતઃ) ને તારા આપ અને બહેન તેતેવાર ક્યાં છે; (મેષજં પ્રત્યક્ સેવસ્વ) તે દવાનું સારી રીતે સેવન કર; (ત્વા જરદદિ કૃણોમિ) તને હું જલ્દાયરથા સુધી રહેનારો કરું છું. [૫]

હે (પુરુષ) મનુષ્ય ! (સર્વેણ મનસા સહ) સંપૂર્ણ મનની સાથે અહીં રહે. (યમસ્ય દુતૌ મા અનુ ગાઃ) યમના દુતો પાછળ જતો નહિ (જીવપુરાઃ અધિ હૈદિ) છત્રની પુરીમાં નિવાસ કર. [૬]

(ઉદયનં પથઃ વિદ્વાન્) ઉપર જવાને રસ્તો બહુલો (અનુહૃત પુનઃ) આ હૈદિ) બોલાવેલો. હરી અહીં આવ. (જીવતઃ) જીવતઃ આરોહણ આક્રમણં અયનમ્) પ્રત્યેક પ્રિતિ પ્રાણુસની ઉપર અહલું અને આક્રમણ કરવું આ બે ગતિ છે. [૭]

(મા વિમેર્ન, ન મરિષ્યસિ) ડરતો નહિ, તું કદિ મરશે નહિ (જરદદિ ત્વા કૃણોમિ) જલ્દાયરથા સુધી રહેનારો હું તને કરું છું. (ત્વ અજ્ઞોગ્યઃ અજ્ઞજ્વરં યથં અહં નિરવોચં) તારા અ ગોભાંધી શરીરના જ્વરને અને ક્ષયરોગને હું બહાર કાઢી નાખું છું. [૮]

(અજ્ઞમેદઃ અજ્ઞજ્વરઃ) અવધવાની પીડા, અંગોનો જ્વર, (ય ચ તે હૃદયામયઃ) અને ને તારો હૃદયરોગ છે, (સાચા સાઢઃ યક્ષમઃ) વાણીથી પરાજય પામેલો વક્ષરોગ (ક્ષ્યેન હૃવ પરસ્તરાં પ્રાપસત્) ખાખપખીની જેમ નાસી જાય. [૯]

(ચોષ પ્રતીચોધી ક્રૂર્ણી) બોધ અને પ્રતિબોધ આ બે જનિ છે. (અસ્વપ્ન યા ચ જાગૃધિઃ) એક નિદ્રાશિત અને બીજી જાગે છે (તૌ તે પ્રાણસ્ય ગોતારૌ) તે બંને તારા પ્રાણના રક્ષક છે, તે તારી જાગર (દિવા નક્તં ચ જાગૃતાં) રાતદિવસ જાગતા રહે. [૧૦]

(અયં અગ્નિઃ ઉપસપઃ) આ અગ્નિ ઉપાસના કરવા લાયક છે. (હૃદ તે સૂર્યઃ ઉદેતુ) અહીં તારા માટે સૂરજ ઉદય પામે (મીરાત્ કૃણાત્ તસ્યઃ સૂર્યોઃ ચિત્ત) બનથેર કાળા અધોરાગ્રપી મૃત્યુની પછા (પ્રિતિ જ્ઞેદિ) પેલીવાર પ્રકાશિત થા. [૧૧]

આવાર્થ— માતા, પિતા, બાઈ, બહેન વગેરે દ્વારા તેવાર કરાએલી દવા રોગીએ સેવન કરતી અને દીર્ઘાંશુવી યત્. (૫) પોતાના મનની સંપૂર્ણ શક્તિ રોગનિવૃત્તિમાં વિશ્વાસપૂર્વક લગાડવી કોઈ પ્રાણુસે યમજ્ઞતના તાળામાં ન જવું અને આ શરીરમાં-એટલે કે છપાતમાં નવરીમાં દીર્ઘાંશુ સુધી રહેવું. (૬)

ઉત્તનિતા માર્ગ બહુલો બેઠેલો. એટલે મનુષ્ય આરોગ્યની ઉત્તમ સાધવાના ઉપાયો બહુલા અને રોગો ઉપર આક્રમણ કરી તેમનો પરાજય કરવા (૭)

હે રોગી ! હું ડરતો નહિ, હું મરવાના નથી હું તારું જ્વરન પૂર્ણ કરું છું. તારા બધા જ અવધવામાંથી જ્વર અને ક્ષયને દૂર કરું છું. (૮)

શરીરનું દુખવું, અંગોના લાવ, હૃદયરોગ અને ક્ષયરોગ આ બધા તારા શરીરમાંથી દૂર થાવ. (૯) તારી અંદર બોધ અને પ્રતિબોધ આ બે જનિઓ છે. એક સુરતી આવવા દેતો નથી અને બીજો બનથ રાખે છે આ તારા પ્રાણુસક છે કારણ તે દિવસ રાત્ર બેઠો છે. (૧૦)

અહીં તારે પ્રાણુસની ઉપાસના કરવી તેથી તારી અંદર આત્માથી સૂરજ પ્રકાશિત થતો રહે એમ કરવાથી ચંદ્ર અખારાપ મૃત્યુની ઘંટર વક્ષસ અને પોતાના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયે (૧૧)

નમો યમાય નમો અસ્તુ મૃત્યવે નમઃ પિતૃભ્યં હૃતે યે નયન્તિ ।

હૃત્પાર્ણસ્ય યો વેદુ તમાર્ષિ પુરો દંધેઽસ્મા અરિષ્ટતાતવે

॥ ૧૨ ॥

પેતુ પ્રાણ પેતુ મનુ પેતુ ચક્ષુરથો ચલંમ્ । શરીરમસ્ય સં વિદ્વાં તત્પર્યા પ્રતિ તિષ્ઠતુ

॥ ૧૩ ॥

પ્રાણેનાર્ષિ ચક્ષુષા સં યજ્ઞેમં સમીરય તન્નાશ્વં સં ચલેન ।

॥ ૧૪ ॥

વેત્થામૃતસ્ય મા નુ ગાન્મા નુ મૃમિગૃહો મૃચત્

મા તૈં પ્રાણ ઉર્પ દસન્મો અવાનોઽર્ષિ ધાયિ તે । સૂર્યસ્વાર્ષિપતિર્મૃત્યાંકુદાર્યચ્છતુ રક્ષિમિઃ ॥ ૧૫ ॥

દ્યુમન્તર્વેદતિ જિહ્વા વદ્ધા પનિષ્પદા । ત્વયા યદ્મં નિર્વોચં શૃતે રોપીશ્ચ તુકમનઃ ॥ ૧૬ ॥

અયં લોકઃ પ્રિયત્મો દેવાનામર્પરાજિતઃ । યસ્મૈ ત્વમિહ મૃત્યવે દિષ્ટઃ પુરુષ જહ્નિવે ।

॥ ૧૭ ॥

સ ચુ ત્વાનું હયામસિ મા પુરા જૃસો મૃયાઃ

અર્થ — (યમાય નમઃ) યમને નમસ્કાર હો. (મૃત્યવે નમઃ અસ્તુ) મૃત્યુને માટે નમસ્કાર હો. (હૃતે યે નયન્તિ, પિતૃભ્યં નમઃ) જે અમને લઈ જાય છે તે પિતૃને નમસ્કાર. (યા હૃત્પાર્ણસ્ય વેદ) જે પાર લઈ જઈ આવે છે, (તે સર્ષિ અસ્મે અરિષ્ટતાતવે પુરઃ દંધે) ને અગ્નિને આ કરવાબુદી દિક્રી માટે આગળ કહે છે. [૧૨]

(પ્રાણઃ આ પેતુ) પ્રાણ આવે, (મન આ પેતુ) મન આવે (ચક્ષુઃ મયો વલ) દષ્ટિ અને શક્તિ પણ આવે, (અસ્ય શરીર વિદ્વાં સ પેતુ) અનુ શરીર સુદિની અનુસાર ચાલે (તત્ પદ્મવાં પ્રતિ તિષ્ઠતુ) તે પણ વડે પ્રતિક્ષણે પ્રાપ્ત થાય. [૧૩]

હે અમને ! (પ્રાણેન ચક્ષુષા સસૃજ) પ્રાણ અને દષ્ટિથી સમુજન કર. (તન્વા ચલેન હમ સં સં હરય) શરીર અને જળથી તેને ગ્રેતીન કર. (અમૃતસ્ય વેરથ) હું અમૃતને જાણે છે. (મા નુ ગાત્) તારા પ્રાણ આપેના ન જાય. (મૃમિગૃહા મા નુ મૃચત્) ભૂમિને ધર કરનારો ન ચા એટલે મરોને માટીમાં મળી ન જવો. [૧૪]

(તે પ્રાણઃ મા હવદસત્) તારા પ્રાણ નષ્ટ ન થાય (તે અવાન મો અર્ષિ ધાયિ) તારા અવાન દઢાઈ ન જાય (અધિપતિઃ સૂર્યઃ રક્ષિમિઃ ત્વા હવાયચ્છતુ) અધિપતિ સૂર્ય દિશ્વો વડે તને ઉપર ઉઠાવે. [૧૫]

(પનિષ્પદા-દ્યૈ અન્તઃ વદ્ધા જિહ્વા) શબ્દ બોલનારી આ બોલની અંદર જ ધાએથી શબ્દ (વદતિ) બોલે છે. (ત્વયા યદ્મં) તારી બોડે રહેનારો ક્ષપરોમ અને (તુકમનઃ ચ શૃતે રોપીઃ) જનરની સો પ્રકારની પીઠ (નિર્વોચં) દર કરે છે. [૧૬]

(અયં અપરાજિત લોકઃ દેવાનામર્પિયતમાઃ) આ પરાશ્રુત ન થએલા લોક દેવોનો પ્રિય છે. (યસ્મે મૃત્યવે દિષ્ટઃ પુરુષઃ સ્વ હહ જાણિવે) જે લોકના મૃત્યુને નિમિત્ત પ્રાપ્ત થનારો હું પુરુષ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. (ત્વા ચ ત્વા અનુહયામસિ) તે તને કરી બોલાવે છે અને કહે છે કે (જરસઃ પુરા મા મૃયાઃ) વૃદ્ધતા પહેલાં મરતો નહિ. [૧૭]

વાચાર્થ — યમ અને મૃત્યુને નમસ્કાર હો, તેમજ એમો મૃત્યુથી પાછળ ત્યાં જાય છે તે પિતૃને પણ નમસ્કાર હો. મૃત્યુથી પાર થવાની નિશા જે જાણે છે તે અગ્નિથી કહેવાય પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૨]

પ્રાણ, મન, ચક્ષુ જગ આ લધી શક્તિઓ શરીરમાં કરી આવી નિવાસ કરે અને આ શરીર પેતાની પગે ઉભુ થાય. (૧૩) આ પ્રાણ અને દષ્ટિની શક્તિથી શુદ્ધ થાય શરીરના જળથી તે ગ્રેતીન થાય અમૃત પ્રાપ્તિનો ઉપાય જાણી તે એથી તારા પ્રાણ શીઘ્ર ચાલે જાય નહિ. (૧૪)

તારા પ્રાણ અને અધન તારા શરીરમાં દરબાથી રહે, સૂર્ય પેતાના કિરણો વડે તને ઉપર ઉઠાવે, એટલે જીવન આપે. (૧૫)

પેતાની વામસ્થિતી હું કહું છું કે હાય, જરૂર તેમજ બીજી પીઠાએ આ પ્રકારે દર કાય છે. (૧૬) હું દેવોને પ્રિય છું, એ કે આ મૃત્યુપીઠમાં જન્મ લેવાના કારણે જ (કોઈક) મરવાનો તો છે જ, તો પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે તુ મરશે થવા પહેલાં ન મર (૧૭)

દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

આરોગ્યયુક્ત દીર્ઘજીવન

આ સૂક્તમાં આરોગ્યયુક્ત દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ધણા ઉદ્દેશો છે વાચકો તેનું મનન કરશે તો તેમને ધણે લાભ થશે. અહીં દીર્ઘાયુ વિષે મુખ્ય ત્રણ આત્મવિશ્વાસનો છે તે વિષે પ્રથમ મંત્રનો નિર્દેશ જોવાલાયક છે—

આત્મવિશ્વાસથી દીર્ઘજીવન

इह एव भव, पूर्वांश्च पितृन् मा अनुयाः ।

તે જહુ હઈં જહનામિ ॥ (મ. ૧)

‘ અહીં એટલે આ શરીરમાં રહે, પ્રાચીન પૂર્વજોની પાછળ જતો નહિ, એટલે જહદી મરી જતો નહિ. તારા શરીરમાં પ્રાણને સખત બાંધી રાખુ છું ’ આ મંત્ર ૨૫૬ શબ્દો વડે કહે છે કે આત્મવિશ્વાસથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થવામાં મદદ થાય છે. ‘ તું મરતો નહિ ’ આ તેનેજ કહી શકાય કે જેના આધીન વહેણું અથવા મોડે મરણ, છે જે માણસના આધીન તે વાત ન હોય તો, ‘ આ સમયે મરતો નહિ, વૃદ્ધાવસ્થા પછી મર ’ એવી આશાઓ નાકામી છે આ આશાઓ પોતાની કહે છે કે અનુષ્ઠની ઇચ્છાશકિત ઉપર વહેલા કે મોડા મરણ તે અવલંબીત છે. ‘ હું જહદી મરવાનો નથી, હું દીર્ઘાયુ થવાનો છું, હું આજ જીવન ધર્મકાર્યમાં સમર્પણ કરવાનો છું ’ આ પ્રકારે મનની સુદૃઢ ભાવના રહે તો અર્ધ આયુષમાં સહસ્રા અયુષ ન થાય પણ જે કોઈ વિશ્વની ક્ષણિક શુરતાનો ખ્યાલ કરતો રહે તો તે પોતે ક્ષણિક શુર બનશે આત્મવિશ્વાસ એ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્તિ માટેના અનુકૂળોનું મૂળ છે જે આ મૂળ સુદૃઢ કરી તોજ ખીજ અનુકૂળો સિદ્ધ થઈ શકે છે

ખીજ મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ ઉત્તમોચન અને પ્રમોચન ’ આ બે ઉપાય છે, જેઓ વડે આરોગ્ય અને દીર્ઘજીવન સિદ્ધ થાય છે. આ વિધિ શુ છે તેની શોધ થવી જોઈએ તેમાંથી એક વિધિ આરોગ્ય વધારનારી અને ખીજ અકાળમૃત્યુ દૂર કરનારી છે

કુવિચારોથી અનારોગ્ય

ત્રીજ મંત્રમાં સ્ત્રી પુરુષોને શ્રાપ આપવો, ગાળો આપવી અથવા ખરાબ શબ્દો બોલવા એ સાઈ નથી એમ કહ્યું છે

૧૦ [અથર્વ. ૪]

કોઈનો દોષ કરવો પણ ધાતક છે ખરાબ શબ્દો બોલવાથી પહેલાં આપણુ મન ખરાબ વિચારોથી ભરાઈ જાય છે અને જે તેના હીન શબ્દો સાંભળે છે તેઓના મનમાં પણ તેના જ હીનભાવ બેગા થાય છે એવી રીતે મનનું સ્વાસ્થ્ય બગાડવા આવા ખરાબ શબ્દો કારણ થાય છે, મનનું સ્વાસ્થ્ય બગાડવાથી જ શરીરમાં રોગખીજ પ્રવેશ કરે છે અને તે રોગખીજને તેજ કારણે ત્યાં રિધર થાય છે

માતાપિતાનું પાપ

માતાપિતાના પાપાચરણથી પણ રોગ થાય છે તે વાત યોગ્ય મંત્રમાં કહી છે—

मातृकृताश्च पितृकृताश्च एनसः शोषे । (મ. ૪)

‘ માતા અને પિતાએ કરેલા પાપે તું બિમાર થઈને પડ્યો છે. ’ આ મંત્રભાગમાં ૨૫૬ કહ્યું છે કે બીમારીનું એક કારણ માતાપિતાનું પાપાચરણ પણ છે માતાપિતાના પાપી આચાર બળહારના કારણે બાળકનું શરીર જન્મથી જ નિર્બલ થાય છે અને બાળક જન્મથી બિમારીનું ધર બની જાય છે. મૃદસ્થપ્રમથી રહેનારા લોકોએ આ મંત્રનો અવસ્થા વિચાર કરવો. કારણ કે જે તે કંઈ પાપ કરશે તો તે પોતાના વંશજોને દુઃખમાં નાખવા બદલ દોષી થશે આ ઉપરથી આપણને ખબર પડે છે કે બ્યભિચારી, મદ્યપાન વગેરે દુષ્ટ વ્યસનોમાં લપટાએલા લોકો પોતે દુઃખ બોગવે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાના વંશજોને રોગપ્રી સાગરમાં નાંખે છે વેદે આ મંત્ર વડે જનતાના આરોગ્યની ખામતમાં ધણો સારો ઉપદેશ આપ્યો છે વાચકોએ તેનું મનન અને આચરણ કરવું જોઈએ

પાંચમાં મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

એવજં સેવસ્સ્વા ત્વા જરદાષ્ટિ કુળોમિ । (મ. ૫)

‘ રોગ્ય દવાનું સેવન કર, એટલી પરજી પાળીશ તો હું તને દીર્ઘાયુ કરીશ. ’ સઘ લાવતો નહિ તું પથપાલન કરવાથી જરૂર દીર્ઘાયુ બની જામશ

માનસશકિત

છઠ્ઠા મંત્રમાં મનની શકિતનું વર્ણન કહ્યું છે. તે વિશેષ મહત્વનું છે—

પુરુષ । સર્વેન મનસા સદા હૃદયેષિ ।

યમસ્ય દૂતો માં મનુગાઃ । જીવપુરા મયિ હૃદિ ॥

(મં. ૬)

‘હે મનુષ્ય ! પોતાની બધી માનસિક ક્રિયા સાથે તું અહીં રહે. યમના દૂતોના પાછળ જતો નહિ. એવાની પુરીમાં એટલે આ શરીરમાં અહીં રિધર રહે.’

આ મંત્રનો સંખંધ પહેલા મંત્રમાં કહેલી વાત જોડે ધણો જ ધનિષ્ઠ છે. પોતાની બધી માનસિક ક્રિયા સાથે ઇચ્છાપૂર્વક ‘હું દીર્ઘાયુ બનીશ’ એવા નિશ્ચય મનમાં કરવો જોઈએ. મનની ક્રિયા વિશ્લેષણ છે, મનની ક્રિયા નેટલી પ્રવળ હશે તેટલી જ સિદ્ધિ નિશ્ચયથી થઈ શકે છે. મનની ક્રિયાનાથી રોમી મનુષ્ય નીરોગી અને નીરોગી માણસ રોગી બને છે. બળવાન નિર્બળ થાય છે અને નિર્બળ પણ સમજાતી જેમ કાપ કરવામાં સમર્થ થઈ જાય છે. મનની આવી વિશ્લેષણ ક્રિયા ઢોચના કરણે કરતાં માણસે મનમાં સુવિચાર ધારણ કરી આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરવું. હીન વિચારો મનમાં આવવા દેવા નહિ. કારણ કે હીન વિચારોથી મનુષ્યનું શ્રવણ ક્ષીણ બને છે. મરુચ્છનો વિચાર હદિ મનમાં આવવા દેવો નહિ. પૂર્ણ આરોગ્યનો જ વિચાર મનમાં રિધર કરવો.

ઉત્તતિનો માર્ગ

આપણી ઉત્તતિનો માર્ગ કયો છે, તેનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ માણસો પાસેથી મેળવવું અને તે મુજબ આચરણ કરવું. આરોગ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગનું નામ ‘હૃદયન વધઃ’ છે, એટલે કે ઉચ્ચતર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ માર્ગ છે. તે ઉપરથી ‘આરોહણં આક્રમણં’ એટલે આ આરોગ્યના રસ્તા ઉપર આવવું અને તે રસ્તે ચાલવું મનુષ્ય માટે લાભદાયક છે—

હૃદયનં વધઃ વિજ્ઞાન્ પેદિ ।

આરોહણં આક્રમણં જીવતાઃ અયનમ્ ॥ (મં. ૭)

‘ઉત્તતિનો માર્ગ જાણીને આ સંસારમાં રહે. આ માર્ગ ઉપર આવવું અને આ માર્ગે જ ચાલવું એવિત મનુષ્યના માટે લાભકારક છે.’ માટે દરેક માણસે પોતાનું આરોગ્ય વધારનાર ઉપાયો જાણવા અને તેમનું આચરણ કરી પોતાનું શ્રવણ અને આરોગ્ય વધારવું. આ પ્રકારે વર્તવાથી કેટલો લાભ થાય છે, તેનું વર્ણન આદ્યા મંત્રમાં કર્યું છે—

મા વિમેઃ । જ મરિચ્યસિ । તવા અરદ્ધિ કુળોમિ ।

(મં. ૮)

જો તું આ પહેલાં કહેલા મંત્ર ૭ મુજબ આચરણ કરીશ તો તું જલ્દી મરીશ નહિ, તું રસો નહિ, તું તને દીર્ઘાયુ કરે’ છું. ‘જો મનુષ્ય પહેલાં કહ્યા મુજબ આચરણ કરશે તો તેને જાનો આશીષ જરૂર મળશે. વાયકો ! નિશ્ચય કરી લુઓ, તો તમને ખબર પડશે કે આ શ્રવણ રસો છે. પણ માણસો પ્રવેશનમાં પડે છે અને હસાય છે—

માર્ગદર્શક બે મરિચ્યો

પોતાની જાંઠર માર્ગ બતાવનારા બે મરિચ્યો બેસેલા છે. આ મરિચ્યો ૧૦ મા મંત્રમાં જુઓ—

કોઘમત્રીયોર્ધા મરિચઃ । મરુચ્છાઃ જાણિઃ ।

તૌ માણસ્ય ગૌસારૌ દિવાનકં ચ જાણતામ્ ॥

(મં. ૧૧)

‘મનુષ્યની જાંઠર બોધ અને પ્રતિબોધ એટલે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન આ બે મરિચ્યો છે. તેમની પાસેથી સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓમાંથી એક (અ-મરુચ્છાઃ) સુસ્ત નથી અને બીજો હમેશા જાગૃત રહે છે. આ બે મરિચ્યો મનુષ્ય પ્રાણના રક્ષક છે. તેથી તેઓ સતતદિવસ જાગૃત રહે.’ આ બે મરિચ્યો અહીં જાગતા રહેવાથી મનુષ્ય નિરોગી, સ્વસ્થ અને દીર્ઘશ્રવણ મુક્ત બને છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી તેને અહીંથી બચવાર કેવી રીતે કરવો તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. સારો બચવાર કરી આ માણસ પોતાનું આરોગ્ય તંદુરસ્ત રાખે છે અને દીર્ઘાયુ બને છે. બ્યકિતમાં અને સમાજમાં આ બોધ અને પ્રતિબોધ અથવા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જાગૃત રહે જ્યાં સુધી તેમની જાગૃતિ રહેશે. ત્યાં સુધી ઉત્તતિ થવી સ્વાભાવિક છે. આટલું કહ્યું છે—

મમ્મીરાન્ કૃણાન્ તમસઃ પરિ ઉદેદિ ॥

(મં. ૧૧)

‘બધાર, કળા અધારમાંથી યત્નમાંથી ઉપર જાડે જોડે જતુના અધારમાં ફસતો નહિ. શ્રવણના પ્રકાશમાં હમેશ રહે અહીં પહેલાં કહેલા બે મરિચ્યોની નાદથી યત્નથી જાણવાનો ઉપદેશ છે. કારણ કે તેઓ જ યત્નને જાગૃત કરી દીર્ઘશ્રવણ બતાવનારા છે.’

મરુચ્છને દૂર કરવો

અહીં જ્ઞાનમાં રાખવા જેની મોગ્ય એક વાત કહી છે

કે ' મૃત્યુ અધાર્' છે ' અને ' જીવન પ્રકાશમય છે. ' આ અનુભવ સત્ય છે. જીવન મનુષ્યનું પ્રકાશવર્ણ આકાશ-ભર વ્યાપક હોય છે. આ પ્રકાશવર્ણ મરણ સમયે ધીમે ધીમે નાનું થતું જાય છે. જ્યારે આ પ્રકાશવર્ણ અંગુઠા જેટલું રહે છે. તે સમયે મનુષ્ય મરેલો હોય છે. મરનાર માણસને મૃત્યુ પહેલાં થોડા કલાક એવો અનુભવ થાય છે કે જગતને વ્યાપનારો પ્રકાશ હવે ધરની અંદર જ છે અને બહાર અધાર્ છે. મૃત્યુને ઇચ્છારૂપે વર્ણવેલ છે તેનું કારણ આ છે. આ કંઈ કલિકલ્પના નથી પણ સત્ય વાત છે. પોતે પોતાને અધાર્થી વ્યાપી જવા દેવું ન જોઈએ. તેજ મૃત્યુને દૂર કરવાનું તાર્કિક છે. એટલું પ્રકાશનું મહત્ત્વ છે. આ પ્રકાશ પોતાના આત્માનો જ છે બહારનો નથી.

જીવનનું લક્ષણ

જીવને આ ભોક્તાથી મમોક્તામાં લઈ જનાર પિતરોનું

વર્ણન બારમા મંત્રમાં કહ્યું છે. તેઓ કૃપા કરે અને અમને (હત્તવારણ) મૃત્યુને વટાવી જવાના અનુદાનમાં મદદ કરે. આ વાત બારમા મંત્રમાં કહ્યા પછી તેરમા મંત્રમાં જીવનનું લક્ષણ બતાવ્યું છે.

‘ મનુષ્યના શરીરમાં પ્રાણ, મન, ચક્ષુ અને બળ રહે અને તે પોતાના પગની શક્તિથી ઉભો રહે. ’ (મં. ૧૩) આ જીવનનું લક્ષણ છે. આ ઉપરથી મૃત્યુનું લક્ષણ પણ જાત થાય છે, તે જા પ્રકારે- ‘ શરીરમાં પ્રાણ, મન, આંખ અને શક્તિ ન રહે અને શરીર પોતાના પગ ઉપર ઉભું રહી શકે નહિ. ’ આ શક્તિઓ શરીરમાં હોતી અથવા ન હોતી તેજ જીવન અથવા મૃત્યુ છે. જેથી પહેલાં કહ્યા મુજબ મૃત્યુને દૂર અને જીવનને પાસે કરી શકાય છે.

વાચક જા મંત્રોનો સારી પેઠે વિચાર કરશે તો તેમને આ સૂક્તમાં કહેલું જીવનવિધાનું જ્ઞાન થઈ શકશે.

ઘાતક પ્રયોગોને દૂર કરાવવા

કાંક ૫, સૂક્ત ૩૧

(કાવિઃ- શુકઃ । દેવતા- કૃત્યાવલણમ્ ।)

યાં તે ચક્રુઃ પાત્રે યાં ચક્રુર્મિશ્રવાન્યે ।

આમે માંસે કૃત્યાં યાં ચક્રુઃ પુનઃ પ્રતિ હરામિ તામ્

॥ ૧ ॥

યાં તે ચક્રુઃ કૃકુવાકાંયજે વા યાં કુરોરિણિ ।

અવ્યાં તે કૃત્યાં યાં ચક્રુઃ પુનઃ પ્રતિ હરામિ તામ્

॥ ૨ ॥

યાં તે ચક્રુરેકશ્વકે પશુનામુમયાદતિ । ગર્દમે કૃત્યાં યાં ચક્રુઃ પુનઃ પ્રતિ હરામિ તામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (યાં તે આમે પાત્રે ચક્રુઃ) જેને તે કાવ્યા વાસણમાં કરે છે, (યાં મિશ્રવાન્યે ચક્રુઃ) જેને મિશ્ર-ધાન્યમાં કરે છે, (આમે માંસે યાં કૃત્યાં ચક્રુઃ) કાવ્યામાંનાં જે હિંસાનો પ્રયોગ કરે છે, (તાં પુનઃ પ્રતિ હરામિ) તેને હું દૂર કરું છું. [૧]

(યાં તે કૃકુવાકાંય ચક્રુઃ) જેને તેઓ પક્ષિવિશેષમાં કરે છે, (યાં વા કુરોરિણિ અજે) અથવા જે સંગિ-વાળા થેટા અથવા બકરામાં કરે છે (યાં કૃત્યાં તે અવ્યાં ચક્રુઃ) જે ઘાતક પ્રયોગ તે થેટીમાં કરે છે, (તાં) તેને હું દૂર કરું છું. [૨]

(યાં તે વકશ્વકે ચક્રુઃ) જેને તેઓ એક ખરીવાળા પશુમાં કરે છે, (પશુનાં ઉમયાદતિ) જે પશુઓને નીચે ઉપરના બંને દાંત હોય છે, એવા પશુઓમાં જે પ્રયોગ કરાય છે, (યાં કૃત્યાં ગર્દમે ચક્રુઃ) જે ઘાતક પ્રયોગ ગણમાં કરાય છે, (તાં) તેને હું દૂર કરું છું. [૩]

યાં તે ચક્રમૂલાયાં ચલનં વાં નરાચ્યામ્ ।

ક્ષેત્રે તે કૃત્યાં યાં ચક્રઃ પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્

॥ ૪ ॥

યાં તે ચક્રગાર્હપત્યે પૂર્વાગ્રાવુત દુશ્ચિતઃ । શાલાયાં કૃત્યાં યાં ચક્રઃ પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્ ॥ ૫ ॥

યાં તે ચક્રઃ સમાયાં યાં ચક્રરંધિવેન । અક્ષેપુ કૃત્યાં યાં ચક્રઃ પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્ ॥ ૬ ॥

યાં તે ચક્રઃ સેનાયાં યાં ચક્રરિંખ્યાયુષે । દુન્દુમી કૃત્યાં યાં ચક્રઃ પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્ ॥ ૭ ॥

યાં તે કૃત્યાં કર્ષેઽવદ્યુઃ સ્મશાને વાં નિચ્છન્નઃ ।

॥ ૮ ॥

સર્ગનિ કૃત્યાં યાં ચક્રઃ પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્

યાં તે ચક્રઃ પુરુષાસ્થે અગ્રો સંકેસુકે ચ યામ્ ।

॥ ૯ ॥

ત્રોકં નિર્દાહં ક્રત્વાદં પુનઃ પ્રતિં હરામિ તામ્

॥ ૧૦ ॥

અર્પયેના જમારેણાં તાં પુથેતઃ પ્ર હિંમસિ । અર્ધારો મર્યાધીરમ્યઃ સં જમારાચિશ્વા

અર્થ — (યાં તે મમૂલાયાં ચક્રઃ) નેને તેઓ અશ્વા ઔષધિમાં કરે ॥ અને (નરાચ્યાં વાં ચલનં) નરાથી ઔષધિમાં બળ પડાવના ને પ્રયોગ કરે ॥ (યાં કૃત્યાં તે ક્ષેત્રે ચક્રઃ) ને ખાતક પ્રયોગને તેઓ બેનરમાં કરે છે, (તાં૦) તેને હું ફર કરે છું. [૪]

(યાં તે ગાર્હપત્યે ચક્રઃ) નેને ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં કરે છે, (જત લુચિતઃ પૂર્વાગ્રા) અને નેને અગ્રણ રીતે પહેલાં જ પ્રવલિત થયેલ અગ્નિમાં કરે છે તેમજ (યાં કૃત્યાં શાલાયાં ચક્રઃ) ને ધાતક પ્રયોગશાળામાં કરાય છે, (તાં૦) તેને હું ફર કરે છું. [૫]

(યાં તે સમાયાં ચક્રઃ) નેને તેઓ સભામાં કરે છે, (યાં અધિવેવને ચક્રઃ) નેને રમતમાં કરે છે, (યાં કૃત્યાં અક્ષેપુ ચક્રઃ) ને ખાતક પ્રયોગ પાશમાં કરાય છે, (તાં૦) તેને હું ફર કરે છું. [૬]

(યાં તે સેનાયાં ચક્રઃ) નેને તેઓ સેનામાં કરે છે, (યાં રપુ-ચાયાયે ચક્રઃ) ને, ખાતક પ્રયોગ બાણ અને ધનુષ્ય ઉપર કરાય છે, (યાં કર્યાં હુંદુમે ચક્રઃ) ને ખાતક પ્રયોગ કુંડુલિ ઉપર કરાય છે, (તાં૦) તેને હું ફર કરે છું. [૭]

(યાં કૃત્યાં તે કર્ષે અવદ્યુઃ) ને ખાતક પ્રયોગ તેઓ કુશમાં કરે છે, (સ્મશાને વાં નિચ્છન્નઃ) અથવા નેને રમશાનમાં દોટે છે, (યાં કૃત્યાં સર્ગનિ ચક્રઃ) અથવા ને ખાતક પ્રયોગને ઘરમાં કરે છે, (તાં૦) તેને હું ફર કરે છું. [૮]

(યાં તે પુરુષાસ્થે ચક્રઃ) નેને તેઓ મનુષ્યના હાડકામાં કરે છે, (સંકેસુકે અગ્રો ચક્રઃ) ને પ્રવલિત અગ્નિમાં કરે છે, (ત્રોકં નિર્દાહં ક્રત્વાદં પ્રતિ) ચેરીથી પ્રવલિત કરેલા ચાંસ ખાનારા અગ્નિ તરફ (પુનઃ તાં પ્રતિ હરામિ) ફરી હું તમે પાછો હાણું છું. [૯]

(અર્પયેત વનાં જમાર) આ હિંસાને અગ્રણ રસ્તે આણેથી છે, (તાં વયાં રતઃ પ્રહિંમસિ) તેને સારા રસ્તે અહીંથી હતાપીએ છે, (અર્ધારઃ મર્યાધીરમ્યઃ) મદ મનુષ્ય માર્દાઃ ધારણ કરનાર પુરુષ પાસેથી (અચિત્વા સંજમાર) વિચાર કર્યા વગર ઉપાય મેળવી શકે છે. [૧૦]

ભાવાર્થ — કાણુ વાસણ, મિથ ધાત્ય, કાણુ માંસ, કૃષાક પંખી, પેદાં-બકરાં, બાકરી અથવા ઘેરી, એક અરીવાળા ધનુ, નાંચે ઉપર દાંડ હોય એવા યજ્ઞ, અગ્નિ, અશ્વા ઔષધિ, નરાથી વનરપતિ, ખેતર, ગાર્હપત્ય અગ્નિ, પૂર્વાગ્ર, ધનુ અથવા ચેરરી, સળા, રમવાનું ટેકાણું, ધારા, સેના, બાણ અને ધનુષ્ય, કુંડુલી, ક્રેલ, રમશાન, ઘર, પુરુષના હાડકાં, પ્રદીપ્ત અગ્નિ, માંસને બાળનારી અગ્નિ વગેરે ટેકાણે દુધ લેતો ખાતક પ્રયોગ કરે છે. તેમાંથી બચવા માટે વપાય કરવા બોધાયે. (૧-૫)

આ ધાતક પ્રયોગો અગ્રણ રસ્તે જ થવા કરે છે; એ કે ધીલેએએ ક્રમાર્ધથી એવા પ્રયોગો કરાતે, ખબુ તેમને ચારીરીતે ફર કરવા ઉપાય આપણે કરવા બોધાયે મનુષ્ય પેાતે ઉપાય નબળીતા હોય તો સારી પુરુષો પાસેથી ઉપાય બજાવી લેવા. (૧૦)

ચક્ષુઃકાર ન ચક્ષુઃકર્તૃ શસ્ત્રે પાર્દમહર્ગિમ્ । ચક્ષુઃકાર મદ્રમસ્મમ્યમમ્મો મર્ગવચ્ચઃ ॥ ૧૧ ॥
કૃત્યાકૃત્ત વલ્લગિર્ન મૂલિર્ન ચપયેચ્ચમ્ । ઇન્દ્રસ્તં ઇન્તુ મહતા વૃષેનાગિર્વિષ્યત્વસ્તયા ॥ ૧૨ ॥

અર્થ— (ચ. કર્તુ ચકાર) જેણે દિંસા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે (ન ચક્ષુઃકાર) તે તેમાં કાચો નાંદ પથ (પાર્દમહર્ગિ શસ્ત્રે) તેણે જ પથ અને આંખીઓ તોડી છે. (અમાન.) તે અભાગિયાએ તો, (અસ્મમ્યં મગવદ્વચ્ચઃ મદ્રં ચકાર) અમે સૌભાગ્યશાળીઓ માટે તો તેણે ક્ષ્વાણુ જ કર્યું છે. [૧૧]

(ઇન્દ્રઃ વલ્લગિર્ન) ઇન્દ્ર આ નીચ (મૂલિર્ન ચપયેચ્ચમ્) મૂળમાં દુઃખ આપનાર અને માણે આપનારાઓને (મહતા વૃષેનાગિર્વિષ્યત્વસ્તયા) મોટા વધોપાવથી મારી નાખે અને (અગ્નિઃ અસ્તયા વિષ્યન્તુ) અગ્નિ અજ્ઞથી વિધે [૧૨]

ભાવાર્થ— જે ખીલની દિંસા કરવા પ્રયાસ કરે છે તે ખીલના પહેલા પેદાની જ દિંસા કરે છે. જે ખીલની દિંસા કરવા ઉચ્ચ છે તે અભાગીઓ છે તેનાથી ઉચ્ચરમજા દેવાના કારણે જે વા વધાન છે તેમના લાભ જ થાય છે. (૧૧)

ઉચ્ચર જ નીચ માણસને દંડ આપશે (૧૨)

દીર્ઘજીવન અને તેજસ્વિતા

કાંડ ૫, સૂક્ત ૨૮

(ઋષિ - અયર્વા । દેવતા - ત્રિપુલ ।)

નવ પ્રાણાન્નવમિઃ સં મિમીતે દીર્ઘાયુસ્વાયં શતશારદાયં ।
હરિતે ત્રીણિ રજતે ત્રીણયસિ ત્રીણિ તપસાવિષ્ટિતાનિ ॥ ૧ ॥

અગ્નિઃ સૂર્યશ્ચન્દ્રમા ભૂમિરાપો યૌરન્તરિક્ષં પ્રદિશ્નો દિશંશ્ચ ।
અર્ત્તવાઃ ઋતુમિઃ સંવિદાના અનેર્ન મા ત્રિવૃતા પારયન્તુ ॥ ૨ ॥

ત્રયઃ પોષાઃસ્ત્રિવૃત્તિં શ્રયન્તામનક્તુ પૂષા પયંસા ધૃતેર્ન ।
અન્નસ્ય મૂમા પુરુષસ્ય મૂમા મૂમા પંશૂનાં ત કુહ શ્રયન્તામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (શતશારદાય દીર્ઘાયુસ્વાયં) સૌ વરસના દીર્ઘજીવન માટે (નવ પ્રાણાન્ન નવમિઃ સં મિમીતે) નવ પ્રાણોને નવ ઉદ્દિશોની સાથે સમાનતાથી મેળવે છે (હરિતે ત્રિણિ, રજાસિ ત્રિણિ, અયસિ ત્રિણિ) સેનામાં તથા, અદીમાં તથા અને લેખામાં તથા (તપસા આવિષ્ટિતાનિ) ઉષ્ણતાથી વિશેષ પ્રકારે રહેલાં છે. [૧]

અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, ભૂમિ, જલ, વાયુ, અતરિક્ષ (પ્રદિશ્નો દિશ્નો) અને ઉપદિશાઓ, દિશા (ઋતુમિઃ સંવિદાનાઃ આર્ત્તવાઃ) ઋતુઓ ભેદે મળેલા ઋતુના વિભાગ (અનેર્ન ત્રિવૃતા મા પારયન્તુ) આ તથા વડે મને પાર લખ જાય [૨]

(ત્રિવૃત્તિ ત્રયઃ પોષાઃ શ્રયન્તાં) આ તથા દોરાના યજ્ઞોપવીતમાં તથા પુષ્ટિઓ મળી રહે (પૂષા પયંસા ધૃતેર્ન અનક્તુ) પૂષા દૂધ અને ધીધી અમને ભરપૂર કરે (અન્નસ્ય મૂમા) અન્નની વિપુલતા, (પુરુષસ્ય મૂમા) પુરુષોની અધિકતા તેમજ (પશૂનાં મૂમા) પશુઓની સમૃદ્ધિ (તે કુહ શ્રયન્તાં) તારે ત્યાં આ બધું સ્થિર રહે [૩]

ભાવાર્થ— દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિ માટે નવ પ્રાણોને નવ ઉદ્દિશોમાં સમ પ્રમાણમાં સ્થિર કરીએ છીએ સુવર્ણના તણ, ચાંદીના તણ અને લોખંડના તણ મળી નવ દોરા ઉષ્ણતાથી લેવા જેટલી હદએ છીએ આ સેનાનું યજ્ઞોપવીત થાય છે (૧)

જેના તણે દોરામાં અનુક્રમે ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, ચન્દ્ર, અતરિક્ષ, સૂર્ય, ધુન્ધ, દિશા, ઉપદિશાઓ અને ઋતુઓ વગેરે કાલ-વિભાગ આ નવ તત્ત્વો રહે છે, તે તણ દોરાનું યજ્ઞોપવીત મને કુ મેળાથી પાર કરી દીર્ઘજીવન આપે (૨)

આ તણ દોરાના ઉપવીત વડે તણ પુષ્ટિઓ મળે છે પોષણકર્તા પરમેશ્વર અમને દૂધ અને ધી ભરપૂર આપે અન્નની પુષ્ટિ, મનુષ્યોની સંકાયતા, પશુઓની વિપુલતા આ તણ પુષ્ટિઓ અમને અને પ્રાપ્ત થાય. (૩)

દુમ્માદિત્યા વસુન્તા સમૃદ્ધતેમમગ્ને વર્ધય વાજુધાનઃ ।

દુમ્મિન્દ્ર સં સૃજ વીર્યેણાસિન્નિવૃર્ધ્વપતાં પોપયિષ્ણુ

॥ ૪ ॥

ભૂમિષ્ઠા પાતુ હરિતેન વિશ્વમૃદુપિઃ પિંપર્ત્વયેષા સજોષાઃ ।

વીરુદ્ધિષ્ટે અર્જુનં સંવિદુાનં દર્શં દધાતુ સુમનસ્યમાનમ્

॥ ૫ ॥

ત્રેષા જાતં જન્મનેદં હિરણ્યમધેરેકં પ્રિયતમં યમ્બ સોમસ્યૈકં હિંસિતસ્ય પરાંપતત્ ।

અપામેકં યેષસાં રેતં આદુસ્તત્તે હિરણ્યં ત્રિવૃદસ્ત્વાપુપિ

॥ ૬ ॥

ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ કદમ્બસ્ય ત્ર્યાયુષમ્ । ત્રેષામૃતસ્ય ચક્ષણં ત્રીણ્યાર્યુપિ તેડકરમ્

॥ ૭ ॥

ત્રયઃ સુવર્ણાંસ્ત્રિવૃતાં વદાર્યથેકાધરમ્મિસંમૂયં શ્રક્રાઃ ।

પ્રત્યૌદ્ગમ્ત્યુમમૃતૈન સાકમન્તર્દધાના દુરિતાનિ વિશાં

॥ ૮ ॥

અર્થ— હે (આદિત્યા) આદિત્યો ! (હમં વસુન્તા સં જસત) આને તમે વસુએ વડે સિ એ હે અને (વાજુધાન. હમં વર્ધય) તું પોતે વધતો એને વધાર હે છઠ્ઠા ! (હમં વીર્યેણ સં સૃજ) આને વીર્યથી પુકત કરે, (અસિન્નિવૃર્ધ્વપતાં પોપયિષ્ણુ) એનામાં પોપણ કરનાર તથા રોશનુ પટોપવીત રિષ્ટ રહે [૪]

(ભૂમિઃ હરિતેન ત્યા પાતુ) ભૂમિ સુવર્ણ દારા તારૂં રક્ષણ કરે. (વિશ્વમૃદુ સજોષા અપિ અયસા વિવર્ત) બધાનું પોપણ કરનાર પ્રેમભય અગ્નિ લોખંડારા તને પૂર્ણ કરે (વિરુદ્ધિઃ સંવિદાનં અર્જુન સુમનસ્યમાનં દર્શં) ઔપધિએ વડે પ્રાપ્ત થનાર કલંકરહિત શુભસ્ય કદમ્બ ભળ (તે દધાતુ) તારા માટે ધારણ કરે [૫]

(રતં હિરણ્યં જન્મના ત્રેષા જાતં) આ સોનું જન્મથી જ તથા પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી (એકં અગ્ને પ્રિયતમં યમ્બ) એક અગ્નિને પાણી વહાડું થયું (એકં હિંસિતસ્ય સોમસ્ય પરાંપતત્) બીજી નીચેવેલા સોમમાંથી બહાર નીકળે છે (એક યેષસાં સર્પાં રેતઃ આદુઃ) ત્રીજી સારથી ભળનું વીશું છે એમ કહે છે. (તત્ ત્રિવૃદ્ હિરણ્યં) તે તથા પ્રકારનું સોનું (તે ત્ર્યાયુષે વસ્તુ) તારા શ્વન માટે થાય. [૬]

(જમદગ્નેઃ ત્ર્યાયુષં) જમદગ્નિનું તથા પ્રકારનું શ્વન, (કદમ્બસ્ય ત્ર્યાયુષં) કદમ્બનું તથા પ્રકારનું શ્વન આ (અમૃતસ્ય યેષા વક્ષણં) અમૃતનું તથા પ્રકારનું દર્શન છે. તેથી (તે જિણિ આયુષિ યકરં) તારા માટે તથા આયુ કરે છુ. [૭]

(વદ સાક્રાઃ ત્રયઃ સુવર્ણાઃ) જ્યારે શકિતશાળી તથા સુવર્ણ (ત્રિવૃતા એકાધર અગ્નિ સમૂય આયત્) તથા પ્રકારના યદ્ એક અક્ષરમાં બધી પ્રકારે ભળી રહ્યા છે, તે (અમૃતેન સાકં વિશ્વા દુરિતાનિ અન્તર્દધાનાઃ) અમૃતની સાથે બધા અનિષ્ટાને મટાડી (મૃત્યુ પ્રતિ બીદુઃ) મોતને દૂર કરે છે [૮]

આશ્વાર્થ— આદિત્ય અને બધા વસુએની રાક્ષિ આપે અગ્નિ હમણી વહિ કરે છઠ્ઠ વીશું વધારે આ પ્રકારે આ તથા રોશનું યજ્ઞોપવીત બધા દુ ખોને પાર કરનાર અમારા ઉપર રિષ્ટ રહે [૪]

સુવર્ણના રોશથી ભૂમિ રક્ષણ કરે લોખંડના રોશથી બધાનો પોપક અગ્નિ અમારી પૂર્ણતા કરે, તેમજ ચાંદીના રોશથી ઔપધિએની રાક્ષિની સાથે અમને ઉત્તમ મનપુકા ભળ પ્રાપ્ત થાય [૫]

રતનાવથી જ સોનું તથા પ્રકારનું છે એક અગ્નિ માટે પ્રિય છે, બીજી સોમરસના રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રીજી સાર-થી, જલ ને વીર્યરૂપે રાક્ષિમાં રહે છે આ તથા પ્રકારનું સુવર્ણ છે તે માટે શ્વન વધારનાર થાય [૬]

જમદગ્નિ અને કદમ્બની બાસ, વૈભવ અને કદમ્બ આ તથા અવસ્થા બ્યાપનારી તથા પ્રકારની આયુ, માને, અમૃતનો સાક્ષાત્કાર કરનારી છે એવી તથા પ્રકારની આયુ અમને પ્રાપ્ત થાય [૭]

તથા મોટી રાક્ષિએ છે ને એક અક્ષરમાં રહે છે, તે અમૃત વડે બધા અનિષ્ટો દૂર થાય છે અને તે વડે મૃત્યુને દૂર કરી રાક્ષય છે [૮]

દિવસ્ત્વાં પાતુ હરિતં મધ્વાંચ્ચા પાત્વર્જુનમ્ । મૃમ્યાં અયસ્મયં પાતુ પ્રાગાદિવપુરા અયમ્ ॥ ૯ ॥
 હમાસ્તિસો દેવપુરાસ્તાસ્તાં રક્ષન્તુ સર્વતઃ । તાસ્ત્વં વિગ્રંદર્ચસ્વ્યુચ્ચરો દ્વિપતાં મય ॥ ૧૦ ॥
 પુરં દેવાનામમૃતં દિરેણ્યં ય અગ્રેષે પ્રથમો દેવો અગ્રે ।
 તસ્મૈ નમો દશ પ્રાચીઃ કુળોમ્યન્તુ મન્યતાં ત્રિવૃદાવર્ષે મે ॥ ૧૧ ॥
 આ ત્વાં તૃતત્વર્યમા પૂષા મૃદસ્પતિઃ । અર્હર્જાતસ્ય યદ્રામ્ તેન ત્વાતિં તૃતામસિ ॥ ૧૨ ॥
 ઋતુભિદ્વાર્તવેરાયુષે વર્ષસે ત્વા । સંવત્સરસ્ય તેજસા તેન સંદનુ કૃષ્મસિ ॥ ૧૨ ॥
 ઘૃતાદુર્લુપં મધુના સમંકં મૃમિદંદમચ્યુતં પારયિણુ ।
 મિન્દત્સપન્નાનધરાંથ કૃષ્વદા મા રોહ મહતે સૌમંગાય ॥ ૧૪ ॥

અર્થ— (હરિતં રવા દિવઃ પાતુ) સેનું તારૂં ઘુસોડથી રક્ષણ કરે, (અર્જુનં રવા મધ્વાપ્ પાતુ) સ્વેત તારૂં અંતરિક્ષથી રક્ષણ કરે, (અયસ્મયં મૃમ્યાઃ પાતુ) લોહમય બૃમિરયાનથી તારૂં રક્ષણ કરે. (અયં દેવ-પુરાઃ પ્રાગાત્) આ દેવાની પુરીઓમાં પ્રાપ્ત થયું છે. [૯]

(હમાઃ તિન્નઃ દેવ-પુરાઃ) આ ત્રણ દેવ નગરીઓ છે, (તાઃ સર્વેભઃ રવા રક્ષન્તુ) તે બધા પ્રકારે તારૂં રક્ષણ કરે. (રવં તાઃ વિગ્રહ્ વર્ષસ્વી) તું તેમને પારણ કરી તેજસ્વી થઈ (દ્વિપતાં હચ્ચર મય) વેરીઓ કરતાં બેશ અન. [૧૦]

(દેવાનાં દિરેણ્યયં પુરં અમૃતં) દેવાની સુવર્ણમય નગરી અમૃતરૂપ છે. (યા પ્રથમઃ દેવઃ અગ્રે આગ્રેષે) જે પહેલા દેવે બધાની પહેલા એમને બાંધ્યા હતા, (તસ્મે દશ પ્રાચીઃ નમઃ કુળોમિ) તેને મારી દશ આગળીઓ ભેડી નમસ્કાર કરે છું. (ત્રિવૃત્ મે આગ્રેષે, અનુમન્યતાં) આ ત્રણ દેવાનું યજ્ઞોપવીત મારા શરીર ઉપર બાંધું છું, તે માટે અનુમતિ આપો. [૧૧]

અર્થમા, પૂષા, બૃહસ્પતિ (રવા આ ઘૃતતુ) તને બાંધે. (અહઃ જાતસ્ય યત્તમામ) કરેજી નિર્માણ થનારાનું જે નામ છે, (તેન રવા અતિ તૃતામસિ) તેનાથી તને અત્યંત સુદૃઢ બાંધીએ છીએ. [૧૨]

(આયુષે વર્ષસે) આયુ અને તેજના માટે (ઋતુમિઃ વાર્તાવે) ઋતુઓ અને ઋતુ વિભાગોથી અને (સંવત્સરસ્ય તેન તેજસા) સંવત્સરના તે તેજથી (સં-દનુ કૃષ્મસિ) સંપુજન કરે છું. [૧૩]

(ઘૃતાત્ હલુપ્તં) ધી થી બરેલો, (મધુના સમંકં) મધથી સિંચેલા (મૃમિદંદં અચ્યુતં પારયિણુ) બૃમિની સમાન રિયર અને પાર લઈ જનારો (સપન્નાન્ મિન્દત્) દુસ્મનેને ઢિલસિત કરનારો અને તેમને (અચરાન્ કૃષ્વત્ ચ) નીચે કરનારો તું (મહતે સૌમંગાય મા આરોહ) મોટા સૌભાગ્ય માટે મારા ઉપર આરોહણ કર. [૧૪]

કાવાર્થ— સેનું ઘુસોડમાંથી, આંદી અતરિક્ષમાંથી અને સોખંડ બૃમિમાંથી તારૂં રક્ષણ કરે. આ દેવાની નગરીઓ જ પ્રાપ્ત થઈ છે. (૬)

આ ત્રણ દેવનગરીઓ છે. તે ત્રણે બધાનું રક્ષણ કરે તેમને પારણ કરનારો તેજસ્વી બની રાત્રીએને નીચે કરી નાંખે છે. (૧૦)

દેવાની સુવર્ણમય નગરી અમૃતથી પરિપૂર્ણ છે. જે પહેલા દેવ એને બધાથી પહેલા રિયર કરે છે, તેને હાય ભેડી નમસ્કાર કરીએ છીએ આ ત્રણ દેવાઓનું યજ્ઞોપવીત હું પોતાના શરીર ઉપર બાંધું છું, અને અનુમતિ આપો (૧૧)

અર્થમા, પૂષા, બૃહસ્પતિ અને દિવસમાં પ્રકાશનારો સૂર્ય આ બધા દેવો યજ્ઞોપવીત પારણ કરવા માટે તને અનુમતિ આપે. (૧૨)

સંવત્સર, ઋતુ અને બીજા કાલવિભાગોના તેજથી તને સંપુજન કરી તને દીર્ઘ આયુ અને લગત તેજ આપે છે. (૧૩) આ ઘૃતાદિ રૌષ્ટિક પદાર્થોથી યુક્ત, મધ વગેરે મધુર પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ, બૃમિ સમાન સુદૃઢ, ન પડવા દેનારો અને બધા દુઃખોને પાર કરનારો છે. આ રાત્રીએને ઢિલસિત કરી નીચે પાડી નાંખે છે. આ ઉપરીન મહાન્ સૌભાગ્ય અને આપી મારા ઉપર રહે. (૧૪)

દીર્ઘજીવન અને તેજસ્વિતા

યજ્ઞોપવીતનું ધારણ

આ સૂક્તમાં યજ્ઞોપવીતનું મહત્વ વર્ણન કર્યું છે. યજ્ઞોપવીતના વર્ણન વિશે વધુ એકા મતભાગ વેદમાં છે. પણ આ પ્રજ્ઞ સૂક્ત દીર્ઘજીવન અને તેજસ્વિતાનો ઉપદેશ આપના સાથે યજ્ઞોપવીતના મહત્વ વર્ણન કરી રહ્યું છે, તેથી આ સૂક્તનું મહત્વ વિશેષ છે. આ સૂક્તનું પાઠ્ય કરી વાચકો યજ્ઞોપવીતનું મહત્વ જાણે અને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતી વેળા મનમાં સમજે કે હું એટલા મહત્વનું આ યજ્ઞ ધારણ કરી રહ્યો છું.

પ્રાણ દોરા

બધા જાણે છે કે યજ્ઞોપવીતમાં ત્રણ દોરા હોય છે અને પ્રત્યેક દોરામાં પચ ત્રણ ત્રણ દોરા હોય છે એટલે બધા અંગી ન ન દોરા થયા આ ત્રણ દોરા આ પ્રકારે બન્યા છે—

હરિતે ગ્રીણિ, રજતે ગ્રીણિ, અયસિ ગ્રીણિ। (મ ૧)

‘સોનાના ત્રણ ચાંદીના ત્રણ અને લોખંડના ત્રણ’ એટલે પ્રત્યેક દોરાની અદર સોનું, ચાંદી અને લોખંડની તાર હોય આ પ્રકારે ત્રણ ધાતુઓથી બનેલું આ યજ્ઞોપવીત હોતુ બેઠકો ‘અયસ’ શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ ‘લોખંડ’ એમ છે પણ તેનો બીજો અર્થ ‘શક્ત ધાતુ’ એવો પણ થાય છે એટલે તેનો અર્થ ત્રણ પચ ચાંદી છે.

સોનાનું યજ્ઞોપવીત

આ યજ્ઞોપવીત સોનું, ચાંદી અને તાંબાનું અને અથવા સોનું, ચાંદી અને લોખંડનું બને તે વિશે વધારે શૈલ્યેષણ થવી બેઠકો આ ત્રણ ધાતુઓ આ પ્રકારે સરિર ઉપર ધારણ કરવાથી સરિરમાં ઝીણે એવો વિજ્ઞાનીપ્રવાહ ચરે થાય છે તેથી સરિરની જાડશક્તિ બળ અને દીર્ઘાયુ આપ થતુ સંભવ નીય છે આ ત્રણ ધાતુઓના તાર (સવસ્થા આગ્નિષ્ઠિતાનિ) ઉચ્છ્વાતથી પરસ્પર ભેડાએલા હોય અને એક બીજા ભેડે ભેડાએલી સ્થિતિમાં જ રહે, તો જ તે તાર કાપ કરા થાય જે પ્રકારે—

હન્દ્રિય અને પ્રાણ

શતશારદાય દીર્ઘાયુવાય જવ પ્રાણાન્ નવામિ સમિમીતે। (મ ૧)

‘સો વરસના દીર્ઘજીવન માટે જેમ નવ પ્રાણોને ત્રણ દિવિયામાં મેળવના બેઠકો’ એટલે દીર્ઘજીવન માટે મેળવતુ હોય તો પ્રાણ સરિરથી, ઉદિગ્રીથી, જવવૈધો મદદી વિષ્ણુના ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરવી બેઠકો એટલે પ્રાણને સરિરના બધા અવયવોમાં કાપ કરવા યોગ્ય બનાવવો. બેઠકો આ વાત પ્રાણાધારથી ઉત્પન્ન થવાના અગ્નિ થડે બને છે જે પ્રાણાધારથી પોતાની શક્તિ વધારતા નથી, તેમના કાષ્ઠ પણ અવયવમાં પ્રાણશક્તિ કાપ કરી શક્તી નથી એમ ધારાથી તે અવયવો પોતાનું કાપ કરવામાં અસમર્થ બને છે કેટલાક પ્રાણસીના કેટલાક અવયવો નબળા હોય છે, તેનું આજ કારણ છે આજ કમજોરી જીવનને પણ ક્ષીણ બનાવે છે.

આ પ્રકારે ત્રણ ધાતુના ૧૧ દોરાઓ ઉચ્છ્વાતના કારણે બેગા થઈ સરિરનું આરોગ્ય બળ અને જીવન વધારે છે અને સરિરમાં ઉત્સાદ કાષ્ઠ રાખે છે આ યજ્ઞોપવીતના નવ દોરામાં નીચે નામો આપેલી નવ દેવતાઓ રહે છે—

અગ્નિઃ સૂર્યઃશ્વરુદ્રાઃ મૃમિરાપો યોરુત્તરિક્ષં પ્રદિશો વિશાશ્વઃ। જાતૈર્વા ઋતુમિ સવિદાન્તા બનેત મા મિવૃતા વારયન્તુ વ। (મ ૨)

‘અગ્નિ-અગ્નિ-અશ્વાઃ અતરિક્ષ-શ્વરુદ્રા-વિશાશ્વો અને વૈા, સૂર્ય અને ઋતુઓ આ નવ દેવતાઓ આ ત્રણ દોરાના યજ્ઞોપવીતમાં રહી અને હું બોલી પડે કરે.’

પૃથ્વી સ્થાનના ત્રણ દેવો, અતરિક્ષના ત્રણ દેવો અને વૃષોક્તા ત્રણ દેવો, આ બધા નવ દેવ યજ્ઞોપવીતના નવ દોરામાં રહી અને હાથોની પાર કરે એવી હસ્થા આ મનમાં પ્રગટ થઈ છે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનો અર્થ એટલા દેવતાઓનું તેજ અને વીર્ય પોતાની અદર ધારણ કરતુ તેમજ તેમના વિશે પોતાનું કર્તવ્ય કરતુ યજ્ઞોપવીત ધારણ બૃષણ તરીકે પહેતાનું નથી આ તે મોટી જ્ઞાપ્યદારીનું કામ છે ત્રણેક અને તેમાં રહેતી જાણી દેવી શક્તિઓ ભેડે પોતાનો સંબંધ વ્યક્ત કરવા માટે આ નિરૂત સૂત્ર ધારણ કરાય છે આ સંબંધના કારણે આપણું તેમના પ્રત્યેક કર્તવ્ય જાણતુ અને તેમની પાસેથી દિવ્ય તેજ પ્રાપ્ત કરતુ જે તેમ કરશે તદિ, તેના માટે યજ્ઞોપવીત યજ્ઞોપવીત રહેઈ નથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારાઓએ આ મનમાં ઉપરક

અવરણ ધારણ કરવા જેવો છે. આ યજ્ઞોપવીતમાં ત્રણ પ્રકારની પોષણ શક્તિઓ છે, તે વિષે નીચેનો મંત્ર જુઓ—

ત્રયઃ પોવાઃ ત્રિવૃત્તિઃ અચન્તામ્ ।

અસ્ય મૂમા । પુરુષસ્ય મૂમા । પશૂનાં મૂમા ।

(મં. ૩)

“ ત્રણ પુષ્ટિઓ આ ત્રણ દેરાની યજ્ઞોપવીતના આસરે રહે. અનની વિપુલતા, અનુપમો માણસોની વિપુલતા અને પશુઓની વિપુલતા. ” આ ત્રણે વિપુલતાઓ આ યજ્ઞોપવીતના આસરે રહે.

યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારા યજ્ઞ કરે છે, તે યજ્ઞમાં ધણા માણસો સંમિલિત થાય છે અને સંમંદના યજ્ઞ મનુષ્યોની સંપ્રસન્નિત વધે છે. યજ્ઞના કારણે પશુઓ વગેરે સારી રીતે થાય છે, તેથી પુષ્કળ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞમાં દૂધ, ઘી દહન માટે જોઈએ તેથી માથ વગેરે ધણાં પશુઓ ભાવવામાં આવે છે, પશુઓની શક્તિ વધારવામાં આવે છે તે કારણે પશુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ત્રણ લાભ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞનો અધિકાર આ યજ્ઞોપવીતથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી યજ્ઞોપવીતથી ઉપરના લાભો થાય છે એમ આ મંત્રમાં કહ્યું છે.

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ આદિત્યથી શક્તિ, અમિતી વૃદ્ધિ અને ઇન્દ્રથી વીર્ય’ પ્રાપ્ત થાય ‘ અને આ ત્રણ દેરાના યજ્ઞોપવીત વડે અમારું સારી રીતે પોષણ થાય આ યજ્ઞોપવીતના એક એક દેરામાં એક એક દેવતાની શક્તિ છે, માટે જે મનુષ્ય આ ભાવનાથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે તેને ધણે લાભ થાય છે. તે વિષે નીચેનો મંત્ર જુઓ—

મૂમિઃ હરિતેન પાતુ ।

અસિઃ અયસર પિતૃર્તુ ।

અર્જુનં ઘીઘઙ્ગિઃ વર્ષં દધાતુ ।

(મં. ૫)

‘ જૂમિ સોનાના દોરાથી રક્ષણ કરે, લોખંડ અથવા તાંબાના દોરાથી અગ્નિ પૂર્ણતા કરે, તેજસ્ ચાંદીના દોરાથી ઔષધિઓની મદદથી બળ ધારણ થાય. ” આ પ્રકારે આ ત્રણ દેવો યજ્ઞોપવીતના ત્રણ દોરામાં રહી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કરે છે. એટલે યજ્ઞોપવીત ફક્ત દોરાઓ વડે બનેલું નથી પણ આ દેવતાઓની શક્તિથી બન્યું છે, આ લાભ અહીં જોવા જેવો છે. જે યજ્ઞોપવીતને ફક્ત દોરાઓ સમજે છે તેઓ તેનું મહત્ત્વ જાણતા નથી. જે સોનું, ચાંદી, તાંબુ અથવા

લોખંડથી બનેલા યજ્ઞોપવીતને કેવળ ભૂપણરૂપે ધારણ કરશે તેમને યજ્ઞોપવીત વિદ્યુત્સંચાર થવાના કારણે નિઃસંશય લાભ તો યશે. પણ જે સોનાનું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવા સમર્થ નથી, તેઓએ દોરાનું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું, પણ તે ધારણ કરતી વેળા એવી ભાવનાથી ધારણ કરવું કે જેથી તેમના મનોગુણથી આકર્ષિત થયેલી ઉપર કહેલ દેવતાઓ તેને અવરણ સદાવતા આપશે.

છઠા મંત્રમાં સોનાના ત્રણ ભેદ લ્યા છે, પહેલો સુવણ્ઁ એટલે સોનું, બીજો સોમાદિ ઔષધિઓનો રસ અને ત્રીજો યજ્ઞોપવીતમાં જે વીર્ય હોય તે. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારાઓએ આ ત્રણે પ્રકારનું સોનું મેળવવું, તેમના માટે યોગ્ય છે. અહ્યયર્ષ વડે વીર્ય રચ્ય કરવું, યજ્ઞોપવીત વીર્ય વધારવું અને ઉષ્નરૈતા બનવું. યજ્ઞોપવીત પોષણ માટે સોમાદિ ઔષધિઓના રસ, કંદ-મૂળ, ફલ વગેરેનું જ સેવન કરવું અને તેની સાથે દૂધ, ઘી, વગેરે દુધિય પદાર્થો સેવન કરવા, એટલે મધ્યમસનું સેવન ન કરવું. અને ત્રીજું સોનું એટલે ધન વગેરે પ્રાપ્ત કરવું. આ ત્રણ પદાર્થો આ મંત્રમાં ઉપસક્ષણ રૂપ છે અને તેથી ‘ વીર્ય’, અન્ન અને ધન ’ નો ભોધ થાય છે. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારાઓએ આ ત્રણે ઉચિત પ્રમાણમાં મેળવવા. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારાઓ ઉપર આ જવાબદારી હોય છે.

મનુષ્યની બાળ, જુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થા એવી ત્રણ સ્થિતિઓ હોય છે, યજ્ઞોપવીતના ત્રણ દોરાથી આ ત્રણ સ્થિતિનો ભોધ થાય છે. આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં અહ્યયર્ષ પાલન પૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનું સાધ્યું થાય છે. આ વાત સાતમા મંત્રમાં ‘ ઇવાયુર્વ ’ ‘ જીળિ આયુર્વિ તે અકરમ્ । ’ (મં. ૭) આ શબ્દોથી વ્યક્ત થાય છે. બાલ્ય, તારૂણ્ય અને વાયંકય આ જીવનની ત્રણે અવસ્થાઓ ત્રણ આયુના નામથી આ મંત્રમાં કહી છે. જે પ્રકારે આખા યજ્ઞોપવીતમાં એકજ દોરો ત્રણ દોરામાં પરિણત થયો છે, તેજ પ્રકારે મનુષ્યના ધર્માચરણનું એકજ મૂલ પ્રથમ કહેલા ત્રણે આયુમાં જીવનરૂપ યજ્ઞ જવું જોઈએ.

ઠકારની ત્રણ શક્તિઓ

એકજ ‘ ઠકાર ’ રૂપી અક્ષરમાં ‘ ઝ-ડ-મ્ ’ આ ત્રણ મહાવ શક્તિ રહે છે. ‘ ત્રયઃ...પ્રકક્ષર...આયન્ ’

(મં. ૮) ત્રણ સક્રિયો એકજ અક્ષરમાં વસેલી છે. આ ત્રણ સક્રિય મુલ્યોને દર કરે છે અને અનિષ્ટ-દુઃખો વગેરેને દટાવે છે. હેં કાર નામના એકજ અક્ષરમાં અકાર-ઉકાર-મકાર નામની ત્રણ સક્રિયો છે. આ ત્રણ અક્ષરો યજોપવીના ત્રણ દોરા સમજવા. ને પ્રકારે આ ત્રણ અક્ષરોમાં એકરૂપ સંયોગથી હેંકારરૂપ મહાનાદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રકારે આ ત્રણ દોરાઓ મળી એક યજોપવીન થાય છે, તેથી આ યજોપવીત ઉપર કહેલી ત્રણ સક્રિયોનો બોધ આપે છે. ' જ-ઝ-મુ ' આ ત્રણ અક્ષરોથી કમે ' જાનુત્-સ્વપ્ન-સુપુતિ ' આ ત્રણ અવસ્થાઓના બોધ થાય છે. મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં વ્યાપ્ત છે, માને કે મનુષ્યનું જીવનરૂપ ને એક મોટું યજોપવીત છે તેના ત્રણ દોરા ' જાનુત્-સ્વપ્ન-સુપુતિ ' આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. તેમને યજ્ઞરૂપનાવવાનું કાર્ય યજોપવીન ધારણ કરનારાઓએ અવશ્ય કરવું એવું છે. જ-ઝ-મુ ના અનેક અર્થ છે, તેમના વિચાર બહોં વાચકો કરશે તો તેમને સમજશે કે યજોપવીત વડે તે ધારણ કરનારાઓ ઉપર કેટલા દુઃખ કષ્ટો કરવાને બાર સુકાયે છે. વિસ્તારની બાંધિથી જ્યારે આ ત્રણ અક્ષરોના તરજાનો વિચાર બહોં કરી લેખ લખાવતા નથી. હેં કાર વિષે ધણા મંત્રો લખાયા છે, વાચકો જે તેમના આશ્રયને બહોં વિચાર માટે આનામાં લેશે તો આ મંત્રમાં કહેલા મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયો છે તેના તેમને ખ્યાલ આવશે.

દેવોનું નગર

હરિતં વિદ્યા પાતુ । અર્જુનં મમ્યાત પાતુ ।

જયસ્મય મૂમ્યાઃ પાતુ ॥ (મં. ૯)

સેતું સુલોકમાંથી, ચાંદી મધ્યભાગથી અને લોખંડ ભૂમિ સ્થાનથી રક્ષણ કરે. ' આ મંત્રમાં ચરીરના ત્રણ ભાગોનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ત્રણ ધાતુના વજોલા ત્રણ દોરાઓ વડે થાય છે એમ કહ્યું છે. ચરીરમાં સુલોક મરતકર્તા, મધ્યભાગ અથવા અન્તરિક્ષલોક નાશીમાં અને ભૂલોક પગમાં છે. માટે માયા ઉપર સેતું મધ્યભાગમાં ચાંદી અને પગમાં લોખંડ રાખવા સમાન આ એક જ (ત્રિવૃત્) ત્રણ દોરાનું યજોપવીત ધારણ કરનારાઓનું રક્ષણ કરે. ' જયસ્ ' શબ્દનો અર્થ ' જીવે ' અને બહોં લોખંડ એમ કહે છે પરંતુ સેતના, ચાંદી સિવાય બીજા કાંઈ જુદી ધાતુ એવા લેવાથી બીજા ધાતુનો બોધક તે શબ્દ યથા શકે છે. આ કંઈ ધાતુ છે તે વિશે

શેષ થવી અત્યંત છે. લોખંડ, તાંબુ અથવા કાંઈ બીજા ધાતુ બહોં સમજાવી કે જોના ધરણા બનાવવામાં આવે છે.

તિસ્તા દેવપુરાઃ સ્વા સર્વતાઃ રક્ષતુ ।

ત્વં તાઃ વિદ્યત્ સર્વસ્વી દિપતાં ઉત્તરાઃ મથ ।

(મં. ૧૦)

' યજોપવીતના આ ત્રણ દોરા (દેવ-પુરાઃ) રેવના, જમાનો, નગરો છે, તેમાં દેવીશક્તિ બસેલી છે, જેથી તે સર્વ પ્રકારે તાંદી રક્ષણ કરે. તું એ ત્રણને ધારણ કરી (સર્વસ્વી) તેજસ્વી બન અને સુખોદ્ય કરતાં વધારે ઉંચા સ્થાને ગિરાજ. '

યજોપવીતના ત્રણ દોરા આ રેવળ દોરા નથી; આ રેવળ નગરો છે એટલે તેમાં અનંત દેવીશક્તિ છે, ને એવી શ્રદ્ધા થી આ ત્રણ દોરાવાળા યજોપવીતને ધારણ કરશે તે તેજસ્વી થશે અને તેના તેજના પ્રભાવના કારણે તેના અધા સુખ નીચે પડી જશે.

આ રેવળી શક્તિઓથી પરિપૂર્ણ ત્રણ દોરાનું યજોપવીત ને માણસ પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરે છે, (યઃ દેવાનો અમૃતં આયેષે) ને આ રેવળા અપૂતને પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે, તેને (તસ્મૈ નમઃ કૃણોમિ । (મં. ૧૧) તેને નમસ્કાર કરે ' છું. એટલે જે યજોપવીત ધારણ કરે છે તે નમસ્કાર કરવા લાયક છે. આ સૂત્ર ધારણ કરવાથી રેવળ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું મહત્ત્વ આ યજોપવીતનું. દોરાના કારણે જ્યારે શ્રેષ્ઠ લોક અનુભવિ આપે ત્યારે જ તે ધારણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે—

ત્રિવૃત્ત મે અયેવે । જનુમયસામ્ ॥ (મં. ૧૨)

' આ (ત્રિવૃત્) ત્રણ દોરાવાળું યજોપવીત હું, પોતાના શરીર ઉપર બાંધું છું. અથવા ધારણ કરું છું. તે માટે મને આઠા આપો, ' આપણા જેવા શ્રેષ્ઠ લોકોની અનુમતિ હેતુ તો હું તે ધારણ કરી શકું છું. માટે આઠા આપી અને કૃતાર્થ કરો. આ પ્રકારે પહેલાં પ્રાર્થના કરાય અને ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠ પુરુષોની આઠા મળ્યા પછી તે માણસ યજોપવીત પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરી શકે. જોના મનમાં આવે તે માણસ એકદમ આ યજોપવીત ધારણ કરી શકતો નથી. મહાજન, જેષ્ઠો, વસિષ્ઠો જેને આઠા આપે એટલે પ્રથમ કહેલા મંત્ર દ્વારા સુવેશા કરતો કરવામાં જે પુરુષ સમર્થ હશે તેને જ તેઓ આઠા આપે છે અને તેજ યજોપવીત ધારણ કરી શકે છે. તેમ કરવાથી ' યજોપવીતનું ' મહત્ત્વ

સ્થિર થાય છે. યોગ્યતા વગર જો માણસ તે ધારણ કરશે તો તે ફક્ત દોરો દશે, પરંતુ પ્રથમ કહ્યા મુજબ જેણે પોતાનું જીવન યત્નમય બનાવ્યું છે, તેણે સરીર ઉપર ધારણ કરેલું યશોપવીત દેવોના નગરો સમાન અને ત દિવ્યશક્તિથી સુકત યજ્ઞ બન્ય છે. યશોપવીતને કેવળ સત્તરનો દોરો બનાવવો અથવા તેને દિવ્યશક્તિનું કેન્દ્ર બનાવવું આ પ્રકાર મનુષ્ય સમાજના આધીન છે.

ન્યાય, પુષ્ટિ અને જ્ઞાન ।

આ ત્રિશત યશોપવીતના ત્રણે દોરો ' સર્વમા, વૃષા અને વૃહસ્પતિ ' (મ ૧૨) આ ત્રણ દેવતાઓ જોડે સ પંચ રામે છે ' સર્વમા ' = (સર્વ મિત્રીતે) શ્રેષ્ઠ કોણ છે અને હીન કોણ છે તેનો જે નિર્ણય કરે છે, તેને અપંચ કહે છે પુષ્ટિ કરનારનું નામ ' વૃષા ' હોય છે અને યોગીનું નામ ' વૃહસ્પતિ ' છે. એટલે આ ત્રણ દોરોઓથી યોગ, પોષણ અને ન્યાયશક્તિ આ ત્રણ યજ્ઞોની સત્યનામિએ છે જેઓ આ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવા કહે છે, તેઓ માનો, આ ત્રણ યજ્ઞો પોતાના જીવનમાં ઢાળવા જવાબદાર છે. જુઓ યશોપવીતે કેટલી મોટી કર્તવ્યદક્ષતા મનુષ્યો ઉપર રાખી છે. જેઓ આ કર્તવ્ય પાલન કરે છે, તેઓ જ યશોપવીત ધારણ કરવાના અધિકારી થાય છે.

જેમ એક વૈષ્ણીક ઋતુઓ હોય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યના સ પૃથ્વી જીવનમાં ૭ ઋતુઓ હોય છે. મનુષ્યનું જીવન ૧૨૦ વરસનું માનવામાં આવ્યું છે તેમાં દરેક ૨૦ વરસની એક એમ છે ઋતુઓ હોય ૮ જીવન તે કરતાં ઓછું માનવાથી ૬મી વર્ષોની પછી ઋતુ યજ્ઞ શરૂ છે. આ ઋતુઓ વડે આયુ, બળ, અને તેજની પ્રાપ્તિ કરવાના કર્તવ્યોની સત્યતા વર્ણવવામાં દ્વારા મળે છે આ કથન તેરમા મંત્રમાં ॥

મનુષ્યના જીવનમાં, જે ૭ ઋતુઓ છે, તે બધી ઋતુઓમાં એટલે માણસે પોતાના સ પૃથ્વી જીવનભરમાં એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી તેને તેજ અને બળ પ્રાપ્ત થાય અને તેનું જીવન દીર્ઘ અને પ્રહાર્યથી સારું નિયંત્રિત પાલન કરવા થી આ બધું યજ્ઞ શરૂ છે તેથી આ મંત્ર દ્વારા આ ત્રણ યજ્ઞ

પોતાનામાં વધારવાની સત્યતા મળી છે. યશોપવીતના ત્રણ દોરો તેજ, બળ અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાની સત્યતા આપે છે. આ વાત તેરમા મંત્રમાં કહી છે વાયક આ ઉપદેશ સારી રીતે ખ્યાનમાં રાખે અને યોગ્ય અનુક્રમ કરી લાભ લે.

છેલ્લા ચોદશા મંત્રમાં આ ત્રિશત યશોપવીતના ૬૫ યજ્ઞો છે, તે ધારણ કરવાથી ૬૫ લાભ થાય છે, તેનું વર્ણન કર્યું છે તે યજ્ઞમેધક શબ્દો વિશેષ મનન કરવા લાયક છે—

યશોપવીતથી લાભ

૧ ધારયિષ્ણુ = દુષ્ટોમાંથી પાર કરનારો, કષ્ટોથી બચાવનારો

૨ મ-ચ્યુતં = ન પડનારો અથવા ન પાડનારો એને યોગબળથી માણસ પતનથી બચે છે.

૩ મૂર્મિ-દ્વલ્લં = માતૃભૂમિને બળવાન કરનારો

૪ સવસ્તાન્ મિદત્ = શત્રુઓનો નાશ કરનારો

૫ મધરાન્ કૃણ્વત્ = દેરીઓને નીચે દબાવનારો, દુષ્ટોને બળહીન કરનારો

૬ મધુના સમંકં = બધી મધુરતાઓથી સુકત, મધુરતા આપનારો

૭ વૃતાત્ વલ્લુત્ = ધી વગેરે પુષ્ટિકારક પદાર્થો આપનારો, અને પોષણ કરનારો, આ પ્રકારનું સામર્થ્ય સ પત્ન આ યશોપવીત છે ખરે, હે યશોપવીત! તું—

૮ મદ્ધતે સૌમગાય મા આરોહ = મોગા સૌભાગ્ય ખરે ખરા સરીર ઉપર આરોહણ કર, એટલે મારા સરીર ઉપર વિરાજમાન થા.

આ પ્રકારની ભાવનાઓ અને પૂજ્યભાવથી યશોપવીત પહેરવું અને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરી પોતાની ઉન્નતિનું સાધન કરવું એ દરેક શ્રેષ્ઠ પુરુષ ખરે યોગ્ય છે.

યશોપવીતનો આ મહિમા છે વાયકા તેનો વિચાર કરે અને આ યશોપવીત ધારણ કરી પોતાનું ભાગ્ય વધારે યશોપવીતનો મહિમા વધે અને યશોપવીત ધારણ કરનારાઓના બધા જન્મનું કલ્યાણ થાય

૬

જીવન વડે દીર્ઘજીવન

કંઠિ ૩, સૂક્ત ૧૧

(અર્થ- પ્રજ્ઞા, મુચ્ચક્ષિત્વા । દેવતા- ઇન્દ્રામી, આયુર્ધર્મ, ચક્રમનાશનમ્ ।)

મુઞ્જામિ સ્વા હવિષા જીર્વનાય કર્મજ્ઞાતયસ્માદ્વત રાજયસ્માત્ ।

ગ્રાહિર્જગ્રાહ યદ્યેતદેનં તસ્યા ઇન્દ્રામી પ્ર ઇશ્વરક્રમેનમ્

॥ ૧ ॥

યદિં હિતાયુર્યદિં વા પરંતો યદિં મૃત્યોરંતિકં નીતં એવ ।

॥ ૨ ॥

તમા હરામિ નિર્ક્રિતેરુપસ્થાદસ્પર્શમેનં શતશારદાય

સહસ્રાક્ષેણં શતયૌર્યેણ શતાયુષા હવિષાદાર્પમેનમ્ ।

॥ ૩ ॥

ઇન્દ્રો વર્ષમેનં શરદો નયાત્પતિ વિષ્વસ્થ દુરિતસ્થ પારમ્

શતં જીવ શરદો વર્ષમાનઃ શતં હેમન્તાન્શતમ્ વસન્તામ્ ।

॥ ૪ ॥

શતં ત ઇન્દ્રો અગ્નિઃ સવિતા વૃહસ્પતિઃ શતાયુષા હવિષાદાર્પમેનમ્

અર્થ- (ક જીવનાય) સપ્રપશુ દીર્ઘજીવન માટે હું (સ્વા) તને (અજ્ઞાત-વશમાત્ હત રાજયસ્માત્) અજ્ઞાત રોગથી અને રાજયસ્માત્ નાશના કારણથી (હવિષા મુઞ્જામિ) જીવન વડે ઊગાડુ છું. (યદિ ગ્રાહિ યત્નમ્ પરં જગ્રાહ) જો અજ્ઞાત રોગે તેને એના રીતે જકડી લીધો હોય તો, (તસ્યા ઇન્દ્રામી પને પ્રમુચુકં) તે પીડથી છન્દ્ર અને અગ્નિ તેને ઊગાડે [૧]

(યદિ હિતાયુ) જો સમાપ્ત જીવનવાળો અથવા (યદિ વા પરંતો) જો મરણની પાસે પહોંચ્યો હોય, અથવા (યદિ મૃત્યોઃ અતિકં નીતઃ એવ) જો મૃત્યુની પાસે પહોંચ્યો હોય ન હોય, (તં નિર્ક્રિતો હવસ્થાત્ આહરામિ) તેને હું વિનાશક પાસેથી પાછો લાડુ છું અને (પન શતશારદાય અસ્પર્શમેનં) તેને સો વરસના દીર્ઘજીવન માટે સુરક્ષિત કરૂં છું. [૨]

(સહસ્રાક્ષેણ શતયૌર્યેણ શતાયુષા હવિષા પરં આદાર્યં) સો સ્થિતથી યુક્ત, સો વીર્યથી યુક્ત, સો વરસનું દીર્ઘજીવન આપનાર જીવન વડે મેં એને આપ્યો છે (યથા વિશ્વસ્થ દુરિતસ્થ પાર) જેથી સપ્રપશુ હું એના પાસે પહોં (પન ઇન્દ્ર શરદઃ કાલિ નયાતિ) એને છન્દ્ર સો વરસના પશુજીવનની પશુ પાર પહોંચાડે. [૩]

(વર્ષમાન શતં શરદઃ જીવઃ) વર્ષનો સો શરદ ઋતુઓ સુધી જીવે રહે, (શતં હેમન્તાન્, શતં વ વસન્તાન્) સો હેમન્ત અને સો વસન્ત ઋતુઓ સુધીઓ સુધી જીવે રહે (ઇન્દ્ર અગ્નિ સવિતા વૃહસ્પતિ તે શતં) છન્દ્ર અગ્નિ, વૃહસ્પતિ અને સવિતા તારા માટે સો વર્ષનું જીવન આપે. (પરં શતાયુષા હવિષા આદાર્યં) મેં એને સો વરસનું જીવન આપનાર હવિષથી અહીં આપ્યો છે [૪]

ભાષાર્થ- તને મુખમય દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય ને માટે તને જ્ઞાન અને અજ્ઞાત રોગોથી જીવન વડે ઊગાડુ છું અજ્ઞાત રોગોએ ને તને યદ્યેત રાખ્યો હોય તો પશુ છન્દ્ર અને અગ્નિની મદદથી તું તે રોગોમાંથી યુક્ત થઇ શકે છે [૧]

જીવન પ્રપશુ થયું હોય, અસુખતાવ નિવૃત્તિ થઈ હોય, મૃત્યુની પાસે પહોંચ્યો હોય, તો પશુ તેને તે વિનાશક અવસ્થા માંથી પાછો લાડુ છું અને સો વર્ષનું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરાડુ છું [૨]

જીવનમાં ઇન્દ્રો સંક્રિયો ॥ અને સો ઇન્દ્રો વીર્ય છે, એવા જીવન વડે મેં એને પાછો આપ્યો છે આ મનુષ્ય હવે સપ્રપશુ હોવા પાસે થયો છે, હવે તેને છન્દ્ર સો વરસના દીર્ઘ જીવનના પાર લાઇ જશે [૩]

મેં તને સો વરસની આયુ આપનારા જીવન વડે મુ પુષ્ટી પાછો આપ્યો છે. ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સવિતા અને વૃહસ્પતિ તને સો વરસનું જીવન આપે, હવે તું સર્વ પ્રાર્થના કરીને વર્ષનો સો વરસ સુધી જીવે રહે [૪]

પ્ર વિશતં પ્રાણાપાનાવનુદ્વાહાવિવ વ્રજમ્ । વ્યંન્યે યંન્તુ મૃત્યવો યાનાહુરિતરાન્હૃતમ્ ॥ ૫ ॥

નૈવ સ્તં પ્રાણાપાનો માપં માતમિતો યુવમ્ । શરીરમુસ્યાદ્ધાનિ જરસં વહતં પુનઃ ॥ ૬ ॥

રાયૈ ત્વા પરિં દદામિ જરાયૈ નિ ધુવામિ ત્વા ।

રા ત્વા મદ્રા નેષ્ટ વ્યંન્યે યંન્તુ મૃત્યવો યાનાહુરિતરાન્હૃતમ્ ॥ ૭ ॥

મિ, ત્વા જરિમાદિત ગામુક્ષર્ણમિનુ રજ્જ્વા ।

સ્ત્વા મૃત્યુરમ્યઘત્તં જાયમાનં સુપાશયા । તં તે સત્યસ્ય હસ્તામ્યામૃદમુચ્છૃદસ્પતિઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ— હે (પ્રાણાપાનો) પ્રાણ અને અપાન ! (પ્ર વિશત) પ્રવેશ કરો, (વનુદ્વાહો વ્રજં હવ) ૪૦ મુજા વાડામાં પ્રવેશ કરે છે (અન્યે મૃત્યવ વિ યંન્તુ) બીજા અનેક અપમૃત્યુ દૂર થઈ જાય, (યાના હુતરાન્હૃતમ્) જેમને બીજા સો પ્રકારના કહેવામાં આવે છે [૫]

હે (પ્રાણાપાનો) પ્રાણ અને અપાન ! (યુવં હૃદય સ્તં) તમે મને અહીં જ રહો, (હૃત મા અપમાત) મહોદી દૂર જતા નહિ (અસ્ય શરીર) એનું શરીર અને (અંગાનિ) બધા અવયવો (જરસે વહતં પુનઃ) વૃદ્ધાવસ્થા પાટે ફરી લપટ આવે. [૬]

(ત્વા જરાયૈ પરિ દદામિ) તેને વૃદ્ધાવસ્થા માટે અર્પણ કરે છું (ત્વા જરાયૈ નિધુવામિ) તને વૃદ્ધાવસ્થા માટે પહોંચાડું છું (ત્વા જરા મદ્રા નેષ્ટ) તને વૃદ્ધાવસ્થા સુખ આપે, (અન્યે મૃત્યવ વિ યંન્તુ) બીજા અપમૃત્યુ દૂર ચાલ્યા જાય, (યાન્ હુતરાન્હૃતમ્) જેમને બીજા સો પ્રકારના કહેવામાં આવે છે [૭]

(વજ્રણ ગાં હવ રજ્જગા) જેમ બળદ અથવા માથને દોરીથી બાંધવામાં આવે છે તે પ્રકારે (જરિમા ત્વા અમિ આહૃત) વૃદ્ધાવસ્થાએ તને બાંધી છે, (યા મૃત્યુ જાયમાન ત્વા સુપાશયા અમ્યઘત્ત) જે મૃત્યુએ ઉપજાવતાં તને ઉત્તમ પાસેથી બાંધી ગયો છે, (તે તં) તારા તે મૃત્યુને (સત્યસ્ય હસ્તામ્યામૃદમુચ્છૃદસ્પતિ) સત્યના બંને હોથોથી પુદ્ગરપતિ ઊઠાવે છે. [૮]

આવાર્થ— હે પ્રાણ અને અપાન ! તમે બંને આ મનુષ્યમાં કિવે પ્રવેશ કરો, જેમ બળદ વાડામાં પ્રવેશ કરે છે બીજા સો કહે અપમૃત્યુ એની પાસેથી દૂર નાસી જાય (૫)

હે પ્રાણ અને અપાન ! તમે બંને એના શરીરમાં નિવાસ કરો, અહીંથી દૂર જતા નહિ એના શરીરને અને અવયવોને પૂર્ણવૃદ્ધાવસ્થા સુધી સાથે પ્રકારે ચલાવો (૬)

હે મનુષ્ય ! હૃદયે તને વૃદ્ધાવસ્થા માટે સમર્પિત કરે છું વૃદ્ધાવસ્થા સુધી હું તને જીવન આપું ॥ તને આરોગ્ય યુગ્મ ધાડાંથી પ્રાપ્ત થાય અને બીજા બધા અપમૃત્યુ તારાથી દૂર થાય (૭)

જેમ બળદ અથવા માથને એક ટેમણે દોરીથી બાંધી દે છે, તેમ હવે તારી સાથે વૃદ્ધાવસ્થાનું પૂર્ણજીવન બધાકે મળે છે જે અપમૃત્યુ જન્મનાજ વારી પાછળ પડ્યા હોતા તે અપમૃત્યુથી સત્યના હાથો વડે જીવંતપતિ તને ઊઠાવે છે (૮)

હવન વડે દીર્ઘજીવન

હવન વડે દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

ઔપધિઓના યજ્ઞ

હવનની સહિત પછી મોટી છે તેથી આરોગ્ય, બળ, દીર્ઘજીવન વગેરે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે યજ્ઞાગ્રોમાં હવન થાય છે, આ યજ્ઞવાગ્ન્યનુષ્ટાનો સધિઓમાં કસાય છે અને તે વડે ઋતુ પરિવર્તનથી થનારા રોગો દૂર થઈ જાય છે તે વિશે કહ્યું છે—

મૈવજ્યયજ્ઞા યા પતે : તસ્માદનુસધિધુ પ્રયુજ્યન્તે ;
ઋતુસધિધુ વ્યાધિર્જાયતે ॥ (ગો. ખા. ઉ. પ્ર. ૧૧૯)
'આ ઔપધિઓના મહાભગ છે, તેથી ઋતુ સધિના વખતે આ યજ્ઞો કસાય છે તેનું કારણ એ છે કે જે ઋતુ સધિના સમયમાં રોગો થાય છે '

‘ ઋતુ પસંદવાથી દવા બગડે છે અને રોગો નિર્માણ થાય છે, આ રોગોનો પ્રતિબંધ કરતા માટે ઔષધિ યાગ કરવો છે. રોગનાશક, આરોગ્યવર્ધક અને પુષ્ટિકારક તેમજ બળ વધારનાર ઔષધિઓનું તેમાં દવન કરાય છે. જે યાદ રોગનાશક, આરોગ્યવર્ધક, પુષ્ટિકારક અને બળવર્ધક હશે તે દીર્ઘ આયુ આપનારો નિઃસંદેહ હોય જ એમાં કોઈને પણ શંકા નથી, માટે આ સૂત્રમાં દવન વડે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો સંદેશ અપાયો છે તે અવગ્રહવાર કરવા જેવો છે.

• હવન વડે રોગ દૂર કરવા

દવન વડે રોગો દૂર કરવાનું આ સૂત્રનું કહેવું મનન કરવા લાયક છે—

અજ્ઞાતયક્ષ્માત્ ડત્ત રાજયક્ષ્માન્ ત્વા મુજ્જામિ ।

(મં. ૧)

તત્ત્વાઃ (યાજ્ઞાઃ) રુદ્રાગ્ની યન્ને પ્રમુમુકમ્ ।

(મં. ૧)

‘ અજ્ઞાતરોગ અને યાનરોગ અથવા રાજયક્ષ્મા રોગ વગેરે રોગોથી રોગમુક્ત કરી દઈએ છીએ. પક્ષગતારો રોગોથી બિદ અને અગ્નિ આ રોગોને યુક્ત કરી દે છે. ’

આ મંત્રમાં યાન અને અજ્ઞાત રોગો પશુ મટી જવાનો સંભવ દર્શાવ્યો છે. યાન રોગો તે હોય જેમના બધા લક્ષણો જાણવાથી તેમની યોગબાજી સહેલતથી થાય છે. તેમજ જે સારી રીતે યોગબી શક્તા નથી અથવા જેમની પરીક્ષામાં વૈદ્યોમાં મત ભેદો હોય છે તે અજ્ઞાતરોગો કહેવાય. કોઈ વેદ એક રોગ કહે તો બીજો વેદ બીજો જ કહે. આ પ્રમાણે રોગ જાણીતો હોય અથવા અજાણ્યો હોય, તેને દવન વડે દૂર કરી શકાય છે, એટલે અગ્નિમાં યોગ્ય ઔષધિઓનું દવન કરવાથી રોગો રોગમુક્ત બને છે. વિવિધ રોગોની નિદિષ્ટિ માટે બીજી ઔષધિઓનું દવન કરવાની જરૂરી હોય છે, અને કેટલાક એવા પશુ પદાર્થો દવનમાં થતા હશે કે જેથી સામાન્ય આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. એવા યોગ્ય ઔષધિઓના આગ્રહિત દવન વડે મનુષ્ય પૂર્ણ નિરોગ અને દીર્ઘજીવન યુક્ત બને છે.

હવનનો પરિણામ

હવનનો એટલો બધો પરિણામ હોય છે કે આસન મરણ રોગો પણ રોગમુક્ત બની આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તે વિશે બીજા મંત્રમાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ વડે કહ્યું છે કે, ‘ નો આ રોગો

મરણતોલ સ્થિતિએ પહોંચ્યો હોય, મૃત્યુની પાસે મગો હોય, તેનું જીવન પણ પૂર્ણ થયું હોય, તો પણ દવનથી આ બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ શકે છે અને તેને સો વર્ષનું, પૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (મં. ૨)

રાતાયુ કરનારું હવન

આ વર્ણન ઉપરથી દવનનો અર્પૂરો આરોગ્યવર્ધક પરિણામો સમજાય છે. ત્રીજા મંત્રમાં દવનનું નામ જ ‘ રાતાયુ દવિ ’ કહ્યું છે એટલે આ દવનથી સો વર્ષનું પૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ‘ રાતાયુ દવિ ’ ની અંદર રાતવીર એટલે સો પ્રકારનું બળ હોય છે અને (સદ્ગુણ-મહા) હબ્લ પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે. તેથી—

મયાત્યતિ વિશ્વસ્ય દુરિતસ્ય પારમ્ । (મં. ૩)

‘ બધા દુરિતો દૂર કરાય છે ’ દુરિત નામ પાપનું છે. આ ‘ દુરિત ’ (દુઃ-દત) તે છે કે જે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર શરીરમાં ધુસેનું હોય છે, તે શરીરમાં ધુસી નાના પ્રકારની ધીસઓ ઉત્પન્ન કરે છે, દવન વડે આ દુરિત એટલે રોગો નિર્માણ કરનારું દ્રવ્ય શરીરમાંથી દૂર કરાય છે.

એવા મંત્રમાં વિશ્વાસપૂર્વક કહ્યું છે કે હવે તો ‘ દવન કરાયું છે, મન્દ, અગ્નિ, સવિતા, બુદ્ધરૂપિત વગેરે દેવતાઓ થી શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાય છે. હવે તું વિશ્વાસપૂર્વક પોતાની બધી શક્તિઓ વધારતો સો વરસ સુધી જીવતો રહે. હવે તને મૃત્યુથી ડર નથી. (મં. ૪) ’ દવનનો એવો સારો પરિણામ થાય છે અને એટલો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, આ દવનનો પરિણામ મનનપૂર્વક જોવા જેવો છે.

પાંચમા અને છઠ્ઠા મંત્રમાં પ્રાણ અને અપાનને આદિ પૂર્વક કહ્યું છે કે ‘ હે પ્રાણ અને અપાન ! તને હવે આ પુરુષના શરીરમાં પેસી જાઓ, ત્યાંજ પોતાનાં કાર્યો કરો અને તેના શરીરને તેમજ સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોને પૂર્ણ જીવનની સમાપ્તિ સુધી પોતપોતાના કાર્ય કરવા લાયક રાખો, તેમજ આ શરીરથી છુટા પડતા નહિ તમારા કાર્યથી તેના બધા અવયવો દૂર થઈ જશે. (મં. ૫-૬) ’ આરોગ્ય આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને શરીરમાં નવું જીવન સંચારિત થાય છે. ત્યારે શરીરમાં રિચરૂપે પ્રાણ અને અપાન રહેશે જ. આ દવનનો પરિણામ છે

સામા મંત્રમાં કહ્યું છે કે— ‘ હે મનુષ્ય ! હવે હું તને

જ્ઞાવરયા માટે સમર્પણ કરે છું. તને સુખકારક જ્ઞાવરયા પ્રાપ્ત થાય અને બધા અપમૃત્યુ તારથી દૂર જાય. (મં. ૭) જ્ઞાવરયાના ખોળામાં સમર્પણ કરવાનો અર્થ એ છે કે પૂણું જ્ઞાવરયા થતાં સુધી એટલે સો વરસનું પૂર્ણ-જીવન થાય ત્યાં સુધી જીવિત રહેવું.

મરણનો પાશ

આઠમા મંત્રમાં એક મહાન્ સિદ્ધાંત કહ્યો છે કે, દરેક મનુષ્ય જન્મ થતાં જ મૃત્યુના પાશથી બંધાય જાય છે—

‘યસ્માં મૃત્યુરભ્યાધત્ત જાયમાન્નં સુપાશયા ।’

(મં. ૮)

‘મૃત્યુ તને એટલે દરેક પ્રાણીને જન્મતાં જ ઉત્તમ પાશો વડે બાંધી રાખે છે. ’ કોઈ માણસ અથવા પ્રાણી મૃત્યુના આ પાશમાંથી છૂટતો નથી. જે જન્મ્યો છે તે જરૂર કોઈ ને કોઈ સમયે મરવાનો છે. બધા ઉપજ થએલા પ્રાણીઓને મૃત્યુએ પોતાના પાશો વડે એવા જકડીને બાંધ્યા છે કે તે આમ તેમ જઈ શકતા નથી અને બધા મૃત્યુને વશ થાય છે.

બધા જન્મ લેનારા પ્રાણીઓને એકવાર અવશ્ય મરવું છે. ’ આ મંત્રનું કહેવું બધાએ વિચાર કરવા જેવું છે. દરેક જ્ઞાનમાં રાખવું કે પોતાના માથા ઉપર મૃત્યુએ પત્ર મૂક્યો છે. આ વિચારથી માણસે સત્યધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. સત્ય જ આ મૃત્યુથી બચાવનારું છે.

સત્યથી સુરક્ષિતતા

‘મૃત્યુના પાશમાંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય ’ સત્ય ’ છે. એનું ૮ મો મંત્ર કહે છે—

‘તે તે સત્યસ્ય હસ્તાભ્યામુદમુચ્ચદ્ મૃદસ્પર્શી ।’

(મં. ૮)

‘મૃદસ્પર્શિ તને સત્યના સંરક્ષક હાથો વડે મૃત્યુથી બચાવે

છે. ’ એટલે જે માણસ સત્યનું પાલન કરે છે, તેનો બચાવ પરમેશ્વર કરે છે. અર્થ એવો સત્યથી જ તેનો બચાવ થાય છે. સત્યનું રક્ષણ એવું છે કે તેની જોડે બીજા કોઈ રક્ષણની તુલના થઈ શકતી નથી, એટલે એક માણસ પોતાનો બચાવ સત્યના હાથો વડે કરે છે અને બીજો મનુષ્ય પોતાનો બચાવ શસ્ત્રો વડે કરે છે તો સત્ય વડે બચાવ કરનારો માણસ વધારે સુરક્ષિત છે. જે પોતાના શસ્ત્રો વડે રક્ષણ કરે છે તેના કરતાં સત્યથી સંરક્ષણ કરનારો વધારે સુરક્ષિત કહેવાય. સત્યાગ્રહથી પોતાનું રક્ષણ કરવું બ્રાહ્મજન છે અને શસ્ત્રાત્મકથી પોતાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષાત્રજન છે. ક્ષાત્રજનથી બ્રાહ્મજન અધિક શ્રેષ્ઠ છે તેમાં કોઈને શંકા નથી.

સત્યપાલનથી દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

અહીં અમને સૂચના મળે છે કે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારાઓએ સત્યનું પાલન કરવું ધણું જરૂરી છે. સત્યના સંરક્ષક હાથોથી સુરક્ષિત થએલા માણસ જ દીર્ઘજીવી થઈ શકે છે.

આ મંત્રમાં જે હવનનું મહત્ત્વ વર્ણન કર્યું છે તે યજ્ઞ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે યજ્ઞથી જનતાનું કલ્યાણ, આરોગ્ય પ્રાપ્તિ વગેરે થવાનું વર્ણન બધા યજ્ઞશાસ્ત્રો કરી રહ્યાં છે. આ દૃષ્ટિએ આ સૂક્ત એક આરોગ્ય પ્રાપ્તિનું નવીન સાધન બતાવે છે.

કયો રોગ દૂર કરવા માટે કઈ હવન સામગ્રીનું હવન થવું જોઈએ, એ વિષે અહીં કંઈ કશું નથી પરંતુ હવનનો સર્વ સામાન્ય પરિણામ જ અહીં બતાવ્યો છે. દરેક રોગ દૂર કરવા માટે વિશેષ પ્રકારનું હવનનું રાત્રી બીજા સૂક્તોમાંથી મેળવવું જોઈએ. વૈદિક વિદ્યાઓની શોધખોળ કરનારાઓ માટે આ એક મહત્ત્વપૂર્ણ શોધનો વિષય છે. સંશોધન કરનારાઓએ તે વિષે શોધ અવશ્ય કરવી. તેથી જેવું બ્યક્તિનું કલ્યાણ થાય છે, તેવું જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે.

દીર્ઘશ્વન, પુષ્ટિ અને સુખળ

કંઠ ૨, સૂકત ૨૯

(કવિઃ- ભગર્વા : દેવતા- માતાદેવતા :)

પાર્થિવસ્ય રસે દેવા મર્ગસ્ય તુન્વોઽકું ધર્મે ।

આયુષ્યમિસ્મા અમિઃ ધર્મો વર્ષ આ ઘાઢહસ્પતિઃ ॥ ૧ ॥

આપુરસમે ધેહિ જાતવેદઃ પ્રજાં ત્વેદરાધિનિધેદ્રસ્મ ।

શપસ્યોર્ધે સવિતરા મુવાસ્મે દ્રવં જીવાતિ શરદસ્તપાયમ્ ॥ ૨ ॥

આશીર્ણં ઝર્જનુત સૌપ્રજાસ્ત્વે દર્શં ઘચં દ્રવિણં સર્વેતસૌ ।

જયં શેષાણિ સદસાપાર્થેન્દ્ર કળ્વાનો અન્વાનર્ષાન્ત્સપર્માન્ ॥ ૩ ॥

શ્વેત્રેણ દુત્તો વરુણેન શિષો મરુદ્ધિક્રુમઃ પ્રદિતો ન આર્ગન ।

દ્યુવ ધૌ ઘાપાપૃથિવી ઉપસ્યે મા મુષ્વન્મા હૃષ્ત ॥ ૪ ॥

॥ ૪ ॥

અર્થ- દે (દેવાઃ) દેવો । અમિ, શશ્વ અને બૃહસ્પતિ (અસૈ) આ મનુષ્ય માટે (પાર્થિવસ્ય તન્વઃ મગસ્ય) પાર્થિવ શરિરા ઐશ્વર્ય સંગ્રહી (રસે વસે) રસ અને ભજની અંદરથી પ્રાપ્ત થનાર (આયુષ્યં વર્ષ) । દીર્ઘશ્વન અને તેજ (મા ઘાઢ) આપે । [૧]

દે (જાતવેદઃ) શાન આપનાર દેવ । (અસૈ શાયુઃ ધેહિ) આના માટે દીર્ઘશ્વન આપે, દે (શ્વદઃ) રથના કરનાર દેવ । (અસૈ પ્રજાં અધિ નિધેહિ) એને માટે પ્રજા આપ દે (સવિતઃ) ત્રેલક દેવ । (અસૈ શપઃ વૌર્ષં મા હુવ) એના માટે ધન અને પુષ્ટિ આપ (તવ અર્થ શતં શરદઃ ડ્રિવાતિ) આ તારો ભની સે વરસ કરતો રહે । [૨]

(નઃ આર્ગન) અમને આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય તેમજ દે (સર્વેતસૌ) ઉત્તમ મનવાળાઓ । (ઝર્જં શત સૌપ્રજાસ્ત્વં) બળ તથા સારી સંતાન, (વર્ષં દ્રવિણં) દક્ષતા અને ધન અમને (ઘચં) આપે, દે ધન્ન । (અર્થ સદસા) આ પોતાના ભગથી, (શેષાણિ અર્થ) વિવિધ શ્લેષા અને વિશ્વમ પ્રાપ્ત (કળ્વાનઃ) કરીને (અન્વાનર્ષાન્ત્સપર્માન્ અષ્ટારાન્) ખીળ શત્રુઓને નીચે ડાબે છે । [૩]

આ (શ્વેત્રેણ વસ્તઃ) પ્રશુભ આપે છે, (વરુણેન શિષ્ટઃ) શાસક વડે શાસિત થએલો, (મરુદ્ધિક્રુમઃ પ્રદિતઃ) ઉત્સાહી વીરો વડે પ્રેરિત થએલો અને તે કારણે (ડ્રુમઃ નઃ આગન્) ઉમળકી અમારી પાસે આવ્યો છે, દે (ઘાપાપૃથિવી) પૃથ્વી અને પૃથ્વી । (ધૌ વપસ્યે) તમારી પાસે રહેનારો (દ્યુવઃ) આ (મા મુષ્વન્, મા હૃષ્ત) શૂન અને તરસથી ખીડાયેલો ન હોય । [૪]

વાચનાર્થ- દે દેવો । આ મનુષ્યને અમિ, શશ્વ, બૃહસ્પતિ વગેરે દેવતાઓની કૃપાથી એવું દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત થાય તે એની સાથે પાર્થિવ ઐશ્વર્યપ્રકાર આત્મ, રસ, બળ, તેજ અને આરોગ્યકણ્ઠુ ઇવન હોય । (૧)

દે દેવો । એને ઉત્તમ સંતાન, ઐશ્વર્ય પ્રકાર ઉત્તમ પુષ્ટિ અને દીર્ઘશ્વન આપે । (૨)

દે દેવો । અમને આશીર્વાદ આપે, અમને બળ, સુખ, દક્ષતા, અને ધન પ્રાપ્ત થાય, મરુદ્ધ સંતાનની શક્તિથી ભર્યા પડ્યા કાર્યશીલો । વિશ્વમ પ્રાપ્ત કરે અને શત્રુઓને નીચે પેદાઈ કરતી નસાઈ મૂકે । (૩)

આ મનુષ્ય પરમાત્મા વડે ભવાવધારમાં આવેલો, શ્રેષ્ઠ શક્તિથી સિદ્ધિત થયેલો, વીરો દ્વારા ઉત્સાહિત થયેલો છે, તેઓ તે શરવીર ભની અમારી અંદર આવ્યો છે અને કાર્ય કરે છે, મનુષ્યોની વધારાના કરવાના આ વીરને શૂન અને તરસના કષ્ટ ક્ષી પ્રાપ્ત ન થાય । (૪)

ऊर्जमस्मा ऊर्जस्वती घत्तं पयो अस्मै पयस्वती घत्तम् ।

ऊर्जमस्मै घावापृथिवी अघातां विश्वे देवा मरुत ऊर्जमार्षः

॥ ५ ॥

शिवाभिष्टे हृदयं तर्पयाम्यनमीवો मोदिपीष्ठाः सुवर्चाः ।

सवासिनीं पिबतां मन्थमेतमसिनीं रूपं परिधाय मायाम्

॥ ६ ॥

इन्द्र एतां संसृजे विद्वો अग्र ऊर्जा स्वधामजरां सा त एषा ।

तया त्वं जीव शरदः सुवर्चा मा त आ संसृजिष्यસ્વે अक्रन्

॥ ७ ॥

અર્થ— હે (ઉર્જસ્વતી) અજાણી ! (મસૈ ઉર્જ ઘત્તં) આના માટે અજ આપો. (પયસ્વતી અસૈ પયઃ ઘત્તં) હે દુધવળી ! આના માટે દુધ આપો. ઘુષોઃ અને પૃથ્વીલોક (મસૈ ઉર્જ અઘત્તાં) આના માટે બળ આપે છે. તેમજ (વિશ્વે દેવાઃ મરુતાઃ માર્ષઃ) બધા દેવો, મરુતો અને જળ આ બધા તેના માટે (ઉર્જ) શક્તિ આપે છે. [૫]
(શિવાભિઃ તે હૃદયં તર્પયામિ) હૃદયાણુકારક વિદ્યાઓ વડે તારા હૃદયને દુર્વૃત્ત કરે છું. તું (અનર્મઘઃ) આરોગ્યસંપન્ન અને (સુવર્ચાઃ) ઉત્તમ તેજસ્વી બની (મોદિપીષ્ઠાઃ) આનંદિત થા. (સવાસિની) બળીને વારુભ્ય કરનારા તમે બંને (અમિષ્ઠૈઃ રૂપં) અગ્નિરેવોના રૂપને અને (માયાં પરિધાય) શુદ્ધિ તેમજ કર્મશક્તિને પ્રાપ્ત થઈ (યત્તં મન્થં પિબતાં) આ રસનું પાન કરો. [૬]

(વિદ્ઃ હ્રદઃ) ભક્તિ કામ્યેલો પ્રભુ (યતાં અજરાં ઉર્જાં સ્વધાં અગ્રે સસૃજે) આ કદી ક્ષીણ ન થનારી સુધાને ઉત્પન્ન કરે છે, આપે છે. (સા યયા તે) આ બધું તારા માટે જ છે. (તયા ત્વં સુવર્ચાઃ શરદઃ જીવ) તે વડે તું ઉત્તમ તેજસ્વી બની બધા વર્ષે જીવતો રહે. (તે મા આસૃજોત્) તારા માટે ઐશ્વર્ય ઓહું ન થાય, (તે મિયજઃ ક્રમજન્) તારા માટે વૈભવે સારા રસયોગ બનાવ્યા છે. [૭]

ભાવાર્થ— સૂરજ પિતા અને ભૂમિ માતા એને અન્ન, રસ, બળ અને યોગ આપે જલ વગેરે બધા દેવો તેને સહાય કરે (૫)

શુભ વિદ્યાઓ વડે તારા હૃદયને વૃત્ત કરે છું. તું નિરાશી અને તેજસ્વી બની હૃદયેસા આનંદિત થા. હળીમળીને રહેા અને પોતાનું સૈંદર્ભ, પોતાની બુદ્ધિ અને કર્મની શક્તિ વધારી આ રસને પી ભજો (૬)

પ્રભુએ જ આ બલવર્ધક અમૃત રસ પ્રારંભમા ઉત્પન્ન કર્યો. તેનું સેવન કરી તેજસ્વી અને બલિષ્ઠ બની, તુ દીર્ઘજીવનની સમાપ્તિ સુધી જીવતો રહે તારા જીવનમાં ઐશ્વર્યની ન્યૂનતા કદિ ન થાય અને તારા માટે વૈદ્ય લોક ઉત્તમ યોગ તૈયાર કરે, જેથી તું નિરાશી અને સ્વસ્થ બનીને ઉત્તરિને પ્રાપ્ત થા. (૭)

દીર્ઘજીવન, પુષ્ટિ અને સુપ્રજા

રસ અને બલ

આપણું સુદૃઢશરીર પાર્થિવશરીર કહેવાય છે. કારણ કે તે પાર્થિવ પરિમાણોમાં જન્મ્યું છે. પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ રસોના સેવનથી તેની પુષ્ટિ થાય છે અને ઉપર કહેલા રસો ન ભગવાદથી તેની ક્ષીણતા થાય છે. એટલે શરીરનું બલ વધારવું હોય તો પાર્થિવ રસોનું સેવન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. શરીરનું ઐશ્વર્ય, બલ, આયુષ્ય અને તેજ આ રસસેવન ઉપર અવલંબીને છે.

પાર્થિવ રસોનો પાર્થિવશરીર સંવર્ધનમાં એટલો સંબંધ છે એમ માનવાથી અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવતાઓનો સંબંધ તેની જોડે બિલકુલ નથી એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; કારણ કે અગ્નિની ઉજ્જ્વળતા, સૂર્ય કિરણોના રસાયન ગુણ અને જલના રસ આ બધાનું સંમશિયુ બની પૃથ્વીથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધી દેવતાઓના અંશ તે રસમાં હોવાથી જ આનો કે તે રસ દેવતાઓનો જ રસ છે. તેથી તેના સેવનથી દેવતાઓના સત્ત્વાંશનું જ સેવન થાય છે. જે પ્રમાણે ગાય

ધાસ ખાઇને દંધરૂપી શ્રવનરસ આપે છે, તે પ્રકારે જ આ જૂમિ પોતાને યોગ્ય પદાર્થોનું સેવન કરી ધાન્ય, ફળ, શાક, કંદ, મૂળ વગેરે રૂપે રસ આપે છે. વાયુકો વિચાર કરી જોશે તો તેમને જાણ થશે કે, જો કે આ રસ જૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તેની સાથે આપ, અમિ, વાસ, સ્વપ્ન, ચદ્ર વગેરે બધા દેવોનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જો કોઇ વનરૂપિ સૂર્યપ્રકાશથી વચિત રહી જન્ય એટલે કે એવા ઠેકાણે મૂકવામાં આવે કે જ્યાં તેને સૂર્યપ્રકાશ મળી શકે નહિ, તો તે દુર્બળ બની જશે. આ વાત જોવાથી વાયક પોતે સમગ્ર શકી જે પૃથ્વીમાંથી રસ ઉત્પન્ન થવામાં સ્પર્ધા દેવતાઓનાં ધણે મોટા સંબંધી આ બધા દેવો મનુષ્યમાત્ર માટે અજાદિ બેગ તેવાર કરવામાં કેવી રીતે આન આપે છે અને કામ કરે છે, તે અહીં વાયકોએ જાણવું આ મુજબ પ્રાણીમાત્ર પાસન કરતી આ જ દેવોની પાલકશક્તિ છે.

‘અમિ, સૂરજ, બુદ્ધરૂપિ વગેરે બધા દેવ પાસે’ વ્યેથવાના રસથી અને સારીરિક બળથી પૂર્ણ આયુષ્ય અને તેજ આપે છે. ‘આ પહેલા મનનું કથન ઉપર કહેલું તાત્પર્ય’ બતાવે છે. માટે દીર્ઘશ્રવન, આરોગ્ય અને બલ-યુક્ત તેજ ઇન્દ્રનાર સોનાં સ્પર્ધા દેવોથી મળનાર સાક્ષાત પ્રાપ્ત કરવા અને ઉપર કહેલા શુભોર્થો યુક્ત બન વગેરે રસો સેવન કરી પોતાનું બળ વધારવું. આ પહેલા મનનો બોધ છે (મં ૧)

શાપ્ત

બીજો મંત્ર કહે છે કે ‘જાતવેશી આયુ, ત્વષ્ટા પાસેથી સારી પ્રમ, સવિતા પાસેથી કુષ્ટિ અને ધન પ્રાપ્ત કરી આ માણસ સો વર્ષ’ શ્રવન રહે. (મં. ૨) ‘આ મનમાં દીર્ઘ-શ્રવન પ્રાપ્ત કરવાની’ સુચિત જતાવી છે. જાતવેદ, ત્વષ્ટા અને સવિતા આ ત્રણ દેવ છે, જેમની કૃપાથી દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેનો વિશેષ વિચાર કરેના જરૂરી છે—

૧-જાતવેદા- (જાતવેદ) નેનાથી વેદ એટલે જ્ઞાન થયું છે, નેનાથી જ્ઞાનનો પ્રવાહ ચાલે છે, જેની પાસે જ્ઞાન છે અને નેનાથી તે જ્ઞાન ચોરે પ્રસરે છે. (જાતવેદ) ને બનેલા બધા પદાર્થોને જાણે છે એટલે પદાર્થ-માત્રના અણુધર્મે જાણનારો દાની (જાતવેદ વેદ) ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુમાત્રનું જ્ઞાન. આ અર્થમાં આ શબ્દ પદાર્થ-વિદ્યાનો વાયક થાય છે. કોઇ પણ પ્રકારે વિચાર કરાખ તો

આ શબ્દ જ્ઞાનવાચક રૂપ છે. મંત્રમાં કહ્યું છે કે તે શ્રવન આપે છે, તેથી રૂપ સિદ્ધ થાય છે કે ‘જ્ઞાનીની અથવા જ્ઞાનની સદાચાલથી શ્રવન વધારી શકાય છે.’ જે શ્રવન વધારવાની ક્ષમ્ય હોય તો, વસ્તુમાત્રનું જ્ઞાન એટલે પદાર્થ-વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ અને તે વિદ્યાથી જ્ઞાનરસ વગેરેનું યોગ્ય સેવન કરી પોતાનું શ્રવન વધારવું જોઇએ.

૨-ત્વષ્ટા- બારીક કરવું, બારિકાઈમાં કામ કરવું, કુશલતાથી કામ કરવું, કારીગરીનું કામ કરવું વગેરે કામો કરનારનું નામ ત્વષ્ટા છે પરંતુ આ બધી દુનિયાનો મોટો કારીગર છે, તેથી તેને ત્વષ્ટા કહે છે. બીજા કારીગરો પણ નાના ત્વષ્ટા છે. ‘ત્વષ્ટા મનુષ્ય માટે પ્રજા આપે’ એવું આ મંત્રજ્ઞાનનું કહેવું છે. યોગ્ય સંતતિ બળવડી તેના હાથમાં છે, પરમ જ્ઞાની કૃપાથી તેને યોગ્ય અને સારી સંતતિ પ્રાપ્ત થાય, જે માણસ કારીગરીના કામોમાં કુશળ હોય છે, તેનામાં સંસ્કૃતાત્મ જ્ઞાન બીજાઓ કરતાં અધિક હોય છે, તેથી એવા માણસને બીજાઓ કરતા વધારે સારું, સુકેશ, સુદર સંતાન થરાનો સંબંધ છે. માતા-પિતાઓમાં સંસ્કૃતાત્મ કરવાના એટલી વધારે હરી તેટલી સંસ્કૃતા અથવા સુગ્રેહનું સંતાનમાં આવવાનો સંબંધ છે. ત્વષ્ટાને પ્રજા જોડે આ સંબંધ છે.

૩-સવિતા- ગ્રેહણ કરનાર અને રસ આપનાર, સૂરજ બધાને જગાડે છે અને વનરૂપિઓમાં રસનો સંચાર કરે છે, તેથી તેનું નામ સવિતા છે. આ જૂમિ ઉપર વનરૂપિ વગેરેમાં રસ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીઓની (વૃદ્ધ) પુષ્ટિ કરે છે અને તેમની (રાજા) શોભા અને વ્યેથવ વધારે છે.

આ પ્રકારે આ દેવો મનુષ્યને સદાય કરે છે અને તેને દીર્ઘશ્રવન આપે છે. માણસે તેને સાજ તેમનાથી પ્રાપ્ત કરે.

અમિ, વાસ, ધન, સુરસંતાન અને જગ્ય

બીજા મંત્રમાં મનુષ્યોની સંપૂર્ણ આકાંક્ષાઓનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કર્યું છે. ‘અમને અમ, બલ, ધન, સુસંતાન અને જગ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સુત્રુઓ નામે દમાઇ જાય.’ આજ બધા મનુષ્યોની મનોકામના હોવાનું રવાનારિક છે. અમ વડે સગરની જૂજ કાંત થાય છે, તેથી બગ વધે છે, ધન પ્રલેક ભવદારનું સ્પર્ધન હોવાથી બધા તેને ચાહે છે, તે પછી વંશવિસ્તાર માટે સુસંતાનની અભિલાષા, અભ્યુસ કરે છે, તે પછી વિભવનો કબજુક થાય છે. એવી દરેક

માણુસની ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ તે સિદ્ધ કેવી રીતે થાય, તેનો ઉપાય પહેલા બે મંત્રોમાં કહ્યો છે. તેનાથી આ બધું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેની સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા વિશેષ મહત્વની વાત આ મંત્રમાં કહી છે, તે જતાવનારો મંત્ર આ છે—

અહ સહસા જયં હૃષવાજઃ શ્લોઞાણિ । (મં. ૩)

‘ આ પોતાના બળ વડે વિજય પ્રાપ્ત કરેના સ્ત્રોત્રોને પ્રાપ્ત કરે છે. ’ આ મંત્રમાં (સહઃ) પોતાની અંદરના બળનો ઉલ્લેખ છે. ‘ સહઃ ’ એટલે ‘ પોતાનું ’ બળ ‘ જે બળ વડે શત્રુનો હુમલો સહન કરી શકાય છે, જે બળના કારણે શત્રુને હુમલો આવે તો પણ પોતાનું કશું તુલ્યતાન થતું નથી, તેનું નામ સહ છે. માણુસે આ સહ નામનું બળ પોતાની અંદર વધારવું જોઈએ. આ બળ જેટલું વધશે તેટલો વિજય પ્રાપ્ત થશે અને વિવિધ કાર્યક્ષેત્રોમાં ઉત્તિ થઈ શકશે અને તેના પ્રભાવથી શત્રુ પરાજય પામશે. તે જો ન હોય અને બીજા બંધે તેટલા સાધનો પાસે હોય તો તેમનો કંઈ પ્રભાવ પડશે નહિ. તેથી આ મંત્રમાં કહ્યું છે જે ‘ સહ ’ સંગ્રહ બળ છે તે પોતાની અંદર વધારવું તેને ધ્યાનમાં રાખી, તે બળ પોતાની અંદર વધારવું અને તેના આધારે બળ, બલ, બન, સુસંતાન વગેરે સાથે વિજય પ્રાપ્ત કરવો.

એથી મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ મનુષ્ય ઘાવાપ્રયિવીની આ દર આવેશે છે તેને ‘ ઇદે આઠા આપેલ, વશ્ય દ્વારા શાસિત થએલ, અને મરતોએ ચલાવેલ છે, તેથી અહીં આવી તરસેા અને ભૂખ્યો થઈ તે દુઃખી ન થાય (મં. ૪) ’ દરેક માણુસે પોતાને આ કેવળે ટ્રિનિતિ સ્વર્ગનું આજ્ઞાથી સાધન એટલા દેવ પ્રેરણા આપનારા અને રક્ષણ કરનારા છે, આ વાત મનમાં રાખવાથી મનનીશ કિત બધી પ્રભાવશાળી બને છે. આરા સદાયકતાએ આટલા દેવો ! એવો વિશ્વાસ ધણુ બળ વધારનારો છે. માણુસની ઉત્તિ કરવા આટલા દેવો કામ કરે છે, ભૂમિ, આપ, અગ્નિ, સૂર્ય આદિ દેવ તેના આટલે બળ તૈયાર કરે છે, બૃહસ્પતિ તેને યાન આપે છે, જાતવેદા તેને વિદ્યા આપે છે, સૂરજ તેજ આપે છે, બીજા દેવો આ રીતે જ બીજા ધણી મદદ કરે છે અને રક્ષણ પણ કરે છે, શું આવો માણુસ પોતાની શક્તિથી ચારે તરફ વિજય પ્રાપ્તિ કરી પોતાના શત્રુઓને હાર નથી કરી શકેતા ? ફરી શકે છે, પણ તેણે કટિબદ્ધ થઈ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવું જોઈએ.

‘ અજવાળી જામોન તેને બળ અપણું કરે છે, દુષવાળી ગાય તેને દૂધ આપે છે, ઘાવાપ્રયિવી તેના માટે બળ વધારે છે અને આપ દેવના તેને વીર્યપ્રદાન કરે છે. ’ (મં. ૫)

વાચકો તેનો અનુભવ કરે. આટલી દેવતાએ મનુષ્યને સદાય આપે છે. બદલામાં કશું ન માગતા સદાય આપે છે એટલું સદાય પરમાત્માની મંગલમય યોજના વડે થાય છે ! તો છતાં પણ જો માણુસ પોતાનું બળ વધારે અને વિજય સંપાદન ન કરે તો પછી દેવ કોનો હોઈ શકે ! વાચકોએ કૃપા કરીને આનું ઉત્તર આપવું અને પોતાની જવાબદારી ભણી પોતે પુરુષાર્થ કરવા માટે કટિબદ્ધ થવું. મનુષ્ય પોતાની ઉત્તિ માટે કટિબદ્ધ થાય તો, આ બધા દેવો તેના સદાયક થાય છે અને તેની અખંડ ઉત્તિ થાય છે.

હૃદયની તૃપ્તિ

બળ પ્રાપ્ત થયું, શરીરનું બળ વધ્યું, સંતતિ પણ થઈ, તેમજ બીજા બધા ભોગ અને એથ્ય પણ મળ્યું. તો પણ હૃદયની તૃપ્તિ થઈ શકતી નથી. ત્યાં સુધી હૃદયની તૃપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી શાંતિ મળી શકતી નથી. માટે પહેલા કહેલા મંત્રો વડે અભ્યુદયનો માર્ગ જનારી હજી મંત્રમાં નિશ્ચેયસ નો માર્ગ જનાવવામાં આવે છે. હૃદયની તૃપ્તિનો માર્ગ આ છે—

તે હૃદયં શિવામિઃ તર્પયામિ । મં. ૬)

‘ તારે હૃદય મંગલવૃત્તિએ વડે તૃપ્ત કરે ’ હું. ‘ શિવા શબ્દ શુભતાસૂચક છે. જે મંગલમય છે તે શિવ છે, પછી એ જાવના થઈ શકે છે, કામના થઈ શકે છે અને વિદ્યા પણ થઈ શકે છે. તે અને તેજ હોઈ શકે જે શિવ છે તેથી હૃદય સંતૃપ્ત બને છે. બીજા કોઈ વાતથી નહિ. ત્યારે કંઈ અરાધ્ય વિચાર મનમાં આવે ત્યારે મન જેવું અશાંત બની જાય છે અને શુભ વિચાર, શુભ જાવનાથી મન જેવું પ્રસન્ન થઈ ઉઠે છે. શુભ વિચાર, શુભ ઉચ્ચાર અને શુભ આચાર મનુષ્યના હૃદયને સંતોષ આપે છે. તે મનમાં સ્થિર થવાથી મનુષ્યનું હૃદય તૃપ્ત, શાંત અને મંગલમય થઈ જાય છે. આ હૃદયની શાંતિન અવરથાથી મનુષ્ય દીધાંયુ, નિરાગી, તેજસ્વી, વચ્ચેથી તેમજ જળવાનુ થાય છે અને એવા શાંતિપૂર્ણ મનુષ્યને જ સુસંતાન થાય છે. હૃદયશાંતિનું મહત્તર ફેવું છે અને હૃદયની અશાંતિથી કેટલી હાનિ થાય છે તેનો અનુભવ વાચકો અહીં કરી શકે છે. આ જ વાત પછીના મંગલસાગમાં કહી છે.

લનમીવા। છુલ્લચૌઃ મોદિષીઘાઃ । (મં. ૧)

‘ નિરોગી અને ઉત્તમ તેજસ્વી યમ આનંદિત યાત્ર. ’
એટલે પહેલાં કલા મુજબ હૃદયની શાંતિ રિષર થરાથી મનુષ્ય નિરોગ અને ઉત્તમ તેજસ્વી યમ આનંદિત યમ થશે છે, મારે માણસે પોતાનું અંતઃકરણ શાંત અને મંગલમય બનાવવું અને અશાંતિથી રહેવું. એટલું જ નહિ પણ અશાંત અવસ્થા એમર ઉર્ભાધય તો પણ પોતાનું અંતઃકરણ શાંત અને શુભમંગલ કામનાઓથી પરિપૂર્ણ રાખવું. આ તો અંતઃકરણના નિમલત્વ વિષે ઉપદેશ થયો બહારનો વ્યવહાર રેરા કરવો જોઈએ તે વિષે એજ મંત્રનો ઉત્તરાર્થ જુઓ—

સવાસિનો માયાં પરિધાય મમથં વિવલમ્ ।

(મં. ૧)

‘ બધા મળી એકજ રથાને ગદી કુશળતા ધારણ કરી રસનું પાન કરો. ’ આમાં નીચે આપેલા ઉપદેશોપક-શબ્દો મહત્ત્વપૂર્ણ છે—

૧ સ-વાસિનો— એકમ વારતલ્ય કરનારા, સરખા અધિકારે એકજ રથાને રહેનારા, ઉચ્ચ-નીચ ભેદ ન વધારતાં સમાન વિચારોથી એકમ રહેનારા. એક પ્રકારના આચાર વ્યવહારથી રહેનારા.

આ શબ્દ એકતાનું ખજ પોતાના સમાજમાં વધારવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. પરસ્પર દેવ ન વધે, પણ એકતાનું ખસ વધે, આ ખાવ અર્થાં ધ્યાનમાં રાખવા જોવા છે.

૨ માયાં પરિધાય— માથાનો અર્થ કુશળતા એવો છે. હુમર, કળા, કમ કરવાની પ્રવિણતા વગેરે પ્રકારનો છે. આ શબ્દ કર્મશક્તિ અને શુદ્ધશક્તિ માટે સરખા અર્થમાં વપરાય છે. કુશળતાથી કામ કરવાની શુદ્ધિ અને ક્ષતિ ધારણ કરવાની ચેત્કિ આ શબ્દ નડે મળે છે. દુનિયાનો વ્યવહાર કરવા માટે આવી કુશળતા અત્યંત આવશ્યક છે. કુશળતા વગર કામ કરનારો યશ એળવી શકતો નથી.

એકતાની સાથે, સમાજાવાવની સાથે રહેવાગ અને કુશળતાથી કામ વ્યવહાર કરનારા લોકો જ બોજરથી રસ-

પાન કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. વાચોએ આ આશય મનમાં રાખો આ મંત્રનો વિચાર કરો એવું પ્રાપ્ત કરવો.

સ્વધા

મંત્ર ૭ માં ‘ સ્વધા વ્યજર અને બલવતી છે, તેને ઉદ્દિ જનાવેલી છે, તેનું સેવન કરી તેજસ્વી બની સો વર્ષ જીવતા રહે. ’ આ ઉપદેશ છે. આ સ્વધા શું વસ્તુ છે, તેના વિચાર કરવો જોઈએ—

‘ સ્વધા ’ પોતાની ધારણશક્તિનું નામ સ્વધા છે. જે શક્તિના કારણે કરીરનાં વિવિધ અણુ એકત્રિત રહે છે, તેને સ્વધાશક્તિ કહે છે. આ સ્વધાશક્તિ જેટલી મનુષ્યમાં દેવ છે તેટલું જ તેનું જીવન હોય છે. કરીરની સ્વધાશક્તિ જોણી થરા ઉપર ક્રમ રવા મહત્ત્વ ધરાવે નથી. જ્યાં સુધી આ સ્વધાશક્તિ કરીરમાં કામ કરે છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય જીવન રહી શકે છે, વધી શકે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, આ સ્વધાશક્તિનું મહત્ત્વ છે. તેના વધર જટુ નિમિત્ત છે. મારે સાતમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ આ સ્વધાશક્તિ વ્યજર છે. ’ એટલે આ જરા રહીન છે. તેના કારણે (જરા) ધરપણ વહેલું આવવું નથી, ધરપણમાં પણ જીવાની રહે છે. આ સ્વધા (જરાર) બળ વધારનારી છે, તેની મદદથી મનુષ્ય (છુલ્લચૌઃ) ઉત્તમ કાંતિવાળો, તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી થાય છે અને (જાનં જીવ) સો વરસનું પુણ્ય અરોગ્યસંપન્ન જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માટે અહાયર્થાદિ કારા નિવર્તનું પ્રાપ્ત કરી તેમજ આત્મમંગલ સ્ફુર્તોમાં કહેલા ઉપદેશને અનુકૂલ આચાર્ય કરી મનુષ્ય પોતાની સ્વધાશક્તિને વધારે અને મનુષ્યને પ્રાપ્ત થનારા અનેક કામલેષોમાં વિજય મેળવે, તેમજ આ જીવનના ક્ષણ મંત્રમાં કહેલા ઉપદેશનુસાર, પોતાના અંતઃકરણને શુભ કામનાઓથી શાંત અને મુક્તિર બનાવે અને આ લોકમાં અને ધારલોકમાં કૃતકૃત્ય બને. એજ—

‘ ના આચારી । ’

‘ અમારા માટે આશીર્વાદ મળે, ’ અને સર્વ નિર્વેરના અને શાંતિનું મોહું સામાન્ય થાય.

દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૨, સૂકત ૨૮

(ઋષિ:- શમ્ભુ: । દેવતા:- શરિમા, આયુ: ।)

તુભ્યમેવ જરિમન્વર્ધતામયં મેમમન્યે મૃત્યવોં હિંસિષુઃ શતં ચે ।

॥ ૧ ॥

માતેવં પુત્રં પ્રમના ઉપસ્થેં મિત્ર એનં મિત્રિયાત્પાત્વદંદસઃ

॥ ૨ ॥

મિત્ર એનં વરુણો વા રિશાદાં જરામૃત્યું કણુતાં સંવિદાનૌ ।

તદ્ગ્રિહૌતાં વૃણુનાંનિ વિદ્વાન્ વિશ્વા દેવાનાં જનિમા વિવશિત

॥ ૩ ॥

ત્વમૌશિપે પશૂનાં પાર્થિવાનાં ચે જાતા ઉત વા ચે જનિત્રાઃ ।

મેમં પ્રાણો હાસીન્મો અપાનો મેમં મિત્રા વધિપુર્મો અમિત્રાઃ

દૌષ્ટાં પિતા પૃથિવી માતા જરામૃત્યું કણુતાં સંવિદાને ।

યથા જીવા અદિતેરુપસ્થેં પ્રાણાપાનામ્ચાં ગુપિતઃ શતં હિમાઃ

॥ ૪ ॥

અર્થ— હે (જરિમન્) વૃદ્ધાવસ્થા । (તુભ્યં એવ મયં વર્ધતામ) તારા મારે જ આ મનુષ્ય વધે. (હમં ચે અમ્યે શતં મૃત્યવઃ) એને જે આ સો અષષ્ટતુ છે તે (મા હિંસિષુઃ) તેને મારી ન નાંખે. (પ્ર-મનાઃ માતા પુત્રં ઉપસ્થેં દવ) પ્રસન્ન મનરાગી માતા પુત્રને જેમ ખોળામાં લે છે તે જ પ્રકારે (મિત્રઃ મિત્રિયાત્ વનસા વનં વાતુ) મિત્ર મિત્રસંબંધી પાપથી એને બચાવે. [૧]

(મિત્રઃ રિશાદસઃ વરુણઃ વા) મિત્ર અને શત્રુનાશક વરુણ (સંવિદાનૌ વનં જરામૃત્યું કણુતાં) બંને મળી તેને વૃદ્ધાવસ્થા પછી મરનારો કરે. (હૌતા વૃણુનાંનિ વિદ્વાન્ અગ્નિઃ) હાતા અને બધા ઋષિને યથારત્ બજાવર અગ્નિ (તત્ પૃથિવાં દેવાનાં જનિમા વિવશિતઃ) તેને બધા દેવાના જન્મેને કહે છે. [૨]

(ચે જાતાઃ ઉત વા ચે જનિત્રાઃ) જે જન્મેલા છે અને જે જન્મનારા છે તે (પાર્થિવાનાં પશૂનાં ત્વં હંશિપે) પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓનાં તું સ્વામી છે. (હમં પ્રાણઃ મા, અપાનઃ ચ મા હાસીત્) એને પ્રાણ અને અપાન ન ઊડે, તેમજ (મિત્રાઃ હમં મા વધિષુઃ) મિત્ર એને ન મારે અને (મા અમિત્રાઃ) શત્રુ પણ ન મારે. [૩]

(દૌષ્ટાં પિતા પૃથિવી માતા સંવિદાને) દૌષ્ટા પિતા અને પૃથ્વી માતા મળી (ત્વા જરામૃત્યું કણુતાં) તને વૃદ્ધાવસ્થા પછી મરનારો કરે. (યથા અદિતેઃ ઉપસ્થે) જેથી માતૃશૂનિના ખોળામાં (પ્રાણાપાનામ્ચાં ગુપિતઃ) પ્રાણ અને અપાનથી સુરક્ષિત યથ (શતં હિમાઃ જીવાઃ) સો વરસ સુધી જીવિત રહે. [૪]

બાવાર્થ— માણસ પશુ વૃદ્ધાવસ્થા સુધી દીર્ઘયુધી થાય વચમાં સેંકડો અષષ્ટતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એને ન મારી શકે જે પ્રમાણે માતા પોતાના વદાવા પુત્રને ખોળામાં લઈ પ્રેમથી તેને ઉછેરે છે, તે પ્રમાણે બધાના મિત્ર દેવો આ પુરુષને મિત્રસંબંધી પાપથી બચાવે (૧)

શત્રુનાશક મિત્ર અને વરુણ મળી એને આતિ દીર્ઘજીવન સુધી કરે. બધું આકર્ષ્ય બાજુનારો તેજસ્વી દેવ એને બધી દેવતાઓનું જીવનચરિત્ર કહે (૨)

હે હાસીત્ ! તું પૃથ્વી ઉપરના જન્મેલા અને જન્મનારા બધા પ્રાણીઓને સ્વામી છે, તારી કૃપાથી પ્રાણ અને અપાન તેને વચમાં ન ઊડે તેમજ મિત્રેથી અથવા શત્રુઓથી તેનો વધ ન થાય (૩)

સુપિતા સુરજ અને માતૃશૂનિ આ બંને મળી એને આતિ દીર્ઘજીવન સુધી જીવિત રાખે. આ મનુષ્ય પોતાની માતૃશૂનિના ખોળામાં પ્રાણ અને અપાનથી સુરક્ષિત યથ સો વરસના દીર્ઘજીવન સુધી જીવિત રહે. (૪)

દુર્મર્મ આયુષે વર્ષસે નય પ્રિયં રેતૌ વરુણ મિત્રરાજન્ ।

માતેર્વાસ્મા અદિતે શર્મે યચ્છ વિશ્વં દેવા જરદષ્ટિર્ધ્યાસન્

॥ ૫ ॥

અર્થ— દે (યસ્મે મિત્ર વરુણ રાજન્) અગ્ને અને મિત્ર તેમજ વરુણ રાજા ! (પ્રિયં રેતૌ) પ્રિય ભોમ અને વીર્યનું બળ આપી (હમે માયુષે વર્ષસે નય) એને દીર્ઘજીવન અને તેમની પ્રાપ્તિ માટે લઇ જા/હે (અદિતે) આદિશક્તિ ! તું (માતા દુષ્ય અસ્મે શર્મે યચ્છ) માતા સમાન તેને સુખ આપ. હે વિશ્વરેવે ! (યથા જરદષ્ટિઃ અસન્) આ મહુસ પ્રદાવરણ સુધી જીવિત રહે એવી મદદ કરે. [૫]

આવાર્થ— હે અગ્નિ, વરુણ, મિત્ર રાજા ! તેને પ્રિય ભોમો અને વીર્યનું બળ આપી દીર્ઘજીવનથી સુખ તેજસ્વી જીવન પ્રાપ્ત કરાઓ આદિશક્તિ માતાની સમાન તેને સુખ આપે અને બીજા બધા દેવો તેને એવું સદાચ દૈ કે તે સુખથી અતિદીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે (૫)

દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

દીર્ઘજીવનની મર્યાદા

‘ શતાયુ ’ શબ્દ દીર્ઘજીવનની મર્યાદા બતાવે છે. આ સૂક્તના ૫ ૪ માં પણ (શત્તે હિમાઃ જીવાઃ) ‘ સો વરસ સુધી જીવે ’ કહ્યું છે, તેથી સો વરસનું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું, આ સૂક્તનો ઉદ્દેશ્ય છે. નાની ઉમરના બાળકને આશુ આશીષ અપાય છે અને બધા મનથી છુટ્ટે છે કે તે સો વર્ષ જીવિત રહે. તેમજ—

યે અયે શત્તે મૃતવય, તે હમ મા હિંસિતુઃ । (મં. ૧)

‘ જે સો કડો અપમૃત્યુ છે તેઓ એને વચમાં જ ન મારે. ’ એટલે સો વરસ પહેલાં કોઇ અપમૃત્યુ તેનો નાશ ન કરી શકે. કશાંય કોઇ વખતે મૃત્યુ તેની પાસે આવી પણ શયે તો પણ તે સફળ ન થાય, એમ અહીં કહ્યું છે. કોઠાએ પોતે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે એવા દલમતી થતું અને ખાતુ, પીતુ, ભોજ, વ્યવહાર વગેરેમાં દક્ષતાથી નિયમોનું પાલન કરવું કે ભયી કરીને તે વચમાં જ મૃત્યુને વચ કાંદ ન થાય.

સાધન

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ચોથા મંત્રમાં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. જુઓ—

માળાવાનાઃપ્રવાં મુપિતાઃ શત્તે હિમાઃ જીવાઃ । (મં. ૪)

‘ પ્રાણ અને અપાનથી રક્ષિત થકસો વરસ જીવતો રહે ’ આ મંત્રકામમાં દીર્ઘજીવનનું સાધન કહ્યું છે. જો તેના

વિચાર મનુષ્ય કરશે તો પ્રાણ તે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી શકશે. પ્રાણ અને અપાનથી પોતાની સુરક્ષિતતા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. એટલે પ્રાણનું અને અપાનનું બળ પોતાનામાં વધારવું જોઇએ. કુંડીથી ઉપર પ્રાણનું અને નીચે અપાનનું શબ્દ છે. આ જ સરીરમાં મિત્ર અને વરુણ છે. તેમનો ઉદ્દેશ્ય આ સૂક્તમાં બીજો (મં. ૨ અને ૫ માં) વાયુ જોઇ શકે છે. આજ એક સાધનથી મનુષ્ય દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તેમનું કાર્યકોટ

પ્રાણ અને ઉપદ્રાસરૂપ પ્રાણનું કાર્ય અમને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પ્રાણમાનથી આ પ્રાણનું બળ વધે છે અને એમની જમી ક્રિયાઓ પણ સારી રીતે આકી કો છે. સામાન્ય ભાવો અને ઉત્તેજની પ્રાણવાય આ અનુશાન માટે પુરતી છે. અસા પ્રાણવાય મહેમણુ જેમ મસાવવામાં આવે છે તેમ ઝાપથી આસોપ્પ્રાસ કરવાથી થાય છે. આ બદ્ધ થોડો વાર માટે જ કરી શકાય વધારે સહેવાકષથી અને વધારે વાર કરાય છે તે પ્રાણવાય ઉત્તેજની છે. જે સ્વર સુકન અને શક્તિથી નાક વડે આસોપ્પ્રાસ કરવાથી થાય છે આસને! અવાજ થયો જોઇએ અને ઉપદ્રાસને પણ અવાજ થયે! જોઇએ, કમળ મુજબ કુંકરે કરવે! અથવા ન કરવે! આ બધો સહેલો અને સહેલાઈથી, વિના કષ્ટ અને કોઇ પણ વખતે કરી શકાય છે. તે સૌમ્ય હોવા છતાં આ કામ માટે બધો ઉપયોગી છે.

આ પ્રકારે પ્રાણુનું બળ વધારવાનું અનુશાન હોવાથી એનો પરિણામ અપાનરોગ ઉપર પણ થાય છે તેથી અપાનનું કાર્ય પણ ઉત્તમ રીતે થવા લાગે છે. અપાનનું કાર્ય મગજના વિસ્ફોગ અને પેટની અંદર ભરાએલા વાયુ નીચલા રસ્તે નિકળી જવું વગેરે છે, જે એનાથી થાય છે. બીજા યોગસાધનો સુદા દાની સાધકોથી જાણવા મળે છે.

આ યોગનાથી પ્રાણ અને અપાનનું બળ વધારવાથી દીર્ઘ-જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. હિત, મિત, પૃથ્વિ ભોજન, સંયમવૃત્તિ, અભ્યાસ વગેરે જે ધર્મમાર્ગના સાધનો છે તે દરેક અવસ્થામાં આવશ્યક છે, તે સર્વ સાધારણ હોવાથી તેમને વિચાર અહીં કરવાની આવશ્યકતા નથી. પ્રાણ અપાનના બળથી પોતે પોતાને સુરક્ષિત કરવું આ એકજ અનુશાન અહીં આ કાર્ય માટે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે અને તે યોગ્ય છે.

તે બને કાર્યો ઠીક પ્રકારે થવા લાગે, તો શૈશ્વશુદ્ધિ સંબંધમાં કોષ કલેષ થશે નહિ, બૂખ સારી લાગશે, છાતીમાં પણ કોષ કલેષ વગેરેની બાધા થાય નહિ આ મુજબ શરીરના બધા અવયવો કષ્ટ વગર થવા લાગે, એટલે સમજવું કે દીર્ઘ-જીવનની પ્રાપ્તિના રસ્તે આપણે જઈ રહ્યા છે. પણ જો તે કાર્યમાં કષ્ટ થવા લાગશે તો સમજવું કે આપણે સરળ રસ્તે જતા નથી આજ વાત ત્રીજા મંત્રમાં કહી છે—

દમં પ્રાણઃ મા હાસીલ્, મા અપાન । (મં. ૩)

“ પ્રાણ અથવા અપાન તેને વચમાં ના, છોડી દે ” એટલે આ પ્રાણસે સો વરસનું પૂણું જીવન જીવતો રહે અને આખર સુધી તેના શરીરમાં પ્રાણ અને અપાન પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરતા રહે જે વાયકો પોતાના આરોગ્ય વિશે વિચાર કરતા હશે તેમણે પોતાની અંદર પ્રાણ અને અપાનના કાર્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે તેમના કાર્યો જો ઠીક ચાલતાં રહે તો જ શરીર સ્વાસ્થ્ય સાચું રહેશે.

સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થવાની આ આવી છે. (પ્રાણાપાનાશ્ચાં ગુપિતઃ) પ્રાણ અને અપાન વડે જે સુરક્ષિત હોય છે, તે નિશ્વસથી સો વરસ જીવતો રહેશે. માટે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્તના લોકોએ પોતાના શરીરમાં તે બંનેનું બળ વધારવું.

વધ

પ્રાણ, અપાન બળવાન થયા અને શરીર સ્વાસ્થ્ય પણ

સાચું રહ્યું તો પણ વધ, કતલ, અકસ્માત વગેરે આપત્તિઓ છે જે વડે પ્રાણુઓના મૃત્યુ થઈ શકે છે. ધર્મયુદ્ધ વગેરે પ્રસંગો છોડી દઈએ, કારણ કે ત્યાં મજમરનું તો ધર્મ જ થાય છે. અન્ય વધ પણ ઓછા નથી. પણ તે દૂર કરવા મનુષ્યના હાથની વાત નથી. કેટલાક પ્રસંગોમાં પોતાની અંદર અહિંસા વધારવાથી અને બધે જ સમજાવે પ્રેમદષ્ટિ રાખવાથી, ધાતલ લોકોના મન સુધારી શકાય છે. પણ તે સિદ્ધિ યોગાનુશાનથી અને દીર્ઘ આત્મસંયમથી સાધ્ય થાય છે. તેથી બધાને જ તે પ્રાપ્ત થવી કહ્યું છે, તેથી સામાન્ય જનતાના લાભાર્થે પરમેશ્વર પ્રાર્થના આજ એક સહેલું સાધન છે માટે ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

ધર્માર્થના

દમં મિત્રાઃ મા વચિપુઃ મા મમિત્રાઃ । (મં. ૪)

‘ હે ધર્માર્થતારી કૃપાથી મિત્રો તેનો વધ ન કરે અને અમિત્ર પણ ન કરે. ’ ત્રીજો મંત્ર પરમેશ્વર પ્રાર્થના વિધિયક છે. ‘ જીત કવિષ્ઠાંસના બધા પ્રાણીઓના એક કૃત્ર છે, બધાનું પાલન તે કરે છે, તેની કૃપાથી જ આ મનુષ્યનો વધ ન થાય અને તેનું આરોગ્ય પણ સાચું રહે, ’ આ ત્રીજા મંત્રનો હોય ધર્માર્થનાનું બળ પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી આપે છે. બધા ચરોચર જગતનો પાલન કરનાર પરમાત્મા છે, તેની ભક્તિ કરવાથી જે શ્રદ્ધાનું બળ વધે છે તે અપૂર્વ છે, શ્રદ્ધાવાનું મનુષ્યો તે બળને અનુભવ કરે છે. બધા ભાગે શ્રદ્ધા ભક્તિથી પરમાત્માની ભક્તિ કરનારા ઉપાસકો તંદુરસ્ત અને આરોગ્યસ પલ હોય છે એવો અનુભવ છે. માટે આ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્તિના સૂત્રમાં (દમં દંશિષે) આ ત્રીજા મંત્ર દ્વારા જે ધર્મભક્તિનો પાઠ આપ્યો છે તે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. વાયકોએ આ બળથી વર્ચિત ન રહેવું. આ બળ પ્રાપ્ત થવા પછી બીજા સાધનો લાભકારી થઈ શકે છે, પણ બળ ન હોય તો બીજાએ જે તેટલા સાધનો પાસે હોય તો પણ એટલો લાભ થઈ શકતો નથી. વાયકોએ આનો વિચાર કરી ધર્મભક્તિનું બળ પોતાની અંદર વધારવું એથી બધાં વિધો દૂર થઈ શકે છે.

દેવચરિત્ર અવણ

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે વચિન અથવા સાંભળવું, મનન કરવું તે દેવતાઓના ચરિત્રનું જ કરવું જોઈએ. દેવતાઓ સમાન સત્પુરુષોનું જીવનચરિત્ર સાંભળવું જોઈએ.

તેમના જ ગ્રંથનું વાચન કરતું જોઈએ અને તેમના ચરિત્રનું મનન કરતું જોઈએ.

આજકાલ નવલકથા-નવસિદ્ધિ વગેરે એવા અવિસલ અને બીજાસે પ્રસંગોથી ભરપૂર એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે કે જેમના વાચનથી વાચનાર્થીમાં રાગ દુઃખ વધે છે વીર્યવ્યથા થાય છે, યત્નચર્ચાનો ભંગ થાય છે અને બીજા અનેક જાનની આપત્તિઓ વધે છે. એવાં પુસ્તકો આજકાલ વધી રહ્યાં છે. આપણા તેમજ પાશ્વર દેશમાં દીનસૌકંડ આ લેખન અવસ્થામાં પડવાથી દીનદરજાનનું સાદિત્વ પ્રમત્ત થાય છે. તેથી બધા પ્રકારની ક્ષાંતિ યદ્ય રહી છે, તેનાથી બચવાના ઉદ્દેશથી આ યુક્તિમાં બીજા મતમાં ચેતવણી આપી છે. જુઓ—

ઘયુનામિ વિદ્યાન્ હોતા અગ્નિઃ ।

તત્ત્વિશ્વા દેવાનાં જનિમા ધિવત્કિઃ ॥ (મં. ૨)

‘બધા કોમને યથાવત્ જાણનાર દાતા અગ્નિની જેમ તેજસ્વી ઉપદેશક બધા દેવાનાં જીવનચરિત્ર તેને સંભળાવે.’ આ મંત્ર કેટલીક દૃષ્ટિથી મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમાં બધાથી પહેલાં ઉપદેશકના યુક્ત કલા છે, ઉપદેશક દાતા એટલેા ઉદાર મનવાળો હોય, પોતાના સર્વસ્વનું (હોતા) દહન કરનારો હોય. (અગ્નિ) આ અગ્નિની જેમ તેજસ્વી અને (ઘયુનામિ વિદ્યાન્) કંત્રવ્ય અને અકાંત્રવ્યને યથાવત્ જાણનાર હોય. આ પ્રકારે પ્રશુદ્ધ ઉપદેશક લોકોનો આગ્રહણીક થાય, લોકોને ધર્માચરણનો ઉપદેશ કરે અને લોકોને (દેવાનાં જનિમામિ) દેવતાઓનાં ચરિત્ર સંભળાવે. દેવોએ પોતાના જીવનમાં કેવાં યુક્તકર્મો કર્યાં, કેવી રીતે પરોપકારના કામો કર્યાં, જનતાનો ઉદાર કેવી રીતે કર્યો વગેરે બધી જાનતો લોકોને સમજાવે. રાક્ષસો અને પિશાચોના ચરિત્ર વાચવાં ન જોઈએ, પણ દેવાનાં દિવ્ય ચરિત્ર પોતાની સાથે રાખવાં જોઈએ. દેવોનું જીવન આદર્શ હોય છે. રાક્ષસો અને પિશાચો, દુર્ત, દુઃસ્વ, દગ, દુષ્ટાત્મ્યોનું ચરિત્ર તે ન સંભળવા જેવું હોય છે. આ ઉચ્ચ જીવન મનુષ્ય પોતાની સાથે આદર્શ માટે રાખે તો તેના જીવનમાં સુધારા થશે અને તેનું જીવન વધશે. જીવન વધારવા આ એક ઉત્તમ સાધન છે. લોકોએ રામચંદ્રજીના જીવનનો આદર્શ લેવો. રાવણના જીવનનો લેવો નહિ. ક્ષાલ નવસિદ્ધિ વગેરે પુસ્તકો માનવી અંતરને બગાડી રહી છે, તેમનાથી બચીને રહેવાની સૂચના અહીં વેદે આપી છે. તેનું પાલન નેટલું વધારે થશે તેટલું સાહકારક થશે

આજકાલ જે ચરિત્રો મળે છે તે પણ મનના ચિકાર વધારનારા મળે છે. સંપત્તિ ક્ષીણતા વધારનારા ચરિત્ર મંથે ઓછા છે, તેથી સારા મંથોનું વાચન આ એક આજે દુઃસાધ્ય વાત થઈ છે. બીજા પણ અધિઓની કૃપાથી રામાયણ, મદાભારત મંથે તેમજ બીજા અધિ પ્રણીત ચરિત્રો છે, તેમના મનનથી બળો લાભ થઈ શકે છે. જે લોકો આ વાત અમત્યની માને છે તેમણે સત્ચરિત્ર અને શ્રેષ્ઠ મંથનમાંથી કરવા અથવા કરાવવા કે જેમના પદનથી આગામી સંતાન સુધારશે અને સરળ માર્ગે આસરશે. આ મંત્રનાર્થમાં ‘દિવ્યચરિત્રોનું અવલુ અને મનન’ આ એક સાધન કીર્ણપ્રથમ પ્રાપ્તિ માટે કહ્યું છે તે અત્યંત આવશ્યક છે. માટે જેઓ દીર્ઘજીવ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેમણે આવા ચરિત્રોનું મનન કરવું.

પાપથી બચાવ

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે પાપથી બચવું જોઈએ. પાપથી પતન લાભ છે અને રાગ વગેરે વધવાથી જીવનક્ષીણ બને છે. માટે આ સૂક્તના પહેલાં મંત્રમાં જ પાપથી બચીને રહેવાની સૂચના આપી છે, જુઓ—

મિત્ર યત્ન મિત્રિયાલ્લંઘનસા પાતુ । (મં. ૧)

‘મિત્ર આ મનુષ્યને મિત્ર વિષયક પાપથી બચાવે.’ જનુષ અર્થે ચનારે પાપથી તો બચવું જ જોઈએ. કેટલાક લોકો મનમાં એમ માને છે કે મિત્ર માટે, મિત્રનું કલ્યાણ સાધવા માટે, કંઈ પણ સાધન-વસ્તુ કરવામાં આવે તો તે દાનિકારક નથી. પણ જે પાપ છે તે દાનિકારક માટે પાપ જ હોય છે, તે અને તેના માટે કરવામાં આવે, ભયરે પાપચરણ થશે ત્યારે તેનો પરિણામ જે અપકાપાલ છે તે જરૂર ભોગવવો પડશે. માટે જે મનુષ્ય દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેણે પોતે પોતાને પાપથી બચાવવું જોઈએ. મિત્રે પોતાના મિત્રને પાપ કર્મ કરવાથી રોકવું અને તેને સીધે રસ્તે ચાલવા સલાહ આપવી. માણસે પોતે પણ ચિકાર કરી જાણવું કે પાપકર્મની જરૂર પતન થાય છે, માટે દરેક માણસ પોતાનો જ મિત્ર બને, પોતે પોતાને ખતમ માર્ગથી બચાવવું. મનુષ્ય પોતે જ પોતાનો મિત્ર અને ઘટ્ટ બને છે. માટે કદિ એવું કામ ન કરવું કે જેથી પોતે પોતાનો સન્નિબની વળે. તાત્પર્ય એ છે કે જે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પોતે પોતાને પાપથી બચાવવું. પાપકર્મ કરી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય છે.

બોગ અને પરાક્રમ

મનુષ્યને બોગ જોઈએ અને પરાક્રમ પણ કરવો જોઈએ.

પણ બોગ પુણ્ય બોગનાથી રોગ વધે છે અને વીર્યનો સંયમ કરવાથી જ આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મનુષ્યને બોગ પ્રિય લાગે છે અને બોગોમાં પોતાના વીર્યનો નાશ કરવો સામાન્ય માણસ માટે એક સહેલી વાત હોય છે તેથી તેનું યોગ્ય પ્રમાણ હોવું જોઈએ, આ વાત ધ્યાનમાં મેળવી ૨૫૪ કહી છે. જુઓ—

દેવોની મદદ

૧ મિત્રાન્દિશાદસો ઘરુણઃ સંવિદાનો જરામૃત્યું
કૃણુતા । (મ ૨)

૨ પ્રૌષ્ઠિતા ધૃષિયો માતા સ્વિદાને ત્વાજરા
મૃત્યું કૃણુતા । (મ ૪)

૩ અદિતે માતા દય ધર્મ યચ્છ । (મ ૫)

૪ વિશ્વે દેવોઃ જરદદિઃ યપા મસત્ । (મ ૫)

‘મિત્ર અને યતુનો ત્રાસ કરન ૨ વચ્ચે બને મળી તેની આંખ દીર્ઘ કરે છતોફ અને આતુભૂમિ મળી તેનું જીવન દીર્ઘ બનાવે હે અવિનાશી આદિદેવતા’ તું માતાની જેમ સુખ આપ હે મધાદેવો! આને પૂર્ણજીવનનાળો અતિરૂઢ કરે’

અહીં મિત્ર, વરુણ સૂર્ય, ઇન્દ્રી, આદિતિ અને મીન બધા દેવો તેનું જીવન દીર્ઘ કરવામાં સહાયક થાય, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે તેથી ૨૫૪ થાય છે કે દીર્ઘજીવન ઇચ્છનારા માણસે આ દેવો સાથે અવિરોધી વર્તન કરવું જોઈએ જો તેમની અનુકૂલતાથી આપુણ્યની વૃદ્ધિ થવાની છે, તો તેમની ભેડે વિરોધ કરવો યોગ્ય નથી આ વાત ૨૫૪ થઈ સૂરજ પોતાના પ્રકાશ વડે બધે જ પ્રકાશ કરે છે અને અમને દીર્ઘજીવન આપે છે, પણ સૂરજ પ્રકાશથી દૂર રહેવું નહિ, નહિ તો તે અમને નુકસાન દેવી રીતે પહોંચાડશે । વરુણદેવ સમુદ્રનો દેવ છે, સમુદ્ર બધા વરસાદનું બધા સામાન્ય જલ તેના જ જીવનસાગર છે. જો મનુષ્ય આ પાણીથી પોતાની સ્વચ્છતા કરે અથવા બીજી રીતે લાલ લીલાં વેવે તો જ જલદીન વરુણથી લાલ થશે આતુભૂમિની યોગ્ય ઉપાસના કરવાથી જે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી માણસ કાયંક્ષમ અને દીર્ઘકાળ જીવિત રહી શકે । આ પ્રકારે બીજા દેવોના પણ સંબંધ છે તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો અને જેથી લાભ પ્રાપ્ત કરી દીર્ઘજીવી બનવું

તેજસ્વિતા, બળ અને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૧, સૂકત ૧૫

(શ્રીમ - અથર્વો : દેવતાઃ - હિરણ્ય દન્વામી, વિશેવેદો ।)

યદાર્ચનંદાક્ષાયણા હિરણ્યં ચુતાનીકાય સુમનસ્યમાનાઃ ।

તત્તે વચ્નામ્યાયુર્ધે વર્ષસે વલોય દીર્ઘાયુસ્વાયં શંતશારદાય

॥ ૧ ॥

અર્થ — (સુમનસ્યમાના-દાક્ષાયણા) શુભ મનવાળા અને બળની વૃદ્ધિ કરનારા એક પુરુષો (શાંત ચનીકાય) બળનાં સેકો વિભાગના સંચાલન માટે (યતુ હિરણ્ય અવધન) જે સોનું બંધિતા રહ્યા, (તત્) તે સોનું (આયુર્ધે વર્ષસે) જીવન, તેજ, (વલોય) બળ અને (શંતશારદાય દીર્ઘાયુસ્વાય) સે વરસના દીર્ઘજીવન માટે (તે વચ્નામિ) તારા ઉપર બંધિ છુ [૧]

૧૩ [અથર્વ ૪]

નેનં રક્ષાંસિ ન વિગ્રાચાઃ સંદન્તે દેવાનામોલ્લઃ પ્રથમજં ક્ષુદ્રેત્ત ।

યો વિમર્તિ દાક્ષાણ્યં હિરણ્યં સ જીવેષુ કણુતે વીર્ધિમાયુઃ

॥ ૨ ॥

અપાં જેજો જ્યોતિરોજો પલં ચ વત્સ્પતીનામુત વીર્યાંણિ ।

ઇન્દ્રે જ્વેન્દ્રિયાણ્યધિં ધારયામો અસિન્તદર્શમાણો વિમરદ્વિરણ્યમ્

॥ ૩ ॥

સર્માનાં માસામૃતમિદ્ધા વયં સૈવત્સરસ્ય વયસા વિપર્મિઃ ।

ઈન્દ્રાદીં વિશ્વે દેવાસ્તેજુન્ મન્યન્તામહૈનીયમાનાઃ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (ન રક્ષાંસિ, ન વિગ્રાચાઃ) ન રક્ષાસ કે ન પિસાય (વર્તે સહન્તે) આ પુરુષોઃ કુમરોઃ સદન કરી શકે છે (હિ) કારણ કે (વત્સવ દેવાનાં પથમજં ઓજા) આ દેવાથી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલું સામર્થ્ય છે. (ચ દાક્ષાણ્યં હિરણ્યં વિમર્તિ) એ માણસ દાક્ષાણ્ય સુત્રું ધારણ કરે છે (સ જીવેષુ વીર્ધિં માયુ કણુતે) તે શ્રેયોમાં પોતાનું દીર્ઘજીવન બનાવે છે. [૨]

(મપાં જેજો, જ્યોતિઃ ઓજા યલે જ) પશુનું તેજ, કૌતિ, પરાક્રમ અને બળ (ઉત) તેમજ (વત્સ્પતીનાં વીર્યાંણિ) ઔપધિઓના બધાં વીર્યો (અસિન્ત અર્થે ધારયામો) આ પુરુષમાં ધારણ કરાવીએ છીએ, (ઇન્દ્રે જ્વેન્દ્રિયાણ્યધિં) એમ આત્મામાં ઉદ્ધિઓ ધારણ થાય છે તે જ પ્રકારે (દર્શમાણઃ હિરણ્ય વિમરદ્) બધાં વધારવાની ઇચ્છા કરનારાઓ સોનું ધારણ કરવું. [૩]

(સર્માનાં માસાં ક્રતુમિ) સમ મહિનાના ક્રતુઓ દ્વારા (સંવત્સરસ્ય વયસા) વર્ષાર્ધી ગાળના કૃષ્ણી (સ્વા વયં વિપર્મિ) તને બધે બધા પૃથ્વી કરીએ છીએ. (ઇન્દ્રાદીં) છ અને અગ્નિ, (વિશ્વે દેવાઃ) તેમજ બધા દેવો (સ-કૃણીયમાનાઃ) સંકલ્પ કરી વગર (તે જનુ મન્યન્તામ) તાર અનુભવન કરે [૪]

કલ્યાણ— બધા વધારનાર અને મનમાં શુભ વિચારોને ધારણ કરનારા એક મહાત્મા પુત્ર સેના સંવાવના સરીર ઉપર મલરુદ્ધિ મટે ને સોનાના આભૂષણો લગાવે છે, તે જ આભૂષણો હુ તારા સરીર ઉપર મહાત્મા હું કે નથી તારા જીવન સુધરે, તેજ વધે બળ તેમજ સામર્થ્ય વધે અને સૌં વર્ષનું પશુજીવન વધે પ્રાપ્ત થાય. (૧)

આ આભૂષણો ધારણ કરનારા વીરપુરુષના કુમરોને ન તે રક્ષાસ કે ન તે પિસાય સદન કરી શકે, તેઓ તેના કુમરવાથી ધમરાઈને દૂર નાસ્તી ભય છે કારણ કે તે દેવાથી નિઃશ્રેય પ્રથમ ક્રતુઓનું બળ છે તેનું નામ દાક્ષાણ્ય એટલે બધા વધારનાર સુવર્ણનું આભૂષણ છે તેને ધારણ કરે છે તે મનુષ્યોમાં બધાથી વધારે દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરે છે (૨)

અને બધા આ પુરુષમાં જીવનનું તેજ, પરાક્રમ, સામર્થ્ય અને બળ ધારણ કરીએ છીએ, અને સાથે સાથે ઔપધિઓથી તારા પ્રકારના વીર્યશાલી બન પશુ ધારણ કરાવીએ છીએ ને પ્રશ્નણે ઇન્દ્રદેવ એટલે આત્માનાં જન્મિયતક્રિયા શકે છે, તે જ પ્રકારે આ સુવર્ણનું આભૂષણ ધારણ કરનારાની અંદર બધા પ્રકારના બળો રહે છે, તે જહાર પ્રવદ્ થાય (૩)

મે મહિનાની એક ક્રતુ થાય છે પ્રત્યેક ક્રતુની શક્તિ વેગથી દોલે છે, માને સંવત્સરોથી ગાળનું કૃષ્ણ સ વત્સરની ક્રતુઓમાં નિયોજિત દોલ છે આ કૃષ્ણ માણસે પીડ અને બળવાળ વડુ તેની અનુકૂલતા ઇન્દ્ર, અગ્નિ તેમજ બધા દેવો (૪)

તેજસ્વિતા, બળ અને દીર્ઘજીવનની 'સાંપ્રિ'

દાક્ષાણ્ય હિરણ્ય

હિરણ્ય શબ્દનો અર્થ સુવર્ણ અથવા સોનું છે, તે પરિશુદ્ધ અવસ્થામાં હલ્લુ બલવર્ધક છે. તે પેટમાં લેવાય છે અને સરીર પર પશુ ધારણ કરાય છે થી પારદાયાયં હિરણ્યના એ અર્થ આપે છે, 'હિતરમણીય, હૃદયરમણીય'

એટલે સુવર્ણ હિતકારક, અને રજાઆમણું તેમજ હૃદયની સુંદરતા વધારનાર દોષ છે, સોનું બળવર્ધક તેમજ રામતાશક્તિ છે માટે આરોગ્ય ઉપજાવનારોએ તેનો ઉપયોગ કરવો.

આ સક્રિયતા 'દાક્ષાણ્ય' શબ્દ (દક્ષ+મયન)

એટલે બળના માટે પ્રયત્ન કરનારો એ અર્થમાં યોગ્ય છે

પ્રથમ મત્રમાં આ શબ્દ મનુષ્યનું વિશેષણ છે, બીજા મત્રમાં સુવર્ણનું વિશેષણ છે ત્રીજા મત્રમાં તે જ અર્થનો 'દક્ષ-માણ' શબ્દ છે જે શક્તિમાન એવા અર્થમાં છે વાચકો વિચાર કરશે તો તેઓ જ નિષ્પન્ન કરી શકશે કે 'દાક્ષાદયણ અને દક્ષમાણ' આ બંને શબ્દો લગભગ શક્તિમાનના વાચક છે દક્ષ શબ્દ વેદોમાં બલવાચક પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં બલ વધારવાનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે, તેમાં સૌથી પહેલો દિવસ ધારણનો છે દિવસ ધારણ બે પ્રકારે થઈ શકે છે, એક તો આબૃષ્ણી રૂપમાં શરીર ઉપર ધારણ કરવું અને બીજું સુવર્ણ શરીરમાં સેવન કરવું સૌનું આવની રીત વૈદ્યક પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે બીજી બધી ધાતુઓ અંતે ઔષધિઓ સેવન કર્યા પછી શરીરમાં રહેતી નથી પણ સોનાની જ એ વિશેષતા છે કે તે શરીરમાં ગયા પછી હાડકાના સંધિઓમાં રિયર રૂપે રહે છે અને અરણ્ય સુધી સાથ આપે છે આ પ્રકારે સુવર્ણ ધારણ કરવાથી બંને કે રોગોમાંથી મુક્તિ મળે છે આ પ્રકારે ધારણ અથવા સેવન કરેલું બુદ્ધિ જ સૌનું શ્રુતદેહ બધા પછી રાખનારો જેવું ને તેવું મળી આવે છે એટલે જો કોઈ મનુષ્ય એક તોલો સૌનું વૈદ્યકીય રીતે સેવન કરે તો તે એક તોલો સૌનું તેના શ્રુતશરીરને બાળ્યા પછી તેના સબધીઓને તે શરીરની રાખમાંથી મળી શકે છે આ પ્રકારે કશું વૃક્ષાન્તન કરનારે આ સૌનું બળ અને આરોગ્ય આપે છે

જે વૈદ્ય આ સુવર્ણ ધારણ કરવાની પ્રિધિ જાણે છે તેનું નામ 'દાક્ષાદયણ' પ્રથમ મત્રમાં કહ્યું છે આ પ્રકારનું શુદ્ધ કરાએલું સૌનું બળવંધક હોવાથી તેનું નામ પણ 'દાક્ષાદયણ' છે, આ વાન બીજા મત્રમાં કહી છે જે માણસ આ પ્રમાણે સુવર્ણ ધારણ વિધિથી પોતાનું જીવન વધારવા ઇચ્છે છે, તેનું પણ નામ વેદ ત્રીજા મત્રમાં 'દક્ષ-માણ' એમ કહ્યું છે આ પ્રકારે આ સૂક્ત બલ વધારવાની વાત સરથી અત સુધી કહી રહ્યું છે.

દાક્ષાદયણી વિદ્યા

બલ વધારવાની વિદ્યાનું નામ દાક્ષાદયણી વિદ્યા છે (દક્ષ+અયન) બળ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગનો ઉપદેશ આ વિદ્યામાં હોય છે, આ વિદ્યામાં મનની સાથે વિશેષ સબધ રહે છે (સુમનસ્યમાના) ઉત્તમ મનથી યુક્ત એટલે મનની વિશેષ શક્તિથી સબળ કમળોરીની ભાવનાથી મન નિર્બળ

બને છે અને સામર્થ્યની ભાવનાથી મન બલશાલી થાય છે મનની શક્તિ વધારવાની જે વિદ્યા છે તે વડે મન સારા નિયમોથી યુક્ત કરનારા શ્રેષ્ઠ પુરુષોને 'સુમનસ્યમાના: 'દાક્ષાદયણા' આ શબ્દો વડે વેદમાં ઓળખાવ્યા છે વાચકોએ પોતાના મનની અવસ્થા જોડે પોતાની શક્તિને સબધ જોવો અને આ શબ્દો વડે જે સુમનસ્ય મનવાની સૂચના મળે છે, તે મદ્ય કરી આ પ્રકારની ખાનસિક ધારણાથી પોતાનું બળ વધારવું

સુવર્ણ ધારણ

જે કે પહેલા મત્રમાં રજૂ કરી ઉપર સુવર્ણ ધારણ કરવાનું વિધાન છે તો છતાં હવે પછી પેટમાં વીર્યવધન અને કે રક્ત પીવાનો ઉપદેશ આ સૂક્તમાં આવનાર છે સૌનું અને બીજા કેટલાક રત્નો છે જે ધારણ કરવાથી પણ બલવધન તેમજ આરોગ્યરક્ષણ થઈ શકે છે આ વાત સ્પષ્ટિકરણ ચિકિત્સા તેમજ વલ્લ્યચિકિત્સા જોડે સબધ રાખનારી છે એટલે સૌનું, રત્નો વગેરે ધારણ કરવું પણ શરીર માટે આરોગ્યકર છે એલધિ-વનરપનિના જન્મ-મૃત્યુના મજાકા બનવાનો શરીર ઉપર ધારણ કરવાથી પણ આરોગ્યના દૃષ્ટિએ ધણે લાભ થાય છે સદર્શજન્મ રોગમાં વચા-મધિ ધારણ કરવાથી ધણે લાભ થાય છે તેજ વાત સુવર્ણ, રત્ન વગેરે ધારણ કરવાથી થાય છે પણ તે માટે શુદ્ધ સૌનું જોઈએ

તે વિષે પ્રથમ મત્રમાં કહ્યું છે કે- 'બળ વધારવાની વિદ્યા જાણનારા અને ઉત્તમ મન શક્તિથી શ્રેષ્ઠ પુરુષા દ્વારા શરીર ઉપર પહેરેલું સૌનું જીવન, તેજ, બળ તેમજ દાંધ' જીવન પણ આપે છે.' આમાં શરીર ઉપર સૌનું ચઢાવનારા મનુષ્યોની ઉત્તમ મનોભાવના પણ સાહાયાક થાય છે એવું સૂચિત કહ્યું છે, તે મનન કરવા લાયક છે

આ મત્રમાં 'શતાનોકાય દિવસ્ય વચનામિ' નો અર્થ- 'સૈન્ય વિજાગ્રના સમ્યક્કરના શરીર ઉપર સૌનું પહેરાવું છું, એવો કર્યો છે, પરંતુ તેમાં એક વધુ ગૂઢતા છે તે એ કે 'અનોક' શબ્દ બળ વાચક છે બળ શબ્દ સૈન્ય વાચક છે અને બળ વાચક પણ છે, વિશેષતા 'અનોક' શબ્દમાં 'અન્-પ્રાણને' ધાતુ છે જે જીવનશક્તિ વાચક પ્રસિદ્ધ છે તેથી જીવનશક્તિનો અર્થ પણ 'અનોક' શબ્દમાં છે એવો અર્થ લેવાથી 'શતાનોક' શબ્દનો

અર્થ 'સો-શ્વનશક્તિ અથવા સો-શ્વનશક્તિથી મુક્ત, ' એવો થાય છે એવો બાળ લેવાથી તે મંત્રનો અર્થ એવો થશે—

શતાનીકાય દિરણ્ય યજ્ઞામિ ॥ (૫ ૧)

'સો-શ્વનશક્તિઓની પ્રાપ્તિ માટે હું સોનું ધારણ કરું' હું 'સોનાની બદલે સે કરો વીધ' છે, તે બધાની પ્રાપ્તિ માટે હું તેને ધારણ કરું છું આ આશય ઉપરના મંત્ર બાળનો છે આ પ્રથમ મંત્રમાં તેમાંથી કેટલાક શબ્દો પણ કલા છે—

માપુરે । ઘર્ષસે । લલાયા । લીર્ણયુત્થાય ।

શતશારદાય ।

'શ્વન, તેજ, મન, દીર્ઘશ્વન સો વરસનું શ્વન' વગેરે સહ શ્વનશક્તિના સ્વરૂપ છે તેમાંથી થોડીક શક્તિ ઓ બહો ગણવી છે તેથી તેની જ 'ખીછ પણ ધણી એજ' જાનની શ્વન શક્તિઓ છે, 'એવું અનુમાન વાચ્યો કરી શકો છે તેમની પ્રાપ્તિ કરવી અને પોતાનામાં તેમની શક્તિ કરવી એવો ત્રિવિધમંત્રો ઉદ્દેશ છે, આ વિચારથી ખબર પડે છે કે આદી 'શતાનીકાય સમ્પન્ને અર્થ' શ્વનના સો વીધ, શ્વનની સમ્પન્ને શક્તિઓ 'એવો જ છે' ને કે એવો અર્થ અને મંત્રનો અર્થ લખાની વેળા કર્યો નથી તે પણ તેવો અર્થ અમને બહો જણાય છે માટે પ્રસિદ્ધ અર્થ ઉપર આપો બહો આ અર્થ લીધો છે વાચકે તેનો વધુ વિચાર કરે

આ પ્રકારે પ્રથમ મંત્રનું મનન કર્યા પછી આ પ્રકારનો એક મંત્ર થોડા પાઠનેથી પશુવેદમાં આવ્યો છે તે વાચકોના વિચાર માટે બહો આવ્યો છે—

યદાયધ્ન-દાક્ષાયણા દિરણ્ય શતાનીકાય

સુમનસ્યમાના । તમ આયજ્ઞામિ શતશાર

વાયાયુમાઞ્જરદર્ષિધ્યાસમ્ ॥ (૧૫ યજુ ૪૪૫૨)

'ઉત્તમ મનના દાક્ષાયણ સોડા શતાનીકાના માટે ને સોનું બાળ બાધ ॥ ૨૭, (તત્) તે સોનાનું ધરણું (મે આયજ્ઞામિ) હું પોતાના શરીર ઉપર બાધ છું એટલા માટે કે હું (વાયુમાન્) ઉત્તમ શ્વનથી મુક્ત અને (જરદર્ષિ) ૧૬૫૨૪ના અનુવાદ કરનારો મંત્ર (યદા શતશારદાય માસ) ને પ્રકારે સો વરસનું પૂણું દીર્ઘ શ્વનને પ્રાપ્ત થાય'

આનું કમ વધારે વિચાર્યું કરાની આવશ્યકતા નથી કારણ પહેલા કહેલો બાવાર્થ જ આ મંત્રમાં ખીછ રીતે અને ખીખ સમ્પન્નો વ્યક્ત થયો છે આ મંત્રનો ખીખે અર્થ પણ મિત્ર છે પ્રથમાર્થ' તે છે તેવો ને તેવો જ છે, બીઠી પ્રથમ મંત્રનું વિવરણ પૂરું થયું હવે બીજા મંત્રનો વિચાર કરીશું—

રાક્ષસ અને પિશાચ

નરમાંસ લક્ષણ કરનારા રાક્ષસ હોય છે અને રક્ત પીનારા પિશાચ હોય છે, એ ગણથી દૂર હોવાના કારણે બધા લોકો એમનાથી ડરે છે પણ ને પહેલાં કલા મુજબ 'સુવર્ણ' ધારણ કરવાનો પ્રયોગ કરે છે તેના હમસો તે રાક્ષસ અને પિશાચ કરવાનો સહન કરી શકતા નથી 'એટલી શક્તિ આ સુવર્ણ' પણ પ્રયોગથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. સોનામાં એટલી ધારણ પ્રયોગથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. સોનામાં એટલી શક્તિ છે, કારણ કે તે 'દેવોનું પહેલું ઝોજ' છે 'એટલે સ પૂણું' દેવાની અનેક શક્તિઓ એમાં સમૃદ્ધિ થએલી છે માટે બીજા મંત્રના ઉત્તરાર્થમાં કહ્યું છે કે જે આ બળવર્ધક સોનું શરીરમાં ધારણ કરે છે તે 'બધા પ્રણીઓ કરવાં વધારે દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરે છે' 'એટલે આ સુવર્ણ' પ્રયોગથી શરીરનું બળ પણ વધે છે અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે આ દ્વિતીય મંત્રનો બાલ એક પ્રકારે પહેલા મંત્રનું સ્પષ્ટીકરણ છે માટે તેનું એટલું મનન પુરતું છે બાજ મંત્ર પણ વેદમાં ન મે મુજબ છે—

ન તદ્રક્ષાસિ ન પિશાચાસ્તરન્તિ દેવાનામોજ
પ્રથમસ્ય શેતત્ ॥ યો વિશંતિ દાક્ષાયણ દિરણ્ય
સ દેવેષુ જુગતે લીર્ણમાયુઃ સ મનુષ્યેષુ જુગતે
લીર્ણમાયુઃ ॥ (૧૫ યજુ ૪૪૫૨)

આ દેવાથી નિર્મલ્ય થએલું પહેલું તેજ છે, તેથી રાક્ષસ અથવા પિશાચ પણ તેને પાર કરી શકતા નથી ને દાક્ષાયણ સુવર્ણ ધારણ કરે છે, તે દેવોમાં દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરે છે અને મનુષ્યોમાં પણ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે

આ મંત્રના દ્વિતિયાર્થમાં થોડો ફેર છે અને ને અર્થનું વેદના પાઠમાં જોવેલું જુગતે લીર્ણમાયુઃ 'એટલું જ સંપૂર્ણ, ત્યાં ઉપરના મંત્રમાં 'દેવેષુ અને મનુષ્યેષુ' એટલા સમ્પન્નો વધારે છે 'જોવેલું' સંપન્નો જ આ 'દેવેષુ મનુષ્યેષુ' વગેરે કહ્યો વડે અર્થ થયો છે આ પ્રકારે ખીછ લખા

સહિતાઓના પાઠભેદ જોવાથી નિશ્ચય અર્થ
કરનામાં ઘણી મોટી મદદ થાય છે

અહીં સુધી બે મન્ત્રોનું મનન થયું આ
બે મન્ત્રોમાં શરીર ઉપર સોનું ધારણ કરવા-
નો ઉપદેશ છે, દબે પછી બીજા બે મન્ત્રોમાં
જળ, વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણીજાતિના પશુ
ઉત્પન્ન થનારા અન્ય પદાર્થોનું આ તર્જાણ
સેવન કરવાની મહત્ત્વપૂર્ણ વિદ્યા અપાય છે
તેનું વાચકે વિશેષ ધ્યાનથી મનન કરવું

ત્રીજા મન્ત્રમાં કહ્યું છે, જળ અને
ઔષધિઓના તેજ, કાંતિ, સ્થિતિ, બળ અને
વીર્યવર્ધકરણોને અમે એવાં પારણ કરીએ
છીએ કે માત્ર આત્મામાં પ્રતિબિંબ થયેલો
પારણ થઈ છે ' આ પ્રકારે જળ વધારવાની
કળા કરનારા મનુષ્યે સોનું પણ ધારણ કરવું

પાણીમાં અનેક ઔષધિયુગ્મ છે, તે વાત
જળ સૂક્તમાં વર્ણન કરાયેલી છે તે સૂક્ત
વાચકે અહીં જોડે ઔષધિઓની અદર
વીર્યવર્ધક રસ હોય છે તેથી વૈદ્ય ઔષધિ
પ્રયોગ કરે છે, અથર્વવેદમાં પણ આ વાત
આવે જ છે જે પ્રકારે જળ આતર્જાણ
પરિવ્રતના કરી બગેરે ગુણોની જાદી કરે
છે, તે જ પ્રકારે અનેક પ્રકારની વીર્યવર્ધક
ઔષધિઓ, પરજ, દિન, મિન, અમ્લ બદ્ધચુ-
પૂરક સેવન કરવાથી માણસ જળ પ્રાપ્ત
કરી દીર્ઘજીવન પણ મેળવે છે સુવર્ણના
સેવનથી અથવા સુવર્ણદિ ધાતુઓના સેવનથી આ પ્રકારે
લાભ થાય છે, તેનું વૈદ્યશાસ્ત્રમાં નામ ' રસપ્રયોગ ' છે
આ રસપ્રયોગ સારા વેદના ઉપદેશ મુજબ કરવો જોઈએ
અહીં યજુર્વેદનો આ પ્રકારનો જ મન્ત્ર જુઓ—

સુવર્ણનાં ગુણ

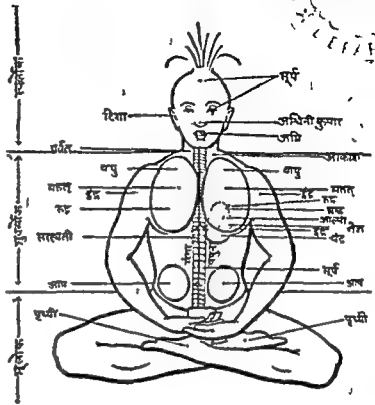
માયુષ્યં વર્ચસ્વં રાયસ્પોયમીન્દ્રિદમ્ ।

હૃદ હિરણ્ય વર્ચસ્વજૈત્રાયાવિશતાદુ મામ્ ॥

(વા ય ડ્રાપ૦)

' (આયુષ્ય) દીર્ઘજીવન કરનાર, (વર્ચસ્વ) કાંતિ
વધારનાર, (રાયસ્પોય) શોભા અને પ્રગટિ વધારનાર,
(મીન્દ્રિદ) ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થનાર અથવા ઉપર
ઉત્તાર, (વર્ચસ્વત્) તેજ વધારનાર (જૈત્રાય) વિજય

મનુષ્યના શરીરમાં સુવર્ણના અર્થ

જગતમાં જે અમિ વગેરે દેવો છે તેમના આ શરીરમાં છે તેમના
સ્થાનો આ ચિત્રમાં બતાવ્યા છે, તેના મનનથી નજીક શકાય છે કે આજ
જગતના અમિ વગેરે દેવોની સહકારિતાની સાથે શરીર સ્વાસ્થ્યનો કેટલો
ધનિક સંભવ છે

માટે, (હૃદ હિરણ્ય) આ સોનું (માતૃ આવિશતાત્)
એ અથવા મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે '

સુવર્ણનું સેવન

આ મન્ત્ર સોનાના અનેક ગુણો બતાવે છે એટલા
ગુણોની જાદી કરવા માટે આ સુવર્ણ મનુષ્યના શરીરમાં
પ્રવેશ થાય, એવી ક્ષમ્પ આ મન્ત્રમાં રપા છે, એટલે પરિ-
શુદ્ધ સોનાના સેવનથી આ ગુણોની શરીરમાં જાદી થઈ શકે
છે આ મન્ત્રમાં ' હિરણ્ય આવિશતાત્ ' એવા શબ્દો
' સોનું શરીરમાં ધુસી જવું ' એવો ભાવ બતાવે છે
એટલે આ કેવળ શરીર પર ધારણ કરવાનું જ નહિ પણ બીજા
ઔષધિરસોની જેમ તેનું અદર પણ સેવન કરવું, શરીર
ઉપર સોનું ધારણ કરવું અને સોનું અદર સેવન કરવું, આ

ખને રીને માણસ ઉપર હદેલાં પ્રજો વધારી દીર્ઘાંશુવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવે એથા મત મુજબ—

કાળી કામધેનુનું દૂધ

આ એથા મતમાં કહ્યું છે કે ' કાલરૂપી સવત્સરનું દૂધ (કાળી કામધેનુનું દૂધ) નસ્ટ્યો દ્વારા મળે છે, તે નડે મનુષ્યની પ્રજ્ઞતા કરીએ બીએ. આ કામધેનું દૂધ, અગ્નિ, વિષ્વેદેવો વગેરે ખાધ પછુંતાથી અનુકૂલ રહે '.

સ વત્સર, વર્ષ અથવા કાલ આ એક કામધેનુ છે કાલ વિષયક આ ગાય દોવાથી તેને કાળી ગાય કહે છે, માણસને પ્રતિષ્ઠા હજી, અનાજ વગેરે પદાર્થો અનુષ્ઠાની અનુકૂળ આપી તે મનુષ્ય પ્રજ્ઞાઓની પુષ્ટિ કરે છે તેથી તેને કામધેનુ કહ્યું છે સ વત્સર પ્રત્યેક અનુકૂળ નાના પ્રકારના ફળ અને ફૂલ આપે છે, તેથી વેદોમાં સ વત્સરને પિતા યજુ કહ્યો છે અને બીઠાં મધુર દૂધ આપનારી કામધેનુ કહ્યું છે રેક અનુષ્ઠામાં કોષ ને કોષ હજી ફૂલ અનાજ વગેરે મળે છે, એજ આ ગાયનું દૂધ છે આ દૂધ પ્રત્યેક અનુકૂળ આ સ વત્સરરૂપી ગાયથી નિચોવીને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને આપે છે, એવો અશ્વજ્ઞ અલ કાર આ મતમાં જતાઓ છે. વાચકો બધાં આ કાવ્યપૂર્ણ અલ કારનો આસ્વાદ લે

પ્રત્યેક માસ અનુ અથવા કાળમાં જે જે ફળ ફૂલો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્યનું જીવ, તેજ, વીર્ય, આયુષ્ય વગેરે વધી શકે છે એવો આ મતનો આશય દરેકે મનન કરવા એવો છે. માણસ પોતાના પુરુષાર્થ અને પ્રયત્ન વડે અનુકૂળ અનુસાર ફળ ફૂલ, ખાન્ય વગેરે અધિક નિમિશ્ય કરી અને તેના ઉપયોગથી પોતે લાભ લે અને બીજાઓને લાભ પહોંચાડે

પહેલા, મતમાં (સર્વો ઘનસ્વતોર્ણાં ચ વીર્યાણિ) જળ અને વનસ્પતિઓનું વીર્ય ધારણ કરવાનો જે ઉપદેશ આપાયો છે તેનું રચદીકરણ આ એથા મતમાં કહ્યું છે જે અનુકૂળ જે જળ અથવા જે વનસ્પતિ ઉત્તમ વીર્યવાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, તે અનુકૂળ તેના સમઠ કરી તેનું સેવન

કરવું જોઈએ અને તે પ્રકારે આયુ, જળ, તેજ, ધર્મ, શક્તિ, વીર્ય વગેરે મુજ પોતાનામાં વધારવા જોઈએ

આ વેદનો ઉપદેશ મનન અને આચરણ કરવા યોગ્ય છે, એટલે ઉપદેશ ક્યાં પછી જળ અને દોષો નિર્વાપ, નિરતેજ, નિર્જાળ રહેશે અને વીર્યશાળી બનવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો તે મનુષ્યનો જ દોષ છે. વાચકોએ આ રથને વિચાર કરી નિમિત્ત કરવું કે વેદના ઉપદેશનું આચરણ કરવાનો તેઓ રૂઠેસે પ્રયત્ન કરે છે જે વૈદિકપર્મા દોષો પોતાના વૈદિક મર્મના ઉપદેશને આચરણમાં નથી લેતા તેઓએ વહેલી તકે તેવો પ્રયત્ન કરી તે દિશાએ યોગ્ય સુધારો અવરમ કરી પોતાની ઉત્તતિનું સાધન કરવું

આ મતના ઉત્તરાર્થનો અર્થ મનન કરવા એવો છે ' ઉદ અગ્નિ વગેરે જમી દેવતાઓ તેને અનુકૂળતા થી સહાય કરે ' અગ્નિ વગેરે દેવતાઓની મદદ વગર કયો માણસ કેવી રીતે ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરી શકવાનો હતો? અગ્નિ અમારો ખેડકાં રથ છે, પાણી અમારી તરસ પુરી કરે છે, પૃથ્વી અમને આધાર આપે છે, વીજળી બધાને ચેતના આપે છે, વાયુ બધાને પ્રાણ બની પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે, સૂર્યજેવ બધાને જીવનશક્તિ પુરો પાડે છે. અદ્ય પોતાના કિરણો વડે વનસ્પતિઓનું પોષણ કરવાથી અમારો સહાયક બને છે, તેજ પ્રકારે બીજા બધા દેવો અમારો સહાયક થઈ રહ્યા છે તેમના પ્રતિનિધિ અમારા કરીમાં રહે છે અને તેઓ દ્વારા આ બધા દેવો પોતપોતાના જીવનમાં અમારી પામે પહેંચાડે છે આ વિષે આ પહેલાં થઈ લખાઈ ચુકે છે તેથી અહીં અધિક વિચાર કરવાની કોઈ આશર્યકતા નથી

એટલા વિવરણથી આ વાત વાચકોના મનમાં આવી ગઈ હશે કે અગ્નિ વગેરે દેવતાઓની સહાયતા આપજોને કંઈ રીતે થઈ રહી છે અને જો દેવતાઓની મદદ વધારામાં વધારે પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેથી વધારામાં વધારે લાભ સેવાની નિધિની જાણ થઈ જાય તે માણસનો મોટો લાભ થઈ શકે છે વાચકો તેનો વિચાર કરી પોતાનું જીવન, આરોગ્ય, જળ અને વીર્ય વધારી દુનિયામાં જશ્વરની થશે

આયુષ્ય-વર્ધન-સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૩૦

(ઋષિ- અપર્વા આયુષ્યઋષિઃ । દેવતા- વિશે દેવા ।)

વિષ્ણે દેવા વસંતો રક્ષતેમમૃતાદિત્યા જાગૃત યુયમસ્મિન્ ।

મેમં સનાંભિરુત વાન્યનામિમેમં પ્રાપ્ત પૃષ્ઠેવો વૃષો યઃ

॥ ૧ ॥

યે વૌ દેવાઃ પિતરો યે ચં પુત્રાઃ સર્વેતસો મે શૃણુતેદમુક્તમ્ ।

સર્વેમ્યો યઃ પરિં દદામ્યેતે સ્વસ્ત્યેનિં જરસેં વહાય

॥ ૨ ॥

યે દેવા દિવિ ઇ યે પૃથિવ્યાં યે અન્તરિક્ષે ઓપર્ષાણુ પશુપ્ત્વવંતઃ ।

તે કૃણુત જરસમાપુરસે શૃતમન્યાન્પરિં વૃણક્તુ મૃત્યુન્

॥ ૩ ॥

યેર્ષાં પ્રયાજાઃ હુત વાનુયાજાં હુતમાગા અહુતાદ્ય દેવાઃ ।

યેર્ષાં યઃ પશ્વ પ્રદિશો વિમંકતાસ્તાન્વૌ અસ્મે સંજસદાઃ કૃણોમિ

॥ ૪ ॥

અર્થ- હે (વિષ્ણુ દેવા) બધા દેવા ! હે (વસંત) વસુદેવા ! (હમ રક્ષત) આનું રક્ષણ કરો, (હત) અને હે (આદિત્યા) આદિત્ય દેવા ! (યુયં અસ્મિન્ જાગૃત) તમે એનામા ભગૃત રહો, (હમે) આ પુરુષને (સનામિ) પોતાના બાંધનું (હત યા) અથવા (વાન્ય-નામિ) બીજા બાંધનું (યથા મા પ્રાપ્ત) વધારાક શબ્દ પ્રાપ્ત ન કરે, પ્રહાર ન કરે તેમજ (ય પૃષ્ઠેવ યથા) એ પુરુષ પ્રત્યક્ષી યનારો ધાતપાત છે તે પથ (હમ મા પ્રાપ્ત) એને પ્રાપ્ત ન કરે. [૧]

॥ હે (દેવા) દેવા ! (યે વા પિતરઃ) ને આપના વડિલો છે તેમજ (ચ યે પુત્રાઃ) ને પુત્રો છે તે બધા (સ-ચેતસઃ) સાર્વજનિક યથ (મે હર્વં ઉર્કઃ શૃણુત) મારૂં આ કહેવું સાંભળે (સર્વેમ્યો ય પરિં દદામિ) તમારા બધાની દેખરેખ હેઠળ એને સોપુ છું, (ય જરસે સસ્તિ વહાય) તેને જહારસથા સુધી સુખેથી પહોંચાડી દો [૨]

(યે દેવાઃ દિવિ સ્વ) ને દેવા દુરોક્ષા છે, (યે પૃથિવ્યાં, યે અન્તરિક્ષે) ને પૃથ્વીમાં અને ને અતરિક્ષમાં અને ને (ઓપર્ષાણુ પશુપુ અન્તુ અન્તઃ) આપધિ, પશુ અને પાણીની અંદર છે, (તે અસ્મે જરસં આયુઃ કૃણુત) તે એના માટે વૃદ્ધારસથાવાળી આયુ કરે આ પુરુષ (શતં અન્યાન્ મૃત્યુન્ પરિવૃણક્તુ) બીજા સે કંડો અપમૃત્યુ ને કંગવે [૩]

(યેર્ષાં) તમારા પૈર્ષો ને (પ્રયાજા) વિશેષ હવન કરનારા છે, (હત વા અનુયાજા) અથવા અનુકૂળ યજન કરનારા તેમજ (હુત-માગાઃ અહુતાદ્ય દેવા) હવનમા બ્રાહ્મ સંખનારા અને હવન કરેલું ન ખાનારા ને દેવા છે, (યેર્ષાં યઃ પશ્વ પ્રદિશઃ વિમંકા) ને આપની પાંચ દિશાઓ વિભક્ત કરાએલી છે, (તાન્ યઃ) એવા તમને (અસ્મે) આ પુરુષના દીર્ઘજીવન માટે (સન્ન-સ્વઃ કૃણોમિ) સદસ્ય બનાવુ છું [૪]

ભાવાર્થ- હે બધા દેવા ! હે વસુ દેવા ! મનુષ્યનું રક્ષણ કરો હે આદિત્ય દેવા ! તમે મનુષ્યમા ભગૃત રહો મનુષ્યને તેના બાઈ અથવા બીજા કંઈ સંબંધબધી અથવા મનુષ્યેના હાથે મૃત્યુ ન થાય [૧]

હે દેવા ! ને તમારા પિતા અને પુત્રો છે તે બધા મારૂં કહેવું સાંભળે મનુષ્યને પૃથ્વીજીવન સુધી લઈ જવું એ તમારા અધીનું છે તેથી મનુષ્યને દીર્ઘજીવન આપો [૨]

ને દેવા દુરોક્ષ, અતરિક્ષ, બૃહલ્લ, ઔષધ, પશુ, પાણી વગેરેમાં છે, તે બધા મળી મનુષ્યનું જીવન દીર્ઘ કરે તમારી મદદથી મનુષ્ય સેકંડા અપમૃત્યુમાથી બચે [૩]

વિશેષ યજન કરનારા, અનુકૂળ યજન કરનારા, હવનનો શ્વેદ લેનાર તેમજ હવન કરેલું ન ખાનારા, ને દેવા છે અને નેએમ્ને પાંચ દિશાએઃ જુડી પાંચી છે, તે બધા દેવા તમે મનુષ્યનું જીવન વધારનાર સંબંધના સંબંધકો અને મનુષ્યનું જીવન દીર્ઘ બનાવવા મદદ કરો [૪]

આયુધ્ય-વર્ધન-સૂક્ત

અનુવંસ વર્ધન

મનુષ્ય જીવન કેવળ પશુ હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ પશુ તે દીર્ઘ થવું જોઈએ. પશુ જીવનની મર્યાદા ૧૨-૧૨ વરસની છે, તેથી ઐતરોગ્ય ૧૦૮ વરસની અને તેથી ઐતરોગ્ય ૧૦૦ વરસની છે. સૌ વરસની મર્યાદા તો ફરકને પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. પશુ તેના પ્રાપ્તને તેથી વધુ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાના હોવા જોઈએ તેનો સૂચક મંત્ર આ છે—

મૂલશ્વ શરદા શરદા ૧ (૫જુવેંદ કૌરિય)

• સૌ વરસથી પશુ વધારે આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાવ ૧૨૦ વરસ કરતાં જેટલી આયુ વધારે હશે તેને દીર્ઘ અથવા અતિદીર્ઘ એમ કહી શકાય. એટલે અતિદીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરવાની પુરુષાર્થ કરવો નૈદિકધર્મને અનુકૂલ છે. આ દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્તિની વૈદિકરીત આ સૂક્તમાં બતાવી છે. તેથી ધાર્મિકો આ સૂક્તનો વિચાર કરવો અને જે જે સૂક્તો આ વિષય સાથે સંબંધ રાખનારા છે તે બધાનો નિવાર આની સાથે કરવો.

સામાજિક નિર્ણયતા

દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ માટે સમાજમાં- સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિમાં તેમજ ધાર્મિક અને બીજી દૃષ્ટિઓમાં નિર્ણયતા રહેવી આવશ્યક છે. નિર્ણયતા-સુરક્ષિતતા ન હોય તો માણસ દીર્ઘજીવન ભેગવી શકે નહિ. સમાજમાં કોઈ એક બીજા ઉપર હુમલો કરનારો ન હોવા જોઈએ, એવો સમાજ બનવો જોઈએ. રાજનૈતિક કારણથી, ધર્મના નામે અથવા કોઈ બીજા નિમિત્તે કાયદો પોતાના હાથમાં લઈ એક બીજા ઉપર હુમલો કરવો એ કોઈપણ વૈભવ નથી. એવું બતાવવા માટે પ્રથમ મંત્રનો ઉત્તરાર્થ છે, તેનો આશય એવો છે—

• આ મનુષ્યનો વધ કોઈ સજાતીય, બીજા જાતીનો અથવા બીજો કોઈ મનુષ્ય કોઈ સજાતીય ન કરે (૫ ૧)

આ વેદનો ઉપરોક્ત મનુષ્ય માત્ર માટે છે, ફરી માણસ આ વાત બાનમાં રાખે અને પોતાના આચરણમાં હાજરોનો પ્રયાસ કરે '• હું કોઈની વધ ન કરું. કોઈ બીજાની કિંસા કું કરીશ નહિ, કું અહિં સાચિતનું આચરણ કરીશ ' એવી પ્રતિજ્ઞા ફરેક માણસ કરે અને તદનુકૂલ આચરણ કરે

આ મંત્રમાં જે શક્તિ વર્ધન કરેલી છે તે ફરેક મનુષ્ય માત્રમાં વિચરે રહેવી જોઈએ. આ પાસે છે અને આજ આદિસા શક્તિ ઉપર દીર્ઘજીવનનું મંદિર ઉભું છે. આમાં સુધી મનુષ્યમાં કિંસાકલિ રહેશે ત્યાં સુધી તેની આયુ દીર્ઘ બની શકતી નથી. ધોતપાન કરવાની શક્તિ, દીધની કહેર, બીજાનો ખૂન કરવાની કૃત્ય, બીજાને દગ્ગાવી પોતાની ધનસ્વમિતિ વધારવાની અભિલાષા ત્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી મનુષ્યની આયુ ક્ષીણ થતી જશે. માટે વધ કરવાની શક્તિ આપણા સમાજમાં ચોંદ્ર કરનારો પ્રાપ્ત માણસે પહેલાં કરવો જોઈએ.

૧. દેવોના આધીન આયુષ્ય

મનુષ્ય સમાજ જેટલો અહિં સાચિતવાળો હશે તેટલી તેની જીવનમર્યાદા સંખ્યા છે. આવાત જેટલી સિદ્ધ થશે તેટલી સિદ્ધ કરી આશરોનો આર્ગ આ કમણ કરવો જોઈએ. આશરોનો આર્ગ એવો છે— ' પોતાનું જીવન દેવોના આધીન છે, દેવો આશુ રક્ષણ કરી રહ્યા છે, ' આ કાવ મનમાં ધારણ કરવો જોઈએ એવી સૂચના પ્રથમ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં આપી છે તેનો આશય એમ છે—

૧. હે બધા વંસુદેવો! મનુષ્યનું રક્ષણ કરો. હે બધા આદિત્યો! મનુષ્યમાં જામતી રહો. (૫ ૧)

આ મંત્રમાં પશુ જે કાળ છે, રહેલા ભાગમાં વંસુદેવોનો રક્ષક શક્તિઓ જોડે સંબંધ બનાવ્યો છે અને બીજા ભાગમાં આદિત્ય દેવોને મનુષ્યની આશર, મનુષ્યરક્ષકો બનાવે રહેવાની સૂચના આપી છે. આ બંને ભાગનો દીર્ઘજીવન કરવા માટે અવશ્યક આચરણ છે. હવે તેમને સમજાવવા—

• સર્વ પહેલાં માણસે એવો વિચાર મનમાં ધારણ કરવો કે બધા દેવો આશુ રક્ષણ કરી રહ્યા છે. પરમહા-પરમાત્મા-પરમેશ્વર-સર્વેશ્વર સર્વસમર્થ અણ માર રક્ષણ કરી રહ્યો છે અને તેના અધિકારમાં સુધારિ બધા દેવતાઓ. હ મેલા આશુ રક્ષણ કરી રહ્યા છે. હું પરમાત્માનો અત્યંત પુત્ર છું, તેથી આશરો પરમપિતા પરમાત્મા આશુ રક્ષણ કરતો હતાં કરે છે અને કાવિત્યમાં પશુ કરશે જ પરમાત્માના આધીન બીજા બધા દેવો હોવાના કારણે તે પશુ બધા તે પરમાત્માના પુત્રનું રક્ષણ અવશ્ય કરશે જ.

આ પ્રકારે બધા દેવો આશુ સ રક્ષણ કરે છે, તેથી હું

નિર્ભય છું. આવો વિચાર મનની અંદર દદ કરી મનમાં જે જે ચિંતાના વિચાર આવશે તે દૂર કરવા જોઈએ અને વિશ્વાસ થી મનની એવી દદ અવરથા બનાવવી જોઈએ, કે જેથી ચિંતાના વિચાર જ મનમાં પેતા ન થાય અને ચિંતારહિત નિર્ભય થવાના જાત આનંદની વૃત્તિઓ સાથે મનમાં રહે. દીર્ઘજીવન માટે આ પ્રકારે પરમાત્મા તેમજ બીજા દેવોની સંરક્ષક શક્તિ ઉપર પોતાનો પૂર્ણ નિર્વામ રાખવો જોઈએ નહિ તો દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થવું અશક્ય જ છે.

કેટલાક વાચકોને શંકા થશે કે બીજા દેવો અમારું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરે છે? આ વિષે આ પહેલાં કેટલાક કેસો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. તો પણ દુઃખમાં આવી પળ તેનો વિચાર કરીએ. વાચક જાણે છે કે પ્રથમ મંત્રમાં 'ઘસુ' દેવોનો ઉલ્લેખ છે, તે બધા જગતના નિવાસક દેવો હોવાના કારણે જ તેમને 'ઘસુ' કહે છે બધાના જે નિવાસક હોય છે તે બધાનું રક્ષણ અવરથ કરી જ.

બધા મનુષ્યોના પરમવસુ પરમાત્મા છે કારણ કે તે જેમ બધા જગતને રક્ષાવે છે, સર્વ પ્રકારે જગતના બધા સંરક્ષક દેવોને પણ વસાવે છે ત્યાર પછી પૃથ્વી, આપ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર નક્ષત્ર આ અષ્ટવસુ છે એમ કહેવાય છે. ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ આકાશ, સૂર્ય વગેરેની સાથે અમારા જીવનના ક્ષણેક્ષણનો સંબંધ છે, તેમાંથી એકાદનો સંબંધ પણ છૂટી જશે તો અમારો નાશ થશે એટલું મદરજ તેમનું છે. તે કારણે તેમના રક્ષણમાં માણસ સદા સર્વજાળ રહે છે, એમ ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું છે. તેથી રક્ષક થાય છે કે મનુષ્યનું રક્ષણ આ દેવોના કારણે થઈ રહ્યું છે અને તે પણ નિરપક્ષપાતપણે થઈ રહ્યું છે. આ દેવો કદિ કોઈના પક્ષપાત કરતા નથી. સૂરજ બધા ઉપર એક સરખો જ પ્રકાશી છે. વાયુ બધા માટે એક સરખો જ વહે છે, પૃથ્વી બધાને સમાનતાથી આધાર આપે છે. આ પ્રકારે આ બધા દેવો કેવળ બધાનું રક્ષણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ બધાની સાથે નિરપક્ષપાતપણે વર્તાવ કરી રહ્યા છે.

અમારા જીવન સાથે તેમના સંબંધ એટલો ધનિષ્ઠ છે કે તેમની વગર અમારું જીવન અશક્ય છે વાયુ વગર પ્રાણ ધારણ કેવી રીતે થશે? સૂરજ વગર જીવન જ અસંભવિત છે વગેરે પ્રકાર વાચકો જાણે અને મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક આ વાત ધારણ કરે કે પરમાત્માના નિયમોના આધીન રહી આ બધા દેવો અમારું રક્ષણ કરે છે.

અમે શું કરીએ છીએ?

બધા દેવો તો અમારું રક્ષણ કરી જ રહ્યા છે, પણ અમે શું કરી રહ્યા છે? અમે તેમના રક્ષણ હેતુ રહેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ કે તે મર્વાઈ પડાવી બહાર જવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ? તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો જોઈએ. પરમાત્મા અને દેવોના રક્ષણમાંથી આપણે કેવી રીતે બહાર જઈએ છીએ તે જાણો- પરમાત્મા ઉપર જેનો ભરોસો હોતો નથી તે પરમાત્માના રક્ષણકક્ષાની બહાર જાય છે. દયાળુ પરમાત્મા છતાં પણ તેમનું રક્ષણ કરતો રહે છે એ તેની અપાર દયા છે, પરંતુ એવા અવિશ્વાસી લોકો તેની અપાર દયાનો સાબરુ પાડતા નથી. અવિશ્વાસના કારણે એટલી સારી આપણે, તે કેવી બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી, દીર્ઘાયુ પ્રાપ્તિ માટે આજ કારણે મનમાં પરમાત્મા ભરે દરિયાસ રાખવો જોઈએ.

ત્યાર પછી સૂરજ પોતાના પ્રકાશથી બધાને જીવનાશ્રુત આપી બધાનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે, પણ માણસ સૂર્ય પ્રકાશથી દૂર રહે છે, સાંકડી ગલીઓમાં, અધારાથી પરિપૂર્ણ એવા સાંકડા મકાનોમાં રહે છે, આખો દિવસ ધરમાં પુરાઈ રહી પોતે પોતાને સૂર્યદેવની સંરક્ષક શક્તિથી વંચિત રાખે છે એવાઓ માટે હજારો કિરણોવાળો સૂરજ કેવ શું કરી શકે? આજ પ્રકારે વાયુ અને જલ વગેરે દેવોના વિષે સમજવું યોગ્ય છે આ દેવો તો બધાનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે જ, માણસે પોતે પણ પોતાને તેમના ઉત્તમ રક્ષણથી દૂર ન કરવું. બની શકે ત્યાં સુધી પ્રપત્ન વડે પોતે પોતાને તેમના રક્ષણમાં વધારેમાં વધારે રાખવું.

બધા દેવો મનુષ્યમાત્રનું રક્ષણ કમ પ્રકારે કરે છે અને મનુષ્ય પોતે પોતાને તેમના રક્ષણથી કેવી રીતે દૂર રાખે છે અને તે કારણે પોતાનું કેટલું બધું તુકસાન પોતે જ કરી લે છે તે વાચકોના ધ્યાનમાં ઉપરના વિવેચનથી આગળ હશે જ.

આદિત્ય દેવોની જાગૃતી

આ પ્રથમ મંત્રમાં દીર્ઘજીવન વર્ધક એક મહત્વની વાત કહી છે તે એ કે - 'હે આદિત્ય દેવો! આ માણસમાં જન્મ્યું રહ્યો.' મનુષ્યની અંદર આદિત્યના કારણે જે બધી જીવનશક્તિ આવી રહી છે આ જીવનશક્તિ જેમ મનુષ્યોમાં કાયમ કરે છે, તે જ પ્રકારે આખા જગતમાં પણ કાયમ કરે છે, આજ શક્તિથી આખું જગત ચાલી રહ્યું છે. પણ અહીં અમને ફક્ત મનુષ્યોના જ વિચાર કરવાનો છે આ આદિત્યશક્તિ

મનુષ્યના માયામાં, નેત્રમાં અને પેટમાં રહે છે માયામાં મનુષ્યને દ્રવ્ય પામે છે, પેટમાં પાચનકેન્દ્રને આશના આપે છે અને દષ્ટિમાં નેત્રોનાં વ્યવહાર કરાવે છે. આશમાંથી કાષ્ઠ પચી આદિત્યશક્તિ થતે તો માણસનું શ્રવન થતી જાય છે. માયાનું મનુષ્યને આદિત્યશક્તિથી દીન બની મધુ નો આખા શરીરની ચેતના જતી રહે છે પેટનું પાચનકેન્દ્ર આદિત્યશક્તિ રહિત થાય તો પાચનક્રિયા આસરી નહિ. નેત્ર આદિત્યશક્તિની દૂર થાય તો કશું દેખાશે જ નહિ. માણસ અધ બની જશે અને તેના બધા બ્યવહારો બંદ પડશે એટલું મદદર આ આદિત્યશક્તિનું મનુષ્યના અધરા પ્રાણીના શરીરમાં છે ખરે વેદમાં કહ્યું છે—

સૂર્ય આરમા જગતસ્તદનુષ્યસા । (મુ.વેદ ૧.૧૨૫.૧૨)

‘આ આદિત્ય સૂર્ય જ રથારર જગત જગતનો આરમા છે. ‘વાયકોએ આ મનનો આશ્રય જ્ઞાનમાં રાખવો અને પોતાની આશરની આદિત્યશક્તિ કબેશા જાળવ રાખવા અનુશાન કરવું સૂર્યવેદન વ્યાયામ અને સૂર્યભેદી પ્રાણાયામ વડે પેટના રથાનમાં રહેનારી આદિત્યશક્તિ જાળવ થાય છે. જ્ઞાન કારણા વડે મનિકની આદિત્યશક્તિ વધે છે અને ત્રાટક વગેરે અબ્યાસથી નેત્રની આદિત્યશક્તિ જાળવ થાય છે. આ પ્રારે યોગાભ્યાસ વડે પોતાના આશરની આદિત્યશક્તિ જાળવ અને જાળવુ કરવાથી માણસ દીર્ઘશ્રવન થઈ શકે છે

આ પહેલાં મનનો ઉપદેશ નો વાચકો જ્ઞાનમાં કારણે અને આ ઉપદેશનું મોઝ્ય અનુક્રમ કરશે તો તેમનું શ્રવન વધી જશે તેમાં કાષ્ઠ જાળવે શકે નથો ‘સમાજમાં નિર્ભયતા પરમેશ્વર ઉપર હર્ષનિષા, વાધુ, જલ, સરજ વગેરે દેવતાઓ નોડે વધારે સખ થ કરવો અને પોતાની જાહેર આદિત્ય-શક્તિઓની જાળવ કરવી. ‘આ હુ કમા દીર્ઘશ્રવન પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો છે

આ માગનું યોગ્ય સ્વસ્થિતિથી એના વર્ણનો મનમાં છે તે હવે જુઓ—

દેવોના પિતા અને પુત્ર

આ આપ્યુવર્ધન સકતાના બીજા મનમાં કહ્યું છે કે, ‘હે દેવો ! જે તમારા પિતા છે અને તમારા પુત્ર છે તે આરી વાત સમજાશે આ માણસ હું તમને સૌથી કમ છુ તમે તેને દીર્ઘશ્રવન સુધી સુખેથી પહોંચાડો ।’ (મ ૦)

આ બીજા મનમાં ‘દેવ, દેવોના બધા પિતા અને દેવોના બધા પુત્રો આ બધા મનુષ્યને સુખેથી દીર્ઘશ્રવન સુધી પહોંચાડનારા છે ‘એમ કહ્યું છે, આ સચન મનન કરવા લાયક છે આ મન સારી રીતે સમજવા માટે દેવ કહ્યું છે, તેમના પિતા કહ્યું છે અને તેમના પુત્રો કહ્યું છે । તેનો વિચાર કરવો અહીં આત્મન આવશ્યક છે અધર્વવેદમાં આ પિતા પુત્રોનું વર્ણન આ મુજબ આપ્યું છે—

દ્વા સાકમજાયન્ત દેવા દેવેભ્ય પુરા ।

યો યં તામિષ્યાત્ પ્રવક્ષં સ યા અય મદ્દવેત્ ॥ ૧ ॥

માળાવાનો જલ્લુઃ યોગ્રમશિતિશ્ચ શિતિશ્ચ યા ।

વ્યાનોવાનો વાહમનરતા વા આકુતિમાવદન્ ॥ ૨ ॥

કુત દન્ત્ર કુતઃ સોમા કુતો અશિરજાયત ।

કુનસવણ સમસવત્ કુતો ધાતાડજાયત ॥ ૩ ॥

દન્દ્રાદેન્દ્રઃ સોમાસોમો અશ્વેરશિરજાયત ।

ત્વષ્ટા દ્વ અજે ત્વષ્ઠર્ધાતુર્ધાતાડજાયત ॥ ૪ ॥

યે ત માસન્દશ્વઃ જાતા દેવા દેવેભ્ય પુરા ।

પુત્રેભ્યો લોકં દત્વા કસ્મિન્સ્તે લોક માસતે ॥ ૫ ॥

(અથર્. ૧.૧૮)

‘ (પુરા) સૌથી પહેલાં (દેવેભ્યઃ દ્વા દેવાઃ) દેવોથી દસ દેવો (સાક મજાયન્ત) એકી સાથે નિર્માણ થયા જે તેમન પ્રત્યક્ષ જાળવે, (સઃ અય મદ્દવેત્) તે મહત્, અહા વિષે બોલશે તે જ બાળનું જ્ઞાન કહેશે (૩) પ્રાણ, અપાન, મણ, ઓત, (અ-શિતિઃ) અવિનાશી શુદ્ધિ અને (શિતિઃ) નાશ થનાર મિત્ર, બ્યાન, હેડાન, વાયા અને મન આ દસ દેવો તારા (આકુતિઃ આવદન્) સ કષ્ટને ઉઠાવે છે (૪) ઇન્દ્ર, સોમ અને અમિ ક્યાથી થયા । ત્વષ્ટા ક્ય થી થયો તેમજ ધાતાપણ ક્યાથી થયો । (૮) ઇન્દ્ર થી ઇન્દ્ર, સોમથી સોમ, અમિથી અમિ, ત્વષ્ટાથી ત્વષ્ટા અને ધાતાથી ધાતા થયા છે (૯) (યે પુરા દેવેભ્યઃ દ્વા દેવાઃ) જે પહેલાં દેવોથી દસ દેવ થયા (પુત્રેભ્યો લોકં દત્વા) પુત્રને રથાન આપી તે પેતે (કસ્મિન્ લોકે આસતે) ક્યા લોકમાં નેસેલા છે । (૧૦)

આ મનમાં દેવ, દેવોના પિતા અને પુત્ર ક્યા છે તેનું વર્ણન છે પ્રાણ અપાનાદિ દસ દેવ હન્દ્રાદિ દેવોથી નિર્માણ થયા છે અને તે પુત્ર રૂપ દેવો, આ શરીરમાં વસ્યા છે આ પુત્ર દેવોના પિતા દેવ આ જમ્યા છે અને તેમના પણ પિતા

પરમાત્મામાં રહે છે. એવું રમણીકરણ એમ છે - પ્રાણરૂપ દેવ મનુષ્ય સરીરમાં છે, તે જમતમાં સંચાર કરનારા વાયુનો પુત્ર છે અને આ વાયુનો પિતા - વાયુનો પણ વાયુ - પરમપિતા પરમતમા છે. તે જ પ્રકારે મધુરથી પુત્ર દેવ સરીરમાં રહે છે, તેનો પિતા સૂર્યદેવ દુષ્કેતમાં છે અને સૂરજનો પિતા સૂર્ય - પરમપિતા પરમાત્મા છે. આ પ્રકારે બીજા દેવોના વિશે જાણવું યોગ્ય છે. આ વિષય આ પહેલાં બાવી ગ્રંથો છે. તેથી અહીં વધારે વિવરણ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

અધાનો સારાંચ એક પુત્રરૂપી દેવ પ્રાણીઓના કન્દિયો અને અવયવોમાં એટલે સરીરમાં રહે છે. તેમના પિતાદેવ જૂ - જૂર : રવ : આ મિત્રોકમાં રહે છે અને આ સુખાદિ દેવોના પશુ પિતા ત્રિશીપ શક્તિના રૂપમાં પરમાત્મામાં નિવાસ કરે છે.

અમારી આંખો સૂરજ વગેરે કાચું કરવામાં અસમર્થ છે અને સૂર્ય પરમાત્માની કૌર મહાશક્તિ વગર પોતાનું કાચું કરવામાં અસમર્થ છે, તે જ પ્રકારે અધા દેવો અને તેમના પિતા પુત્રોના વિશે સમજવું મનુષ્યને દીર્ઘજીવન આપવું આ અધાના આધીન છે.

તેથી જોએ દીર્ઘજીવન છાંછાના છે, તેઓએ શક્તિપુત્રા અંતઃકરણથી પોતાનો સંબંધ પરમપિતા પરમાત્મા જોડે દૃઢ કરવો. આ પરમપિતા પરમાત્મા સૂરજનો પણ સૂર્ય, વાયુનો પણ વાયુ, પ્રાણનો પણ પ્રાણ એટલે દેવોનો પણ દેવ છે અને તે જ અમારા અધાનો પિતા છે. તેની શક્તિ જો અંતઃકરણમાં દૃઢ થઈ ગઈ તો મનની સમતા રિચર રહી શકે. અને તેથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે દેવોના પિતા જોડે મનુષ્યનો સંબંધ હોય છે અને આ સંબંધ અમરત લાભકારી હોય છે.

વાયુ, સૂરજ વગેરે દેવો જોડે અમારો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે અને તેનો અમારા આરોગ્ય અને દીર્ઘજીવન જોડે કેટલો ધનિક સંબંધ છે, તે જોએ પ્રથમ મંત્રના વિવરણમાં વર્ણવ્યું છે, તેથી તે અહીં અહીં ફરી કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રાણ, આંખ, કાન વગેરે દેવ પુત્રો અમારા સરીરમાં જ રહે છે. યોગાદિ સાધનો વડે તેમની શક્તિ વધારી શકાય છે, તેથી તેમના બ્યાસમતા અનુકૂળથી વાગેએ તેમની શક્તિ ચિકિત્સા કરવી અને પોતાનું સરીર આરોગ્યસંપન્ન અને અજરાત્ર બનાવી દીર્ઘજીવનના અધિપતી થવું

આ પ્રકારે મનુષ્યના દીર્ઘજીવન જોડે દેવો, દેવોના પિતરો અને દેવોના પુત્રોનો સંબંધ છે. તે જાણી યોગ્ય અનુકૂળ વડે જીવન વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પરમપિતા પરમાત્મા જોડે એક જ છે તથાપિ સંપૂર્ણ સર્વ, ચંદ્ર, વાયુ, રૂદ્ર વગેરે અનેક દેવતાની વિવિધ શક્તિઓથી યુક્ત છે તેથી બધી જ દેવતાઓનું સામુદાયિક પિતૃત્વ તેમનાં છે, એવું કાવ્યમય વર્ણન મંત્રમાં કરાયેલું છે તે યોગ્ય જ છે. આ પ્રકારે આ મંત્રમાં મનુષ્યના દીર્ઘજીવનના અનુકૂળનો માત્ર ઉત્તમ અને રક્ષક શબ્દો વડે બતાવ્યો છે. વાચકો તેનો ત્રિશીપ રિચાર કરે.

દેવોનાં સ્થાન

ત્રિશીપ મંત્રમાં દેવોના સ્થાન કહ્યા છે - આ ત્રિશીપ મંત્ર એવો આશ્ચર્ય બતાવે છે કે - દુર્લોભ, અંતરિક્ષા, પૃથ્વી, ઔપધિ, પશુ, જલ આ રચનામાં દેવો રહે છે. તે મનુષ્યને દીર્ઘજીવ કરે છે, અને તેમની પદદથી સેકરો અપમૃત્યુ દૂર થઈ જાય છે. ' (મં. ૩) આ મંત્ર બધો વિચાર કરના જોવો છે.

દુર્લોભમાં સૂરજ વગેરે દેવો, અંતરિક્ષામાં વાયુ, પદ્મ, રૂદ્ર, ચંદ્ર વગેરે દેવો અને પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ, વગેરે દેવો, ઔપધિઓમાં રસતલ સીમદેવ, પશુઓમાં દુઃધ વગેરેના રૂપે અમૃતદેવ, પાણ્યમાં વરુણ વગેરે દેવો નિવાસ કરે છે. આ બધા દેવો માણસનું જીવન વધારવાના કાર્યમાં સદાયક હોય છે. સૂરજ દેવ જીવન આપે છે, વાયુ પ્રાણ આપે છે, રૂદ્ર અને ચંદ્ર કનકા સુપ્તિ અને જાગૃતિના બ્યાપક અને અભય પદ મનના સંચાલક દેવ છે, રૂદ્ર પોતે પ્રાણોને ચાલક છે, અગ્નિ નો સંબંધ વાણી જોડે છે. ઔપધિ - વતરપતિઓથી અતલ તથા દવાઓ બની મનુષ્યને મદદ કરે છે, પશુ પાસેથી દુગ્ધરૂપી અમૃત બને છે, જળદેવેથી નીર્ધ જને છે, આ જ પ્રકારે બીજા દેવો પણ મનુષ્યને મદદરૂપ થાય છે. પરંતુ મર્યાદા વડે માણસે તેમનો લાભ ઉઠાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ જરૂરી છે.

આ બધા દેવોની જોડે પોતાના જાનક સરલિન રાખી, તેમની પાસેથી યોગ્ય લાભ લેવાથી જીવન વધી શકે છે. આ દેવોથી અનેક પ્રકારની ચિકિત્સાઓ થઈ શકે છે. દુર્લોભના દેવોથી સોરચિકિત્સા, વર્ણચિકિત્સા, પ્રકાશકરણચિકિત્સા; અંતરિક્ષ રચનાના દેવોથી વાયુચિકિત્સા, વિદ્યુચિકિત્સા, માનસ ચિકિત્સા અથવા ચંદ્રચિકિત્સા, પૃથ્વી રચનાના દેવોથી અગ્નિચિકિત્સા, ખનિજ પદાર્થો વડે રસચિકિત્સા, સસ્ત્રચિકિત્સા,

આપણી-વનસ્પતિઓથી જોયેલીચિકિત્સા, પશુઓના કુદ્યથી કુદ્યચિકિત્સા એટલે પશુઓને જુદી જુદી ઔષધિ અપાવી નેમજ જુદી જુદી રંગોની ગાયેના કુદ્યનો ઉપયોગ કરવાથી તેમજ પશુઓના મૂત્રનો ઉપયોગ કરવાથી વિવિધ ચિકિત્સાઓ સિદ્ધ થાય છે, પાણી વડે જળચિકિત્સા થાય છે, આ પ્રકારે અનેક પ્રકારની ચિકિત્સાઓ હોય છે.

આ બધી ચિકિત્સાઓનો અર્થજ એવો છે કે અનેક રીતે આ દેવાની દિવ્યશક્તિનો લાભ મેળવવો. આથીન સમયમાં આધિમુનિઓએ આ બધા દેવાઓ લાભ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જેનું ફલ આ ચિકિત્સાઓ છે. આજે પણ તે મુજબ પ્રવર્તે છે, યજ્ઞ રચા છે, આ દેવતાઓમાં જુદી જુદાં અનેક શક્તિઓ છે, તે પૂરી થશે નહિ, તે માટે અનુષ્ઠે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરવો જોઈએ અને આ દેવતાઓથી વિશેષ લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એટલા પ્રાચીન સમયમાં આધિમુનિઓ આવા પ્રયાસો કરી લાભ મેળવતા અને દીર્ઘ-જીવન જીવતા તે પ્રથમ વચ્ચે જઈ પડી ગઈ, પણ આજે પ્રયત્ન કરવાથી તે રસ્તે પુષ્કળ શોધખોળ થઈ શકે એમ છે. જે વામકો આ કાવ્યકોતમાં કામ કરી શકે એવા હોય તેમજે અવરુપ તે કરવું અને યજ્ઞના આમોદાર થયું આ પ્રકારે આ દેવતાઓની શક્તિ પોતાની અંદર ભેરી અને તે શક્તિને પોતાની અંદર રિયર કરવાથી અનુષ્ઠ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ત્રિશૂલ સામાન્ય એવા પ્રવર્તોથી પણ ધણે લાભ થાય છે. જેમકે સૂરજના કિરણમાં આપણું ઉષ્ણકર કરી તપાવવું, પાનમાં ઉષ્ણકર કરવું, પાણીમાં તરવું, સારી વનસ્પતિ-ઔષધિઓને રસ પીવો અને ગાયના કુદ્ય વગેરે પદાર્થો સેવન કરવા, આ બાબતોથી સાધારણ પરિસ્થિતિનો માણસ પણ લાભ મેળવી શકે છે જેઓ વિવિધ યજ્ઞ નિર્માણ કરી આ દેવી શક્તિઓથી જે લાભ મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે તેમના વિષે તો કહેવું જ શુદ્ધ છે આ દેવતાઓ ગાયો જેવી છે, તેમની પાસેથી જેટલું કુદ્ય છે તેટલું હોય તેટલું દોહી શકાય છે તેઓમાં અખડ અશ્વતરસ ભરેલી છે. જે જેટલો પુરુષાર્થ કરશે તેને તેટલો અશ્વતરસ મળશે અને તેટલ પ્રમાણમાં તે અમર થશે.

દેવતાઓના ચાર વર્ગો

આ પ્રમાણે પહેલાં ત્રણ મંત્રમાં દેવતાઓ પાસેથી અશ્વત-

રસ પ્રાપ્ત કરી અમરત્વ મેળવવું એટલે દીર્ઘજીવન મેળવવાના અનુષ્ઠાનનું રહેવું વર્ણવ્યા પછી ચોથા મંત્રમાં દેવતાઓના ચાર વર્ગનું વર્ણન કર્યું છે અને તે દેવતાઓને પોતાના સદકારી બનાવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, આ ચોથા મંત્રનો આશય એવો છે—

‘દેવામાં પ્રયાજ, અનુયાજ, કૃતભાજ અને અદુનાદ એવા ચાર પ્રકારના દેવા છે. આ દેવા વડે આ પાંચ દિશાઓ જુદી પડી છે, આ બધા દેવા અનુષ્ઠના સદકારી સભ્ય બને !’

(મં. ૪)

આ ચાર વર્ગના દેવાના લક્ષણ તેમના વાચક લક્ષ્યોથી અખન થાય છે. તે લક્ષણો જુઓ—

૧ પ્રવાજાઃ— વિશેષ યજ્ઞન કરનારા.

૨ અનુવાજાઃ— અનુકૂલ યજ્ઞન કરનારા.

૩ કૃતભાજાઃ— દવનનો લાભ લેનારા.

૪ અદુતાજઃ— દવનનો લાભ ન ખાનારા

વાચકોએ આ દેવાને પ્રથમ પોતાના શરીરમાં ભેરા—

(૧) જેઓ ઉપર છઠ્ઠા શક્તિનો પરિચય થતો નથી પણ જે અવરુપો પોતાની મેજે કાવ કરતા રહે છે, તે અવરુપોના નામ ‘પ્રવાજાઃ’ છે. જેમકે હવડ જેવા અવરુપો. (૨) અવરુપો આપણી છઠ્ઠા શક્તિના કારણે અનુકૂલ કાવમાં વાપરી શકાય તેમને ‘અનુવાજ’ કહે છે, જેવકે હાથ, પગ, આંખ વગેરે. (૩) જે ધનિયો ભોગની છઠ્ઠા કરે છે અને કાવ કરવાથી શારીર તપ છે અને વિશ્રામ અને અમરત્વ મળવાથી કૃત બને છે તેને ‘કૃતભાજ’ કહે છે. (૪) શરીરમાં ‘અદુતાજ’ કૃત અગ્નિવાર પ્રાણો જ છે, કારણ કે આ પ્રાણ શરીરમાં હમેશા કાવ કરી રહ્યા છે પણ પોતે કાવ ભોગ લેતા નથી, જન્મથી મરણ સુધી બરાબર કાવ કરે છે.

આ પ્રાણનું વર્ણન નેમજ બીજી અગ્નિશક્તિ વર્ણન આ પ્રકારે ઉપનિષદોમાં કરેલું છે, પ્રાણાગ્નિદોષ ઉપનિષદમાં શરીરવતના પ્રાણ અનુવાજનું વર્ણન આ પ્રકારે છે—

શારીરવચ્ચસ્વ...કે પ્રવાજાઃ કેડનુવાજાઃ ॥

મહામૂત્રાનિ પ્રવાજાઃ ॥ મૂત્રાનુવાજાઃ ॥

(પ્રાણાગ્નિદોષ ૩-૪)

શરીરમાં વાસના યજ્ઞના પ્રાણ અને અનુવાજ હોય છે ૧ મહાભૂત પ્રવાજ અને જૂન અનુવાજ છે, તે જ પ્રમાણે કૃત-લાભ અને અદુતાજ વિષયક વર્ણન ઉપનિષદોમાં તેમજ

સાહસીમાં સખ્યાં છે, જેનું તાત્પર્ય ઉપર આધુનિક છે.

આ આબેનર યત્નો નફો ભાગ્યશી કરાય છે, તેનું વર્ણન કરવાની આદી જરૂરી નથી. અનુયાયી કરતાં પ્રવાળોનું મદદર વધારે છે તેમજ હુનગામ કરતાં અદ્યતાનું મદદર પણ વધારે હોય છે. જેઓ યોગેશ્વર જાણે છે, તેમના માટે આનો વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂરી નથી. કારણ તેઓ જાણે છે કે છાત્રાશ્રમના નિષ્ક્રમણથી આસનારા હાથ-પગ વગેરે અવયવો કરતાં છાત્રાશ્રમ વગર કામ કરનારા હૃદય વગેરે આંતરાવયવો વધારે મદદરવા હોય છે. તેમજ અદ્યતાદ એટલે જોઈ ભોગ ન રીકારતાં અને જનમથી મૃત્યુ સુધી અવિશ્રાન્ત કામ કરનારા પ્રાણાદિ વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને નેત્ર-કર્ણ વગેરે જે અવયવો કટ કરવાથી થાકી જાય છે, જેઓ આરામ કરે છે અને ભોમ પણ ભોગે છે તેઓ તો જાણ છે.

આ મુખ્ય જાણનો ભેદ જોઈ રીક્ષણન પ્રાપ્ત કરવાનું અનુશાન કરનારાઓએ પોતાની અંદર મુખ્ય દેવો એટલે ઇન્દ્રિયશક્તિઓને વધારે બળવાન કરવું અને બીજાઓને પણ બળવાન બનાવવું પણ સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જાણ અવયવોની શક્તિ વધારતી વેળા મુખ્ય અવયવો અલગ થવાનું પામે. ઉદાહરણરૂપે - પહેલવાનોના બાયાબની વાન કરીએ. પહેલવાનલોક શરીરના બાકા અવયવો પરિપુટ કરી શકિત વધારે છે, પણ હૃદય વગેરે આંતર-અવયવોના ખ્યાલ કરના જ નથી, તેથી એમ અને છે કે તેમનું સ્થૂલ શરીર ધણુ બળવાન હોય છે, પણ હૃદય વગેરે વિશેષ મદદરવા અવયવો ધણું નબળા ધઈ જાય છે તેનો પરિણામ

તેમનો મૃત્યુ અવધાવમાં થાય છે.

જો તે લોકો શરીર સાથે હૃદય પણ બળવાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનું થશે નહિ. માટે અર્ધો કહેવાનું કે પોતાની અંદર જે દેનાઓના અંશ રહે છે તેમાં મુખ્ય અવયવોના વિશેષ ખ્યાલ કરવો, તેમની શક્તિ વધારવી અને તેમની નબળાઈ ન વધે તે વિશે વિશેષ ચિંતર કરવો ત્યાર પછી જાણ અવયવોના ચિંતાર કરવો યોગ્ય છે. આસનરંધા, મજ્જાસંરંધા અને હૃદયસંરંધા વગેરે મદદરપણું સંરંધાઓનું બળ વધવું જોઈએ, અને સ્વાયુ વગેરે તેમના અનુકૂળ રહેવા યોગ્ય શક્તિય યાં બનવા જોઈએ.

મનનો 'પ્રવાણ' શબ્દ મુખ્યનો ભાવ અને 'જનુ-યાત્ર' શબ્દ જાણભાવ બતાવે છે. આ બધા દેવો અમારા ચાર તરફ અને બધી દિશાઓમાં છૂટા પડી તેમજ સંપૂર્ણ રચાને છૂદાં પાડય છે. આ બધા દેવો અમારા શરીરમાં ચાલનારા સો વરસના યત્નો બાગીદાર થાય, એટલે આ સો વરસ સુધી આસનારા છત્રરૂપી મહાન યત્નો તેઓ બાગીદાર છે, પરંતુ તેઓ પોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થાય, યત્નોપેતાનો લાભ સારી રીતે પૂરું કરે અને નિર્વિઘ્નતાથી આ સો વરસનો યત્ન ચલાવવામાં અમારા સદકારી થય.

આ પ્રકારે આ મનનો આશય છે. આ મંત્રે ૨૫૬ અને બેઘપદ છે જે વાચકો આ મુજબ અનુશાન કરશે તો તેમને નક્કી લાભ જ થશે. આ સૂત્ર 'આયુષ્ય-ગણુ'નું છે તેમાં વાચકોએ તેનો ચિંતાર આ વિષયના બીજા સૂત્રો જોડે કરવો.

સ્વાવલંબી પ્રજા

કાંડ ૭, સૂકત ૯૪

('વર્ણ' - અર્થાં । દેવતા - ભોમ ।)

ધ્રુવં ધ્રુવેણ હવિષાવ સોમં નયામસિ । યથા ન ઇન્દ્ર કેવલીર્વિદ્ધઃ સંમનસસ્કરત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (ધ્રુવેણ હવિષા) સિંધર હવિષી (ધ્રુવં સોમ મવ નયામસિ) સિંધર ભોમને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. (યથા ઇન્દ્રઃ) નેપી છે (નઃ વિદ્ધઃ કેવલીઃ સંમનસઃ કરત્) અમારી પ્રજા બીજાઓ ઉપર અવલંબીને ન રહેતાં સારા મનવાળી બને. [૧]

સિંધર કરવેશઓ આપવાથી રાજા સિંધર રહે છે અને તે પોતાની પ્રજાને (કેવલીઃ) સ્વતંત્ર સ્વાવલંબી એટલે બીજા ઉપર અધાર ન રાખનારી અને (સં-મનસઃ) ઉત્તમ મનવાળી કરે છે. કેવળ પોતાની શક્તિથી રહેનારી,

ખીમની મદદ ન લેનારી એવી જે પ્રજા હોય છે તેનું નામ વેદમાં 'કેવલો યજ્ઞ' છે. આ શબ્દ પ્રજાની શ્રેષ્ઠતા ઉત્તરિતો સૂચા છે. જે રાષ્ટ્રની પ્રજા દેવજ પોતની ક્ષતિથી ગદે છે અને કાંઈ પ્રકારે જીવન ઉપર અવલંબીને રહેતી નથી તે રાષ્ટ્ર રવ્યં પુણ્યં અન્યુ છે એમ સમજવું યોગ્ય છે.

વાણી

કંઠિ ૭, સૂક્ત ૪૩

(ઋષિ:- પ્રહલ્લાદઃ । દેવતા:- વાનુ ।)

શિવાસ્તૈ એકા અર્થિવાસ્તૈ એકાઃ સર્વા વિમર્ષિ સુમનસ્યમાનાઃ ।

તિસ્રો વાચો નિહિતા અન્તરાસ્મિન્તાસામેકા વિ પંપાતાનુ ધોર્મ્

॥ ૧ ॥

અર્થ:- (સૈ એકાઃ શિવાઃ) તારા એક પ્રકારના શબ્દો કલ્યાણકારક હોય છે. તેમજ (સૈ એકાઃ અર્થિવાઃ) તારા ખીલ પ્રકારના શબ્દો અશુભ પણ હોય છે (સુમનસ્યમાનાઃ સર્વાઃ વિમર્ષિ) ઉત્તમ મનના તુ તે બધાને પારણ કરે છે. (તિસ્ર વાચા અસ્મિન્ અન્તરા નિહિતાઃ) ત્રણ પ્રકારની વાણીઓ આ પાણ્યની અંદર મુખ રહે છે. (તાસાં એકા ધોર્મ્ અનુ વિપવત) તેમથી એક મોટા ત્રણે ત્રિશેષ રીતે બહાર કાઢવાય છે. [૧]

પરા, પર્યન્તી, અધ્ધમા અને વૈષ્ણી આ વાણીના ચાર નામ છે. પરા નિઃસંસારમાં, પર્યન્તી હૃદયસ્થાનમાં, અધ્ધમા છાતીના ઉપરના ભાગમાં અને વૈષ્ણી મુખમાં હોય છે જે શબ્દો ઉચ્ચારણ છે તે આ ચાર સ્થાનોથી પસાર થાય છે. પહેલી ત્રણ વાણીઓ સુખ અને ચોથી વાણી પ્રમદ છે, જે બધા લોકો બોલે છે. આ ચોથી વૈષ્ણી વાણી મનુષ્ય સુખ અને અશુભ ક્રિમ એ પ્રકારે બોલે છે. તેથી આજે ઉત્તમ શુભસંસ્કારમુક્ત મનવાળા બની સુખ શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો બાજુ સુખ ઉચ્ચારવાળી વાણી બધાનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સુખ

કંઠિ ૭, સૂક્ત ૬૬

(ઋષિ:- ઇન્દ્રાણિઃ । દેવતા:- ઇન્દ્રમ્ ।)

શં નો વાવો વાતુ શં નૈસ્તવતુ સૂર્યોઃ ।

અહાનિ શં મંવન્તુ તુઃ શં રાત્રી પ્રતિ ધીયતાં દ્રુમ્પા નો વ્યચ્છિત

॥ ૧ ॥

અર્થ:- (નઃ વાતુ શં વાતુ) અમારા માટે વાતુ સુખકારક રહે. (નઃ સૂર્યો શં તવતુ) અમારા માટે સૂર્ય સુખકારક થઈ તરે. (નઃ અહાનિ શં મંવન્તુ) અમારા દિવસો સુખકારક થાવ. (રાત્રી શં પ્રતિધીયતાં) રાત સુખ કારક થાવ. (ત્વા ન શં વ્યચ્છિત) હવે કાળ અમને સુખ આપે. [૧]

વાયુ, સૂર્ય, દિવસ, રાત્રી અને ઉષા આ તેમજ જીમ બધા પદાર્થો અમને સુખકારક થાવ. અમારી આત્મિક અવસ્થા એવી રહે કે અમને ખાલ જગત દર્શનાં સુખકારક થાય અને કંઈ દુઃખનયક ન થાય.

સુખ પ્રાપ્તિ સૂક્ત

ઠાંક ૧, સૂક્ત ૨૬

(યજુર્-મંત્રા : દેવતા-૬-શાલ્ય.)

અરેકેમાવસ્મદંસ્તુ દેવિર્દેવાસો અમત્ । અરે અશ્મા યમસ્યંથ	॥ ૧ ॥
સસ્રાસાવસ્મમ્યમસ્તુ રાતિઃ સરોન્દ્રો મર્ગઃ સવિતા ચિત્રરાધાઃ	॥ ૨ ॥
યૂયં નઃ પ્રવતો નવાન્મરુતઃ સૂર્યેત્વચસઃ । શર્મં યચ્છાય સપ્રધાઃ	॥ ૩ ॥
મુપુદર્ત મુહર્ત મુહયાં નસ્તુન્શ્વો મર્યસ્તોકેમ્યંસ્કૃષિ	॥ ૪ ॥

અર્થ— હે (દેવાસઃ) દેવો ! (અસી હેતિઃ) આ શબ્દ (અસત્ માટે અસ્તુ) અમારાથી દૂર રહે, અને (યં અસ્યથ) જેન તમે કેમ છે તે ' અસા માટે અસત્) પથ્થર પણ અમારાથી દૂર રહે. [૧] (અસી રાતિઃ) આ દાનધીમ, (મર્ગઃ) ધનયુક્ત સંતા, (ચિત્રરાધ- હન્દ્રઃ) રિશો ઐશ્વર્યયુક્ત હન્દ્ર અમારો (સદા અસ્તુ) મિત્ર બને, [૨] હે (પ્રવતઃ નવાન્) પોતે પોતાનું રક્ષણ કરનારોને ન પડતા દેનાર ! હે (સૂર્યેત્વચસઃ મરુતઃ) સુરજની સખા તેજસ્વી મરુત દેવો ! (યૂયં) તમે (નઃ) અમારા માટે (સપ્રધઃ શર્મં) વિરતુન સુખ (યચ્છાય) આપો. [૩] (મુપુદર્ત) તમે અમને આશ્રય આપો, (મુહયાં) અમને સુખી કરો (ન. તન્મ્ય. મુહય) અમારા શરીરોને આરામ આપો તેમજ (તોકેમ્યઃ મયઃ કૃષિ) ખાલગમ્યા માટે આનંદ કરો. [૪]

બાધાર્થ— હે દેવો ! તમારા દરમિયાન રાત્રિના ઉપયોગ અમારા ઉપર થવાને અવસર ન આવે, એટલે અમારાથી એક કદ કાપ ન થાય કે જેથી અમે દડને પાત્ર થઈએ (૧) હન્દ્ર, સવિતા, ભગ વગેરે દેવતાઓ અમારા મહાયક થાય (૨) મરુત દેવો અમારા સુખ વધારે (૩) બધા દેવો હિતમ આધાર આપે, અમારા શરીરનું આરોગ્ય વધારે, અમારા મનની શાંતિ વધારે, અમારા ખાલગમ્યાઓને સુખી રાખે અને બધા પ્રકારે અમારો આનંદ વધતો રહે (૪)

સુખ પ્રાપ્તિ સૂક્ત

દેવતાઓ જોડે મિત્રતા

હન્દ્ર, સવિતા, ભગ, મરુત વગેરે દેવો જોડે મિત્રતા કરવાથી સુખ મળે અને તેમના પ્રતિકૂળ આચરણ કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પહેલા મનમાં પ્રાર્થના છે કે તે દેવોનો દંડ અમારા ઉપર ન ચાલે અને જીજ્ઞા મંત્રમાં પ્રાર્થના છે કે આ બધા દેવો અમારા મિત્રો, સહાયક, જની અમારું સુખ વધારે અથવા અમારું એવું આચરણ થાય કે એઓ અમારા સહાયક થાય વિરોધી ન થાય જ્યોએ તેનો આશય શુ છે તે—

૧ સવિતા - સુરજદેવ છે. તે પોતે મિત્રતા કરવા અમારી પાસે આવતો નથી. પણ સવારે ઉઠ્યા થતાં જ તે પોતાનો હાથ અમારી પાસે મોકલે છે અને અમને મળવા

હમણે છે પરંતુ વાચકોએ ખાલ કરવો કે અમે તે મહાનમાં બધા ખાનગી ખેલી સંતા દેવના પવિત્ર હાથને અમારી પાસે આવવા દેના નથી સુરજ આરોગ્યના દેવતા છે, તેની જોડે આવેલા વિરોધ કરવાથી અમારી ઉપર ધોર આપતિ આવી પડે છે. તેથી અનેક રોગના કષ્ટોમાં પડવું પડે છે

મરુત= નામ વાયુ દેવતાનું છે. આ વાયુ દેવતા પણ અમારી સેવામાં દરકોઈ સ્થાનમાં અમારા પહેલાં દાબર નેમ છે, પણ અમે ખુલી દવા સેવન કરતા નથી, શુદ્ધ દવા ધરીને ઓરડીઓમાં આવવા દેના નથી, એટલું જ નહિ પણ દવા મગાડવાના અનેક સાધનો નિર્માણ કરીએ છીએ, છતાંદિ કારણોના લીધે વાયુ દેવતાનો અમારા ઉપર ગુરુતા ઉતરે અને તેની વળગાત અમને સહન કરવો પડે છે તેથી અનેક

જોમાંથી વામના ગુણના કાળે જીવને સંગાથે છે

એથી રીતે બીજા દેવનાઓનો સંબંધ જાણવો, આ રીતે અર્થવેદ કાંડ. ૧ સૂકત ૩ અને ૮ જુઓ. તે સૂકતોના ૨૫૫રીરખ વેળા એ દેવતાઓ જોડે શું સંબંધ રોય છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી આ સૂકત સાથે પેલા સૂકતો પણ અવરૂપ જોવા.

જે પ્રકારે આ જાત દેવતાઓ અમારા મિત્ર બની રહેતાં થી અમારું સ્વાસ્થ્ય અને સુખ વધે છે, તે પ્રકારે તેમના પ્રતિનિધિ જે અમારા શરીરમાં ઠેકઠાણે રહે છે, તેમને મિત્ર બનાવી રાખવાથી પણ અમારું સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય સચવાય છે, તે રીતે દર્શાવે છે. વિવરણ જુઓ—

૧ સચિતા— સુરજદેવ આકાશમાં છે, તેનો પ્રતિનિધિ અંગ્રહપ દેવ અમારી આંખમાં અને નાભિસ્થાનમાં સૂર્યચક્રમાં રહે છે. તેના કાષી કમચ દર્શનશક્તિ અને પાચનશક્તિ જોડે છે, વાયુઓને અનુભવથી જાણ્યું દર્શકે જો આ દેવો અમારા મિત્ર બની રહે તો જ અમારી નંદુરતી અને આરોગ્ય સચવાશે, જો નહરે કોઇ વખતે કુમારો લઇ જાય અથવા કપના વિષયમાં મોહિત થઇ અવજોરરતે દોરે તો તેથી પ્રાપ્ત થતી કષ્ટમય સ્થિતિની કપના વાયુઓએ જ કરવી. તે જ પ્રકારે પેટની પાચનશક્તિ સારી ન રહેવાથી કેટલાયે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન વાયુઓથી અજ્ઞાત નથી. એટલે શરીરસ્થાનનો સુરજ-અપિતા અંગ્રહપ દેવતા મિત્ર બની ન રહેવાથી મનુષ્યના કંડેરોન સખ્યા કેટલી વધે છે તેનો વિચાર વાયુઓએ જ કરવો.

૨ આ જ પ્રકારે મરુત્વાયુદેવ ફેરસામાં તેમજ શરીરના જુદા જુદા અવયવોમાં રહે છે. જો તેમનો હદિ પ્રતિપ યજ્ઞ જરી તો નાના વિદ્યારાની મુસોલી ઉઠી થશે

આ જ પ્રકારે ઉદરે અંત કરજમાં તેમજ બીજા દેવો શરીરની અંદર ઠેકઠાણે રહે છે. વિચાર કરતાં વચ્ચેને જાણી છે તેમને 'મિત્ર' બનાવવાથી મનુષ્યમાનને સ્વાસ્થ્ય અને જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થાઇ શકે છે, તેમના વિરોધી થવાથી દુઃખનો પારણા રહેશે નહિ.

પહેલા મંત્રમાં 'દેવોના દંડો દુર રહેવાનું' અને બીજા મંત્રમાં 'દેવોની જોડે મિત્રાચારી' રાખવાની યથાના આ પ્રકારે વાયુઓએ વિચાર કરી આ પરમ ઉપદેશ પોતાના આચરણમાં લગાવવા પ્રયત્ન કરવો અને કૌંશ જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત કરવો. ત્રાંજન મંત્રમાં આ જ આચરણથી વિરૂદ્ધ સુખ મળે છે, આ કથન દર્શાવે ૨૫૫ થયું છે.

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, 'આ જ દેવો અમને આસરી આપે છે, અમને સુખી રાખે છે, અમારા શરીરનું આરોગ્ય વધારે છે અને અમારા જાળજીવનમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રાખે છે, તે કથન દર્શાવે વાયુને રિવસના પ્રકાશની જેમ ૨૫૫ જગ્યાએ ફરી યાદ સ્વાસ્થ્ય અને સુખ પ્રાપ્તિ માટે આ સાચા રસ્તાનું અવલંબન વાચકોએ કરવું.

વિશેષ સૂચના

ખાસ કરી વાયુઓએ જ્ઞાનમાં ગાખનું કે સુખ, સ્વાસ્થ્ય અને જ્ઞાનદ પ્રાપ્તિ માટે વેદ પનાદિ સાધન કહેવા નથી. પણ 'જલા, વાયુ, સૂરજ વગેરે દેવોની સઘે મિત્રાચારી કરો' આ જ સાધન બતાવે છે. આટલું તો દરોહ કરી શકે છે. બધે કોઈને ધન પ્રાપ્ત થાય અથવા ન થાય, પણ 'જલા, વાયુ અને સૂરજનો પ્રકાશ' તો દરેકને મળી શકે છે. આ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિના અર્થ સુસભ રાખતે તેને વાયુઓએ અધિક વિચાર કરવો. વેદની આ સેલીનું અવરૂપ મળન કરવું અને ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરી લાભ મેળવવો.

શાખનો દુષ્યરિણામ

કાંડ ૭, સૂકત ૫૮

(યજ્ઞિઃ— ચાવરાયજિઃ । દેવતા— અરિતાગમ્ ૧ ।)

યો નઃ ચાપાદર્શનત્ત્વં ચાપનો ચર્ચ નઃ ચાપાત્ । વૃક્ષ ઈવ વિચિતાં હવ આ મૂલાદર્શુ શુષ્પત્તુ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (યઃ ચાપાત્ નઃ ચાપાત્) જેઓ શાપ ન આપતાં પણ અપને શાપ આપે છે અને (યા વ ચાપતઃ નઃ ચાપાત્) જે શાપ આપતાં અપને શાપ આપે છે તે (આ મૂલાદર્શુ મનુ શુષ્પત્તુ) જમમાંથી સુકાત જાય, જેમ (વિચિતાં માહતા વૃક્ષાઃ દૃષ્ટ) પીળળી પોસો પુદા સુકાત જાય છે. [૧]

કોઈને શાપ આપવો, માળો આપવી, ખરાબ કશ્કો બોલવા, કોઈની નિન્દા કરવી આ બધું ખરબ છે તેથી માળો આપનારનું જ પુકસાન થાય છે

ઈર્ષ્યાનિવારક ઔષધ

કાંક ૭, સૂકત ૪૫

(જાવિ - પ્રદક્ષિણ, અર્ધા । દેવતા- ઈર્ષ્યાનિવારક મેપજમ્)

જનાંદ્રિષ્જનીનાંતિસન્ધુતસ્પર્શામૃતમ્ । દુરાચારાં મન્ય ઉદ્ધૃતમીર્ષ્યાયા નાર્મ મેપજમ્ ॥ ૧ ॥

અર્ધેર્વાસ્ય દર્હતો દાવસ્ય દર્હતુઃ પૃથક્ । એતામેતસ્યેર્ષ્યામુદ્ઘાતિર્મિવ શમય ॥ ૨ ॥

અર્થ— (વિશ્વજનીનાત્ જનાત્) બધા શોભના ક્રિયાઓના કારણે ભૂમિયાં તેમજ (સિન્ધુન પરિ આમૃત) સમૃદ્ધિમાંથી જે લાવેયુ છે, તે : ઈર્ષ્યાયા નામ મેપજ) અદેખામને દૂર કરનાર ઔષધ છે. હે ઔષધ ! દુરાત્ત્વા ઉદ્ધૃત મન્યે) દુરથી તને અહીં આવ્યુ છે, તે હું બાલુ છું [૧]

હે ઔષધ ! તું (અસ્ય દર્હતઃ અગ્રેઃ હ્ય) આ બાબતના અગ્રિને (પૃથક્ દર્હત દાવસ્ય) વેગળા બાબતનાર શ્રાવણને એટલે । એતસ્ય એતા ઈર્ષ્યા) આ બાલુસની આ અદેખામને (ઉદ્ઘાતિર્મિવ શમય) પાણીથી અગ્રિને શાત કરેલા જેમ શાંત કરે [૨]

મનમાં જે ઈર્ષ્યા, દ્રેષ, મત્સર, સ્પર્ધા, અદેખામ દેખા છે તે આ ઔષધિ પ્રયોગથી દૂર થાય છે સારા વૈદ્યોએ આ મન પર પ્રભાવ કરનારાં ઔષધિની શોધ કરવી આ સમયે માનસિક રોગોની ચિકિત્સા કરવા વૈદ્યો અસમર્થ બનાય છે અને આ ઔષધિએ પ્ર પત થઈ તે મનના રોગો પસ દૂર થાય છે આ સૂકતમાં ઔષધિનું નામ કહ્યું નથી, તેથી તેની શોધ કરવી બધી મુશ્કેલ ॥

અમૃતશક્તિ

કાંક ૭, સૂકત ૪૦

(જાવિ - અર્ધર્ધા । દેવતા મગાલા ।)

કુહું દેવી સુકૃતં વિગ્નાપસમમ્મિન્યજ્ઞે સુહવાં જોહવીમિ ।

સા નોં રયિં વિશ્વવારં નિ યંછાદ્દાતુ વીરં શતદાયમુકથ્યમ્ ॥ ૧ ॥

૧) અર્થ— (સુકૃતં વિગ્નાપસ સુહવા) સાર કામ કરનારી, શાનપૂર્વકે કર્મ કરનારી, સ્મૃતિને લાયક (કુ હું દેવી) પૃથ્વી ઉપર જેનું હવન થાય છે, એવી દિવ્ય સ્થિતિમાંથી દેવીને હું (અસ્મિન્ યજ્ઞે જોહવીમિ) આ યજ્ઞમાં બોલાવુ છું (સા વિશ્વવારં રયિં ન નિયચ્છાતુ) તે બધાને સ્વીકારતા લોકો ધન અમને આપે તેમજ (ઉકથય શતદાય વીરં વદાતુ) પ્રશંસનીય અને સે કડો દાન કરનારા પીરોનુ પ્રદાન કરે [૧]

૧૫ [અર્થર્ધ ૪]

ફુદ્દેવાનામમૃતસ્ય પત્ની દૃગ્યા નો અસ્ય દૃવિર્ણો જુષેત ।

મૃણાતું ચુદ્ધમૃશતી નો અથ રાયસ્પોર્ણં ચિકિત્સીં દધાતુ ॥ ૨ ॥

અર્થ — (દેવાનાં અમૃતસ્ય પત્ની કુ-દ્ધ) નધા દેવોમાં ને પૃથ્વીપણે અમર છે, તે કથાની પત્ની આ કુદ્ધ એટલે એનું દવન આ પૃથ્વી ઉપર નધા કરે છે, તે (નઃ દૃગ્યા) અમરતા વડે પ્રથમ કરવા યોગ્ય છે, તે (અસ્ય દૃવિર્ણો જુષેત) આ દૃવિર્ણ સેવન કરે. (ઇશ્વરીયં ચુદ્ધમૃશતી) કચ્છા કરતી તે દેવી વદનો વૃષાન્ત સાબળે અને (ચિકિત્સીં રાયસ્પોર્ણં અથ નઃ દધાતુ) શાન્તવાળી તે દેવી અમરે આને ધનસમૃદ્ધિ આપે. [૨]

આ પૃથ્વી ઉપર જેને સત્કાર થાય છે તેને ' કુ-દ્ધ ' કહે છે. આ (અમૃતસ્ય પત્ની) અમર કમળની આદિ-રક્ષિત છે, અને આ કમળ (દેવાનાં અમૃત) નધા દેવોમાં અમર છે તેની અમરરક્ષિતથી જ ખીલ નધા દેવો અમર બન્યા છે આ પરમેશ્વરી રક્ષિતની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. તે દેવી અમરે ધન અને વીરતા આપે.

જ્ઞાન અને કર્મ

કાંડ ૭, સૂકત ૫૪

(ઋષિ- વૃણુ । દેવતા- ઇન્દ્ર ।)

ઋત્વં સામં યજામહે યામ્યાં કર્મોણિ કુર્વેત્ । એસે સદસિ રાજતો યત્તં દેવેર્ણુ યચ્છતઃ ॥ ૧ ॥

ઋત્વં સામં યદગ્રાક્ષં દૃવિરોજો યજુર્વલમ્ । એય મા તસ્મૃન્મા હિંસીદેદઃ પૃથઃ યંચીપતે ॥ ૨ ॥

અર્થ — (યામ્યાં કર્મોણિ કુર્વેત્) એઓ દાસ કર્મો કરીએ છીએ તે (ઋત્વં સામ યજામહે) ઋચાએ અને સામોની સાથે અમે સંપટન કરીએ છીએ. (એસે સદસિ રાજતો) તે જાને આ વદનશ્રવણ પ્રકાશમાન થાય છે અને તેઓ (દેવેષુ યત્તં યચ્છતઃ) દેવોમાં શ્રેષ્ઠ કર્મનું અર્પણ કરે છે. [૧]

(યત્ સામં, સામ, યજુઃ) ને ઋચા, સામ અને યજુ તેમજ (દૃવિઃ યોજઃ યલં અગ્રાક્ષં) હવનક્રમોજ અને બળના વિશેષે પૂજ્યું છે (યાચીપતે) શુદ્ધિમાન । (તસ્માદ્ યદા પૃથઃ વેદઃ) તે કારણે આ પૂજાએનો વેદ (મા મા હિંસીત્) મારી હિંસા ન કરે [૨]

ભાવાર્થ — ઋચા અને સામ આ મંત્રોથી માનવી ઉત્તરિતા બધા કરીએ થાય છે. મઠિ અમે આ વેરિતું અધ્યયન કરીએ છીએ. આજે જેને બળવાળી આ કર્મ ભૂમિમાં પ્રકાશ આપનારા માર્ગદર્શક છે તેઓ દેવોમાં સત્કર્મની રક્ષાપના કરે છે (૧)

હું ચુક પારોથી ઋચા, સામ, યજુની વિશેષ પૂજી માર્ગિની મેળવું છું અને હવનની વિધિ, શારીરિક બળ મેળવવાનો ઉપાય અને માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય પણ પૂરું છે. આ બધું પ્રાપ્ત કરીએ છું જ્ઞાન મારી ઉત્તરિ માટે મદદશ અને અને બાકી ન થાય (૨)

આ સૂકતમાં શ્રુતિ છે કે ઋચા, યજુ અને સામ આ જ્ઞાન આપનારા મંત્રો છે અને તેઓ વડે શ્રેષ્ઠ કર્મો કરાવ છે, આ કર્મો કરી મનુષ્ય ઉત્તરિને પ્રાપ્ત કરે છે અને યોગ્ય તેમજ બળને વધારે છે. ઉપરાંત મંત્રોથી મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જ્ઞાન વડે કર્મો કરી ઉત્તરિ કરી શકે છે. પણ કોઈ સમયે મેઘવદ્ધાળી માણસ જ્ઞાનને દુરપયોગ કરે છે અને તેથી તેઓ નાશ કરી શકે છે. ઉદાહરણાર્થે કોઈ મનુષ્ય બળ પ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનું અવ્યવહાર કરી ધણું બળ પોતાનો નાશ કરી શકે છે. ઉદાહરણાર્થે કોઈ મનુષ્ય બળ પ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનું અવ્યવહાર કરી ધણું બળ મેળવે છે. શરીરમાં તાકાત વધતાં તેને અદઃકાર થાય છે અને તેજ મનુષ્ય કુળજાઓને સત્તાવવા સામે છે અને પતન પામે છે. તેથી આ સૂકતના છેલ્લા મંત્રમાં પ્રાર્થના કરી છે કે તે પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન અમારો પાત ન કરે, જ્ઞાન એક રક્ષિત

છે, જેનો પરિણામ તેનો ઉપયોગ કરનારની લલામ-શુભા ઉપર અથવા તેનો ઉપયોગ સારા નરસા કામ માટે થતો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે. માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરાય છે કે તે અમારી સત્પ્રવૃત્તિ રાખે અને અમને ધાતપાતના માર્ગે અપા જ ન દે.

પ્રકાશનો માર્ગ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૫૫

(કાવિ - વૃષઃ । દેવતા - इन्द्र ।)

ये ते पन्थानोऽव दिवो येमिर्विश्वमैरया । तेभिः सुस्रया चेहि नो वसो

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (વસો) બધાને વસાવનાર પ્રભુ ! (એ તે દિવઃ પન્થાનઃ) જે તારા પ્રકાશના રસ્તાઓ છે, (એમિઃ વિશ્વં અથ વેરયાઃ) જે વડે તું બધી દુનિયાને અલાવે છે, (તેમિઃ નઃ સુસ્રયા ઘેહિ) તે બધાની સાથે અમને બધાને સુખેથી રાખ. [૧]

ભાવાર્થ— હે પ્રભો ! જે તારા પ્રકાશના રસ્તાઓ છે અને જે વડે તું બધી દુનિયાને અલાવે છે, તે વડે અમને સુખપૂર્ણ રસ્તે લઇ જા અને સુખેથી રાખ. (૧)

રસ્તા એ છે, એક પ્રકાશયુક્ત અને બીજો આધારનો. ઇશ્વર પ્રકાશનો માર્ગ બધાને બતાવે છે અને બધાને સુખી કરે છે. પણ જે પ્રભુને ત્યજી આધારના રસ્તે જાય છે તે દુઃખ ભોગવે છે. માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તે આપણને પ્રકાશનો રસ્તો બતાવે અને સાચા રસ્તે અલાવે.

મનુષ્યની શક્તિઓ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૫૭

(કાવિ.— વામદેવઃ । દેવતા - सरस्वती ।)

यदाशसा वर्दतो मे विचुक्षुमे यदाचमानस्य चरतो जनों अनं ।

तदात्मनि तन्वोमि विरिष्टं सरस्वती तदा पृणद् घृतेन

॥ ૧ ॥

અર્થ— (યત્ આશસા વર્દતઃ મે વિચુક્ષુમે) જે હિંસાથી બેલાનારા મારા શોભિત થયા છે, (યત્ જનાન્ મનુસ્વરતઃ યાચમાનસ્ય) જે લોકોની સેવા કરતાં માન્યતા કરનારાઓની વ્યાકુળતા થઇ છે, (તત્ વાત્માનિ મે તન્વઃ વિરિષ્ટં) તે મારા આત્મામાં અને મારા શરીરમાં બે હિંનતા થઇ ગઇ છે, (તત્ સરસ્વતી ઘૃતેન આ પૃણત્) તેને સરસ્વતી પી થી ભરી દે [૧]

ભાવાર્થ— આપણ કરવાના સમયે અથવા જનસેવા કરતી વેળા અથવા સેવાની માટે પ્રાર્થના કરવાના સમયે કરવાની યોગ્ય લીલાસામાં જે કંઈ શરીરમાં, મનમાં અથવા આત્મામાં દુઃખ થયું હોય તે સરસ્વતી દૂર કરે. (૧)

સપ્ત ધારન્તિ શિર્ષાં મુહુર્તંતે પિત્રે પુત્રાસો અપ્યર્ચીવૃત્તમૃતાનિ ।

તુમે દર્શ્યોમે અસ્ય રાજત તુમે ચતેતે તુમે અસ્ય પુપ્પતઃ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (મુહુર્તંતે શિર્ષાં સપ્ત ધારન્તિ) આનુષંગિક બાળકના માટે સાત પ્રાણ અથવા સાત ઉદ્વિગ્ધક્રિયાઓ જીવનરસ આપે છે જે પ્રકારે (પિત્રે પુત્રાસઃ ક્રમણિ મપિ ધર્ષાણુતન્) પિતાના માટે પુત્ર માર્ય કમી કરે છે (અસ્ય તુમે દર્શ્ય) તેની પાસે બે કક્ષિતઓ છે, (અસ્ય તુમે રાજત) તેની બે કક્ષિતઓ પ્રકાશે છે, (તુમે ચતેતે) બે પ્રપાત કરે છે અને (અસ્ય તુમે પુપ્પતઃ) તેનું બે નોપે પશુ કરે છે [૨]

બાવાર્થ— ચૈતન્યપૂર્ણ બાળકના સાત હૃદયકક્ષિતઓ કાઈ કરે છે તે કક્ષિતઓ તેનું એક પ્રાણ કરે છે જેમ બાળક પોતાના પિતાનું કાઈ કરે છે તેની પાસે બે કક્ષિતઓ હોય છે જે તેજ વધારની કાઈ કરે છે અને પોષણ કરે છે (૨)

જનમેવા

જનસેવા કરતી વેળા જે કૃત્રિય છે (જનાન્ અનુચરતાઃ વદ્ યિસુક્ષ્મે । ૧) જનતાની સેવા કરવાના જે રોબ થાય છે, જે માનસિક અથવા શારિરીક પ્રેક્ષ્યોગ્રાહ પડે છે તે સરવતી એટલે વિષાદેવીની સહાયતાથી કર થાય એટલે મનુષ્યે જનતાની સેવા કરતી જોઈએ અને તે પવિત્ર કાર્ય કરવામાં જે કૃત્રિય છે તે આનંદ સહન કરવા જોઈએ વિષાદ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયા પછી આ સહનશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જાની મનુષ્ય એવા કષ્ટોની પર્તી કરવા નથી.

માનવી બાળક તેમજ મોટા બાળકના સરીરમાં સાત કક્ષિતઓ રહે છે શુદ્ધિ મન અને પાંચ ધારનેન્દ્રિય આ સાત કક્ષિતઓ પ્રત્યેક બાળકના જન્મથીજ તેનામાં હોય છે માનો આ સાત તેના પુત્રો છે, પુત્રની જેમ તેઓ સહાય કરે છે જે મુજબ પુત્ર પોતાના પિતાનું કાર્ય પોતાની શક્તિ અનુસાર સહલાવનાથી કરે છે, તેના મનમાં કોઈ કષ્ટ હોતું નથી, તે જ પ્રકારે આ કક્ષિતઓ તેના કાર્યો પોતાની શક્તિનુસાર નિષ્કપટ લાનથી કરે છે

તેની પાસે પ્રજ્ઞ અને જ્ઞાન આ બે વિશેષ પ્રકારનાં જ છે આ બે બે બોધથી તેનું તેજ વધે છે, તે બેના પ્રાર્થો તે પ્રપાત કરી શકે છે અને તે બેની મદદથી તેની પુષ્ટિ થાય છે

આ બધી શક્તિઓ વડે મનુષ્યની ઉત્તિ થાય છે તેમની સાથે સરવતી એટલે સારવાળી વિદ્ય હોવી છે, જે મનુષ્યની સહાયક હોવા છે માનવી ઉત્તિ આ શક્તિઓ વડે થાય છે, એ જાણી મનુષ્ય આ જ્ઞાનથી રક્ષણ કરે અને પોતાની ઉત્તિ પોતાના પ્રયત્નોથી સિદ્ધ કરે

બલદાયક અન્ન

કંઠક ૭, સૂક્ત ૫૮

(કાવ - કૌરવિકિ) દેવતા - યજ્ઞોક્તિ, દેવતાવચનો)

હન્દ્રાવરુણા સુતપાવિમં સુતં સોમં પિવતં મઘં ધૃતવ્રતૌ ।

યુવો રથો અધરો દેવવીતયે પ્રતિ સ્વસંસ્પં યાતુ પીતયં

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (સુતપો ધૃતવ્રતો હન્દ્રાવરુણા) ઉત્તમ તપ કરનારા, નિયમ અનુસર આપનાર ધન્દ અને વરુણ ! (હમ સુત મઘ સોમ પિવત) આ નિયોવેશ આનંદ રૂપ તાર સોમરસનું પાન કરે (યુવો અધર રથ) તમારો બે નેના અગ્નિ સાતમઃ રથ (દેવવીતયે, પીતયે પ્રતિસ્વસર અવયાતુ) દેવપ્રાપ્તિ અને રક્ષણ કરના માટે પ્રતિધ્વની કરતો આવે [૧]

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेयाम् ।

इदं वामन्धः परिपिक्तमासद्यास्मिन्वर्हिषि मादयेयाम्

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (વૃષણા ઇન્દ્રાવરુણા) બળવાન ઇન્દ્ર અને વરુણ ! (મધુમત્તમસ્ય વૃષ્ણઃ સોમસ્ય વૃષેયાં) અર્થતઃ મધુર બલદાયક સોમરસનો વરસાદ વરસાવો અથવા તેનાથી ગધ પ્રાપ્ત કરે. (इदं परिपिक्तं वामन्धः) આ રાખેલું તમારા ખતેનું અન્ન છે. (आसिन् वर्हिषि आसद्य मादयेयां) આ આસન ઉપર બેસી આનંદ કરો. [૨]

આ સૂક્તમાં માણસે કેવી રીતે રહેવું, શું ખાવું અને કયા પ્રકારે આનંદ પ્રાપ્ત કરવો, તે વિષે લખ્યું છે જુઓ—

૧ સુતપૌ— માણસ ઉત્તમ તપ કરનારો હોય, ચીત ઉજ્જ્વળ વગેરે દુન્દાને સહન કરવાની શક્તિ પોતામાં વધારે,

૨ યુત્તવૃતૌ— નિયમોનું પાલન કરવું, નિયમ વિરૂદ્ધ આચરણ કદિ ન કરવું, બધાએ પોતાનું આચરણ ઉત્તમ નિયમાનુકૂલ રાખવું.

૩ વૃષ્ણૌ— માણસે બલવાન બનવું, કદિ અશક્ત ન રહેવું

■ ઇન્દ્રાવરુણૌ— માણસે ઇન્દ્ર જેમ શરવીર, ઐશ્વર્યવાન, ધીર, મંભીર, શત્રુઓને હાથી નાખનારા તેનો પરાબળ કરનાર બનવું. વરુણ જેમ શ્રેષ્ઠ અને વરિષ્ઠ બનવું. જે જે ઇન્દ્રના અથવા વરુણના શુભો વેદમાં બીજો વર્ણન કર્યા છે, વાચકે તે શુભો પોતાની અંદર ધારણ કરવા અને ઇન્દ્ર તેમજ વરુણ જેવા બનવાનો પ્રયાસ કરવો.

૫ અથથાઃ રથાઃ— હિંસારહિત, કૃતિષ્ઠતા વગરનો રથ હોય, એટલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં અદિ સા અને અકૃતિષ્ઠતા— નો સંદેશ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૬ દેવશીતયે— દેવતાની પ્રપ્તિ માટે પ્રયત્નો થના રહે. રક્ષણકૃતિથી નિવૃત્ત થઈ દિવ્યશુભો ધારણ કરવા.

૭ પૌતયે— રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આત્મરક્ષણ, સમાજરક્ષણ અને રાષ્ટ્રનું રક્ષણ તેમજ ભોજરક્ષણના પ્રયત્નો થના જોખ્યો.

૮ ઇદં વાં મન્ધઃ— આ તમારું અન્ન છે. હે મનુષ્યો ! આજ અન્ન તમે ખાઓ આ કયું અન્ન છે ? જુઓ આ અન્ન— (મધં સુતં સોમં) આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સોમ વગેરે વનસ્પતિઓથી મેળવેલો રસ વગેરે તેમજ (વૃષ્ણઃ મધુમત્તમસ્ય સોમસ્ય વૃષેયાં) બલવર્ધક તેમજ મધુર સોમાદિ ઔષધિઓના રસથી તમે બધા સોદો બળવાન બની,

આ પ્રકારે દેવોનું વર્ણન પોતાના જીવનમાં ઢળવાના પ્રયત્નો થવાથી વેદનું જ્ઞાન પોતાના જીવનમાં ઉતરે છે અને જે શ્રેષ્ઠ અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ પ્રકારે દેવના વર્ણનવાળા વેદમંત્રોનું અધ્યયન કરી વાચકો પુણ્ય બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

કલ્યાણુ પ્રાપ્ત કરે

કાંડ ૭, સૂક્ત ૮

(શ્રાવિઃ— સપરિવ્રજઃ । દેવતા— વૃહસ્પતિઃ ।)

मद्रादधि श्रेयः प्रेहि वृहस्पतिः पुरस्ता तै अस्तु ।

अथेममस्या वर आ पृथिव्या आरेशत्रું कणुहि सर्ववीरम्

॥ ૧ ॥

અર્થ— (मद्रादधि श्रेयः) સુખની પાર બ્રહ્મ (श्रेयः प्रेहि) પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થા. (वृहस्पतिः ते पुरस्ता अस्तु) શાની તારીય માર્ગદર્શક થય. (अथ) અને (मस्याः पृथिव्याः वर) આ પૃથ્વીના શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં (इमं सर्ववीरं) આ બધા વીર સમુદાયને (आरे-शत्रुं कणुहि) શત્રુથી દૂર કર. [૧]

ભાવાર્થ— હે મનુષ્ય ! હું સુખ પ્રાપ્ત કર, સુખ કરનાર જલ્લ જેથી તમારું પરમ કલ્યાણુ વાથ ને માર્ગનું અવલંબન કર અને પરમ કલ્યાણની અવસ્થા પ્રાપ્ત કર આ પૃથ્વી ઉપર જે જે શ્રેષ્ઠ સ્થળો છે, તેમાં બધા પ્રકારના વીરપુરુષો ઉત્પન્ન થાય, તેમના શત્રુ દૂર થાય એટલે બધા રાષ્ટ્રોમાં શાંતિ સ્થાપન થાય. (૧)

અહીં ' યજ્ઞ ' શબ્દ સાધારણ સુખના આરે યોગ્યભેદ છે અપ્રમુદવનો વાચક આ શબ્દ અહીં છે. દુનિયામાં વૈશાલિક આપમેળા જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાધારણ સુખ છે. આદર, નિદા, નિર્ભયતા અને કૈશુન સંબંધી જે સુખ છે તે સાધારણ છે. તેમાં જે અંત સુખ છે તેને ' યોગ્ય ' કહે છે, મનુષ્યે આ પુરુષ કરનાર પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. તે આરે જાત્રી (વૃદ્ધસ્વતિ) પુરુષને યજ્ઞ કરી તેની આજ્ઞા અનુસાર ચાલવું જોઈએ જાન પણ તે છે કે જે (મોક્ષે ધી) બંધનથી છુટકારા મેળવવા આરે સાધનશૂન થાય, તે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ તેનો ઉપદેશ એવો છે કે આ પૃથ્વી ઉપર જે જે રાષ્ટ્રો છે, તે બધા એક રાષ્ટ્રો અને અને બધા આપુરુષો તેજસ્વી વીરશતિના નિર્ભય થાય અને ક્રોધ રમાવે તેમના આરે શત્રુ ન રહે. મનુષ્યે એવી અવસ્થા જનનમાં રિચર કરવી જોઈએ.

ઉત્સાહ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૩૧

(ઋષિ - યજ્ઞ, રચના - મનુ ૧)

સ્વર્ગા મન્યો સુર્યમારુજન્ત્વો દર્પમાણ દુષિતામો મરુત્વન્ ।

તિગ્મેર્ષવ આપુષા સંશિષ્વાના ઉપ પ્ર યન્તુ નરો અમિરૂપાઃ

॥ ૧ ॥

અમિરિવ મન્યો ત્વિષિતઃ સંહસ્વ સેનાનીનઃ સહુરે દૃત ઈંધિ ।

હૃત્વાય શમૂનિ મંજસ્વ વેદુ ઓઝો મિમાનો વિ મૃષો દુદસ્વ

॥ ૨ ॥

સંહસ્વ મન્યો અમિમાતિમુર્મ્મ કુજન્મુળન્મૃગન્મેહિ શત્રૂન્ ।

ઉર્મ્મ તે પાજો નન્દા રૂઘ્ને વૃધી વર્ષા નપાસા એકજ ત્વમ્

॥ ૩ ॥

અર્થ — હે (મરુત્વજ મન્યો) મરુત્વા જેવી રિયતિમાં પણ ઉદ્ધતાની પ્રેરણા આપનારા ઉત્સાહ ! (સ્વર્ગા સ્વ-દર્શ્ય ચારુજન્ત્વઃ) તારી પ્રદક્ષી રથ સાથે શત્રુઓને નાશ કરી પોતે (દર્પમાણાઃ દુષિતાસઃ) આનંદિત અને પ્રસન્નચિત્ત બની (આપુષા સ્વ-શિક્ષાનાઃ) પોતાના શસ્ત્રોને તીક્ષ્ણ બનાવતાં (તિગ્મ-દૃષ્ટવાઃ અમિરૂપાઃ) તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો-વાળા અમિ જેમ તેજસ્વી નેતાશય (ઉપ પ્ર યન્તુ) હુમલો કરે [૧]

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (અમિરિવ) તું અમિ જેમ (ત્વિષિતઃ સંહસ્વ) તેજસ્વી બની શત્રુનો પરાજય કર હે (સહુરે) સમર્થ ! (દૃત-નઃ સેનાની હેંધિ) બોલાવવાથી અમારી સેનાનો ચાલક થા (શમૂન્ દૃષ્ટવાય) શત્રુઓને ખારી, (દેવ વિમંજસ્વ) બંધન વહેંચી દે અને (ઓઝ મિમાનો) પોતાના બળને ખાપી (મૃષા વિ દુદસ્વ) શત્રુઓને ફર કર [૨]

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (અર્મ્મ અમિમાતિ સંહસ્વ) તેના આરે અભિમાન કરનારા શત્રુને પરાજિત કર, (શમૂન્ રુજન્ મૂળન્ પ્રમૂળન્ મેહિ) શત્રુના કક્કડ કરતો, ચારવો અને તેમને યકડી નાખતો-દુર્મયો કર (તે હર્મ પાજઃ નતુ વા રુઘ્ને) તારા પ્રમાવશાળી બળ આત્રાથી શત્રુઓને વોડો કાઢે છે હે (એકજ) અદિતીય ! (ર્વં વર્ષા વર્ષા નપાસે) તું પોતે સર્વથી હોતાના શત્રુએ શત્રુઓને પોતાના તાપે કરી કાઢે છે [૩]

વાક્યાર્થ — ઉત્સાહ મનુષ્યને હજારો થવા હોવાનથી જેમના અમા ઉત્સાહ વહે છે, તેમજ શત્રુઓને નાશ કરે છે અને પ્રસન્નચિત્તથી પોતાના શસ્ત્રોનો હર્મિયા તેવાવ કરી પોતાના તેમને વધારવા, શત્રુ ઉપર હુમલો કરે છે (૧)

ઉત્સાહથી તેજ વળે છે, ઉત્સાહથી શત્રુ પરાજિત થાય છે, ઉત્સાહથી પુરુષ સેનાવાલક બને, તો તે શત્રુનો નાશ કરી બળ પ્રાપ્ત કરે છે પછી પોતાનું બળ વધારતો દુરે જાયે દૂર કરે છે (૨)

ઉત્સાહથી શત્રુનો પરાજય કર અને શત્રુઓના નાશ ઉત્સાહથી કર ઉત્સાહથી તમારું બળ વધારો અને તમે શત્રુને વોડો કાઢો. હે શત્રુવીર ! તું પહેલા સમય કર અને અપારે ઘ પોતાનો સમય કરીશ ત્યારે ઘ શત્રુઓને પણ વશ કરી શકો (૩)

एको बहुनामसि मन्य ईद्विता विश्वविशं युद्धाय सं शिशाधि ।

अकृत्तकृत्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृणमसि

॥ ४ ॥

विजेषकुदिन्द्रं इवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिषा भवेद् ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या तमुत्सं यत् आब्रूभूथ

॥ ૫ ॥

આભૂત્યા સહજા વંજ સાયક સહો વિમર્ષિ સહમૂત ઉત્તરમ્ ।

કર્ત્વા નો મન્યો સહ મેદ્યેધિ મહાધનસ્ય પુરુહૂત સંસૃજિ

॥ ૬ ॥

સંસૃપ્તં ધનુપુમયં સમાકૃતમસ્મયં ધત્તાં વરુણશ્ચ મન્યુઃ ।

મિયો દધાના હૃદયેષુ યત્રવઃ પરાજિતાસો અપ નિ લયન્તામ્

॥ ૭ ॥

અર્થ— હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! તું (એકા બહુનાં) હિંદિતા અસિ) એકલા જ મહાઓમાં સહાર પામનારો છે. તું (વિશં વિશં) યુદ્ધાય સં શિશાધિ) દરેક પ્રળબ્ધને યુદ્ધ માટે સારી રીતે શિક્ષિત કરે. હે (અ-કૃત્ત-કૃત્) અવૃદ્ધ પ્રકાશવાળા ! (ત્વયા યુજા વયં) તારી મિત્રતા સાથે અમે (દ્યુમન્તં ઘોષં વિજયાય કૃણમસિ) આનાંદ્યુક્ત શબ્દ વિજય માટે કરીએ છીએ. [૪]

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (દ્વિન્દ્રઃ હૃદ વિજેષકૃત્) ઇન્દ્ર જેમ વિજય કરનારો અને (વનવ-વ્રથઃ) ઉત્તમ વચન બોલનારો થયે (હૃદ અસ્માકં અધિષાઃ મથ) અહીં અમારો સ્થાપી થા. હે (સહુરે) સામર્થ્યસંપન્ન ! (તે પ્રિયં નામ ગૃણીમસિ) તારું પ્રિયનામ અમે ઉચ્ચારીએ છીએ. (તં ઉત્સં વિજય) અને તે સ્રોતને બાધીએ છીએ કે (યતઃ વાઙ્મૂથ) બયાધી તું પ્રગટ થાય છે. [૫]

હે (વજ્ર સાયક સહમૂત) વજ્રધારી, બાણ ધારણ કરનાર અને સાથે રહેનાર ! તું (આભૂત્યા સહજાઃ) ઐશ્વર્યની સાથે ઉત્પન્ન થનારો (ઉત્તરં સહઃ વિમર્ષિ) અધિક સાહ્ય બળ ધારણ કરે છે. તે (પુરુહૂત મન્યો) ધણીવાર પેઢારાએલ ઉત્સાહ ! તું (કર્ત્વા સહ) કર્મશક્તિની સાથે (મેદ્યે) મિત્ર બની (મહાધનસ્ય સંસૃજિ) મેદ્યું ધન પ્રાપ્ત કરનારો, મહાયુદ્ધ ઉત્પન્ન થતાં (પથિ) અમને પ્રાપ્ત થા. [૬]

(મન્યુઃ વરુણ. જ) ઉત્સાહ અને શ્રેષ્ઠતાનો ભાવ (હમયં ધન) બને પ્રકારનું ધન એટલે (સંસૃપ્તં) ઉત્પન્ન કરેલું અને (સં-આકૃતં) સંધેરેલું (અસ્મયં ધત્તાં) અમને આપે ! હૃદયેષુ મિય. દધાનાઃ શત્રવઃ) હૃદયમાં ભય ધારણ કરનારા શત્રુઓ (પરાજિતાસઃ અપ નિલયન્તાં) પરાજિત થઈ દૂર નાસી બળ. [૭]

વાસ્તવ્ય— રત્નસભર વસ્ત્રાદી પુરુષ ધણીઓમાં એટલું રત્ન કે અને તે કાચે, તેને સહાર કામ છે. જગત્ની વડે એકી બળરત્ના કરવી બેઠકે કે શત્રુનો હુકોઈ માણસ ઉત્સાહી બને અને જીવનયુદ્ધમાં પોતાનું કાર્ય કરવામાં શક્તિમાન બને ઉત્સાહથી પ્રકાશ વધે છે અને વિજયની યોગ્યતા કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૪)

ઉત્સાહ જ ઇન્દ્ર જેમ વિજય કરનારો ॥ ઉત્સાહ કદી નિરાશાના શબ્દો બોલાવતો નથી. માટે અમારા અતરમાં ઉત્સાહનું સ્થાપીત રિયાર બને. અમે તે સમર્થ મહાન પુરુષોનું નામ લઇએ છીએ કે જેમના અતરમાં ઉત્સાહનો સ્રોત વહેતો રહે છે. (૫)

ઉત્સાહના સાથે બધા રાક્ષાઓ તૈયાર રહે છે ઉત્સાહ સાથે બધું ઐશ્વર્ય રહે છે અને ઉત્સાહ જ અધિક બળ ધારણ કરે ॥ આ પ્રશંસનીય ઉત્સાહ હંમેશા અમારા સાથી બને અને તેની સાથે રહેવાથી જીવન યુદ્ધમાં અમારો વિજય થાય. (૬)

ઉત્સાહ અને વરુણના આ બે ગુણ સાથે રહે ॥ અને તે બધું ધન પ્રાપ્ત કરાવે છે. પોતે ઉત્પન્ન કરેલું અને પોતે સંપ્રદ કરેલું ધન તેમનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્સાહી પુરુષના શત્રુઓ મનમાં કરી બંધને ધરાજિત થઈ નાસી બળ છે (૭)

ઉત્સાદ

પરાનો મૂળમંત્ર

મનુષ્ય દમેશી યથા પ્રાપ્ત કરતી ઇચ્છા કરે છે. પણ ખબા થોડા માણસોને જ ખબર છે કે પોતાના મનમાં ઉત્સાદ રહેવાથી યથા પ્રાપ્ત થવાનો મંભવર હોય છે. યથામિતિનો ખીન્ને કોષ્ટ રહેતો નથી આ સૂક્તમાં એજ 'ઉત્સાદ' ને પ્રેરક દેવાના માતી તેનું વર્ણન કર્યું છે. જે વાયકો યથાર્થી થયા છતાં છે તેઓએ આ સૂક્તનું મનન કરતું અને ઉત્સાદને યથા આપનારો જગજી પોતાના મનમાં ઉત્સાદની સ્થાપના કરી દુર્નિવામા યથાર્થી થતું યથાર્થી થવાના ઉપાય જે ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યો છે. તે બધાથી પહેલો જોડા લાગે છે—

સ્વં વર્ણિ (શબ્દ) વર્ણં મયાલૈ । (મં. ૩)

“ પોતે તું પહેલાં સંધી થા, પોતે પોતાને પહેલા વશ કરના શીખ પણ તું પોતાના શત્રુઓને વશ કરી શકીશ ” શત્રુઓને વશ કરવાનું કામ એટલું કઠણ નથી, એટલું પોતાના હૈવાને વશ કરવાનું કઠણ છે એમો પોતે પોતાના ઉપર કાણ ચલાવતા કીધા, તેમણે અને કે બધા શત્રુઓને વશ કરી લીધા.

બધા ઉદ્ધાર પોતાના હૃદયથી પ્રારભ થાય છે માટે શત્રુને વશ કરવાનું કામ સુદા પોતાના હૃદયથી જ શરૂ કરતું જોઈએ હૃદયની અદર કામ, કોષ્ટ વગેરે અનેક શત્રુઓ છે જેમને પરાજય કરવાથી અથવા તેમને કાણમાં લાવવાથી મનુષ્યનું બળ વધે છે અને પછી તે શત્રુને વશ કરવામાં સમર્થ થાય છે “ પોતે પોતાને વશ કરે ત્યારે તમે શત્રુને વશ કરી શકશો ” આ ઉત્તરિનો નિષ્કર્ષ છે. વાયકો આ નિષ્કર્ષને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખે

ઉત્સાદનું મહત્ત્વ

વેદમાં 'મન્યુ' શબ્દ ઉત્સાદના અર્થમાં આવેલો છે. તેનો 'કોષ' અર્થ સમજી લેવા લોકો અર્થને અનર્થ કરે છે. આ સૂક્તમાં પણ 'મન્યુ' શબ્દ 'ઉત્સાદ' ના અર્થમાં છે. આ ઉત્સાદ શું કરે છે ? તે જુઓ— જ્યારે આ ઉત્સાદ પોતાના (જ રવં) મનથી રથ ઉપર ચઢે છે, તે વખતે માણસનું (હર્ષમાણાઃ) ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે તેમનું (હૃષિતાસઃ) મન કદી નિરાશાપુરુષ થતું નથી. આનંદથી

બધા કાર્યો કરવા માટે સમર્થ બને છે. ઉત્સાદથી (મરત્, ડત્તચન્દ્ર) મરવાની અવસ્થામાં પણ ઉડવાની આશા થાય છે, એ તેની આર્ષતિ આવી પડે તો પણ મન દમોદા ઉદ્ધસિત રહે છે, ઉત્સાદના કારણે મનુષ્ય (અગ્નિરૂપઃ નરઃ) અગ્નિની જેમ તેજસ્વી બને છે. (શબ્દ દત્વા) તેનામાં શત્રુઓને મારવાનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જે માણસમાં આ ઉત્સાદ અંતઃક્રિયાઓના (જ. સેતાનીઃ) સંચાલક સેનાપતિ, જેવા બને છે ત્યાં (કોજઃ મિમાન્) બળ વધે છે અને (સ્વઃ ચિત્રુદક્ષ્ય) શત્રુઓને દૂર કરવાની ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્સાદથી (ડર્મ પામ) વિલસણ ઉપ બળ વધે છે, તેની સાથે । નતુ મારદયે । કોષ્ટ શત્રુ દહી શકતો નથી એટલે આ ઉત્સાદી પુરુષ બધા શત્રુઓને રોકી રાખે જ અને પાસે આવવા દેતો નથી રાષ્ટ્રમાં (વિશં વિશં મુદ્ધાય સં વિશાવિ) પ્રત્યેક માણસને એના ફેળવણી મળવી જોઈએ કે જેથી દરેક માણસ પોતાના જીવન યુદ્ધમાં ખારીથી વિજય મેળવવા સમર્થ બને. (વિજવાય ઘોવં હૃષમલિ) માણસ વિજયનો અર્થ આનંદથી પોકારે અને કદી નિરાશાના કાલમાં ન ફસે. આ ઉત્સાદ (વિજેષ કલ્) વિજય પ્રાપ્ત કરનારો છે. ઇન્દ્રદિ દેવેએ જે વિજય મેળવ્યો તે આજ ઉત્સાદશક્તિના બળના કારણે મેળવ્યો. એક વખત મનમાં જે માણસ પૂર્ણ નિશ્ચયી બને છે તે પછી જીવતા પણ રહેતો નથી, એટલે જીવન પણ ઉત્સાદના આસરે રહે છે. તેથી અમારા મનનો સ્વામી (મસાકાં અગ્નિવાઃ) આ ઉત્સાદ બને અને અમારા મનમાં કદી ઉત્સાદહીનતા ન આવે આ ઉત્સાદ એવો છે કે જેની (સદ્-મૂલ) સાથે બળ ઉત્પન્ન થતું છે. એટલે જ્યાં ઉત્સાદ ઉત્પન્ન થશે ત્યાં બળ જરૂર ઉત્પન્ન થશે જ. માટે દરેક માણસે મનમાં ઉત્સાદ રિપર રાખવો અને નિરાશાના વિચાર કદી મનમાં આવવા દેવા નહિ. આજ ઉત્સાદથી બધા પ્રકારનું ધન મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શત્રુને પરાજિત કરે ॥ અને વિજયી થઈ આ લોકમાં અને પાસેનાં માર્ગ આનંદથી વિચરે છે.

વાયકોએ આપા વિચારો સાથે આ સૂક્તનું મનન કરી શોધ બોધ પ્રાપ્ત કરવો

ઉત્સાહ

કાંડે ૪, સૂકેત ૩૨

(ક્રતિ:- પ્રજ્ઞા, સ્ફુર્દ્ધ: । દેવતા- મન્યુ: ।)

યસ્તે મન્યોઽવિધદ્વજ સાયક સહ ઓજઃ પુષ્પતિ વિશ્વમાનુષક ।

સાહ્યામ દાસમાયં ત્વયા યુજા વયં સહસ્કૃતેન સહસા સહસ્વતા

॥ ૧ ॥

મન્યુરિન્દ્રો મન્યુરેવાસ દેવો મન્યુર્હોતા વરુણો જાતવેદાઃ ।

મન્યુર્વિશં દૈહતે માનુષીર્પાઃ પાહિ નૌં મન્યો તપસા સજોષાઃ

॥ ૨ ॥

અમીંહિ મન્યો ત્વસસ્તર્વાયાન્તપસા યુજા વિ જૈહિ શુશ્રૂન્ ।

અમિત્રહા વૃત્રહા દંસ્પુહા ચ વિશ્વા વસૂન્યા મરા ત્વં નંઃ

॥ ૩ ॥

ત્વં હિ મન્યો અમિમૂત્યોજાઃ સ્વયંભૂમામૌ અમિમાતિપાહઃ ।

વિશ્વચર્ષણિઃ સહુરિઃ સદીયાન્સાસ્વોજઃ પૂર્તનાસુ વેહિ

॥ ૪ ॥

અર્થ— હે (વજ સાયક મન્યો) શશાન્નુકત ઉત્સાહ ! (યઃ તે અવિધત) જે તારું સેવન કરે છે તે (વિશ્વં સહ. ઓજઃ) સર્વ બળ અને સામર્થ્યને (માનુષક પુષ્પતિ) નિરંતર પ્રદ કરે છે (સહસ્કૃતેન સહસ્વતા) બળને વધારનાર અને ત્રિશ્રી (ત્વયા યુજા) તારા જેવા સહાયકની સાથે (વયં દાસં આયં સાહ્યામ) અમે શત્રુને અને આર્યોને પોતાના વશ કરીશું. [૧]

(મન્યુઃ દ્વંદ્વઃ) ઉત્સાહ જ દ્વંદ્વ છે, (મન્યુઃ યઃ દેવઃ આસ) ઉત્સાહ જ દેવ છે, (મન્યુઃ હોતા વરુણઃ જાત-વેદાઃ) ઉત્સાહ જ દેવનકેતા, વરુણ અને જાતવેદ અસિ છે. તે (મન્યુઃ) ઉત્સાહ છે કે જેની (યાઃ માનુષીઃ વિશ્વાઃ દૈહતે) જે માનવ પ્રજાઓ છે તે બધી પ્રશંસા કરે છે હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (સજોષાઃ તપસા નઃ પાહિ) મીનિધી યુક્ત થઇ તું તપ વડે અપાર રક્ષણ કર. [૨]

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (ત્વસઃ તર્વાયાન્ અમીંહિ) મહાનર્મા મહાન શક્તિવાળો તું અહીં આવ. (તપસા યુજા શુશ્રૂન્ વિજૈહિ) પોતાના તપના સામર્થ્યથી યુક્ત બની શત્રુઓનો નાશ કર. (અમિત્રહા, વૃત્રહા, દંસ્પુહા ત્વં) શત્રુઓનો નાશક, અપશુ કરનારાઓનો નાશક અને ક્રાકુઓનો નાશક તું (નઃ વિશ્વા વસૂનિ આ મરા) અપારા આટો બધા ધનો ભરી દે. [૩]

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (ત્વં હિ અમિમૂતિ-ઓજાઃ) તું જ ત્રિશ્રી બળથી યુક્ત, (સ્વયં-ભૂઃ મામઃ) પોતાની શક્તિથી વધનાર, તેજસ્વી, (અમિમાતિ-પાહઃ) શત્રુઓનો પરાજય કરનાર, (વિશ્વચર્ષણિઃ સહુરિઃ) બધાને નિરીક્ષક, સમર્થ (સદીયાન્) અને બલિષ્ઠ યા. તું (પૂર્તનાસુ અસ્માસુ ઓજઃ વેહિ) યુદ્ધમાં અપારી અંદર શક્તિ રચાવન કર. [૪]

ભાવાર્થ— જેની પાસે ઉત્સાહ હોય છે, તેને બધી ભત્તું બળ અને શસ્ત્રાસુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દરેક પ્રકારના શત્રુને વશ કરી શકે છે. (૧)

૭૬, વરુણ, અસિ વગેરે બધા દેવતાઓ આ ઉત્સાહના કારણે જ મોટા શક્તિશાળી થયા છે. મનુષ્યો પણ આ ઉત્સાહની પ્રશંસા કરે છે, કારણ કે આ ઉત્સાહ પોતાની શક્તિથી બધાને બચાવે છે. (૨)

ઉત્સાહથી બળ વધે છે અને શત્રુઓ પરાજય પામે છે, કાંક, ચોર-લુદ્ધારાઓ, દુષ્ટ, દુર્જનોને દૂર કરી શકાય છે અને બધા પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૩)

ઉત્સાહથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે, શત્રુઓનો પરાજય થાય છે, પોતાનું સામર્થ્ય વધે છે, તેજસ્વીતા પ્રસરે છે અને દરેક પ્રકારનું બળ વધે છે તે ઉત્સાહનું બળ શુદ્ધતા વળતે અમને પ્રાપ્ત થાય (૪)

અમાગઃ સન્નપ પરંતો અસ્મિ તવ કૃત્વા તવિપર્સ્ય પ્રચેતઃ ।

તં ત્વાં મન્યો અકૃતુર્જિહ્વાદાં સ્વા તન્નર્મલદાવાં નૃં પદિં

॥ ૫ ॥

અર્થ તં અસ્મ્યુર્પ નૃં પદ્યર્વાદ્ પ્રતીચીનાઃ સંદુરે વિશ્વદાવનૃં ।

॥ ૬ ॥

મન્યોં વચ્ચિન્નમિ નૃં આ વંદ્યસ્વ દનાં વૃદ્ધસ્વ દસ્યુર્લુત વૅધ્યાપઃ

અભિ પ્રેદિં દક્ષિણતો મંત્રા નોડધાં વૃત્તારિં જહ્નનાં મુરિં ।

॥ ૭ ॥

જહ્નોમિં તે ધર્મં મન્યો અર્ધમુમાર્ષુપાંશુ પ્રયમા પિવાન

અર્થ— હે (પ્રચેતઃ મન્યો) જાનવાન ઉત્સાહ ! હું (તવ તવિપર્સ્ય અમાગઃ સન્) તારા બળને ભાગ ન પ્રાપ્ત કરવાના કારણે (કૃત્વા મવ પરંતઃ અસ્મિ) કર્મશક્તિથી દૂર થયો છું. આ (અકૃતુર્ અહં ત્વાં જિહ્વાદ) કર્મહીન જેવો થઈ હું તારી પાસે પ્રાપ્ત થયો છું. આટલું (નૃં સ્વા તન્નૃં) ચલદાવા માં હરિ (અમને પોતાના શરીરના બળનું દાન કરતો હું પ્રાપ્ત થા. [૫]

હે (સદુરે) સામર્થ્યવાન ! હે (વિશ્વદાવનૃં) સર્વરૂપ આપનાર ! (અર્થ તે અસ્મિ) આ હું તારો જ છું. (પ્રતીચીનાઃ ના અર્વાદ્ ઉપ પદિં) પ્રત્યક્ષ અમારી પાસે આવ. હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (વચ્ચિન્ન) હે સ્વેધ દારણ કરનાર ! (નૃં અભિ આ વંદ્યસ્વ) અમારી પાસે પ્રાપ્ત થા (આપેઃ વૅધ્યાપ) મિત્રને ઓળખ (લુત દસ્યુર્લુ દનાં) અને અમે શત્રુઓને ખારીએ. [૬]

(અભિ પ્રેદિં) આગળ વધ. (નૃં દક્ષિણતઃ મંત્રા) અમંત્રી જમણી બાજુએ થા, (તે મચના અર્ધ મરજન) તારા મધુર રસને સુખ્ય દારણ કરનારાં (જહ્નોમિં) હું રીકાર કર છું. (અર્ધ ઉપાંશુ પ્રયમા પિવાન) અમે બને બધાથી પહેલાં ઓળખતાં તે રસનું પાન કરીએ. [૭]

આવાર્થ— એવી પાસે આ ઉત્સાહ નથી દોતો, તે કર્મશક્તિથી હીન બની ન્યૂં છે. આટલું મનુષ્યે પોતાના મનમાં ઉત્સાહ દારણ કરેલા અને બળવાન બનવું (૫)

ઉત્સાહથી બધા પ્રકારનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્સાહ અમારા મનમાં આવતી રીતર રહે અને તેની સહાયતાથી અમે મિત્રોને વવારીએ અને શત્રુઓને દૂર કરીએ (૬)

ઉત્સાહ દારણ કરી આગળ વધે શત્રુઓને પરાજિત કરે અને મધુર ભાગ પ્રાપ્ત કરે. (૭)

ઉત્સાહ દારણ કરેલા

આ પહેલાના સૂક્તમાં કરેલું ઉત્સાહનું વર્ણન આ સૂક્તમાં બીજી રીતે કર્યું છે. જે પુરુષમાં ઉત્સાહ હોય તો નથી તે અભાગી હોય છે, એમ આ સૂક્તના અર્થમાં થઈ શકે છે, તે મન અહીં ભેદા જેવો છે—

અમાગઃ સન્નપ પરંતો અસ્મિ તવ કૃત્વા તવિપર્સ્ય । (મં. ૫)

ઉત્સાહના બળને ભાગ પ્રાપ્ત ન થવાના કારણે હું કર્મશક્તિથી દૂર થયો છું અને અભાગી મન્યો છું. ઉત્સાહહીન થવાથી જે મેં હું નુકસાન થાય છે તે આ છે. ઉત્સાહ ઓછો થતાં જ નાજ ઓછું થય છે, નાજ ઓછું થતાં પુરુષાર્થશક્તિ ઓછી થાય છે, પુરુષાર્થ ઓછો થવાથી ભાગ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી રીતે ઉત્સાહહીન બાહુસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

પણ જે સમયે મનમાં ઉત્સાહ પડી જાય છે, તે વખતે તે ઉત્સાહી બાહુસ (સ્વયમ્) પોતે પોતાના અવ્યયનું સાધન કરવા હાથે છે, પોતે પ્રયત્ન કરવાના કારણે (આમાઃ) તેજસ્વી બને છે, (અગ્નિમાર્ગિ-સ્વાહ) શત્રુઓને જીતે છે અને (અભિમુતિ મોઝાઃ) નિરોધ સામર્થ્યથી મુક્ત થાય છે. આ સૂક્તમાં વર્ણન કર્યા મુજબથી પણ વધારે તેનું સામર્થ્ય વધી જાય છે. જે બાહુસ અવ્યયન અને નિરોધેય પ્રાપ્ત કરવા કષ્ટ છે, તેણે ઉત્સાહ અવરણ દારણ કરેલા એમ તેનો આશય છે. ઉત્સાહહીન બાહુસ આટલું આ દુનિયામાં કાંઈ રથાન નથી અને ઉત્સાહી પુરુષ આટલું કાંઈ વાત અચકચ

નથી વાયકોએ આ ખ્યાનમાં રાખી મનમાં ઉત્સાહ રાશરવો અને પુરુષાર્થ પ્રવર્ત કરી બધા પ્રકારનું યશ પ્રાપ્ત કરવું અને હહ-પરલોહમાં આદર્શ પુરુષ બનવું

ઉત્સાહ મનમાં રહે છે, એ ઇદ્રનો સ્વભાવ ધર્મ છે વેદના ઇદ્ર સૂકતોમાં ઉત્સાહ વધારતા રૂ વર્ણન છે જે માણસો પોતાનામાં ઉત્સાહ વધારવા ઇદ્ર છે તેમણે ઇદ્ર સૂકતો વાંચી તેમનું મનન કરવું તેના ઉત્સાહના કારણે ઇદ્ર ન થાકતાં શત્રુનો પરાજય કરે છે, આ તેના ઉત્સાહના કારણે છે આ સૂકતમાં પણ એજ અર્થનો એક મંત્ર છે, જેમાં કહ્યું છે કે ' આ ઉત્સાહના કારણે ઇદ્ર પ્રભાવશાળી બન્યો છે માટે વાયકો ઇદ્રના સૂકન મનનપૂર્વક જોશે તો તેમને ખમર પડશે કે ઉત્સાહ શી વસ્તુ છે અને તે શું કરી શકે છે ઉત્સાહ વધારવા માટે ઉત્સાહી પુરુષોને સહવસ કરવો જોઈએ ઉત્સાહી મથ વાંચતાં જોઈએ અને કોઇ વખતે નિરૂત્સાહનો વિચાર મનમાં આવે તો તેને દૂર કરી તે ઠેકાણે ઉત્સાહને વિચાર સ્થિર કરવો જોઈએ જરાપણ નિરૂત્સાહ મનમાં ઉત્પન્ન થય તો દૂંક સમયમાં તે હઠ બની વધી જાય છે અને મનને મનોન કરે છે માટે ઉત્તિની ઇચ્છા કરનારા પુરુષોએ આ રીતે પોતાના મનનું રક્ષણ કરવું ચોખ્ખું છે

નિર્ભયજીવન

કાંડ ૨, સૂકત ૧૫

(ઋષિ - મૃગા । દેવતા - પ્રાણ, અવાન, ભાણુ ।)

યથા દ્યૌઃ પૃથિવી ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૧ ॥
यथाहंश्च રાત્રી ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૨ ॥
यथा सूर्यश्च ચન્દ્રશ્ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૩ ॥
यथा ब्रह्म च હજ્જ ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૪ ॥
यथा सत्यं ચાનૃતં ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૫ ॥
यथा भूतं ચ મવ્ય ચ ન વિમીતો ન રિષ્યતઃ ।	एवा मे प्राण मा विभेः	॥ ૬ ॥

અર્થ— (યથા દ્યૌઃ ચ પૃથિવી ચ) જે પ્રકારે દ્યૌઃ અને પૃથ્વી (ન વિમીત) ગણના નથી તેથી (ન રિષ્યત) નષ્ટ થતાં નથી, (એવા) તેમજ (મે પ્રાણ) હે મારા પ્રણી (મા વિમ) તું ગણરાતો નહિ (૧) જે પ્રકારે (યથા હંશ્ચ રાત્રી ચ) વિમ અને રાત ડરતાં નથી તેથી તેમનો નિઃશય થતો નથી. (૨) જે પ્રકારે સૂર્ય અને ચંદ્રમા. (૩) બ્રહ્મ અને હજ્જ. (૪) સત્ય અને અનૃત. (૫) ભૂત અને અવિદ્ય કરતાં નથી તેથી તે વિનાશ પામતાં નથી, તેજ પ્રકારે હે મારા પ્રણી તું ડરતો નહિ [૬]

ભાષાંત્ર — દ્યૌઃ, પૃથ્વી, દિવસ અને રાત્રી સૂર્ય-ચંદ્ર બ્રહ્મ અને હજ્જ, જ્ઞાની શર સત્ય અને અનૃત, ભૂત અને ભવિષ્ય વગેરે બધા કોઈથી ડરતા નથી તેથી વિનાશ પામતા નથી તેથી શોધ અને કે જે નિર્ભયજીવન રહેવાથી વિનાશથી બચવાનો સમય છે તેથી હે પ્રાણ તુ આ રીતેના નિર્ભયજીવન માટે રહે અને અપમૃત્યુ બધ દૂર કર (૧-૬)

નિર્ભયજીવન

નિર્ભયતાથી અમરવૃક્ષ

‘ને’ ડગા નથી, નિર્ભયતાથી પોતાનું કાવું કરે છે તે નાસને પ્રાપ્ત થતા નથી. ‘એવો આ શ્રુતનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. ઉશદરખાય’ વૈા, પ્રધિતી, દિવસ-રાત, સુરજ-ચંદ્રમા એમના તાપો સકલમાં આપ્યાં છે. દિવસ અને રાત્રી તેમજ સુરજ અને ચંદ્રમા કોઈનું કાવું ન ગમતાં નિઃપ્રકાશનપણે પોતાના કાળોં કમોં કરે છે સમય થતાં જ ઉમરું વ્યથા આપજનુ વગેરે તેમના બધા કાવોં થયાકમ સામે છે. કોઈની પવોં કરતા નથી, કોઈની સીદારસ સાંભળતા નથી, કોઈની ઉપર કોપ જથવા દયા કરતા નથી, પોતાનું નિમિત્ત યજ્ઞેણ કાવું કરતાં જાય છે. તેથી તે કોઈથી ડરતા નથી અને પરિણામે વિનાશ પામતાં નથી. ખાટે ને અનુપ્પ નિર જની પોતાનું કાવું કરશે તે પણ વિનાશને પ્રાપ્ત નહિ થાય. (૧-૩)

શ્રદ્ધા-દાન

પછી એ યા મંત્રમાં ‘શ્રદ્ધા અને દાન’ નો ઉલ્લેખ છે. તેના અર્થ ‘જ્ઞાન અને શૌર્ય’ છે અથવા શાંતી શ્રાવણ અને ધરતીરક્ષણ એવો પણ છે સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેના ઉદાહરણો સામે રાખી શ્રદ્ધા અને દાનને શક્તિયો કોઇ માણસથી ન ડરતાં પોતાનું કાવું કરીને અમરોં કરતા રહે ને જ કાણે અને શક્તિયોએ ન ડરતાં પોતાના કાવું કરીને કમોં કર્યાં છે તે પોતાના યજ્ઞ પડે આ સમય સુધી જીવતા રહ્યાં છે અને પછી પણ તેઓ માર્ગદર્શક બનશે. એવા બાદશાં શાહજો અને શક્તિયોનું ઉદાહરણ સમુખ રાખી બીજા લોકો પણ બપ ઓડી પોતાની કાવું કરીને તેઓ પછી અમર બનશે જ.

સત્ય અને અનૃત

સત્ય અને અનૃત પણ આ પ્રકારે જ કોઈની કંઈ અપેક્ષા કરતાં નથી, ને સત્ય હોય તેજ સત્ય હોય છે, અને ને અસત્ય હોય તેજ અસત્ય હોય છે કેટલીક વખતે સચાધારી અધિકારી પોતાના અપત્યારના અધિકારના સામર્થ્યના કારણે સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય કરી નાંખે છે; પણ તે વાત દૂર સમયમાં પ્રગટ થઈ જાય છે અને અધિકારી-ઓની પોસ પણ તે સાથે ખુલ્લી પડે છે. ખાટે શક્તિમાન કોઈના દબાવના કારણે કંઈક થઈ જાય તે વાત જુદી પણ અતે સત્ય અને અસત્ય પોતાનું અસદૃશ રૂપ પ્રગટ કરે છે,

તેમ થવા વગર રહેતું નથી. ખાટે દમોદા સત્યપદ્ધતિ અવલંબન કરતું જોઈએ જેથી અનુપ્પ નિર્ભય બની અનૃતપદનો અનિકારી થાય છે.

જૂત અને ભવિષ્ય

હજી મંત્રમાં જૂત અને ભવિષ્ય આ બે કાળો વિશે કહ્યું છે કે તે કોઈથી ડરતા નથી. આ વાત તદ્દન સાચી છે, બધાનું ડરતું વર્તમાન કાળમાં જ હોય છે. ને ડરાવનાર બાદશાહો દના, જેમણે પોતાની તરવારની બીનિથી લોકોને સતાવ્યા દના. તે દરે જૂતકાળમાં મયા છે તેમની ભીતિ હવે રદી નથી અને તે પોતાના અસત્યરૂપે જનતાના સામે ઉભા થઈ મયા છે, સામાન્ય ઇતિહાસતરવનો વિચાર કરતાં, ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધરાવતો માણસ પણ તેમને દોષી ડરવે છે અને તે બધા તેનું કંઈ બચાવી શકતા નથી. કારણ કે તેઓ જૂતકાળમાં દલાઈ મયા તેથી મહાન પ્રતાપી સમ્રાટ પણ જૂતકાળમાં દબી મયા પછી એક માણસી માણસની જેમ અસહાય બને છે, એટલે જૂતકાળનો પ્રભાવ છે. વાચકોએ આ કાળના પ્રભાવને જોવો, સમર્થમાં સમર્થ પણ બનાવે આ જૂતકાળમાં દલાઈ જાય છે, ત્યારે તેનું સામર્થ્ય કશું રહેતું નથી. પરંતુ ને ધર્માત્મા સત્યરૂપ સાધનિક હોય છે તેમની શક્તિ આ જૂતકાળથી વધતી જાય છે. સવજનું પશુંબસ તે સમયે બધાને જ દબાવતું પણ જગતના સમયકંજનું આરિમંત્રસ તે સમયે વિજયી થાય. એટલું જ નહિ પણ આને પણ અનંત લોકોને તે માર્ગદર્શક થઈ રહ્યું છે. આ જૂતકાળનો મહિમા જુઓ જૂતકાળ નિર છે, તેને કોઈની પવોં હોતી નથી તે બધાને તેમના અસત્ય રૂપમાં બધાની સામે ઉભા પાડે છે.

ભવિષ્યકાળ પણ આજ પ્રકારે છે. નજીબાએ ને ભવિષ્યમાં પણ પોતાનો સત્યપદ્ધતિ વિજયી થવાની આશા રહે છે. અધર્મના કાસનની આંદર દબાએલા લોકો ભવિષ્યકાળ તદ્દન જોઈ જીવતા રહે છે. કારણ કે વર્તમાનકાળની ભીતિ ભવિષ્યમાં હોતી નથી, જેમ જૂતકાળની ભીતિ આજે નથી જૂત અને ભવિષ્ય આ બે કાળોને નિર બનવાનું તત્ત્વસાચું છે કે જે તે હવે વાચકો જાણી મયા હશે કેવળ સત્યનો જ જય થાય છે, આ વાત સમજવી અને સત્યના આધારે માણસે પોતાના બ્યવહાર કરવા અને નિર જની કાવુંબનું પાલન કરવું.

અભયવૃત્તિથી જ અમરપદ્ધતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મ સંરક્ષણનું બળ

કાંડ ૨, સૂકત ૧૭

(જાણિ- જાણા : દેવતા- પ્રાણ, અપાન, બાયુ :)

ઓજોઽસ્યોજો મેં દુઃ સ્વાહા ॥ ૧ ॥ સહોઽસિ સહો મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૨ ॥
 ચલંમસિ ચલં મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૩ ॥ આયુરંસ્યાયુર્મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૪ ॥
 શ્રોત્રંમસિ શ્રોત્રં મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૫ ॥ ચક્ષુરંસિ ચક્ષુર્મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૬ ॥
 પરિપાળંમસિ પરિપાળં મે દુઃ સ્વાહા ॥ ૭ ॥

અર્થ— (ઓજઃ સસિ) ટું શારીરિક સામર્થ્ય છે, (મે ઓજઃ દુઃ) અને શરીર સામર્થ્ય આપ (૧) ટું (સહઃ સસિ) સહનશક્તિથી પુકત છે, (મે સહઃ દુઃ) અને સહનશક્તિ આપ (૨) ટું (ચલંમસિ) ચલનશક્તિ છે અને તે જીવનશક્તિ આપ. (૩) ટું (આયુ. સસિ) આયુ એટલે જીવનશક્તિ છે અને તે જીવનશક્તિ આપ. (૪) ટું (શ્રોત્રં) શ્રવણશક્તિ છે, અને શ્રવણશક્તિ આપ. (૫) ટું (ચક્ષુઃ) દર્શનશક્તિ છે અને દર્શનશક્તિ આપ. (૬) ટું (પરિપાળં સસિ) સર્વ પ્રકારનું આત્મરક્ષણ કરવાની શક્તિ છે અને આત્મસંરક્ષણ કરવાની શક્તિ આપ. (સ્વા-હા) હું આત્મસમર્પણ કરું છું [૭]

ભાષા— હે ઇશ્વર ! હું સામર્થ્ય, પ્રશંકા, બળ, જીવન, શ્રવણ, દર્શન અને પરિપાલન એટલી શક્તિઓથી યત્ન કરું, માટે મને તે શક્તિઓનું પ્રદાન કરે (૧-૭)

કપ્પો દૂર કરવાનો ઉપાય

કાંડ ૬, સૂકત ૨૫

(જાણિ- શુભઃશોષ : દેવતા- મન્વોક્તા :)

પશ્વં ચ યાઃ પશ્ચાશ્વં સંયન્તિ મન્યા અમિ । દ્રવસ્તાઃ સર્વા નદયન્તુ વાકા અપચિતામિવ ॥ ૧ ॥
 સસ્રં ચ યાઃ સસ્રતિથં સંયન્તિ પ્રૈથ્યા અમિ । દ્રવસ્તાઃ સર્વા નદયન્તુ વાકા અપચિતામિવ ॥ ૨ ॥
 નવં ચ યા નવતિથં સંયન્તિ સ્કન્ધ્યા અમિ । દ્રવસ્તાઃ સર્વા નદયન્તુ વાકા અપચિતામિવ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (પશ્વં ચ યા. પશ્ચાશ્વં ચ) પશ્ય અને પચાસ ને પીગ્રઓ (મન્યાઃ અમિ સંયન્તિ) ગણના બાગમાં હોય છે, (સસ્રં ચ યા સસ્રતિઃ ચ) સાત અને સીતર ને પીગ્રઓ (પ્રૈથ્યાઃ અમિ સંયન્તિ) કંઠના બાગમાં હોય છે, તેમજ (નવં ચ યા નવતિઃ ચ) નવ અને નેતુ ને પીગ્રઓ (સ્કન્ધ્યાઃ અમિ સંયન્તિ) ખભા ઉપર હોય છે (દ્રવઃ તા સર્વા) અદીથી તે અધી પીગ્રઓ (નદયન્તુ) નદી થઈ જાય. (અપચિતાં વાકાઃ દ્રવ) ને પ્રકારે પૂજનીય સન્નિવેશની સામે સાધારણ લોકોનું વચન નદી થાય છે. [૧-૩]

મનુષ્ય શુદ્ધ અને અને તોતાની શુદ્ધતાથી પોતાના કપ્પો, આપતિઓ, દુઃખો દૂર કરે. ને પ્રકારે યાત્રીની સામે મુખનું વક્રવત્ત આસતું નથી, તે પ્રકારે પવિત્ર માણસની પાસે રોગ અને દુઃખ ઉભા રહેતા નથી.

અદ્રોહનો માર્ગ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૭

(કપિ- ભવર્ષા । દેવતા- સોમ, વિશેદેવા)

येन सोमादितिः पथा मित्रा वा यन्त्यद्दृढः । तेन नोऽवसा गदि ॥ १ ॥
 येन सोम साहन्त्यासुराग्रन्थयासि नः । तेना नो अर्थि वोचत ॥ २ ॥
 येन देवा असुराणामोर्जास्यवृणीषम् । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥

અર્થ— હે (સોમ) શાંતદેવ । (યેન પથા અદિતિઃ) જે માર્ગથી આ પૃથિવી (યા મિત્રાઃ અમુદ્દૃઢઃ યન્તિ) અથવા સુધં વગેરે દેવો પરસ્પર દ્રોહ ન કરતાં આવે છે, (તેન અવસા ન કાગદિ) તે રસ્તે પોતાના રક્ષણ સાથે અમને પ્રાપ્ત થા [૧]

હે (સાહન્ય સોમ) વિજ્યા સુક્રિથી સુકત સોમ । (યેન અસુરાન્ નઃ રન્થયાસિ) જેથી અસુરોને અમારા મારે તું નષ્ટ કરે છે, (તેન ન અર્થિ વોચત) તે સમિત સાથે અમને આશીર્વાદ આપ [૨]

હે (દેવા) દેવો ! તમે (યેન અસુરાણાં ઓર્જાસિ અવૃણીષ્વ) જેથી અસુરાના બળોનું નિવારણ કરો છો, (તેન નઃ શર્મ યચ્છત) તે બળ વડે અમને સુખ આપો [૩]

આર્થના

અદ્રોહનો વિચાર

હે શાંત અને સુખદાયક ઇશ્વર, જે તારા મુનિયમના કારણે સુરજ, ચંદ્રમા બધા વિવિધલોક સોમનંદ એક બીજાની સાથે ન અથડાતાં પોતાના માર્ગથી ભ્રમણ કરતાં કાચું કરી રહ્યા છે, તે બળ અમને આપ તે બળથી સુકત, તે વિચારથી સુકત થઇ અમે એક બીજાની સાથે આપસમાં વિરોધ અથવા લડાઇ કપાં વગર અને પોતાનું સહમળ વધારતા, અમે પોતાનું ઉત્તમ રક્ષણ કરી શકીશું તેથી ' અદ્રોહનો વિચાર ' અમારામાં સ્થિર થઇ જાય.

બળની વૃદ્ધિ

હે ઇશ્વર ! જે બળથી તું અસુરો, રાક્ષસો અને દસ્યુઓને નષ્ટ કરે છે, તે બળનું દાન કરાવના આશીર્વાદ અમને આપ એટલે તે બળ અમને પ્રાપ્ત થાય અને તે બળ પ્રાપ્ત થવાથી અમે પહેલાં કહેલાં શત્રુઓને હાર કરી શકીશું.

હે ઇશ્વર ! જે બળથી શત્રુઓના બળોને રોકી શકાય છે, તે બળ અમને પ્રાપ્ત થાય અને તે દારૂ અમને સુખ પ્રાપ્ત થાય.

ત્રણ ઉપદેશ

આ સૂક્તમાં = (૧) આપસમાં અદ્રોહનો બંધાર કરવો, (૨) પોતાનું બળ વધારવું અને (૩) શત્રુઓના બળોને રોકવું અથવા પોતાનું બળ તેમનાથી પ્રમાવશાળી કરવું ' આ ત્રણ ઉપદેશ છે તેથી નિ સંશય સુખ પ્રાપ્ત થઇ શકો છો. આ સૂક્તમાં આ બળોની પ્રાપ્તિ ઇશ્વરને કરી છે, તે કારણે આ ઉત્તમ પ્રાપ્તિના સૂક્ત ૧૧ તેમાં બળવાચક બે શબ્દો છે, ' સહઃ અને ઓર્જા ' તેમાં ' સહઃ ' શબ્દ આત્મિક અને આત્મિકબળનો ભોધક અને ' ઓર્જા ' શબ્દ શારીરિક અથવા પાશવીબળનો વાચક છે એટલે આપણું સર્વ પ્રકારનું બળ વધે, એવો આ પ્રાપ્તિનો ભાગ છે.

સત્યનો વિજય

કાંડ ૫, સૂકત ૧૫

(અર્થ:- વિશ્વામિત્ર: । દેવતા- વનસ્પતિ: ।)

एकां च मे दशं च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ १ ॥
द्वे च मे विंशतिश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ २ ॥
तिस्रश्च मे त्रिंशश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ३ ॥
चतस्रश्च मे चत्वारिंशश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ४ ॥
पञ्च च मे पञ्चाशश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ५ ॥
षट् च मे षष्टिश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ६ ॥
सप्त च मे सप्ततिश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ७ ॥
अष्ट च मेऽशीतिश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ८ ॥
नव च मे नवतिश्च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ९ ॥
दश च मे शतं च मेऽपवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ १० ॥
शतं च मे सहस्रं चापवृत्तारं ओषधे । ऋतं जातु ऋतावरि मधु मे मधुला करः ।	॥ ११ ॥

અર્થ— હે (ઋતાવરિ ઋતજાતે ઓષધે) સત્યપાલક અને સત્યથી ઉત્પન્ન ઔષધિ । ૧ (મધુલા) મધુરતા ઉત્પન્ન કરનારી યષ્ઠ (મે મધુકર:) મારા માટે બધે જ મધુરતા કર. (મે એકા ચ દશ ચ અપવૃત્તાર:) મારા માટે એક અથવા દસ નિંદકો બધે હોય. તેજ પ્રકારે (દ્વે વિંશતિ: ચ) બે અને વીસ, (તિસ્ર: ત્રિંશત્ ચ) ત્રણ અને તીસ, (ચતસ્ર ચત્વારિંશત્ ચ) ચાર અને આવીસ, (પંચ પંચાશત્) પાંચ અને પચાસ, (ષટ્ ષાષ્ટિ: ચ) ૬ અને સાઠ, (સપ્ત સપ્તતિ ચ) સાત અને સત્તર, (અષ્ટ અશીતિ: ચ) આઠ અને એસી, (નવ નવતિ: ચ) નવ અને નેવું, (દશ દશત્ ચ) દસ અને સો, (શતં સહસ્રં ચ) સો અને હજાર (અપ વૃત્તાર:) નિંદકો બધે ઉભા હોય અને અને પ્રતિબંધ કરવાનો પ્રયત્ન બધે કરે, હું સત્યમાર્ગથી જ તેમનો પ્રતિકાર કરીશ. તેથી બધે જ મારા માટે મધુરતા પ્રસરે. [૧-૧૧]

સત્યથી યશ

આ સૂકતમાં ઋતાવરિ ઋતજાતિ ઔષધિનું નામ છે. આ કંઈ ઔષધિ નથી તે ખબર નથી. પરંતુ અમને તો આ સૂકતમાં એમ જણાય છે કે અહીં કોઈ ઔષધિપ્રયોગ કહેવાનો નથી પરંતુ જે નિંદકો, શત્રુઓ છે તેમને સત્યપાલન અને સત્યવ્યવહાર વડે જ સરળ બનાવવા અને સત્યનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવું એ બતાવ્યું છે. સત્યપાલન કરનારાઓ માટે ખીજ જ દિશાઓ મધુરતાપુષ્પ તથા જળ છે, એટલે તેના માટે કોઈ વિરોધી રહેતું નથી. સત્યપાલન કરનારો માણસ શત્રુરહિત બની જાય છે, માને ‘ સત્યપાલનનું પ્રાણ ’ જ બધા હેતોને ધોનારી રોષધી અથવા ઔષધિ છે. આ સૂકતમાં કહેવી સંખ્યાઓનો કાવ્ય બ્યાનમાં આવતો નથી.

સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૪, સુક્રત ૩૬

(કવિઃ- અવિરા । દેવતાઃ- નાના દેવતાઃ, ધનતાઃ ।)

પૃથિવ્યામપ્રયે સમનમન્ત્સ આપ્નોત્ । યયાં પૃથિવ્યામપ્રયે સમનમન્ત્રેવા મહા સુનમઃ સ નમન્તુ ॥ ૧ ॥

પૃથિવી ધેનુસ્તસ્યા અપિર્વત્સઃ । સા મેડમિનાં વૃત્સેનેપમૂર્જે કાર્મ દુહામ્ ।

આપુઃ પ્રથમં પ્રજાં પોર્વે રયિં સ્વાહાં

॥ ૨ ॥

અન્તરિક્ષે વાયવે સમનમન્ત્સ આપ્નોત્

યયાન્તરિક્ષે વાયવે સમનમન્ત્રેવા મહા સુનમઃ સ નમન્તુ

॥ ૩ ॥

અન્તરિક્ષં ધેનુસ્તસ્યા વાયુર્વત્સઃ । સા મે વાયુનાં વૃત્સેનેપમૂર્જે કાર્મ દુહામ્ ।

આપુઃ પ્રથમં પ્રજાં પોર્વે રયિં સ્વાહાં

॥ ૪ ॥

દિવ્યાદિત્યાય સમનમન્ત્સ આપ્નોત્ ।

યયાં દિવ્યાદિત્યાય સમનમન્ત્રેવા મહા સુનમઃ સ નમન્તુ

॥ ૫ ॥

અર્થ— (પૃથિવ્યા અપ્રયે સમનમન્) પૃથ્વી ઉપર અગ્નિની સામે નખી જાય છે, (સા આપ્નોત્) તે સમૃદ્ધ થયે છે (યયાં પૃથિવ્યા અપ્રયે સમનમન્) જે પ્રકારે પૃથ્વી ઉપર અગ્નિની સામે નખે જાય છે, (યય મહા સનમઃ સ નમન્તુ) એ ધુન-અ મારી સન્માન આપવા આવેલા લોકો નખે જાય. [૧]

(પૃથિવી ધેનુ) અગ્નિ ધેનુ છે, (તસ્યા- અગ્નિ વત્સ) અગ્નિ તેનો વાહરૂડો છે. (સા અગ્નિના વાત્સેન) તે અગ્નિ અગ્નિરૂપ વાહરૂડો સાથે (દવં ઝર્જે કાર્મ દુહાં) અન્ન અને બળ મેળવી અનુસાર આપે અને (પ્રથમં આપુ) ઉત્તમ શ્રવન તેમજ (પ્રજાં પોર્વે રયિં) સ તાન, પુષ્ટિ અને ધન આપે (સ્વાહા) હું સમર્પણ કરું છું [૨]

(અન્તરિક્ષે વાયવે સમનમન્) અન્તરિક્ષમાં વાયુની સામે બધા નખે જાય છે. (સા આપ્નોત્) તે સમૃદ્ધ થયે છે (યયાં અન્તરિક્ષે વાયવે સમનમન્) જે પ્રકારે અન્તરિક્ષમાં વાયુની સામે બધા નખે જાય છે, (યય મહા સનમઃ સ નમન્તુ) તે જ પ્રકારે મારી સામે સન્માન આપવા આવેલા લોકો નખે જાય. [૩]

(અન્તરિક્ષ ધેનુ) અન્તરિક્ષ ધેનુ છે, (તસ્યા વાયુ વત્સ) તેનો વાહરૂડો વાયુ છે (સા વાયુના વાત્સેન) તે અન્તરિક્ષરૂપી વાયુ વાયુરૂપી વાહરૂડો સાથે (દવં ઝર્જે કાર્મ દુહાં) અન્ન અને બળ પ્રેરું આપે અને (પ્રથમં આપુ) ઉત્તમ દીર્ઘશ્રવન (પ્રજાં પોર્વે રયિં) સ તાન પુષ્ટિ અને ધન પ્રદાન કરે (સ્વાહા) હું આત્મસમર્પણ કરું છું [૪]

(દિવિ આદિત્યાય સમનમન્) ઘસેલમાં સૂરજની સામે બધા નખે જાય છે, (સા આપ્નોત્) તે સમૃદ્ધ થયે છે (યયાં દિવિ આદિત્યાય સમનમન્) જે પ્રકારે સૂર્યનાં આદિત્યની સામે બધા નખે જાય છે, (યય મહા સનમઃ સ નમન્તુ) તે પ્રકારે મારી સામે સન્માન આપવા આવેલા બધા લોકો નખે જાય [૫]

ભાષા-અર્થ— પૃથ્વી ઉપર અગ્નિને સન્માન મળે છે કારણ કે તે તેજસ્વી છે, જે પ્રકારે પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ સન્માનિત થાય છે, તે જ પ્રકારે હું તેજસ્વી બની અહીં સન્માનિત થાય (૧)

પૃથ્વીરૂપી વાયુનો અગ્નિ વાહરૂડો છે, તેની શક્તિથી અને બળ, બળ, દીર્ઘાયુ, સતત, પુષ્ટિ અને ધન પ્રાપ્ત થાય (૨) અન્તરિક્ષમાં વાયુનો સન્માન થાય છે, કારણ કે તેમાં બળ વધેલું છે બળ વધવાથી જેમ વાયુનો સન્માન થાય છે, તે જ પ્રકારે બળના કારણે મારો વાયુ સન્માન થાય (૩)

અન્તરિક્ષ રૂપી વાયુનો વાયુ વાહરૂડો છે તેની શક્તિથી અને બળ, બળ, દીર્ઘાયુ સતત, પુષ્ટિ અને ધન પ્રાપ્ત થાય (૪)

ઘસેલમાં સૂર્યનો સન્માન થાય છે, કારણ કે તે ઘસેલ પ્રકાશમાન છે પ્રકાશિત હોવાથી જેમ સૂર્યનો સન્માન થાય છે, તે પ્રકારે તેજસ્વીતાના કારણે મારો સન્માન થાય (૫)

દ્યૌર્ધેનુસ્તસ્પાં આદિત્યો વત્સઃ । સા મં આદિત્યેન વત્સેનેપમૂર્જં કામં દુહામ્ ।

આયુઃ પ્રથમં પ્રજાં પોષં રયિં સ્વાહાં

॥ ૬ ॥

દિશુ ચન્દ્રાય સમનમન્તસ ઓર્ધોત્તિ ।

યથા દિશુ ચન્દ્રાય સમનમન્તેવા મહ્યં સનમઃ સં નમન્તુ

॥ ૭ ॥

દિશો ધેનવસ્તાસાં ચન્દ્રો વત્સઃ । તા મં ચન્દ્રેણ વત્સેનેપમૂર્જં કામં દુહામ્ ।

આયુઃ પ્રથમં પ્રજાં પોષં રયિં સ્વાહાં

॥ ૮ ॥

અમાવશિશ્વરતિ પ્રવિષ્ટ ક્ષપીનાં પુત્રો અમિશસ્તિપા ડં ।

નમસ્કારેણ નમસા તે જુહોમિ મા દેવાનાં મિથુયા કર્મ માગમ્

॥ ૯ ॥

અર્થ— (દ્યૌઃ ધેનુઃ) ધુસેક ધેનુ છે (તસ્યાઃ આદિત્યો વત્સઃ) તેનો સરખ વાહરડો છે. (સા મે આદિત્યેન વત્સેન) તે મને સરખરૂપી વાહરડાથી (દ્યૌં ડર્જં કામં દુહાં) અન્ન અને બળ પુરતું આપે અને (પ્રથમં આયુઃ) ઉત્તમ દીર્ઘજીવન તેમજ (પ્રજાં પોષં રયિં સ) સંતાન, પ્રુષ્ઠિ અને ધન આપે. (સ્વાહા) હું આત્મસમર્પણ કરું છું. [૬]

(વિશ્વ ચન્દ્રાય સમનમન્) બધી દિશાઓમાં ચંદ્રની સામે નમ્ર થાય છે, (સ આર્ધોત્તિ) તે સમૃદ્ધ થયે. છે. (યથા વિશ્વ ચન્દ્રાય સમનમન્) જેમ દિશાઓમાં ચંદ્રમાની સામે નમ્ર બને છે (યથ મહ્યં સનમઃ સં નમન્તુ) તે મુજબ મને સંતાન આપવા આવેલા બધા લોકો મારી સામે નમ્ર થાય. [૭]

(દિશઃ ધેનવઃ) દિશાઓ ગાયો છે (તાસાં ચન્દ્રો વત્સઃ) તેમનો વાહરડો ચંદ્ર છે. (તા મે ચન્દ્રેણ વત્સેન) તે મને ચંદ્રરૂપી વાહરડાથી (દ્યૌં ડર્જં કામં દુહાં) પુરતા પ્રમાણમાં અન્ન અને બળ આપે તેમજ (પ્રથમં આયુઃ) ઉત્તમ દીર્ઘજીવન તેમજ (પ્રજાં પોષં રયિં) સંતાન, પ્રુષ્ઠિ અને ધન ભરપૂર આપે. (સ્વાહા) હું આત્મસમર્પણ કરું છું. [૮]

(અમૌ અશિઃ પ્રવિષ્ટઃ ચરતિ) વિશાળ પરમાત્માત્મિમાં જીવાત્મારૂપી અશિ પ્રવિષ્ટ થઈ ચાલે છે. તે (ક્ષપીનાં પુત્રાઃ) ઇન્દ્રિયોને પવિત્ર કરનારો ॥ અને (અમિશસ્તિ-વા ડં) વિનાશભાથી બચાવનારો પથ છે. (તે નમસા નમસ્કારેણ જુહોમિ) તને હું નમ્ર નમસ્કારોથી આત્માર્પણ કરું છું. (દેવાનાં મામં મિથુયા મા કર્મ) દેવોના સેવનીય ભાગને મિથ્યાચારથી કાઢ ન તૈયાર કરે. [૯]

ભાવાર્થ— ધુસેકરૂપી ધેનુનો સર્થ વાહરડો છે તેની સંક્રિયી મને અન્ન, બળ, દીર્ઘજીવન, સંતાન, પ્રુષ્ઠિ અને ધન પ્રાપ્ત થાય. (૬)

દિશાઓમાં ચંદ્રમાનો સંભાન થાય ॥ કારણકે તેમાં શાંતિ વધી ગઈ છે. જે શાંતિના કારણે ચંદ્રમાની પ્રશંસા બધી દિશાઓમાં થાય છે, તે શાંતિના કારણે અશિ પથ સંભાન થાય (૭)

દિશારૂપી ગાયોનો ચંદ્રમા વાહરડો છે તેની સંક્રિયી મને અન્ન, બળ, દીર્ઘજીવન, સંતાન, પ્રુષ્ઠિ અને ધન પ્રાપ્ત થાય (૮) પરમાત્મારૂપી વિશાળ અતિમાં જીવાત્મારૂપી નાનો અતિ પ્રવિષ્ટ થઈ ચાલે છે. આ જીવાત્માનો અતિ ઇન્દ્રિયોની પવિત્રતા કરનારો અને પવનથી બચાવનારો છે. ઇન્દ્રિયરૂપી દેવોનો જે કાર્ય ભાગ છે તે ખોટા બ્યવહારથી દૂષિત ન બને તે માટે આ અતિની નમસ્કાર વડે હું વચાસના કરું છું. (૯)

દ્વદા પૂતં મનસા જાતવેદો વિષાનિ દેવ ધૃત્વનાનિ વિદ્વાન્ ।

ત્વદાસ્માનિ તથા જાતવેદસ્તેમ્યો લુદોમિ સ લેપસ્વ દૃવ્યમ્

॥ ૧૦ ॥

અર્થ — તે (જાતવેદા દેવ) જન્મ થએલા પદાર્થોને જાળવનાર દેવ । તું (વિદ્વાનિ ધૃત્વનાનિ વિદ્વાન્) જન્મ કરોને જાળવનાર છે. તે (જાતવેદા) જાળવનાર । (મનસા દ્વદા પૂતં) દૃવ્યથી અને મનથી પરિવ્રત કરેલ દૃવ્યનીય પદાર્થોને (તથા ત્વદાસ્માનિ) તારા સાત મુખ છે. (તેમ્યા લુદોમિ) તેઓ ખાટે સમર્પણ કરે તું, (ત્વા દૃવ્યં લુપસ્વ) તે દર્શનો તું સ્વીકાર કર, [૧૦]

ભાષા — તે સર્વે ઉપર । તું અમારા બધા કરી જાણે છે. આ આમાના સાત મુખોમાં મન અને હૃદયથી પરિવ્રત કરેલા પદાર્થોનું દર્શન કરે તું, આ અમારું દર્શન તું સ્વીકાર અને અમારો ઉદ્ધાર કર. (૧૦)

સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ

ઉત્તરનો આગ

મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તેનામાં સદૃશ્યોની શક્તિ થાય તેજ થઈ શકે છે. આ સદૃશ્યોની શક્તિ મનુષ્યોમાં કરવાના હેતુથી વેદ અનેક પ્રકારના ઉપાય કર્યા છે, આ ચક્રમાં તેના જ ઉદ્દેશ્યનાર દેવતાઓ વડે સદૃશ્ય વધારવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. દેવતાઓમાં જે શુભો મુખ્ય છે તે શુભો મનુષ્યમાં વધવા નોંધ્યો, આ દેવતાઓના શુભો જુઓ—

લોક	દેવતા	શુભ	મનુષ્યમાં ફળ
પૃથ્વી	અગ્નિ	તેજ, ઉષ્ણતા	કર્મ
અન્તરિક્ષ	વાયુ	બળ, જીવન	પ્રાણ
દ્યૌ	સૂર્ય	પ્રકાશ	દર્શિ
રિશા	ચાન્દ્ર	શાંતિ	મન

લે કે, દેવતા અને શુભો આ છે. દેવતાઓના શુભ અથવા બળ મનુષ્યની અંદર રેલી રીતે દેખાય છે તે પણ આ ઉપરના કોષ ઉપરથી ખતર પડે છે. મનુષ્યનો પ્રભાવ વધવો હોય તો આ શુભોના સત્ત્વની શક્તિ યવાથી તે વધી શકે છે, બીજો કોષ ઉપાય નહીં. પૃથ્વીલોકમાં અગ્નિ તેની ઉષ્ણતા અને તેજસ્વીતા વધવાથી પ્રતિજ્ઞને પ્રાપ્ત થયો છે; તે પોતાની દાઢક શક્તિથી બધાને બાળે છે, તેથી તેનો પ્રભાવ બધાના ઉપર પડ્યો છે જે મનુષ્યને પોતાનો પ્રભાવ વધારવો હોય તો તેણે પણ પોતાની અંદર તેજસ્વીતા વધારવી, તેજસ્વીતા વધારવાથી તેનો સન્માન અવરમ થશે.

તે મુજબ અન્તરિક્ષમાં વાયુનું મદત્ત વિશેષ છે, કારણકે

તે બધાને જીવન, બળ અને મનિ આપે છે. પોતાની અંદર બળ વધારવું અને જીવન ઉત્તમ કરવું એ માણસને થોડા છે. બીજાઓમાં થેનના ઉત્પન્ન કરવી અને બધી દીક્ષાઓ પ્રાપ્ત બની રહેવું. જે માણસ પોતાની શક્તિ આ પ્રકારે વધારે તો અર્થાનિત થશે.

દુષીકમાં સૂરજનો સન્માન થયો મોટો છે, કારણ તેનો પ્રકાશ બધાથી વધારે હોય છે. તેની સાથે બીજા બધા તેજસ્વી પદાર્થો નિસ્તેજ અને છે. તે અંદરથી પ્રકાશવાન થવાના કારણે બધા તેનો સન્માન કરે છે. જે માણસ પોતાની મદત્ત વધારવા છત્તે છે તેણે પોતાની અંદર દિવ્યપ્રકાશ વધારવો અને સર્જન સમાન મદ્દ અને ઉપદ્રહોમાં મુખ્ય બનવું.

તેજ પ્રકારે મદ્દબાની પ્રતિજ્ઞ તેની શક્તિમાં છે. જે મનુષ્યમાં શક્તિ રિધર હોય છે, તેની પ્રતિજ્ઞ બધે છે. આ મુજબ આ દેવતાઓથી મનુષ્ય ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પોતાની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. પોતાના અંદર આ શુભોની શક્તિ કરવી બાજુ ઉત્પત્તિનો માર્ગ છે. આ સદૃશ્યોની શક્તિથી જ અગ્ન, બળ, દીર્ઘાયુષ્ય, સંતતિ, પુષ્ટિ અને ધન જેટલું નોંધ્યો તેટલું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ સર્વ પ્રથમ ઉત્પત્તિ ક્ષત્રીનાર માણસે પોતાની અંદર આ શુભોની શક્તિ કરવી નોંધ્યો. ત્યાર પછી ધન દિક્ક તે આપમેળે જ મળશે.

આ ચક્રમાં પહેલા આઠ મંત્રોમાં આ ઉપદેશ આપ્યો છે. પછીના અને દસમા મંત્રમાં આત્મશુદ્ધિ કરવાનો ઉપદેશ છે. તેનો દ્વય વિચાર કરોએ.

પરમાત્માની ઉપાસના

‘આત્મશુદ્ધિ માટે પરમાત્માની ઉપાસના અત્યંત સહાયક છે. માટે નવમા મંત્રમાં તે ઉપાસના ગતાવી છે—

અગ્નિ અગ્નિશ્ચરતિ પ્રવિષ્ટઃ । (મં. ૬)

‘ખેટા વિશ્વઆપક અગ્નિમાં બીજો નાંખે અગ્નિ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે પોતાના વ્યવહાર કરે છે. આ વાત ઉપાસકાએ મનમાં પ્રધાવી પહેલાં ધારણ કરવી. પરમાત્માનો વિશાળ અગ્નિ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં બળી રહ્યો છે, તેની અંદર આપણે એક તણખો છે, તે પણ તેની સાથે ચમકી રહ્યો છે. આપણી અંદર અને બહાર એમને પણ તે પરમાત્માગ્નિનું તેજ ચમકી રહ્યું છે. જે પ્રકારે અગ્નિમાં તપાવેલું સોનું શુદ્ધ થાય છે તે પ્રકારે પરમાત્મામાં તપનારા છતાંત્મા શુદ્ધ થાય છે. પરમાત્માના પૂર્ણ આધારે હું રહ્યો છું તેથી હું નિર્ભય છું, મને ડરાવનાર કોઈ નથી, એવો વિશ્વાસ આ મંત્રના ઉપાસકના મનમાં સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ આત્મા કેવો છે અને તેના શુભધર્મ કયા છે તેનું વર્ણન અહીં જોવા લાયક છે—

ઋષિર્વાં પુત્રઃ, અમિશસ્તિવા । (મં. ૬)

‘આ આત્મા ઋષિઓનો પુત્ર છે અને વિનાશથી અચાવનારો છે. અનેક ઋષિઓનો મળી આ એકજ પુત્ર છે એટલે અનેક ઋષિઓએ મળી તેની શોધ કરી અને તેનો આલિંગ્ય કર્યો, તેથી તે ઋષિઓનો પુત્ર છે, એમ મનાય છે. એવો તેનો એક અર્થ છે. તેનો બીજો પણ એક અર્થ છે અને તે ખાસ વિચાર કરવા જેવો છે. ઋષિ શબ્દનો બીજો અર્થ ‘હિન્દિયો’ છે. સપ્તઋષિનો અર્થ ‘સાત હિન્દિયો’ છે. આ હિન્દિયરૂપી સપ્તઋષિઓને (પુત્રઃ) નરકમાંથી બચાવનારો આ આત્મા છે, કારણ કે આત્માજ બધાને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જાય અને હીન અવસ્થામાં પડતાથી બચાવે છે. માટે તેની ઉપાસના બધાએ કરવી જોઈએ.

નમસ્કારથી ઉપાસના

આ આત્માની ઉપાસના નમસ્કારથી જે કસય છે. નમ્ર બની, પોતાના મનને નમ્ર કરી, નમસ્કાર દ્વારા પોતાનું મરતક નમાવી એટલે પોતેપોતાને પૂર્ણપણે તેના માટે સમર્પણ કરીને જ પોતાના આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ છુએ—

નમસા નમસ્કારેણ જુહોમિ । (મં. ૬)

*

‘નમ્ર નમસ્કારથી આત્મસમર્પણ કરે છું.’ અહીં ‘જુહોમિ’ શબ્દ સમર્પણના અર્થમાં છે. યજ્ઞમાં હવનનો પણ અર્થ તેવો જ છે. પોતાની વસ્તુનું બીજાના કદવાણ માટે સમર્પણ કરવું તેનું નામ હવન છે. અહીં નમસ્કારથી હવન કરવાનું છે, નમન વડે પોતાનું મરતક નમાવી આત્મ-સમર્પણ કરવાનો ભાવ અહીં છે. આ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ કર્મોમાં ખોટો વ્યવહાર હોવો જોઈએ નહિ. કારણ કે ખોટા વ્યવહારથી બધી ભતની હાનિ થાય છે. તેથી કહ્યું છે—

દેવાનાં માનં મિયુયા મા કર્મ । (મં. ૬)

‘દેવાના માટે કરવાના કાર્યભાગને ખોટા આચરણથી દૂષિત કરતો નહિ.’ આ ઉપદેશ દરેક દેવવિધવક કાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. કેટલાક લોકો બહાર ખતાવતા ખાતર ખોટા આદર્શથી સંધ્યા કરવા બેસે છે, તેમજ અન્ય પ્રકારના ડોંગ-ધતુરા વ્યવહારમાં અચરે છે. પરંતુ તે કોને ફસાવવાનો વિચાર કરે છે? પરમાત્માને ફસાવવું તો અશક્ય છે, કારણ કે તે તો અધું જાયે જ છે, તે સર્વત્ર છે. એટલે એના ધર્મકર્મમાં જેઓ બીજાઓને હેતરવાનો વિચાર કરે છે, તે અંતે પોતે પોતાનેજ ફસાવે છે અને પોતાનુંજ નુકસાન કરી લે છે. એટલે કાંઈએ એવો ખોટો વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. ધર્મર સર્વત્ર છે, તે દરેકનું મન તરત જ જાણી જાય છે, તેનાથી છુપાવો કોઈ કંઈ કરી શકતો નથી. તેથી કહ્યું છે—

વિશ્વાનિ ચયુનાનિ વિદ્વાન્ । (મં. ૧૦)

‘બધા કોને યથાવત જાણનારા ધર્મર છે.’ મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે તે તેજ સમયે પરમેશ્વર જાણી જાય છે. મનુષ્યનું કર્મ શુદ્ધિમાં, મનમાં અથવા હૃદયમાં ગમે ત્યાં હોય, ધર્મર તે તે જ જાણે જાણી જાય છે. માટે એવી સ્થિતિમાં મનુષ્યે ખોટો વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. મનુષ્યને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો હૃદય અને મનથી જેટલા પવિત્ર કર્યો થઈ શકે તેટલા કરવા જોઈએ—

હૃદા મનસા પૂર્ત જુહોમિ । (મં. ૧૦)

‘હૃદયથી અને મનથી જેટલી પવિત્રતા કરી શકાય, તેટલી પવિત્રતાથી પવિત્ર પદાર્થોનું સત્કર્મમાં સમર્પણ કરવું જોઈએ, પવિત્રતાથી ઉન્નતિ અને અભિનવાથી અવનતિ થાય છે, આ ઉન્નતિ અવનતિનો નિવર્તન દરેક મનુષ્યે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો.

સમ મુખી અમિ

આ પરલા પરમાત્મા અને જીવાત્મા આ બે અમિ છે એમ કહ્યું છે અમિ ' સ્તાસ્ત્ય ' એટલે સાત મોહવાળો દેવ છે. બીડી પછી તેની સાથે મુખોનું વર્ણન કર્યું છે, આ આત્મા સાતમુખી છે, આ સાત મુખોથી આપ છે, પાંચ જાનેન્દ્રિય અને મન તથા શુદ્ધિ એ એનાં સાત મુખો છે. શુદ્ધિથી જ્ઞાન, મનથી મનન અને બીજા પાંચ જાનેન્દ્રિયો વડે પાંચ વિષયનું પ્રલય તે કરે છે, માત્ર આ આત્મામાં આ પાંચ પ્રતિબંધન કરી રહ્યા છે, અથવા આ સાત મુખોથી આ આત્મા પોતાનું કલ્પ અધ રહ્યો છે, અથવા પોતાનો ભોગ ભોગી રહ્યો છે આ વિરિધ પ્રકારના કથનનું એક જ તાત્પર્ય છે. તેના સાત મુખોમાં હૃદયમાં અને મનથી પવિત્ર પદાર્થો અર્પણ કરવું જોઈએ—

તપ સત આસ્થાનિ તપ દશ મનસા પૂતં જુહોમિ ।

(મ. ૧૦)

' નારા સાત મુખો છે. તેમાં હૃદય અને મનથી પવિત્ર પદાર્થોનું જ હું સમર્પણ કરું છું ' આ કથો જ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ છે. આત્મશુદ્ધિ માટે તેની અત્યંત આવશ્યકતા છે સાત મુખોમાં પવિત્ર દ્રવ્યનું હવન કરવું જોઈએ. એટલે શુદ્ધિમાં પવિત્ર જ્ઞાન, મનમાં પવિત્ર વિચારો દર્શિમાં પવિત્રરૂપ, કાનમાં પવિત્ર શબ્દ, સુખમાં પવિત્ર અન્ન અને પવિત્ર વાદ્યો, નાકમાં પવિત્ર સુગંધ અને ચર્મમાં પવિત્ર રશ્મિ વિષયક હવન યવું જોઈએ આ પ્રકારે બધા જ પદાર્થો અત્યંત પવિત્ર

રૂપમાં પોતાની અંદર જવા લાગશે તે અંદરનું સંપૂર્ણ વાયુ મંડળ પરિશુદ્ધ થઈ જશે અને આત્મશુદ્ધિ થતી રહેશે. આ પ્રકારે પોતાની શુદ્ધિ થતી રહે તે પોતાના પરિશુદ્ધ આત્માના ઐશ્વર્યનું વર્ણન શું કરવું ? તે આથી શુદ્ધ પવિત્ર બની મુક્ત થઈ પૂર્ણ મહત્ત્વી થશે અને તેને આ સૂક્તમાં કહેવું ઐશ્વર્ય નિઃસ દેહ પ્રાપ્ત થશે માટે ઉદયની ઇચ્છા કરનારા વાચકો આ માર્ગનું અવશ્ય અવલંબન કરવું અને પોતાનો અવગુણ અને નિત્યેશુ પ્રાપ્ત કરવા

તેનાહર

આ સૂક્તમાં ' સ્વાહા ' શબ્દ ધર્મીવાદ આપ્યો છે. ' સ્વાહા ' નો મુ અર્થ શ્રી ? (સ્વ+આ+હા) પોતાનું સમર્પણ એટલે બીજાની હાલમાં અથવા ઉત્તતિ માટે પોતાની શક્તિનું સમર્પણ કરવું. આ ત્યાગ હાવનાથી ઉત્તતિ થાય છે. પોતાની શક્તિનું જનતાના લાભાર્થે, કલ્યાણ માટે સમર્પણ કરવાનો આપ બહો છે સર્વ પ્રકારની ઉત્તતિ માટે આ ત્યાગભાવની અત્યંત આવશ્યકતા છે પૂર્વેકત પવિત્રી-કરમની સાથે રહેનાર આ ત્યાગમાન કણે ઉત્તતિપ્રારંભ છે. વૈયક્તિક અથવા રાષ્ટ્રીય જે કંઈ ઉત્તતિ થવાની છે, તે આ ત્યાગભાવ વધવાથી જ થશે ઉત્તતિનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી તેમાં ' સ્વા-હા ' શબ્દ અનેકવાર એ માટે આપે છે કે વૈદિકધર્મીઓના મન ઉપર આ ત્યાગભાવનો પોતે પરિચુપ્ત થઈ જાય અને તે દ્વારા જો હૃદયોક અને પરલોકમાં પોતાનું પૂર્ણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકે

વિપત્તિઓને હટાવવાનો ઉપાય

કંડ ૨, સૂક્ત ૧૪

(ક્રમે:—વાનવા । દેવતા—શાન્તિમંદેવશ્વ ૧)

નિઃસાર્ણા ઘૃણું ધિપર્ણમેકવાર્ધાં નિષ્વત્સ્વમ્ । સર્વોચ્ચર્ણસ્ય નપ્તયોઃ નાચપામઃ સદાન્વાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (નિઃસાર્ણા) ધરનાર ન હોવું, (ઘૃણું) અપ્રીતિ રહેવું અથવા બીજાને ડરાવવું, (વર્ણપાદા ધિપર્ણ) નિષ્વત્સ્વ એક આપણું કરનારી નિષ્વત્સ્વ શુદ્ધિનો નાશ કરનારી તેમજ (નાચપામઃ સર્વો નપ્તયઃ) કોપના બધા સત્તાનો અને (સ-દાન્વા) આનંદોની રક્ષાસજ્જિઓનો અને (નાચપામ) નાશ કરીએ છીએ. [૧]

વાચક— આસુરી ભાવનાથી પ્રાપ્ત થનારી કેટલીક વિપત્તિઓ છે તેમાં કેટલીક આ છે— [૧] ધરનાર કંઈ ન હોવું, [૨] દુર્મેશ બીજાની ડરા લાગતી અથવા બીજાઓને ડરાવવું, [૩] નિષ્વત્સ્વ કોઈ એક શુદ્ધિ ન હોવી એટલે દુર્મેશ મનમાં રહી રહેવી, [૪] મન હમેશ કોપ યુક્ત રહેવું આ બધી વિપત્તિઓ છે તે પુરુષાર્થથી દૂર કરવી જોઈએ. (૧)

નિર્વો ગોષ્ઠાદ્જામસિ નિરક્ષાભિરૂપાનસાત્ । નિર્વો મગુન્ધા દુહિતરો ગૃહેમ્યશ્વાતયામહે ॥ ૨ ॥
 અસૌ યો અંધરાદ્ ગૃહસ્તત્રં સન્ત્વરાધ્યઃ । તત્ર સેદિન્યુચ્યતુ સર્વાશ્ચ યાતુધાન્યઃ ॥ ૩ ॥
 મૃતપતિર્નિરંજતિન્દ્રશ્વેતઃ સદાન્વાઃ । ગૃહસ્ય બુદ્ધ આસીનાસ્તા દન્દ્રો વજ્રેણાધિં તિષ્ઠતુ ॥ ૪ ॥
 યદિ સ્થ ક્ષેત્રિયાણાં યદિ ત્રા પુરુષેષિતાઃ । યદિ સ્થ દસ્યુમ્યો જ્ઞાતા નશ્યંતેતઃ સદાન્વાઃ ॥ ૫ ॥
 પરિ ધામાન્યાસામાશુર્ગોષ્ઠાભિવાસરન્ । અજૈપં સર્વાનાજીન્વો નશ્યંતેતઃ સદાન્વાઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ— (ઘ ગોષ્ઠાત્ નિ અજામસિ) તમને અમે અમારી ગેશાળામાંથી કાઢી મૂકીએ છીએ, (અક્ષાત્ નિ.) અમારી દૃષ્ટિ બહાર તમને કરીએ છીએ (ઉપાનસાત્ નિ) અનપાનના કેકાણેથી તમને દૂર કરીએ છીએ, (મગુન્ધાઃ) અનિ-) મનના મોહથી તમને દૂર કરીએ છીએ કે (દુહિતરઃ) દૂર રહેના લાયક ! તમને (ગૃહેમ્યઃ) શાસયમામે) ધરાથી દૂર કરીએ છીએ [૨]

(અસૌ ય અંધરાત્ ગૃહઃ) આ જે નીચ કુળ છે (તત્ર અરાધ્યઃ સન્તુ) ત્યાં વિપત્તિઓ રહે, (તત્ર સેદિ) ત્યાં જ કલેશ (નિ ઉચ્યતુ) નિવાસ કરે, (સર્વા યાતુધાન્યઃ) સર્વ દુષ્ટો ત્યાં જ જાય [૩]

(મૃતપતિઃ દન્દ્ર) પ્રમપાલક રાજા (સદાન્વાઃ) હવે નિરંજતુ) રક્ષાથી વૃત્તિઓને અહીંથી દૂર કરે (ગૃહસ્ય બુદ્ધ આસીનાઃ) ધરના મૂળના વાસ્તવ્ય કરનારો દુષ્ટતાઓ (દન્દ્રઃ) વજ્રેણ અધિતિષ્ઠતુ) ધ્રુવ પોતાના વળથી દૂર કરે. [૪]

કે (સ-દાન્વાઃ) આસુરીવૃત્તિના કારણે થનારી પીડાઓ ! (યદિ ક્ષેત્રિયાણા સ્થ) જે તું વશ સભ્યથી રોગથી હેતુપલ થઇ હોય, (યદિ ત્રા પુરુષેષિતા) જે મનુષ્યની પ્રેરણાથી હેતુપલ થઇ હોય, (યદિ દસ્યુમ્ય જ્ઞાતાઃ) જે તું ચોર-લુટારાથી થઇ હોય તો તમે બધી (હવે નશ્યંત) અહીંથી દૂર જાવો [૫]

(આશુ ગાષ્ઠા જ્ઞા) જેમ ઘોડો પોતાના સ્થાનના પહેલો છે, તે પ્રકારે (આસા ધામાનિ પરિ સરન્) આ વિપત્તિઓના મૂળ કારણો ખોળી કાઢી તેમને દૂર કરો (ચ સર્વાન્ આજીન્ અજય) તમારા બધા પુદ્ગલો છતી લીધા છે, જેથી કે (સ-દાન્વા) પીડાઓ ! (હવે નશ્યંત) અહીંથી દૂર થઇ જાવો [૬]

આવાર્થ— જેમ કન્યાઓને વિવાહ કરી ધરથી દૂર કરવામાં આવે છે તે પ્રકારે આ વિપત્તિઓને પણ પોતાની પાસેથી દૂર કરવી જોઈએ ગેશાતામાંથી, ધરામાંથી, પોતાની નજરમાંથી, અજપલ અથવા માઠી, રથ વગેરે સ્થાનોથી તેમજ મનની વૃત્તિથી વિપત્તિઓને દૂર કરવાને પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ (૨)

જે નીચ વૃત્તિપાળઓના થયે છે ત્યાં જ વિપત્તિ, ગાંઠ, તેમજ દુઃક દુઃસ્વારી ખલુ રહે છે (૩)

પ્રમપાલક રાજાને પોતાના શાસન વડે દુષ્ટોને દૂર કરવા કેલેના ધરની અંદર દુષ્ટબાવ આસરો લેવા ત પામે (૪)

આ પીડાઓમાં કેટલીક તો આતુવશિક રોગોથી થનારી પીડાઓ હોય છે કેટલીક તો મનુષ્ય પોતાના ખરાબ અભવાદારના કારણે જોગને છે કેટલીક ચોર, લુટારાઓથી નિમગ્ન થાય છે આ બધી પીડાઓ દૂર કરવી જોઈએ (૫)

જે પ્રકારે ઘોડો પોતાના પગ ઉપાડી મુકામ ઉપર પહોંચી જાય છે, તે પ્રકારે બધી વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ જોઈ તે મૂળ કારણોને પોતાનામાંથી દૂર કરવા જોઈએ જોવા છવનકલકેમાં પોતાનો વિજય નિ સદેહ થાય એવી પોતાની તૈયારી કરવાથી અને દરેક જીવન પુદ્ગલ જાળવ રહી વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં જ આ બધી પીડાઓ દૂર થઇ શકે છે (૬)

વિપત્તિઓને હટાવવાનો ઉપાય

વિપત્તિઓનું સ્વરૂપ

આ સૂક્તમાં અનેક વિપત્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે ક્રમ જુઓ—

૧ નિઃસાલ્પા- સાથા એટલે ધરતાર ન હેવું, રહેવા કોણે ન હેવું, રીયાનિ ખાતે કોઈ સ્થાન ન હોવું (મ ૧)

૨ છુટ્ખુ- હ મેલ બાબત રહેતું, બીજાથી રૂતા રહેતું, અધિકારીઓ અથવા ધર્મીઓ પણ રૂતું એવા કષ્ટ અસાધ્ય કામો કરવા કે જેથી મનમાં હ મેલ જીતી રહે કે કોઈ બાબત મને પડે એનો બીજો પ્રસિદ્ધ અર્થ બીજાઓને મહારાવવું, બીતિ બતાવવી, બીજાને ભય બતાવવું, મહારાવું, બીજાને ભયભીત કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો વગેરે (મ ૧)

૩ વકવાલાં ધિવળ જિઘારક- એક નિશ્ચય કરવાની શુદ્ધિનો નાશ કરનારો ધાતપાત કરવાનો સ્વભાવ શુદ્ધિથી કાપીકાપીને નિશ્ચય થાય છે, આ નિશ્ચયભંગ શુદ્ધિનો નાશ કરવાનો સ્વભાવ જેને નિશ્ચયભંગ શુદ્ધિ જ હોતી નથી, ને હ મેલ શ કાશીસ રહે છે (મ ૧)

૪ ઘણજ્ઞ સર્વાં નવદયા- કોઈના બધા સંતાન, એટલે કોઈથી ને ને આપતિઓ આવવાનો સંભવ છે તે બધી આપતિઓ (મ ૧)

૫ સ દાન્યાઃ (સ-દાનવા - રાક્ષસોનું નામ દાનવ છે દાનવનો અર્થ જે ધાતપાત કરનારા ગીતકર્તા આસુરી સપતિનું વર્ણન રિત્તરપૂર્વક છે તે પ્રકારના લોકો ને ધાતપાત કરે છે તેમનું આ નામ જે દાનવ ભાવથી યુગ થયું આ પણ એક મોટી આપતિ છે (મ ૧)

૬ અ-રાટવ - ક જુસ છનો બાવ, નિર્મનતા, અશ્વમનો અભાવ (મ. ૩)

૭ સ્તેદિઃ- કલેષ, મહાકલેષ, શારીરિક કૃષ્ણતા નળજાષ્ટ, કષ્ટ પણ કાર્ય કરવા શક્તિ ન હોવી (મ ૩)

૮ ચાતુષાન્ય - ધનમતા ન હોવી એવી-લ્પ કરનારા ને લોકો હોય તે અને તેમના જેવા કૃષ્ણરૂપક બાવ (મ. ૩)

આ બધી આપતિઓ છે તેમનો વિશેષ વિચાર કરવાની

કષ્ટ ખાસ જરૂર નથી કારણ કે બધા બાગે બધાનો પરિચય તેમની સચે છે જ અથવા બધા જ આ કલેશોથી પરિચિત હોય છે તેથી બધા કષ્ટભાગ દરેકે આ બધા કલેષ દૂર થાતા તેના નજી એક હોય છે

ત્રણ ભેદ

૧ સ્તેદિવા- એટલે કેટલીક આપતિઓ એવી હોય છે જે મનુષ્ય સ્વભાવમાં સ્તેદિથી આવેતી હેય છે, વર્ષ ૫૨ પરા-થી પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મ રક્ષાથી જ હોય છે (મ. ૫)

૨ પુરુષોપિતા - બીજી આપતિઓ એવી છે જે (પુરુષ-દિવિતા) બીજા માણસોની કૃતિસ પ્રેરણાઓના કારણે થાય છે (મ ૫)

૩ વસ્તુચ્ચ જાત્યા- બીજી આપતિઓ એવી હોય છે જે ને દરુધ, ચોર, તુલક વગેરે કુટ્ટોથી નિર્માણ થાય છે (મ ૫)

આપતિઓના ત્રણ ભેદ છે— (૧) પોતાના જન્મ સ્વભાવ થી થવાની, (૨) બીજા પુરુષોના કૃતિસ પ્રેરણાથી થવાની અને (૩) કુટ્ટોના કારણે થવાની આ બધી આપતિઓ અનુસર દૂર કરવી જોઈએ

કેટલીક આપતિઓ આનંદાનના સ્થાનથી ઉત્પન્ન થાય જેવી કે રોગાદિ આપતિઓ છે, તેમને દૂર કરવા માટે તેમના ઉદ્વેગ સ્થાને પ્રતિગઢ કરવો જોઈએ તે વિષે બીજા મંત્રનું કથન જુઓ—

આત્મશુદ્ધિ અને ઘરની શુદ્ધિ

૧ મોષ્ટાલ્ મિ અજામસિ- ગોઠાળામાંથી દૂર કરે છું એટલે ગોઠાળાની ગેર-ચરચાથી ને રોગો વગેરે આપતિઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તે દૂર કરે છું ગોઠાળાની પરિવ્રતતા કરવાથી આ આપતિઓનો નાશ થઈ શકે છે (મ ૨)

૨ ઉવાનસાલ્ નિ અજામસિ- અનપાનના કૌશલ અથવા વાદન્યદિ સ્થાનમાં જો કષ્ટ દેવ થવાથી આપતિઓ આવે શકે છે તેમની શુદ્ધતાથી આ આપતિઓને દૂર કરે છું (મ ૨)

૩ અક્ષાલ્ નિ અજામસિ- પોતાની દરિયા દેવથી ને

ને ખરાબ આવે પેદા થાય છે, તેમની શુદ્ધિ કરી દે પોતાની અંદરના દોષોને દૂર કરે છે. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ ઉદ્ધિયોની શુદ્ધિદ્વારા મણી આપતિઓ દૂર કરી શકાય છે. આત્મશુદ્ધિની મુશ્કેલી અહીં મળે છે. (મ. ૨)

૪ મગુન્યાઃ નિઃ સ્જામાસિ- (મ-ગુન્યાઃ= મન+ગુન્દ્રધાઃ) મનને મોહિત કરનારી જિતિથી તમને દૂર કરે છે. મનની મોહનિદ્રા દૂર કરે છે. આ મનની શુદ્ધિ છે. (મ. ૨)

આ બીજા મંત્રમાં પોતાના નેત્ર વગેરે હિન્દ્રવની શુદ્ધિ, મનની શુદ્ધિ, ગોચાણની શુદ્ધિ, ધરની શુદ્ધિ, ગાડી વગેરે વાહન ભ્યાં રાખવામાં આવે છે તે સ્થાનોની શુદ્ધિ કરવાથી આપતિઓ દૂર કરવાને ઉપદેશ છે. આ મંત્રની અંદર જે વાતોનો ઉલ્લેખ છે તે સિવાય જે જે શુદ્ધિ સ્થાન બાકી હશે તે બધાનું બહોળું અદ્યુષ્ટ કરવું યોગ્ય ગણાયો. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભ્યાંથી સંકેદો નિર્માણ થાય છે અને મનુષ્યને સતાવે છે, તે સ્થાનોની શુદ્ધતા કરવી નોંધએ પવિત્રતા કરવાથી બધા સ્થાનોમાંથી આપતિઓ દૂર થઈ જાય છે. મલીનતા આપતિઓને નિર્માણ કરનારી છે અને પવિત્રતા આપતિઓને દૂર કરનારી છે. આ નિયમ વાચકો બધે જ લાગુ કરી શકે છે અને આપતિઓને દૂર કરી શકે છે. તેમજ સંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નીચતામાં વિપત્તિનો ઉગમ

વિપત્તિઓનો ઉગમ નીચતામાં છે, આ વાત અધિક સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રીજા મંત્રનો ઉપદેશ છે તેમાં કહ્યું છે કે— ‘ જે આ (અધરાણુ મુદ્ધ) નીચ ધરાણું છે ત્યાં જ બધા કંલુસાષ્ટ, વિપત્તિઓ, નાશ, ક્ષેષ, કૃષ્ણતા અને ચોરી વગેરે દુષ્કર્મો રહે છે. નીચ ધરામાં એમની ઉત્પત્તિ છે. ‘ અધર ’ શબ્દ અહીં નીચતાનો લોક છે. જે ઉપરવાળો નથી તે નીચેવાળો છે ભ્યાં લીનતા હોય છે, ત્યાં જ આપતિઓનો ઉગમ થાય છે, તેમાં કંઈ જ સંકો નથી.

રાજનું કર્તવ્ય

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ (મૂતપત્તિઃ દંદ્રઃ) આશી ખાતનું પાલન કરનારો રાજા પોતાના વજ્યો (સદાન્યાઃ) બધા ઝડપીને અને (મુદ્ધસ્ય વુન્નઃ) આસીનાઃ) ધરની અંદર છુપાએલા બધા દુષ્ટોને ઢાળે. ’ એટલે રાજા પોતાના સુંદર રાજ્ય બંધારણથી દુષ્ટોને દૂર કરે અને પોતાનું રાજ્ય

સંજ્ઞાનોના ધર જેવું બનાવે આ પ્રકારે ઉત્તમ રાજ્યશાસન દ્વારા દુષ્ટોનો પ્રતિબંધ થવાથી સંજ્ઞાનોના મન ખુલી જાય છે. સુરાજ્ય થવું જે પણ એક ગોટું સાધન છે, કારણ કે તેથી આપતિઓ ઝાઝી થાય છે અથવા તેમનો સદંતર નાશ થઈ જાય છે.

જીવનનું યુદ્ધ

આપતિઓ જોડે ઝગડા, વિપત્તિઓ જોડે લડવા અને તેમનો પરાજય કરી પોતાનો વિજય સંપાદન કરવો, આ એકમાત્ર ઉપાય છે, જેથી આપતિઓ દૂર થઈ શકે છે. વાચકો વિચાર કરશે તો તેમને સમજશે કે એવું યુદ્ધ દરેક સ્થાને કરવું પડે છે. શરીરમાં રોગો જોડે ઝગડા, સમાજમાં કુખ્યા, ચોર, ઝડપીઓ જોડે ઝગડા, પડે છે, રાષ્ટ્રમાં વિદેશી શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરવું પડે છે અને વિશ્વમાં અતિશયિષ્ટ, અનાશયિષ્ટ, અકાલ વગેરે જોડે યુદ્ધ કરવું પડે છે. આ નાના મોટા કાર્યોનોમાં નાના મોટા યુદ્ધો કરવા પડે છે. આ યુદ્ધો ક્યાં વગર અને ત્યાં પોતાનો વિજય પ્રાપ્ત કર્યા વગર સુખ-મય જીવન થવું અશક્ય છે. આ વાત આ સૂક્તના છૂટા મંત્રમાં કહી છે.

જઃ સર્વાન્ અસીન્ અજૈષ્મ્ । (મ. ૬)

‘ બધા યુદ્ધોમાં હું વિજય મેળવું છું. ’ આ પ્રકારે બધા યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવાથી જ મનુષ્ય પાસેથી બધી વિપત્તિઓ દૂર થાય છે અને માણસ ઐશ્વર્ય સંપન્ન બને છે. પ્રત્યેક યુદ્ધમાં પોતાનો વિજય થવા યોગ્ય શક્તિ પોતાની અંદર વધારવી નોંધએ, નહીં તો વિજય થવો અશક્ય છે. શત્રુશક્તિથી પોતાની શક્તિ વધારે હશે તો જ વિજય મેળવી શકાય છે, નહીં તો પરાજય થશે, પરાજય થવાથી વિપત્તિઓ વધશે. માટે શત્રુશક્તિ કરતાં પોતાની શક્તિ વધારવી નોંધએ અને પોતાનો વિજય સંપાદન કરવો જોઈએ. વિપત્તિઓને દૂર કરવાનો આ મુખ્ય ઉપાય છે. તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો અને પોતાની વિપત્તિઓ દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં ફેરવવાં થવું.

પહેલાં નેટલી આપતિઓ મણવી છે તે દૂર કરવા આજ એકમાત્ર ઉપાય છે. આ પહેલાં કેટલાક ઉપાયો બનાવ્યા છે. રાજ્યશાસનની સારી વ્યવસ્થા, આત્મશુદ્ધિ, પાંદરાશુદ્ધિ વગેરે બધા ઉપાયો ઉત્તમ છે જ પણ સર્વત્ર આ આત્મશુદ્ધિના ઉપાયની વિશેષતા છે આ વાત બૂલવી ન જોઈએ.

એ પ્રકારે ધીરો આત્મી પોતાના રથાને પહેાંચી જાય છે તે અસંભવિત છે.

પ્રકારે મનુષ્ય પણ પ્રયત્ન કરી પ્રત્યેક શુભ સ્થાન ઉપર વિપતિઓને દહાડવા વિશે આ શક્તિ ધરાવતો મદદરૂપ પડેલો છે. આટે મનુષ્યે પ્રયત્ન કરીને જ પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ આદેશ આપે છે વાચકો જો તેનો વિચાર કરશે તો તેમને પ્રાપ્ત કરી, પ્રત્યેક શુભ સ્થાન મનુષ્યને પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત પોતાની વિપતિઓ દૂર કરી સપતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય થશે છે. પુરુષાર્થ પ્રયત્ન વિના વિપતિઓ દૂર થતી અશક્ય દેખાશે. વાચકો આ શક્તિથી સાત પ્રાપ્ત કરે

વર્ચઃ પ્રાપ્તિ-સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૬

(અધિ - અદર્શ । દેવતા - વરુણદેવો નાનાદેવતા)

અસ્મિન્વસુ વસંયો ધારયન્તિવન્દ્રઃ પૂષા વરુણો મિત્રો અમિઃ ।

હમર્માદિત્યા ઉત વિશ્વે ચ દેવા ઉત્તરસિન્ જ્યોતિર્વિ ધારયન્તુ

॥ ૧ ॥

અસ્ય દેવાઃ પ્રદિશિ જ્યોતિર્સ્તુ ધર્ષો અધિકૃત વા હિરણ્યમ્ ।

સુપત્ના અસ્મદર્ધરે ભવન્તુશ્ચ મં નાકમર્ષિ રોહયેમમ્

॥ ૨ ॥

યેનેન્દ્રીય સમમરઃ પયોસ્પૃત્તમેન પ્રણંજા જાતવેદઃ ।

તેન ત્વમમ્ દુહ વર્ધયેમં સંજાતાનાં શ્રેષ્ઠઘ આ ધેક્ષેનમ્

॥ ૩ ॥

યેર્ષા વૃજ્ઞમૃત વર્ષો દદેડહં રાયસ્પોયંમૃત ચિત્તાન્યયે ।

સુપત્ના અસ્મદર્ધરે ભવન્તુશ્ચ મં નાકમર્ષિ રોહયેમમ્

॥ ૪ ॥

અર્થ— (અસ્મિન્) આ પુરુષનાં (અસઘઃ) વસુ દેવતાઓ તેજશ ઇન્દ્ર, પૂષા, વરુણ, મિત્ર, અમિ આ દેવો (ઘટુ) ધનને (ધારયન્તુ) ધારણ કરે આદિત્ય અને વિશ્વદેવ (હમં) આ પુરુષને (ઉત્તરસિન્ જ્યોતિર્વિ) અતિ ઉત્તમ તેજશ ધારણ કરે [૧]

હે (દેવાઃ) દેવો ! (અસ્ય) આ પુરુષનાં (પ્રદિશિ) આદેશમાં જાણાતિ, ધર્ષ, અમિ અને હિરણ્ય (અસ્તુ) રહે (સુપત્ના) સુખી (અસ્યસ્તુ અર્ધરે) અમારા નીચે (ભવન્તુ) થાય અને (હમં) એને (ઉત્તમં નાક) ઉત્તમ શુભનાં (અધિ રોહય) તમે ચલાઓ [૨]

હે (જાતવેદ) જાની ઉપદેશક ! (યેન ઉત્તમેન પ્રણંજા) જે ઉત્તમ જ્ઞાનથી ઇન્દ્રના મારે, (પયોસિ સમમરઃ) દુધ વગેરે રસો આપવામાં આવે છે (તેન) ઉત્તમ જ્ઞાનથી, હે (અગ્ને) તેજસ્વી પુરુષ ! (હમં) એને (દુહ) અર્ધ (વર્ધય) વધારો અને (યન) એને (સંજાતાનાં શ્રેષ્ઠય) પોતાની જાતિમાં શ્રેષ્ઠજ્ઞાનમાં (આ ધેક્ષેન) સ્થાપિત કરે [૩]

હે (અગ્ને) તેજસ્વી પુરુષ ! (યવા) એમના વગો, (વર્ષ) તેજ, (રાયઃ પોષં) ધનની શક્તિ અને ચિત્ત વગેરેને (અર્ધ આ વેદે) હું પ્રાપ્ત કરે છું (સુપત્ના) સુખી અમારા નીચલા સ્થાનમાં રહે અને (હમં) આ મનુષ્યને ઉત્તમ શુભનાં (અધિ રોહય) પહેાંચાડો [૪]

વર્ચ: પ્રાપ્તિ-સૂક્ત

આ સૂક્ત ' ઇર્ષ્ય-ગણ ' નું પ્રથમ સૂક્ત છે. વર્ચસ્ય ગણના સૂક્તોમાં ' તેજ-સ વર્ધન, બળ-સ વર્ધન, ધનની પ્રાપ્તિ, શરીરની પુષ્ટિ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્રમાં સમાન પ્રાપ્તિ ' વગેરે અનેક વિષયો છે. વર્ચસ્યગણના કેટલાક સૂક્તો છે, તેમનો નિર્દેશ હવે પછીથી તે તે સ્થાને કરવામાં આવશે.

આ સૂક્તનો ભાવાર્થ જોતાં પહેલાંના સૂક્તોની કેટલીક વાતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે, નહીં તો આ સૂક્તનો ભાવાર્થ સમજી શકી જાય. બધાથી પહેલાં સૂક્તમાં વર્ણવેલા દેવતાઓનો મનુષ્ય જોડે શું સંબંધ છે, તેનું સારું એવું જ્ઞાન થવું જરૂરી છે, માટે તેનો વિચાર બધાથી પહેલાં કરીશું—

દેવતાઓનો સંબંધ

જે બ્રહ્માંડમાં છે, તે પિડમાં છે, તેમજ જે પિડમાં છે તે બ્રહ્માંડમાં છે, એટલે જે વિશ્વમાં છે તેનું બધું સર્વ એક બ્યક્તિમાં છે તેનો વિસ્તાર બધા વિશ્વમાં છે, તેનું વિશેષ જ્ઞાન નીચેના કેહા ઉપરથી થઈ શકે છે.

બ્યક્તિમાં દેવતા	સમાજમાં દેવતા	વિશ્વમાં દેવતા
નિવાસક	સમાજસ્થિતિની	વસવ (અષ્ટ)
અકિતઓ	આઠ અકિતઓ	
સ્થૂલશરીર	માતૃભૂમિ	પૃથ્વી
રક્તાદિ ધાતુ	જલ, નદિ, નદ વગેરે	આપ્
શરીરનું તેજ	અગ્નિ, વિદ્યુત વગેરે	તેજ, જ્યોતિઃ
મન	શુદ્ધ વાચ	વાચ
કાન	સ્થાન	આકાશ
અનપાન	ઔષધિ, વનસ્પતિ	સોમ
	ધાન્ય વગેરે	
પ્રકાશ	પ્રકાશ	અહ
ઈદ્રિયગણ	સાધારણ જનતા	નક્ષત્રાણી
		દેવ
જ્ઞાન	બ્રાહ્મણ, જ્ઞાની મનુષ્ય	બ્રહ્મા
જ્ઞાનતેજ	ક્ષત્રિય વીર	ઇન્દ્ર
પુષ્ટિ	રાષ્ટ્રપાલક અધિકારી	પૃથા
શાંતભાવ	જલાધિકારી	વરુણ
મિત્રભાવ	મિત્રજન	મિત્ર

વાણી	જ્ઞાની, ઉપદેશક	અગ્નિ
સ્વાતંત્ર્ય	સ્વાતંત્ર્ય વિચારના લોક	આદિત્યા
નેત્ર, દર્શનશક્તિ	દાર્શનિક વિદ્વાન	સપ્ત
બધા દિવ્યગુણો	બધા વિદ્વાન, કારીગરો	વિસ્વદેવાઃ
તેજ	ધન	હિરણ્ય
કુષ્ટ વિચાર	અનુભવ	સપ્તમા
જ્ઞાન	સ્વાધીનતા	નાક (સ્વર્ગ)
તેજ	સ્વાધીનતા	ઉત્તમ જ્યોતિઃ
મુખ	સ્વાધીનતા	મધ્યમ જ્યોતિઃ
		અધમ જ્યોતિઃ

' અહાયર્થ ' પ્રસ્તામાં આશ્વાતારનું વૈદિકભાવ વર્ણન કર્યું છે, તે આ સાથે અવસ્થ વાંચો (સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત મૂલ્ય રૂ. ૧-૫૦ ના પૈ)

આ કેહા ઉપરથી વાચકોને ખ્યાલ આવશે કે, સૂક્તોકત દેવતા શરીરમાં કયા રૂપમાં, રાષ્ટ્રમાં કયા રૂપમાં અને વિશ્વમાં કયા રૂપમાં રહે છે. સ્વર્ગેવ જગતમાં કયા છે તે બધા જાણે છે, તેજ અ સર્વે શરીરમાં છે, જેને નેત્ર અથવા દર્શનશક્તિ એમ કહે છે. રાષ્ટ્રમાં પણ જે પુરુષો વિશેષ વિચારથી રાષ્ટ્રની અવસ્થાનો વિચાર કરે છે તે દર્શનિક પુરુષ રાષ્ટ્રના સુરજ છે, કારણ કે તેમણે જતાવેલા માર્ગે જતું રાષ્ટ્ર ઉત્તમ અવસ્થામાં પહોંચે છે. આ પ્રકારે બીજી દેવતાઓના વિષે પણ સમજવું યોગ્ય છે.

આ સૂક્તની શરૂઆતમાં જ ' અસિન્ ' શબ્દ છે જેનો અર્થ ' આ માણસમાં એવો છે જ્યાં એવો પ્રજ્ઞ ઉપરિધત થાય છે કે કયા માણસને ઉદ્દેશીને આવ્યા શબ્દ યોગ્ય છે ' પહેલાં સૂક્તનો સંબંધ આ સૂક્ત જોડે જોતાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક થતો લાગે છે કે આ શબ્દનો સંબંધ પહેલાંના સૂક્તમાં વર્ણવેલા ' નય પ્રવિષ્ટ શુદ્ધ અગ્નિ ' મનુષ્યની જોડે છે. જે મનુષ્ય મનની શક્તિ બદલવાના કારણે આપણા ધર્મમાં પ્રવિષ્ટ થયે છે, તેની બધાથી વધારે ઉભવિત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ દરેક માણસની ઇચ્છા છે. આપણા ધર્મમાં જે શ્રેષ્ઠ માં શ્રેષ્ઠ મેળવવાનું છે તે તેને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય, એવી ઇચ્છા મનમાં ધારણ કરવી જોઈએ, એટલે તેને વિશેષ તેજ પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા રાખવી જોઈએ જે કે આ સૂક્તનો પૂર્વાપર

સંખ્ય જોતાં આ મુકત નવ પ્રવિષ્ટાની તેજ્યુદ્ધિ માટે છે એનું સાંગે છે; તો પણ દરેક મનુષ્યની તેજ્યુદ્ધિ માટે સામાન્ય નિર્દેશો પણ આપ્યા છે અને તે દૃષ્ટિએ આ સામાન્ય મુકત બધા લોકોને ઉપયોગી પણ છે. વાયુએ તેનો જાને રીતે વિચાર કરેલો.

દેવે આદો પદેશા મયોનો લાવાથાં આપવામાં આવે છે અને તે આપતી વેળા વ્યક્તિમાં જે દેવતા છે તે ખ્યાનમાં લઈને જ આપાય છે. વાયુએ તેની દુલ્લભ પ્રથમ આપેલા કોઈક જોડે કરી—

ઉત્પત્તિના મૂળમંત્ર

પ્રથમ મંત્ર— ‘ આ મનુષ્યમાં જે નિવાસક શક્તિઓ તેમજ જ્ઞાત જલ, પુષ્ટિ, શાંતિ, મિત્રતા, તેમજ વાણી વગેરે શક્તિઓ છે, આ બધી શક્તિઓ ઝીનામાં ધન્યતા રચાવેલ છે તેના સ્વતંત્ર વિચાર અને તેની બધી છન્દિયો તેને ઉત્તમ તેજમાં ધારણ કરે. ’ (૧)

મનુષ્યમાં અને જગતના દરેક પદાર્થમાં કેટલીક નિવાસક (વસ્તુ) શક્તિઓ છે, જે કારણે તે પદાર્થ બધવા પ્રાણી પોતાની અવસ્થામાં રહે છે. જે સમયે નિવાસક વસ્તુ શક્તિઓ વધે છે, તે સમયે પોષણ થાય છે અને ઘટે છે તે સમયે ક્ષીણતા આવે છે. તેમજ નિવાસક શક્તિઓનો નાશ થતાં મૃત્યુ નિમિત્ત છે, તે જ પ્રકારે બીજી શક્તિઓના વધ-ઘટના કારણે તે તે ગુણો વધે છે અથવા ઘટે છે. મનુષ્યમાં વસ્તુ-શક્તિઓ આઠ છે અને બીજા દેવતાઓમાં પ્રાપ્ત બીજી શક્તિઓ પણ છે આ શક્તિઓ વિકસિત રૂપમાં પ્રકાશિત થવાથી જ મનુષ્ય વસ્તુ ઝેટલે ધન પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતે પોતાને ધન્ય કહી શકે છે. કારણકામ ઉત્પત્તિને આજ મૂળમંત્ર છે. (૧) પોતાની નિવાસક વસ્તુશક્તિઓના વિકાસ કરવો તેમજ (૨) પોતાની અંદર જ્ઞાતતેજની શક્તિ કરવી, (૩) પોતાની પુષ્ટિ કરવી, (૪) પોતાની અંદર સમતા અને શાંતિ રાખવી, (૫) મનમાં મિત્રભાવ વધારવો અને વિ-સક્રિય બોલો કરવો, (૬) વાણીની શક્તિ વિકસિત કરવી આ છ શક્તિઓ બધી જતાં મનુષ્ય દરેક પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેથી પોતે પોતાને ધન્ય બનાવી શકે છે. અદોના ‘ વસ્તુ ’ શબ્દ ધન વાયક છે પણ અદો ધન ઝેટલે કેવળ પેસો નહિ, પરંતુ આ તે ધન છે જેમાં મનુષ્ય પોતે પોતાને શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાં ધન્ય માની શકે છે. આ વસ્તુઓમાં બધી

નિવાસક શક્તિના વિકાસ વડે પ્રાપ્ત થનારી ધન્યતા આવી જાય છે. (૧) નિવાસક શક્તિ, (૨) જ્ઞાતતેજ, (૩) પુષ્ટિ, (૪) સમતા, (૫) મિત્રભાવ, (૬) વસ્તુત્વ, આ છ ગુણોની શક્તિ કરવાની સચલા આ પ્રકારે પ્રથમ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં આપી છે, અને બીજા અર્ધમાં કહ્યું છે કે (૭) ઝીના સ્વતંત્ર વિચાર અને (૮) ઝીની છન્દિય, શક્તિઓ ઝીને ઉત્તમોત્તમ તેજસ્વી રથાનમાં પહોંચાડે, મનુષ્યના સ્વતંત્ર વિચારો જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કરે છે અથવા તેને નીચે પાડે છે, આ પ્રકારે છન્દિયો સ્વાધીન રહે તો જ તે સંધર્મી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ બને છે, નહિ તો છન્દિયોના આધીન થઈ દુર્બલ બનેલો મનુષ્ય દરેક જાતના દુર્બલ થઈ જાય છે. મનુષ્યની અરેખર અજ-વિદ્ય ઉત્પત્તિ કરવાનું આ સાર્વન પ્રથમ મંત્રમાં આપ્યું છે. તે દરેક માણસે ઝીના જેવું છે. દેવે બીજો મંત્ર કહ્યો—

(વસ્તુ ઝેટલે સંધર્મ)

બીજો મંત્ર— ‘ હે દેવો ! આ મનુષ્યની આઠામાં તેજ, નેત્ર, વાણી અને ધન રહે. આઠામાં કનુનીયે થઈ જાય અને ઝીને સુખની ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. ’ (૨)

મંત્રમાં (અસ્ય પ્રવિષ્ઠિ સુવ્યં અસ્ય) તેની આઠામાં સરજ રહે એવું વાયક છે. વાયકો જાણે જ છે કે જાણી આઠામાં સરજ રહી જ શકે નહિ કારણકે તે મનુષ્યની શક્તિના બહાર છે; પરંતુ સરજનો અંશ જે શરીરમાં નેત્રરથાનમાં રહે છે અને જેને નેત્રછન્દિય કહે છે તે તે સંધર્મી પુરુષના આધીન રહી શકે છે તે ઉપરથી પહેલાં આવેલા જ્ઞાની વાત સિદ્ધ થાય છે કે વ્યક્તિના વિશે વિચાર કરતી વેળા દેવતાઓના શરીરરથાનીય અંશ જ લેવા જોઈએ, જેમ કે પહેલાં મંત્રમાં કહ્યું છે તેમ આ મંત્રમાં પણ સમજાવ્યું.

મનુષ્યની અંદર આઠજોડોત્તેના અંશ તેજ, સંધર્મો અંશ આંખમાં, અગ્નિના અંશ વાણીમાં રહે છે. તે જ પ્રકારે બીજા દેવોના અઠ અઠો રહે છે. તે જ છન્દિયશક્તિઓ છે. મનુષ્યની રૂક્તિ, આંખ અને વાણી તેમજ ઉપલક્ષણથી બીજા છન્દિયો પણ તેની આઠામાં રહે, ઝેટલે છન્દિયો સ્વતંત્ર ન બને. તાવતે મનુષ્ય છન્દિયસમય અને મનો-વિશદ્ધ કરી પોતાની શક્તિઓ પોતાના આધીન રાખે પોતાના છન્દિયો પોતાના કાળમાં રાખવા તે આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે. આ પ્રકારનો આત્મવિજયી માણસ શત્રુઓને દબાવી શકે છે અને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ દુનિયામાં

વિજય મેળવેલા હોય, યજુઓને દબાવવા હોય તેમજ ઉત્તમ સુખ કમાવવું હોય, તો પોતાની શક્તિઓને બધાથી પહેલાં સ્વામીન કરવી જોઈએ. આ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અહીં મળે છે. હવે ત્રીજો મંત્ર જુઓ.

જ્ઞાન વડે જાતિમાં શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ.

ત્રીજો મંત્ર- ‘જે ઉત્તમ જ્ઞાન વડે ક્ષત્રિયોને ઉત્તમોત્તમ યજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે, હે ધર્મોપદેશક ! તે ઉત્તમ જ્ઞાનથી અહીં આ મનુષ્યની વૃદ્ધિ કર અને તેથી પોતાની જાતિમાં તેને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય (૩)

ક્ષત્રિયને, ધર્મને અથવા રાજાને જે જ્ઞાન વડે ઉત્તમ ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને જે જ્ઞાનના કારણે તે બધાથી શ્રેષ્ઠ સમજાય છે, તે જ્ઞાન આ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય અને આ મનુષ્ય પણ તેવી જ રીતે પોતાની જાતિમાં અથવા પોતાના રાષ્ટ્રમાં શ્રેષ્ઠ બને રાષ્ટ્રના દરેક પુરુષને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના બધા સાધનો ખુલ્લા રહેવા જોઈએ. જે મનુષ્યનું નવું પ્રવિરૂઢ થવા હોય અથવા તે જાતિમાં ઉત્થાન થયે હોય તથા દરેક મનુષ્યમાં આ મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈએ કે હું પણ તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી તેવા જ શ્રેષ્ઠ બનીશ, હું મારી જાતિનો નેતા બનીશ અને પોતાના દેશમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરીશ. આ મંત્રનો આશય દરેક નિત્ય સમયમાં સમજવા યોગ્ય છે. હવે છેલ્લો મંત્ર જુઓ—

જનતાની બલાઈ કરવી

ચોથો મંત્ર- ‘આ બધાનાં ચિત્ત હું મારી તરફ જોવી લઉં છું અને તેમના ધનની વૃદ્ધિ હું કરીશ. તેમજ તેમનાં લોકમાં હું પ્રસારીશ, અમારા યજુઓ નીચે દબાઈ જાય અને અમાને ઉત્તમ સુખનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય (૪)

(૧) પહેલાં મંત્રના ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરી આપણી શક્તિની ઉન્નતિ કરી, (૨) બીજા મંત્રના ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરી ઉદ્વિગ્ધ સંઘર્ષ દ્વારા આત્મવિજય પ્રાપ્ત કર્યો, (૩) ત્રીજા મંત્રના ઉપદેશાનુસાર પોતાની જ્ઞાનની વૃદ્ધિ દ્વારા પ્રશસ્ત કરી પોતાની જાતિમાં બહુમાન પ્રાપ્ત કર્યો, ત્યારે (૪) આ ચોથા મંત્રમાં વર્ણવેલ જનતાની બલાઈ કરવાના ઉત્તમોત્તમ કર્મ કરાવવાનો યોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. વાચકોએ આ ચાર મંત્રોમાં વર્ણવેલી ચાર સીડીઓ જુઓ અને તેનો વિચાર કરશે તો સમજાશે કે અહીં

આ સૂક્તમાં વેદે થોડા છબ્બેમાં માનવી ઉત્પત્તિનો અત્યંત મનનીય ઉપદેશ આપ્યો છે. તેનો વાચકો નેટલે વિચાર કરે તેટલો થોડો જ કહેવાય. જુઓ—

ઉત્પત્તિની ચાર સીડીઓ

પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ

પ્રથમ મંત્ર- ક્ષત્રિયની કારકશક્તિઓ, નિદ્રિયો અને અવધવાની બધી શક્તિઓ, તેમજ મનની વિચારશક્તિઓનો ઉત્તમ વિકાસ કરો

સ્વશક્તિઓનો સંઘર્ષ

બીજો મંત્ર- પોતાના આધીન પોતાની બધી શક્તિઓ રાખો, સંઘર્ષ દ્વારા આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરી યજુઓને ફર કરો અને સુખી યજ્ઞ જાવ

જ્ઞાનવૃદ્ધિ વડે સ્વજાતિમાં સંમાન

ત્રીજો મંત્ર- ‘જ્ઞાનની શક્તિ વડે વિવિધ રસ પ્રાપ્ત કરો અને શક્તિ દ્વારા સ્વજાતિમાં શ્રેષ્ઠ બનો.

જનતાની ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન

ચોથો મંત્ર- લોકોનાં ચિત્ત પોતાના તરફ આકર્ષિત કરો, લોકોના ધનની શક્તિ કરો અને તેમના પ્રશસ્ત કર્યોને પ્રસારો તેથી યજુઓને ફર કરી સુખના સ્થાને વિરાજો

આ ચાર મંત્રો મહત્વપૂર્ણ ચાર આદેશો આપી રહ્યા છે, (૧) સ્વશક્તિ સંઘર્ષ, (૨) આત્મસંઘર્ષ, (૩) જ્ઞાનના કારણે જાતિમાં શ્રેષ્ઠ અને (૪) જનતાની બલાઈ માટે પ્રયત્ન આ લક્ષ્યમાં ચાર આદેશ છે. આ ચાર મંત્રો ઉપર ચાર વિરતુત વ્યાખ્યાન થઈ ચકે છે, એટલું આ ઉપદેશોનું મહત્ત્વ અને વિસ્તાર છે.

ચોથા મંત્રમાં ‘લ્લો’ શબ્દ છે, તે આ બધા લોકોનું એવો જાવ બતાવે છે. આ બધા લોકોનાં મન હું પોતાની તરફ આકર્ષિત કરું છું, તેમના ધનને વધારવાનો ઉપાય હું કરું છું, તેમના પ્રશસ્ત કર્યોને વધારું છું અને તેમના બધા યજુઓને નીચે દબાવી નાખું છું. તેથી બધાને સુખ પ્રાપ્ત થાય, એવા પ્રયાસ કરું છું. એવો આ ચોથા મંત્રનો જાવ જાતિ સ્પર્ષ અને સુગમ છે વાચકો તેનું મનન કરે અને આ સૂક્તને પોતાના આચરણમાં ઢાળી દે

વચન-યજુના સૂક્તના ઉત્તમ ઉપદેશનો અનુભવ અહીં

વાયકાને યથા જ દશી આ પ્રકારે દેવે પાંચી પશુ એવા જ
કેટલાક શૂદ્રો આપશે તે જખને તેની સચના આપીશુ વાયકા
ગજોના અનુસાર ચક્રતોને સિચાર કરે અને લાકા પ્રાપ્ત કરે.

આ સૂક્તોનો સ્મરણીય ઉપદેશ

૧ તૌલસ્ય પ્રાશાન્-તોધીને ખાવો, ખિતભોજન કરો.

૨ પ્રજાં નયસ્ય- સંતતિને સાચો ખાતું ખતાવો

૩ પ્રહ્લણા યાદુઘાન- યાનથી (વધનારા તેમજ
ખીનને) વધારનારા (યાવ)

૪ હસ્તરસિન્ જ્યોતિષિ ધારવન્તુ- અધિક શ્રેષ્ઠ
તેજમાં (એની) ધારણા કરે

૫ અસ્ય પ્રવિશિ જ્યોતિઃ સૂર્યઃ અગ્નિ વત દિવશ્ચ
અસ્તુ- આની આગમાં ચરન્, અગ્નિ અને ધન વધે.
(એટલે) આ (મનુષ્ય) ની આગમાં વિધની વસ્તુઓ

રહે અને કદિ મનુષ્ય તેમની આગમાં જઈ પરાધીન ન થાય

૬ સપરના અસ્યદધરે પ્રથમ્નુ- શત્રુ જખારા નીચે
રહે

૭ હસ્તમં નાક અધિ રોહયેનમ્- એને ઉત્તમ
સ્થાનમાં વધાવો.

૮ સજાતાનાં મિષ્ટય આ ઘેરોનમ્- એને પેતાની
ખતિમાં શ્રેષ્ઠ બનાવો

શુદ્ધિની વિધિ

કાંક ૨, સૂક્ત ૧૯-૨૩

(અર્થ - અથર્વા । દેવતા - અગ્નિ, યામુ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, આપ ।)

(૧૯)	અગ્ને યત્તે તપસ્તેન તં પ્રતિં તપ્ યોઃસ્માન્દેદિ યં વયં દ્વિષ્માઃ	॥ ૧ ॥
	અગ્ને યત્તે હરસ્તેન તં પ્રતિં હર યોઃસ્માન્દેદિં	॥ ૨ ॥
	અગ્ને યત્તેઽર્ચિસ્તેન તં પ્રત્યર્ચ યોઃ	॥ ૩ ॥
	અગ્ને યત્તે શોચિસ્તેન તં પ્રતિં શોચ યોઃ	॥ ૪ ॥
	અગ્ને યત્તે તેજસ્તેન તમતેજસં કૃણુ યોઃ	॥ ૫ ॥
(૨૦)	વાયો યત્તે તપસ્તેન તં પ્રતિં તપ્ યોઃસ્માન્દેદિ યે વયં દ્વિષ્માઃ	॥ ૧ ॥
	વાયો યત્તે હરસ્તેન તં પ્રતિં હર યોઃ	॥ ૨ ॥
	વાયો યત્તેઽર્ચિસ્તેન તં પ્રત્યર્ચ યોઃ	॥ ૩ ॥
	વાયો યત્તે શોચિસ્તેન તં પ્રતિં શોચ યોઃ	॥ ૪ ॥
	વાયો યત્તે તેજસ્તેન તમતેજસં કૃણુ યોઃ	॥ ૫ ॥

અર્થ— હે અગ્નિ, વાયુ સૂર્ય, ચન્દ્ર અને આપ દેવતાઓ ! તમારી આદર ને (તપઃ) તપાવવાની શક્તિ છે તેથી
(ત પ્રતિ તપ) તેને તપાવો (ય અસ્માન્ દેદિ) ને એકથી અમરા બધાનો દેવ કરે છે અને (ય વયં દ્વિષ્માઃ)
એનો અમે બધા દૂષ કરીએ છીએ [૧] હે દેવો ! ને તમારી આદર (હર) હરણ કરવાની શક્તિ છે તે વડે (પ્રતિહર)

- (૨૧) સૂર્ય યત્તે તપસ્તેન તં પ્રતિં તપ યોદ્ધેસ્માન્દેષ્ટિ યં વ્યં દ્વિષ્મઃ ॥ ૧ ॥
 સૂર્ય યત્તે હરસ્તેન તં પ્રતિં હર યો ॥ ૨ ॥
 સૂર્ય યત્તેઽર્ચિસ્તેન તં પ્રત્યર્ચ યો ॥ ૩ ॥
 સૂર્ય યત્તે શોચિસ્તેન તં પ્રતિં શોચ યો ॥ ૪ ॥
 સૂર્ય યત્તે તેજસ્તેન તમતેજસં કૃણુ યો ॥ ૫ ॥
- (૨૨) ચન્દ્ર યત્તે તપસ્તેન તં પ્રતિં તપ યોદ્ધેસ્માન્દેષ્ટિ યં વ્યં દ્વિષ્મઃ ॥ ૧ ॥
 ચન્દ્ર યત્તે હરસ્તેન તં પ્રતિં હર યો ॥ ૨ ॥
 ચન્દ્ર યત્તેઽર્ચિસ્તેન તં પ્રત્યર્ચ યો ॥ ૩ ॥
 ચન્દ્ર યત્તે શોચિસ્તેન તં પ્રતિં શોચ યો ॥ ૪ ॥
 ચન્દ્ર યત્તે તેજસ્તેન તમતેજસં કૃણુ યો ॥ ૫ ॥
- (૨૩) આપો યદ્વસ્તપસ્તેન તં પ્રતિં તપત યોદ્ધેસ્માન્દેષ્ટિ યં વ્યં દ્વિષ્મઃ ॥ ૧ ॥
 આપો યદ્વો હરસ્તેન તં પ્રતિં હરતુ યો ॥ ૨ ॥
 આપો યદ્વોઽર્ચિસ્તેન તં પ્રત્યર્ચતુ યો ॥ ૩ ॥
 આપો યદ્વઃ શોચિસ્તેન તં પ્રતિં શોચતુ યો ॥ ૪ ॥
 આપો યદ્વસ્તેજસ્તેન તમતેજસં કૃણુતુ યો ॥ ૫ ॥

તેનો દોષ હરણ કરો, જે અમારો દેવ કરે છે અને જેનો અમે દેવ કરીએ છીએ [૨] હે દેવો ! જે તમારી અદર (અર્ચિ) દીપન શક્તિ છે તેથી એવું (પ્રત્યર્ચ) સદીપન કરો જે અમારો દેવ કરે છે અને જેનો અમે દેવ કરીએ છીએ [૩] હે દેવો ! જે તમારો અદર (શોચિ) શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે તે વડે તેને (પ્રતિશોચ) શુદ્ધ કરો જે અમારો દેવ કરે છે અને જેનો અમે દેવ કરીએ છીએ [૪] હે દેવો ! જે તમારી અદર (તેજ) તેજ છે તે વડે તેને (અ-તેજસં) તેજહીન કરો જે અમારો દેવ કરે છે અને જેનો અમે દેવ કરીએ છીએ [૫]

ભાષાાર્થ— હે અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને આપ દેવો ! તમારા દરેકની અદર તપ હર, અર્ચિ, શોચિ અને તેજ આ પાંચ શક્તિઓ છે, મારે કૃપા કરી અમારા દેવ કરનારાઓને આ શક્તિઓથી પરિશુદ્ધ કરો, એટલે તેમને તપાવી, શોધના દોષોનું હરણ કરી તેમનામાં અતરય પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરી તેમની શુદ્ધિ કરી અને તેમને તમારા દિવ્ય તેજ વડે પ્રભાવિત કરી શુદ્ધ કરો જેથી તે કદિ કોઈના દેવ કરશે નહિ અને હજીમગી આનંદથી રહેશે (૧-૫)

શુદ્ધિની વિધિ

પાંચ દેવો

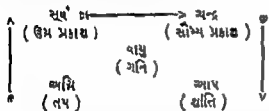
આ પાંચ સૂક્તોમાં પાંચ દેવોની પ્રાર્થના કરેલી છે અથવા દુષ્ટોને સુધારવાના કાર્યમાં તેમની શક્તિઓની યાચના કરી છે આ પાંચ દેવતાઓ આ છે—

અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, આપ :

અગ્નિમાં તપાવવાની શક્તિ છે, વાયુમાં હવાવવાની શક્તિ છે, સૂર્યમાં પ્રકાશ શક્તિ છે, ચન્દ્રમાં સૌમ્યતા અને આપ એટલે જળમાં પુણ્ય શક્તિની શક્તિ છે એટલે આ દેવતાઓ એ બધવરચાથી એક પછી બીજા આવેલી છે કે પહેલા તપાવવાથી પ્રારંભ શુદ્ધ બધાને આ તે શક્તિ મળી જાય. છેવટે

બે દેવો ચન્દ્ર અને આપ પૂર્ણ શક્તિ આપનારા છે. અગ્નિ અને સૂર્ય તપાવનારા છે અને વાયુ પ્રાણગતિ અથવા જીવન ગતિને આપનારા છે. બે વાયક આ બંધારણ બોધે તો તેમને દુષ્ટોને સુધારવાની વિધિ નિશ્ચયરૂપે ખજર પડશે.

પંચાચનન

પહેલાં અગ્નિ તપાવે છે, વાયુ તેમાં ગતિ કરે છે, તે બંને સૂર્યના ઉષ્મ પ્રકાશમાં તેને ઝૂકે છે ત્યાર પછી ચન્દ્રમાનો સૌમ્ય પ્રકાશ આવે છે અને પછી જળનત્વની પૂર્ણ શક્તિ અથવા શક્તિમય જીવન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ થવાનો આ રસ્તો છે આ ક્રમ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે અને તેથી આ પાંચ સૂક્તોનો વિચાર બહોં એક સામયે કર્યો છે.

પાંચ દેવોની પાંચ શક્તિઓ

પાંચ દેવોની પાંચ શક્તિઓ આ સૂક્તમાં વર્ણન કરી છે તેમના નામ આ છે.

‘તપઃ, હરઃ, અર્ચિઃ, શોચિઃ, તેજઃ’ આ પાંચ શક્તિઓ છે. આ પાંચ શક્તિઓ પ્રત્યેક દેવો પાસે હોય છે. તેથી વાયક ભાષી શ્લોકો દરેકની આ શક્તિઓ ઓળખે છે. અગ્નિનું તેજ, સૂર્યનું તેજ અને જળનું તેજ ઓળખે છે, તે વિશે ઓળખે શકા હોય શકે નહિ. તેથી પ્રત્યેક દેવો પાસે આ પાંચ શક્તિઓ હોવા છતાં તેમનું સ્વરૂપ અને ક્રાય જિજ્ઞાસિત છે. જેમ ‘હરઃ’ નામક શક્તિ વિશે જુઓ. હરઃ નો અર્થ ‘દરજી કરતું’, ‘દરી સેતું’ અર્થે આ એક જ શક્તિને વિપરોક્ત થાવે દેવ કેટલાં પ્રકારે કરે છે તે જુઓ—

૧ અગ્નિ—શીતતાનું દરજી કરે છે, તપાવે છે.

૨ વાયુ—ભીનાસનું દરજી કરે છે, સૂકાવે છે.

૩ સૂર્ય—સમયનું દરજી કરે છે, જીવન પ્રદાતે છે.

૪ ચન્દ્ર—મનસ્તાપનું દરજી કરે છે, મનની પ્રસન્નતા આપે છે.

૫ જલ—શારીરિક મજબૂતી દરજી કરે છે, શુદ્ધતા કરે છે.

પ્રત્યેક દેવ દરજી કરે છે, પછી તેમના દરજી કરવાના પદાર્થ જુદા જુદા છે તેજ પ્રકારે ‘તપન, હરણ, અર્ચન,

શોચન અને તેજન’ દ્વારા આ દેવો તરફથી મનુષ્યને સુધારો થાય છે. પ્રત્યેક દેવતાના આ પાંચ ગુણ છે અને પાંચ દેવતા છે, તેથી સુધારક સ્વરૂપે આટલે પચ્ચીસ માળખીઓથી ગળવવાની જરૂરી છે. આ વાત વાચકોને વિચાર કરવાથી સદેજમાં સમજાઈ જશે.

આ શુદ્ધિની વિધિ જોવા માટે અમે બહોં જાણી પાંચ ગુણ શક્તિઓનો અવસ્થા વિચાર કરવો જોઈએ

૧ તપઃ—તપનું, તપાવનું, એનું મહત્વ બારે છે. સૂર્યનું વજરે ધાતુ અગ્નિમાં તપવાથી શુદ્ધ બને છે. કાર્મિક, વામિક, માનસિક તપથી મનુષ્યની શુદ્ધિ થાય છે. તપનું અનેક પ્રકારનું હોય છે. તપ અનેક પ્રકારનાં છે, તે બધાનો ઉદ્દેશ શુદ્ધિ કરવી એટલો જ છે.

૨ હર—દરજી કરતું, દરી સેતું. દોષોનું દરજી કરતું, દોષો દૂર કરવા. સેતું વજરે ધાતુઓને અગ્નિમાં તપાવવાથી દોષો દૂર થાય છે અને તેમની શુદ્ધિ થાય છે. આ પ્રકારે બીજાં તપ કરવાથી દોષ દૂર થાય છે અને શુદ્ધિ થાય છે.

૩ અર્ચિઃ—અર્ચ ધાતુનો અર્થ ‘પૂજા અને પ્રકાશ’ છે. પહેલાંની બે વિધિઓ વડે શુદ્ધતા થયા પછી આ પૂજા અથવા ઉપાસનાનો પ્રકાર તે મનુષ્યની અંદર નામવામાં આવે છે. દોષ દૂર થયા પછી આ થશે તે પહેલાં નહિ.

૪ શોચિઃ—ચૂલ્ક ધાતુનો અર્થ ‘શોષન કરવું’, શુદ્ધતા કરવી. તપ, દોષદરજી અને અર્ચન પછી શોષન થાય છે. શોષનનો અર્થ ‘ઝીણુંમાં ઝીણું દોષ બેળી કાઢી દૂર કરવા, દરજી અને શોષનમાં જોડે છે તે વાચકોએ અવસ્થા બાદમાં રાખવો. રચીલોષોનું દરજી થાય છે અને સૂક્ષ્મ દોષોનું શોષન થાય છે, આ પ્રકારે શોષન થયા પછી—

૫ તેજઃ—તેજન કરતું, જિજ્ઞાસુ ધાતુનો અર્થ ‘તેજ કરવું’ અને પાલન કરવું એવો છે. સૂક્ષ્મની ધાર તેજ કરાય છે તેજ પ્રકારે તેજન કરવું એવો અર્થો અર્થ છે. તીક્ષ્ણ ભનાવવું, તેજ કરવું, શુદ્ધિની તીવ્રતા સંપાદન કરવી.

દાખલા તરીકે સોષનની વાત જુઓ. પહેલાં (તપઃ) તપાવી તેને ચરમ કરાય છે, ત્યાર પછી તેના દોષ (હરઃ) દૂર કરાય છે, (અર્ચિઃ) પછી તેને કાષ્ઠ આકારમાં ઢોળવામાં આવે છે, પછી (શોચિઃ) પાણીમાં બાણી પાણી અલગવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી (તેજઃ) તે સૂક્ષ્મ

તેજ કરવામાં આવે છે. આ એક ચપ્પુ અથવા છરી બનાવવાની સાદી વાત છે. તેમાં પશુ ઝોછા-વત્તા પ્રમાણમાં આ વિધિઓનો ઉપયોગ થાય છે. પછી મનુષ્ય જેવા શ્રેષ્ઠ જીવની શુદ્ધતા માટે એઓનો ઉપયોગ બીજી રીતે થાય એમાં કહેવાની શું જરૂર છે ! તાત્પર્ય ' તપન, હરણ, અર્ચન, શોધન, સેવન ' આ પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિની વિધિ છે. જેથી દેહી મનુષ્યની શુદ્ધતા થઈ શકે છે. કુષ્ટ મનુષ્યનો સુધારો કરી તેને પવિત્ર મહાત્મા બનાવવાની વૈદિક રીત છે. ગાયકો તેનું વિશેષ મનન કરે.

મનુષ્યની શુદ્ધિ

આ વિધિ મનુષ્યમાં ક્યા પ્રકારે યોગ્ય છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ ક્યાં માટે પહેલાં કહેલા દેવો મનુષ્યમાં ક્યાં અને ક્યા રૂપમાં રહે છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેનો નિશ્ચય કરવાથી આ શુદ્ધિકરણ વિધિનો આપ શ્રેષ્ઠ પત્તો લાગશે. માટે પહેલાં કહેલા પાંચ દેવો મનુષ્યના શરીરમાં ક્યાં અને ક્યા રૂપમાં રહેલા છે તે જુઓ—

દેવર્થ-આવૃત્તન

મનુષ્યમાં અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા અને આપ આ પાંચ દેવતાઓ નીચે લખ્યા મુજબ રહે છે—

૧ અગ્નિ: (અગ્નિર્વાંક્ મૂત્વા મુલં પ્રાવિશત્)—અગ્નિ વાણીનું રૂપ ધારણ કરી મનુષ્યના મુખમાં પ્રવેશ્યો છે. એટલે મનુષ્યની અંદર અગ્નિનું રૂપ તેની વાણી છે.

૨ વાયુ: (વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્)—વાયુ પ્રાણનું રૂપ ધારણ કરી નાક દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ્યો છે અને પ્રાણ અગિયાર પ્રકારના થઈ બધા શરીરમાં વ્યાપે છે.

૩ સૂર્ય: (સૂર્યઃ ચક્ષુર્મૂત્વા અક્ષિણી પ્રાવિશત્)—સૂર્ય દષ્ટિ બની આંખોમાં પ્રવેશ્યો છે.

૪ ચંદ્ર: (ચન્દ્રમાઃ મનો મૂત્વા હૃદયં પ્રાવિશત્)—ચંદ્ર મનના રૂપે હૃદયમાં આવીને વસેલો છે.

૫ આપ: (આપો રેતોમૂત્વા ઝિઝ્ઞં પ્રાવિજત્)—પાણી વીર્ય બની યિરનના સ્થાને વસ્યું છે.

આ પાંચ દેવો આ પાંચ રૂપોમાં પોતે પોતાને ઢાળી મનુષ્ય દેહમાં આવી આ સ્થાનોમાં વસ્યા છે. આ વાત વિશેષ વિસ્તાર પૂર્વક એતરેય ઉપનિષદમાં લખી છે. ત્યાં જ વાચકોએ જોવી. અહીં જે વાક્યો લીધા ■ તે એતરેય ઉપનિષદ (૧૨)

માંથી લીધેલાં છે. આ વાક્યોના મનનથી માદિની થશે કે આ દેવોનો શરીરમાં વાસ ક્યાં છે. હવે આ અર્થ લઘુ પહેલાંના મત્રોના અર્થ જોઈશું—

સૂક્ત ૧૯ (અગ્નિઃ વાર્ણા)—હે વાણી ! જે તારી અંદર તપ છે તે તપ વડે જે અમારો બધાનો દૂષ કરે છે તેને તપ કર, તેમજ જે તારી અંદર હરણશક્તિ છે તે વડે તેના દોષ હરણ કર, જે તારી અંદર દીપનશક્તિ છે તેથી તેનું અંતઃકરણ પ્રકાશિત કર, જે તારી અંદર શોધક શક્તિ છે તે વડે તેને શુદ્ધ કર અને જે તારી અંદર તેજ ■ તેથી તેને તેજસ્વી કર. (૧-૫)

સૂક્ત ૨૦ (વાયુઃ પ્રાણ)—હે પ્રાણ ! જે તારી અંદર તપ, દોષ-હરણશક્તિ, દીપનશક્તિ, શોધનશક્તિ અને તેજનશક્તિ છે, તે શક્તિઓ વડે જે અમારા બધાનો દૂષ કરે છે તેના દોષ દૂર કર. (૧-૫)

આ પ્રકારે બાકીના સકલોના વિષે જાણવું. દરેકની પાંચ શક્તિઓ છે અને તે વડે જે શુદ્ધતા થવાની છે તેનો માર્ગ નિશ્ચિત છે, તે હવે આ અર્થથી સ્પષ્ટ થયું. જે બાલ દેવતાઓ છે તેમના અંશો અમારામાં વિદ્યમાન છે, તે અંશોની અનુકૂલતા-પ્રતિકૂલતાથી મનુષ્યનો સુધારો અથવા અસુધારો થાય છે, તે જાણી આ રીતે પોતાની શુદ્ધતા કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. તેમજ જે દૂષ કરનારા કુર્મન છે તેમને સુધારવા પણ આ રીતે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

શુદ્ધિની રીત

શુદ્ધિની રીત પાંચ પ્રકારની છે એટલે પાંચ સ્થાનમાં શુદ્ધતા થવી જોઈએ ત્યારે જ દોષ યુક્ત મનુષ્યની શુદ્ધતા થઈ શકે છે. તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન જુઓ—

૧ વાણીનું તપ—બધાથી પહેલાં વાણીનું તપ કરવું જોઈએ. જે શુદ્ધ થવા ઈચ્છતો હશે અથવા જેના દોષો દૂર કરવાના છે, તેણે બધાથી પહેલાં વાણીનું તપ કરવું જોઈએ. સત્ય લાપણ, ઐન વગેરે વાણીના તપો પ્રખ્યાત છે. વાણીમાં જે દોષ હશે તેમને પણ દૂર કરવા જોઈએ, વાણીમાં પ્રકાશ અથવા અસહતા લાવવી જોઈએ, જે બોલવું તે સાવધાનીથી પરિશુદ્ધ વિચારોથી યુક્ત જ બોલવું જોઈએ. આ પ્રકારે વાણીની શુદ્ધતા કરવાના પ્રયત્નો કરી વાણીનું તેજ એટલે પ્રલાવ ધણે વધારી શકાય છે જેથી દરેક મનુષ્ય તેના શબ્દો સાંભળવા ઉત્સુક બને છે. (સ. ૧૮)

૨ પ્રાણનું તપ- પ્રાણપામથી પ્રાણનું તપ થાય છે. જે પ્રકારે કુંકળથી પતન નાખવાથી અગ્નિનું રીપન થાય છે, તેજ પ્રકારે પ્રાણપામથી શરીરની નસો-નાડીઓની શુદ્ધતા થઇ તેજ વધે છે, શરીરના રોગો દૂર થાય છે, પ્રકાશ વધે છે, શોધન થાય છે અને તેજસ્વિતા પણ વધે છે. આ અનુશાન વડે મનુષ્ય નિરોધ થાય છે. (સ. ૨૦)

૩ આંખનું તપ- આંખોથી કુદૃષ્ટ ભાવથી કોઇની તરફ ન જોવું અને મંગલ ભાવનાથી જ પોતાની દૃષ્ટિને ઉપયોગ કરવો તેનું નામ આંખનું તપ છે. વાયકેએ અર્ધાં વિચાર કરવો કે પોતાની આંખે કયા પ્રકારનાં પાપ થઇ રહ્યા છે અને કયા પ્રકારનું પતન થાય છે, તેનાથી ખચવાનો પ્રયાન કરેકે કરવો જોઇએ. તેજ પ્રકારે બીજા દૃષ્ટિયોને સંયમ કરવો તે પણ તપ છે જે મનુષ્યોની શુદ્ધતા કરી શકે છે પોતાના દૃષ્ટિયોને ખરાબ રસ્તેથી હટાવવું અને સારા રસ્તે ચલાવવું મહત્વપૂર્ણ તપ છે, તેથી રોષો દૂર થાય છે, શોધન થાય છે અને તેજ પણ વધે છે. (સ. ૨૧)

૪ મનનું તપ- સત્ય પાલન કરવું મનનું તપ છે. ખરાબ વિચારો મનમાંથી દૂર કરવા એ પણ તપ છે. આ પ્રકારે મનનું તપ કરવાથી મનના રોષો દૂર થઇ જાય છે. મન પવિત્ર થાય છે અને શુદ્ધ બની તેજસ્વી થાય છે. (સ. ૨૨)

૫ વીર્યનું તપ- (અહમ્યમ) શિરન હરિમનું, વીર્યનું અથવા કામનું તપ અહમ્યમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અહમ્યમથી બધા અપમૃત્યુ દૂર થઇ જાય છે અને અનંત પ્રકારના લાભ થાય છે. રોગ વગેરે ભય દૂર થાય છે અને નિર્ભયનું આરોગ્ય મળે છે. અહમ્યમના વિષયમાં બધા લોકો જાણે છે તેથી તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી અહમ્યમ બધા પ્રકારે મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધારનો હેતુ છે. (સુકત. ૨૩)

જામિ (વાણી), વણ (પ્રાણ), સરજ (નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો), મદમા (મન), આપઃ (વીર્ય) આ દેવોના આશ્રયથી મનુષ્યની શુદ્ધિ થવાનો માર્ગ આ છે. પ્રત્યેક દેવતાની પાંચ સ્થિતિઓ વડે મનુષ્યના કોષો દૂર થાય છે, અને તેનામાં શુદ્ધ વધે છે. આ પ્રકારે ક્યે ક્યે મનુષ્ય શુદ્ધ થતો જાય છે અને ઉચ્ચ થતો જાય છે.

દેહ કરવો

આ સુકતોના પ્રત્યેક મંત્રમાં કહ્યું છે કે (હેદિ) દેહ કરે છે, તેની શુદ્ધતા તપ વગેરેથી કરવી જોઇએ. બીજાને દેહ કરવો એટલું ખરાબ છે તેથી વધારે ખરાબ બીજું કોઈ કામ નથી. આ બધાથી મોટું કારી પતનનું સાધન છે.

લાલમાં જતપત્રોમાં, સામાયિકમાં બીજાના દેહ વિષે

વધારે લખાણનું હોય છે અને ઉત્તતિના સાચા માર્ગ વિષે જોણુ લખાણનું હોય છે, એ ચાર મિત્રો ભેગા મળે તો તેમની વાતો શરૂ થાય તે પણ કોઇ આત્માત્રિતિના વિષે નહિ પણ પારકાની નિંદા વિષે અથવા બીજાને દેહ, તિરસ્કાર વગેરે વિષે હોય છે. વાયકે પોતાના અનુભવનો પણ વિચાર કરી તે તેમને ખબર થશે કે મનુષ્ય જેટલું કંઈ મોલે છે તેમાંથી વધુ ભાર પારકાની નિંદા, દેવોના હોય છે. મનુષ્યોના અવનર્મિનું આ મુખ્ય કારણ છે. જે મનુષ્ય આ દેહ કરવાનું છોડી દે તો તેનું પરુજા કદવાજ થઇ શકે છે. પરંતુ બીજાને દેહ કરવા વધુ પ્રિય અને સારું લાગે છે, તેથી મનુષ્ય દેહ જ કરતો જાય છે અને અપીત્રિત પામે છે.

માટે આ પાંચ સુકતોના પ્રત્યેક મંત્ર દ્વારા ઉપદેશ આપ્યો છે કે ' જે (હેદિ) દેહ કરે છે તેની શુદ્ધિ તપ વગેરેથી થવી જોઇએ. ' કારણ કે બધાથી વધારે અશુદ્ધ કોઈ મનુષ્ય હોય તે બીજાને દેહ કરનારો જ છે. તે પોતે પડે છે અને બીજાને પણ પાડે છે.

મન જેનું ચિંતન કરે છે તેના જેવો તે મને છે, આ મનનો ધર્મ છે. વાયકે તેનું સ્મરણ કરે, જે લોકો બીજાને દેહ કરે છે, જે બીજાના કુટુંબોનું નિર્વંતર મનન કરે છે તે કારણે મનમાં કુટુંબોની સંખ્યા વધતી રહે છે, કોઈ કારણે તે જોડાઈ થતી નથી. વાયકે વિચાર કરે કે મન જ મનુષ્યની અવસ્થા નહીં કરે છે. ' જેનું મન તેવું મનુષ્ય, ' આ નિયમ અટકા છે. હવે જુઓ, જે મનુષ્ય બીજાના કુટુંબોનું નિર્વંતર મનન કરે છે તેનું મન કુટુંબમય બની જાય છે, તેથી નિંદા કરનાર મનુષ્ય દરરોજ પતન પામતો જાય છે.

માટે દેહ કરનારાઓએ પશ્ચાત્તાપ વગેરે તપ અવસ્થા કરવું જોઇએ અને પોતાની શુદ્ધિ કરવી જોઇએ, તેમજ તે પછી નિંદાશ્રુતિ છોડવી જોઇએ. નહિ તો બોએકા કપાઓ ફરી કારવમાં કેવા જેવી દુરસ્થા થઇ, સુધારો શકે મરી નહિ.

વાયકે આ બાબતોને વિચાર કરી પોતાની પરીક્ષા કરે અને પોતાની પવિત્રતા કરી પોતાને કષ્ટાસ્થાનોમાં અવસ્થા કરે, જે ધર્મમાં નવપ્રવેશિત અથવા શુદ્ધ થએલા મનુષ્યો દ્વારા તેમને ખરેખર શુદ્ધ કરવાનું અનુશાન પણ આ સુકતોના મંત્રોમાં માત્ર થાય છે. નવપ્રવેશિતોને પોતાની શુદ્ધિ કરવા અનુશાનનો માર્ગ ' જુલોષે થવાથી તેમની સાચી ઉત્તતિ થઇ શકે છે અને વૈદિકધર્મની વિશિષ્ટતા પણ તેમના મનમાં નિધર થઇ શકે છે. વાયકે આ બધી વાતોનો વિશિષ્ટ વિચાર કરે અને આ વૈદિક આદેશોથી લાભ સધી લે.

દુષ્ટોનું દમન

કંઠ ૨, સૂક્ત ૧૮

(જાણિ- જ્ઞાતનઃ । દેવતા- અરિઃ ।)

આતુષ્યક્ષયણમસિ આતુષ્યચાર્તનં મે દ્વાઃ સ્વાહા

॥ ૧ ॥

સપત્નક્ષયણમસિ સપત્નચાર્તનં મે દ્વાઃ સ્વાહા

॥ ૨ ॥

અરાયક્ષયણમસરાયચાર્તનં મે દ્વાઃ સ્વાહા

॥ ૩ ॥

વિશાચ્ચક્ષયણમસિ વિશાચ્ચાર્તનં મે દ્વાઃ સ્વાહા

॥ ૪ ॥

સદાન્વાક્ષયણમસિ સદાન્વાચાર્તનં મે દ્વાઃ સ્વાહા

॥ ૫ ॥

અર્થ— ઇં (આતુષ્ય-જ્ઞાતન) દેરીઓનો નાશ કરવાની શક્તિથી કૃપા છે, અને તે બળ આપ [૧] છે સપત્નોનો નાશ કરવાની શક્તિથી કૃપા છે, અને તે બળ આપ [૨] ઇં (અ-રાય-ક્ષયણ) નિર્ધનતાનો નાશ કરવાનું બળ ધરાવે છે, અને તે બળ આપ [૩] ઇં (વિશાચ્ચ-ક્ષયણ) ખસ ચૂસનારાઓનો નાશ કરવાની શક્તિ રાખે છે, અને તે બળ આપ [૪] ઇં (સ-વાન્વા-ક્ષયણ) આસુરી-વસિઓને દૂર કરવાની શક્તિ રાખે છે, અને તે બળ આપ, હું (સ્વા-હા) આત્મસમર્પણ કરું છું [૫]

(આવાર્થ— દેરી, યજ્ઞ, કબુદ્ધ, લોહી પીનારા, અને આસુરીશક્તિવાળા એઓથી બચવાની શક્તિ તારી અદર છે તે શક્તિ આપના સ્થિર કર, હું પોતે પોતાને તારા માટે અર્પણ કરું છું (૧-૫)

દુષ્ટોનું દમન

અળની ગણના

આ સૂક્તમાં આત્મ સ રક્ષણના આઠે આવશ્યક બળોની ગણના છે. આ બળો નીચે મુજબ છે—

૧ બોજા— રમ્યુ શરીરની શક્તિ.

૨ સહ - શીત, ભ્રમ્યુ અથવા બીજા દુદ્ધો સહન કરવાની શક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરવાના સમયે જે કષ્ટ કષ્ટ સહન કરવાની આવશ્યકતા હોય તે કષ્ટો આન દથી સહન કરવાની દરેક તૈયારી રાખવાનું નામ સહ છે. યજ્ઞને કુમલો આવે તો તેથી ડરતું નહિ તેમજ પોતાનું સ્થાન છોડતું નહિ એટલે યજ્ઞને કુમલો આવે તો પણ પોતાના સ્થાને રહેવું. એ પણ એક સહનશક્તિ છે. સહેલાઈથી યજ્ઞથી પરાજીત ન થવું એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞથી કંઈ પરાજીત ન થવું યજ્ઞને કુમલો સહન કરી સ્વસ્થાને સ્થિર રહેવું અને યજ્ઞને પરાજીત કરવો અથવા યજ્ઞ ઉપર આક્રમણ કરવું

૧૯ [અર્થ. ૪]

૩ વલ- સર્વ પ્રકારના બળો આત્મિક, બૌદ્ધિક, માનસિક, ઉદ્ધિષ્ઠિ વિષયક વગેરે જેટલા પણ બળો મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક હોય તે બધા બળો

૪ બાલુ - દીર્ઘજીવન, આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘજીવન

૫ કોર્જ- કાન વગેરે ઉદ્ધિષ્ઠિની શક્તિઓ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થનારી અપ્રત્યક્ષ સમર્થિતા.

૬ જલુ- ચક્ષુ વગેરે ઉદ્ધિષ્ઠિની શક્તિઓ અપ્રત્યક્ષ પ્રયોજન-ય વિગત

૭ પરિપાળ- પરિપાળની શક્તિ આપણી (પૂર્ણ) સ રક્ષણ કરવાની શક્તિ (પરિ) અથવા પ્રકારથી પોતાનું (પાળ) સ રક્ષણ કરવાની શક્તિ

૮ આતુષ્ય-ક્ષયણ- આતુષ્ય સમર્થનો અર્થ અહીં વિશેષ મનની બોલો બોધો, બોલાઈઓના પ્રત્ય આપસમાં આતુષ્ય કહેવાય છે આ ધરની અંદરનું આતુષ્યપણ થયું તે જ

પ્રકારે જે રાત્રિ આપસમાં ભાષિ થાય છે તેથી તેમની પ્રત્યક્ષ આપસમાં 'માનુષ્ય' કહેવાય છે. તેઓમાં વારંવાર મુદ્ધ પ્રસંગો થાય છે. એવા રાષ્ટ્રીય મુદ્ધોમાં મનુષ્યોનું નિરાશય કરવાની શક્તિ પોતાનામાં વધારવી જોઈએ, તે જ વિજય યશો, નહિ તો પરાજય યશો. રાષ્ટ્રીય ચતુર અભજની સિદ્ધતા કરવાની વાત આ સ્પષ્ટ વડે બતાવી છે. આ રાષ્ટ્રની બહારના યુદ્ધ જેટલો મુદ્ધ છે.

૧ સપ્તમસ્તવર્ણ- એક રાત્રિની અંદર પક્ષ-પ્રતિપક્ષ તોય છે. આ પક્ષ બેઠોનું નામ 'સપ્તમ' છે કારણ કે તે એક જ પતિની અંદર હોય છે. તેઓમાં જુદી જુદી રચના હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રચનામાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો અથવા ખીલ સપ્તમોને દૂર કરી પોતાનો વિજય સિદ્ધ કરવો તેનું આ નામ છે. આ રાષ્ટ્રની અંદરનું મુદ્ધ છે.

૨ સપ્તમસ્તવર્ણ- રાત્રિ સ્પષ્ટ થતો વાયક છે અને અસપ્ત સ્પષ્ટ નિષ્પત્તો વાયક છે. આ નિષ્પત્તો બધા પ્રકારે દૂર કરી જુદી છે. વૈશ્વે અને કારીજોના ઉદ્ધેશથી આ વાત સાથે યથા થો છે.

૩ વિશાખસ્તવર્ણ- રક્ત-ભાસ ચૂસનારાઓનું નામ વિશાખ છે (વિશિષ્ટાશ્વ-વિશાખ) રક્ત પીનારા રાત્રિ પશુ છે જેમાં રક્તક્ષીણ થાય છે. મનુષ્યોમાં જે લોકો-ભાસનું લોભન કરનારા હોય છે, તે લોકોમાં પશુ કાચું ભાસ ખાનારાઓને ખાસ કરી 'વિશાખ' કહે છે. સમાજમાંથી તેઓને દૂર રાખવા જોઈએ.

૪ સ-વાન્વાસ્ટવર્ણ- (સ-વાન્વ-સ્તવર્ણ) અસુર રાક્ષસોના નામ કરવો અથવા તેમને દૂર કરવા એ યુગલોમાં 'દેવાસુર-યુદ્ધ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ આપણા સમાજમાં અથવા અન્ય સમાજોમાં દેવાસુરોના ક્રમશઃ વાલી રહ્યા છે અને તેમાં અસુરોના જ પરાજય થવો આવશ્યક છે. આ બધી વાત સ્પષ્ટ હોવાના કારણે તેનો અધિક વિચાર કરવો કરવાની આવશ્યકતા નથી.

૧ સ્વાહા વિધિ

આ બાર બળો પોતાની આજીવન ક્ષમતા જોઈએ. આ બળોનો ઉપયોગ કરવાની રીત પણ જુદી જુદી હોઈ શકે છે. વાયકો પ્રત્યેક બળનું અને તેના પ્રયોગના સેતનું સારી પ્રકારે મનન કરશે તો તેમને સમજશે. ખીલનો ક્ષતપાત કરવા પોતાનું બળ વધરવું એ તે બધા બળ છે, પણ આ બે

સક્રિયતા આ બળોનો ઉપયોગ 'સ્વાહા-હા' વિધિથી કરવાનું કહ્યું છે. 'સ્વાહા' વિધિનું તાત્પર્ય 'આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ' કરવું છે. પૂણ્ડની ભાષામાં આ ક્રિયા કરવો એ સ્વાહાનું તાત્પર્ય છે.

આ સ્વાહા યજ્ઞ દ્વારા ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ પોતાની અંદર જાય અને આ સ્વાહા વિધિ વડે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, એવો ઉપદેશ આ સક્રિયતા વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

સ્વા = પોતાનો
હા = ત્યાગ

આ વિધિ આત્મયજ્ઞનું જીવનું નામ છે. આ વિધિ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરવાની આદ્યપદ્ધતિ બતાવે છે. ક્ષાત્રિ પદ્ધતિમાં તો ખીલઓનો વિનાશ એ વાત મુખ્ય હોય છે અને આદ્યપદ્ધતિમાં સ્વાહા ક્રિયા આત્મયજ્ઞનું મુખ્ય વાત છે. સર્વ મનુષ્યો અથવા મનુષ્યોના આ વિધિથી કેવી રીતે કરવો આ એક મોટી સમસ્યા છે. પરંતુ વાયક જે તેનો પ્રયોગ વિચાર કરશે તો આ સમસ્યાનો ઉકેલ આપ મેળે આવી જશે. કારણ કે આ સ્વાહાવિધિ યજ્ઞનું મુખ્ય અંગ છે.

આ સક્રિયતા જેટલા મંત્ર છે તે પ્રત્યેક મંત્રમાં જે ક્રિયા બગીલી છે, તેની સાથે 'સ્વાહા' નો ઉપયોગ છે. વાયકો વિચાર કરશે તો તેમને સમજશે કે આ એક પ્રયત્ન ક્રિયા છે. જે આ ક્રિયાઓ મનુષ્યમાં વધતી રહે અને સાથે સાથે તેનો સ્વાર્થ પણ વધે તો કેટલું દુઃસાન થવાનો સંભવ છે. એક કારીરિક ક્રિયાની જ વાત જુઓ કેટલો મોટો પહેલવાન થયો બળવાન છે, જે તે સ્વાર્થ બન્યો તો તે થઈ દુઃસાન કરી શકે છે, પણ જે તે મન પોતાની વિશાળ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ પરાપકાર કર્યા કરશે અથવા પોતાના કારીરિક બળને પરામાત્મ સમર્પણમાં જોડશે, તો કેટલો શાન્ત થશે. આ પ્રકારે જીવન ક્રિયાઓના વિશેષ સમજનું આત્મસમર્પણથી જ ક્રિયાની, સાચો ઉપયોગ થઈ શકે છે અને સાચું કરવાનું પણ થઈ શકે છે.

તેથી આ સક્રિયતા 'સ્વાહા' નો ઉચ્ચાર કરી આત્મ સમર્પણનો ઉપદેશ આપી છે. જે જે ક્રિયા આપણામાં વધશે તે તે ક્રિયાનો ઉપયોગ આત્મસમર્પણની વિધિમાં કરીશ એવો નિશ્ચય આજુસે કરવો જોઈએ. તેજ તેની ઉત્તમ યશો અને તેના પ્રયત્નોથી જનતાની ઉત્તમ પણ થઈ શકે છે.

ચોર નાશન—સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૧૬

(સાધિ:— ચાતન: ૧ દેવતા:— અગ્નિ: ૧, ઇન્દ્ર: ૧, વરુણ: ૧)

યેમાવાસ્યાં રાત્રિમુદસ્યુર્ગ્રાજમત્ત્રિણઃ । અગ્નિસ્તુરીયો યાતુહા સો અસ્મમ્પમાર્થે વ્રવત્ ॥ ૧ ॥
 સીસાયાધ્યાહ વરુણઃ સીસાયામિરુપાવતિ । સીસે મ્મ્ ઇન્દ્રઃ પ્રાયચ્છત્તદગ્ન યાતુચાતનમ્ ॥ ૨ ॥
 દુદં વિષ્કન્ધં સહત દુદં વાઘતે અત્ત્રિણઃ । અનેન વિષ્વાં સસદે-યા જાતાનિ વિશ્વાચ્યાઃ ॥ ૩ ॥
 યદિ નો ગાં હંસિ યદ્યસં યદિ પૂરુષમ્ । તં ત્વા સીસેન વિશ્વામો યયા નોઽસો અવીરહા ॥ ૪ ॥

અર્થ— (યે સત્રિણઃ) ને ડાકુ ચોર, (અમાવાસ્યાં રાત્રાં) અમાસની રાતના સમયે અમાસ (સ્રાજં) સમૂહ
 પર (હૃદસ્યુઃ) હૃદયે છે, તે વિષે (યાતુહા સઃ સુરીયાઃ સઙ્ગાઃ) ચોરોને નાહક તે ચોરો અગ્નિ (અસ્મમ્પમાર્થે)
 અમને (અધિ વ્રવત્) સૂચના આપે. [૧]

વરુણે સીસાના વિષે (અંધ્યાહ) કહ્યું છે, અગ્નિ સીસાને (ઉપાવતિ) રક્ષક કહે છે. ઇન્દ્રે તે (મે) અને
 સીસું (પ્રાયચ્છત્) આપ્યું છે. હે (અગ્ન) પ્રિય! (તત્ યાતુચાતનમ્) તે ડાકુઓને દૂર કરનાર છે. [૨]

(દુદં) આ સીસું (વિષ્કન્ધં) રોકનારાઓને (સહતે) હટાવે છે. આ સીસું (સત્રિણઃ) ડાકુઓને
 (વાઘતે) પીડા આપે છે (અનેન) એનાથી (વિશ્વાચ્યા યા વિશ્વા જાતાનિ) વિશ્વાઓની ને નિતિઓ છે, તેમને
 (સસદે) હું દૂર કરું છું. [૩]

(યદિ નઃ ગાં હંસિ) જો અમારી ગાયને તું મારે, (યદિ અસ્થં) જો ઘોડાને અને (યદિ પૂરુષં) જો
 મનુષ્યને મારે છે, (તં ત્વા) તો એવા તને (સીસેન વિશ્વામઃ) સીસાથી અને વીધીએ ઊંચે, (યયા) જેથી તું
 (નઃ અ-વીર-હા અસતઃ) અમારા વીરોનો નાશ કરનારો ન થાય. [૪]

આવાર્થ— અમાવાસ્યાની અધારી રાત્રીના સમયે ને ડાકુ અમારા સમ ઉપર હુમલો કરે છે, તે વિષે અમને જ્ઞાની
 પાસેથી ઉપદેશ મળ્યો છે (૧)

પાણીના રક્ષક તેમજ ઉપદેશક સીસાની ગોળીઓનો પ્રયોગ કરવાની પ્રેરણા આપે છે, શૂરવીરે તો સીસાની ગોળી
 અમને આપી રાખી છે હે બધુઓ! આ ડાકુઓને હટાવનારી છે (૨)

આ સીસાની ગોળી ડાકુઓને હટાવે અને પ્રતિબંધ કરનારાઓને દૂર કરે છે. તેથી લોહીચૂસનારી બધી નિતિઓને
 દૂર નસાડવામા આવે છે (૩)

હે ચોર! જો તું અમારી ગાય, અમારા ઘોડા અથવા મનુષ્યોને વધ કરશે તો તારા ઉપર ગોળી ચલાવીશું જેથી ઘ
 અમારો નાશ કરવા માટે ફરી જનતા રહી શકશે નહિ. (૪)

ચોર નાશન-સૂક્ત

સીસાની ગોળી

આ સૂક્તમાં સીસાની ગોળીનો પ્રયોગ શુભો ઉપર કરવાનું કહ્યું છે. સૂક્તમાં કેવળ 'સીસ' શબ્દ છે. ગોળીનો વાચક શબ્દ તથા તેનો પદ્ય 'સીસેન વિષવામ' (સીસા વડે વેધ કરીય) આ પ્રયોગથી સીસ શબ્દમાં સીસાની ગોળીનો ભાવ બનેલો છે, એમ સમજવું થાય છે. કેવળ સીસાનો ઉપયોગ શુભોના માથે મારે તેમ જીવન પ્રકારે સહનનીય નથી (વિષવામ) વીધવાનો જ્ઞાન પણ દુરથી નિશાન તારાને મારવું એ અર્થમાં છે. સીસાની ગોળી જાડું માં મૂકી દુરથી તે શત્રુ ઉપર ફેંકી તેને વીધવામાં આવે છે, માથું પથ્થુ પડી શરીર નિશાન તારાને ફેંકવામાં આવે છે તારાપર આ મતે ના શબ્દો મળાવે છે કે સીસાની ગોળી વડે દુરથી જ શત્રુએને વીધવા છાકી કે સોડીની માફક પાસે જઈ તેનો પ્રયોગ થતો નથી, એટલું જ બહી બતાવવું છે.

શત્રુ

'અગ્નિ યાતુ' વગેરે શબ્દોનો અર્થ કાંઈ કે સૂક્ત છે ના વિવરણ સમયે આપ્યો છે. વાચકોએ તે ત્યાં જોવો. આ બધા શબ્દો કાકુ ચોર, છુટારા એટલે સમાજના શત્રુઓના વાચક છે તેનાથી શુદ્ધ ને શબ્દો છે તેનો વિચાર પહેલાં થયો નથી તેનો વિચાર બહી કરીએ—

૧ વિષકમ્ભ-અતિબધ કરનારો દરકતો ઉત્પન્ન કરનારો દરક બાનતમાં વિષ નિર્માણ કરનારો.

૨ વિશાલ, વિશાલી-રક્ત પીનારા અને કાકુ માંસ ખાતાશ દૂર લોકો, જે મનુષ્યનું માંસ પથ્થુ ખાય છે.

આ બધા તેમજ (અગ્નિ) બળ્યા કાકુ (યાતુ) ચોર, આ બધા સમાજના શત્રુઓ છે. તેમને ઉપદેશ વડે સુધારવાનો વિષય પહેલાના (કા ૧, સ. ૪-૮) માં થયેલ પ્રચારના સૂક્તોમાં આવી ગયા. જે સુધરતા નથી તેમને દડવા ફાંસીને સોંપી દેવાની આજ્ઞા પણ સાતમાં સૂક્તના અંતે આપી છે. ઉપદેશ અને દડવા એ ઉપયોગથી જે નથી સુધરતા તેમના ઉપર સીસાની ગોળીનો પ્રયોગ કરવાનું વિધાન આ સૂક્તમાં છે. પોતાનું સમકન કરવાનો ઉપદેશ કા ૧ સ. ૧૫ માં આપ્યા પછી, આ સૂક્તમાં શત્રુ ઉપર સીસાની ગોળી

ચલાવવાનું વિધાન કહ્યું છે, તે વિશેષ ધ્યાનથી જોવા જેવું છે, જેમનું આપણમાં ઉત્તમ સમાન નથી, એવા લોકો ને શત્રુ ઉપર દુશ્મનો કરે, તો સમાન છે કે તે પોતે નષ્ટમથ થઈ જાય તો 'પ્રથમ પોતાનું સંવહન અને પછી શત્રુ ઉપર આક્રમણ' આ નિયમ ખ્યાનમાં રાખવો. જોઈએ.

અર્થવીર

અર્થ, હિંદુ વગેરેના વિશેષ સૂક્ત સાંનના પ્રસંગમાં વર્ણન આપ્યું છે. (અર્થ) સંનિષ ઉપદેશ (દુશ્મ) શત્રુ, એ આપવીશ છે. એમ પદેશ બતાવ્યું છે. આ ને શબ્દોથી આક્રમણ અને ફાંસિ એમનો બોધ થાય છે, આ વાત પહેલાં કહી છે.

આ સૂક્તમાં 'વરુણ' શબ્દ આપ્યો છે. વરુણ સમુદ્ર ભવરા જળનો અધિપતિ વેદોમાં, તેમજ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. જળરચન, નદી વગેરે તેમજ સમુદ્ર પરથી ને શત્રુઓના હુમલા આવે તો તેથી રક્ષણ કરનારો આ દેવેશ્વર છે. ને પ્રકારે, અર્થ 'શબ્દ' આક્રમણ વાચક 'દુશ્મ' શબ્દ ફાંસિવત વાચક તેમ 'વરુણ' શબ્દ જળ સંગોળી બાવનાર-જનાર અને દેશદેશાંતરમાં આપાર કરનારા વેરેયો. નો વાચક છે અર્થના વેરમત સૂચક છે. એમ બહી કાંઈ છે, મારે ગોળી ચલાવવાના વિષયમાં (અગ્નિ) આક્રમણ, (દુશ્મ) ફાંસિ અને (વરુણ) વેરેયોએ પણ સમતિ આપી છે અને (દુશ્મ) ફાંસિયે તો સીસાની ગોળી આપી પાસે આપી રાખી છે. વગેરે જીવન મતનો જ વા આ પ્રકારે રખાયા છે. સાતમાં સૂક્તમાં આપેલા ઉપદેશનુસાર બધાજ પ્રચારકોએ પ્રથમ ક્યાં અને તેઓએ કહ્યું કે આ કાકુ સુધરતા નથી, ફાંસિયોએ પણ કહ્યું કે અનેકવાર દેહદડ આપ્યો છતાં પણ આ કાકુ સુધરતા નથી, વેરય તો છુપાવાના કારણે કહેવા રહ્યા છે, આ પ્રકારે ત્રણ વર્ણોના પરિપદે અમારે ગોળી ચલાવવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે આ સૂક્તના આધારે જે જી મહાવી શકાય કે વાચકે આ પૂર્વોપર સજા અવરન ખ્યાનમાં રાખવો.

સૂક્તની બાકી બાબતો રૂપ છે એટલે તેનું અધિક નિવારણ કરવાની જરૂર નથી.

કાકુઓને અસફલતા

કાંઠે ૨, સૂક્ત ૨૪

(શ્રાવિ - મણા । દેવતા - આયુષ્યમ્ ।)

શેરમક શેરમ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૧ ॥
શેરુષક શેરુષ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૨ ॥
મ્રોકાલુમ્રોક પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૩ ॥
સર્પાશુસર્પ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૪ ॥
જૂર્ણિ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૫ ॥
ઉપ્પદે પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૬ ॥
અર્જુનિ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૭ ॥
મર્જિ પુનર્વો યન્તુ યાતવઃ પુનર્હેતિઃ કિમીદિનઃ ।	
યસ્ય સ્થ તમસ્ત યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત સ્વા માંસાન્યત્	॥ ૮ ॥

॥ ૧ ॥ અર્થ — હે (શેરમક શેરમ) વધ કરનારા ! હે (કિમીદિનઃ) હુદ્દેશ લોકો ! (વ યાતવઃ) તમારા અનુયાયી અને તમારા (હેતિ) રક્ષો (પુનઃ પુન યન્તુ) પાછા કરે (યસ્ય સ્થ) જેના સાથી તું છે, (તં વસ્તુ) તેને ખાધ ના (યો વઃ પ્રાહૈત્તમસ્ત) જે તમને લૂટ કરના મોકલે છે તેને ખાઓ અથવા (સ્વા માંસાનિ વસ્તુ) પોતાનું ખાંસ ખાઓ [૧] હે (શેરુષક શેરુષ) ધાતુપાત કરનારાઓ ! ૦૧ [૨] હે (મ્રોક અનુમ્રોક) ચોર અને ચોરોના સાથીઓ ! ૦૧ [૩] હે (સર્પ અનુસર્પ) સાપની જેમ છુપાઈને હુમલો કરનાર ! ૦૧ [૪] હે (જૂર્ણિ) વિનાશક ! ૦૧ [૫] હે (ઉપ્પદે) ચીસો પાડનાર ! ૦૧ [૬] હે (અર્જુનિ) કુષ્ટ મનવાળા ! ૦૧ [૭] હે (મર્જિ) નીચ શક્તિવાળા ! તમે બધાના (યાતવઃ) અનુયાયી અને (હેતિ) રક્ષો તેમજ (કિમીદિનઃ) લૂટ કરનારાઓ જે છે, બધુ તમારી પાસે જ (પુનઃ યન્તુ) પાછુ આવ્યું જ્યાં જેના અનુયાયી તમે છે, (તં વસ્તુ) તેને જ ખાઓ, જે તમને મોકલે છે તે જ ખાઓ અથવા પોતાનું ખાંસ ખાઓ [૮] (પણ કોઈ બીજાને કષ્ટ, દુઃખ, પીડા પહેંચાડતા નહિ)

! કાવાયર્થ — જે દુષ્ટ મનુષ્યો અથવા ધાતુપાત કરનારા મનુષ્યો છે તે સજ્જાતોથી તૈયાર થઈ પોતાના અનુયાયીઓની સાથે બીજા વપર હુમલા કરી લૂટમાર કરે છે અને સન્નજોને સતાવે છે સન્નની સુખવસ્થાથી એવો પ્રબંધ થયો જેપછે કે આ

દુષ્ટતામાંથી કોઈ પણ બીજા સંજ્ઞાને લઈ ન સકે. તેમના અનુવાદીઓ પોતાના કાર્યમાં સફળતા ન મેળવે અને પાછા ફરે. તેમના રાશી વ્યર્થ નિવરે, આ કાકની રાશી ભૂખે મરે, આ લોકો કષ્ટરેય સફળ ન થાય. મનોરથ નિષ્ફળ જવાથી તેઓ આપસમાં મારામારી, ક્રોડો કરી એક બીજાને આઠ જાડ પોતે જ નાશ પામે. (૧૮)

દુષ્ટલોક

નગરમાં સજ્જન નાગરિકો રહે છે અને જંગલમાં ચોર લુટાર રહે છે. આ કાક રાત્રીમાં અંગવા કિંત્વે નગરો પર હુમલો કરે છે, લુટમાર કરી નાસી જાય છે. આ પ્રકારે લુટમાર ઉપર તેઓ પોતાનો ઝુલમો કરે છે.

રજાના સુરાભ્યની વ્યવસ્થા એવી હોય કે કોઈ પણ સમયે તેમના મનોરથ સફળ ન થાય. દમિયા તેમના હુમલાઓ નિષ્ફળ નિવરે, પ્રતિ સમયે તેમના હુમલાઓ નિષ્ફળ થતા તે લોકો ભૂખે મરે, પછી આપસમાં લડાઈ અને મરી જશે. તેમના શત્રુઓ જે બીજાના માટે છે તે તેમની ઉપર જ પડશે. આ જે બીજાનું ખસ ખાતા હતા તે પોતાનું જ ખસ ખાશે, કારણ કે બીજાઓનું ખસ તેમને મળશે નહિ અને બીજાઓની સંપત્તિ તેમને લૂટ તરીકે ગ્રામ થશે નહિ.

રાજ્યશાસન વડે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કે ચોર લુટારો ભૂખે મરવા લાગે, જે દુષ્ટોને સુધારવાનો માર્ગ છે. એવી વ્યવસ્થા થવાથી કાકોએ નાગરિક જનતા લાગશે અને તેમના કાક વ્યવહારથી નુકસાન અને ઉત્તમ નાગરિક અનુવાદી લાભ પ્રતિત થશે. વાચકો વિચાર કરે અને જુએ કે આ પણ એક દુષ્ટોને સુધારવાનો માર્ગ છે અને જે વિચારપૂર્વક અમલમાં લાવવામાં આવે તે જરૂર લાભકારક બનશે જ.

યક્ષમ-નિવારણ

કાંડ ૯, સૂક્ત ૮

(અર્થ:- યુગ્મવિરોધઃ । દેવતા:- સર્વસાંધાનવાલ્મીકીયમ્ ।)

શ્રીર્ષિક્તિ શ્રીર્ષમયં કર્ણશૂલં વિલોહિતમ્ । સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં બહિર્નિર્મન્ત્રયામદે ॥ ૧ ॥
 કર્ણીર્મ્યાં તે કહ્કુવેમ્યઃ કર્ણશૂલં વિસર્વકમ્ । સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં બહિર્નિર્મન્ત્રયામદે ॥ ૨ ॥
 યસ્ય હેતોઃ પ્રચયવેતિ યસ્યઃ કર્ણત આસ્યતઃ । સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં બહિર્નિર્મન્ત્રયામદે ॥ ૩ ॥
 યઃ કુળોતિ પ્રમોતમન્થં કુળોતિ પૂરુષમ્ । સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં બહિર્નિર્મન્ત્રયામદે ॥ ૪ ॥

અર્થ:- (શ્રીર્ષિક્તિ) મરતકદા, (શ્રીર્ષમયં) આધુ દુખનું. (કર્ણશૂલં) કાન દુખવે, (વિલોહિતં) રક્તરદીવ યજું અથવા પાંડુરોશ, (તે સર્વે શ્રીર્ષવ્યં રોગં) તારા બધા મરતક વિષાદ (બહિઃ નિર્મન્ત્રયામદે) બહાર કરીએ છીએ. [૧]

(તે કર્ણીર્મ્યાં) તારા કાનોથી અને (કહ્કુવેમ્યઃ) કાનના અંદરના ભાગથી (વિસર્વકં કર્ણશૂલં) વિશેષ ખીસ આપનાર કાનના દુખાથી તેમજ (સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં) તારા બધા જ મરતકના રોગો અને (બહિઃ નિર્મન્ત્રયામદે) બહાર કરીએ છીએ. [૨]

(યસ્ય હેતોઃ) જે કારણે (યસ્યઃ કર્ણતઃ આસ્યતઃ પ્રચયવેતિ) યજુરોશ કાન અને મોઢામાંથી વહે છે, તે (સર્વે શ્રીર્ષવ્યં તે રોગં) તારા બધા જ માથાના રોગોને અને દૂર કરીએ છીએ. [૩]

(યઃ પ્રમોતં કુળોતિ) જે મહેરો બને છે, તેમજ (પુરુષં મન્થં કુળોતિ) મનુષ્યને આપણો બનાવે છે, (સર્વં) તે બધા મરતક સંબંધી રોગોને અને દૂર કરીએ છીએ. [૪]

અક્ષમેદમજ્જ્વરં વિંશાઙ્ગ્યં વિસત્પર્કમ્ । સર્વં શીર્ષણ્યં તે રોગે વૃદ્ધિર્નિમન્ત્રયામહે	॥ ૫ ॥
યસ્ય મીમઃ પ્રતીકાશઃ ઉદ્દેપયતિ પૂરુષમ્ । તત્કમાર્તં વિશ્વશારદં વૃદ્ધિર્નિમન્ત્રયામહે	॥ ૬ ॥
ય ઉરુ અનુસર્પત્યથો પતિં ગવીનિકે । યદ્યમ્ તે અન્તરજ્ઞમ્યો વૃદ્ધિર્નિમન્ત્રયામહે	॥ ૭ ॥
યદિ કામાદપકામાદ્દદયાઝ્ઞાયતે પરિં । હૃદો વ્લાસસમજ્ઞમ્યો વૃદ્ધિર્નિમન્ત્રયામહે	॥ ૮ ॥
હરિમાર્ણં તે અજ્ઞમ્યોડ્વામન્તરોદરાત્ । યદ્યમોધામન્તરાત્મનો વૃદ્ધિર્નિમન્ત્રયામહે	॥ ૯ ॥
આસો વ્લાસો ભવતુ મૂત્રં મવત્વામયત્ । યદ્યમાર્ણાં સર્વેષાં વિપં નિર્વોચમહં ત્વત્	॥ ૧૦ ॥
વૃદ્ધિર્વિલં નિર્દ્રવતુ કાહાવાહં તથોદરાત્ । યદ્યમાર્ણાં સર્વેષાં વિપં નિર્વોચમહં ત્વત્	॥ ૧૧ ॥
ઉદરાતે ક્લોમ્નો નામ્યા હૃદયાદર્ષિ । યદ્યમાર્ણાં સર્વેષાં વિપં નિર્વોચમહં ત્વત્	॥ ૧૨ ॥
યાઃ સીમાર્તં ચિરુજન્તિ મૂર્ચાનં પ્રત્યર્પણીઃ । અર્દિસન્તીરનામ્યા નિર્દ્રવન્તુ વૃદ્ધિર્વિલં	॥ ૧૩ ॥
યા હૃદયમુપર્પન્ત્યનુતન્વન્તિ કીર્કસાઃ । અર્દિસન્તીરનામ્યા નિર્દ્રવન્તુ વૃદ્ધિર્વિલં	॥ ૧૪ ॥

અર્થ— (યદ્યમ-મેદ) શરીરને તોડનાર, (યદ્યમ-ઝવર) શરીરમાં તાવ ઉત્પન્ન કરનાર, (વિંશાઙ્ગ્યં વિસત્પર્ક) સંપૂર્ણ શરીરાવયવોમાં પીડા કરનાર (સર્વ) બધા અતલ સંબંધી રોગોને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૫]

(યદ્યમઃ મીમઃ પ્રતીકાશઃ) જેનું આંધર ૧૫ (પુરુષ ઉદ્દેપયતિ) મનુષ્યને ધ્રુલવે છે, તેના (વિશ્વ-શારદં તત્કમાર્ત) આખું વરસ થનાર ઉષ્ણરોગને (વૃદ્ધિઃ નિમન્ત્રયામહે) અમે બહાર કાઢી મૂકીએ છીએ. [૬]

(યઃ ઉરુ અનુસર્પતિ) જે કીચક્ય સુધી વધે છે (મયો ગવીનિકે પતિ) અને જે નાકીચા સુધી પહોંચે છે, તે (યદ્યમ્ તે અન્તરજ્ઞમ્યઃ) રોગને તારા અંતરિક અંગોમાંથી અમે (વૃદ્ધિઃ) બહાર કાઢી મૂકીએ છીએ. [૭]

(વદિ કામાત્) જે કામુકતાથી બધાને (અ-કામાત્) કામ વગર કાષ્ઠ બીજા કારણોથી (હૃદયાત્ પરિ જાયતે) હૃદય ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેને (વ્લાસં હૃદઃ ઋગમ્યઃ) કશું હૃદયમાંથી અને અંગોમાંથી (વૃદ્ધિઃ) અમે બહાર કાઢીએ છીએ. [૮]

(તે હરિમાર્ણં) તારો કમળો રોગ-રક્તહીનતાથી થએલો રોગ- (ઋગમ્યઃ) તારા અવયવોમાં, (હૃદયાત્ સંતઃ આપ્યાં) પેટની અંદરથી જ્યેષ્ઠ રોગને તેમજ (આરમ્ભઃ સંતઃ યદ્યમઃ-ધર્મ) પેટાની અંદર યદ્યમરોગને ધારણ કરનારી અવસ્થાને (વૃદ્ધિઃ) અમે બહાર કાઢી એ છીએ. [૯]

(વ્લાસઃ આસઃ મવતુ) કશું થુંકના ૧૫માં પલટાઇ બહાર જાય. (આમયત્ મૂત્રં મવતુ) આમશેષ મૂત્ર બની બહાર નિકળી જાય. (સર્વેષાં યદ્યમાર્ણાં વિપં) બધા યદ્યમરોગોનું વિષ (અહં ત્વત્ નિરવોચં) હું તારામાંથી બહાર કાઢું છું. [૧૦]

(ત્વ હૃદરાત્) તારા પેટમાંથી (કાહાવાહં) શબ્દ કરનાર જે મૂત્ર-નલિકામાંથી (નિર્દ્રવતુ) બહાર નિકળી જાય. (સર્વેષાં યદ્યમાર્ણાં) સર્વ રોગોનું એર હું તારામાંથી બહાર કાઢું છું. [૧૧]

(તે હૃદરાત્) તારા પેટમાંથી (ક્લોમ્નઃ નામ્યાઃ હૃદયાત્ અધિ) ફેફસામાંથી, કુટીમાંથી અને હૃદયમાંથી (સર્વેષાં) બધા રોગોનું એર હું તારાથી દૂર કરું છું. [૧૨]

(યાઃ સીમાર્તં ચિરુજન્તિ) જે સીમા ભાગને પીડા આપે છે અને જે (મૂર્ચાનં પ્રતિ સર્પણીઃ) માથા સુધી વધતા જાય છે, એવા રોગો (અનામયાઃ અર્દિસન્તીઃ) દોષરહિત યદ્યમનારતાં (વૃદ્ધિઃ વિલં નિર્દ્રવન્તુ) દ્રવરૂપે રંધ્રોમાંથી બહાર નીકળી જાય. [૧૩]

(યાઃ હૃદયં ઉપ ક્ષપ્યન્તિ) જે હૃદય ઉપર આક્રમણ કરે છે અને (કીર્કસાઃ અનુતન્વન્તિ) મળાના કાકા-માં પ્રસરે છે, તે બધી પીડાઓ (અનામયાઃ) દોષરહિત બની આરક ન થતાં દ્રવરૂપે સર્વ રંધ્રોથી દૂર થઈ જાય. [૧૪]

યાઃ પાથે ઉપવૃત્ત્યનુનિર્ધનિત પૃથીઃ । અહિંસન્તીરનામયા નિર્દ્રિવન્તુ બહિર્વિલ્મ ॥ ૧૫ ॥
 યાસ્ત્રિરધીરુપર્થન્યર્પણીર્ધણાસુ તે । અહિંસન્તીરનામયા નિર્દ્રિવન્તુ બહિર્વિલ્મ ॥ ૧૬ ॥
 યા શુદાં અનુસર્પન્ત્યાન્નાણિ મોહર્પન્તિ ચ । અહિંસન્તીરનામયા નિર્દ્રિવન્તુ બહિર્વિલ્મ ॥ ૧૭ ॥
 યા મુજ્જો નિર્ધર્પન્તિ પરંપિ વિકૃન્નન્તિ ચ । અહિંસન્તીરનામયા નિર્દ્રિવન્તુ બહિર્વિલ્મ ॥ ૧૮ ॥
 યે અજ્ઞાનિ મદર્પન્તિ યદ્માસો રોપ્ણાસ્તવૃ । યદ્માણાં સર્વેષાં વિપં નિરવોચમહં ત્વત્ ॥ ૧૯ ॥
 ત્રિસત્પસ્યં વિદ્યધમ્યં વાતીકારસ્યં વાલજેઃ । યદ્માણાં સર્વેષાં વિપં નિરવોચમહં ત્વત્ ॥ ૨૦ ॥
 પાદાભ્યાં તે જાતુમ્યાં યોગિમ્યાં પરિ મંસસઃ । ॥ ૨૧ ॥
 અનૂકાર્ધર્પણીરુણિદ્મામ્યઃ શ્રીર્ણો રોગમનીનશ્ચમ્ ॥ ૨૨ ॥
 સં તે શ્રીર્ણઃ કૃપાલાનિ હૃદયસ્ય ચ યો વિદ્યુઃ । ॥ ૨૩ ॥
 ઉચ્ચાદિત્ય રદિમમિઃ શ્રીર્ણો રોગમનીનશોઽન્નમેદમશીશ્ચમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — (યાઃ પાથે ઉપ વ્રત્યન્તિ) ને પીઠ ઉપર આક્રમણ કરે છે અને (પૃથીઃ અનુનિક્ષિત) પીઠ ઉપર પ્રસરે છે, તે બધી પીઠઓ (અનામયા) રોષરહિત થઈ આરક ન બનતાં દ્રવ્યે સર્વ રક્ષેથી બહાર નિકળી જાય છે [૧૫]

(યાઃ ત્રિરધીઃ ઉપ વ્રત્યન્તિ) ને ત્રીસી થઈ આક્રમણ કરે છે અને (લે વદ્યધમ્યસુ અર્પણી) તારી પાસગીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, તે (અનામયા) બધા રોષરહિત અને આરક ન થતાં દ્રવ્યે રક્ષર દોષથી 'શરીરની' બહાર ચાલ્યા જાય [૧૬]

(યાઃ શુદાં અનુસર્પન્તિ) ને શુદાં સુધી પ્રસરે છે અને (આન્નાણિ મોહર્પન્તિ) આતરણની મિત્રને શોધે છે, તે બધી પીઠઓ (અના) રોષરહિત અને આરક થઈ દ્રવ્યે શરીરના રોગર પ્રેમાથી બહાર નિકળી જાય [૧૭]

(યાઃ મુજ્જો નિર્ધર્પન્તિ) ને મુજ્જાઓને રાતરીત કરે છે અને (વિકૃન્નન્તિ) સંધોર્માં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તે બધા રોગો (અના) રોષરહિત અને આરક બની રાપ્રીથી બહાર દ્રવ્યે નિકળી જાય [૧૮]

(યે યદ્માસઃ) ને યદ્માસો (રોપ્ણા) બધાકૃત કરતાં (તય અંગામિ મદર્પન્તિ) તાથ અંગોને મદ્યુક્ત કરે છે, તે (સર્વેષાં યદ્માણાં વિપ) બધા યદ્માસોનું વિષ (અહં ત્વત્ નિરવોચ) હું તારાથી દૂર કરું છું [૧૯]

(ત્રિસત્પસ્યં) પીઠ, (વિદ્યધમ્યં) સોળે, (વાતીકારસ્યં) વાતરોષ અને (વા વાલજેઃ) રોગ આ બધાને તેમજ (સર્વેષાં યદ્માણાં વિપ) બધા રોગોના વિષને હું તારાથી દૂર કરું છું [૨૦]

(પાદાભ્યાં તે જાતુમ્યાં) તારા પગથી અને દીથલોથી, (યોગિમ્યાં મંસસઃ પરિ) પાથ આમથી અને શ્વમ આમથી (અનૂકાર્ધર્પણીરુણિદ્મામ્યઃ) રૂષવ શ અને પાથ આમની નાસોથી (અર્પણી) પ્રસરનારી પીઠઓ અને (શ્રીર્ણઃ રોગ) માથાના દરદનો હું (અનીનશ્ચમ્) નાશ કરું છું [૨૧]

(સં તે શ્રીર્ણઃ કૃપાલાનિ) તારા અતરકના કષાળનો ભાગ, (હૃદયસ્ય ચ યો વિદ્યુઃ) અને હૃદયની ને બાધિ છે, (ઉચ્ચાદિત્ય રદિમમિઃ) ઉભો સરજ પોતાના કિરણો વડે (શ્રીર્ણઃ રોગ સ અનીનશ) માથાના રોગનો નાશ કરે છે અને (અન્નમેદમશીશ્ચમ્) અંગોની પીઠ આંત કરે છે [૨૨]

આથાનું દરદ

આ સૂત્રમાં માથાનો દુખાવો દૂર કરવા સરજના કિરણો આ એક ઉપાય છે, એની વાત કહી છેઃ સરજના કિરણો શરીર ઉપર લેવાથી માથાના રોગો, કાનના રોગો, પાંડુરોગ તેમજ બીજા કેટલાક રોગો દૂર થાય છેઃ હૃદય આ સરજના

કિરણો તે રોગગ્રસ્ત શરીરના બાજુ ઉપર લેવા થોડા દરો એવો પણ સંભવ છે. આ સૂક્તમાં આ ચિકિત્સાવિધિ વર્ણવી નથી, ફક્ત એટલું જ કહ્યું છે કે સૂર્યકિરણોથી આ સૂક્તમાં કહેલા અનેક રોગો મળી જાય છે.

કેટલાક માયાના રોગો દર્શિ થઈ શકે છે, આંધળા બનવે છે, બહેરા બંનાવે છે, લોહી ઓછું થવાથી કેટલાક માયાનારોગો થાય છે, શ્કાંત અને આંખના દોષોથી પણ માયું કુખરોગોનું વિકાર થાય છે, કાન અને મુખમાંથી પણ વગેરે બહાર નિકળતા રહે છે તેથી માયું કુખે છે આ પ્રકારે અનેક લક્ષણો અને હેતુ માયું કુખરોગના આ સૂક્તમાં કહ્યા છે આ બધાના વિચાર વેદ અને ડોક્ટરો કરે અને સૂચના કિરણોના ઉપાથ આ બધા રોગોમાં ફેલી રીત કરવા તે નક્કી કરે.

અથવા લક્ષણોથી અહીં કોષ બીજો ક્ષણ બતાવ્યો છે કે કેમ તેના પણ નિર્ધાર થવા જોઈએ. આ સૂક્ત ખરે જોતાં અત્યંત સુગમ અને સુખોષ છે, તો પણ માયું કુખરોગના વિષય અનિર્ણયીય હોવાથી આ સૂક્તમાં કેટલાક શબ્દો વેદ અને ક્ષેત્રોના જ બળથી શકે છે. માટે એ આ સૂક્તોની શોધ કરવી એ તેમનું જ કામ છે, એવી સૂચના અમે અહીં કરીએ છીએ.

યક્ષ્મરોગ નાશન

કાંડ ૧૨, સૂક્ત ૨

(અર્થ:- મૃત્યુ, દેવતા- ભામિ, વન્દ્યોક્તા, મૃત્યુ.)

નહમા રોહ ન તે અનં લોક દ્વં સીસં માગધેયં વૃણિં ।

યોગોપુ યક્ષ્મઃ પુરુષેપુ યક્ષ્મસ્તેનુ ત્વં સાકર્મધરાદ્ પૌંદિ

॥ ૧ ॥

અગ્રશંસદ્ગ્રંથાસમ્યં કરેણાનુકરેણ ચ । યક્ષ્મં ચ સર્વં ઠેનેતો મૃત્યું ચ નિરંજામસિ

॥ ૨ ॥

નિરિતો મૃત્યું નિર્ઋતિં નિરંજામસિ ।

યો નો દેદિ તમદ્વધમે અક્રવ્યાયમ્ દ્વિમસ્તમું તે પ્ર સુવામસિ

॥ ૩ ॥

અર્થ:- (નહમારોહ) નહ ઉપર યક્ષ, (તે અનં લોક ન) તારા માટે અહીં સ્થાન નથી (દ્વં સીસં તે માગધેયં) આ સીસં તારા ભાગ્ય છે (વૃણિં) તું અહીં આવ (યોગોપુ યક્ષ્મઃ) જે ગાયોમાં ક્ષયરોગ છે, (પુરુષેપુ યક્ષ્મ) જે, મનુષ્યોમાં રોગ છે, (તેન સાકર્મધ અગ્રરાદ્ પરા દ્વિ) તે રોગની સાથે તું નીચેની બાલુએ આલેખે બ [૧]

(અગ્રશંસ-દુ શંસામ્યં તેન કરેણ અનુકરેણ ચ) પાપી અને કુટ્ટની સાથે તે કૃતિ અને અનુકરણ વડે (સર્વં યક્ષ્મ મૃત્યું ચ) બધા રોગ અને મૃત્યુને પણ (ઇત નિરંજામસિ) અહીંથી દૂર કરીએ છીએ [૨]

(ઇતઃ મૃત્યું નિ) અહીંથી મૃત્યુને (ઋતિં નિઃ કરાતિં નિઃ અજામસિ) કુખ અને શત્રુને દૂર નાસાડી મૂક છું હે અગ્ને ! (યઃ નઃ દેદિ) જે અમારો દેવ કરે છે / તં અદ્ધિ) તેને આ એટલે તેનો નાશ જ (યં વ દ્વિપ્મઃ) જેનો અમે દેવ કરીએ છીએ (તં વ તે પ્રસુવામઃ) તેને તારી પાસે કરીએ છીએ. [૩]

વાક્યાર્થ:- કોષ રોગ મનુષ્યના શરીરમાં ન રહે, કોષ દૂરના સ્થાને આલેખે જાય જે રોગો મૃત્યુઓમાં અને મનુષ્યોમાં છે જે તેમને જ દૂર થાય બધા મનુષ્યો અને મૃત્યુઓ નીચેની અને સ્વસ્થ થાય (૧)

બધા રોગો પાપીઓ અને દુરાચારીઓ સાથે દૂર આલેખે જાય તેવીજ કૃતિ અને અનુકૃતિ થાય કે જેથી બધા રોગો દૂર થઈ શકે (૨)

અહીંથી મૃત્યુ કુખ, દરિદ્રતા અને શત્રુ દૂર થાય અને બધા તેમને દેવ કરીએ છીએ, માટે તે અમારી પાસે ન રહે (૩)

૨૦ [અર્થ ૪]

યદ્યપિઃ કૃષ્યાપદિં વા ક્યાપ્ત્વં દુર્મં ગોષ્ઠં પ્રવિવેશાન્વૈકાઃ ।

તં માણંજયં કૃત્વા પ્ર હિંણોમિ દૂરં સ ગચ્છત્વપ્પુષ્પદોઽપ્યધીન્

॥ ૪ ॥

યત્ર્વાં કૃદ્ધાઃ પ્રંચકુર્મન્ચુના પૃષ્ઠે મૃતે । સુકલ્પમપ્તે તપ્તયા પુનસ્ત્વોદીપયામસિ

॥ ૫ ॥

પુનસ્ત્વાદિત્વા કૃદ્ધા ધર્મત્વાઃ પુનર્નૃદ્ધા ધર્મુનીતિરમે ।

પુનસ્ત્વાઃ પ્રમ્ણસ્યતિરાઘોદીર્ઘાયુત્વાય જાતશારદાય

॥ ૬ ॥

યો અપિઃ કૃષ્યાપ્રવિવેશં નો મૃદ્ધમિમં પશ્યન્નિતરં જાતવેદમમ્ ।

તં દરમિ પિતૃવજાય દૂરં સ ધર્મેર્નિર્વાં પરમે સ્વધર્મે

॥ ૭ ॥

કૃષ્યાર્દમપિ પ્ર હિંણોમિ દૂરં યમરાશો ગચ્છતુ રિપ્રવાહઃ ।

હુહાયમિતરો જાતવેદા દેવો દેવેભ્યો હૃદયં વંદતુ પ્રજાનન

॥ ૮ ॥

અર્થ— (યદિ કૃદ્ધવાત્ અપિઃ) જે માંસ ખાનારો અપિ અને (યદિ વા અપિઃ-સોજા ક્યાપ્ત્વં) જે ધરનાર મિત્રપત્નો સામ-દિ.અ. (દુર્મં ગોષ્ઠં પ્રવિવેશ) આ ગેશાગામાં દાખલ થયો, તો (સ માણંજયં કૃત્વા) તેને આદ-વી યુગ બનાવી (દૂર પ્રહિંણોમિ) દૂર નસાડી મૂકું છું, (સ ગચ્છતુ) તે પાણીમાં રહેનાર અપિને પામે ભય [૪]

(મૃતે પુરુષે) મનુષ્ય મરી ગયા પછી (વાત કૃદ્ધાઃ) મનુષ્યના સ્વા પ્રસક્તઃ) જે કુદ-લપ ક્રોધથી નાશ થવાય છે, છે, છે અને! (તપ્તયા તત્ સુકલ્પ) તારા તરફથી તે અન્નાય દૂર થયો થયો છે તેથી (પુન દવા ઉત્ દીપયા-મસિ) ફરી તને પ્રદીપ્ત કરીએ બીએ [૫]

હે અગ્નિ! (માદિત્વા, કૃદ્ધા, ધર્મત્વા) આદિય, રૂઢ અને વસ્તુ, (પશ્યન્નિતરં) પ્રજ્ઞા પ્રમ્ણસ્યતિ) ધન આપનારો અર્થ અને પ્રમ્ણાપ્તિ (જાતશારદાય દીર્ઘાયુત્વાય ત્વા પુન અગાત્) સો વરસના દીર્ઘજીવન માટે તને ફરી સ્થાપિત કરે છે, [૬]

(યા કૃષ્યાત્ અપિઃ) જે માંસભક્ષક અપિ (હતરં જાતવેદસં પદવન્) બીજા જાતવેદસુ અપિને ભેળવે (ત પૃષ્ઠં પ્રવિવેશ) અમારા ધર્મમાં પેશી ગયો છે, (તં પિતૃવજાય દૂરં દરમિ) તે અપિને પિતૃવજ માટે દૂર લઇ જઈ છું, (સ પરમે સ્વધર્મે ધર્મે દુર્મં) તે પરમધર્મમાં ગરમ વધારે [૭]

(કૃષ્યાત્ અપિઃ દૂરં પ્રહિંણોમિ) માંસભક્ષક અપિને દૂર લઇ જઈ છું તે (રિપ્રવાહઃ યમરાશઃ ગચ્છતુ) ફેલ દૂર કરનારો યમરાજની પામે ચલ્યો ભય (હત્ત વય્ હતરઃ જાતવેદઃ) અહીં આ બીજો જાતવેદ અપિ છે તે (પ્રજાનન દેવાઃ દેવેભ્યઃ હૃદયં વંદતુ) જાતનારો દેવ અથવા દેવે માટે હૃદયની ભાવ લઇ ભય [૮]

બાધાપદ્ય— પ્રેતભક્ષક અપિ જે કાંઈના ધરમા પ્રવેશ્યો દોષ એટલે જે કાંઈના ધરમા મૃત્યુ થયો દોષ, તો ત્યાં આદ-ધીના વિદિ થયા પછી તે ધર્મનું મૃત્યુભય દૂર થાય એટલે મૃત્યુ ત્યાં ફરી ન આવે (૪)

કાંઈ ધરે કાંઈ માનુષ્ય મરી ગયું દોષ નોતોને જાળવા અપિ ક્રોધિત, હ્રમ એટલે પ્રભવિત કરાયેલો તેથી પછી કાંઈ ભય ન રહે પછી અપિ પ્રતીપ્ત કરવાના કારણે બધે રાત્રિ થઇ ભય (૫)

ધરમા યજ્ઞ થયે કરતા જે અપિ સ્થાપિત કરે છે તેથી તે ધરમા માણસેનો સો વરસનું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થઇ શકે (૬)

એક પ્રેતમાસભક્ષક અપિ છે અને બીજો યજ્ઞનેનો અપિ છે પ્રેતભક્ષક અપિ પિતૃવજ કરે અને તે યજ્ઞને પિતૃના

બીજા લોભા લઇ ભય (૭)

પ્રેતમાસભક્ષક અપિ, મનુષ્યના રહેઠાણથી દૂર રહે એટલે પ્રેતોનું દહન મનુષ્યસ્થાનથી પુખ્ત દૂર દોષ થયું જે આ

બીજો જાતવેદ નામનો અપિ યજ્ઞ કરતા સ્થાપિત કરાય છે, તે હવન દ્વારા દેવતાઓની તૃપ્તિ કરે છે એટલે એ મનુષ્યોના ધરમા રહે (૮)

ક્રવ્યાદમર્મિમિપિતો હરામિ જનાન્દંહન્તં વજ્રેણ મૃત્યુમ્ ।

નિ તં શાસ્મિ ગાર્હપત્યેન વિદ્વાન્પિતૃણાં લોકેર્ષિ મામો અંસ્તુ ॥ ૯ ॥

ક્રવ્યાદમર્મિ શશમાનમુકથ્ય૧ પ્ર હિંનોમિ પૃથિમિઃ પિતૃયાણૈઃ ।

મા દેવયાનૈઃ પુનરા ગા અર્ચવેષિ પિતૃષુ જાગૃહિ ત્વમ્ ॥ ૧૦ ॥

સર્મિન્ધતે સંકસુકં સ્વસ્તયે શુદ્ધા મવન્તઃ શુચંયઃ પાવકાઃ ।

જહાતિ રિપ્રમત્યેનં એતિ સર્મિદ્ધો અગ્નિઃ સુપુનાં પુનાતિ ॥ ૧૧ ॥

દેવો અગ્નિઃ સંકસુકો દિવસ્પૃષ્ઠાન્યારુહત્ । મુચ્યમાનો નિરેણસોઽર્મોગસ્માં અશસ્ત્યાઃ ॥ ૧૨ ॥

અસ્મિન્વયં સંકસુકે અગ્નૌ રિપ્રાણિ મૃજમહે । અમૂમ યજ્ઞિયાઃ શુદ્ધાઃ પ્રાણ આયૂંપિ તારિપત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ— (જનાન્ વજ્રેણ મૃત્યુમ્ હંદન્તં) લે જાને વજ્ર વડે મૃત્યુની પાસે લઈ જનારા (ક્રવ્યાદં મર્મિમિપિતઃ) મહાભક્ષક અગ્નિને ક્રવ્યપૂર્વક લઈ ગઈ હું (વિદ્વાન્ ગાર્હપત્યેન તં નિશાસિ) વળીને હું ગાર્હપત્ય અગ્નિ દ્વારા તેનું શાસન કરું છું. તેનો (પિતૃણાં લોકે મામઃ અપિ અસ્તુ) પિતૃના લોકમાં મામ અર્ચવ રહે. [૯]

(ક્રવ્યદં શશમાન ક્રવ્યાદં મર્મિ) પ્રશંસનીય ગનિમાન માસભક્ષક અગ્નિને (પિતૃયાણે. પૃથિમિઃ પ્રહિનોમિ) પિતૃયાનના માર્ગેથી દૂર નહાડું છું. (દેવયાનૈઃ પુનઃ મા મામા.) દેવયાન રસ્તે ફરી અહીં આવતા નહિ (અથ એવ પૃથિ) અહીં રહે. (અર્ચવેષિ પિતૃષુ જાગૃહિ) ટું પિતૃઓમાં જાગૃત રહે. [૧૦]

(શુચંયઃ પાવકાઃ શુદ્ધાઃ મવન્તઃ) શુભિ, પવિત્ર અને શુદ્ધ થઈ (સ્વસ્તયે સંકસુકં સં દન્ધતે) કમ્પાણ માટે વિદાહક અગ્નિને પ્રગટાવીએ છીએ. તે (રિપ્રં જહાતિ) કુદૃષ્ટ ત્વજે છે અને (અન. અતિ એતિ) પાપનું અતિ-કમળ કરે છે. (સર્મિદ્ધઃ સુપુના અગ્નિઃ પુનાતિ) પ્રજ્વલિત થએલો પવિત્રતા કરનારો અગ્નિ બધાને પવિત્ર કરે છે. [૧૧]

(સંકસુકા દેવઃ અગ્નિઃ) વિદાહક અગ્નિ દેવ (દિવઃ પૃષ્ઠાનિ આરુહત્) દુરોક્તની ઉપર ચઢેલો છે, તે (અસ્માન્ અનસઃ પિમુચ્યમાનઃ) અમને બધાને પાપપાથી મુક્ત કરતો (અ-અસ્ત્યાઃ અમોહઃ) અપ્રશસ્તતાથી મુક્ત કરે છે. [૧૨]

(અસ્મિન્ સંકસુકે અગ્નૌ) આ વિદાહક અગ્નિમાં (અર્ચવે રિપ્રાણિ મૃજમહે) અમે બધા અમારા દોષોને શુદ્ધ કરીએ છીએ. તેથી (યજ્ઞિયાઃ શુદ્ધાઃ અમૂમ) અમે પવિત્ર અને શુદ્ધ બનીએ છીએ તે (ના આયૂંપિ પ્રતારિપત્) અમારું જીવન વધારે. [૧૩]

આવાર્થ— મનુષ્યોનાં કેતોને બાળનારા અગ્નિના કાર્યની સાતિ ગાર્હપત્ય અગ્નિથી એટલે વિવાદ પ્રસંગે અગ્નિથી કથાય છે એટલે તેમનું કાર્ય પરસ્પર મિત્ર છે એકથી વંશનો નાશ અને બીજાથી વંશની વૃદ્ધિ થાય છે. (૯)

પિતૃનાં જવાનાં રસ્તા ઉપર (સ્થાનામ્યા) આ માસભક્ષક અગ્નિ છે અને દેવોના મંચવ માર્ગ ઉપર બીજો થઈ કરવાનો અગ્નિ છે. (૧૦)

મનુષ્ય શુદ્ધ, પવિત્ર અને મહાદૃઢ થઈ પોતાના ક્રવ્યાણુ માટે આ અગ્નિને પ્રહીપ્ત કરે છે. તેથી બધા દોષો દૂર થાય છે. પાપો દૂર થઈ પવિત્રતા વધે છે. (૧૧)

આ અગ્નિ પ્રહીપ્ત થઈ તેની જ્વાલાઓ આકાશ સુધી જાય છે અને તે અગ્નને પાપોથી બચાવે છે, તેમજ અપ્રશસ્ત માર્ગથી અમારું રક્ષણ કરે છે. (૧૨)

આ અગ્નિમાં અમે જીવન કરીએ છીએ અને અમે પોતાના દોષોને શુદ્ધ કરીએ છીએ તેથી અમે શુદ્ધ, પવિત્ર અને મહાના થઈ બની અમારું જીવન વધારીએ છીએ (૧૩)

સંકસુકો વિકસુકો નિર્કસુકો યથં નિષ્કરઃ । તે તે યદ્દમં મર્ષદસાં દુરુષમનીતમ્ ॥ ૧૪ ॥
 યો નો અર્થેષુ ધીરેષુ યો નો ગોપ્ત્રાવિષ્ટુ । ક્રુષ્યાદું નિર્ણદામસિ યો અમિજંતુયોપતઃ ॥ ૧૫ ॥
 અન્વેમ્યસ્ત્વા પુરુષેમ્યો ગોમ્યો અર્થેમ્યસ્ત્વા । ॥ ૧૬ ॥
 નિઃ ક્રુષ્યાદ નુદામસિ યો અમિર્જીવિતયોર્પનઃ ॥ ૧૭ ॥
 યસ્મિન્દેગા અમૃજત યસ્મિન્નુપ્યાગ્રીત । યસ્મિન્નુત્તસ્તારો, મૃદ્ધા ત્વમગ્રે દિર્ઘ રુદ્ધ ॥ ૧૮ ॥
 સર્વિદો અગ્ર આદુત સ નો મામ્યર્પક્રમીઃ । જનૈવ દીદિદિ યવિ ય્યોક્ત્ત્વ ધર્મ દ્યૌ ॥ ૧૯ ॥
 સીસે મૃદ્ધુ મદે મૃદ્ધુમગ્રી સંકસુકે ચ યત્ । અયો અર્ધા રામાર્ધા શીર્ષિક્તિમુપર્ણે ॥ ૨૦ ॥
 સીસે મલે સાદયિત્વા શીર્ષિક્તિમુપર્ણે । અપ્યામર્તિક્તિર્ન્યા મૃદ્ધા શુદ્ધા મંથત યવિર્ધાઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—(સકસુક વિકસુક) સંધાત અને વિધાત (નિર્કસુક યા ચ નિસર) વિનશ્ચ અને સંદરશિત
 અમિ (તે તે સદમ) તાર શેત્રે (સન્વેદસા દુરુષ દુર અનીતસા) શાનુક્રમ આત્મા આરને દુરુષ દુર કરી
 નાશ કરે [૧૪]

(ય ના અર્થેષુ યા ધીરેષુ) ને અમારા ધીર અને ધીરાનાં (ય ના ગોષુ અગ્રાવિષ્ટુ) ને અમારા અગ્રે
 અને ધેરા-અગ્રાવિષ્ટુનાં (જનયોપના અમિ) ધેરાને ક્રુષ્યાપનારે અમિ છે, તે (ક્રુષ્યાદ નિઃ નુદામસિ)
 માસમસા અમિને અમે દુર કરીએ છીએ [૧૫]

(યા ઝીવયોપના અમિ ત ક્રુષ્યાદ) ને શ્રુતના અર્થ ક્રુષ્યાદ અમિ છે તેને (અન્વેમ્ય પુરુષેમ્યઃ ગોમ્યઃ
 અર્થેમ્યઃ) દેવા ધીર માણસો, અગ્રે અને યેગગ્રામી (નિઃ નુદામસિ) નિઃશરિતે દુર કરીએ છીએ [૧૬]

હે અમિ ! (યસ્મિન્ દેવા અમૃજત) નેમાં દેવો શુદ્ધ થયા, (યસ્મિન્નુપ્યાગ્રીત) અને નેમાં
 મનુષ્ય પણ શુદ્ધ થયા, (યસ્મિન્નુત્તસ્તારો મૃદ્ધા) તેમાં ધીની આદુતિ આપી, શુદ્ધ થઈ (યવિ ય્યોક્ત્ત્વ) તે સ્વર્ગ
 ઉપર ચડે [૧૭]

(આદુત અગ્રે) આદુતિએ નેમાં અપાયેલી છે એવા, હે અગ્રે ! (સર્વિદો સ ના મા અમિ અર્પક્રમી)
 પ્રદીપ થઈ તે અમારે અનિર્કમ્ય કરતો નહિ (અગ્ર યવિ દીદિદિ) અહીં ધુર્યાનમાં પ્રકાશિત થા (સર્વ ય્યોક્ત્ત્વ
 યતે) યવને અમે નિરતર ભેધએ [૧૮]

(યત્ સીસે મૃદ્ધુ) ને સીસામાં લાગ્યો છે, ને (મદે મૃદ્ધુ) નડમાં લાગ્યો છે અને ને (સકસુકે
 અગ્રી) વિનશ્ચ અમિમાં તપીને લાગ્યો છે (અયો અર્ધા રામાર્ધા અપર્ણે શીર્ષિક્તિ) અને ને ધેગ્રામી, કાળા
 રંગના ગ્રામી તથા માથુ મૂકવાના ગ્રામીકામાં લાગ્યો છે, તે મગને શુદ્ધ કરે [૧૯]

(સીસે મલ સાદયિત્વા) સીસામાં મળ શુદ્ધ કરી, (અપર્ણે શીર્ષિક્તિ) ગ્રામીના ઉપર મથુ મૂકી,
 (અર્ધા અર્ધા મૃદ્ધા) કાળા ધેગ્રામાં શુદ્ધ કરી (યવિર્ધા શુદ્ધા મંથત) યવિત અને શુદ્ધ બને [૨૦]

વાચાર્થ—અગ્રિમા સંધાત વિધાત ગુણે છે તેમના જાન દર્શક પ્રયોગ કરવાથી જ્ઞાતી યોગ્ય તેની સહાયતાથી શેત્રેને
 દુર કરી શકે છે (૧૪)

આ પ્રકારે યોગ્ય, ધીર અગ્રે, અગ્રે, ધેરા વગેરેએ નિરેમ્ય કસ્ય શક્ય છે. (૧૫)

ગ્રેગ્રામી પ્રેતકાલે અગ્રિને દુર કરેલાં યોગ્ય છે (૧૬)

યજ્ઞથી દેવતાઓની શુદ્ધિ થઈ, માણસો પણ યજ્ઞથી શુદ્ધ થયા આ પ્રકારે યજ્ઞમાં ધીની આદુતિ આપવાથી મનુષ્ય શુદ્ધ
 થઈ ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે (૧૭)

યજ્ઞને અગ્રિ પ્રદીપ થઈ ધરણાર ઉપર ન આવે તોનાની યજ્ઞશાળામાં પ્રદીપ થઈ રહે ઉપાસક દરરોજ યજ્ઞને
 ભૂમે (૧૮)

ન્યા ન્યા મથ વ એલા દેવ તે તે સ્થાને શુદ્ધ અને યવિત કરવા ભેધએ (૧૯-૨૦)

પરં મત્યો અનુ પરંહિ પન્થાં યસ્તે એષ હતરો દેવયાનાત્ ।

વહુષ્મતે શૃણુતે તેં શ્રવીમીહેમે ઘીરા ગૃહર્ષો મવન્તુ

॥ ૨૧ ॥

હમે જીવા વિ મૃતૈરાવશૃન્મર્ષુન્દ્રા દેવહૃતિર્નો અથ ।

પ્રાશ્વો અગામ નૃતયે હસાય સુવીરામો મિદયમા વંદેમ

॥ ૨૨ ॥

હમં જીવેમ્યઃ પરિધિં દંધામિ મેપાં નુ ગાદપરો અર્થમેતય્ ।

શ્રુતં ત્રીવન્તઃ શરદઃ પુરુષીસ્તિરો મૃત્યુ દંધતાં પર્વતેન

॥ ૨૩ ॥

આ રોહતાયુર્જેરસં શૃણાનાં ઋતુપૂર્વં યત્તમાનાં યતિ રથ ।

તાન્નૃસ્તયષ્ટાં સુજનિમા સુજોષાઃ સર્વમાયુર્નૈયતુ જીવનાય

॥ ૨૪ ॥

યથાહાન્યનુપૂર્વં ભવન્તિ યથૃતં વં ક્રતુમિર્થ્યન્તિ સાકમ્ ।

યથા ન પૂર્વમપરો જહાત્યેવા ધાતરાયૈષિ કલ્પયેપામ્

॥ ૨૫ ॥

। ૨૧ મર્થ— હે મૃતો! (દેવયાનાત્ હતરઃ યઃ તે વ્યઃ) દેવયાની બહે ને તારો માર્ગ છે, તે (પરં પન્થો અનુવરા હિ) ખીલ માર્ગથી દૂર ચાલે! બ (વહુષ્મતે શૃણુતે તેં શ્રવીમિ) આપવાળા અને સાંભળનારા તને હું આ હું હું (હમે ઘીરા ગૃહર્ષઃ મવન્તુ) આ ઘીરા ગૃહર્ષ થાય [૨૧]

(હમે જીવાઃ મૃતૈઃ આ વહુષ્મન્) આ જીવા લોકો મરણાંશોથી ઘેરાયેલા છે (ન દેવહૃતિઃ અથ મર્દા અમૃત) અમારી હસ પ્રાર્થના આને કલ્યાણમપી બની મળે છે (નૃતયે હસાય પ્રાશ્વ અગામ) નૃત્ય અને હાસ્યના માટે આને બધા આમળ વધીએ અને અમે (સુવીરાસઃ મિદયં મા વંદેમ) ઉત્તમ વીર થઇ યુદ્ધને વિચાર કરીશું [૨૨]

(જીવેમ્ય હમ પરિધિં દંધામિ) જીવે! માટે આ મર્ધા આપુ હું (વર્ષાં અપર વર્ષાં અર્થં મા નુ ગાત્) આમાંથી ગાઇ પછી એક એ મર્ધા બહાર કહી ન આવ (શરદઃ પુરુષી જીવન્ત) અતિ દીર્ઘ સૌ વરસનું જીવન અનુભવતો, (પર્વતેન મૃત્યુ તિરો દંધતાં) પર્વત દ્વારા મૃત્યુને પેલીપર રાખે [૨૩]

(જરસ શૃણાનાં આયુઃ આરોહત) રુદ્રાવસ્થાને સ્વીકાર કરતાં દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરે, (અનુપૂર્વં યતમાના યતિ રથ) એક પછી બીજો સિદ્ધિ મળે ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરતો રહે, પ્રયત્નમાં રહે (સુજનિમા સુજોષા ત્વષ્ટા) ઉત્તમ જન્મવાળો ઉત્સાહવાળો ત્વષ્ટા (તાન્ વા જીવનાય સર્વં આયુ નયતુ) તમને બધાને દીર્ઘજીવન માટે સ પૂર્ણ આપુ સુધી સહ મળ [૨૪]

(યથા હઠાન્તિ અનુપૂર્વં ભવન્તિ) જેમ દિવસે એક પછી બીજો એમ આવે છે (યથા ક્રતુઃ ક્રતુમિ સાકં યન્તિ) જેમ ક્રતુ ક્રતુઓની સાથે ચાલે (યથા પૂર્વં અપર ન જહાતિ) જેમ પહેલાને બીજો છોડતો નથી, હે ધાતા! યથા વ્યા આયુષિ કલ્પય) તેમના જીવનની મેળબા કર [૨૫]

ભાવાર્થ— મૃત્યુ અમારા બધાથી દૂર રહે, અમારી પાસે ન આવે અમારા બાળબચ્ચાઓ હૃદયુષ્ઠ અને નિરોગી તેમજ દીર્ઘજીવી બને (૨૧)

અહીં ને લોકો જીવતા છે તે ચારેય તરફથી મૃતો વડે ઘેરાયેલા છે એટલે કે તેમની ચરે બાહુ મૃત જીવ છે અમે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરીએ અમે હાસ્ય અને નૃત્યના પોતાનો મ ગવ સમય વ્યતીત કરીએ અમે બધા ઉત્તમ વીર બનીએ અને યુદ્ધમાં પોતાનું સૌર્ય પ્રગટ કરીએ (૨૨)

જીવેના માટે આયુષ્યની મર્યાદા નિશ્ચિત થઈ છે કાંઈ મનુષ્ય આ દીર્ઘજીવનની મર્યાદા ન તોડે એટલે અત્યાયુષ્મા ન મરે બધા લોકો અતિ દીર્ઘજીવન સુધી જીવતા રહે અને મૃત્યુને દૂર કરે (૨૩)

રુદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ દીર્ઘજીવનને સ્વીકાર કરે! એક પછી એક એટલે રુદ્રો પછી જીવન ચાલે, રુદ્રો પહેલા જીવન ન મરે, લાંબુ જીવન મેળવવા પ્રયત્ન કરે ઇશ્વર બધા પ્રયત્ન કરનારાઓને દીર્ઘજીવન આપે (૨૪)

જેમ દિવસ પછી દિવસ, ક્રતુ પછી ક્રતુ અને જેમ પહેલા પછી બીજો જાય છે, તેમ રુદ્ર પછી જીવન ચાલ્યા બધા, રુદ્રો પહેલા બીજો ન મરત, એટલે બધાએ વધુ થઈ પૂર્ણજીવન પુરૂ કરે (૨૫)

અમન્વતી રીયતે મં રમણં વીર્યધું પ્ર તૈરતા સહાયઃ ।

અત્રા જહીતુ ચે અસન્દુરવાં અનમીવાનુર્ચરમામિ વાજાન્

॥ ૨૬ ॥

ઉત્તિષ્ઠતા પ્ર તૈરતા સ્તાયોઽમન્વતી નુદી સ્પન્દત કુપમ્ ।

અત્રા જહીતુ ચે અસન્નર્ચિવાઃ શિવાન્સ્પોનાનુર્ચરમામિ વાજાન્

॥ ૨૭ ॥

વૈશ્વદેવી વર્ચસુ આ રમણં ગુદા મવન્તુઃ શુચયઃ પાવકાઃ ।

અતિક્રામન્તો દુરિતા પદાર્તિ જ્ઞતં દિમાઃ સર્વવીરા મદમ

॥ ૨૮ ॥

ઉર્દાવીર્નઃ પૃથિર્મિર્વાયુમક્રિરતિક્રામન્તોઽર્વાન્વરેભિઃ ।

પ્રિઃ સ્ત સ્ત ક્વપ્તઃ ક્વપ્તઃ પૈરતા મૃત્યુ પ્રત્યૌહન્પદ્યોપનેન

॥ ૨૯ ॥

મૃત્યોઃ પદં યોવયન્તુ એત દ્રાધીય આયુઃ પ્રવર દર્શનાઃ ।

આસીના મૃત્યુ નુદતા સ્વચસ્પેઽર્ધ જીવાસૌ વિદ્યમા વંદમ

॥ ૩૦ ॥

અર્થ— (અમન્વતી રીયતે) પાથરોવાળી નદી અપથી દેડી રહી છે (સત્તમણ) ચેતીને રહે, (વીર્યધ) વીરતા ધારણ કરે અને (સહાયઃ પ્રતરત) હે મિત્રો! તરી નબો (વે હુરેવા મલન મજ જહીત) ને દુઃખદાયક હોય તેમને અહીં જ દેડી ઘો (ઉત્તરેમ અનમીવાનુ ધાજાન્) ને અને પાર થઇશ તે નિશંકી અપ પ્રાપ્ત કરીશ [૨૬]

હે (સહાય) મિત્રો! (ઉત્તિષ્ઠત પ્રતરત) ઉઠો અને તરી નબો (જ્યં અમન્વતી નદી સ્પન્દતે) આ પાથરોવાળી નદી અપથી રહી રહી છે (વે અસિવા મલન મજ જહીત) ને અશુભ જે તેમને અહીં જ રહેશે (ઉત્તરેમ શિવાન્ સ્વોનાન્ અમિ) ને અને તરી નબશ તે અને પુષ અને સુખદાયક અપને પ્રાપ્ત કરીશ [૨૭]

(શુદ્ધાઃ શુચય પાવકા મવન્તુ) શુદ્ધ, પવિત્ર અને મહારહિત યજ્ઞ (વર્ચસે વૈશ્વદેવીં આરમણ્યં) કલ્યાણ મારે વિશ્વદેવી ઉપાસનાને આરબ કરે (દુરિતા પદાર્તિ મતિક્રામન્તઃ) પાપના રવાનેને દૂર કરતાં (સર્વવીરાઃ મદમ હિમાઃ) મદમ પમા વીરો સથે અને સે વરસ સુધી આનંદથી રહીશ [૨૮]

(વાયુમક્રિર ઉર્દાવીર્નઃ પૃથિર્મિઃ) વાયુવાળા ઉપરના એક મારે (અવરાન્ મતિક્રામન્તા) નીચેનાં અતિક્રમણ કરતાં (પૈરતાઃ ક્વપય જિઃ સ્ત સ્ત) દૂર પહોંચેલા ક્રપિઓ તથા વાર સાત વખત તપરવા કરી (પદ્યોપનેન મૃત્યુ પત્યાહન્) પોતાના પગ મૂકવામાં મૃત્યુને દૂર કરે છે [૨૯]

(મૃત્યોઃ પદં યોવયન્તુ) મૃત્યુના પગને દૂર કરતાં (એતલ્ મૃત્યુ દ્રાધીય પ્રતર દર્શના) આ આયુ દીર્ઘ અને અપ બનાવી પારણ કરતાં (આસીનાઃ મૃત્યુ નુદતા) આસનો વગેરે કરી મૃત્યુને દૂર કરે (અર્ધ જીવાસ સ્વચસ્પે વિદ્યમા આવદમ) અને ને શ્વતા રહેશે તે પોતાના પગમાં પાછી વાત કરશે [૩૦]

ભાષ્ય— આ સારા એક મહાન પાથરોવાળી નદી છે, એટલે તેમાં દુઃખો અને કષ્ટો તથા મોટા મોટા પથરો છે આ નદીને વેગ થયે બહુ ભારે છે તેથી આ નદીને પાર કરવા મારે સાવધાનીથી વીરતા ગુણ સંગ્રહ કરવું એટલે આ પ્રારે દળીમળી રહીને ચાલીએ તે પાર કરી શકીએ, આપસમાં તડ વધશે તે આ નદીમાં તણાઈ જવાય. એ વસ્તુઓ આપણી પાસે જરૂરી નથી તે બધી અહીં દેડી ઘો જ્યારે તમે પરી પાર થશે ત્યારે જતાં વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકીએ પણ એ જિન જરૂરી વસ્તુઓને પાર સાથે સમરો તે તે બાજના કાલે જ તમે હુળી જશો (૨૬-૨૭)

શુદ્ધ, પવિત્ર અને મહારહિત બોલો અને હથેર લાગે કરો પાપના રવાના પોતાનો પગ મૂકવા નહિ આ પ્રારે નિર્દોષ બની આનંદથી સે વરસ શ્વતા રહે (૨૮)

મૃત્યુના પગને અગ્રાસ કરી મૃત્યુને પદ્યોપને કરનારા ચેતી રજૂ પ થઈને નિર્દોષ બનાવી પોતાના આધીન રામે છે તે જ ક્રપિઓ તપરવા વડે મૃત્યુને દૂર કરી દીર્ઘશ્વન ભવિત કરે છે (૨૯)

આ રીતે મૃત્યુને પગ પોતાના આધા ઉપરથી દૂર કરતા પોતાનું શ્વન થયું લાકુ બનાવી, આસન-પ્રત્યાયામ વગેરેથી મૃત્યુને દૂર કરી અને દીર્ઘશ્વન પ્રાપ્ત કરી જતા રવાના થઈ પોતાનું શ્વન ચક્રવર્ત બનાવે (૩૦)

દુમા નારીરવિધવાઃ સુપત્નીરાક્ષિણેન સર્વિષા સં સ્પૃશન્તામ્ ।

અનથર્થો અનમીવાઃ સુરત્ના આ રોહન્તુ જનયો યોનિમગ્ને

॥ ૩૧ ॥

વ્યાકરોમિ દ્વિવિપાદમેતો તૌ વ્રક્ષણા વ્યૃહં કલ્પયમિ ।

સ્વર્ધા પિતૃમ્યો અજરાં કુળોમિ દીર્ધેર્ણાયુષા સમિમાન્સૃજામિ

॥ ૩૨ ॥

યો નો અગ્નિઃ પિતરો દૃત્સ્વંન્તરાવિવેશામૃતો મર્ત્યેષુ ।

મત્યુદં તં પારિં મૃક્ષામિ દેવં મા સો અસ્માન્દિસ્યત મા વયં તમ્

॥ ૩૩ ॥

અપાકૃત્ય ગાર્હપત્યાક્રવ્યાદા પ્રેતં દક્ષિણા ।

મિયં પિતૃમ્યં આત્મનેં વ્રક્ષમ્યઃ કુણ્ણતા પ્રિયમ્

॥ ૩૪ ॥

દ્વિભાગધનમાદાય પ્ર ક્ષિણાસ્યવંત્યા । અગ્નિઃ પુત્રસ્યં વ્યેષ્ટસ્ય યઃ ક્રવ્યાદર્નિરાહિતઃ

॥ ૩૫ ॥

અર્થ— (દુમાઃ નારીઃ સુપત્નીઃ સર્વિષયાઃ) આ સ્ત્રીઓ ઉત્તમ ધર્મપત્નીઓ અને અને કહી વિધવા ન અને, (આજ્ઞાને સર્વિષા સંસ્પૃશન્તાં) તેમજ અંજન અને થી શરીરને ચોપડે, તેમજ (અનમીવાઃ અનથર્થઃ સુરત્નાઃ) શોશરહિત, અશુરહિત યથ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ થી યુક્ત હોય. એવી (જનયાઃ અગ્ને યોનિં આરોહન્તુ) સ્ત્રીઓ પહેલાં પોતાના ધરમાં ઉચ્ચરથાન મેળવે. [૩૧]

(અહં ઇતી દ્વિવિષા વ્યાકરોમિ) હું આ બંનેને દ્વિવિધી વિશેષ ઉત્તમ કરું છું. (વ્રક્ષણા અહં વિકલ્પય-યામિ) જાનથી હું એવી વિશેષ કલ્પના કરું છું. (પિતૃમ્યા અજરાં સ્વર્ધાં કુળોમિ) પિતૃશના માટે હું અવિનાશી સ્વરૂપ ધારકકક્ષિત વધારું છું. (દુમાન્ દીર્ધેર્ણ યાયાવા સંસ્પૃજામિ) એમને દીર્ધજીવનથી યુક્ત કરું છું. [૩૨]

(પિતરઃ) પિતરી ! (ના યઃ અમૃતઃ અગ્નિઃ) અમારો જે અમર અગ્નિ (મર્ત્યેષુ દ્વિસુ અમૃતઃ આ-વિવેશ) મર્ત્ય હવેમાં આવેલ ઉત્પન્ન કરે છે, (તં દેવં અહં મયિ વરિષ્ઠામિ) તે દિવ્ય અગ્નિને હું પોતાનામાં ધારણ કરું છું. (સ્ત્રઃ અસ્માન્ મા દિસ્યત) તે અમારો દેશ ન કરે, તેમજ (તં વયં મા) તેનો અમે દેશ ન કરીએ. [૩૩]

(ગાર્હપત્યાક્ અપાકૃત્ય દક્ષિણા ક્રવ્યાદા પ્રેત) ગાર્હપત્ય અગ્નિથી દૂર યજ્ઞને દક્ષિણ તરફ પ્રેતમાંસમક્ષક અગ્નિ તરફ આવેલો અને (પિતૃમ્યાઃ આત્મનેં વ્રક્ષમ્યઃ મિયં કુણ્ણતા) પિતરો માટે, પોતાના માટે તેમજ આજ્ઞાના માટે પ્રિય કરો. [૩૪]

(યઃ અનિરાહિતઃ ક્રવ્યાદા અગ્નિઃ) જે ન શુભાવેલો પ્રેતમાંસમક્ષક અગ્નિ હોય છે, તે અગ્નિ (વ્યેષ્ટસ્ય પુત્રસ્યં દ્વિભાગં ધનં આદાય) મોટાભાઈને ધનના જે ભાગ પ્રાપ્ત થવા છતાં (અવસ્થર્થો પ્રક્ષિણાતિ) દિવિતાથી તેને ક્ષોણ બનાવે છે. [૩૫]

ભાવાર્થ— સ્ત્રીઓ સારી ધર્મપત્ની બને, તેઓ કહી વિધવા ન થાય, તેઓ સૌભાગ્યયુક્ત યથ પોતાના શરીરને અંજન વગેરે સાધનો વડે સુશોભિત કરે. નિરોગી બને, શોશરહિત યથ અશુરહિત રહે અને ઉત્તમ ધર્મેશ્વરી શલ્કગાર કરી સુશોભિત રહે. પોતાના ધરમાં આ સ્ત્રીઓ સન્માનિત યથ મદત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે (૩૧)

હવન વડે મૃત અને જીવિત એટલે બંનેને લાભ પહોંચે છે. જ્ઞાનથી જ તેની વિશેષ કલ્પના યથ રાકે ॥ હવનથી મરેલા-ઓને સ્વત્વધારક બલ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવિતોને દીર્ધજીવન પ્રાપ્ત થાય ॥ (૩૨)

આ અમરધર્મયુક્ત અગ્નિ મનુષ્યોના દિવિકર્તા હોવાથી બધાને પ્રિય છે. તેને મનુષ્ય પ્રજનવિત કરે અને તેની મદદથી વ્રતપ્રતિ પ્રાપ્ત કરે. (૩૩)

માણસે એવું આચરણ કરવું જેમણે કે જેથી પોતાનું કલ્યાણ થાય, જ્ઞાનીઓના સન્માન વગેરે અને પિતૃશનું યજ્ઞ વૃદ્ધિગત થાય. શુદ્ધસાધન સ્વીકારવાથી અત્યેષ્ટિ સુધી મનુષ્ય એજ કરતાં રહે (૩૪)

પ્રેતાદક અગ્નિને સારી રીતે વિધિપૂર્વક શાન્ત કરવામાં ન આવે તો જેજ યજ્ઞ યજ્ઞને પિતૃધનના જે ભાગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેને દારિદ્રતાના કષ્ટ ભોગવા પડે છે, માટે અત્યેષ્ટિ અગ્નિને વિધિપૂર્વક શાન્ત કરવો જેમણે. (૩૫)

યત્કૃપતે યદ્દનુતે યથા સુતેનં તિન્દતે । સર્વં મર્ત્યસ્ય તથાસ્તિ કૃષ્ણાચ્છદનિરાહિતઃ ॥ ૩૬ ॥

અયત્તિયો હસર્વર્ષા મયતિ નૈનૈનં દિવરત્તિ । દિનતિ કૃષ્ણા મોર્ષનાયં કૃષ્ણાદનુવર્તતે ॥ ૩૭ ॥

સુદુર્ગૃહ્યઃ પ્રવૃત્ત્યાતિ મર્ત્યો નીત્યં । કૃષ્ણાઘાનપિરન્તિકાર્દનુવિદ્વાન્નિતાવતિ ॥ ૩૮ ॥

ગાર્ધા ગૃહાઃ સં સૂચ્યન્તે સિયા યન્નિષ્વતે પતિઃ ।

મૃદૌષ વિદ્વાનેષ્યોઃ યાઃ કૃષ્ણાદં નિરાદર્ષત્ ॥ ૩૯ ॥

યદિપ્રં શમલ ચક્રમ યથા દુષ્કૃતમ્ ।

આપો મા તસ્માદ્દ્યુમ્મન્ત્વમેઃ સંસુકાચ્ચ યત્ ॥ ૪૦ ॥

તા અધૂરાદુદીચીરાવૃષ્ણમજ્ઞાન્તીઃ પથિમિદંવયાનૈઃ ।

પરિતસ્ય ધૂપમસ્પાર્ષિ પૃષ્ઠે નૌધરન્તિ સરિતઃ પુરાણીઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—(કૃષ્ણાત્ અનિરાહિતઃ એત્) પ્રેતખાસભક્ષક અગ્નિ ને કાન કરવામાં ન આવે, તે તે (મર્ત્યસ્ય તથા સર્વે ન અસ્તિ) ખાતું ને બધું નહીં છે, (યત્ કૃપતે) ને ખેતીમાંથી મળે છે, (યત્ યનુત) ને પોતાને વાસમાં ભાગે આવે છે અને (યત્ ચ વસ્તન વિન્દતે) ને કારીશરીથી મળે છે [૩૬]

તે માણસ (અયત્તિય હૃતવર્ષાઃ મયતિ) અપવિન અને નિરતેજ યાચ છે, (યનેન દિવિઃ અજયે ન) એનું આપેતું અન્ન ખાવા લાયક હોતું નથી, (કૃષ્ણા મો ઘનાત્ દિનતિ) ખેતી, શાપ અને ધન તેની પાસેથી છીનવી લેનાય છે, (ય કૃષ્ણાત્ અનુવર્તતે) નેની સાથે પ્રેતખાસભક્ષક અગ્નિ ભાગ [૩૭]

(યાત્ અભિકાલ કૃષ્ણાત્ માઃ) જેમને આ શવખાસભક્ષક અગ્નિ (વિદ્વાન્ અનુ પિતાઘાત) ભણીને ખાજી પડે છે, તે (મર્ત્યે કાર્તિ કાલે) મૃત્યુ કદને પ્રાપ્ત થઈ, (સુદુર્ગૃહ્યઃ પ્રવૃત્તિ) મને/મનેની સાથે ફરી ફરી પોહારતો રહે છે એટલે રહતો રહે છે [૩૮]

(યતઃ સિયાઃ પતિઃ ત્રિયતે) અધારે ઓતો પતિ મરી ભાગ છે, ત્યારે (ગૃહાઃ પ્રાદ્યા સ સૂચ્યન્તે) ઘર પીઠાઓથી યુક્ત બને છે તે વખતે (વિદ્વાન્ પ્રજ્ઞા યથ લેખ્ય) ટાંની સાક્ષ્યજ્ઞ મોહાવવા થાય છે, (ય કૃષ્ણાદ નિરપાત્) ને પ્રેતખાસભક્ષક અગ્નિને દર કદી શકે છે [૩૯]

(યત્ રિપ્ શમલ) ને શાપ અને અભિનતા (યત્ ચ દુષ્કૃત ચક્રમ) ને દુર ચાર અમે કદી છે, (તસ્માત્ સત્સુકાન્ અમેઃ) તે વિષાતક અગ્નિથી (આપઃ મા યુમસ્તુ) ભજ મને પવિન કરે [૪૦]

(તાઃ અધરાત્ વદીચી) ને ઉપરની તરફથી નીચેની (મજ્ઞાન્તી દેવયાનૈ પથિમિ) આવવૃત્તનું ઘાન પ્રાપ્ત કરી દેવાનું મને/મનેની વારવાર થાય છે (સુવપ્સ્ય પર્વતસ્ય અધિપૃષ્ઠે) શિલે કરનારા પરિત ઉપર (પુરાણી સરિતઃ ગયાઃ ચરતિ) પુરાણી નદીઓ નદીના થઈ આવવા લાગે છે [૪૧]

બ્રાહ્મણ—ખેતીથી, કારીશરીથી અથવા વારસાથી પ્રાપ્ત થતું ધન પણ નહીં થઈ ભાગ છે, એ અન્યથેષ્ટિના અગ્નિને સાત ન કરવામાં આવે [૩૬]

અન્યથેષ્ટિના અગ્નિ કામમ મનુષ્ય સાથે રહેવાથી માલસ અપવિત્ર અને નિરતેજ યાચ છે તેનું અન્ન અમર્ય યાચ છે, તેની ખેતી ગાયો અને ધન નહીં થાય છે મદિ તેની સાતિ કરી મનુષ્યે સ્વાભાવિક પવિત્ર બનવું મેળવે [૩૭]

જેમના વરમા અથવા ને મનુષ્યોના આ અન્યથેષ્ટિ અગ્નિ ફરી ફરી અનવિન યાચ છે એટલે જેઓના વારે ધરી મૃત્યુ યાચ છે તેમને યાજ્ઞ કર્યો યાચ છે અને તે લોકો વારવાર રહેતા ફૂંટના ચરેલાના લાભોનું વર્ણન કરી પ્રકારવા રહે છે [૩૮]

અધારે કાલે સેના પતિ મરે છે ત્યારે તે ધરમા અધી પીડા થાય છે તે વખતે વિદ્વાન્ અજયેને મોહાવી [૩૯]

જે શાપ દેવ અને દુશ્ચાર પ્રેત કદ અગ્નિના કારણે થાય છે તેની શુદ્ધિ પશુથી નાદવાથી થાય છે [૪૦]

નદીઓ પર્વત ઉપરથી નીચાણ તરફ ભાગ છે તેથી ગર્ભીના દિવસોના મુકાદે અથવા એ વરસ દના દિવસોના નવી બની રહે છે (તે મુજબ) માણસ મર્ત્ય પછી બીજી જીવિત ધરતી કરી નવીન બની ફરે છે [૪૧]

અર્થે અક્રવ્યાન્નિઃ ક્રવ્યાદં નુદા દેવયજનં વહ ॥ ૪૨ ॥
 હમં ક્રવ્યાદા વિવેશાયં ક્રવ્યાદુમન્વંભાત્ । વ્યાઘ્રી કૃત્વા નાનાનં તં હરામિ શિવાપરમ્ ॥ ૪૩ ॥
 અન્તર્ધિદેવાનાં પરિધિર્મનુષ્યાણામધિર્ગાર્હપત્ય ઉમયાનન્તુરાશિત્ ॥ ૪૪ ॥
 જીવાનામાયુઃ પ્રતિરત્વમગ્રે પિતૃણાં લોકમર્ષિઃ મન્થન્તુ યે મૃતાઃ ॥ ૪૫ ॥
 સુગાર્હપત્યો વિતપન્નરાતિમુપામૃણાં શ્રેયર્સી ઘેહાસ્મે ॥ ૪૬ ॥
 સર્વાનગ્રે સહમાનઃ સપત્નાનૈપામૃજં રયિમસ્માહુઃ ઘેહિ ॥ ૪૭ ॥
 હમમિન્દ્રઃ ઘદિ પત્રિમન્વારમ્બ્રવંઃ સઘોઃ નિર્વૈશ્વદુરિતાદંબ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥
 તેનાર્પં હત શરૂમાપંતન્તં, તેનં કુદ્રસ્ય પરિપાતાસ્તામ્ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—(હે અગ્નિ) હું (અક્રવ્યાદ ક્રવ્યાદં નિઃ નુદ) માંસલક્ષક ન બની માંસાહારીને દૂર કર અને (દેવયજનં વહ) દેવા માટે વૃત કરનારને પાસે નાખ. [૪૨]

(હમં ક્રવ્યાદા આધિવેશ) એની પાસે માંસ લક્ષક આવી ગયો છે, (અર્થે ક્રવ્યાદાં અવ્યાદાત્) આ માંસ લક્ષકની પાસે આવ્યો ગયો છે, (વ્યાઘ્રી નાનાનં કરવા) આ કર આપોને વિભિન્ન બનાવી (તં શિવાપરં હરામિ) તે અશુભને હું દૂર કરું છું. [૪૩]

(દેવાનાં અન્તર્ધિઃ) દેવાને પોતાની અંદર રાખનારો (મનુષ્યાણાં પરિધિઃ) મનુષ્યોના સંરક્ષણ કરનારો, (ગાર્હપત્યઃ અગ્નિઃ) ગાર્હપત્ય અગ્નિ (ઉમયાનં અંતરાશિત્) બુનેના મધ્યમાં રહે છે. [૪૪]

(હે અગ્ને !) (સર્વ જીવાનાં આયુઃ પ્રતિર) હું ઓળેનાં જીવન નિર્વિમ્લતા સાથે પાર કરી દે, તેમજ (યે મૃતાઃ પિતૃણાં લોકં અર્ષિઃ મન્થન્તુ) જે મૃતી ગયા છે તે પિતૃલોકમાં આસ્થા બધ (સુગાર્હપત્યઃ મરાતિ વિતપન્) ઉત્તમ ગાર્હપત્ય અગ્નિ યજુને તાપ આપે (ઘણાં ઘણાં અગ્નેશ્રેયર્સી ઘેહિ) પ્રત્યેક ઉપકાલ એના માટે કલ્યાણમય કરી દે. [૪૫]

(હે અગ્ને !) (સર્વાનં સપત્નાનં સહમાન) બધા યજુઓનો પરાજય કરતો હું (ઘણાં રાર્યે ઝર્જં અસ્માહુ ઘેહિ) એમનું બળ અને ધન અમારામાં રચાવિત કર. [૪૬]

(હમં હિન્દ્રં ઘદિ પત્રિ મન્વારમ્બ્રવમ્) આ બૈશ્વં યુક્ત પાલકને અનુકૂલતાપૂર્વક કાર કરો. (સઘઃ અંબ્યાત્ દુરિતાત્ નિઃ ઘક્ષત્) તે અગ્ને નિઃશીર્ષ પાપથી છોડાવે (તેનં આપતન્તં શરૂં અપહત) તેના વડે હુમલો કરનાર ધાતકનો નાશ કરો. (તેનં કુદ્રસ્ય અસ્તાં પરિપાત) તેની સહાયથી રૂદ્રના અગ્રથી બધી તંદુરથી પોતે પોતને સંરક્ષેલ કરે. [૪૭]

ભાવાર્થ— જોમાં દેવાને હૃદયીને હવન થાય છે, તે અગ્નિ પ્રેતલોક અગ્નિને દૂર કરે એટલે ધર ધરમાં છાંયિઓ થાય અને મનુષ્ય દીધાં થાય (૪૨)

એક અગ્નિ પ્રેતલોક અને બીજો દેવલોક છે બનેમા લક્ષક લાવ છે પારંત્ર એક શુભ અને બીજો અશુભ છે. મનુષ્ય એક આચારણ કરે કે નેથી હવ અગ્નિ હમિશ પ્રદીપત રહે અને અશુભનાને પ્રદીપત કરવાનો અવસર ફરી ન આવે (૪૩)

દેવાની અંદર રહેનારો મનુષ્યોને સ્વાલુકર્તા ગાર્હપત્ય અગ્નિ અને જન્ય અને મનુષ્યના અમિઓમાં રહે છે. (૪૪)

અગ્નિમાં હવન કરવાથી મનુષ્યની આયુ દીર્ઘ થાય આ હવનથી મૃતોને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય ગાર્હપત્ય અગ્નિ શત્રુઓને દૂર કરે છે અને પ્રતિદિન કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. (૪૫)

અગ્નિ બધા શત્રુઓનો પરાજય કરી તેમનું ધન અને અગ્ર લાવી અમારી પાસે રાખે. (૪૬)

આ અગ્નિ ધન આપનારો, શત્રુની પાસે પહેચાડનારો અને બધી છત્રાઓ પૂર્ણ કરનારો છે તેથી મનુષ્ય પાપથી બચે છે તેનાથી યજુનો નાશ કરે. ચોથ છે અને તેનાથી ધાતપાનના શસ્ત્રોથી પણ બચાવ થાય (૪૭)

અનુદ્વાહ પ્લવમન્તારમશ્નું સ વો નિર્વેશ્વરિતાદવદ્યાત્ (

આ રોહત 'સવિતુર્નીર્વમેતાં પદમિરુર્વામિરમંતિ તરેમ

॥ ૪૮ ॥

અહોરાત્રે એન્વૈયિ વિષ્ણુ-ક્ષેમ્યસ્તિષ્ઠન્ત્રવર્તણાં સુવીરઃ ।

અનાતુરાન્તસુમર્નસસ્તત્પૃષ્ઠિષ્ઠ્યોગેવ નઃ પુરુષગેન્ધિરેધિ

॥ ૪૯ ॥

તે કેવેષ્પ આ વૃશ્વન્તે પાપ જીગન્તિ સર્વદા ।

ક્રુષ્યોધાનમિરન્તિકાદર્શ શ્વાનુવર્પતે નૃદમ્

॥ ૫૦ ॥

પેડિશ્વદ્વા ધનકામ્યાઃ ક્રુષ્યાદ્વા સમાસતે । તે વા અન્વેષાં કુમ્ભીં પર્યાદધતિ સર્વદા

॥ ૫૧ ॥

ગ્રેવં વિપતિપતિ મર્નસા મુદુરા વર્તતે પુનઃ । ક્રુષ્યોધાનમિરન્તિકાદનુરિદ્વાન્વિતાર્વતિ

॥ ૫૨ ॥

અર્થ—(અનુદ્વાહ પ્લવમન્તારમશ્નું) જગત્ન હોડાએ તેપર કરે (સ વા અવદ્યાત્ હુરિતાત્ મિ
વદ્યાત્) તે તમને નિઘ પાપથી બચાવે (વર્નાં સ્વાયતુ માય મારોહત) આ સવિતાની નેકા ઉપર ચડે (પદમિ
રુર્વામિ અમંતિ તરેમ) હ મોટી વિશાળ હોડીઆ પડે દુષ્ટલુહિ સત્તા અપથી પાર ચઢશુ [૪૮]

૬ (અહો રાત્રે ક્ષેમ્ય ઇતરણઃ) સ્વેસ ગૌન સૂમ આપી દુર્બથી પાર કરનારે (સુવીરો વિષ્ણુ તિષ્ઠન્
અ વોયે) ઉત્તમ વીર થી યુદ્ધ થત વગેરે થ રજ કરનારે પોતે સિયર થમ અનુકૂળ રહે છે હે (તત્પ) પશુ મ । હે
પય રી । ૬ (સુમતસઃ અનાતુરોન્નં ચિરં) ઉત્તમ અત્યાગી નિરોધી અનુભવેને ધારણ કરે છે, એવા ૬ (ત્યોક દવ
પુરુષપાધિ નઃ દધિ) હ મેકા અનુભવના સુરેષ્ઠયા યુદ્ધ થક અભાગી પાસે રહે [૪૯]

(તે કેવેષ્પ આ વૃશ્વન્તે) એ રેવ થી પોતે પોતાન ગિપ્હા પાડે છે તે (અન્વેષાં પાપ ક્રીકમ્) હ મેકા
પાપતુ છનન બનીત કરે છે (ચાન્ ક્રુષ્યાત્ આશ્નઃ ક્રુષ્યાત્ ક્રુષ્યવર્પતે) એપણે માસભક્ષક અમિ નજાધી નાક કરે
છે (મશ્વઃ દવ મદ) એમ પોડે પાસનો નાક કરે છે [૫૦]

(યે અશ્વદ્વા ધનકામ્યાઃ) એ અશ્વાદોન પણ ધનલેલી છે, (ક્રુષ્યાત્ સ માસતે, માસભક્ષક માટે ભેગા
બેસે છે, (તે વા અન્વેષાં કુમ્ભીં સમદા પર્યાદધતિ) તે નિશ્વથી બીજાની હડી ઉપર હમેકા થન રાખે છે [૫૧]

(મર્નસા મુદુરા વિપતિપતિ દવ) તે માન્ય છે અન્યથી પ્રતાપ ધન છે, (પુન મુદુરા આવર્તતે) અને ફરી પાછા
આવવા ધન છે (ચાન્ વિદ્વાન્ ક્રુષ્યાત્ અમિ અમિતકાત્ અનુ ચિતાવાતે) એને નળીને માસભક્ષક અમિ પાસે
જ્યા પાછળ પડે છે [૫૨]

લાપાધ—(અનુદ્વાહ પ્લવમન્ હોડી તેપર કરે અને તે પડે અયાનક બસાયેને બોળાથી બસો આ નેકા ઉપર ચડે બોલી
નેકાબોળી સહાયતાથી દુમતિ યાત્રને પર બધ કરીશું (એકલે મશ્વથી હોડીથી મુઠુ જા કરીશું) [૪૮]

પર-પરમા પશુ મ હોય છે, તેના ઉપર બધા સુએ છે તેથી મુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેના ઉપર વીર પુરોહિત પાસે થાય
છે હમેશા એવા પલનો ઉપર હલમ વિજાન પ્રસારી આજે સુએ બાનદ આપ કરવા (અશ્વપ વિશ્વામયાક પશુ મ બધા
પરે મા હોય) [૪૯]

એ પોતે પોતાને રેવથી યુદ્ધ પાડે છે તેઓ પાપમાન મા પ્રવૃત થાય છે અને તેમના એવા નાશ થાય છે હ એમ પોડે
બેનરને નારા કરે છે [૫૦]

એ અશ્વદોન અને ધનલેલી હોય છે, તે હમેશા બીજાએ તેપર કરેલી રીસા ઉપર પોતાની દષ્ટિ રાખે છે, તે દુર્વતિને
પ્રસ થાય છે અને તે સવપાદક અમિના કારક થાય છે એટલે અર્થ પુ થાય છે [૫૧]

એમની પડે હમેશા અનુભવક અમિ રહે છે, એટલે એમના ધર્મના નર નારા થાય થાય છે, તે વાવાવા દુ બી બધી
અને અબીન થમ છે પ્રમલ કરી તેમણે પોતાને બચાવ કરેલા એ તેમને માટે થાય છે [૫૨]

અર્થઃ કૃષ્ણા માંગધેયં પશુનાં સીસં ઋગ્વ્યાદર્ષિં ચન્દ્રં તં આહુઃ ।

માર્ગાઃ પિષ્ટા માંગધેયં તે હૃગ્વ્યમેરણ્યાન્યા ગદ્ધરં સચસ્વ ।

॥ ૫૩ ॥

દ્વીર્વાકાં જરતીમિષ્ટા તિલ્પિણું દળ્દનં નૃદમ્ ।

તમિન્દ્રં કુષ્મં કૃત્વા યમસ્પ્રાપ્તિં નિરાદધૌ

॥ ૫૪ ॥

પ્રત્યસ્ત્રમકં પ્રત્યર્પયિત્વા પ્રવિદ્વાન્પન્થ્યાં વિ જ્ઞાવિવેચં ।

પરામીપામર્દન્દિદેશં દ્વીર્ધેનાયુષા સમિમાન્ત્સજામિ

॥ ૫૫ ॥

અર્થ— હે । (કર્યાણ) મંસબદ્ધા અગ્ને । (પશુનાં કૃષ્ણા અર્થ. તે માંગધેયં) પશુઓમાં કાણું પેટું તારું ભાગ્ય છે, તેમજ (સીસં ચન્દ્રં અર્થ. તે આહુ) સીસું અને લોખંડ પશુ તારું જ કહે છે. (પિષ્ટા માર્ગાઃ તે હૃગ્વ્યં માંગધેયં) હવેલા આદિ તારો હૃગ્વ્ય ભાગ છે, તેથી તું (અપવાદ્યા ગદ્ધરં સચસ્વ) જ અસલા ધનધાર ભાગમાં રહે. [૫૩]

હે ધન્ન ! (જરતીં દ્વીર્વાકાં) અનિષ્ઠ્યું મુંજને (તત્તલ વિજ્ઞ દળ્દનં નૃદ દૃષ્ટા) તમનો દગડો, સમિધા અને ધાસની આહુતિ આપી એટલે (ત વૃક્ષ કૃત્વા) તેમનું ઇષદ બનાવી (યમસ્ય પ્રાપ્તિં નિરાદધૌ) યમના યજ્ઞનું આધાન કરે. [૫૪]

(પ્રત્યસ્ત્રમકં પ્રત્યર્પયિત્વા) અરત પામનાર સૂરજને સત્કાર સમર્પણ કરી (વિદ્વાં પ્રવિદ્વાન્ હિ વિ જ્ઞા-વિવેચં) સન્માન જન્યુનારા ધર્મમાર્ગમાં વિશેષ રીતે પ્રવેશી એ (અવોષાં અસુર પરાવિદ્વા) આ મૃતોના પ્રભુને પરમજાતિને પહેચાડે છે અને (પ્રમાન્ દ્વીર્ધેન માયુષા સં સ્વજામિ) હું આ જીવિતોને દીર્ઘજીવનથી સંયુક્ત કરું છું [૫૫]

ભાષાર્થ— હવેના આદતું હૃગ્વ્ય બનાવી તેનું હવન અગ્નિમાં કરવું, કાળી ઘેટીનું કૃષ અથવા ધી તેમાં હવન કરવું આ પ્રકારે શવદાહ અગ્નિ મનુષ્યસ્થાનથી દૂર જઈશમાં પ્રજ્વલીત કરવે, એટલે પ્રેતનું હવન ચામડી દૂર કરવું. (૫૩)

આ શવદાહ અગ્નિમાં ઇષ્ઠીઈષિકા, તલનો દગડો, સમિધા અને જાડા સ્ત્રાવણ બારી આહુતિઓ આપવામાં આવે આ સાધનો ત્રેયે આ સમયના અગ્નિનું આધાન કરવું. (૫૪)

સન્માર્ગથી જનારા મનુષ્ય અસ્તંજત સૂરજની અર્ધના કરી પોતે પોતાને ધર્મ માટે યોગ્ય અને પવિત્ર બનાવી શકે છે. મૃતોને પરમજાતિ વરદ હવન વડે પ્રેરિત કરી જીવિત મનુષ્યને તે જ હવનથી દીર્ઘાયુ કરવું યોગ્ય છે. (૫૫)

યદ્દમરોગને દૂર કરવો

આ સૂકતમાં મુખ્ય વિષય યદ્દમરોગને દૂર કરવાનો છે આ રોગને દૂર કરવા મુખ્યતઃ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. હ્રસ્વ પ્રાર્થનામાં થયું એક બળ હોય છે, જેઓ પોતાનું મન એકાગ્ર કરી અર્ધના કરે છે અને પોતાનું હૃદય હ્રસ્વ સાથે યુક્ત કરે છે, અનન્ય ભાવે હ્રસ્વરને આત્મનિવેદન કરે છે તેમને જ આ બળનો અનુભવ થઈ શકે છે. તેથી કોઇ વાયકે આ બળથી વર્ણિત ન રહેલું એટલું જ અહીં કહેલું છે.

નીચેના માર્ગો

પહેલાં મ ત્રુ કહેલું એવું છે કે— જેમ બાહ્ય દૂર ચાલ્યો

જાય છે, તેમ રોગો નીચેના માર્ગો જઈ દૂર ચાલ્યા જાય, એટલે મનુષ્યની પાસે ન રહે નીચેના માર્ગો (અઘરાહ) જવાનું તાર્કિક એ છે કે બધા રોગમીને દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય નીચેના માર્ગો પુરો રાખવો એ છે મૃતમાર્ગ, પૂરિષમાર્ગ (સૌમ્ય ચવાનો માર્ગ), પરસેવાનો માર્ગ (એટલે સંપૂર્ણ રૂંવાટાના છીંકોનો માર્ગ), નાકનો માર્ગ (જેમાંથી શ્લેષ્મા વડે મગ દૂર થાય છે) આ બધા માર્ગો પરમેશ્વર નિર્મિત છે, સ્તરીરૂપો મ દિરની આ બધી મોરીઓ છે, જેમથી મગ બહાર જાય છે આ માર્ગો પોતપોતાનું કાર્ય સારી પેઠે કરી રહ્યા છે કે નહિ તે વાચકો વિચારપૂર્વક જુવે. જો તે કરી રહ્યા છે તો થયું સાચું છે; પરંતુ જો તે

સારી રીતે કામ ન કરતા હોય તો તેમને દીર્ઘ કાલ કરવા પ્રેરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે, નહિ તો મૃત્યુનો ભેટો થશે.

પ્રાપચર્ય અને દુષ્ટ વિચાર

ખીજા મંત્રમાં 'અગ્રશસ્ત્ર' અને 'હુગ્રશસ્ત્ર' એટલે માપાચર્ય કરનારા અને દુષ્ટવિચાર કરનારા આ બે પ્રાણી બારણે પહોંચાડનાર છે, એમ સ્પષ્ટ સૂચિત થયું છે તેથી માણસે પાપથી અને દુષ્ટવિચારથી બચાને રહેવું જોઈએ. દુષ્ટવિચાર અને માપાચર્ય આ પરસ્પર સાથી છે. પહેલાં મનમાં દુષ્ટવિચાર આવે છે અને પછી પાપનું આચરણ થાય છે. તેથી માણસે પ્રજ્ઞા સાધવાની રાખી તેમનાથી બચીને રહેવું જોઈએ.

માણસ જે પતિત થાય છે તે 'કૃતિ અને અનુકૃતિ' વડે થાય છે. મનુષ્ય પ્રથમ ખીજાના દુષ્ટવિચારો સાંભળે છે અને તે વિચારોની અનુકૃતિ (અનુકરણ) કરે છે. પહેલાં કેવળ અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ અનુકરણ કરતાં કરતાં પછી તેવાજ વિચારો કરવા લાગે છે તેમજ પહેલાં પાપનું આચરણ જુએ છે અને પછી તેનું જ કરવા લાગે છે. એમાં પહેલાં કેવળ અનુકરણની ઇચ્છા પ્રમાણ રહે છે પણ પછી ટેવાઈ જાય થી તેજ સ્વભાવ બને છે. માટે અનુકરણ કરવામાં પણ ધૃષ્ટી સાવધાનતા રાખવી જોઈએ.

સત્યરૂપેના સારા આચાર, વિચાર ઉચ્ચારની અનુકૃતિ અને કૃતિ કરવી યોગ્ય છે, તેથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે. માણસ સારી વાતોનું અનુકરણ કરતો નથી પરંતુ માણસને ખરાબ બાબતોનું અનુકરણ કરવું બને છે. માટે વેદ યોગવણી આપી છે કે જુએ. 'જિવુ ખરાબ બાબતોનું અનુકરણ કરશે તો મૃત્યુની ભીતિ છે સત્યધાન રહે.' 'ને મનુષ્ય આ વિશે સાવધાન રહેશે તો મૃત્યુનું ભય દૂર થશે.

કલુસાધ, દારિદ્ર્ય અને મૃત્યુ

મૃત્યુ, દરિદ્રતા અને કલુસાધ દૂર કરવાની સૂચના ત્રીજા મંત્રમાં છે. કલુસાધથી દરિદ્રતા આવે છે, દરિદ્રતાથી મૃત્યુનું ભય હોય છે, આ એક ખીજાના સાધક છે. ઉદાગતા, સંપત્તિ અને અખડ જીવન આ માણસે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આજ અખડ જીવન અમરપણું છે, જે બધાએ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

'જે કાષ્ઠ ઠંડાવે ત્યાં ગરબો લખાવે' બધાના 'બક્ષકર્તા' પ્રેમદાદક અગ્નિ પહેલી બાપ તો! એટલે જો કાષ્ઠ કુટુંબમાં મૃત્યુ થાય તો સ્વાધીતે તે મૃત્યુને સત્ પ્રકારે દૂર કરવો, આ યોગ્ય મનનો ઉપદેશ છે. આ ઠંડાવે 'માવાગ્ય' વિધિનો ઉદ્દેશ છે. અદનો રસ પી સાથે મેળવવાથી આપાત્મ્ય મને છે. આવાના આમને દિવસે અડધ પાણીમાં ભોળી રાખવા, તેમાં પાણી પુરતું નોખવું નહીં ચાર કલાક બીજે દિવસે તેને ઉઠાળી તેમનું પાણી લઇ તે ધીમાં, ત્રીજા નાખી સેવન કરવું, આ બીજાદિક કરનાર હોય છે તેમાં ખીજી વસ્તુઓ પણ નાખી કઢાય છે. આ છે 'માપાત્મ્ય' એવ 'આ સેવન કરવાથી કુખળો માણસ પણ બળવાન બની જાય. તેની સ પૂર્ણ વિધિ કાષ્ઠ સારા વૈદ્ય પાસેથી જોણી કદાચ જોઈએ, આ એક એવો વિષય છે કે જેથી અનેક માણસોને લાભ થઇ શકે છે. આ પીછું પણ સરળ, મધુર અને ધાતું પૌષ્ટિક હોય છે. યાત્રી વૈદ્યોએ તેની વધારે શોધ કરી, નિર્ણય કરી તે જાહેર કરવો.

ધરમાં કાષ્ઠ માણસનો મૃત્યુ થવા પછી ધરમાં દુરખના કારણે હવન બંદ રહે છે, પરંતુ યત્ન મિતે યાત્રી કરી હવનાગ્નિ જલાવશે જોઈએ. કારણ કે આજ હવનાગ્નિ આરોગ્યવધક છે, આ પાંચમા મંત્રનો ઉપદેશ છે. એટલે આનામાં આપાત્મ્ય મળે અને હવન માટે અગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે તો મૃત્યુ દૂર થઇ શકે છે.

જો મંત્રમાં સો વર્ષના દીર્ઘાંજલન માટે હવનાગ્નિ ધરમાં સ્થાપિત કરવાનું ચિહ્ન છે, તે પ્રયેક મૃતકને જાગ્રે બોલે છે.

પિતૃધર્મ

કેાઇના ધરમાં મૃત્યુ થાય તો તે પ્રિતનો દહન સરાર (પિતૃવહાય દુર દરારમિ) એટલે પિતૃપત્ત કરવા માટે દૂર રથાન નક્કી કરવું જોઈએ. ધરના અથવા ગામના માનવાની વસ્તીની પાસે પ્રેતદહન સંસ્કરન કરવો જોઈએ. કારણ કે પ્રેતદહનથી જે દુર્ગંધકારક વિષમય વાયુ બહાર પ્રસરે છે, તે જીવિત મનુષ્યોમાં અનેક રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સાતમા અને આઠમા મંત્રમાં પ્રેતદહન વસ્તીમાં દૂર જાડ કરવું એવો આદેશ આપેલો છે.

જે પ્રેતદહન કરે છે તે અગ્નિનું વૈદિક નામ છે 'કલ્યાદ' એટલે પ્રાસ આનારો અગ્નિ બીજો અગ્નિ છે 'જાતવેદા'.

આ ધરમાં પ્રદીપત રહે છે, ઈના દવન સાથે વેદારંભસંસ્કાર કરાય છે, આ અગ્નિ દવનની વસ્તુઓ બધા દેવતાઓને પહોંચાડે છે અને દવન કરનારને આરોગ્ય આપે છે. બધા દોષો દૂર કરી બધાને આનંદ આપનારો આ અગ્નિ છે. જે પ્રેતદાહક અગ્નિ છે તે મરેલાને યમરાજના તાનામાં સોંપે છે અને દવનાગ્નિ દેવતાઓ ભેડે સંબંધ નેહી દે છે. આ પ્રકારે આ બંને અગ્નિના કાર્યો છે. વાચકોએ તેનો વિચાર કરવો અને આરોગ્ય સંપત્તિ વડે તેનો લાભ લેવો.

આ બંને વાત નવમા મંત્રમાં કહી છે. પ્રેતદાહક અગ્નિ અને ગાહપત્ય અગ્નિ એવા બે અગ્નિ છે. તેમનું ખેય જુદું છે. પ્રેતદાહક અગ્નિ પ્રેતને બાળી મરેલાને પિતરોના રથાનમાં પહોંચાડે છે અને બીજો જે ગાહપત્ય અગ્નિ છે, તે અહીંના નિવાસીઓને આરોગ્ય આપે છે. માટે પ્રેતદાહક અગ્નિનું કાર્ય સતત ચાલતું રહેતું ન બેધરૂં. દેવનાગ્નિ મનુષ્યના ધરમાં દરરોજ પ્રદીપત થવો જોઈએ. નવમા મંત્રનો પણ એજ ભાવ છે.

આ આશયને દસમા મંત્રમાં પ્રકટ કરતાં કહ્યું છે કે પ્રેત-દાહક અગ્નિ ફરી ફરી અહીં ન આવે, તે પિતૃમોકમાં પ્રદીપત થતો રહે. મનુષ્યના રથાનમાં તો આજે જ્ઞાતવેદ અગ્નિ પ્રદીપત થવો જોઈએ. જ્ઞાતવેદ અગ્નિનો માર્ગ દેવધાન છે અને પ્રેત-દાહક અગ્નિનો માર્ગ પિતૃધાન છે.

હવન-અગ્નિ

અગ્નિમારમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મળ યજ્ઞ આ હવનાગ્નિને લેખી પ્રદીપ કરે છે. આ હવનથી બધા દોષો દૂર થઈ જાય છે અને આ હવનાગ્નિ બધા પ્રકારની પવિત્રતા કરે છે, લોકોને આરોગ્ય આપે છે અને દીર્ઘાયુ કરે છે. વૈદિકધર્મોના ધરનો આ અગ્નિ એક મહત્વનું રથાન ધરાવે છે, તેને કેન્દ્રમાં રાખી વૈદિકધર્મોના બધા સંસ્કાર થાય છે.

બારમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ હવનાગ્નિ (યજ્ઞસઃ સુવ્યમાનઃ) પાપથી છોડાવે છે, દોષોને દૂર કરે છે, (અશ્વઃસ્ત્યાઃ ઇમોક્ત્) અપ્રચરત અવરથાને હટાવે છે અને બધા પ્રકારની (આરુહ્ય) ઉભતિ કરે છે. તેમજ મંત્રમાં કહ્યું છે કે આજે અગ્નિમાં અમે (અક્ષિન્ઃ ઇન્દ્રો વિપાળિ મૃગમદે) સંપૂર્ણ દોષોનું હવન કરીએ છીએ, એટલે અમારા સંપૂર્ણ દોષ આ અગ્નિમાં હવન સાધીને

હવન કરવાથી દૂર નાસી જશે અને અમે (શુદ્ધાઃ પૂતા) બહારથી શુદ્ધ અને અંદરથી પવિત્ર બનીશું એનો પરિણામ (પ્રજઃ સ્વાયંતિ તારિષ્યત્) અમારા આયુની વૃદ્ધિ થશે, કારણ કે દોષ રહેવાથી જ સીધું મૃત્યુ થાય છે અને પવિત્રતા યવાથી જ મૃત્યુ દૂર થાય છે.

ચૌદમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે હવનાગ્નિ યજ્ઞમગ્નિને દૂરમાં દૂર લઈ જાય છે, એટલે હવનકર્તાના ધરમાં રોગબીજો રહેતો નથી, તેથી તેને નિરોગિતા અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે ધૌમ્ય, ગાય, બાળકો, બકરા-ચેટા વગેરેમાં જે રોગબીજો અને મૃત્યુનું ભય રહે છે તે નષ્ટ આ હવનાગ્નિ વડે દૂર કરી શકાય છે. આ આશય પંદર અને સોળમા મંત્રમાં છે.

સત્તરમા મંત્રમાં ફરી તેજ વિષય બીજી રીતે આપ્યો છે. જે અગ્નિમાં (ઘૃતસ્તાપઃ સૂષ્વા) થીની શુદ્ધિકારક આહુતિઓ નંખાય છે, તે હવનાગ્નિની મદદથી (રુદ્ર) ઉભતિ પ્રાપ્ત કરવી સંભવનીય છે આદ્યમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં એવું હવન થાય છે, તે જ સ્વર્ગમોક છે. મનુષ્ય હવનથી જ આ બ્રહ્મને સ્વર્ગપ્રાપ્ત બનાવી શકે છે.

સૂર્યપ્રકાશનું મહત્વ

આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સૂર્યપ્રકાશનું અત્યંત મહત્વ છે. સૂર્ય પ્રકાશથી જ સંપૂર્ણ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે વેદમાં (જ્યોત્સ્યં વ્ય સૂર્યં હજો) નિરંતર સૂર્યનું દર્શન થતું રહે, એવી પ્રાર્થના આવે છે. સૂર્યનું દર્શન કરતું એ મનુષ્ય માટે આસ્વાદ્યક રથાન છે. પ્રત્યક્ષ સૂર્યદર્શન કરવાથી આખા રોગો દૂર થાય છે, યુક્તિથી સૂર્યદર્શનને અભ્યાસ વધારવાથી અરુચિ પહેરવાનું કારણ રહેતું નથી. સંપૂર્ણ શરીરને સુવર્ણપરથાનથી એટલે આયુષ્ય શરીર સૂર્યના કિરણોમાં તથાવવાથી સંપૂર્ણ શરીરનું તેજ વધી જાય છે, આરોગ્ય વધે છે અને રક્તસચાર વધારોગ્ય થઈ શ્લેષ્મા રોગો દૂર થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જ આરોગ્ય આપનારો છે.

શુદ્ધિનો ઉપાય

મંત્ર ૧૯ અને ૨૦ માં કેટલાક શુદ્ધિના ઉપાય બતાવ્યા છે. પણ (શુદ્ધાઃ યજ્ઞિયાઃ અવત) શુદ્ધ અને પવિત્ર બનો એટલા સંકેતથી આ મંત્રો શુદ્ધિનાં બાળનમાં ઉપદેશ આપે છે એવું લાગે છે, પણ આ મંત્રોમાં શુદ્ધિના જે સાધનો વર્ણવ્યાં છે તે ક્યાં છે અને તેમનો ઉપયોગ કેવો કરવો જોઈએ આ વાત ધર્મશાસ્ત્ર વિચાર કર્યા છતાં હજી સુધી અમારી

સમગ્રમાં આવી નથી. આ મત્રોમાં જે શુદ્ધિના સાધનો કહ્યા છે તે (સંજ્ઞ) સોષ, (સજ) નસ, (સંકલુક) દવનીય અભિ, (રામાઃ સચિવની યતી) કાળી ઘેટી, (ડવવર્ણ) ઓશોધી આ છે. એમાં દવનામિ-થી શુદ્ધતા યતનું થોડું જ્ઞાન અમને મળે છે, પણ બીજા સાધનો વિશે અમને હજી સુધી કંઈ ખબર પડી નથી. જે વાચકો શોધખોળનું કામ કરતા હશે તેઓએ આ વિષયની શોધ અવશ્ય કરવી અને મળેલી માહિતી પ્રગટ કરવી. મનુષ્યો નિરોગી અને દીર્ઘાણવી થાય એ માટે આ શુદ્ધિઓની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી આ વિષયનું ધ્યાન મકરૂ છે. આ ચન્દ્રોના એવાજ અર્થ છે કે બીજા કંઈ છે, તેની પણ શોધ થવી જરૂરી છે.

૧ લયિ= અર્થ ચન્દ્રોનો અર્થ ' કુલિત્વ ' કલ્યા છે. આ ચમુષ્ય એટલે નેત્રોએ દૂર કરનારી વનરખનિ છે, એવું રત્નમાલા નામક વૈદ્ય ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

૨ નજ્ઞ= નસ, દેવનલ આ એક પ્રકારનું મોડું પાસ છે. એના ગુણ વૈદ્યકગ્રંથમાં એવા કહ્યા છે- (લચિકરઃ) મોઢાનો સ્વાદ વધારનાર, (મધુરઃ) મીઠો, (રક્તવિત્ત્વઃ) રક્ત શોષ દૂર કરનારો, (લીપન્ઃ) ભૂખ પ્રદીપ્ત કરનારો, (યલ્લઃ) શક્તિ આપનારો, (પૂષ્કઃ) વીંધ વધારનારો, (વીર્યાધિકઃ) વીર્ય અધિક કરનારો. (ભુઓ રાજનિષકુ વ૦ ૮)

૩ સ્વીસા= સીસ, સીંઝ, શીયા, સીંધ. એના ગુણો (મેહનાશનં) મેહરોગનો નાશ કરનારો, (નાગ-વાતસુખ્યલં દધાતિ) એ હાથીઓ જેટલી શક્તિ આપનારો, (વ્યાધિ નાશયતિ) રોગો દૂર કરે છે, (જીવિત વાતનોતિ) દીર્ઘાણી બનાવે છે, (ઘર્ષિ પ્રદીવયતિ) ભૂખને પ્રદીપ્ત કરે છે, (કામલં કરોતિ) કામનું બળ કરે છે, (મુરયું વ નાશયતિ) યંત્રોને દૂર કરે છે, (વેદનાદરઃ) પીડા કરે છે, (રક્તરોધક) રક્તસાધ બંધ કરે છે. કુષ, ગુદમ, પાણુ, પ્રમેહ, અમિમાઘ, સ્વપ્ન, ભગદર વગેરે રોગોને દૂર કરે છે. (ભાવ. પૃ. ૧ જા. ધા. વ. ભુઓ.)

૪ રામા= એક ઔષધિ છે. જેના ગુણ ચન્દ્રનિષકુ વ. ૪. ૧૦, ૧૨ અને ૧૩ માં આપ્યા છે.

૫ અસિક્તી= એક ઔષધિ છે જે આંખો માટે લાભદાયક છે.

૬ ક્ષોર્વ (ક્ષીવેક્તિ)= અગુરુરસ, જેને ખાળવા પાણુ શુદ્ધ થાય છે.

ઉપરના મત્રોમાં આવેલા શુદ્ધિ સાધનોના આવૈદ્યકસીમા અર્થ છે. તેમનો ઉપયોગ કેમ કરવો અને તેથી શુદ્ધિ કેવી રીતે કરવી બોધ્યે તેનો નિશ્ચય સુવિધ વૈદ્ય કરી શકે છે, આ કામ અજાણતાઓનું નથી, આ શોધખોળનો વિષય છે. શોધ કરનારાઓએ શોધ કરવી

એકવીસમા મંત્રમાં પ્રાર્થના છે કે આ પ્રકારે યત્ન દૂર થાય અને આપણા ધરના બાળકો હૃદયુષ્ઠ, આનંદી અને ઉત્સાહી બને, એટલે કેાદ ન મરે. આ ઉપરેક (જ્ઞાનમતે ઝટકવતે) જ્ઞેનારા અને સાંભળનારાઓ માટે કહે છે. એટલે જે વિચારી શકે છે અને સાંભળી સમજે છે તેના માટે આ મંત્ર કહ્યું છે. જેઓ જોશે તદિ અથવા સાંભળશે તદિ તેમને કહેવાથી શો લાભ ?

નૃત્ય અને હાસ્ય

આવીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ જે અમે લેતા અહીં જીવિત બીએ, તેમની ચારે તરફ (જ્ઞેતઃ સાધકુજ્ઞ) મત જીવ છે, એટલે તે આ અંતરાત્મા અશ્વ કહે છે. અમારી ચારે તરફ તે આવના હશે, પણ તેમનો સ્થૂલકે નજીક જવાથી તેમને અમે જોઈ શકતા નથી. તે તો મરી ગયેલા છે. જે જીવિત છે તેમને (જ્ઞેત્યે હસાય) નાચવા અને હંસવા માટે, એટલે તેમની આનંદ પ્રસન્નતા માટે જ મત્ત કરવો બોધ્યે.

મનુષ્યના આરોગ્ય માટે નૃત્ય અને હાસ્યની અત્યંત જરૂરી છે. હાસ્યની મનની પ્રસન્નતા રહે છે અને હારીના અવપચેામાં ઉત્સાહ વધે નાચ એક ધણે સરસ વ્યાપામ છે અને આનંદની સાથે કરી શકાય છે. આરોગ્યે નાચ શીખવો અને તેથી ખુલ્લો જાણ મેળવેલ. કાલજા નાચને ખરેખર ખાનપાઈ આવે છે પણ નાચ કંઈ ખરાબ નથી, નાચ કરનારાઓમાં કેટલાક લોકો ખરાબ હશે પણ તેથી કંઈ તે કલા ખરાબ થતી નથી, નાચ આરોગ્યવર્ધક હોવાથી ધણે લાભકારી છે.

(સુધીરાસ. વિદ્યર્થ આવદેમ) અમે ઉત્તમ વીર થઈએ અને શત્રુઓને દૂર કરવાનો જ વિચાર કરીએ. આ પ્રકારે તેઓ જે ક્ષેત્રના શત્રુઓ હશે તેમને દૂર કરવા બોધ્યે. એવા બધા શત્રુ દૂર થઈ જાય તો પૂજ્ય આરોગ્ય, ઉત્તમ સ્વાસ્થ્ય, અત્યુલ આનંદ અને પૂજ્ય સુખ પ્રાપ્ત થશે, બાળ

મનુષ્યનું સાધ્ય છે. તમા સુધી કોઇ સ્થાન ઉપર સત્ત્વ રહેશે ત્યાં સુધી કોઇ પ્રકારનું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થઇ શકશે નહિ. માટે સત્ત્વ સાથે એવો વર્તવ કરવો જોઇએ કે તે દર થાય અને તેથી અમે સ્વતંત્ર રહીએ. આ જ (મદ્રા વૃંચક્રિતઃ) કલ્યાણકારક પ્રાર્થના અને કરીએ છીએ, એટલે દરેક મનુષ્યને યોગ્ય છે કે તે કલ્યાણમય પ્રાર્થના કરે અને પોતાનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે.

મનુષ્યની આયુ મર્યાદા

તેવીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યના (જીવેચ્ચ. પરિચિઃ) જીવનની મર્યાદા, જીવેલી આયુમર્યાદા. પ્રત્યેક યોનિમાં ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓની આયુમર્યાદા નિશ્ચિત છે. મનુષ્યની આયુષ્ય મર્યાદા (જાતે દારદાર) સૌ વરસની છે. આ નિશ્ચિત મર્યાદા છે એટલે સુનિયમોના પાલનથી આ વધી શકે છે અને અનિયમોનું અવલંબન કરવાથી ઘટી શકે છે. આ મનુષ્યના આધીન છે, મનુષ્ય ધારે તેો યોગાદિ સાધનોના અનુકૂળતાથી પોતાની આયુમર્યાદા વધારી શકે છે, અથવા વ્યભિચારાદિ દ્વારા ઘટાડી શકે છે. આ પ્રકારે જાતે વાતો સંભવનીય છે. માટે જ મંત્રમાં ઉપરોક્ત છે કે (મૃત્યું સન્તર્દયતાં) મૃત્યુને અંતર્દિત કરો, એટલે મૃત્યુને અવસર આપશો નહિ. તે હુપાધને પડી રહે, તે ઉઠીને કોઇને પોતાના તાબે ન કરી શકે. નમે એવો વ્યવહાર કરો કે જેથી મૃત્યુ દૂર થઇ જાય. --

ચોવીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે જહાવરથાનો સ્વીકાર કરી દીર્ઘજીવન (મારોહત આયુઃ) ધારણ કરો, એટલે અલ્પ જીવનમાં મરતા નહિ, અલ્પાયુષ વગેરે સારા નિયમોનું પાલન કરતા રહી મૃત્યુને દૂર કરો. (યતમાનાઃ યતિ સ્થ) પોતે દીર્ઘજીવન માટે પ્રયત્ન કરતા સારા નિયમોમાં રહેા, ધર્મનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરશો નહિ. તેમ કરશો તો તમને (જીવનાય સર્વ આયુઃ મયતુ) દીર્ઘજીવન માટે પૂર્ણ-જીવન સુધી જવાની સંભાવના છે.

અહાં દીર્ઘજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેની ચાવી છે. પહેલો નિયમ ' સુજનિમા ' સમ્પદ વડે પ્રકટ થયો છે. સુજનિમાએ (યુગેનિકસ) નું યથાયોગ્ય પાલન થવું જોઇએ. જનનશાસ્ત્રના નિયમ ભણી અને તેમનું યથાયોગ્ય પાલન કરી સંતાન ઉત્પન્ન કરવા જોઇએ ભાતાપિતાઓ વૈષયિક અત્યાચારથી પોતાને દૂર રાખે, સુસંતાન નિર્માણ દ્વારા સમ્પદનું યથ

જલિગત કરે, પોતાનું જે કર્તવ્ય છે તે જ મનમાં ધારણ કરે અને સુપ્રજન-જનન કરે. બીજો નિયમ ' સજોષાઃ ' સમ્પદ વડે પ્રકટ થયો છે. પ્રીતિ સાથે, ઉત્સાહ સાથે, જીવનના એક યાવ સાથે અપુરુષાનો સંબંધ હોવો જોઇએ. તેજ પ્રમાણે સમ્પદમાં બધાનો પ્રેમ સંબંધ હોવો જોઇએ, બધાનું જીવન એક હોય અને બધા લોકો ઉત્સાહથી પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે પાર પાડતા રહે. આ પરસ્પર વ્યવહારનો ઉપરોક્ત છે. ત્રીજો નિયમ ' દયણ ' સમ્પદ વડે બતાવ્યો છે. તપાનો અર્થ- કારીગર, કુશળ કર્મ કરનારો, કર્મમાં કુશળ. જે મનુષ્ય દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે કોઇ કારીગરીમાં નિપુણ હોય. કારણ કે કારીગરીથી મનની તલલીનતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ કારણે ભગનિક કુખમાંથી મુક્તતા થાય છે અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય છે. દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસે કેવો વર્તવ કરવો જોઇએ, તેનો નિર્દેશ આ ત્રણ સમ્પદો વડે અહીં આ મંત્રમાં આપ્યો છે. વાચકો તેનું ઉત્તમ મનન કરે અને યોગ્ય ભોધ પ્રાપ્ત કરી તે પોતાના આચરણમાં લાગવાનો પ્રયત્ન કરે.

પચીસમા મંત્રમાં યથાક્રમ મનુષ્યને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું છે, એટલે જહા મનુષ્ય પહેલાં મરે પછી બીજા આયુના ક્રમે મરે જહોના પહેલાં તરુણ અથવા બાળક ન મરે, બધા લોકોનું યથાયોગ્ય જનન, પાલન અને પોષણ થવું રહે તેો અકાળ મૃત્યુ દૂર થશે અને યથાક્રમ મૃત્યુ થશે.

નદીનો પ્રચંદ વેગ

પછીના (૨૬ અને ૨૭ મા) મંત્રોમાં સંસારરૂપી પ્રચંદ વેગવાળી મહાનદીનું ઉત્તમ કાશ્યમય વર્ણન કર્યું છે. આ મંત્રો બધાએ પ્યાનમાં રાખવા જોઇએ. આ પ્રચંદ વેગવાળી નદી જ આપણે બધાએ પાર કરવાની છે. આ (અદમન્યલી) પત્થરોવાળી ભાગ્યનક નદી છે. તેમાં ઢેકડેકાણે પત્થર છે, તેથી રસ્તો સારી રીતે બળી શકતો નથી, ચાલવા જઇએ તો પત્થરની ઢેકડે વાગે છે, ખાડામાં પડવાનો સંભવ છે. આ નદી (સ્વંદતે, રીયતે) મોટા પ્રચંદ વેગથી ચાલી રહી છે, આ વેગના કારણે ચાલનારાનો પગ પાર કરતી વેળા સ્થિર રહેતો નથી, અહીં લીપી છે, પથ્થ પાર થયા વગર ચાલશે નહિ, પાર તો થવું જ જોઇએ. તેથી દરેકે પાર થવા માટે તૈયાર થવું જોઇએ.

કેવી રીતે પાર થવું? શું એકલો મનુષ્ય આ નદી પાર કરી

એ છે કે હરી નદિ. આ નદી પાર થતા માટે કહ્યું છે કે (ઉચ્ચિષ્ઠત્વ સંરમયં) ઊંઘ, બાપઓ ! પોતાની વસ્તુઓ સંગ્રામે, પોતાનું શૃત્રવન સંગ્રામે, અસાવધનાથી સંવરનના નાશ થશે, ધ્યાનમાં રાખો, સમય ધણે કહ્યું છે, બધાએ મોટી સાવધાની ધારણ કરી તૈયાર થવું જોઈએ (ધૌરયચ્ચં, પ્રતરત) બાપઓ ! વીરતા ધારણ કરે, ડરવાથી કાંઈ કાંઈ સિદ્ધ થશે નહિ. બાપઓ ! રસી તોય મરવાનું છે અને ન રસી તોય મરવાનું તો છે જ. પણ સંગ્રામી દળીમળી મુક્તિથી ઉપાય કરીશ તો જ પાર થઈ શકશો. અહીં રહી રહના-કૂટતા રહેશો તેથી કાંઈ લાભ થશે નહિ. રાત્રી-કૂટવું-ડાકવું બધું છોડી દો. (પ્રતરત) તરવાનો પ્રયાસ કરો, ખળીને તરવાનો પ્રયત્ન ધણી સાવધાનીથી કરો, તો જ કંઈ બની શકશે, નહિ તો ખીળે કંઈ ઉપાય નથી.

પણ આપણી પાસે અર્થ એવી ઓળેનો બોલો ઢોલ છે, આ બધી ભાર સાથે શખરી તો નિશ્વયથી વચ્ચેજ કુખી મરશી, આ કામ વગરની વસ્તુઓ પોતાની ખાસે રું કરવા શખી છે ? (અથ જહીત ચે અલચ્છુ હુલેલા અચિવા) બાપઓ ! આમથી જે વસ્તુઓ નાખી છે, અર્થ છે, જેમના કંઈ ઉપયોગ નથી, તે ફેંકી દો, એટલે ભાર નહીંની વચ્ચે સભળી શકાશે નહિ. તેથી આ ખીન જરૂરી વસ્તુઓ તમે અહીં જ છોડી દો. જે વસ્તુઓ એવી છે કે ફેંકી દેવાથી કાંઈ હુલામ નથી તેવી અહીં જ ફેંકી દો, તેથી તમારી ખાસેનો બોલો એછો થઈ જશે અને તમે મુખેથી પાર થઈ શકશો, માટે ખીન જરૂરી વસ્તુઓનો લોભ છોડી દો.

જે અર્થે (હસ્તેસ) નદી પાર કરીશ તો તે સામે કહે, એક મોટું કોત જે ત્યાં જે જે જરૂરી વસ્તુઓ હશે તે લઈશું. તેની મિંતા અહીં કરવાની શ જરૂર છે ! ત્યાં પાર ઉતર્યા પછી (અનમીયાન્ શિવાન્ ર્ચોનાન્ વાજાન્ અમિ) નિરોગી, શુભ, સુખદાયક ભોગ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશું, પણ આ ખીન જરૂરી પદાર્થોનો ભાર સાથે શખીશ તો સામે કહી પહોંચવું અશક્ય છે.

અહીં કાવ્યમય ભાષામાં ધણો જ મનોહર ઉપદેશ કર્યો છે. જે એનું મનન કરશે તે ધણેજ જોઈ પ્રાપ્ત કરી શકશે. દરેક રચાને કટુમય સમય દર કરવા માટે આ ઉપદેશ અત્યંત ઉપયોગી છે. વાંચકો તેનું મનન કરે અને આવશ્યક ભોધ પ્રાપ્ત કરે અને તે પોતાના શૃત્રવનમાં પરિવર્તિત કરે.

સો વરસનું પૂર્ણ શૃત્રવન

અટ્ટાવીસમા મંત્રમાં (ગતં હિમાઃ સર્વચીરા મયેમ) સો વરસ મુખી બધા નાશમગ્ન સાથે અને આનંદથી રહીશું, એમ કહ્યું છે. સો વરસની દીર્ઘ આયુ રહી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશું ? અપમૃત્યુને કેમ કરી દૂર કરી કરીશું ? તેનું ઉત્તર એ છે કે (દુરિતા પદ્મામિ મતિક્રામન્ત) . પાપના રચાનેને ઝોળાંથી જવાથી આ બધું થશે, પાપના રચાનો અનેક છે, તેમની મજુરી થઈ શકતી નથી. પરંતુ જે પાપનું રચાન હશે, ત્યાં જનું નહિ, તેના કાપમાં ભાગ લેવો નહિ અને પાપના રસ્તા ઉપર પત્ત મુકવો નહિ, આ એક જ ઉપાય છે. જેથી નિશ્વયથી દીર્ઘશૃત્રવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પાપના રસ્તે ન જવાથી જ (મુચ્ચાઃ કુચ્ચાઃ વાવકાઃ) શુદ્ધ, પવિત્ર અને પુત્રીન થવાનો સંભવ છે. શુદ્ધ અને પવિત્ર થવાથી જ દીર્ઘશૃત્રવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેની સાધના માટે (વર્ણસંચેચ્ચેચ્ચેવાં કારમયં) બધા દેવતાઓને પોતાની અંદર ધારણ કરવા જોઈએ, પ્રાધના કરવી જોઈએ. બધા દેવતાઓ તો આપણા કારિયા છે જ, તેમને બાધી તેમનું ત્યાગેશ્વર ત્યાગન કરવું જોઈએ બધા દેવતાઓનો નિવાસ વેદ મંત્રમાં પણ છે. તે દેવી વણીને ધારણ કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર અને શુદ્ધ થઈ શકે છે.

જો ઉત્તરની સાધના કરવાની ક્ષમ્બા હોય તો રહ આ મંત્રમાં કહ્યું છે તે મુજબ (અવરાન્ અતિક્રામન્ત) નીચ માર્ગોનું વ્યાક્રમણ કરવું જોઈએ, કહિ નીચ રસ્તે એક કમળું પણ ન ભરવું. આ મારે ધંજો દહ નિશ્વય જરૂરી છે. કારણ કે નીચ માર્ગે જનું જાનું મહેનું છે ઉચા માર્ગે ચક્રવૃક્ષ પ્રયાસથી સાધ્ય થનારી યાત્રા છે. (હર્ષીચીતેઃ પચિમિઃ) ઉચ્ચરચાનના માર્ગોથી જનું જોઈએ. ત્યારે જ ઉત્તરિયાય છે. (ક્રપવા પેરતા) આજ પ્રકારે પોતાની ઉત્તરિ કરતાં નવિમોઃ ઉચ્ચ ધામમાં પહોંચી શકા છે તેમજ મહાન્ પ્રયત્ન કરી તથા તથા પાર અને સાત સાત વાર તપ (મિઃ સ્વસ્તુત્વઃ) કરી પોતાની ઉત્તરિનું સાધન કરું. આ સાધનાથી (મૃત્યુ પ્રત્યોદન) તેઓ રહ્યુંને દૂર કરવા સમર્થ થવા. આજ માર્ગ દીર્ઘશૃત્રવન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેથી વાચક પોતે પોતાને આ માર્ગે સ્થગ્ય અને નિશ્વયપૂર્વક ઉત્તરિને પ્રાપ્ત કરે. (મૃત્યોઃ પદ વોપવન્ત) આપણા માથા ઉપર જે

મૃત્યુનો પગ છે, તેને પેતાના પ્રયત્નો વડે દૂર કરે. તમે પ્રયત્ન કરશો તો આ પગ દૂર થઈ શકે છે, તમે પ્રયત્ન ન કરો તો તે પગની નીચે તમારું માથું દબાઈ જશે તેથી અપમૃત્યુ દૂર કરવા માટે તમારે દરરોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (દ્વાર્ષીયં વ્યાયુ પ્રતરં દ્વાનાઃ) આ સો વરસનું પૂર્ણ જીવન વધુ દીર્ઘ બનાવી ધારણ કરે. પહેલી તમારી સો વરસની આયુ છે, આ તો રાજાસાધિક મર્યાદા છે. તે મૂળ ધનની શક્તિ કરવી તમારા આધીન છે, તમારા પ્રયત્નથી જ આ જીવનરૂપી ધનની શક્તિ થશે. (લાલીનાઃ મૃત્યુંં સુદત્તઃ) આસનાદિ યોગસાધન તત્પરતા સાથે કરતા તમે અર્ધા અપમૃત્યુને દૂર કરે. યમનિયમ, આસન, પ્રાણવાયમ વગેરે યોગસાધનો કરવાથી શરીરવારણ ઉત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે, આન ધારણથી ઉત્તમ માનસિકરવારણ મળે છે, આ પ્રમારે માનસિક અને શારીરિક રવારણ પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્યની આયુ વધે છે. મનુષ્ય આ રીતે જીવીત રહે તો જ તે (ચિદ્વશ્વ આલેક્ષમ) જ્ઞાન વધારવાનો વિચાર કરી શકે છે.

૩૧ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ' ઓમો વિધવા ન થાય ' એટલે તેમના પતિ અથવા આયુમાં મરી ન જાય ઓમો સૌભાગ્યથી સુક્ત થાય અને (સમ્જ્ઞેન) આંખમાં કાળજી-અંજન લગાવી, તેમ વગેરે માથામાં લગાવી, પહેલાં ધારણ કરી સુંદર રહે, આ ધરનાં ભૂષણ છે. આ દેવીઓ છે તેથી તેમની પૂજા ધરે ધરે થતી રહે ઓમો કોષ પશુ ધરમાં (સન્-અશ્વઃ) ન રહી રહે, તે આનંદમાં પ્રસન્નચિત્ત રહે, તેમજ તે (સન્-અમીઘા) નિરોગી રહે અને (સુ-રત્નાઃ) ઉત્તમ રત્નોના આભૂષણો ધારણ કરી પોતાનું સૌંદર્ય વધારતી રહે, એટલે ધરમાં ઓમો ઉદાસ ન રહેતી જોઈએ. એવી ઓમો પતિની સાથે આનંદ પ્રસન્નતા પૂર્વક મૃદરથમનું પાલન કરે.

ધરમાં રહેનારા અર્ધા લોકો હવન કરતા રહે, પ્રતિદિન આનંદ પ્રસન્ન થઈ હવન કરે. આ હવનથી પિતરોને સ્વધા-શક્તિ મળશે અને જીવિત મનુષ્યોને દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત થશે. (મં. ૩૨)

૩૩ મા મંત્રમાં એટલ જ કહ્યું છે કે હવનામિ સાથે કોષ દંપત્ય અથવા વિરૂદ્ધ કાવ ન રાખે, અર્ધા લોકો આદર સાથે હવન કરે. ૩૪ થી ૩૬ સુધીના ત્રણ મંત્રમાં કહ્યું છે કે ત્રેતાદાક અમિ એકસરખો જળોત ન રહે, તે માટે પ્રયત્ન

કરવા જોઈએ, એટલે માણસે પોતાના દીર્ઘ જીવન માટે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. દરેક માણસની કુરબાની કે (પિત્રમયઃ) પોતાના પિતરોના માટે, (દાદામયઃ) માની રિદ્ધાને માટે અને (આત્મનં) પોતાના માટે જે દિનકારક હોય તેજ કરે. તેમનું અદિત કલિન કરે.

પછીના ત્રણ મંત્રમાં પણ તેજ કબાદ અગિની વાત કહી છે. જેમના ધરમાં મૃત્યુ થાય છે, તે ધર (અ-ચન્દિયાઃ) અપવિત્ર હોય છે, (હતવર્ષાઃ) નિરતેજ અને શીભારહિન બને છે. ખેતી, ગાયો, ધોડાઓ અને ધન વગરનું બને છે. (દાદાઃ મુદાઃ) તે ધર પીડાયુક્ત થાય છે, તેમાં રહેનારા અર્ધા લોકો કલેશયુક્ત થાય છે, ત્યાં કોષ માણસ આનંદ પ્રસન્ન રહેતો નથી. અર્ધા પુરુષોના મૃત્યુ થાય છે ત્યાં ઓ વિધવા સાથે છે અને તે ધર સુખદાયક રહેતું નથી. તેથી દરેક દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૩૧ મા મંત્ર આ મંત્રો સાથે વિચારના ભેનાં જીવ્ય છે કે વિધવા ઓમો આંખમાં અંજન કરતી નથી, માથે તેમ ચોપડતી નથી, સારા કપડા પહેરતી નથી, આભૂષણો પહેરતી નથી, તે કાવમ રહી રહે છે, આસા સારતી રહે છે અને દુઃખના કારણે કુશ અને રોગી પણ થાય છે.

પછી ૪૦ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે જે (રિમં) પાપ અને (શમલં) શેષ મનુષ્ય કરે છે, જે (હુષ્કૃતં) કુકર્મ મનુષ્ય કરે છે, તેની શુદ્ધિ પાણીથી થશે. જલપ્રયોગ શુદ્ધતા કરનારી છે, અર્ધા રોગખીનો જલના પ્રયોગથી દૂર થાય છે, શરીર નિર્મલ થવાથી દીર્ઘજીવી બને છે. ૪૧ મા મંત્રમાં પર્વત શિખર ઉપર (પર્વતસ્ય અધિષ્ઠુષ્ઠે) વારતમ્ય કરવાથી ધણા લાભ થાય છે એવું કહ્યું છે પર્વતના શિખર ઉપર હવા શુદ્ધ હોય છે, તેના સેવનથી મનુષ્ય નિરોગી બને છે, આ અનુભવની વાત છે. અર્ધો ' પર્વત ' ને ' કૃષ્ણ ' કહ્યું છે, અર્ધો જણનો અર્થ છે જળ વધારનારો. પર્વત શિખર ઉપરનો શુદ્ધ વાયુ જળ વધારનારો હોય છે. વાયુ પ્રાણનું રૂપ ધારણ કરે છે અને મનુષ્યમાં જીવનશક્તિ વધારે છે. અર્ધો પર્વત ઉપરથી (નવાઃ સરિતાઃ) નવા પાણીના ઝરણાં નિકળે છે. તેમનું પાણી પણ આરોગ્યવર્ધક હોય છે. વ્યાયામ, શુદ્ધ વાયુ, ઉત્તમ જળ અને પરિશુદ્ધ વાયુમંડળ એટલી બાળતો પર્વત શિખર ઉપર હોય છે, તેથી પર્વત શિખર દીર્ઘજીવન આપનાર હોય છે. વાયુકો પોતાના

પ્રોશ્નમાં એવા ઉત્તમ આરોગ્યસ્થ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે જુએ, ત્યાં જન્મ અને ત્યાંની શુદ્ધ દવાથી અધિકમાં અધિક સામ્ય મેળવે.

મંત્ર ૪૨ અને ૪૩ માં 'શ્વરયજ્ઞ' અગ્નિને દૂર રાખવાનું નિર્દેશ છે. કયાદ અગ્નિને દૂર કરવા તેનો જ અર્થ થતો છે. દૂર કરવા છે. શ્વરયજ્ઞમાં લોકો ધરે ધરે અગ્નિ પ્રવેશીને કરી દરન કરે દબે પછીના ત્રણ મંત્રોમાં કુપ્પતા એ કહ્યું છે કે આ દરનથી મનુષ્યને રીર્ષશ્વન પ્રાપ્ત થાય છે, જે અર્થ છે તે પિતૃલોકમાં જન્મ છે અને જે શ્વિત છે તેમને કલ્યાણ, ધન, વશ અને રીર્ષશ્વન પ્રાપ્ત થાય છે, બધાં શત્રુઓ દૂર થઈ જાય અને જનતાને સુખ અને શાંતિ મળે.

૪૪ થી ૪૬ સુધીના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે શ્વરયજ્ઞમાંથી એ પોતાનાં ધરમાં દરનમાં પ્રવેશીને આ અગ્નિ તેમને શુભ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી આપશે. શ્વરયજ્ઞમાંથી એ યજ્ઞ નૈરાધી પોતાના દુષ્ટો દૂર કરવા, સુરજના પ્રકાશનો સાથ ઉઠાવશે, પોતાનાં વ્યાધિ અને શોષા દૂર કરવા અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી આનંદ સાથે રીર્ષશ્વનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરશે.

જે લોકો પાપમાં પોતાનું શ્વન પસાર કરે છે, તે અપ-મૃત્યુનું દુઃખ ભોગવે છે. તેથી માણસે પાપ ન કરવા, દંમેશા પ્રવૃત્તિમાંથી ધ્યાન પરાવર્તવું. આ આશ્વ ૫૦ માં મંત્રનો છે. ૫૧ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે જે અદાહિન, ધનલોભી, અસહ્યુક્તિ લોકો છે અને જે સ્ત્રીઓના માથે ચડી તેમને આપ છે, તો જે અધરા તેમને દુઃખ દે છે, તે દંમેશા પાપી થાય છે, તેમનાં પાપો અગ્નિમાં દહાય છે અને તે કારણે તેઓ જન્મનું તેમનાં પાપો અગ્નિમાં દહાય છે. તેથી જ માણસે પાપથી જાતી સુખી દુઃખી રહે છે. તેથી જ માણસે પાપથી જાતી સુખી દુઃખી રહે છે. તેથી જ માણસે પાપથી જાતી સુખી દુઃખી રહે છે. તેથી જ માણસે પાપથી જાતી સુખી દુઃખી રહે છે.

અને મનુષ્યો જન્મતાને એક માત્ર ઉપાય એજ છે કે પાપથી જાતીને રહેવું, કેવળ પાપથી જન્મતાથી જ દુઃખથી અને અપમૃત્યુથી જાતી સંભવનીય છે.

એવન મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે (કળ્પા અગ્નિઃ) કળી પેટી અથવા કુલથી, (લોસ) સીસું, (ચમ્પ) લેડું, (માયા પિટ્ટા) દળેશ અદ્ધ જા ન્યું બાઅનું સાધન છે. વૈદ્ય લોકોએ આ અદ્ધનો વિચાર કરેલો અને આ વસ્તુ-ઓથી બાજ જેની રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે નક્કી કરેલું. આ મંત્ર પછી મદરનો અને શીશુઓનો વિષય છે. ૫૦ થી ૫૪ માં મંત્રમાં પશુ (શ્વીકા) ઇપિશ, મુન, (તિલપિજ) તલના ડીયા, નાં વગેરે સજ્જે વડે કંઈક મદરનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે પશુ શીશુઓ કરવા જેવા છે, તે વિચાર સ્પષ્ટ વૈદ્યો કરે. આ યજ્ઞમાંથી વિચાર છે અને આરોગ્યનો તેની નેડે ધનિક સંબંધ છે, તેથી તેના વિષે સારા વૈદ્યો દ્વારા નિર્ણય અને નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પંચાન મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગદર્શન માણસે આદર-પૂર્વક કરવું. આ તો આરોગ્યનું એક સાધન અપૂર્વતા સાથે મનુષ્યની પાસે આવ્યું છે, મનુષ્ય તેના ઉત્તમ ઉપયોગ કરે અને સામ્ય ઉદાયે જે માણસે મરી શકે છે તે પિતૃલોકના માર્ગના મુસાફર જન્મે છે, પણ જે શ્વિત છે તેમણે અહીં રહી એવાં કાર્યો કરવા જોઈએ કે જેથી તેમને રીર્ષ અપ્રાપ્ત થાય.

આ અગ્રે આ સુક્તમાં કેવળ આર્થનાં જોઈએ છે, પણ તેમાં બધો બોધપ્રદ ઉપદેશ આપ્યો છે. જે લોકો એવું મનન કરશે અને આવશ્યક જાગૃતી પોતાના આચરણમાં લાવશે, તેઓ બધો સામ્ય પ્રાપ્ત કરશે અને આલોકમાં તમા પસંદગીમાં સુખના ભાગીદાર થશે.

યક્ષમ-ચિકિત્સા

કાંડ ૬, સુકત ૮૫

(અર્થ-અવર્ણાં દેવતા-વનસ્પતિઃ ।)

વરુણો વારપાતા અયં દેવો વનસ્પતિઃ । યક્ષમો યો અસ્મિન્નાર્વિદ્યસ્તમુ દેવા અંબીવરન્ ॥ ૧ ॥
 હન્દ્રસ્ય વર્ચસા વ્યં મિત્રસ્ય વરુણસ્ય ચ । દેવાનાં સર્વેર્ણાં વાચા યક્ષમં તે વારયામહે ॥ ૨ ॥
 યથા વૃષ્ટ કુમા આર્પસ્તુસ્તમ્મં વિશ્વાર્ણાં યતીઃ । યુવાર્ણે અમિના યક્ષમં વૈશ્વાનરેણ વારયે ॥ ૩ ॥

અર્થ- (અયં દેવઃ વરુણઃ વનસ્પતિઃ) આ રિત્ય વરુણ નામની ઔષધિ (વારપાતા) રોગનિવારણ કરે છે.
 (અસ્મિન્ યઃ યક્ષમઃ આપિદ્ય) આમાં જે રોગ ધુસેલો છે, (તે ડ દેવાઃ અંબીવરન્) તેનું દેવોએ નિવારણ કર્યું. [૧]

હન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ એમના વચનથી તેમજ (સર્વેર્ણાં દેવાર્ણાં વાચા) બધા દેવાની વાણીથી, (તે યક્ષમં વાર-
 ચામહે) તારો યક્ષમરોગ દૂર કરીએ છીએ. [૨]

(યથા વૃષ્ટઃ) જેમ જન (વિશ્વઘ્ના યતીઃ આપઃ તત્તમ્મ) આરે તરફ વહેનારા પાણીના પ્રવાહોને રોકી રાખે
 છે, (યુવાર્ણ) તેમ પ્રકારે (તે યક્ષમં) તારા રોગને (વૈશ્વાનરેણ અમિના વારયે) વૈશ્વાનર અમિ વડે નિવારણ કરીએ
 છીએ. [૩]

ભાષાર્થ- વરુણવૃક્ષનો ઉપયોગ કરવાથી વરુણરોગ દૂર થાય છે. (૧-૩)

વરુણ વૃક્ષ

વેદમાં જેનું નામ ' વરુણ ' છે તેમ જૂક્ષને સંસ્કૃત ભાષામાં ' વરુણ ' કહે છે. વરુણવૃક્ષની ઔષધિથી યક્ષમરોગ
 દૂર થાય છે. તેને ગુજરાતીમાં ' ચિલિ ' વૃક્ષ કહે છે તેના ગુણ આ છે—

કટુઃ ડણ્ણઃ રક્તદોષગ્નઃ શિરોવાતહરઃ શ્લિષ્ઠઃ આમેયઃ થિદ્રધિવાતગ્નઃ ॥ (રા. નિ. વ ૬)

વરુણઃ પિત્તલો મેદો સ્લેષ્મકૃત્ત્રાક્ષમાદતાન્ ।

નિદ્રાન્તિ ગુહ્યપાતાસ્ત્રકિર્મીઃ સ્ત્રોણાન્નિદીપનમ્ ॥

કપાયો મધુરસ્તિક્તઃ કટુકો વક્ષકો લઘુઃ ॥ ૭૫૦ ॥

આ વરુણ ઔષધિ રક્તદોષ દૂર કરનારી, માથામાંનો વાત દોષ દૂર કરનારી, છે. કટુ, ઉષ્ણ, સિન્ધુ તેમજ
 અગ્નિય ગુણવુદ્ધ છે. એના, મૃતદોષ, વાતદોષ, ગુહ્ય, વાતરુગ, કિમિદોષ આ રોગોને દૂર કરે છે.

વરુણ ઔષધિના આ ગુણો છે. તેનું નામ ' આમેય ' હોય આપ્યું છે ત્રીજા મંત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

વૈશ્વાનરેણ-અમિના યક્ષમં વારયે । (મં. ૩)

અહીં અમિ પદનો અર્થ ' વરુણ ' વૃક્ષ કરવો થોડો છે, એટલે આ મંત્રનો અર્થ ' વરુણ વૃક્ષના પ્રયોગથી
 યક્ષમરોગ દૂર કરું ' એવો કરવો જોઈએ. આ ઔષધિ પ્રયોગનો વિચાર વૈદ્યોએ કરવો જોઈએ.

'યક્ષ્મ-નાશન'

કાંડ ૨, 'મુક્ત ૩૩

(ત્રીશ- પ્રકાર- રોગના- ચક્રવર્તિન, ચન્દ્રમા, બાલ્યમ્)

અધીર્મ્યાં તે નાસિકામ્યાં કર્ણામ્યાં છુલ્કાદર્ધિ ।	
યક્ષ્મ શીર્ષપર્ષ મસ્તિસ્કાંઝિહ્વાયા વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૧ ॥	
ગ્રીવામ્પસ્ત ઝણિહામ્પઃ કીકસામ્યો અનૂપવાત્ ।	
યક્ષ્મ દોષપર્ષ મંસામ્યાં વાહુમ્યાં વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૨ ॥	
હૃદયાત્તે પરિ છોદ્ધો હરીક્ષ્ણાત્પાર્શ્વામ્યાં ॥	
યક્ષ્મ મત્સનામ્યાં છીદ્ધો યત્તસ્તે વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૩ ॥	
આન્તેર્મ્પસ્તે શુદામ્યો યનિષ્ઠોઽદરાદર્ધિ । યક્ષ્મ કુલિમ્યાં પ્લાઘેર્નામ્યા વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૪ ॥	
ઊરુમ્યાં તે અગ્રીવઙ્ગાં પાર્શ્વિમ્યાં પ્રપદામ્યામ્ ।	
યક્ષ્મ મસદ્ય યોર્ગિમ્યાં મસદં મસદં વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૫ ॥	
અસ્થિમ્પસ્તે મજ્જમ્પઃ સ્નાયુમ્યો ધ્વમનિમ્પઃ ।	
યક્ષ્મ પાણિમ્યામક્કુલિમ્યો નલેમ્યો વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ૬ ॥	

અર્થ— (તે અધીર્મ્યાં નાસિકામ્યાં) તારી આંખોમાં અને બે નસોમાંથી, (કર્ણામ્યાં છુલ્કાદર્ધિ) કાનોમાં અને દાડીમાંથી, (તે મસ્તિસ્કાંઝિહ્વાયા) તારા મસ્તક તેજા છબમાંથી (શીર્ષપર્ષ યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) મસ્તક સળધી રોગને હટાડુ છું [૧]

(તે ગ્રીવામ્પઃ ઝણિહામ્પઃ) તારા ગળામાંથી તેજા શુદાની નાડીમાંથી, (કીકસામ્ય અનૂપવાત્) ગળાના હાડકામાંથી અને પૃથ્વીમાંથી અને (ત મંસામ્યાં ત વાહુમ્યાં) તારા ખભાઓથી અને હાથોમાંથી (દોષપર્ષ યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) શુદાના રોગને હટાડુ છું [૨]

(ત હૃદયાત્તે છોદ્ધો હરીક્ષ્ણાત્) તારા હૃદયમાંથી, ફેફસામાંથી અને પિત્તાશયમાંથી (પાર્શ્વામ્યાં પરિ) બે બાજુમાંથી, (તે મત્સનામ્યાં) તારા ગ્રહાઓથી, (છીદ્ધો યત્તસ્તે) પાણુમરી અને કવેળમાંથી (યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) રોગને દૂર કરે છું [૩]

(તે આન્તેર્મ્પસ્તે શુદામ્યાં) તારા આંતરડામાંથી અને શુદામાંથી (યનિષ્ઠોઽદરાદર્ધિ) મળસ્થાન અને પેશાબ (તે કુલિમ્યાં પ્લાઘેર્નામ્યાં) તારી બાજુમાંથી, પેટની ફોળડીમાંથી અને કુડીમાંથી (યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) રોગને હટાડુ છું [૪]

(તે ઊરુમ્યાં અગ્રીવઙ્ગાં) તારી બાજુ અને દીધોમાંથી (પાર્શ્વિમ્યાં પ્રપદામ્યાં) એડીઓ અને પગોમાંથી, (તે મજ્જમ્પઃ) તારા દેહમાંથી (મસદ્ય મસદ્ય માસદ્ય) પ્રજસ્થાનમાંથી, ફેસળધી શુભ (યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) રોગને હટાડુ છું [૫]

(તે અસ્થિમ્પસ્તે મજ્જમ્પઃ) તારા હાડકાં અને મજ્જામાંથી, (સ્નાયુમ્યાં ધ્વમનિમ્પઃ) સ્નાયુઓ અને નાડીઓમાંથી (તે પાણિમ્યાં મક્કુલિમ્યાં નલેમ્યાં) તારા હાથ આંગળીઓ અને નખોમાંથી (યક્ષ્મ વિ વૃદ્ધામિ) રોગને દૂર કરે છું [૬]

અર્જુનઃ લોક્તિલોક્તિ યસ્તે પર્વણિપર્વણિ ।

યદ્દર્મ ત્વચ્ચસ્યૃં તે વ્યયં કદયપસ્ય વિવર્દ્ધેણ વિવર્દ્ધં વિ વૃદ્ધામસિ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (યઃ તે) ને તારા (અંગે અંગે લોક્તિ લોક્તિ પર્વણિ પર્વણિ) પ્રતેક અંગ-પ્રત્યંગમાં, વાળ અને સાંધાઓમાં (તે ત્વચ્ચસ્યૃં વ્યયમ્) તારી આમલી સંબંધી પ્રસરનાર ક્ષય રોગને (કદયપસ્ય વિવર્દ્ધેણ) કદયપના ઉપાયથી (વ્યયં વિ વૃદ્ધામસિ) અંગે દૂર કરીએ છીએ. [૭]

આવાર્થ— આંખ, નાક, કાન, બાહુ વગેરે સ્થૂલ શરીરના શીઠા અવયવોમાંથી હૃદય, પ્લીહા, ચક્ર વગેરે સૂક્ષ્મ અવયવોથી, અસ્થિ, મસ્તિષ્ક વગેરે ધાતુઓથી અથવા ત્યાં ત્યાં રોગ દૂર કરી ત્યાંથી કદયપની વિચારી અંગે તે બધાજ રોગોને દૂર કરીએ છીએ (૧-૭)

કદયપ-વિવર્દ્ધેણ

હવે પછીના સૂક્તોમાં અગ્નિ, કદય, જમ્બહસ્તિ અને અમરત્ય નામની રોગદૂરીકરણ વિદ્યા આવનાર છે, તે પ્રકારની જ કદયપ-વિવર્દ્ધેણ નામક વિદ્યાનો ઉલ્લેખ આ સૂક્તમાં આવ્યો છે. શોષ કરનારાઓએ આ વિદ્યા સાથે તે વિદ્યાઓની પણ શોષ કરવી. દાસ તો વિદ્યાઓ અજ્ઞાન જ છે.

કક્ષયની ચિકિત્સા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૨૭

॥ ૮ ॥

(ત્રયિઃ— યુગ્મજિત્વા । દેવતાઃ— વનસ્પતિઃ, વક્ત્રનાથનમ્ ।)

વિદ્રઘસ્ય પલાસસ્ય લોહિતસ્ય વનસ્પતે । વિસર્વકસ્યોપધે મોર્ચિષ્યઃ પિશિતં ચન ॥ ૧ ॥

યૌર્તે પલાસ વિપ્લુતઃ કર્ણે મુષ્કો વપશ્ચિતૌ । વેદાહં તસ્ય મેપજં ચીપુદુરમિચર્ણમ્ ॥ ૨ ॥

યો અજ્ઞયો યઃ કર્ણો યો અરુપોર્વિસર્વકઃ । વિ વૃદ્ધામો વિસર્વકં વિદ્રઘં હૃદયામયમ્

પરાં તમજ્ઞાતું યદ્દર્મમધુરાશ્ચં સુવામસિ ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (વનસ્પતે) ઔષધ ! (પલાસસ્ય વિદ્રઘસ્ય) કક્ષય, ગોડ, ફેણ, (લોહિતસ્ય વિસર્વકસ્ય) લોહી પડતું અને વિસર્વ એટલે આમલીના વિહારતું (પિશિતં મા ચન ઉચ્છિષ્યઃ) માંસ જરા પણ શિથલ રહે નહિ. [૧]

હે (પલાસ) કક્ષય ! (તે યૌ મુષ્કૌ કર્ણે વપશ્ચિતૌ) તારા કારણે જે બે મહા કાંખમાં નિકળી છે, (તસ્ય મેપજં અહં વેદ) તેની હવા હું મળું છું. તેનો (અમિ ચર્ણનં ચીપુદુઃ) ઇલાજ ચીપુદુ ઔષધિ છે. [૨]

(યઃ અંગ્યઃ) જે અંગમાં, (યઃ કર્ણઃ) જે કાનોમાં, (યઃ અરુપોઃ) જે આંખોમાં (યઃ વિસર્વકઃ) જે વિસર્વ રોગ છે, (વિસર્વકં વિદ્રઘં હૃદયામયમ્) તે વિસર્વ, ફેણાંઓ અને હૃદયરોગનો (વિવૃદ્ધામઃ) નાશ કરીએ છીએ. (તં અજ્ઞાતં યદ્દર્મ) તે અજ્ઞાત યદ્દર્મરોગને (અધરાશ્ચં પરા સુવામસિ) નીચેની ગુનિથી દૂર કરીએ છીએ. [૩]

આવાર્થ— ખાસી, કક્ષય, ગોડ, ફેણાં અને આમલી ઉપર વધનારો વિસર્વ રોગ, ખાસીમાંથી લોહી પડતું અને માંસમાં શોષ ઉત્પન્ન થવો આ બધું ચીપુદુ, નામની ઔષધિથી દૂર થાય છે કોઈ રોગના કારણે ગોડો આવે છે તેનો ઇલાજ પણ ચીપુદુ ઔષધિ છે (૧-૨)

જે અંગમાં, કાનોમાં, આંખોમાં, હૃદયમાં, રક્તમાં અથવા માંસમાં રોગ થાય છે, જે વિસર્વ રોગ છે અને ગોડ તથા ફેણાના રોગ છે, અથવા આ પ્રકારના અજ્ઞાત રોગ છે, તેને આ ઔષધિ વડે અંગે નીચેની ગુનિથી દૂર કરીએ છીએ. (૩)

‘ ચોપુદ્ગ ’ એ એવધિ છે આ નામ કૃત વેદમાં છે અ-ય મધોમાં મળતું નથી. આ યજ્ઞમાં તેનું મહત્ત્વ વર્ણન છે, પણ તે ૨૧૨૨માં આજ સુધી અદ્યત છે તે કારણે આ દિવસમાં વધારે સખતુ અસંભવ છે, આ એવધિની શોધ થતી જોઈએ તેનું બીજું કોઈ નામ આર્ધવેદમાં મધોમાં દોષ તો તેની પણ માહિતી મેળવી શકાય

ક્ષયરોગ—નિવારણ

કંડ ૬, મૂકત ૨૦

(ભાષા— મુલકિરાઃ । દલ્લા— સ્વમનાચનમ્)

અપ્રેરિવાસ્ય દર્હત્વ ઇતિ શુભિર્ણ ઉત્તેયં મુત્તો ત્રિલપ્તપાયસિ ।

॥ ૧ ॥

અન્યમસ્મર્દિચ્છતુ કં ચિદગ્રતસ્તપ્તર્વિષાય નમો અસ્તુ તુકમને
નમો છદ્રાપ નમો અસ્તુ તુકમને નમો રાઘે વરુણાય ત્વિષીમતે ।

॥ ૨ ॥

નમો દિવે નમઃ પૃથિવ્યે નમઃ ઓવધીમ્વઃ

અયં યો અમિશ્ચોચિષ્ણુર્દિશ્વો રૂપાણિ હરિતા કૃણોયિ ।

॥ ૩ ॥

તસ્મૈ વેદઘ્ણાય મુન્નવે નમઃ કૃણોમિ વન્યાય તુકમને

અર્થ— (વહતઃ શુભિર્ણ અસ્ય અગ્ને હય) આગનાશ બલવાન અગ્નિના તાપ જ્વેદો આ જ્વર (વલિ) આપે છે (કત મત્ત હય વિલપન્ સ્વાપલિ) અને ઉ-મતની જેમ બળાનો આસ્યો જાય છે (અગ્રત અસ્ય કં ચિત્ત્વ હચતુ) આ અનિયમકાળો મુત્તમને આપનારો તાવ આપનારો કિત્ત કોઈ બીજા મુત્તમને શોધી લે. (તપુ-સ્યાય તુકમને નમો અસ્તુ) તપાવીને વધ કરનારા આ જ્વરને નમન હો [૧]

૨૬, (તુકમને) જ્વર, (ત્વિષીમતે) તેજસ્વી રાગ વરુણ (દિવે પૃથિવ્યે ઓવધીમ્વ નમઃ) ધૃતોઃ, ભૂતોઃ અને એવધિઓ એ બધાને નમસ્કાર હો [૨]

(અયં યઃ અમિશ્ચોચિષ્ણુ) આ જે શેષ વધાનારો છે, (યિશ્ચા રૂપાણિ હરિતા કૃણોયિ) બધા રૂપોને પીળા અને નિરંજન બનાવે છે (તસ્યે તે મઘ્ણાય મુન્નવે) એવા તને-લાલ, શ્વર અને વન્યાય તુકમને નમઃ કૃણોમિ) વનમાં ઉત્પન્ન થનાર જ્વરને નમસ્કાર કરે છુ [૩]

જ્વરનાં લક્ષણો અને પરિણામ

આ સૂક્તમાં જ્વરના લક્ષણો અને પરિણામ કહ્યા છે તેના સ્વક શબ્દો જુઓ—

૧ અગ્નિઃ હય વહન્— અગ્નિ સમાન બળે છે જ્વર આપ્યા પછી શરીર અગ્નિની જેમ અરમ થાય છે અને તે ગર્ભા રજને બાળે છે (મ ૧)

૨ શુભિન્— રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, સુઝાવે છે, શરીરને સુઝાવે છે (મ. ૧)

૩ મત્ત હય વિલપન્— રોગીને પાગલ જેવો બનાવે છે, એ કારણે તે રોગી મનમાં આવે તેમ બળડે છે (મ ૧)

૪ મઘ્ણત = આ જ્વર મતલીન જોટલે નિષ્પા પાશન ન કરનારાઓને આવે છે, જોટલે નિષ્પાપૂલ્લ અવધાર કરનારાઓને સતપવતો નથી (મ ૧)

૫ તત્તુઃ ઘટ્ટઃ = આ જ્વર તપાવીને વધ કરે છે. (મં. ૧)

૬ તત્કમા = ધણી કષ્ટ આવે છે. (મં. ૧)

૭ રુદ્રઃ = રક્તનારો છે. (મં. ૨)

૮ અમિશોચયિષ્ણુઃ = રોષ વધારનારો છે. (મં. ૩)

૯ વિશ્વા રૂપાણિ દરિતા કૃણોમિ = શરીરને લીધું-પોશું ખનાવે છે, એટલે નિરતેજ ખનાવે છે. જ્વર આવેલું શરીર રીકું થાય છે. (મં. ૩)

૧૦ વગ્ધા = તેની ઉત્પત્તિ જન્મકર્મમાં થાય છે. (મં. ૩)

આ સૂક્તમાં આટલા જ્વરના કારણો, લક્ષણો અને પરિણામ કલા છે. જન પાલન એટલે નિયમ પાલન કરવાથી આ જ્વર આવતો નથી અને આવેલો નિકળી જાય છે. તેથી તેને ' કામ્યત ' કહે છે. પૃષ્ઠી, શૂભિ, ઓષધિ, વરુણરાગના બધા જલસર્યાનો, રુદ્રના રુદ્ર સૂક્તમાં કહેલાં રથાનો અને રૂપ વગેરેની મુખ્ય સરથાથી આ જ્વર ઢલી જાય છે.

રુદ્ર સૂક્તમાં રુદ્રનું જે વર્ણન છે તેનો નિચાર કરતાં ખજાર પડે છે કે આ જ્વર રુદ્રનું સ્વરૂપ છે. રુદ્રના બે પ્રકારના રૂપો છે, એક ધીર (હણ) અને એક સિવ (જ્ઞાન્ત) આ બંને રૂપો સમ રહેવાથી મનુષ્યને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને વિષમ થવાથી રોગ સત્તાવે છે. આ પ્રકારે યોજના વડે, જ્વર દૂર કરવાનો ઉપાય જાણી શકાય છે. આ વૈદ્યોનો વિષય છે, માટે વૈદ્ય લોકો તેનું અધિક મનન કરે.

ક્ષયરોગનું નિવારણ

કાંઠા ૬, સૂક્ત ૧૪

(ઋષિઃ- વસિષ્ઠઃ । દેવતા- વરાહઃ ।)

અસ્થિર્લસં પરુક્લંસમાર્દ્યતં હૃદયામયમ્ । યલાસં સર્વં નાશયાદ્દેહા યથ્ પર્વસુ ॥ ૧ ॥

નિર્ધલાસં યલાસિનઃ ક્ષિણોમિ મુષ્કરં યથા । હિનદમ્પસ્ય વન્ધનં મૂલંમુર્વાર્વાં દૃષ ॥ ૨ ॥

નિર્ધલાસેતઃ પ્ર પંતાશુંગઃ શિશુકો યથા । અથો દૃષ્ટં દૃષ હાયનોપ દ્રાક્ષવીરહા ॥ ૩ ॥

અર્થ— (અસ્થિર્લસં પરુક્લંસ) હાડકા અને સાંધા હીલા કરી નાખનાર (આસ્થિત હૃદયામય) શરીરમાં રહેનારા હૃદયના રોગને એટલે (સર્વં યલાસં) બધા ક્ષયરોગને અને (યઃ અંતેષ્ટાઃ વ પર્વસુ) જે અવયવોમાં અને સાંધાઓમાં રહે છે, તે બધા રોગોનો (નાશય) નાશ કરી નાખ. [૧]

(યલાસિનઃ યલાસં નિઃ ક્ષિણોમિ) ક્ષયરોગી પસેધી ક્ષયરોગને દૂર કરે છું, (યથા મુષ્કર) જે પ્રકારે મોરી કરનાશઓને દૂર કરાય છે. (અસ્ય વંધનં હિનસિ) આ રોગના સજ ધને તોડી નાંખુ છું. (મૂલં મુર્વાર્વાં દૃષ) જેમ કાકડીના મૂળને કાપે છે. [૨]

હે (યલાસ) ક્ષયરોગ ! (દૃષ્ટઃ નિઃ પ્રપત) અહીંથી હટી જા. (યથા આશુંગઃ શિશુકઃ) જે પ્રમાણે જલ્દી રોગનારો વાછરડો જાય છે, (અથો અધીરહા અપ દ્રાહિ) વીરોનો નાશ ન કરનારો તું અહીંથી નાસી જા, (હાયનઃ દૃષ્ટઃ દૃષ) જેમ પ્રતિ વરસે ઉજનારું ધાતુ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. [૩]

કર્કસ્ય

આ સૂક્તમાં ' યલાસ ' શબ્દ છે તેનો અર્થ કર અને કર્કસ્ય છે. આ શરીરના સાંધા, છટા અવયવો, હૃદય અને ખીજા અવયવોમાં રહે છે અને રોગોનો નાશ કરે છે, તેને દૂર કરવાનું વર્ણન આ સૂક્તમાં છે. આમાં જે ઉપાયનું વર્ણન છે, તેની વધુ માહિતી નથી. માટે ક્ષયરોગ નિવારણનો જે ઉપાય આ સૂક્તમાં કહે છે તે વિશે વધારે શોધખોળ થયા વગર કંઈ વધારે કહેવું કઠણ છે. વાચકોમાં જે વૈદ્ય અથવા માનસચિકિત્સકો હશે તે તેનું અધિક મનન કરે, તો કંઈ પત્તો લાગશે.

અમારા વિચરે આ સૂક્ત માનસચિક્રિતાનું સૂક્ત છે પોતાના મનના સ્વાસ્થ્ય હેતુ વિચારોથી રોમીના રેત હા થાય છે, તેનો અર્થ સમજ દેખાય છે, તે દૃષ્ટિએ વાચકોએ આ સૂક્તનો વિચર કરવો

ખાંસીને દૂર કરવું

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૦૫

(જાપે - ઇ મોચના : દવતા - કાના :)

યથા મનો મનસ્કેતૈઃ પરાપર્વતવાશુમત્ । एवा त्वं कासे प्र पंत मनुषोऽनु प्रवायुम् ॥ ૧ ॥
 यथा वाणः सुसंक्षितः परापर्वतवाशुमत् । एवा त्वं कासे प्र पंत पृथिव्या अनु संवतम् ॥ ૨ ॥
 यथा सूर्यस्य रश्मयः परापर्वन्तवाશुમत् । एवा त्वं कासे प्र पंत समुद्रस्यानु विक्षरम् ॥ ૩ ॥

અર્થ— (યથા મનસ્કેતૈઃ) ને પ્રકારે હૃદયથી જનાર મન (મનસ્કેતૈઃ) પરા પતતિ) મનના વિષયો સાથે દૂર જાય છે (યથા) તે પ્રકારે, હે (કાસે) ખાંસી-ઉધરસ વગેરે રોગો । (ત્વં) મનસા પ્રવાયુ અનુ પ્ર પત) તું મનના પ્રવાહ સમાન દૂર નાસી જા [૧]

(યથા વાણઃ) ને પ્રકારે અતિ તીવ્રથી વાયુ (વાશુમત્) પરા પતતિ) હૃદયથી દૂર જાય પડે છે (વતા) તેજ પ્રકારે, હે (કાસે) ખાંસી । (ત્વં) પૃથિવ્યવાઃ સ્વત અનુ પ્ર પત) તું પૃથ્વીના નીચલા ભાગમાં પડી જા [૨]

(યથા સૂર્યસ્ય રશ્મયઃ) ને પ્રકારે સૂર્યના કિરણો (વાશુમત્) પરા પતતિ) હૃદયથી દૂર નાસી જાય છે (યથા) તે પ્રકારે હે (કાસે) ખાંસી । (ત્વં) સમુદ્રસ્ય વિશ્વર અનુ પ્ર પત) સમુદ્રના પ્રવાહની જેમ દૂર જાય જા [૩]

આવાર્થ— મન સૂરજના કિરણો અને વાયુ એમનો વેગ મળે છે એ વેગથી તે જાય છે તે વેગથી ખાંસીની નિખારી દૂર થાય (૧-૩)

(સભવ છે કે ખાંસી દૂર કરવાનો ઉપાય મળેનો નિરોગતા સ્થવ અને સુખકિરણો સાથે સમાધિત હશે)

શ્વાસાદિ-રોગ-નિવારણુ સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૧૨

(જાપે - મુખગેરા : દેવતા - વસ્ત્રનાથાનમ્ ।)

જરાયુજા પ્રથમ હૃદયો વૃષા વાર્તાજ્ઞા સ્તનયંશેતિ વૃષ્ટયા ।

સ નો મૃદાતિ તન્વઃ પ્રજુગો હજન્ ય એકમોર્જલેષા વિચક્રમે

॥ ૧ ॥

અર્થ— (વાત+સ+જા) વાયુ અને મેધથી ઉત્પન્ન થઈ (પ્રથમ જરાયુજા) પહેલો નેરોથી ઉત્પન્ન થનાર, (હૃદય વૃષા) તેજસ્વી બળવાન સૂરજ (વૃષ્ટયા સ્તનયન્) પૃથ્વી સાથે જળના કરતો (વાતિ) ચાલે છે (સ પ્રજુગ) તે સંધિ આસનારો અને (હજન્) દેવ દૂર કરનારો (જ સન્વે) અમારા શરીરને (મૃદાતિ) સુખ આપે છે (ય) ને (એક મોજ) એક સામર્થ્યને (જેષા) વધુ પ્રકારે (વિચક્રમે) પ્રાપ્તિ કરે છે [૧]

આવાર્થ— વાયુ અને મેધથી પ્રગટ થઈ મેધન આનન્દભાષી પ્રથમ બહાર નિકળતા તેજસ્વી સૂરજ પૃથ્વી અને મેધ બળનાની સાથે આ રીતે છે તે પોતાની સંધિથી અતિથી રોગને દૂર કરતો અમારા શરીરને આનન્દ આપે છે અને અમને સુખ આપે છે તે સૂરજનું એકજ તેજ વધુ પ્રકારે કાર્ય કરે છે (૧)

અર્હેઅર્હે શોચિતાં શિશ્નિયાણં નમસ્વન્તસ્ત્વા હવિષા વિધેમ ।

અદ્વાન્ત્સમદ્વાન્ હવિષા વિધેમ યો અર્ધમીત્વર્વાસ્યા પ્રમીતા

॥ ૨ ॥

મુશ્વ શીર્ષિક્ત્યા ઉત કામ ઇન્ને પરંપરુરાવિવેશા યો અસ્ય ।

યો અર્ધજા વાતજા યશ્ચ શુષ્મો વનસ્પતીન્ત્સચતાં પર્વતાશ્ચ

॥ ૩ ॥

શં મે પરસ્મૈ ગાત્રાય ઘમસ્ત્વવરાય મે । શં મે ચતુર્મ્યો અર્હેમ્યઃ ધર્મસ્તુ તન્વેષ્ઠ મમ

॥ ૪ ॥

અર્થ — (અમે અમે) પ્રત્યેક અવયવમાં (શોચિતા શિશ્નિયાણં) પોતાના તેજની આશ્રય કરનારા (ત્વા) તને (નમસ્વન્તા) નમન કરતાં (હવિષા વિધેમ) અર્પણુપી જ પૂજા કરે છે (યઃ) જે (પ્રમીતા) મદ્ય કરનારો (અસ્ય પર્વ) એના સાધાને (અપ્રમીત) મદ્ય કરે છે, તેના (અંકાન્ સર્મકાન્) ચિન્હોને અને મળેલા ચિન્હોને (હવિષા વિધેમ) હવનના અર્પણુપી પૂજે. [૨]

(શીર્ષિક્ત્યા) માથાના ફરફો (ઉત) અને (યઃ કાસઃ) જે ઉધરસ છે, તેથી (ઇન્ને મુશ્વ) એને ઊઝાવ, તેમજ (અસ્ય) એના (વહઃ વહઃ) બધા સાધાઓમાં જે રોગ (માવિવેશ) ધુક્ષી થયો છે, તેથી પણ ઊઝાવ (યઃ અર્ધજા) જે મેથેની વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અથવા જે (વાત+જાઃ) વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેમજ જે (શુષ્મા) ઉષ્ણતાના કારણે ઉત્પન્ન થયા છે તેમને દૂર કરવા માટે (વનસ્પતીન્ પર્વતાન્ ચ) વૃક્ષ, વનરપતિ અને પર્વતોની સાથે (સચ્ચતાં) સંબંધ કરે. [૩]

(મે પરસ્મૈ ગાત્રાય શં) મારા શ્રેષ્ઠ અવયવોનું કલ્યાણ થાય, (અઘરાય શં અસ્તુ) મારા સાધારણ અવયવો માટે કલ્યાણ થાય, (મે ચતુર્મ્યો અંગેર્યાઃ શં) મારા ચારે અંગો માટે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. (મમ તન્વેષ્ઠ અસ્તુ) મારા શરીરના માટે સુખ થાય. [૪]

ભાષાર્થ — તે શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં પોતાના તેજના અસર્થ રહે છે, તેનું મહત્વ બધી અમે હવન વડે તેને સત્કાર કરીએ છીએ. જે મનુષ્યના ફરફ સાધાર્માં રહે છે તેના પ્રત્યેક ચિન્હોને પણ અમે હવન વડે સત્કાર કરીએ છીએ. (૨)

તેની સહાયતાથી, માથાને દુખાવે દૂર કરે, ખાસીને દૂર કરે, સાધાના આકરના ફરફ દૂર કરે જે રોગ મેથેની વૃદ્ધિથી બીચે કદી, વાયુના પ્રક્રાપથી બીચે વાતથી અને અર્ધાના કારણે બીચે પિત્તથી થાય છે તેમને પણ દૂર કરે તેના માટે વનરપતિ અને પર્વતોનું સેવન કરે. (૩)

તેથી મારા ઉત્તમ અંગો, સાધારણ અંગો તેમજ મારા ચારે અંગો બીચે માત્ર બધું શરીર આરોગ્ય યુક્ત થાય. (૪)

શ્વાસાદિ-રોગ-નિવારણ સૂક્ત

ઉપરનો ભાષાર્થ મ ત્રોના અથોના અનુસંધાનમાં વાચકો વાંચશે તો તેમના ધ્યાનમાં સૂક્તનું તાત્પર્ય આવશે, કારણ કે આ સૂક્ત સરળ અને સુગમ છે, તે પણ વાચકોને વિશેષ સમભય તે માટે બહો વિશેષ બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ છીએ. આ " તક્ષમનાશન ગણ " નું સૂક્ત છે એટલે રોગાદિનાશક ભાવ તેમાં છે.

મહત્વપૂર્ણ ૩૫૬

બધાથી પહેલાં પ્રથમ મંત્રમાં વચ્ચેવેળું મહત્વપૂર્ણ ૩૫૬ વિચાર કરવા જેણે છે પહેલાં સૂક્તમાં " જરાયુજઃ વચ્ચ-૨૩ [અથર્વ. ૪]

મારુચઃ વુજઃ વેલીથી વેષ્ટિત ઉત્પન્ન થનારા હસ માસ સુધી ગર્ભમાં રહેનારા પુત્ર " નું વર્ણન છે. તેની સાથે આ સૂક્તનો સંબંધ બતાવવા માટે આ સૂક્તની શરૂઆતમાં જ " જરાયુજા પ્રયમઃ " આ શબ્દો આવ્યા છે. અહીં સુપુત્રનું વર્ણન થયું મહત્વપૂર્ણ ૩૫૬થી કર્યું છે. આ ૩૫૬માં સર્વ જ " વુજ " છે, સરળ પુત્ર હોવાનું વર્ણન વેદમાં અનેક ઠેકાણે આવ્યું છે અહીં આ વર્ણન સમભવા માટે થોડું નિસર્ગી તરફ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.

વરસાદમાં જ્યારે કેટલાક દિવસો સુધી આકાશ મેઘ-

ખંડથી ઠંકાએજ રહે છે અને સુરજનું દર્શન થતું નથી, વરસાદ થાય છે, વાયુ વહે છે, વીજળી ચમકે છે, ત્યારે ઠંકા વખત એમ થાય છે કે વાયુ એણે વદોવાથી વચ્ચું આકાશ મેઘમિત્ર બની જાય છે અને સ્વસ્થ સ્વર્ગમાં જ નજરે પડે છે, માતો એજ પુત્રદર્શન છે. પુત્રજન્મના સમયે પ્રસૂતિ થતીજ, ગર્ભની ઉપર જેરી વગેરેનું આચ્છાદન હોય છે, પાણી વગેરે પ્રવાહિ પદાર્થ પ્રસૂતિ સમયે હોય છે, તે બધું માતો કે સૂરજ ઉપર વેદિત મેઘ અને તેમની વૃદ્ધિ છે. આ પ્રકારે આ ઉપમામાં સાર્ય જોઈ શકાય છે.

બહુ દિવસોના મેઘાબદિત આકાશ પછી જ્યારે સુરજનું દર્શન થાય છે, હવા સ્વસ્થ હોય છે ત્યારે મનુષ્યને આત્મતા આનંદ થાય છે, મનુષ્ય પ્રસન્નમિત્રથી ઉત્સવ મનાવે છે, તેજ પ્રકારે જ્યારે ગર્ભિણી અને પુત્ર પ્રસવ થાય છે, ત્યારે તેના ઉપરની જેરીનું આચ્છાદન દૂર કરવામાં આવે છે, તેને સ્વસ્થ કરાય છે, ત્યારે તેના મુખથી સૂરજ જોઈ જે આનંદ માતાના હૃદયમાં ચમકી ઊઠે છે, શુ તેનું વર્ણન શબ્દોથી કરવું શક્ય છે? માતાનો આનંદ આ શબ્દોથી બ્યકત થઈ શકે છે, 'આ પુત્ર ધરતો સુરજ છે, આ માતાના હૃદયમાં જોયો છે, આ માતાના આંખોને પ્રકાશ છે, જે પ્રકારે સૂરજ આ ધારતે દૂર કરે છે તેવી જ રીતે પુત્ર ધરતો, કુળને અને જાતિને ઉજવળ બનાવે છે.' આ પ્રકારે બાળકના મુખના તેજનું વર્ણન માતા પોતાના શબ્દરહિત ભાવોથી કરી શકે છે. વાચકો! પોતાની કામ્યમય આંખ જોઈ આ વાંચી સમજવાનો યત્ન કરો. અહીં વૃત્તન ઉપર બાળકનું વર્ણન કરવાનું નથી, પણ જીવનદાતા સુરજનું વર્ણન એટલે સૂરજના જીવનપોષક ગરિમ-રસાયણનું વર્ણન કરવું છે. તે કરવાનો પ્રત્યાય આ પ્રકારે આ સૂક્તના આરબધી જ કરાયો છે અને તે પ્રસ્તાવથી કા. ૧, સૂક્ત ૧૧ જોડે આ સૂક્તનો સંબંધ જોડી દીધો છે

પ્રાપ્ય પ્રસૂતિ, વેળાં, તેમજ પછી જીવોના, આશ્રયતા. આવે છે અને અનેક રોગોની સંભાવના નિર્મૂલ્ય થાય છે, તેથી તે કહોને દૂર કરવું સુખમતાથી કષ્ટે રરતે સાધ્ય બને છે એ બતાવવું આ સૂક્તનો મુખ્ય વિષય છે. તે નિમિત્તે જ આરોગ્યનો વિષય આ સૂક્તમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે.

આરોગ્યનો દાતા

સૂરજ આરોગ્યનો દાતા છે, આ વાત આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રના ઉત્તરમાં ૨૫૯ કહી છે—

સ જો મુદ્ધાનિ તમ્યે જ્ઞાતુમો વજન્ ૧ (મં. ૧)

'આ (મુર્ય) આમારા શરીરને આરોગ્ય આપે છે, સંધા જનારા દોષોનો નાશ કરે છે, 'આ મંત્ર બાજમાં ૨૫૯ આકાશ એવો છે કે તે સૂરજ દોષોને દૂર કરે છે અને આરોગ્ય વધારે છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો, જ્યાં સૂરજનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી ત્યાં આરોગ્ય કાઢી રહેવાનો સંભવ નથી, એ વાત પણ સત્ય જ છે. આ આરોગ્યનિવમ ખ્યાનમાં શબ્દો આપણા ધરનો અને પ્રસૂતિની ઓરડીનો વિચાર કરવો. આરોગ્ય આપનારો સૂરજ પ્રકાશ અમારા ધરમાં ફેટો આવે છે, પ્રસૂતિસ્થાનમાં પણ પુષ્કળ પ્રકાશ આવવો જોઈએ, તેજ માતા અને નવીન જન્મેલા બાળકનું સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ રહી શકે છે. ધરની ઓરડીઓમાં પુષ્કળ પ્રકાશ આવતો રહેશે તો ધરના લોકોનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક રહેશે આ પ્રકારે વેદ કરે છે કે સૂર્યપ્રકાશ બધાના સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે વાચકોએ આ યાંત્રનો ઉપયોગ પોતાના બંધવહારમાં કરવો.

પ્રથમ મંત્ર અરબરે કરે છે કે (વકવોજસ્રેદ્યા વિચ-ક્ષમે) એટલે એકજ શક્તિ બધુ પ્રકારે પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આ વાત ફેટલાંક સ્થાનોમાં સત્ય છે. સુરજનું જ તેજ પ્રુલેકમાં સૂરજપ્રકાશથી, અંતરિક્ષમાં વિદ્યુતરૂપથી અને પૃથ્વી ઉપર અમિરૂપથી પ્રકાશિત થાય છે. તે જ વાત શરીરમાં જુએ મસ્તકમાં મન્મથરૂપે, હૃદયમાં પાચનશક્તિના રૂપે અને બધા શરીરમાં ઉષ્ણતારૂપે સુરજનું તેજ પ્રકારે છે અને વિવિધ કામ છે. આરોગ્યનો વિચાર કરતી યેળા આ વાતનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ સૂરજપ્રકાશથી આ ત્રણે શારીરિક સ્થાનોમાં યોગ્ય પરિણામ થમ શરીરનું આરોગ્ય વધે છે, ક્ષુદ્રિતું તેજ વધે છે અને સુખની વૃદ્ધિ થાય છે. આ છે સંક્ષેપમાં સૂરજનો અમારા આરોગ્ય સાથે સંબંધ વાચકો! એ વિચાર કરી વધારે યાત્ર પ્રાપ્ત કરવું

આ પ્રકારે પ્રથમ મંત્રમાં આરોગ્યનો મૂલ્ય ન બતાવ્યો છે અને ઉપમા વડે એમ કહ્યું છે કે જેમ ધરમાં બાળકરૂપી સૂરજનો ઉદય થાય છે તે જ પ્રકારે વિષમાં દિવસપુત્ર સૂરજનો ઉદય થાય છે. ધર નાનું વિષ છે તેમજ વિષ્ય મોટું ધર છે, માટે આ ધરના સૂરજ સાથે વિષના સૂરજનો સંબંધ જોવો જોઈએ. આરોગ્ય માટે તો આ ધરના સૂરજનો વિષ સાથે સબંધ કરવો જોઈએ એટલે જેમ બની શકે તેમ બાળકને ધરમાં બધું ન સખતાં વિષ્યસૂરના પુત્રા પ્રકાશ

માં ધીમે ધીમે જવા દેવું, ફરવા દેવું, જેથી ધરનો સરજ પથ આરામ્યુક્ત અને ખગવાનું બની શકે.

સૂર્યકિરણ વડે ચિકિત્સા

પછી બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે (સંગે સંગે શોચિવા શિશિવાણં) શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં તેજના અંશથી આ સરજ રહે છે. તેને (નમસ્વનતા) નમન કરવું જોઈએ, એટલે તેનો આદર કરવો જોઈએ, સરજના તેજથી પોતાનું તેજ વધારવું જોઈએ, જે સૌક ધરમાં અધારી આરટીમાં પોતે પોતાને અંધ રાખે છે તે નિરતેજ બને છે, પણ જે ખુલ્લી હવામાં ફરે છે, સરજપ્રકાશથી પોતાનું તેજ વધારે છે તે તેજસ્વી બનના જાય છે.

શરીરના પ્રત્યેક (પર્વ) સાંધામાં આ અંશ રહે છે, આ સરજના અંશે આ સ્થાન ઉપર (ધર્મતા) પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો છે ફરક અવયવમાં તેના (સંકાન્) ચિન્હોને યોગબતા જોઈએ અને (સમંકાન્) મળેલા બળેલા ચિન્હો પણ યોગબતા જોઈએ. જેમ આખામાં તેજ રૂપે સરજનું વાસ્તવ્ય છે તેવી જ રીતે બીજા સ્થાનોમાં બીજા અંશમાં છે. એ બધું જાણવું જોઈએ અને જે સ્થાનનું આરામ્ય અમરું હોય તે સ્થાને સરજપ્રકાશનો ઉચિત પ્રયોગ કરી આરામ્ય પાછું મેળવવું જોઈએ, સવારના મંદ સરજના પ્રકાશમાં ખુલ્લી આંખે સરજનું ચિંબ જોના રહેવાથી ધણાખગ નેત્ર રોગો ફર થઇ જાય છે. વિશેષ નેત્રરોગો માટે વિશેષ યુક્તિથી સરજકિરણોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. વિશેષ અવયવ માટે વિશેષ યુક્તિથી જ સરજકિરણોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. સાધારણ આરોગ્ય માટે વિશેષ અવયવ તે સરજ કિરણોમાં તપાવવાથી પણ ધણું કામ થઇ જાય છે, આ યુક્તિથી જ કેવળ સૂર્યકિરણચિકિત્સાથી ધણાખરા રોગો ફર કરવા સંભવનીય છે. જે સહન થાય એટલા ઉષ્ણ સરજપ્રકાશમાં આપું શરીર થોડો સમય તપાવવાથી પણ સર્વ સાધારણ શરીરનું આરોગ્ય વધે છે. ઠંડીના દિવસમાં તેમ કરવું સારું. કારણ ઉન્હાળામાં અને ઉષ્ણ પ્રદેશમાં વિચારપૂર્વક અને યુક્તિથી જ તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. નહિ તો આરોગ્યના

બદલે અનારામ્ય પણ થાય, માટે આ બધો અભ્યાસ યુક્તિથી વધારવો જોઈએ

ત્રીજા મંત્રમાં (ત્રીર્ષકર્યાઃ) માથું કુખવું, (કાસઃ) ખાંસી, ઉધરસ, (ષઠઃ) સાંધાના રોગ ઉપર કલા પ્રમાણે ફર કરવાની સૂચના આપી છે. (વાતજ્ઞાઃ) વાત, (ગુપ્તઃ) પિત્ત, (અષ્ટજ્ઞાઃ) કફના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા અને બીજા રોગો પણ આ યુક્તિથી ફર કરવાની સૂચના ત્રીજા મંત્રમાં છે. (પર્વતાન્ સ્વચતાં) તેમજ પર્વતો ઉપર રક્ત (વગસ્વતીન્ સ્વચતાં) યોગ્ય વનરૂપિત સેવન કરવાનો ઉપદેશ પણ આ મંત્રમાં છે. વૈનરૂપિનું સેવન બે પ્રકારે થઇ શકે છે, એક વૃક્ષાદિના નીચે રહેવાથી અને બીજું યોગ્ય આપધિઓના રસાદિનું સેવન કરવાથી. પર્વતોના ઉચ્ચ શિખરો પર રહેવું તેમજ ઝાડ તળે રહેવું, બેસવું પણ આરામ્યકારક છે, આ વાત અગ્રે કેટલાક રોગો ઉપર યુક્તિથી અજમાવી જોએલી છે અને અમારો અનુભવ છે કે તે ધણી લાભદાયક નિવડી છે. વાચકોએ પણ તેવો જ લાભ મેળવવો.

ચોથા મંત્રમાં ઘરતક વગેરે ઉત્તમગ્રાગ અને પગ વગેરે નીચેના અંગોના દુઃકમાં સર્વ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય પહેલાં કલા મુજબ પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના પ્રાર્થના મંત્ર વડે આપેલી

સર્વસાધારણ ઇલાજ

આ યુક્તિથી સર્વસાધારણ માટે પણ ધણો મોટો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે મુખ્ય વાત એ છે કે ખુલ્લા શરીરે સરજના કિરણોમાં જે ફરે છે એટલે પોતાના શરીરને સરજના કિરણોથી તપાવે છે, તેમને આમટીને રોગ, ખાંસી, કામ, તેમજ ક્ષય વગેરે રોગો થતા નથી. આ બધા રોગો તેમને જ થાય છે જે સરજના કિરણોમાં છૂટી ફરતા નથી, તેમજ પોતાનું શરીર હમેશા વઘોથી ઢાંકેલું રાખીને સાંકડા મકાનોમાં રહે છે જેમને બોધ લેવો હોય તે આ યુક્તિથી લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વેદમાં તેથી જ ધરનું નામ ' ક્ષય ' એવું આવે છે જે વાયક પોતાના ધરને ' ક્ષય ' નું કારણ સમજી શકે તેઓ પરમાર્થી વધારો વખત પહોર રહેશે અને સરજના કિરણોથી મળનારું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશે

વિપ-ચિકિત્સા

કાંઠ ૭, સૂક્ત ૫૬

(ત્રાણિ- અર્થા- દેવતા- યજિશ્વરયઃ, વનસ્પતિઃ, મહાનસ્પતિઃ ।)

તિરશિરાજેરસિતાત્પદાકોઃ પરિ સંમૃતમ્ । તત્કલ્પર્વણો વિપમિયં ચીરુદનીનયત્	॥ ૧ ॥
દ્યુયં વીરુમધુજાતા મધુશ્ચુમ્ધુલા મધૂઃ । સા વિહૃતસ્ય મેયજ્યયો મશકજ્ઞમ્મની	॥ ૨ ॥
યતોં દુષ્ટં યતોં ધીતં તર્તસ્તે મિહૃયામસિ । અર્મસ્યં તૃપદ્વિજિનો મશકસ્પારસં વિપમ્	॥ ૩ ॥
અયં યો વક્ત્રો વિર્પરુર્વ્યક્તો મુસાનિ વક્ત્રા વૃજિના કુળોર્વિ ।	
તાન્નિ સ્વં વ્રજાણસ્પત કુપીકામિવ સં નમઃ	॥ ૪ ॥
અરસસ્યં શર્કોટસ્ય નીચીનસ્થોપસર્પતઃ । વિપં હાસ્પાદિભ્યયોં એનમજીજમમ્	॥ ૫ ॥

અર્થ— (તિરશ્ચિ-રાજેઃ સિતાત્) નાંચી રેણવાળો, કળા, (પદાકોઃ કલ્પર્વણઃ) નામ અને કમળ જેવા પર્ણવાળા સાપથી (સંમૃતં તત્ કલ્પ) ભેગનિત થએલા તેરિયને (દ્યુયં ચીરુત પરિ અનીનશત્) આ વનસ્પતિ નામ કરે છે [૧]

(દ્યુયં વીરુત્ મધુ-જાતા મધુલા) આ વનસ્પતિ મધુરતા સાથે ઉત્પત્ત થએલી, મધુરતા આવનારી (મધુ-દ્યુત્યુ મધૂઃ) મધુરતા ભેખથી ઝરે છે એવી થોતે મધુર છે. (સા વિહૃતસ્ય મેયજી) તે કુદીસ સાપના વિપની ઔષધિ છે અને તે (મશક-જ્ઞમ્મની) મશકોનો પછુ નાશ કરનારી છે [૨]

(યત- વૃષ્ટં) ન્યાં કરડું છે, (યતઃ ધીતં) ન્યાથી લેલી પીધું છે, (તતઃ) ત્યાથી (તૃપદ્વિજિન- મર્મસ્ય મશકસ્ય) તીવ્રથી કરડામશા મશકના (અરસં વિપં નિઃ કયામસિ) રસની વિપને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૩]

હે (વ્રજાણસ્પતે) જાનના સ્વામી ! (ય અર્થ વક્ત્રઃ વિ-વક્ત્ર) ને આ વાકી અને સાધામાં દીસે અને (વર્ણનઃ) કરડપ અંગવાળો થયે છે અને ને (મુસાનિ વક્ત્રા વૃજિના કુળોર્વિ) મુખ વાકું ચૂકું અને વિરપ કરે છે, (તાન્નિ સ્વં ઇવિકાં ઇવ સં નમઃ) તેને તું મુજબી સમાન સીધી કર [૪]

(અરસસ્ય નીચીનસ્ય ઉપસર્પતઃ) નીરસ અને નીચેથી આવનાર (અસ્ય શર્કોટસ્ય વિપં) આ વિહી અથવા સાપનું ઝેર (હા અવિધિ) અંકિત કરે છું (અયો વર્મ અજીજમ્) અને તેને મારી નાખું છું. [૫]

આવાર્થ— એના પર તારી લીધેલો હોય છે અને જેને પરે હોય છે એવા સાપનું વિષ મધુ નામની વનસ્પતિ દૂર કરે છે (૧)

આ વનસ્પતિ મીઠા રમવાળી, મીઠાસ મારે પ્રખ્યાત છે, તેનું નામ મધુ છે તે વિષજાદાથી આશ-અવળા થએલા રોગીને માટે ઉત્તમ ઔષધિ છે તેનાથી અમ્લરો પણ દૂર થાય છે (૨) ।

ત્તા કરડે છે અને ન્યાથી લેહી પીવેલું છે ત્યાથી અમ્લર-વર્ણરના વિપને ઉપર કહેલી ઔષધિ પ્રયોગથી દૂર કરીએ છીએ (૩)

વિષજાદાથી ને રોગી નાશ વૃક્ષ, વિષ અંગવાળો, દીલા સાપવાળો થઈ ગયાં છે અને ને પેલાનું મોઢું પાકું કરે છે, તે રોગીને આ ઔષધિ વડે સારા કરાય છે (૪) •

નીચેથી આવનારા અને મુઠાવનારા સાપ અથવા વીંછીના ઝેરને અમે આનાથી દૂર કરીએ છીએ અને તેમને આગે મારી અધુ નાખીએ છીએ. (૫)

ન તે ગાહોર્વલમસ્તિ ન શીર્ષે નોત મધ્યતઃ । અયુ કિં પાપયામુયા પુચ્છે વિમર્ષર્મકમ્ ॥ ૬ ॥
અદન્તિ ત્વા પિપીલિકા ચિ વૃંશન્તિ મયૂર્યઃ । સર્વે મલ વ્રવાથ શાકોટમરસં વિપમ્ ॥ ૭ ॥
ય ઉમામ્યાં પ્રહરસિ પુચ્છેન ચાસ્યેન ચ । આસ્યેકે ન તે વિપં કિમ્ તે પુચ્છધાર્વસત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ— હે વિંછી ! (તે ઘાહોઃ થઈ ન જાય) તારા હાથમાં બળ નથી, (ન શીર્ષે ઉત ન મધ્યતઃ) માથામાં નથી અને મધ્ય ભાગમાં પણ નથી. (અથા કિં અમુયા પાપયા) તે પછી કેમ આ પાપવૃત્તિથી (પુચ્છે અર્મકં વિમર્ષ) પુંછડીમાં થોડું વિષ ધારણ કરે છે ? [૬]

(પિપીલિકાઃ સ્વા અદન્તિ) કીડીઓ તેને ખાવ છે, (મયૂર્યઃ ચિંવૃશન્તિ) દેલ કરી નાખે છે. (સર્વે મલ વ્રવાથ) બધા સારી રીતે કહે છે કે (શાકોટં વિપં અરસં) વિંછીનું એર સુગ્રવનાર છે. [૭]

(યઃ પુચ્છેન ચ આસ્યેન ચ ઉમામ્યાં) જે તું પુંછડી અને થોડું આ બંનેથી (પ્રહરસિ) પ્રહાર કરે છે, પણ (તે આસ્યે વિપં ન) તારા મોઢામાં વિષ નથી, (કિં ઉ પુચ્છધૌ અસત્) તે પછી પુંછડીમાં કેમ છે ? [૮]

ભાવાર્થ— વિંછીની અંતિ તેના માથામાં, બાદમાં અથવા મધ્ય ભાગમાં નથી, કેવળ પુંછડીની ટોચમાં તેનું વિષ રહે છે. (૬) કીડીઓ, દેલ, અથવા મશીઓ તેને (વિંછી અથવા સાપને પણ) ખાઈ જાય છે. તેમનું વિષ સુગ્રાવી નાખનાર છે અથવા આ વનસ્પતિથી તે નિર્બલ થઈ જાય છે. (૭)

વિંછી પુંછડીથી પ્રહાર કરે છે, મોઢાથી પણ થોડોક કરે છે તેના મોઢામાં એર નથી પણ પુંછડીમાં છે. (૮)

આ સૂક્તમાં સાપ અથવા વિંછીનું એર દૂર કરવા મધુનામની ઓષધિના ઉપયોગ કરવા કહ્યું છે. આ અર્થથી ઓષધિ છે, પણ તે કહ્યું છે તે આજે કાઢીને ખજાર નથી. વિષયાધાથી શરીર ઉપર જે પરિણામ થાય છે, તેનું વર્ણન મોઢામાં મંત્રમાં કહ્યું છે. બધાં સર્પવિષથી મનુષ્ય કદરૂપો અને વાંકો થઈ જાય છે આ સૂક્તનો આદીનો ભાગ સહેલો અને સુગોષ છે, તેથી તે વિષે વધારે લખવાની જરૂરી નથી.

વિષ દૂર કરવું

કાંડ ૪, સૂક્ત ૬

(પ્રાપ્તિ— ચક્રમાત્ર । દેવતા— તક્ષકઃ ।)

બ્રાહ્મણો જેઠે પ્રથમો દર્શશીર્ષો દર્શાસ્યઃ । સ સોમં પ્રથમઃ વર્ષૌ સ ચક્રારસં વિપમ્ ॥ ૧ ॥
યાર્વતી ધાવાપૃથિવી વરિમ્ણા યાર્વતસુ સિન્ધવો વિતાષ્ટિરે ।

વાર્ચં વિપસ્ય દર્પણીં તામિતો નિરવાદિષમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (પ્રથમઃ દર્શશીર્ષઃ દર્શાસ્યઃ બ્રાહ્મણઃ જાહે) બધાથી પહેલાં દસ માથા અને દસ મોઢાવાળા બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયો, (સઃ પ્રથમઃ સોમં વર્ષૌ) તેણે પહેલાં સોમરસનું પાન કર્યું અને (સઃ વિપં અ-રસં ચક્રાર) તેણે વિષને સારાદિન બનાવ્યું. [૧]

(યાર્વતી ધાવાપૃથિવી વરિમ્ણા) જેટલા ઊંચાક અને જુલોક વિસ્તારથી પ્રસરેલા છે, (સત્ સિન્ધવઃ યાર્વત વિતાષ્ટિરે) સાત નદીઓ જેટલી ફેલાયેલી છે, ત્યાં સુધી (વિપસ્ય દૂષણીં તાં વાર્ચં) વિષને દૂર કરનારી તે વાષ્ણીને (દત્તઃ નિરવાદિષમ્) અહીંથી મેં કહી દીધું છે [૨]

ભાવાર્થ— જ્ઞાની બ્રાહ્મણે સોમપાન કરી વિષને દૂર કર્યું (૧)
આ વિષ દૂર કરવાનો ઉપાય હું બહેર કરે છું. તે બધા જગતમાં પ્રસરે. (૨)

સુપર્ણસ્ત્રી ગૃહસ્થાન્વિષં પ્રથમમાવયત્ । નામીમદ્રો નારુરુપ ઉતારસાં અમવઃ પિતુઃ ॥ ૩ ॥
 યસ્ત આસ્યત્યજ્ઞાંજુરિર્વિકાચિદધિ ધન્વનઃ । અપસ્ક્રમ્મસ્ય શલ્યાન્નિર્વોચમહં વિષમ્ ॥ ૪ ॥
 શલ્યાદ્વિષં નિર્વોચં પ્રાજ્ઞનાદુત વર્ણયેઃ । અપાપ્તાન્નૃજ્ઞાત્કુર્મલાન્નિર્વોચમહં વિષમ્ ॥ ૫ ॥
 અરસસ્તં દયો શલ્યોઽયો તે અરસં વિષમ્ । ઉતારસસ્ય વૃક્ષસ્ય ઘનુષ્ટે અરસારસમ્ ॥ ૬ ॥
 યે અર્પિવન્યે અદિહન્ય આસ્યન્યે અવાસૃજન્ । સર્વે તે વધ્રયઃ કૃતાઃ વધ્રિર્વિવગિરિઃ કૃતઃ ॥ ૭ ॥
 વધ્રપસ્તે સ્વનિતારો વધ્રિસ્ત્વમસ્યોપધે । વધ્રિઃ સ પર્વતો મિરિર્યતો જાતમિદં વિષમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ— હે વિષ ! (ગૃહસ્થાન્ સુપર્ણઃ) વેગવાન ગરુડપક્ષીએ (પ્રથમં ત્વા આવયત્) તને પ્રથમ ખાધું. તેને (ન ભ્રમસિદઃ) તે' ઉન્નત ન કયો અને (ન અરુરુપઃ) ન તો બેદોષ કયો, (હત અસ્મે પિતુઃ અમવઃ) પણ તું તેના મારે અગ્ન બની ગયો [૩]

(ય. વજ્રાંશુરિ-) એ પાંચ આંગળીવાળા પીર (વક્રાત્ ચિત્તુ ઘમ્વનઃ અગ્નિ) વાંકાધનુષ્પરથી (અપસ્ક્ર-
 મસ્ય શલ્યાત્) અપનથી નિકળેલા ખાણથી (તે વિષં આસ્યત્) તારી અંદર વિષની ગતિ કરી છે, (અહં વિષં
 નિર્વોચં) મેં તે વિષને દૂર કહ્યું છે. [૪]

(શલ્યાત્ પ્રાજ્ઞનાત્ ઉત વર્ણયેઃ) કસ્યથી, નીચલા ભ્રમથી, પાંખવાળી ભગવાથી (વિષં નિર્વોચં) વિષ
 મેં દૂર કહ્યું છે. (અપાપ્તાન્ નૃજ્ઞાત્ કુર્મલાત્) ખાણની ટેવથી, સૌંધથી અથવા ખાણના ખીખા ભેદ ભ્રમથી
 (અહં વિષં નિર્વોચં) મેં વિષને દૂર કહ્યું છે. [૫]

હે (દયો) ખાણ ! (તે શલ્યા અરસઃ) તારા ખાણની અણી સાર વમરની છે, (અયો તે વિષં અરસં)
 અને તારું વિષ સારરહિત છે. હે (અરસ) રસહીન શુષ્ક ! (હત અરસસ્ય વૃક્ષસ્ય તે ઘનુષ્ટ) સારરહિત વૃક્ષનું તારું
 ઘનુષ્ઠ (અરસં) નિ સત્ત્વ થઇ બળ. [૬]

(યે અર્પિવન્) જેમણે પીર્યું છે, (યે અદિહન્) જેમણે લેપ કર્યો છે, (યે આસ્યન્) જેમણે ફેંક્યું છે,
 (યે અવાસૃજન્) જેમણે વૃક્ષ ઉપર છોડ્યું [(સર્વે તે વધ્રયઃ કૃતાઃ) તે અધને નિર્બળ કયો છે, (વિવગિરિઃ
 વધ્રિઃ કૃતઃ) વિષપર્વતને પણ નિર્બળ કર્યો છે. [૭]

હે (વોવયે) વિષની ઓપધિ ! (તે સ્વનિતારઃ વધ્રયઃ) તને ખેંદનારા નિઃસત્ત્વ થયા, (સ્થં વધ્રિઃ અસિ)
 તું પણ નિ સત્ત્વ છે, (સ પર્વતઃ મિરિઃ વધ્રિઃ) તે પર્વત અને પહાડ પણ નિર્બળ થયા (યતા દ્વં વિષં જાતં)
 બપોથી આ વિષ ઉત્પન્ન થયું છે [૮]

ભાવાર્થ— ગરુડ પક્ષીને વિષની ખાખા થતી નથી, તે હેર ખાય છે પણ તેને ન તો તેનો ઉન્નતાદ યદે છે અથવા ન તો
 બેદોષો આવે છે. વિષ તો તેના મટે અગ્ન જેવું છે. (૩)

વીર લોકો એ વિષ સમારેલા બાણ મારે છે, તેનાથી અને તે વિષ દૂર કરીએ છીએ. (૪)

ખાણના અચભાગથી, અચભાગથી અને બાકી ભાગોમાંથી અને હેર દૂર કરીએ છીએ (૫)

આ પ્રકારે બધા બાણ અને નિર્વિષ બનાવીએ છીએ. (૬)

એ કેરને પીએ છે, તેના લેપ બાણ ઉપર કરે છે, એ બાણ ફેંકે છે અથવા લેપે છે, તેમના બધા પ્રયત્નો આ રીતે નિર્વિષ
 થયા છે અને બધું વિષ પણ નષ્ટાત્ સિદ્ધ થયું છે (૭)

આ પ્રકારે વિષવસ્તીને ખેંદનારા અને એ પર્વત ઉપર વિષની વનસ્પતિ ઉગે છે તે પર્વત પણ નિ સત્ત્વ બન્યો છે (૮)

વિષ દૂર કરવાનો ઉપાય

આ સુકતમાં હેર દૂર કરવાના ઉપાય કહ્યા છે. પહેલો ઉપાય ' સોમપાન ' કરવું છે. સોમપાન કરવાથી વિષ દૂર
 થાય છે. (મં. ૧) પ્રથમ મંત્રમાં આ ઉપાય કહ્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે ' દસ માથા અને દસ મોઢાવાળા બ્રાહ્મણ પહેલાં

ઉત્પન્ન થયો, તેણે સોમયાગ કર્યું જેથી વિષનાથા યદ્ય નહિ. 'આમાં 'દશરોગ' અને દશાસ્ય' શબ્દ બ્રહ્મના વિશેષણ છે. શીર્ષ' શબ્દ શુદ્ધિનો અને આસ્ય શબ્દ વસ્તુત્વનો વાચ્ય છે. દસ ગણો શુદ્ધિમાન અને દસ ગણો વિદ્વાન, એવો ભાવ આ શબ્દોનો છે જે એવો વિદ્વાન સોમયાગ કરી તે યદ્યનો ખાફી રહેલ સોમરસ પીએ છે તેને વિષ-આથા થતી નથી, એવો આશય અહીં છે એમ લાગે છે. 'આ સોમયોગથી વિષનાથા દૂર થાય છે.' એવી યોગ્યતા બધા જગતમાં કરવી. (મં. ૨) જેથી સર્વત્ર સોમયાગ થતા રહેશે અને બધા દેશ નિર્વિષ થશે. જળ-વાયુને નિર્વિષ અને નિર્વિષ કરવાનો ઉપાય સોમયાગ છે.

ખીન્ન ઉપાય ગરૂ પડ્યાનો છે ગરૂ સાપ વગેરે વિષ જંતુઓને ખાવ છે, તેમનું ઝેર તેના પેટમાં જાય છે પણ તેને વિષનાથા થતી નથી, માટે તે ઝેર તેનું અજ છે. આ વિષે તથ્ય સંશોધન કરવામાં આવે તો ઝેર દૂર કરવાનો ઉપાય મળી રહેશે એવો સંભવ ખરો રોધ કરનારા વાચકોએ ગરૂની પાચનશક્તિ વિશે રોધ કરવી અને લાભ મેળવવો.

ખીન્ન મંત્રોનો વિષય યુદ્ધમાં ઝેર ચોપડેલા બાણ લાગવાથી વિષનાથા થાય છે, તે વિષેનું વિષ દૂર કરવા વિષે છે. આ વિષય અમારા ખ્યાનમાં આવતો નથી, માટે તે વિષે અમે કંઈ વધારે લખી શકતા નથી.

વિષ દૂર કરવું

ઠાંક ૪, સૂકેત ૭

(ઋષિઃ— ગરૂમાન. દેવતા— વરુણતિ.)

વારિદં વારયાતૈ વરુણર્વત્પ્યામાર્ષિં તન્નામૃતસ્યાસિકું તેનાં તે વારયે વિષમ્ ॥ ૧ ॥

અરસં પ્રાચ્યં ચિપમરસં યદુદીચ્યમ્ । અગ્રેદમંઘરાચ્યં કરમ્મેણ વિ કલ્પતે ॥ ૨ ॥

કરમ્મં કૃત્વા તિર્યૃ પીયસ્પાકમુંદારાધિમ્ । છુધા કિલ્ ત્વા દુદનો જસિવાન્તસ ન રૂરુપઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (વારુણાચર્યાં ઋષિ) વારુણાનામઃ ઔષધિમાં રહેનારો, (હૃદં વાર વારયાતૈ) આ રસ, જળ, વિષને દૂર કરે છે (તન્ન મમૃતસ્ય આસિકું) ત્યાં અમૃતનો સ્ત્રોત છે (તેન તે વિષ વારયે) તેથી હું તાર વિષ દૂર કરું છું. [૧]

(પ્રાચ્યં વિષં અ-રસં) પૂર્વદિશાનું વિષ અરસ એટલે રસહીન થાય. (યત્ ઉદીચ્યં અરસં) જે ઉત્તર દિશામાં વિષ હોય તે પણ રસહીન બને, (અગ્રે હૃદં અઘરાચ્ય) હવે જેની જેની દિશાનું વિષ છે તે (કરમ્મેણ વિકલ્પતે) દહીંથી નિષ્કળ બને છે. [૨]

હે (યુન્નતનો) દોષયુક્ત શરીરવાળા ! (તિર્યૃ તિલ્લયં) તથોનું (ઘોષ ન-પાકં) ધીની સાથે પકાવેલું, (ઉદારાધિ = ઉદર-ધિ) પેટને ઠીક કરનાર, (કરમ્મં) દહીં મિશ્રિત અન્ન (છુધા કિલ્ જસિવાન્) જૂખને અનુકૂલ ખવાશે તો (સ-ત્વા ન રૂરુપઃ) તે તને બેહોશ થવા દેશે નહિ. [૩]

આવાર્થ— વારુણા નામઃ ઔષધિનો રસ વિષને દૂર કરે છે તેમાં જે અમૃતનું અરણ્ય છે તેથી વિષ દૂર થાય છે (૧) તેથી પૂર્વ અને ઉત્તરનું ઝેર દૂર થાય છે નીચલા બાજનું વિષ દહીંના પ્રયોગથી નિષ્કળ નિવડે (૨) ઝેર શરીરને બગાડે છે તે માટે તવમાં પુષ્કળ ધી નાખી તેના ઉત્તમ પાક બનાવી, દહીં સાથે ભેળવી પોતાની પેટની રીપતિ અને જૂખને અનુકૂલ આવે એવી રીતે ખાવામાં આવે તો ઝેરથી આબનારી મૂર્છા દૂર થાય (૩)

યિ તે મદં મદાવતિ શરમિય પાતયામસિ । પ્ર ત્વા ચરુમિન્ વર્ષન્તં વર્ષસા સ્થાપયામસિ ॥ ૪ ॥
 પરિ ગ્રામમિવાર્ષિતં વર્ષસા સ્થાપયામસિ । વિષ્ણુ વૃધ ઇવ સ્યામ્ન્યર્થિલાતે ન રૂરુપઃ ॥ ૫ ॥
 વચસ્તેસ્ત્વા પર્વક્રીણન્દુર્શંધિરજિનેત્ ૮ । પ્રક્રીરસિ ત્વર્માવષેઽર્થિલાતે ન રૂરુપઃ ॥ ૬ ॥
 અનાસા યે વઃ પ્રથમા યાનિ કર્માણિ ચક્રિરે । વીરાત્તો અપ્ર મા દમન્તર્દ પૃતસ્પુરો દધે ॥ ૭ ॥

અર્થ— દે (મદાવતિ) બેદોળી લાવનારી ! (તે મદ શરં હવ વિ પાતયમાસિ) તારી બેદોળીને બાબીને જેમ દૂર ફેંકી દઇએ છીએ અને (ચેષન્તં ચરં હવ) ચૂનાના પાસણુની જેમ (સ્થા વચસા પ્રસ્થાપયામસિ) તને વચા ઔપધિયા અમે દહાવીએ છીએ. [૪]

(આર્ષિતં ગ્રામં હવ) ગેશા થએલા ગામગ્રામ લોકોની જેમ તમને અમે (વચસા પરિ સ્થાપયામસિ) વચા ઔપધિયા બધા પ્રકારે અમે લોકોનીએ છીએ. (સ્યામ્ન્યર્થિ લુલ્હ હવ તિષ્ઠ) જમ્યા ઉપર વૃક્ષની જેમ સ્થિર રહે. દે (અર્થિલાતે) કાણીથી બેદોળી ! તું (નઃ રૂરુપઃ) બેદોળ કરી કચરી નહિ. [૫]

(વચસ્તે દુર્શંધિ ઉત અજિને) બેદશાની આદર, દુશાસા અને કૃષ્ણાનિતે જેવી જ, દે ઔપધિ । તું (પ્રક્રીઃ આસિ) વેચવાની વસ્તુ છે. દે (અર્જિ-લાને) કાણીથી બેદોળી ! તું (ન રૂરુપઃ) ચૂચિત કરી નથી. [૬]

(યે પ્રથમા અનાસાઃ) જે પહેલા ક્રોશાની પુરુષ હતા તેઓએ (યઃ યાનિ કર્માણિ ચક્રિરે) તમારા માટે જે કબી કર્યા છે, તે (ના વીરાત્ત અપ્ર મા દમન્ત્) અમારા વીરોને અહીં કષ્ટ ન આપે. (તત્ પૃત્ત યઃ પુરઃ દધે) તે આ બધું હું તમારી સામે મદું છું. [૭]

આપધિ— ઔપધિના ઝેરથી મૂર્ખા બધવા બેદોળી આવે તો તે માટે વચા ઔપધિને પ્રયોગ કરવો, તેથી બેદોળી ॥
 યાપ છે. (૪)

વચા ઔપધિ પ્રયોગથી ઝેર પોતાની અસર કરી ટાકડ નથી અને બેદોળી દૂર થાય છે. (૫)

આ ઔપધિ એક વેચવાની એક વસ્તુ છે તેથી મૂર્ખા દૂર થાય છે, માટે આ જુદી જુદી વસ્તુઓ આપી ખરીદી રાકાય છે. (૬)

આના પ્રકારના ઔપધિ પ્રયોગના પ્રાચીન જ્ઞાની દેવોએ જે જે ચિકિત્સાઓ કરી છે, તેમજ સ્પર્શ કર અને તે પ્રકારે પોતાના બાલકોના, તેમજ પુત્રને વિનાશથી બચાવે, એ જ અપ્રાદ કહેવું છે (૭)

બે ઔપધિઓ

આ સૂકતર્મા વાસ્તુ અને વચા આ બે ઔપધિને ઉપયોગ વિષ દૂર કરવા માટે કહી છે.

પેટમાં ઝેર જવાથી મૂર્ખા આપવા લાગે તો તલ અને લાળ હલી સાથે ખાવાનો ઉપાય ગ્રીળ મંત્રમાં કહેા છે.

[સૂત્રના — આ સૂકત તેમજ બીજા ચિકિત્સા બેઠે સંબંધ ધરાવનાર સૂકતો છે, તેમના વિચાર યાની વેલોએ કરવો, કારણ કે ઔપધિવાચક સંબોધો અર્થ થણા પ્રકારથી થાય છે અને કેવળ બાલકવિદ્યાથી જા વિષયનો ઉદ્દેશ થતો નથી. માટે વેદકાળ પ્રાચીન પરંપરા બાલકનારા સારા વેલો બે આ વિષયની શોધપોણ કરશે, તો તેથી જનતાને મલો મોટા લાભ થશે. કેવળ બાલકવિદ્યાની આવા સૂકતોનો જે અર્થ કરે છે, તેને સુવિધ વેલો જ સારી રીતે સુધારી શકે છે તથા અર્થના સત્ય-અસત્યનો નિષ્ણય પણ તેઓ જ કરી શકે છે.]

સર્પવિધ દૂર કરવું

કાંડે ૧૦, સૂક્ત ૪

(કાવિ:— મરમાત્ । દેવતા- તથકઃ ।)

હન્દ્રસ્ય પ્રથમો રથો દેવાનામપરો રથો વરુણસ્ય તૃતીયઃ इत् ।

અહીંનામપમા રથં સ્થાણુમારંદ્યાર્પિત્ ॥ ૧ ॥

દુર્મઃ શોચિસ્તુરુણક્રમશ્ચસ્ય ચારઃ પરુપસ્ય ચારઃ । રથસ્ય ચન્ધુરમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થે શ્વેત પદા જહિ પૂર્વેણ ચાપરેણ ચ । ઉદપ્લુતમિવ દાર્વહીનામરસં વિપં ચારુગ્રમ્ ॥ ૩ ॥

અરંધુપો નિમજ્જ્યોન્મજ્જ્ય પુનરન્નવીત । ઉદપ્લુતમિવ દાર્વહીનામરસં વિપં ચારુગ્રમ્ ॥ ૪ ॥

પૈદ્રો હન્તિ કસર્ણોલં પૈદ્રઃ શ્ચિન્નમુતાસિતમ્ । પૈદ્રો રથર્ચ્યાઃ સિરઃ સં વિમેદ પૃથાકઃ ॥ ૫ ॥

પૈદ્ર પ્રેહિ પ્રથમોડનું ત્વા વ્યયમેમસિ । અહીન્વ્યસ્યતાત્પથો યેન સ્મા વ્યયમેમસિ ॥ ૬ ॥

હદં પૈદ્રો અજાયતેદમસ્ય પરાયણમ્ । હમાન્યર્થતઃ પદાહિન્વ્યો વાજિનીવતઃ ॥ ૭ ॥

સંયતું ન વિ પ્પરત્ત્વાત્તું ન સં યમત્ । અસ્મિન્શેત્રે દ્વાવંહી સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ તાવુમાર્ષરસા ॥ ૮ ॥

અર્થ— (હન્દ્રસ્ય પ્રથમઃ રથઃ) ધન્વનો પહેલો રથ છે, (દેવાનાં અપરઃ રથઃ) દેવોનો બીજો રથ છે, (વરુણસ્ય તૃતીયઃ इत्) વરુણનો ત્રીજો છે, (અહીનાં અપમા રથઃ) સાપોનો રથ નીચ ગતિવાળો છે જે (સ્થાણુ આરત્ અથ કાવત્) થાંભલા ઉપર ચાલે છે અને નાચ પામે છે. [૧]

(દુર્મઃ, શોચિઃ, સ્તુરુણક્રમશ્ચ) ક્રુષ, આમ, ધાસનો એક પ્રકાર અને (અશ્વસ્ય ચારઃ પુરુષસ્ય ચારઃ) અશ્વ-વાર અને પુરુષવાર આ બધી ઔષધિઓ તેમજ (રથસ્ય ચન્ધુરમ્) રથ-બધુર અથવા નાભી આ બધા સર્પવિધને દૂર કરે છે. [૨]

હે (શ્વેત) મેન ઔષધિ (પૂર્વેણ અપરેણ ચ) પૂર્વ અને ઉત્તર (પદા અથ જહિ) પહેલી ઝેરનો નાશ કર. તેથી (વિપં ઉપં અરસં) બપાનાક ઝેર પણ નીરસ બની જાય. (ઉદપ્લુતં દારુ इव) ભરેલા પાણીમાં પડેલી લાકડી જેમ વિષ વધી જાય. [૩]

(અરંધુપઃ નિમજ્જ્ય ઉન્મજ્જ્ય) અશંધુર ઔષધિ નિમજ્જન અને ઉન્મજ્જન કરી (પુનઃ અન્નધીત્) ફરી કહેવા લાગી કે ઉન્ન બપાનાક ઝેર પણ સારદીન થઈ જશે જેમ પાણીમાં લકડી ધાપ છે. [૪]

(પૈદ્રઃ કસર્ણોલં શ્ચિન્નં ઉત અસિતં) પૈદ્ર, કસર્ણોલ, શ્ચિન્ન અને અસિત સાપોને મારે છે, (પૈદ્રઃ રથર્ચ્યાઃ પૃથાકઃ સિરઃ સં વિમેદ) પૈદ્ર, રથર્ચ્યા અને પૃથાકુતું માથું તોડી નાંખે છે. [૫]

હે (પૈદ્ર) પૈદ્ર (પ્રથમઃ પ્રેહિ) તું પહેલાં આજીળે જ, (ત્વા અનુ વયં યમસિ) અમે તારી પાછળ આવીશું અને (યેન વયં યમસિ) જે રસ્તે અમે જઇશું તે (વયઃ અહીન્વ્ય વ્યસ્યતાત્) માર્ગમાંથી સાપોને દૂર કરી દે. [૬]

(હદં પૈદ્રો અજાયત) આ પૈદ્ર થયો છે, (હદં અસ્ય પરાયણં) આ તેનું પરમરથાન છે. (વાજિનીવતઃ અહિન્વ્યઃ અર્થતઃ) બળવાન સર્પનાશક અર્વાના (હમાનિ પદા) આ પગના ચિન્હો છે. [૭]

(સંયતું ન વિ પ્પરત્ત્વાત્) સર્પનું બંધ મુખ ખુલે નહિ અને (વ્યાસં ન યમત્) ખુલ્લું થએલું બંધ થાય નહિ. (અસ્મિન્ શેત્રે દ્વો અહીં) આ ખેતરમાં બે સાપ છે, (સ્ત્રી ચ પુમાન્ ચ) એક સ્ત્રી અને બીજો પુરુષ છે, (તૌ ડમો અરસો) તે બંને સારદીન બની જાય. [૮]

અરસાસે દુહાદયો યે અન્તિ યે ચ દૂરકે । યતેનં દન્તિ વૃથિકમહિં દુષ્ટેનાગતમ્	॥ ૯ ॥
અઘાશ્વસ્પેદે મેવજમુખયોઃ સ્વજસ્ય ચ । દન્ત્રો મેઽહિમવાપન્તમહિં પેદ્રો અરન્ધયત્	॥ ૧૦ ॥
પેદ્રસ્ય મન્મદે વ્યયં સ્થિરસ્ય સ્થિરધાન્નઃ । દુમે વૃથા પૃદાકવઃ પ્રદીપ્યત આસતે	॥ ૧૧ ॥
નૃષાસત્વો નૃષધિવા હતા દન્ત્રેણ વજ્રિણાં । જ્વાનેન્દ્રોં જમિમા વ્યમ્	॥ ૧૨ ॥
તાસ્તિરાધિરાજયો નિર્વિષાસઃ પૃદાકવઃ । દર્શિં કરિફતં શિવત્રં દર્મેષ્વસિતં જહિ	॥ ૧૩ ॥
કૈરાતિકા કુમારિકા સુકા રત્નતિ મેવજમ્ । દિરખ્યયોમિરમ્રિમિર્ગીરીવામ્બુ સાનુપુ	॥ ૧૪ ॥
આયમંગ્યુવા મિપવૃન્નિદાપરાજિતઃ । સ ચૈ સ્વજસ્ય જન્મનં તુમયોર્વૃથિકસ્ય ચ	॥ ૧૫ ॥
દન્ત્રો મેઽહિમરન્ધયન્મિત્રસ્ય ઘરુણસ્ય । વાતાપર્જન્યોઽમા	॥ ૧૬ ॥
દન્ત્રો મેઽહિમરન્ધયત્પૃદાકું ચ પૃદાકમ્ । સ્વજં તિરશિરાજિ કસુબીલં દશોન્નતિમ્	॥ ૧૭ ॥
દન્ત્રો જ્વાન પ્રથમં જનિવારંમદે તવ । તેષામુ તુષમાણાનાં કઃ સ્વિત્ષેપામસદ્રસઃ	॥ ૧૮ ॥

અર્થ— (૧૮) યે અન્તિ યે દૂરકે) બહાર ને પાસે અને ને દૂર, (અહ્ય. અરસાસઃ) સાપ છે તે સારદીન ચક્ર
નય. (ઘતેન દન્તિ વૃથિક) હોનેગથી લીધેને મારે છુ અને (માયતં અર્થિ દુષ્ટેન) આવેલા સાપને ભાગીથી
મારે છુ. [૯]

(અઘાશ્વસ્ય સ્વજસ્ય ચ) અપાશ અને રત્ન આ (હમયોઃ દર્શ મેવર્જ) નંનેની આશ દવા છે, (દંદ્ર
મે અઘાયતતં મહિ) દંદ આરા ઉપર આક્રમણ કરનારા સાપને તેમજ (પેદ્રઃ અર્થિ અરન્ધયત્) પેદ્ર સાપને નષ્ટ
કરે છે. [૧૦]

(સ્થિરસ્ય સ્થિરધાન્ન. પેદ્રસ્ય) સ્થિર અને અમ્લ ધાતુવાળા પેદ્રની મદિમા (વ્ય મન્મદે) અમે મનન
કરીએ છીએ, જેની (વજ્રા) પાછળ (દુમે વૃથાકવ પ્રદીપ્યતઃ આસતે) આ પૃદાક નામક સર્પ નેના નાક દર ઉભા
રહે છે. [૧૧]

(નૃષાસત્વો નૃષધિવાઃ) જેમના પ્રાણ અને એર નાક પામ્યાં છે, (દન્ત્રેણ વજ્રિણા હતાઃ) જે વજ્રધારી
દંદિ માર્યા છે, જેમને (દન્ત્રઃ જ્વાન) દંદિ માર્યા છે અને (જયં જમિમા) અમે પણ સાપને મારીએ છીએ. [૧૨]

(તિરશિરાજયઃ હતાઃ) ત્રાસી સીટીરાણા સાપ માર્યા ગયા, (પૃદાકવ નિર્વિષાસઃ) પૃદાક સાપ પીલાધ
ગયા, (દર્શિં કરિફતં શિવત્રં) દર્શિ, કરિફત અને કૃષિત ભલિયા સાપને તેમજ (અસિતં દર્મેષુ જહિ) કાળા
સાપને હોમા માર. [૧૩]

(સુકા કૈરાતિકા કુમારિકા) આ લીલની છોકરી (દિરખ્યયોમિર મિર્ગીરીવામ્બુ) લેખડની કોદાળીથી
(ગિરીનાં સાનુપુ) પહાડીની રેખ ઉપર (મેવર્જં ડવ જનતિ) બેસાવે મારે ખોદે છે. [૧૪]

(અયં સુવા પૃદિત્તહા) આ જ્વાન સર્પનાક (અપરાજિત મિપવૃન્ન) અપરાજિત વેદ આવે છે. (સઃ
ચૈ સ્વજસ્ય વૃથિકસ્ય) તે ખાતીથી સ્વજ નામના સર્પનો અને વૃજી આ (હમયોઃ જન્મનં) નંનેનો નાક
કરનારો છે. [૧૫]

(દન્ત્રઃ મિત્રઃ ઘરુણસ્ય) હન્દ્ર. સરખ અને વરુણ (મે અર્થિ પૃદાકું ચ અરન્ધયત્) એઓ મારી પાસે
આવેલા સાપને મારે છે તેમજ (વાતા-પર્જન્યો ડમા) વાયુ અને પર્જન્ય આ બંને પણ સાપને મારે છે. [૧૬]

પદાક, પદાકવ, રન્ધ્ર, તિરશિરાજ, કસુબીલ, દશોન્નતિ આ સાપોની ભલિઓને (દન્ત્રઃ અરન્ધયત્) હન્દ્ર મારી
નામે છે. [૧૭]

હે (અહ) સાપ ! (તવ પ્રથમં જનિવારં) તને પહેલાં ઉત્પન્ન કરનારનો (દન્ત્રઃ જ્વાન) હન્દ્ર નાક કરે
છે. (તેષામુ તુષમાણાનાં) તેમના નાકને આપ કએલાઓનાં (તેષાં કઃ સ્વિત્ષ રસઃ અસત્) શું તેમનો કંઈ રસ
રહે છે ? એટલે તે બધા પશુ મરી ગયા છે. [૧૮]

સં હિ શીર્ષણ્યગ્રમં પૌઞ્જિષ્ટ ઇવ કર્ષરમ્ । સિન્ધોર્મચ્ચં પુરત્ય વ્યર્જિત્ત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥
 અહીનાં સર્વેષાં વિપં પરાં વહન્તુ સિન્ધવઃ । હતાસ્તિરંથિરાજયો નિર્પિષ્ટાસુઃ પૃદાકવઃ ॥ ૨૦ ॥
 ઓષધીનામહં વૃણ ઉર્વરીરિવ સાધુયા । નયામ્બર્વતીરિવાદે નિરૈતું તે વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥
 યદુગ્રો ધૃર્ષે વિપં પૃથિવ્યામોષધીષુ યત્ । કાન્દાવિપં કનકકં નિરૈત્વૈતું તે વિપમ્ ॥ ૨૨ ॥
 યે અગ્નિજા ઓષધિજા અહીનાં યે અપ્સુજા વિદ્યુત આચમૂઃ । ॥ ૨૩ ॥
 યૈષાં જ્ઞાતાનિં વહુધા મહાન્તિ તેમ્યઃ સુર્પેમ્યો નમસા વિધેમ ॥ ૨૪ ॥
 તૌદ્રી નામાસિ કન્યાઃ યુતાચી નામ વા અસિ । અધસ્પદેનં તે પદમા દંદે વિપદૂર્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥
 અક્ષાદહ્ન્યાત્ર વ્યાવયુ દ્વદયં પરિ વર્જય । અષાં વિપસ્ય યત્તેજોઽવાચીનું તદૈતુ તે ॥ ૨૬ ॥
 આરે અભૂદ્વિપમરોદ્વિપે વિપમંપ્રાગપિ । અગ્નિવિપમહેનિરંઘાત્સોમો નિરંણયીત્ । ॥ ૨૬ ॥
 દુંદારમન્વગાદ્વિપમર્હિરમૃત

અર્થ— હું સાપોના (શીર્ષણિ અગ્રમં) આમાં પકડું (ઇવ) જેમ (પૌઞ્જિષ્ટઃ સિન્ધોઃ કર્ષરં મચ્ચં પુરત્ય)
 કેવલ નદીના ઉપા મધ્યભાગમાં જેમ સહેલાઈથી પાછો આવે છે, તે પ્રકારે હું પણ (મહોઃ વિપં વ્યાનેજં) સાપનું એર
 વિશેષ પ્રકારે નષ્ટ કરું છું. [૧૯]

(સર્વેષાં અહીનાં વિપં) બધા સાપોના વિષને (સિન્ધવઃ પરા વહન્તુ) નદીઓ દૂર પહોં લઇ જાય. આ પ્રકારે
 તિરથિરાજ અને પૃદાકુ ભતિના બધા સાપ માર્યા ગયા છે. [૨૦]

(અહં ઓષધીનાં ઉર્વરીઃ ઇવ સાધુયા વૃણે) હું ઔષધિઓને ઉપભોગ ભૂમિ ઉપર આનાજ ઉગે છે તેમ
 સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરું અને (અર્ચતીઃ ઇવ નવામિ) તેમને લાઇ જાઉં, તેથી હે (અહે) સાપ ! (તે વિપં નિઃ પેતુ)
 તારું એર દૂર થઇ જાય. [૨૧]

(યત્ વિપં અગ્રો પૃથિવ્યાં ઓષધિષુ) જે એર અગ્નિ, ભૂમિ અને ઔષધિમાં છે, તેમજ જે (કાન્દાવિપં
 કનકકં) કંઠમાં તેમજ પુનરપતિમાં વિશેષ પ્રકારે ભેગું થાય છે, તે તારું એર (નિઃ પેતુ પેતુ) નિઃશ્વેષ આશું જાય. [૨૨]

(યે અગ્નિજાઃ ઓષધિજાઃ) જે અગ્નિથી ઉત્પન્ન, ઔષધિઓમાં ઉત્પન્ન, (યે અહીનાં અપ્સુજાઃ) જે સાપોના
 જળમાં ઉત્પન્ન, (વિદ્યુત આચમૂઃ) જે વિજળીથી પ્રગટ થાય છે, (યૈષાં જ્ઞાતાનિં વહુધા મહાન્તિ) જેમની
 અનેક પ્રકારની ભતિઓ છે, (તેન્દ્રવઃ સુર્પેમ્યઃ નમસા સિચેષ) તે સાપોને અમે નમન કરીએ છીએ. [૨૩]

(તૌદ્રી નામ યુતાચી નામ) તૌદ્રી અને યુતાચી આ નામોની (કન્યા અસિ) કન્યા નામની એક ઔષધિ
 છે. (અધઃ પદેનં તે વિપદૂર્ષણં પદં આદદે) નીચેના વિષનાશક ભાગ સાથે તારું મૂળ હું પ્રાપ્ત કરું છું. [૨૪]

હે ઔષધિ ! હું (વંગાત્ વંગાત્) પ્રત્યેક અવયવથી (પ્ર વ્યાવય) વિષને દૂર કર, (દ્વદયં પરિવર્જય)
 હૃદયને પણ મુક્ત કર, (વિપસ્ય યત્ તેજઃ) વિષની જે ચમક છે, (તસ્ય તે અવાચીનં પેતુ) તે તારા શરીરથી
 નીચેની બાલુએ દૂર નિકળી જાય. [૨૫]

(વિપં આરે અમૃત) એર દૂર થયું, (વિપં અરૌત્) એર આશું થયું, (વિષે વિપં અગ્રામ્ આપિ) વિષમાં
 વિષ મળી પહેલાં જેમ વિપરહિત થઇ ગયું. (અહોઃ વિપં અગ્નિઃ નિરંઘાત્) સાપનું એર અગ્નિ દૂર કરે છે, (સોમઃ
 નિરંણયીત્) સોમ ઔષધિ એર દૂર કરે છે. (દુંદારં વિપં અન્વગાત્) દંશ કરનાર સાપને એર પહોંચ્યું અને તેનાથ
 (અહિઃ અમૃત) તેજ સાપ મરી ગયો. [૨૬]

આ આખું સકળ સર્પવિષને દૂર કરવા માટે છે, એમાં કેટલાક વ્યૌષધિઓનાં નામ આપ્યાં છે, પણ તે સારા વૈદ્યોજ્જ્વલથી કહે છે આ છપ્પન મરુજનો વિષય દોષાથી કેવળ સ્પર્શોપ લેખ તે વિશે કંઈ લખવું રોગ્ય નથી. વૈદ્યવિદ્યા ન જાણનારએ કંઈ ન લખવું વધારે સારું, એમ તો સૂત્રનો અર્થ સુખમ, સુખેષ, સરસ અને રપટ જ છે, પણ કેટલાક મંત્રો મંત્રશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવા એવા છે અને કેટલોક કુત્ર અર્થ વિદ્યશાસ્ત્રની મદદથી ખુલ્લા થાય એવા છે, તેથી તે વિષયોના વિશિષ્ટો તે વિષે વધારે સોધખોળ કરે, એટલું જ અહીં કહી શકાય.

સર્પવિષ દૂર કરવું

કાંક ૫, સૂક્ત ૧૩

(ઋષિ:—વસિષ્ઠાચાર્ય । દેવતા:—તણક, વિષ્ણુ ।)

તુદિહિ મહાં વરુણો દિવઃ કૃષિર્વૈષ્ણોમિહૃગ્નિર્નિરિણામિ તે વિષમ્ ।

સ્વાતમર્ણાત્મુત સક્તમર્મમર્મિરેવ ધન્વન્નિર્જજાસ તે વિષમ્

॥ ૧ ॥

યત્તે અપૌદકં વિષં તત્ત્વં દૃષ્ટાસ્વપ્રમમ્ ।

ગૃહ્ણામિ તે મરુતમહૃત્તમં રસંપુતાવમં મિયતાં નેદ્રદાદું તે

॥ ૨ ॥

દૃષ્ટાં મે રથૌ નર્મસા ન તન્યતુલ્યેણ તે વર્ષસા યાચ આદું તે ।

અહં તમસ્પૃશ્ચૈર્મિરમમં રસું તમસં હવ યોતિરુદેતુ સૂર્યઃ

॥ ૩ ॥

અર્થ — (દિવઃ કૃષિઃ વરુણઃ હિ મહાં દાવિઃ) દુષ્ટોક્તના કૃષિવરુણે અને ઉપરોક્ત આપ્યો છે કે (ઉપ્રેઃ યલોમિઃ તે વિષં નિરિણામિ) બળવાન વચનો વડે તારાં એર દૂર કરે છું. (સ્વાતં મર્ણાતં ઉત સક્તં) થા વધારે ઉડે કયો દોષ અથવા ન કયો દોષ અથવા એર કેવળ ઉપર ચોટેછું હોય, એવા બધા વિષને (સક્તમં) હું છડું છું (ધન્વાન્નિર્જજાસ) હવે (ધન્વાન્નિર્જજાસ) તારાં એરનો નિર્ગોળ નાશ કરે છું. [૧]

(યત્તે અપ-ઉદકં વિષ) એ તારાં બહુલોપક એર છે, (તત્ત્વં તે દૃષ્ટાસ્વપ્રમમ) ને તારાં એર એનામાં છડું છું (તે ઉત્તમ મરુતમં ઉત અમમં રસં ગૃહ્ણામિ) તારાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને નીચેના રસ પકડી છડું છું ને (આતુ ઉત મિયતાં નેદ્રાતુ) તારા બધાથી નહ શકે જાય છે. [૨]

(મે રથૌ નર્મસા તન્યતુલ્યે) મારા સ્વપ્ન આકારથી મજાના જેમ બળવાન છે, (યોતિરુદેતુ સૂર્યઃ) મારા સૂર્યના અસ્થિ તે રસ વાગમં) મે મનુષ્ય સાથે તેના તે રસને લીધો છે, (તમસા યોતિઃ સૂર્યઃ હવ હદેતુ) આ ધારામાંથી જ્યોતિ આપનાર સૂરજ જેમ આ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય. [૩]

ભાવાર્થ — દિવ્ય જ્ઞાતી કહે છે કે બળવાના વચનો વડે સાધનું એર દૂર થાય છે, એર તમા બધા દોષ, નાનકડા ઉશરમા દોષ અથવા કેવળ ઉપર જ ચોટે છે, તેને હું પકડી નિરોધ કરું છું (૧)

સર્પનું એર રોષ છે તેને ઉપર, મધ્યમાં અને નીચેના ભાગમાં પકડી છડું છું અને સાધના જેવી બીજી તમને દૂર કરું છું (૨)

મારો સ્વપ્ન પ્રભાવશાળી છે, તેથી વિષની બાધ દૂર કરું છું. ને બીજા મનુષ્યની મદદથી વિષના રસને સ્વચ્છિત કરું છે, અને આ સૂરજ ઉદય સમાપ્ત બન્યા પછી, (૩)

ચક્ષુષા તે ચક્ષુર્હન્મિ વિષેણં હન્મિ તે વિષમ્ ।	1
અહે મિયસ્વ મા જીવીઃ પ્રત્યગમ્યેતુ ત્વા વિષમ્	॥ ૪ ॥
કૈરાતં પૃથ્ત ઉપતૃપ્ય ઘમ્ન આ મૈ શૃણુતાસિતા અલીકાઃ ।	
મા મૈ સલ્યુઃ સ્તામાનમપિં છાતાશ્રાવયન્તો નિ વિષે રમધ્વમ્	॥ ૫ ॥
અસિતસ્ય તૈમાતસ્ય ઘમ્નોરપૌદકસ્ય ચ ।	
સાત્રાસાહસ્યાહં મન્યોરવઃ વ્યામિવ ઘન્વન્નો વિ મુઞ્ચામિ રથોં હવ	॥ ૬ ॥
આલિંગી ચ ચિલિંગી ચ પિતા ચ માતા ચ ।	
વિઘ્ન વઃ સર્વતો ઘન્ધ્વરસાઃ કિં કરિષ્યથ	॥ ૭ ॥
ઉત્તુગુલાયા દુહિતા જાતા દાસ્યસિકન્યા । પ્રતજ્ઞં દુદ્રુપીણાં સર્વોસામરસં વિષમ્	॥ ૮ ॥

અર્થ—(ચક્ષુષા તે ચક્ષુઃ હન્મિ) અખિ વડે તારા આંખનો નાશ કરે છું. (વિષેણ તે વિષં હન્મિ) એરથી તારા એરનો નાશ કરે છું હે (અહે મિયસ્વ મા જીવીઃ) સાપ! તું મરી જા, જીવતો ન રહે (વિષં ત્વા પ્રત્યક્ અમ્યેતુ) એર પાછું ફરી તારી પાસે આવી જાય [૪]

હે (કૈરાત, પૃથ્ત, ઉપતૃપ્ય, ઘમ્નો, અસિતાઃ, અલીકાઃ) જંગલમાં રહેનારા, ટપકાવાળા, ઘાસમાં રહેનારા, ભૂરાંરંગના, કૃષ્ણ સર્પ અને નિંદનીય સાપો! (મે આશ્રુગુણ) મારૂં આપણુ સંભળો. (મે સલ્યુઃ સ્તામાનં અપિ મા ક્યાત) મારા મિત્રના ઘરની પાસે યોજતા નહિ. (આશ્રાવયન્તઃ વિષે નિ રમધ્વં) સંભળાવતા દૂર પોતાના એરમાં જ રમતા રહેા [૫]

(અસિતસ્ય) કાળા, (તૈમાતસ્ય) ભેજવાળા સ્થાનમાં રહેનારા (ઘમ્નો) ભૂરાંરંગના, (અપ-ઉપતૃપ્ય) પછીથી દૂર રહેનારા અને (સાત્રાસાહસ્ય મન્યોઃ) બધાને પરાજીત કરનારા કોપી સાપની વિષબાધાને હું (વિમુઞ્ચામિ) ટીલી કરે છું, જે પ્રકારે (ઘન્વન્) જ્યાં હવ રયાન્ હવ) ધનુષ્યમાંથી દોરી અથવા રથના બંધનેને ટીસા કરે છે. [૬]

(આલિંગી ચ ચિલિંગી ચ) યોદ્ધાની અને ન યોદ્ધાની (પિતા ચ માતા ચ) તેમજ નર અને માદા (ચઃ ઘન્ધુ સર્વતઃ વિઘ્ન) તમારા બધા લાકડાંને પણ અમે સારી રીતે જાણીએ બીએ, (ઘરસા કિં કરિષ્યથ) તમે નીરસ થયા પછી શું કરશે? [૭]

(ઉત્તુ-ગુલાયા દુહિતા જાતા) બધી હિંસક સાપજીની કન્યા (અસિકન્યાઃ દાસી) કાળી સાપજીની દાસી બની ગઈ, આ (દુદ્રુપીણાં સર્વોસાં) દાદર પેઠા કરનારી બધી સાપજીનું (પ્રતજ્ઞં વિષં મરસં) કષ્ટદાયક એર નીરસ થાય [૮]

કાવાર્થ—નિવથી વિષ દૂર કરે છું. હે સાપ! હવે તું મરી જા, જીવતો રહેતો નહિ તારૂં વિષ પાછું ફરી તારી પાસે જ આવી જાય. (૪)

જંગલમાં રહેનારા, ટપકાવાળા, ઘાસમાં રહેનારા ભૂરાંરંગના, કાળા અને કૃષ્ણિત એવા સાપ હોયછે. હે બધા સાપો! મારા મિત્રના ઘર પાસે યોજતા નહિ, દૂર કર્યા જઈ પોતાના એરમાં રમેા (૫)

કાળો, ભેજવાળા સ્થાનમાં રહેનારો અને ભૂરાંરંગનો, પાણીના સ્થાનથી દૂર રહેનારો અને કોપી સાપની વિષ બાધાને હું દૂર કરે છું, ધનુષ્યપરથી દોરી કાઢતી નાખતા જેમ હું તેને દૂર કરે ॥ (૬)

વિષની બાધકતા નહ થવા પછી, સાપ નર હોય કે માદી, તેઓ શું નુકસાન કરશે? (૭)

હિંસક કાળી સાપજી અને દાદર ઉપત્ત કરનારી સાપજીનું એર નીરસ બને. (૮)

કર્ણાં શ્વાવિત્તદંત્રવીદ્રિરેવચરન્તિકા ।

યાઃ કાશ્ચેમાઃ સ્વંનિશ્ચિમાસ્તાસામસ્તતમં વિષમ્

॥ ૧ ॥

તાણુવં ન તાણુવં ન ઘેસ્વમસિ તાણુવમ્ । તાણુવેનાસ્તં વિષમ્

॥ ૧૦ ॥

તસ્તુવં ન તસ્તુવં ન ઘેસ્વમસિ તસ્તુવમ્ । તસ્તુવેનાસ્તં વિષમ્

॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (કર્ણાં શ્વાવિત્) કાનવાળી સાહુડી (ગિરેઃ અવચરન્તિકા) પહાડની નીચે ફરનારી, (તત્ અવચીત્) તે બોલી (યાઃ કાઃ ચ દમાઃ સ્વનિશ્ચિમાઃ) જે ઠાઠ આ બૂમિને બોલીને રહે છે, (તાસાં વિષં મસ્તતમં) તેમનું એક નીરસ શ્વ. [૬]

(તાણુવં ન તાણુવં) તાણુવ દિંસક નથી, (સ્વં તાણુવં ન ઘ ઇત્ અસિ) હું તાણુવ તો ખાત્રીથી દિંસક નથી. (તાણુવેન વિષં મસ્તતમં) તાણુવ વડે એક નીરસ અને છે. [૧૦]

(તસ્તુવં ન તસ્તુવં) તસ્તુવ પણ નાસક નથી, (સ્વં તસ્તુવં ન ઘ ઇત્ અસિ) હું તસ્તુવ તો ખરેખર નાસક નથી જ. (તસ્તુવેન વિષં મસ્તતમં) તસ્તુવ વડે વિષ નીરસ અને છે. [૧૧]

બાવાર્થ— બધા પહાડી સર્પોનું વિષ નીરસ અને (૯)

તાણુવ અને તસ્તુવ નામક પદાર્થથી ખાસ કરી સાપનું એર નિર્બળ શ્વ છે. (૧૦-૧૧)

સર્પવિષ દૂર કરવું

સર્પ-વિષ

આ સૂત્રનામાં નીચે વર્ણવેલી સાપની જાતિઓનું વર્ણન છે—

૧ કૈરાતઃ— બીજા જગાં રહે છે તે જંગલમાં રહેનારો સાપ.

૨ વૃક્ષિઃ— શરીર ઉપર ટપકાં અથવા ગંધાવાળો સાપ.

૩ હવધુષ્ઠઃ— કાસમાં રહેનારો સાપ.

૪ ઘણ્ઠાઃ— જૂના રંગનો સાપ.

૫ અસિતાઃ— કાળા રંગનો સાપ.

૬ અલીકઃ— અમંગળ સાપ.

૭ તૈમાતઃ— બેજવાળા પ્રદેશમાં રહેનારો સાપ.

૮ અપોદ્કઃ— પાણી પાસે ન રહેનારો સાપ.

૯ સાન્નાસાદઃ— તેના સર્પવંશમાં આવનારનો નાસક કરનારો સાપ.

૧૦ મન્યુઃ— કોષ ખારણ કરનારો સાપ.

૧૧ આલિંગી— ચોટનારી એટલા શરીરને ફરી વળનારી સાપ.

૧૨ ચિલિંગી— શરીરથી દૂર રહેનારી સાપ.

૧૩ હલ-ગુહા— જેને નીચેનો કાગળ બંધો હોય તે સાપ.

૧૪ અસિધ્વની— કાળી સાપ.

૧૫ દુદુષી— જે સાપણ કરવાથી શરીર ઉપર દાદર ઉઠે છે અને તેથી સોહો નિકળે છે.

૧૬ કર્ણા— કાનવાળી સાપ.

૧૭ શ્વાવિત્— કુતરો જેને કરડે છે, ખોળી કાઢે છે, તેવી સાપ.

૧૮ સ્વનિશ્ચિમા— બોલીને જાનનામાં રહેનારી સાપ.

એટલા સર્પથી જાતિનાં નામ આ સૂત્રમાં આપ્યાં છે, આમાંથી જે વધુ નામો વિશે જામને થાંકા છે અને તેનું નિશ્ચિત યાન પ્રાપ્ત કરવા હજી શોધ થવાની જરૂરી છે.

ઉપાય

સાપના એટલી બાધા ઉપર તાણુવ અને તસ્તુવ નો ઉપાય આ સૂત્રના છેલ્લા બે મંત્રોમાં લખ્યો છે. પણ આ બે પદાર્થો શું છે તે વિશે ઘણી કોષખોળ કરવા જતાં આજ સુધી તેની માહિતી જામને મળી નથી. આ પદાર્થો કદાચ

પત્થર જેવા અથવા કંઈ ખનીજ અથવા મણિ હોવાનો માલમ છે. કદાચ તે સાપના માથા ઉપર મળી આવનારા મણિનું નામ પણ દરો. કંઈ નક્કી કહી શકાય નહિ. તે વિષે શોધ થવાની જરૂરી છે.

બીએ વિષાય છે ત્રણ ઠેકાણે બાધી વિપની ગતિ શોધી—

પૃથ્વામિ સે મધ્યમે ઉત્તમં અવમમ્ ।

પતાસુ વિપં અગ્રમ્ ॥ (મં ૨)

“ઉપર, વચ્ચે અને નીચે દોરીથી બાધી, તેમાં ઝેરને પકડી લઉં છું” આ વિધિ આ પ્રકારે છે. ધણે ભાગે પત્થર અથવા હાથને સાપ કરડે છે. જ્યાં કરડે છે ત્યાંથી ઝેર ઉપર તરફ વધે છે, માટે સાપ કરડતાં જ જાંબની મૂળમાં દીથિયું ઉપર અને કરડેલી જગ્યાની થોડી ઉપર દોરીથી સખન બાધી દેવાથી ઝેર ઉપર જવાની ગતિ શોધાય છે. આ પ્રકારે ઝેરની ગતિ શોધી પછી જ્યાં સુધી ઝેર મથું દરો ત્યાં ઉપર કહેલા પદાર્થોના ઉપયોગ કરવાથી ઝેર નિઃસત્વ બની જાય છે.

પણ ‘તાલુક અને તસ્તુક’ પદાર્થો પ્રાપ્ત ન થવાથી આ ઉપાય કેવી રીતે કરવો તે એક ઘંઠા છે.

સોહીની નાડીમાં ઝેર જ્યાં સુધી પહોંચ્યું દરો ત્યાં સુધી ફવાટા ઉભા થતા નથી એટલે શરીરના વાળ જેવાથી ઝેર ક્યાં સુધી પહોંચી ગયું છે તે સમજાય છે. તેથી ઝેર જ્યાં છે ત્યાં બળતો અંગાર મૂકી તે રથાન બાળી નાખવામાં આવે તે મનુષ્ય બચી શકે છે. પણ તે વાત આ સૂક્તમાં કહી નથી.

આ સૂક્ત દુષેધ છે. તેથી કેટલાક મંત્રોને અર્થ પણ સારી રીતે સમજ્યાં આવી શકેલા નથી. તે કારણે મંત્રોનું

વિવરણ પણ વધારે કરી શકાતું નથી.

આ સૂક્તમાં કેટલાક મંત્રો એવા છે કે તે મંત્રસામર્થ્યથી સાપને કંઈ કહેવા જેવી ભાવા તેમાં છે. ભુઓ—

પ્રત્યક્ષ મચ્ચેતુ તે વિપમ્ । (મં. ૪)

અદે ! મિયસ્વ । (મં. ૪)

“હે સાપ ! તારું ઝેર પાછું કરી તારી પાસે જાય. હે સાપ ! તું મરી જા.” તેમજ—

મે સચ્ચુઃ સ્તામાનં મા અપિ કથાઃ । (મં. ૫)

“મારા મિત્રના ઘર પાસે શોધાતો નહિ.” વગેરે મંત્ર વર્ણવાથી એમ ભાગે છે કે મંત્રપ્રભાવ અથવા કહેનારની ઇચ્છાશક્તિના પ્રભાવથી સાપ ઉપર કંઈ પરિણામ થતો દરો. એમ એમ સાંભળ્યું છે કે મદ્રાસપ્રદેશમાં એવા માનિકો છે કે જે કરડેલા માણસ પાસે તેને કરડનાર સાપને મંત્ર વડે બોલાવે છે અને તેનું ઝેર સાપ પાસેથી ચુકાવે છે, પણ આ અમે પ્રત્યક્ષ જોએલું નથી. આ પ્રકારે સાપનું ઝેર તેના શરીરમાંથી ચાલ્યું જવાથી ઉપમાંથી જામત થયા જેવા તે માસલું ઉઠી બેસે છે. ત્રીજા મંત્રના છેલ્લા ચરણમાં “અધકારમાંથી મુક્તજનો ઉદ્ધવ થાય તે મુજબ આ માણસ જનન થાય” એમ કહ્યું છે. એવો ભાવ કદાચ તેમાં દરો એવી શક્યતા છે.

આ સર્પદંડનો વિષય અત્યંત મહત્વનો છે અને તેથી બધા પ્રકારે ઉપચારોની શોધબોળ થરી જોઇએ અને તે ઉપરથી નિષ્કર્ષ કરી નક્કી કરવું જોઇએ કે કયો ઉપાય નિશ્ચિત શુભકારી છે

આ પ્રકારના સૂક્તો ગૂઢ આશયના હોવાના કારણે ધણા દુષેધિ હોય છે અને તેજ કારણે આ વિષય સુબોધ કરવા માટે ધ શોધણી કરવાની જરૂરી છે.

સાપનું ઝેર

કાંઠ ૭, સૂક્ત ૮૮

(ઋષિ—ગરુડાન. દેવતા—તદ્વકઃ ।)

અપેહ્યારિરસ્યારિર્વા ંસિ । વિષે વિષમૃત્કથા વિપમિદ્વા અપ્રકથાઃ । અર્હિમેવામ્યપેદિ તં જદિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તું (ઋષિઃ વૈ અસિ) નક્કી થતું છે. (ઋષિઃ અસિ) થતું જ છે, (અતઃ અપ દ્રદિ) દર ચાલેલા જા. (વિષે વિષં અપ્રકથાઃ) વિષમાં વિષ મેળવ્યું છે. (વિષં દત્ત વૈ અપ્રકથાઃ) ખરેખર ઝેર મેળવ્યું છે, તેથી (અર્હિ દત્ત અપિ અપ દ્રદિ) સાપની પાસે જ જા અને (તં જદિ) તેને માર. [૧]

સર્પાનું જેર મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓનું જન્મ છે, તેથી તેને મનુષ્યથી દૂર રાખવું જોઈએ. એનો ઉપયોગ એથી જ થાય છે સાપ કરડ્યો હોય તો તે માખણ તે સાપને કરડે તો તે મનુષ્ય બની જાય છે, પણ માખણમાં એટલું 'ધૈર્ય' હોતું નથી. તેમ કરવાથી એની સાથે જેર મળી જાય છે એટલે સાપના જેર જોડે મનુષ્યના સરીરમાં આવેલું જેર મળી જાય છે અને તે માખણ બની જાય છે. આ વિષયમાં વધારે શોધ થવી જરૂરી છે અને નક્કી કરવું જોઈએ કે ઉપર કહેલી ઢંડીકત કેટલીક સત્ય છે.

વિધ નિવારણનો ઉપાય

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૦૦

(અર્થ:- વાસ્તવ્ય । દેવતા:- વનસ્પતિ ।)

દેવા અંદુઃ સૂર્યો અવાદ ચૌરદાસપૃથિવ્યદિત્ । સિસઃ સરસ્વતીરદુઃ સર્વિત્તા વિપદૂર્ણમ્ ॥ ૧ ॥

યદ્વો દેવા ઉપજીકા આસિચ્ચન્ધન્વન્પુદુકમ્ । તેન દેવપ્રસૂતેનેદં દૂર્ણયતા વિપમ્ ॥ ૨ ॥

અસુરાણાં દુહિતાસિ સા દેવાનાંમસિ સ્વસાં । દિવસ્પૃથિવ્યાઃ સંમૂતા સા ચકર્પારસં વિપમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (દેવાઃ વિપદૂર્ણમ્ અંદુઃ) દેવોએ વિધ નિવારક ઉપાય આપ્યો છે, (સૂર્યો અવાદ) સૂર્યને આપ્યો છે, (ચૌરઃ અવાદ, પૃથિવી અવાદ) ધૈર્ય અને પૃથ્વીને કે પણ આપ્યો છે. (સિસઃ સરસ્વતીઃ) સિંહઃ સરસ્વતીઃ અંદુઃ) એક ત્રિચારવાળી ત્રણે સરસ્વતી દેવીઓએ જેર નિવારક ઉપાય આપ્યો છે. [૧]

કે (દેવા) દેવો । (ઉપજીકાઃ યત્ ઉવર્ક) ઉપજીક નામની ઔષધિએ જે જલ (વાસ્તવ્ય) આસિચ્ચન્ધ) મરુદેશમાં તમારી પાસે રહે છે, (તેન દેવપ્રસૂતેન) તે દેવેથી વંદન થયેલા જળથી (દૂર્ણ વિપ દૂર્ણયતા) આ જેરનું નિવારણ કરે. [૨]

કે ઔષધિ । તું (અસુરાણાં દુહિતા સસિ) અસુરોની કન્યા છે, (સા દેવાનાં સ્વસા સસિ) તે હું દેવોની બહેન છે (દિવઃ પૃથિવ્યાઃ સંમૂતા) ધૈર્ય અને બુદ્ધિથી ઉપજી થયેલી (સા વિપે અરસે ચકર્પ) તે તું એને નિર્બળ બનાવ [૩]

ભાષાર્થ— પૃથ્વી, સૂર્ય, જળ, પાણી વગેરે બધા દેવો જેરને દૂર કરે છે, તેમજ વિદ્યા પણ એવી છે કે જે જેરને દૂર કરે [(૧) મરુદેશમાં જે જળ હોય છે તે વિર દૂર કરે છે. (૨) ઔષધિ ખૂબ વિધ દૂર કરવારી છે (૩)

આ સૂક્ત ઘણું દુર્લભ છે જહલાં મ ત્રમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી વગેરે અનેક દેવો વિષનાશક ગુણોથી યુક્ત છે. અગ્નિ, જળ, સૌર વગેરેના પ્રયોગમાં જેર દૂર થવાની વાત વૈદ્યક્રમ યોગ્ય પણ કહી છે.

બીજા મ ત્રમાં ' ઉપજીકા ' મરુદેશમાં જલ ઉત્પન્ન કરનારી છે, તે જળ વિષનાશક હોય છે, એમ કહ્યું છે આ ઉપજીકા કદ વનસ્પતિ છે તેનો પત્તો લાગતો નથી. ' ઉપજીકા ' નો અર્થ ' બીજા ઉપર રહી પોતાની ઉપજીવિકા કરનારી ' તેથી એમ લાગે છે કે વૃક્ષો ઉપર થનારી આ કાંઈ વનસ્પતિ હશે. તેમાં રસ પુષ્કળ થતો હશે અને તે મરુદેશમાં પણ પુષ્કળ રસથી યુક્ત થતી હશે, એવો સંભવ છે આ વનસ્પતિના રસથી અથવા તેના પાણીથી વિધ દૂર થાય છે.

આ વનસ્પતિ (અસુ-રાણાં દુહિતા) પ્રાણુ રક્ષણ કરનારાઓની લક્ષણક અને (દેવાનાં સ્વસા) છદ્ધિગે માટે બહેન જેવી છે, એટલે તે આરોગ્યવર્ધક છે, તે તિજળ જમીનમાં ઉગે છે અને વિધ દૂર કરે છે. વેદોએ આ વનસ્પતિ ની શોધ કરવી જોઈએ.

સર્પથી સંભાળીને રહેવું

કાંડ ૬, સૂકત ૫૬

(કાવિ:- જ્ઞાતાતિ. દેવતા:- વિષદેવા, દ્વ. ૧.)

મા નોં દેવા અર્હિર્વધીસતોકાન્તસહપૂરુષાન્ ।

સંયતં ન વિ સ્પરઘ્યાત્તં ન સં યમ્નમોં દેવજનેમ્બઃ ॥ ૧ ॥

નમોંડસ્ત્વસિતાય નમસ્તિરશ્વિરાજયે । સ્વજાય ઘમ્નરે નમો નમોંદેવજનેમ્બઃ ॥ ૨ ॥

સં તેં હન્મિ દુતા દુતઃ સમું તે હન્વા હન્ । સં તેં જિહ્વાં જિહ્વાં સમ્વાસાહ આસ્મિ ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે (દેવા:) દેવો! (અહિ: સતોકાન્ત સહપૂરુષાન્) સાપ સંતાનો અને પુરુષો સાથે (જા: મા યઘીન્) અમને ન મારે. (દેવજનેમ્બઃ નમઃ) દિવ્યજનો એટલે વૈદ્યોને નમસ્કાર હો. સંયતં ન વિ સ્પરત્) બંધ થએલું પુત્રી શકતું નથી અને (ઘ્યાત્તં ના સંયમત્) ખુલ્લું થએલું બંધ થઈ શકતું નથી. [૧]

(અસિતાય નમઃ અસ્તુ) શાળા સાર્પને નમસ્કાર હો, (તિરશ્વિરાજયે નમઃ) ત્રાંસી લીટીયાળા સાપને- નમસ્કાર, (સ્વજાય ઘમ્નરે નમઃ) ચોટનારા અને જૂથારંગના સાપને મારે નમસ્કાર હો, તેમજ (દેવજનેમ્બઃ નમઃ) દિવ્યજનોને નમસ્કાર હો. [૨]

હે (અહિ) સાપ! (તે દુતઃ દુતા સંહન્મિ) તારા કાંતોને કું કાંતથી તોડું છું, (તે હન્વા હમ્વા સમ્ હ) તારી કાંતોને જોડે કાંતી ચોટાડું છું, (તે જિહ્વાં જિહ્વા સં) તારી જીભને જીભથી તોડું છું, (તે આસ્મિ આસ્મા સં હન્મિ) તારા મોઢાને મોઢાથી કાડું છું. [૩]

માણસે પોતાના રહેણાંખાં એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે સાપ કરવાથી માણસ અથવા જાનવર મરે નહિ. ત્રીજા મંત્રમાં સાપને મારવા જોઈએ એમ પણ કહ્યું છે.

મંત્રોના ખીજા ભાગ દુર્બોધ છે અને ધણા શોધની અપેક્ષા છે

સર્પ-વિષ નિવારણ

કાંડ ૬, સૂકત ૧૨

(કાવિ - વલ્લભાન્. દેવતા- તલકા. ૧.)

પરિ ઘામિર્વ ધૃયોંડર્હીનાં જર્નિમામમમ્ । રાત્રી જર્ગદિવાન્યદ્ધસાત્તેનાં તે વારયે વિપમ્ ॥ ૧ ॥

યદ્ બ્રહ્મામિર્યદર્ષિર્મિર્યદૈર્વિવિદિતં પુરા । યદ્ભૂતં મર્ગ્યમાસન્વત્તેનાં તે વારયે વિપમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—(ધૃયોં ઘાં હવ) જે પ્રકારે સૂર્ય છુટીકાને જાણે છે, તેજ પ્રકારે હું (અર્હીનાં જર્નિમ પરિ અગમં) સાપોના જન્મમૃતને જાણું છું, (રાત્રી હંસાત્ત્વ ન્યાત્ત્વ જગત્ હવ) રાત જેમ સૂરજથી લિપ્ત દુનિયાને આવરી લે છે, (તેન તે વિપં વારયે) તે પ્રકારે તારા ઝેરનું હું નિવારણ કરું છું. [૧]

(બ્રહ્મામિ: કાવિમિ: દેવમિ:) બ્રાહ્મણો, કાવિઓ અને દેવોએ (યદ્ પુરા વિદિતં) જે પૂર્વકાળમાં જાણી લીધું હતું, (તત્ ભૂતં મર્ગ્ય માસન્વત) તે ભૂત અને ભવિષ્યકાળમાં રહેનારં જ્ઞાન છે, (તેન તે વિપં વારયે) તેથી તારાં ઝેર કરું છું. [૨]

૨૫ [અથર્વ. ૪]

મધ્વા પૃષ્ઠે નૃષ્ઠઃ પર્વતા ગિરયો મધુ । મધુ પરુષ્ણી શીપાલા શ્રમાસ્ને અંસ્તુ શં દૃદે ॥ ૩ ॥

અર્થ— (મધ્વા પૃષ્ઠે) મધથી સિંચન કરે છે. (નૃષ્ઠઃ પર્વતાઃ ગિરયો મધુ) નદીઓ, પર્વતો, પહાડો વગેરે બધા મધ આપે (પરુષ્ણી શીપાલા મધુ) પરુષ્ણી અને શીપાલા મધુરતા આપે (આસ્ને શ અંસ્તુ) તારા મુખ માટે શાંતિ અને (દૃદે શ) હૃદય માટે શાંતિ મળે [૩]

આ સૂક્તમાં નદીઓ, પર્વતો અને ઝરણાં વગેરેના જળની ધારાથી સર્પવિંહી ઉનારવાનું વિધાન પ્રતીત થાય છે, પણ આથી નથી તેની શોધ સર્પવિંહ ચિકિત્સાએ કરી જોઈએ, જળધારાથી સર્પવિંહ દૂર કરવાનું વિધાન વેદમાં બીજે પણ છે, પણ તેનું તાત્પર્ય શું છે, તે સમજી શકાય નથી જો વિષ્ણુનું ઝેર અદ્યત્ત હોય તો તે ઉપર હડા પાણીની ધારા છોડવાથી વિહાનું ઝેર ઉતરે છે, આ અનુભવ અમે કરેલો છે પણ તે જ રીતે સર્પવિંહ ઉતરે છે તેમ માનવું મુશ્કેલ છે તેમ પ્રકારે આ સૂક્તના બીજા વિધાનો પણ વિચાર કરવા જોઈએ એટલે આ સૂક્તનો વિષય શોધબોળ કરવા જોઈએ છે જે તેની ચિકિત્સા જાણતા હોય તેમણે તેનો અધિક વિચાર કરવો.

તાવ

કાંઠે ૭, સુકત ૧૨૬

(ઋષિઃ— જયરાશિરા. । દેવતા— વન્દ્યામા.)

નમો રૂરાય વ્યવનાય નોર્દનાય ધુળ્યવે । નમઃ શીતાર્ય પૂર્વાકામકૃત્વને ॥ ૧ ॥

યો ઝન્યેષુકમયુરમ્પેતીમં મૃણ્ફમ્પ્યેત્વિમ્વતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (રૂરાય) કાંઠે કરનારા (વ્યવનાય) ધૂમનનારા, (નોર્દનાય) કમ્બાવનારા, (ધુળ્યવે) ઝરણનારા એટલે કપાળક, (શીતાય) હડી લાગી આવનારા અને (પૂર્વેકૃત્વને) પહેલી અવસ્થાને ડાબી નાખનારા જ્યારે માટે (નમઃ નમઃ) નમસ્કાર હો [૧]

(યા મ્પ્યે-ષુ) એક દિવસ પછી આવનારો, (રમય-ષુઃ) બે દિવસ પછી (મર્યેતિ) આવે છે અથવા ને (મવત) ૧૫મ છોડી મળે ત્યારે આવે છે તે (હમ મંજુક મર્યેતુ) આ દેહકા પાસે જાય [૨]

આ સૂક્તમાં નવ પ્રકારના જ્વર વર્ણવ્યા છે તેમના લક્ષણો જુઓ—

૧ રૂરઃ— ને તાવમાં શરીરનો કાંઠ થાય છે, આ પિત્તજ્વર હોય તો સ્થિતતા છે

૨ વ્યવના— આ તાવ આવવાથી શરીર ધૂળવા લાગે છે, આ તાવ પછી હડીલાઓને જ વે છે

૩ નોર્દના— આ તાવ આવવાથી અનુષ્ઠ શાંકા જોવા અને છે, મરતક ઉપર તેનો કબ કર પરિણામ થાય

૪ ધુળ્યુઃ— આ તાવથી અનુષ્ઠ કમળીત થાય છે, રોગો બેગેન રહે છે

૫ શીત— સર્પથી આગનારો તાવ

૬ પૂર્વેકૃત્વના— શરીરની તાવ પહેલાંની અવસ્થાને તોડી નાખનારો આ તાવ છે, એટલે આ તાવ આવવાથી શરીરના બધા જ ગો, અવયવો નગડી જાય

૭ મ્પ્યેષુઃ— એક દિવસ પછીથી આવનારો તાવ

૮ રમયષુઃ— બે દિવસ છોડી આવનારો તાવ

૯ મવત— જેના આવવાનો નિયમ નથી

આ નવ પ્રકારના તાવ છે, તેના સ્થાનના ઉપાય તે પહેલાં જાન આપે વેદમાં વૃજના પણ નથી (વેદે વૃજમિષેળ ઉવરચિકિત્સા) જ્વર ચિકિત્સા થાય છે એટલે જેમ જટિ સ્વ વૃજનો નાશ થાય છે, તે પ્રકારે પરસેવો આવવાથી જ્વરનો નાશ થાય છે, માટે પરસેવો આવે એવા ઉપાય કરવાથી તાવનું નિવારણ થાય છે

જવર-નિવારણ

કાંડ ૫, સૂકત ૨૨

(જાવિ - મૃગશિરો । દેવતા - તક્ષમાનાથનઃ ।)

અમિસ્તુકમાનમપં વાધતામિતઃ સોમો ગ્રાવા વરુણઃ પૂતદંશાઃ ।

વેદિર્વેદિર્હિઃ સમિધઃ શોશુચાના અપ દ્વેષાંસ્યમુયા મવન્તુ

॥ ૧ ॥

અયં યો વિશ્વાન્હરિતાન્કુળોપ્યુચ્છોચયન્નમિરિંવામિદુન્વન્ ।

અથા હિ તંકમન્નરસો હિ મુયા અથા ન્યઙ્ઘરાઙ્ઘ્રા વા પરંહિ

॥ ૨ ॥

યઃ પરુષઃ પારુપેયોઽવચ્ચંસં હવારુણઃ । તુકમાર્નં વિશ્વચાવીર્યાધરાશ્ચં પરાં સુવં

॥ ૩ ॥

અધરાશ્ચં પ્ર હિંણોમિ નમઃ કૃત્વા તુકમર્નં । શકમ્નરસ્ય મુષ્ટિહા પુનરેતુ મહાવૃવાન

॥ ૪ ॥

ઓકૌ અસ્ય મૂજયન્તુ ઓકૌ અસ્ય મહાવૃવાઃ ।

યાવજ્ઞાતસ્તંકમંસ્તાવાનસિ ચરિંહેકેપુ ન્યોચરા

॥ ૫ ॥

અર્થ— અગ્નિ, સોમ, ગ્રાવા, વરુણ, પૂતદંશા, વેદિ આ પરિત્ર બળવાલા દેવ અને વેદી (વેદિ. શોશુચાના સમિધ.) કુશા, મન્યવીત સમિધાઓ, (હતા તક્ષમાર્નં અપ વાધતાં) અહીંથી તાર વગેરે રોગોને દૂર કરે. (અમુયા દ્વેષાંસિ અપ મવન્તુ) તેથી બધા દેવ દૂર થઈ જાય [૧]

(અયં યો વિશ્વાન્ હરિતાન્ કુળોવિ) આ જે વૃ જવર રોગ બળને નિરતેજ કરે છે, (અગ્નિ હવ ઉચ્છોચયન્ અમિ દુન્વન્) અગ્નિ જેવા તપાવે છે અને કષ્ટ આપે છે હે (તુકમન્) જવર ! (અથ હિ અરસઃ મુયા) વૃ નીરસ થઈ જા (અથા ન્યઙ્ઘ્રાઙ્ઘ્રા વા વરા હિ) અને નીચેના સ્થાનેથી દૂર થઈ જા [૨]

(ય પરુષ પારુપેય) જે પર્વોમા હોય છે અને જે પર્વોદેશના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે અને જે (અરુણ અવચ્ચંસં હવ) લાલ રંગના અગ્નિની જેમ વિનાશક છે. હે (વિશ્વચા-વીર્ય) બધા પ્રકારના સામર્થ્યવાળા ! (તુકમાર્નં અધરાશ્ચ વરાસુવ) તારને નીચેની પ્રતિષ્ઠા દૂર કરે [૩]

(તુકમર્નં નમઃ કૃત્વા) જવરને નમન કરી (અધરાશ્ચં પ્રહિણોમિ) નીચે ઉતારી છુ (શકમ્નરસ્ય મુષ્ટિહા) શાકાહારીના મુઠ્ઠીથી એટલે બળથી મરનારો આ રોગ (મહાવૃવાન્ પુન વતુ) મહાન પ્રહિવાળા દેશમાં ફરી ફરી આવે છે. [૪]

(અસ્ય ઓકૌ મૂજયત) આનું ધર મુજ પાસવાળું સ્થાન છે, તેમજ (અસ્ય ઓકૌ મહાવૃવાઃ) એનું ધર મહાન પ્રહિનું સ્થાન છે હે (તુકમન્) તાર ! (યા વતુ જ્ઞાતા) જ્યારથી તું ઉત્પન્ન થયો છે, (તાવાન્ ચરિંહેકેપુ ગોચરાં અસિ) ત્યારથી આદિહોમાં દેખાય છે [૫]

બાવાર્થ— થઈ પડે જવર દૂર થાય છે અગ્નિ, સોમ, સમિધા અને હવન સામગ્રી જવરને દૂર કરે છે (૧) જવર મનુષ્યને નિરતેજ બનાવે છે, તેને અગ્નિ તપાવી હવનીય બનાવે છે, તે કારણે ચક્ષુથી જવર દૂર થાય છે (૨) જવરથી સાધા સાધામાં પીડા થાય છે મરે એવા તાવને દૂર કરેલા બોધને (૩)

જ્યાં વરસાદ પુષ્કળ હોય છે તે દેશમાં આ જવર હોય છે સાકાહારી લોકોમાં એક વિરોધ રાગિ હોય છે, તે કારણે આ જવર તેમનાથી દૂર નાસી જાય છે (૪) જ્યાં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે ત્યાં અને મુજ પાસના પ્રદેશમાં આ તાવ પુષ્કળ હોય છે (૫)

તકમન્વ્યાલિ વિ મંદુ વ્યજ્ઞ મૂરિં યાવય । દાસીં નિષ્કંકરીમિચ્છ તાં વજ્રેણ સમર્પય ॥ ૬ ॥

તકમન્મૂજવતો ગચ્છ વલ્લિકાન્વા પરસ્તરામ્ ।

મુદ્રામિચ્છ પ્રફવ્યૈતાં તકમન્વીવિ ધૂનુદિ

॥ ૭ ॥

મહાવૃષાન્મૂજવતો વન્ધ્વેદિ પરેત્યૈ । પ્રેતાનિ તકમને વ્રમો અન્યસેત્રાણિ વા દ્રમા

॥ ૮ ॥

અન્યક્ષેત્રે ન રમસે વૃક્ષી સન્મૃદયાસિ નઃ ।

અમૃદુ પ્રાર્થેસ્તકમા સ મમિષ્યતિ વલ્લિકાન્

॥ ૯ ॥

યત્ત્વં સ્ત્રીવોડ્યોં કૂરઃ સહ કાસાવૈવયઃ ।

મીમાસ્તૈ તકમન્દેતયસ્તામિઃ સ્મ પરિં વૃદ્ધિઃ નઃ

॥ ૧૦ ॥

મા સ્મૈતાન્તસર્ત્તીન્કુરુથા વૃતાસં કાસમુદ્યમમ્ ।

મા સ્માતોડર્વાઢૈઃ પુતસ્તર્ચા તકમન્નૃપં મુવે

॥ ૧૧ ॥

અર્થ— હે (વ્યાલ વ્યજ્ઞ તકમન્) સાપત્ની જેમ કરવાળા અને અંચ કદરૂપ કરનારા જવર ! હે (વિ મંદુ) વિશેષ શેષ ! ૬ (મૂરિ યાવય) પુષ્કળ દૂર આશયો બા. ૭ (નિષ્કંકરીં દાસીં હચ્છ) નિકુળતામાં રહેવાના કારણે કાપને પ્રાપ્ત થનારીની છંદા કર અને (તાં વજ્રેણ સમર્પય) તેના ઉપર પેતાનું વજ્ર ચલાવ. [૬]

(તકમન્ મૂજવતઃ ગચ્છ) હે જવર ! મુજવાળા સ્થાપતી છંદા કર. (વલ્લિકાન્ વા પરસ્તરામ્) દરના આશિષ દેશીની છંદા કર. એવા દેશોમાં (પ્રફવ્યૈ શૂદ્રાં હચ્છ) જમણ કરનાર શોકમય ભોતી છંદા કર. હે (તકમન્) તાવ ! (તાં વિ હવ ધૂનુદિ) તેને ધૂનવી ? [૭]

(મહાવૃષાન્ મૂજવતઃ વન્ધુ અદિ) પુષ્કળ વરસાદ અને મુજ ધાસ બધા થાય છે, એવા બંધનકારક ઠેકાણાને ૮ 'આ. (પરેત્યૈ) કર જાહ (વતાનિ દ્રમા અન્ય સેત્રાણિ) આ બધા બીજા ક્ષેત્રોને (તકમને વૈ પ્રમૂસઃ) અમે જવર માટે બતાવીએ છીએ. [૮]

(અન્યક્ષેત્રે ન રમસે) બીજા ક્ષેત્રોમાં ૯ રહેતો નથી, (વૃક્ષો સન્ નઃ સ્મૃદયાસિ) વૃક્ષમાં રહી બંધને ધુપી કરે છે. (તકમા પ્રાર્થઃ અમૃદુ ડ) જવર પ્રેરણ થઈ ગયો છે. (સ વલ્લિકાન્ મમિષ્યતિ) તે ખાસીકોના તરફ જશે. [૯]

(પત્ત રય ડાંત) જે ૭ તાક લાગીને આવે છે, (અયો કૂરઃ) અથવા વધારે પીઠ આપનારો રક્ષા છે, (કાસા સહ અવેવયઃ) ખાસીની સાથે ધૂનવે છે. હે (તકમન્) જવર ! (સે દેતય. મીમાઃ) તારા કબો બધાં કર છે, (તામિઃ ન. પરિવૃદ્ધિઃ સ) તે બધાથી અમને બચાવ [૧૦]

હે (તકમન્) જવર ! (વલ્લિકા કામં, ડપુગં,) કદ, ખાસી અને કાવ (વતાન્ સર્ત્તીન્ માં સ કુદયાઃ) તેમને પેતાના મિત્ર ન જાતશે. (અતઃ સર્ત્તીન્ માં સ) તેનાથી પાને આવતો નહિ. હે (તકમન્) જવર ! (તત્ ત્વા પુનઃ ડપુગુવે) આ તને ૬ ફરી કદ છું. [૧૧]

આખર્થ— આ જવરનું હેર સાથના જેવ હોય છે, તે શરીરને વાકુલુ ક્રૂ કરે છે, જેએ અમગળ રહે છે, મલીનજીવન બનીને કરે છે તેઓમા આ તાવ હોય છે. (૬)

પાસવાળા ઠેકાણે આ જવર હોય છે અને આ જવર આવવાથી શરીરને ક પારી છટે છે. (૭) ધણે વરસાદ અને પુષ્કળ ધાસવાળા પ્રદેશમાં આ તાવ હોય છે. બીજા વલત ક્ષેત્રોમાં આ જવર થતો નથી. (૮) બીજા સ્થાનોમા ઠોતો નથી, જે નિમગ્નપૂર્વક ર્યાં રહે છે તેમને આ તાવ આવતો નથી, તેમનાથી દૂર નાસી જાય છે. (૯) આ જવર ધીન, રક્ષા અને કદપુષ્કળ હોય છે તેના પશ્ચિમ બાજુ કર હોય છે, તેથી તેનાથી બચવું એકાદ (૧૦) આ જવરના કદ, ખાસી અને કાવ આ ત્રણ મિત્ર છે. આ જવર અમારી પાસે કદી ન આવે. (૧૧)

ત્વમન્નાત્રા ચલાસેન સ્વસ્રા કાર્સિકયા સહ ।

પાપ્મા આતુચ્ચેન સહ ગચ્છામ્મરણં જનંમ્

॥ ૧૨ ॥

તૃતીયકં વિતૃતીયં સંદન્દિમુત આરંદમ્ । ત્વમાનં શ્રીતં રૂરં પ્રૈષ્મં નાશય વાર્ષિકમ્ । ॥ ૧૩ ॥

ગન્ધારિંચ્યો મૂર્જવચ્ચોઽક્ષેચ્યો મગધેચ્યઃ । પ્રૈષ્વન્જનંમિવ શ્વેરુધિં ત્વમાનં પરિં દદ્રાસિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ— હે (ત્વમન્) જવર ! ॥ (આત્રા ચલાસેન) પોતાના ભાષ કાની સાથે, (સ્વસ્રા કાર્સિકયા સહ) બહેન ખાલીના સાથે, (પાપ્મા આતુચ્ચેન સહ) પાપી ભત્રીજા ક્ષય સાથે (અમુ ચરણ જન ગચ્છ) તે મહીન મનુષ્યની પાસે જા [૧૨]

(તૃતીયક) ત્રીજે દિવસે આવનારો, (વિતૃતીયક) ત્રણ દિવસ છોડી આવનારો, (સંદન્દિ) હમેશા રહેનારો (સત શારદ) અને સરદાસપ્તામી થનારો, (શીત રૂર) ઠંડી અથવા પીઠા કરનારો, (પ્રૈષ્મ વાર્ષિક) ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના સમયની આવનારા જવરને (નાશય) દટાવુ છું. [૧૩]

(ગન્ધારિચ્ય મૂર્જવચ્ચ) ગંધાર મૂર્જવાન (મગધેચ્ય મગધેચ્ય) અગ અને મગધીને (પ્રેષ્વન્ જોવાધિ જન રવ) મોક્ષવાર્થા આવનારા અગ્નનાના રક્ષક મનુષ્ય સમાન (સ્વમાન પરિ દદ્રાસિ) જવરને અમે મોક્ષીએ બીએ [૧૪]

બાકી— આ જવરનો ભાષ કદ બહેન ઉપરસ અને બત્રીજા ક્ષય મહીન લોકોને તે થાય છે (૧૨) ત્રીજે દિવસે આવનારો ચોથે દિવસે અથવા ત્રણ દિવસ છોડી આવનારો, હમેશા એટલે દરરોજ આવનારો, સરદા, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના કારણે થનારા, શીત અને રક્ષા આ બધા જવર દટાવવા લેઈએ (૧૩) જે પ્રકારે રક્ષક મનુષ્ય બીજા દેશમાં મોક્ષવાર્થા આવે છે, તે પ્રકારે બધા જવર દર મોક્ષવાર્થા આવે એટલે તે મોક્ષીને કદ ન આવે (૧૪)

જવર-નિવારણ

જવરરોગ

જવર રોગના વિષયમાં ધણી મોટી વિચાર કરવા જોઈ પાતો આ સૂક્તમાં કહેલી છે—

જવરના લેદ

૧ સ્વદન્દિ— હમેશા, દરરોજ આવનારો જવર
૨ તૃતીયક — ત્રીજે દિવસે આવનારો જવર
૩ વિ-તૃતીયક — ત્રણ દિવસ છોડી ચોથા દિવસે આવનારો, ચાતુર્થિક પછે જવર (મ ૧૩)

આ ત્રણ પ્રકાર દિવસોના જવરના કારણે થાય છે ઋતુના કારણે આવનારા જવરના નામ આ છે—

૧ પ્રૈષ્મા— ગ્રીષ્મ ઋતુમાં આવનારો જવર
૨ વાર્ષિક— વર્ષા ઋતુમાં કારણે આવનારો જવર
૩ શારદ— સરદા ઋતુના કારણે આવનારો જવર (મ ૧૩)

આ ત્રણ લેદ ઋતુના કારણે આવનારા જવરના ॥ હવે આ જવરના સ્વરૂપ લેદ જુઓ—

૧ શીત શીતજવર જેમાં ઠંડી લાગે છે- પછી તાપ આવે છે

૨ રૂર — રક્ષા, પિત્તજવર અથવા પીઠા આવનારો જવર (મ ૧૩)

આ લેદ એમનું સ્વરૂપ બતાવે છે, જવરની સાથે થનારા રોગ આ છે—

૧ ચલાસ — કદ બળગમ, આ જવરમાં થાય છે.

૨ કાસ — ઉધરસ પછી જવરમાં થાય છે (મ ૧૧, ૧૨) આ જ ને લક્ષણો ધણુ અરાગ છે તેનો પરિણામ—

૩ સ્વ યુગ આ જ ને એટલે કદ અને ઉધરસ એક- જિત આવે છે, તેનું નામ ॥ ક્ષય આ તો તેનો કાય કર પરિણામ છે (મ ૧૧)

રેશ વિશેષના કારણે થનારા જનરોની મુશ્કેલી નીચે મુજબ આ સૂક્તમાં કરી છે—

૧ મહાકૃત્વ—પણે વરસાદ થનારા પ્રદેશમાં આવનારા જનર.

૧ 'અસ્ય ચોક' મહાકૃત્વ.—એનું ધર ધણી કૃષિવાળા પ્રદેશ છે. (મં. ૫)

૧ મૂજવાત્—ખાસ જ્યાં થાય છે એવા કીચકવાળા પ્રદેશમાં આ જનર થાય છે.

૧ 'અસ્ય ચોકા મૂજવત્'—એનું ધર મુંજ નામના ખાસનું સ્થાન છે (મં. ૫)

આ પ્રકારના પ્રદેશ આવ્યા તાવને તૃષારનારા હોય છે, ખીત દેહાણે તે વધતો નથી, એટલે થાય તો પશુ જલદી દૂર થઈ જાય છે, આ જનરમાં ધણું વિષ હોય છે, જે સરીરમાં જાય છે અને ત્યાં પીડા કરે છે.

૧ કપાલ—સાપની જેમ આ જનરનું ઝેર હોય છે

૧ ક્યંતા—અગો અને ઇન્દ્રિયોમાં કદરૂપતા સાવનારા આ જનર છે. (મં. ૬)

મલીન પુરુષોને તે વિશેષ કરી થાય છે, એટલે અતર્ણાલ પવિત્ર રહેનારાઓને તે થતો નથી, તે વિષે મ વનું પ્રમાણ મુજબ—

૧ ચરણં જર્ન—નીચ જીવન બતાવતી કરનારાઓને તે થાય છે (મં. ૧૨)

૧ નિષ્કર્તી—ક્ષીણ અને મલીન હોય તેને થાય છે. (મં. ૬)

૧ મકર્ચ્ચ—પ્રેસો મનુષ્ય, જેમાં સાચો કહિત હોતી નથી એવાને થાય છે (મં. ૭)

યમ નિયમ પાલન કરનારા સંયમી મનુષ્ય સુખેથી રહે છે. તે વિષે નીચે લખેલા મંત્ર મર્મનપૂર્વક જુઓ—

ન ચચી મૃદયાસિ. (મં. ૮)

‘યમ, નિયમ પાલન કરનારા સંયમી પુરુષ હોય છે, તેમને સુખ આપે છે, એટલે તે જનર તેને પીડા આપતો નથી. આ રીતે આ જનર અને ક્ષય જેવા રોગોથી બચવાનો એક માત્ર ઉપાય સવમ છે. વાચકો તેનો વિચાર કરી પ્રહાર્ય વગેરે સારા નિયમોના પાલન દ્વારા પોતાનું સ્વાસ્થ્ય વધારે અને રોગોથી દૂર રહે.

જનર નિવૃત્તિનો ઉપાય

સવમ, પ્રહાર્ય વગેરે ઉપાય જનર પ્રતિનિધક છે, પણ જનર આવ્યા પછી તેને દટાવવાના ઉપાય નીચે જણાવ્યા મુજબ છે—

૧ ચક્ષા—અશ્વિમાં સેત્રાદિ ઔષધોનું હવન કરવાથી જનર દૂર થાય છે. (મં. ૧)

૧ અચરાદ પરોહિ—નીચેના આગંથી જનર દૂર થાય છે, એટલે શેષગુહિની, પેટ સાફ રહેવાથી જનર દૂર થાય છે. (મં. ૨)

૧ શક-મરચ્ય મુષ્ટિ-દા= શાકાહારી મનુષ્યના મુષ્ટિમાં મરનારા જનર હોય છે ખાસ ખાનારા કરતાં ખાસ ન ખાનારા, વનસ્પત્યાહારી મનુષ્યમાં જનર પ્રતિનિધક ક્રિયા વધારે હોય છે. તેથી આનો કે શાકાહારી મનુષ્ય આ તાવને મુષ્ટિમાં મારી નાંખે છે (મં. ૪)

આ પ્રકારે જનર સળધી વિવરણ આ સૂક્તમાં છે વૈધો આ સૂક્તનો અધિક વિચાર કરે. આ સૂક્તમાં કહેલા શકોથી એમ સાગે છે કે આ ‘તપમા’ દાસ જેને ‘સૌતજનર’ અથવા ‘મેલેરીયા’ કહે છે તે છે.

શીત-જ્વર-દૂરીકરણ-સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૨૫

(ઋષિ- મુવહિરા । દેવતા:- અમિ, તક્ષા ।)

યદુમિરાપો અદદત્પ્રવિશ્ય યત્રાકૃષ્ણન્ ધર્મધૃતો નર્મસિ !

તત્રં ત આહુઃ પરમં જનિત્રં મ નઃ સંવિદ્વાન્ પરિં વૃદ્ધિમ્ તકમન્

॥ ૧ ॥

યદ્યર્ચિર્યદિ વાસિં શોચિઃ શ્રીકલ્પેષિ યદિં વા તે જનિત્રમ્ ।

હૃદુર્નાર્મસિ હરિતસ્ય દેવ સ નઃ સંવિદ્વાન્ પરિં વૃદ્ધિમ્ તકમન્

॥ ૨ ॥

યદિં શોકો યદિં વામિશોકો યદિં વા રાજો વર્ણસ્યાસિં પુત્રઃ ।

હૃદુર્નાર્મસિ હરિતસ્ય દેવ સ નઃ સંવિદ્વાન્ પરિં વૃદ્ધિમ્ તકમન્

॥ ૩ ॥

નમઃ શીતાય ત્વમને નર્મો કુરાય શોચિર્ષે કૃણોમિ ।

યો અન્યેષુર્મયદ્યુરભ્યેતિ તૃતીયાકાપ્ નર્મો અસ્તુ ત્વમને

॥ ૪ ॥

અર્થ- (યત્ર) જ્યાં (ધર્મઃ ધૃતઃ) ધર્મપાલન કરનાર સદાચારી લોકો (નર્મસિ કૃષ્ણન્) નમસ્કાર કરે છે, ત્યાં (પ્રવિશ્ય) પ્રવેશ કરી (યત્ર અગ્નિઃ) ને અમિ (આપઃ અદ્વહન્) પ્રાણધારક જલતરંગને બાળે છે (તત્ર) ત્યાં (તે પરમં જનિત્રં) તારું પરમ જન્મસ્થાન છે, એમ (આહુઃ) કહે છે હે (તકમન્) કષ્ટ આપનાર જ્વર ! (સઃ સંવિદ્વાન્) અજ્ઞાને તું (નઃ પરિ વૃદ્ધિમ્) અમને છોડી દે. [૧]

(યદિ અર્ચિ.) એ તું જ્યાંસા ૩૫ (યદિ વા શોચિ-અસિ) અથવા એ તાપ ૩૫ હો, (યદિ તે જનિત્રં) એ તારું જન્મસ્થાન (શકલ્ય દ્વિ) અગ્રમય ગોખા પરિણામ કરે છે, તો તું (વૃદ્ધઃ નામ અસિ) રૂઢક (એટલે ગતિ કરનારો) આ નામનો છે, તેથી હે (હરિતસ્ય દેવ તકમન્) પીડા રોગને ઉત્પન્ન કરનાર જ્વર દેવ ! (સઃ સંવિદ્વાન્) એવો તું અજ્ઞાને (ન પરિ વૃદ્ધિમ્) અમને છોડી દે. [૨]

(યદિ શોક) એ તું પીડા આપનારો છે અથવા (યદિ અમિ શોક) એ બધે જ પીડા ઉત્પન્ન કરનારો છે, (યદિ વર્ણસ્ય રાજ પુત્રઃ અસિ) અથવા બધે તું વર્ણ સ્વામીનો પુત્ર હોય તો પણ તારું નામ રૂઢક છે. હે પીડા રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જ્વર દેવ ! આ બધી તું અમને બધાને છોડી દે [૩]

(શીતાય ત્વમને નમઃ) શીતજ્વરને માટે નમસ્કાર, (કુરાય શોચિર્ષે નમઃ કૃણોમિ) શક્તાવને પણ નમસ્કાર કરે છું. (યઃ અન્યેષુઃ) ને એક દિવસ છોડી આવનારો જ્વર છે, (ડમયણુઃ) ને બે દિવસ આવનારો છે (અન્યેતિ) હોય છે, ને (તૃતીયાકાપ્) ત્રીજો દિવસ આવનારો, તે (ત્વમને નમઃ અસ્તુ) જ્વરને નમસ્કાર હો. [૪]

ભાષા- ધાર્મિક લોકો જ્યાં પ્રાણધારક વડે પહેલે છે અને પ્રાણરુદ્ધિનું ઇ મદ્ય જ નહીં તેને પ્રણામ પણ કરે છે, તે પ્રાણના મુવરમાનમાં પહેલો આ તાવનો અગ્નિ પ્રાણધારક આપ તરંગને બાળી નાખે છે. આજ આ જ્વર તું પરમસ્થાન છે. તે બધી તેથી મનુષ્ય બધી રહે (૧)

આ જ્વર જ્યાં જ ગરમી વધારનારો હોય અથવા અદરે અદર તપનારો હોય, અથવા શરીરના દરેક અંગના વેગને પીડા આપનારો હોય, તે જ્વરના દરેક કષ્ટને દલાવે છે, તેથી તેને ' રૂઢક ' કહ્યો છે આ પાકુરોગ અથવા કમળારોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તે બધી દરેક માણસે તેનાથી પોતાનો બચાવ કરવો (૨)

કેટલાક તાપ વિવિધિત અગ્નિ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાક તાપ પૂર્ણ અગ્નિ પ્રવેશ ગોખા પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, જળનો રાગ વર્ણધૃતી તેની ઉત્પત્તિ યાદ છે, તે દરેક અગ્નિ, અવયવોને દલાવી દે છે અને કમળો રોગ શરીરમાં ઉત્પન્ન કરે છે માટે દરેક માણસે તેનાથી બચવું રહે (૩)

શીતજ્વર, રૂક્ષજ્વર, દરેક જ્વર આવનારો, એક દિવસ છોડી આવનારો, બે દિવસ છોડી આવનારો, ત્રીજો દિવસ આવનારો એવા અનેક પ્રકારના જ્વર છે તેમને નમસ્કાર હો એટલે એ બધા અગ્નિમાંથી દૂર રહે (૪)

શીત-જ્યર-દુરીકરાણુ-સૂક્ત

જ્યરની ઉત્પત્તિ

આ ' તકથનાદન મણુ ' નું સૂક્ત છે અને આ સૂક્તમાં જ્યરની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ કહી છે—

વયળસ્ય રાદ્વા પુષ્પા : (મં ૩)

આ ' વરુણુ રાજનો પુત્ર છે ' એટલે વરુણુથી તેની ઉત્પત્તિ છે. વરુણુ પાણીનો અધિપતિ છે. એ તો બધા જાણે છે, વરુણુ રાજના જગદેશી સામ્રાજ્યમાં તે જન્મ લે છે, તેનો શીધા આશ્રય એ છે કે જ્યાં પાણી રિયર રહે છે અથવા સહે છે ત્યાં જ્યરની ઉત્પત્તિ થાય છે, વિતાનથી આ વાત હવે નિશ્ચિત થયું છે જ્યાં પાણી રિયર રહે છે પ્રવાહિત થતું નથી ત્યાં ટાંકિયો તાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ટાંકિયો તાવ આવડા રથાનેથી જ પ્રસરે છે

એ આ જ્ઞાન નિશ્ચિત થયું છે તો જ્યરનો નાશ કરવાનો પહેલો ઉપાય આ છે કે પોતાના ઘર પાસે તેમજ ગામમાં અથવા ગામની આજુબાજુ એના કોઇ રથાન રહેવા દેવા નહિ કે જ્યાં પાણી ભરાય રહે છે. વાયકો અને સમુદ્ર આ તાવના નાશ કરનારા પહેલા ઉપાયનો વિચાર કરવો અને તેથી લાભ લેવો.

જ્યરનું પરિબ્રૂજન

આ સૂક્તમાં જ્યરનું નામ ' વદ્વતુ ' એમ કહ્યું છે. તેનો અર્થ ' ગતિ કરનારો ' છે આ જ્યર જ્યારે સરીરમાં આવે છે ત્યારે સરીરના ભોહામાં તેમના બીજા બધા અંગ-અત્ય ગો, જીવનતત્ત્વમાં ગતિ લેતપણ કરે છે, અને તે કારણે અંગમત્ત્વ યનો જીવનરસ (આપ્ત તત્ત્વ) બગી જાય છે. આ જ્ઞાત પહેલા મંત્રમાં કહી છે

અગ્નિ આપ અદદત્ત. (મં ૧)

' આ તાવ જીવનરસોને જ બાળી નાંખે છે ' તે કારણે તાવથી સરીરની શક્તિ ઓછી થાય છે આપ તત્ત્વ પ્રાણુ શક્તિધારણુ કરનાર છે (આપોમય) આપ તત્ત્વમય પ્રાણુ છે આ ઉપનિષદોનું વચન છે. પ્રાણુનું આશ્રય સરીરસ્થ આપ તત્ત્વ આ તાવથી બગી જાય છે, તે કારણે તાવ આવડાથી જીવનશક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. તેથી આ તાવનો પીલક રોગને નિર્માણ કરનારો એમ કહ્યું છે. જુઓ—

દરિતસ્ય વેપ. (મં, ૨, ૩)

' પીળા વળુ ' કરનારો ' કીધો, નિરનેજ કરનારો, પીંગાગમ, કમળો, જીવનરસનો દાન કરનારો રોગો ઉત્પન્ન કરનારો છે. આ જ્યર એટલા ભગવત રોગોને નિર્માણ કરે છે, ખરે મનુષ્યે પોતે પે તાનો બચાવ કરવો જોએ આ જ્યર પ્રાણુના જીવનરસ ઉપર હુમલો કરે છે અને તેની શક્તિ ઓછી કરે છે. તે વિશે આ મંત્ર જુઓ—

યદગ્નિરાણો અદદત્ત પ્રવિદ્ય યદ્વાહવ્યઃ ધર્મઘૃતો નમાંસિ. (મં ૧)

' જ્યાં ધાર્મિકલોક જન્મ મળે છે ત્યાં પ્રવેશ કરી આ અગ્નિજ્યર પ્રાણુને આધારભૂત જીવનરસને બાળી નાંખે છે. '

યોગાદિ સાધન દ્વારા ધાર્મિકલોક સમાધિ અવસ્થામાં હૃદયકમલમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, તેજ હૃદયમાં જીવનરસ છે, તેજ રસ જ્યરથી બગી જાય છે, એટલે જ્યરનો હૃદય ઉપર ધણો ખરાબ પરિબ્રૂજન થાય છે, જેથી ધણી અશક્તિ પશુ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ કારણે આ જ્યર પીળા રોગ અથવા પાકુરોમ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ સૂક્તના બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે આ ટાંકિયો તાવ જેને કાલમાં ' અંતરીયા ' કહે છે તે ધણો દુનિકારક છે, ખરે તેને દર પ્રપત્તે દર રાખવો જોઇએ તેજ નીચેના મંત્રનાયમાં સૂચવ્યું છે—

સા સા સવિદ્યાઃ પરિવૃંચિતશ્વમન્. (મં. ૧, ૨, ૩)

' આ વાત જાણી તાવને દૂર રાખવો ' એટલે જ્યરના કારણે દૂર કરી તેનો હુમલો મનુષ્ય ઉપર ન થાય તે વિશે થોડા પ્રપત્ત કરવા જોઇએ. તાર આખા પછી તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવા જોઇએ, તે વિશે કેઇને સહ નથી પણ આ સૂક્ત વડે એવો ઉપદેશ આપાયો છે કે મનુષ્યે પોતાનું ઘર અને ગામની અંદર તેમજ આસપાસની બધીરસા એવી રાખવી કે જેથી આ મલેરિયા તાવ આવે જ નહીં અને તેને દૂર કરવા દવા પીવી જ ન પડે કારણ કે આ તાવ એટલો ખરાબ છે કે એકવાર આખા પછી પોતાનો પરિબ્રૂજન સ્થિરરૂપે સરીરમાં મૂકી જાય છે અને તેના નિવારણુ માટે વધે સુધી અને મોટા ખર્ચે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર હોય છે.

હિમજ્વરના નામ

૧

આ સૂક્તમાં હિમજ્વરના નામે લખેલા નામે આપ્યા છે-

૧ ઝહુઃ - ગતિ ઉત્પન્ન કરનાર, શરીરમાં ધૂમ્રી પેદા

કરે છે. તાવને કારણે જ્યારે ટાઢ લાગવાની શરૂઆત થાય

છે ત્યારે મનુષ્ય ધૂમ્રવા લાગે છે, મરાઠી ભાષામાં આ રીત

જ્વરને 'હુડહુડાતાપ' કહે છે તે શબ્દ પણ વેદિક 'ઝહુઃ'

તો અપભ્રંશ છે આ શબ્દ જુદા જુદા દસ્તનિખિત પુસ્તકોમાં

નામે લખેલા જુદા જુદા પ્રકારે મળી આવે છે - 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ', 'ઝહુઃ',

૧૦ અભિશોક - જેમાં આખું શરીર પીડાય છે, દુખે

છે. (મં ૩)

આ નામેનો વિચાર કરવાથી આ જ્વરના સ્વરૂપનો

પત્તો લાગે છે અને નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આ વર્ણન રીત

જ્વર જેને દાવ મલેરિયા કહે છે તેનું જ છે

ધરતી પાસે ખાડા-ખાખોડિયામાં પાણી ભરાઇ ન રહે,

સમુદ્ર ન રહે, ધરતી પાસેની જમીન સારી હોય અને કોઈ પણ

સ્થાનેથી રોગ ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ ન હોય, આ

પ્રકારે માનમાં અને માનની આલુનાલુ પણ જગ્યા સાફ

સુચારી અને આરોગ્યકારક હોય, જેથી આ રોગ ઉત્પન્ન જ

ન થાય કારણ કે આ જ્વર પાણીના બેજથી ઉત્પન્ન થાય છે

તેથી તેને 'જળદેવતાનો પુત્ર' એવું નામ આ સૂક્તમાં

આપ્યું છે જો વાયકો તેનો યોગ્ય વિચાર કરશે તો તેમને

તેથી બચવાનો ઉપાય ખર પડશે, આશા છે કે વાયકો તેનો

વિચાર કરશે અને પોતાને તેનાથી બચાવશે.

નમ શાન્દ

આ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં 'નમઃ' શબ્દ ત્રણવાર આવ્યો

છે, અહીંના આ નમસ્કાર વાયક શબ્દ ધાતક મનુષ્યોને દૂર

રાખવા માટે ને નમસ્કાર કરાય છે તેના જેવો લાગે છે અને

તે જ્વરથી બચવાનો લાવ સૂચિત કરે છે, એમ અમને લાગે

છે કોશમાં, 'નમસ્કર, નમસ્કારી' શબ્દ ઔષધિવાયક

પણ છે જો 'નમ' શબ્દથી કોઈ ઔષધિનો યોગ્ય થતો હોય

તો તેની શોધ થવી એટલે 'નમઃ' શબ્દના અર્થ નમ-

સ્કાર, અન્ન, શક્તિ, દર્શ એટલા પ્રસિદ્ધ છે. 'નમસ્કારી,

નમસ્કાર, નમસ્કારી' આ શબ્દો ઔષધિવાયક પણ છે,

તેથી તે વિશે સંશોધન થવું જરૂરી છે

કુષ્ઠનાશક સૂક્ત

કંઠ ૧, સૂક્ત ૨૪

(ઋષિ - પ્રથા | દેવતા - આસુરી વનસ્પતિ: |)

સુપ્તર્ણો જાતઃ પ્રથમસ્વસ્ય ત્વં પિત્રમાસિથ | તદાસુરી યુધા જિતા રૂપં ચંક્રે વનસ્પર્તીન્ || ૧ ||

આસુરી ચંક્રે પ્રથમેદં કિલાસમેપજમિદં કિલાસનાર્થનમ્ |

અનીનશત્કિલાસું સરૂપામકરચ્ચચમ્ || ૨ ||

સરૂપા નામં વે માતા સરૂપો નામં વે પિતા | સરૂપકરમોવધે સા સરૂપમિદં કૃધિ || ૩ ||

દ્વામા સરૂપંકરણી પૃથિવ્યા અધ્યુર્જતા | કુદમુ પુ પ્ર સાંધય પુર્ના રૂપાણિ કલ્પય || ૪ ||

અર્થ— સપ્તર્ણ (પ્રથમા જાતા) બધાથી પહેલાં જન્મ્યો (તસ્ય પિત્ર) તેનું પિત્ર, (ત્વં આસિથ) તે પ્રાપ્ત કર્યું (યુધા જિતા) યુદ્ધ કરી જીત્યો તે આસુરી (વનસ્પર્તીન્) વનસ્પતિઓનું (તત્ રૂપં ચંક્રે) તે રૂપ કરતો રહી [૧]

(પ્રથમા આસુરી) પહેલી આસુરીએ (દર્દ કિલાસ મેવજં) આ કુષ્ઠની દવા (ચંક્રે) બનાવી છે. (દર્દ) આ (કિલાસ-નાશનં) કુષ્ઠરોગનો નાશ કરનારો છે તેણે (કિલાસ) કુષ્ઠનો (અનીનશત્) નાશ કર્યો અને (સ્વચં) તપ્યાના (સ-રૂપાં) સમાન રંગવાળી (અકરચ્) બનાવી. [૨]

હે ઐશ્વર્ય! તારી માતા (સરૂપા) સમાન રંગવાળી છે તેમજ (તે પિતા સુરૂપા) તારો પિતા પણ સમાન રંગવાળો છે માટે (ત્વં સ-રૂપ-ઈત્) તું પણ સમાનરંગ કરાવતો છે (સા) તે તું (દર્દ સરૂપં) અને સમાન રંગ રૂપવાળો (કૃધિ) કરે. [૩]

દ્વામા નામક વનસ્પતિ (સરૂપ-કરણી) સમાન રંગપ બનાવનારી છે તે (પૃથિવ્યા. અધ્યુર્જતા) પૃથ્વી થી ઉત્પત્તિ મળે છે (દર્દં વ સુ મસાધય) આ કષ્ટ દીક પ્રકારે સિદ્ધ કર અને (પુનઃ રૂપાણિ કલ્પય) ફરી પુનઃવત રંગ રૂપ બનાવી દે [૪]

સાધકાર્થ— સુપ્તર્ણ નામ સૂર્યનું છે તેના કિરણોમાં પિત્ર વધારવાની શક્તિ છે, સૂર્ય કિરણોપર આ પિત્ર વનસ્પતિ ઓમા એન્ડ થાય છે એમજ ઉપાયોથી રૂપાદીન બનેલી વનસ્પતિઓ રચાયેને સુધારા કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે [૧]

આસુરી વનસ્પતિથી કુષ્ઠ રોગ અને ધનુષી સરી રવા બને છે, તે ખાનીથી કુષ્ઠરોગને દૂર કરે છે અને તેથી સરીરની ત્વચા સમાન રંગરૂપવાળી બને છે [૨]

હે જોડના સયોગથી આ વનસ્પતિ બને છે, તે જોડના (અર્ધાનું તેના માતાપિતાથી જોડવાના) સરીરનો રંગ સુધારવાના હોય છે તેથી આ વનસ્પતિ પણ રંગ સુધારવામાં સમર્થ છે [૩]

આ દ્વામા વનસ્પતિ સરીરની ચામડીનો રંગ ઢીક કરાવતી છે આ બુધિમાથી ઉપાદીને લેવાથી તે કાયં કરે છે, તેથી તેના ઉપયોગથી સરીરનો રંગ સુધારી શકાય છે [૪]

કુષ્ઠનાશક સૂક્ત

વનસ્પતિના માતાપિતા

આ સૂક્ષ્મના ત્રીજા મ ત્રીજા વનસ્પતિના માતાપિતાઓનું વર્ણન છે એમજે બે રૂપ-વનસ્પતિઓના સયોગથી બનવાથી આ ત્રીજી વનસ્પતિ છે બે રૂપોના કલમ બેડવાથી ત્રીજી વનસ્પતિ વિશેષ શુભમર્મથી સૂક્ત તેવાર થાય છે, એ ઉદાહર-

સાથે બજાવનારોમાં બજી છે. કુષ્ઠનાશક રૂપાના આસુરી વનસ્પતિ આ પ્રકારે તેવાર કરવામાં આવે છે સરીરનો રંગ સુધારનાર બે ઐશ્વર્યોના સયોગથી આ રૂપામાં બને છે બે આધારનું જોડતુ હોય છે તેનું નામ માતા અને જેની કાખા તેની ઉપર જોડાવામાં આવે છે તેનું નામ પિતા તેમજ તેમના

સંયોગથી જો નવી વનરપતિ અને છે તે ઉપર કહેલા બંનેનો પ્રત્યક્ષ છે. વાચકો આ ઉદાહરણોનું ધ્યાન અહીં આ મંત્રમાં કરો. (મં. ૩)

સરૂપ-કરણ

શરીરના વારત્તિક રંગની સમાન કુઠ રોગના સ્થાનના આમીનો રંગ બનાવવો એ 'સરૂપકરણ' નું તાત્પર્ય છે. આસુરી સ્થામાં વનરપતિ તે કરે છે, માટે કુષ્ઠોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ થાય છે. (મં. ૨-૩)

વનરપતિ ઉપર વિશ્વ

'યુદ્ધવડે જીતેથી આસુરી વનરપતિ દવા બનાવે છે,' આ પ્રથમ મંત્રનું કથન વિશેષ મનનીય છે. વેદોને બધી જ ઔષધિ ઉપર આ પ્રમાણે કાણુ મેળવવો પડે છે. ઔષધિ તેના હાથમાં આવવાની જરૂરી છે. વનરપતિના શુભ ધર્મોના પૂર્ણ પરિચય અને તેના ઉપયોગ કરવાનું ઉત્તમ જ્ઞાન વેદોને હોય જોઈએ. તેમ જો હોય તો ઔષધિ સિદ્ધ થઈ શકાય નહિ. (મં. ૧)

સૂરજનો પ્રભાવ

સૂરજમાં નાના પ્રકારનું વીર્ય છે, તે વીર્ય કિરણોદાર વનરપતિમાં જાય છે, વનરપતિદ્વારા તેજ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને રોગનાશ અથવા બલવર્ધન કરે છે. આ પ્રકારે આ બધો સૂરજનો પ્રભાવ છે.

સૂરજની વીર્ય-પ્રાપ્તિ
સૂરજની નાના પ્રકારના વીર્ય પ્રાપ્ત કરવાની આ સૂચના બધી મનન કરવા લાયક છે.

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુપચ્ચ । (મં. ૧/૧/૫/૧)

'સૂરજ એ સ્થાવર જગમતો આત્મા છે' આ વેદનો ઉપદેશ પણ મનન કરવો જોઈએ. જ્યારે સૂરજથી નાના પ્રકારનું વીર્ય પ્રાપ્ત કરી અમે વધારે વીર્યવાન બનીશું ત્યારે આ મંત્ર જાગે અમારા અનુભવમાં આવી શકે છે.

ઉદાહરણ શરીરે સૂરજ કિરણોમાં હરવાહરવાથી અને સૂરજના કિરણોદાર પોતાની આમી સારી પ્રકારે તપાવવાથી શરીરની અંદર સૂરજનું જીવન સંચારિત થાય છે, તેજ પ્રકારે સૂરજના કિરણોથી ગરમ થઈએ તો પવન પ્રભાવામ વડે અંદર લેવાનાં અંબાસથી ફાવેગમમાં પણ ધણો લાભ થાય છે. તેમજ જીભ અનેક પ્રકારે સૂરજથી અમે વીર્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. વાચકો પોતે તેમનો અધિક વિચાર કરશે તો તેમને પુષ્કળ લોભ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

વેદોએ શોધખોળ કરી આસુરી સ્થામાં વનરપતિ મેળવવી અને તેની દવાથી કુઠ રોગ દૂર કરવો. તેમજ સૂરજથી અનેક પ્રકારના વીર્યો-શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો શોધી કાઢવા અને તેમનો ઉપયોગ આરોગ્ય વધારવામાં કરતા રહેવું.

શ્વેતકુઠ-નાશન-સૂકત

કાંડ ૧, સૂકત ૨૩

(ઋષિ:- બઘર્વા । દેવતા:- ઔષધિ: ।)

નક્કંજાતાસ્પોષ્ઠે રામે કૃષ્ણે અસિન્નિ ચ । દ્વદં રંજનિ રજય કિલાસં પલિતં ચ યદ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- હે રામા, કૃષ્ણ અને અસિન્નિ ઔષધિ ! તું (નક્કં જાતા અસિ) રાત્રીના સમયે નિર્માણ થયેલી છે, હે (રંજનિ) રંગ આપનારી ! (યદ્ કિલાસં પલિતં ચ) જે કુઠ અને શ્વેતકુઠ છે, (દ્વદં રજય) તેને રંગી દે. [૧]

ભાવાર્થ:- રામા, કૃષ્ણ, અસિન્નિ આ ઔષધિઓ છે, તેમનું પોષણ રાત્રીના સમયે થાય છે, તેમાં રંગ યદાવવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી તેના લેપથી સફેદ કાંડ દૂર થાય છે. (૧)

ફિલાસં ચ પલિતં ચ નિરિતો નાંદયા પૂર્વત્ ।

આ સ્વા સ્વો વિંશતાં વર્ણાં પરાં બ્રુજલાનિ પાતય

॥ ૨ ॥

અસિતં તં પ્રત્યેનમાસ્થાનમસિતં તથા । અધિકન્યમ્પાંવધે નિરિતો નાંદયા પૂર્વત્

॥ ૩ ॥

અસ્થિજસ્ય ફિલાસંસ્ય તનુજસ્ય ચ વયશ્ચિ । દર્પાં કૃતસ્ય મર્દાણા લક્ષ્મં શ્વેતમનીનશ્ચ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (હતા) એના શરીરથી (ફિલાસં પાલિતં) કુદ અને પેનકુદ તેમજ (પૂર્વત્) આ વચ્ચે બધું (નિ નાંદયા) નહીં કરી નાખ (બ્રુજલાનિ પરાં પાતય) સહેલ કાપા ફર કરી નાખ (સ્વા સ્વો) પોતાનો રંગ (સ્વા) તને (આધિશ્વતાં) પ્રાપ્ત થાય. [૨]

(તે પ્રલયન) તારું સ્વ સ્થાન (અનિતં) કાળા રંગનું છે તેમજ (તથા અવસ્થાનં) તારું સ્થાન પણ (અનિતં) કાળુ છે, કે એવુંધિ ! તું પોતે (અધિકની અસિ) કાળા રંગવાળી છે મારે (હતા) બદોષી (પૂર્વત્) કાપ, (નિ નાંદયા) નહીં કરી નાખ. [૩]

(કૃતસ્ય કૃતસ્ય) કૃતસ્ય કૃતસ્ય કૃતસ્ય (અધિકન્યમ્પાંવધે) કાળાથી અધિક શરીરના ઉપન થએલા (ફિલાસંસ્ય વયશ્ચિ એવં લક્ષ્મ) કાળા ને આમી ઉપર સહેલ કાપા છે તેમજ (મર્દાણા મર્દાણા) આ માનથીને નાશ થશે છે. [૪]

આવાર્થ— શરીર ઉપર જે સહેલ કાપના કાપા દોષ છે, તે સહેલ કાપાએને આ એવુંધિ લેવન કરવાથી ફર ફર છે અને માનથીને અસિથી રંગ શરીર ઉપર લાગે ॥ (૨)

આ વનરથનિ નહીં થવાથી પણ કાળા રંગ બને છે અને વનરથનિ પણ પોતે કાળા રંગની છે, તે મારણે આ વનરથનિ સહેલ કાપાએને ફર ફર ॥ (૩)

કૃતસ્યના કૃતસ્ય ઉપન, કાળામાંથી કાપન, અધિકમાંથી કાપન બધા પ્રકારના સ્વેતકુકળના કાપા આ માનથી ફર કરી કાપાય છે (૪)

સ્વેતકુકળ-નાશન-સૂક્ત

સ્વેતકુકળ

શરીરનો રંગ બધું એવો બની જાય છે, ગરો-કાળો એવો એક દોષના બના કરોરની આમળિયા એક વિલક્ષણ રંગ બની જાય છે, તે રંગ નહીં થતાં શરીર ઉપર સહેલ કાપા દેખાય છે, તેમનું નામ દોષ છે સ્વેતકુકળ આ સ્વેતકુકળ શરીર ઉપર દોષાથી શરીરની થોડા નહીં થાય જાય છે અને સુદોષ સહેલ મનુષ્ય પણ કદરો દેખાય છે, તેથી આ (સ્વેત લક્ષ્મ) સ્વેત ચિન્દ-સ્વેતકુકળ, ફર કરવાનો ઉપાય વેદે બદોષ બતાવ્યો છે.

નિદાન

વેદ આ સ્વેત કુકળ નિદાન આ સૂક્તમાં નીચે મુજબ કરે છે—

૧ કૃતસ્ય કૃતસ્ય-કૃતસ્ય કૃતસ્ય એટલે કૃતસ્ય આચરણ-સદાચાર ન હોવાથી અથવા આચારવિપયક કૃતસ્ય દોષ કુળમાં રહેવાથી આ કૃતસ્ય રોગ થાય છે. નેમજ બ્યકિત દોષથી અથવા કુળના દોષના કારણે પણ આ કૃતસ્ય રોગ થાય છે.

૨ અધિકન્યમ્પાંવધે-કાળામાં કાળા દોષ હોવાથી આ થાય છે ૩ તનુજસ્ય-શરીરિક એટલે અસિના કૃતસ્ય કારણે કૃતસ્ય નીકળે છે.

૪ વયશ્ચિ-આમળિયા અંદર કાળા દોષ હોવાના કારણે પણ કૃતસ્ય થાય છે.

આ ઉપર કહેલા દોષો બધા દોષ અથવા તેમાંથી થોડા દોષ તો પણ કૃતસ્ય થાય જાય છે.

|| ૧ || એ પ્રકાર અને તેમના ઉપાય

કહ્યું છે—

|| આ કુક્રમા બેભેદ હોય છે, એક કિલાસ અને બીજો પક્ષિત પક્ષિત શબ્દો કેવળ સફેદ રંગનો બોધ થાય છે તે કારણે તે સફેદ કાષાનો રૂપક વાચ્ય છે. તે સિવાય બીજા કોઈનું નામ કિલાસ કહ્યું છે. જેમાં ચામડી વિદૂષ બની જાય છે. સારા વૈદ્યોએ આ શબ્દોના અર્થ નક્કી કરવા.

|| ૧ || રામા, કૃષ્ણા, અસિદ્ધિ ' આ ઔષધિઓ આ કુક્રમેણ ઉપર ધણી ઉપયોગી છે. આ નામ નક્કી કરી વનસ્પતિનાં છે અને કષ્ઠ ઔષધિનાં ઉપયોગથી આ કુક્રમું નિવારણ થઈ શકે છે તે બાવાશાસ્ત્ર નક્કી કરી શકે નહિ. આ વિષય કેવળ શબ્દોથી ઉકેલી શકાય નહિ આ વિષયમાં તો સારા વૈદ્ય જ નિશ્ચિત મત આપી શકે છે. તેમજ તે યોગ્ય રસો શોધાવેલા કરી શકે છે. તેથી આ લેખદ્વારા એવા સારા વૈદ્યોને પ્રેરણા આપવાનું જ કામ ' અમારું ' છે. વૈદ્યો અનેક વિદ્યાઓ હોવાના કારણે અનેક પડિત વિદ્વાન ભેગા થાય તોજ વેદનું સંશોધન થઈ શકશે. તેથી સારા વૈદ્યોએ આસુવેદ વિભાગનું સંશોધન કરવું જોઈએ. અને તે પ્રત્યક્ષ વિષય હોવાથી આ ઔષધિનો પ્રયોગ કરી તેનું સમયેય પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. વૈદ્યો અને ડોક્ટરો આ વિષયમાં સારી મદદ આપશે એમ આશા છે.

શરીરમાં રંગ ધુસવો

કેટલાક લોકો એમ સમજે છે કે ઉપર ઉપર વનસ્પતિનો રસ વગેરે ચોપાવવાથી ચામડાનો ઉપરનો રંગ ખલસાઈ જાય છે, પણ તે વાત સત્ય નથી. આ સૂક્તના બીજા મંત્રમાં

આ ત્વા સ્વો વિશતાં વર્ણઃ ।

' આપણો રંગ અંદર ધૂસી જાય, ' આ મંત્ર ભાગ બતાવે છે કે આ ઔષધિઓનું પરિણામ ચામડીની અંદર થાય છે એવો જ ગર્ભાંતાય છે. કેવળ ઉપર ઉપર નહિ. ઉપર પરિણામ નજરે પડશે. પણ ' વિશતાં ' ક્રિયા ' અંદર ધૂસવાનો ' ભાવ બતાવી રહી છે. માટે ચામડીની અંદર રંગ ધૂસી જાય છે અને ત્યાં તે રિયર થઈ જાય છે, આ મંત્રમાં કહેલી વાત સાચી છે.

ઔષધિઓનું પોષણ

ઔષધિઓનું પોષણ દિવસના સમયમાં થાય છે અથવા રાતની વખતે આ પ્રજા ધણો શાસ્ત્રીય મહત્વનો છે, ઔષધિનો રાત્રી સેવન-અર્થ છે, એટલે ઔષધિઓનું પોષણ અને વર્ષન રાતના સમયે થાય છે, આજ વાત ' નક્ક ' જાણતા ' શબ્દોથી આ સૂક્તમાં બતાવી છે. ઔષધિઓ રાત્રીના સમયે નિમણું થાય છે, વધે અને પ્રુષ્ઠ થાય છે, આજ બધી ઔષધિઓ સમયમાં આ વાત સત્ય છે એમ અમારો ખ્યાલ છે. વનસ્પતિ વિદ્યા જાણનારા લોકો આ કથનનો અધિક વિચાર કરે.

પ્રથમ કાંઈનું ૧૮મું સૂક્ત ' સૌભાગ્યવર્ધન ' પર છે તેમાં સૌભાગ્યવર્ધનનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તે માટે જી કાંઈને રસેતકુલ હોય તો તે દૂર કરવું જોઈએ, તેથી વાચકોએ આ સૂક્ત પહેલાં ૧૮ મું સૂક્ત અનુસંધાનમાં વાંચવું. વાચકો એવો પૂર્વાપર સંબંધ જોઈ સૂક્તના અર્થથી લાભ મેળવશે એવી આશા છે.

ગણકમાળાની ચિકિત્સા

કાંડ ૭, સૂક્ત ૭૬

(ત્રાષિઃ— અથર્વા । દેવતાઃ— અપરિદ્વેષ્યઃ, ગામાન્યઃ દન્દઃ ।)

આ સુક્તસઃ સુક્તસો અસંતીમ્યો અસંતરાઃ । સેહોરસતરા લવણાદિક્લેદીયસીઃ

|| ૧ ||

અર્થ— (સુક્તસઃ સુક્તસઃ આ) વહેનારીથી પણ અધિક વહેનારી, (અસંતીમ્યઃ અસંતરાઃ) ખરાબમાં ખરાબ (સેહોઃ અરસતરાઃ) શુષ્કમાં શુષ્ક અને (લવણાદિક્લેદીયસીઃ) ખીઠા કરતા વધારે પાણી કાઢનારી ગણકમાળા છે. [૧]

ભાવાર્થ— બધી ગણકમાળાઓ વહેનારી, ખરાબ, મુકાવનારી અને દ્રવ ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે. (૧)

યા ઈન્દ્રિયા અપચિતોઽયો યા ઉપપદ્યાઃ । વિજામ્નિ યા અપચિતઃ સ્પયંસ્રતઃ ॥ ૨ ॥
 યઃ કીકેસાઃ પ્રઘ્ણાતિ તલોઽર્ધમિવવિપ્લુતિ । નિર્હાસ્તં સર્વે જાયાન્યં યઃ કથં કક્કુદિ શ્રિતઃ ॥ ૩ ॥
 પુક્તી જાયાન્યઃ પતતિ ચ આ વિજિવિ પૂરુષમ્ । તદક્ષિતસ્ય મેપજમુમ્મણોઃ સુધૃતસ્ય ચ ॥ ૪ ॥
 વિષ વૈ તે જાયાન્ય જાનં પતો જાયાન્યજાર્યસે । કથં દ તત્ત્વં દનો વસ્ય કૃષ્ણો દુર્ધિગ્દે ॥ ૫ ॥
 ધૃષ્ટિવ્ય કલશે સોમમિન્દ્ર વૃઘ્ણા શરં સમરે વર્ષનામ્ ।
 માર્ધ્યન્દિને સર્વં આ વૃપસ્વ રયિષ્ઠાનો રયિમુસ્માસુ વેદિ ॥ ૬ ॥

અર્થ— (યાઃ અપચિતાઃ પ્રૈઘ્યાઃ) ને ગરુડમાળા ગળામાં બસાયા હોય છે, (અયો યા ઉપપદ્યાઃ) અથવા ને ખભામાં અથવા ખતમાં થાય છે, તેમજ (યાઃ અપચિતાઃ વિજામ્નિ) ને ગરુડમાળા શુભ્ર સ્થાન વેપર હોય છે તે બધી (રુચ્ય દાસ) પોતે વહેનારી હોય છે [૨]

(ય કીકેસા પ્રઘ્ણાતિ) ને હાંસાગીએ તેડે છે, ને (તલોઽર્ધ અવવિપ્લુતિ) પગના તળમાં બેસેલી હોય છે, (આ કાચ કક્કુદિ શ્રિત) ને રોમ પીકમાં બેસેલ થયેલો હોય છે, (ત સર્વે જાયાન્ય) તે બધા આંખોમાં રોગોને (નિઃ શ્વા) કાઢી મૂકે [૩]

(પક્ષી જાયાન્ય પતતિ) પ ખીની જેમ આ આંખી પેદા થયેલો રોમ ઉડે છે અને (સઃ પુરુષ આવિશ્વાતિ) તે મનુષ્યની પાસે પહેલે છે, (તત્ સક્ષિતસ્ય સુધૃતસ્ય ડમયો ચ) તે ચિરંજીવી રોગગ્રસ્ત ન થયેલા અથવા ઉત્તમ ક્ષેત્ર અથવા વધુ યુક્ત બની બનેલી (મેવર્જ) ઓપાધિ છે, [૪]

હે (જાયાન્ય) આંખી ઉત્પન્ન થનારો ક્ષયરોગ । (પતા જાયસે) ભગંધી ટું ઉત્પન્ન થાય છે, (તે જાન વિષ વૈ) તારો જન્મ અને નાશુએ છીએ (ત્ય તત્ત્વ કથ દન) તુ ત્યાં કેવી રીતે ગાયો ભય છે ? (વચ્ચ શુદ્ધે દ્વિઃ કૃષ્ણ) જેના ધરમાં અને હવન કરીએ છીએ [૫]

હે (શૂર ધૃપસ્વ દમ) શર સનુને દમાવનાર ધન્દ । (કલશે સોમં વિષ) પાત્રમાં મૂકેલા સોમરસ પીએ ટું (વસ્ત્રો સમરે વૃઘ્ણા) ધનના વૃદ્ધમાં સનુને પરાજય કરનારો ॥ (માર્ધ્યન્દિને સર્વને વાપુવસ્વ) દિવસના મધ્ય સમયના સમયે ટું બગવાન થા । (રયિ-સ્થાનઃ વસ્ત્રાસુ રયિ વેદિ) ટું ધનના સ્થાને રહી અમને ધન આપ, [૬]

ભાવાર્થ— કેટલીક ગરુડમાળાઓ ગળામાં ખભામાં, શરસ્થાને હોય છે અને તે બધી સર્વ કરનારી હોય છે (૧)

હાંકામાં, પગના તળીયે પીકમાં એક રોગ થાય છે, જે આ સળખથી થાય છે (૩)

આ રોગના બીજે દવામાં પ ખીની જેમ ઉડે છે તે મનુષ્યમાં ભય છે અને રોમ ઉત્પન્ન કરે છે ને લોકો એવા રોગોથી લાગ્યા સમયથી મરણ હોય છે અથવા જેમાં તણ હોય છે, એવા રોગોને ઓપાધિ ઉપચાર કરવા એવધે. (૪)

આંખી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષયરોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે બાબત એવધે જેના ધરમાં હવન થાય છે, ત્યાંના રોગ બીજે હવનથી બળી ભય છે (૫)

હે શર પ્રસો ! આ સોમરસનુ સેવન કરે ! ધ સનુઓનો નાશ કરનારો અને બળવાન છે, અમને ધન આપ. (૬)

ગરુડમાળા

આ એક સૂક્તમાં ખર બોતાં બે લુહા લુહા સૂક્તો છે અને એકનો બીજા કોડે કોઈ સંબંધ નથી પણ બે આ બે સૂક્તો નો સંબંધ બેસાડવો જ હોય તો એકજ વિચારે બોધ શકાય છે પહેલાં બે મતમાં ગરુડમાળાનો ઉલ્લેખ છે તે ગરુડમાળા ક્ષયરોગથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષયરોગ આ વિશે વિષવાતિરિકતતાથી ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે સંબંધ બેઠાથી આ બે રિચ્છિત સૂક્તો એક સ્થાને કેમ મૂક્યાં છે તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે

આ ગરુડમાળા વહેનારી, સુકાષ્ઠ વધારનારી, મીઠાની જેમ બીની રહેનારી, ખરાબ પરિકામ કરનારી, ગળામાં ઉત્પન્ન થનારી, હાંસાગીઓમાં ઉત્પન્ન થનારી, વિષવાતિરિકતા કારણે શુભ્રગમનાં ઉત્પન્ન થનારી છે

તેના રોગ બીજ હાડકા અને પાંસળીઓને કમતાકાત બનાવે છે, હાથપગના તથા ગર્ભ પેદા કરે છે અને પીઠના હાડકામાં રહે છે તે સ્થાનોમાંથી તેમને દૂર કરવા બોધએ

હાથના રોગબીજ ૫ ખીની જેમ હવામાં ઉડે છે અને તે મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમજ તે (જાયાન્ય) ઓ સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે સ્ત્રીથી વધારે સંબંધ કરવાથી શરીર વીધ્વીકીત થાય છે અને તેમને વધવાનો અવસર મળે છે.

હવનથી નિરોગીતા

यस्य गृहे हविः कृष्ण तत्र हन । (મં. ૫)

‘ જેમના ઘરમાં હવન થાય છે ત્યાં તેમનો નાશ થાય છે. ’ આ હાથરોગના બીજ હવામાં ઉડીને આવે છે અને હવન થતાં જ તેમનો નાશ થાય છે, આ હવનનું મહત્ત્વ છે. વાયકા એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખે, કે હવન આરોગ આપનાર છે. આ પ્રકારે આરોગ્યયુક્ત મનુષ્ય શરૂ હોય છે, તે સોમરસ પાન કરે અને પોતાના શુભ્રાંતુ દમન કરી પોતાના માટે યશ અને ધન સંપાદન કરે.

ગણ્ડમાળા ચિકિત્સા

કાંડ ૭, સૂકત ૭૪

(કવિઃ- અપર્વાક્તિર. । દેવતા - મન્વેન્દ્રાઃ, જાતવેદા ।)

अपचित्तां लोहिनीनां कृष्णा मातेति शुश्रुम । मुनेर्देवस्य मूलेन सर्वा विष्वामि ता अहम् ॥ १ ॥

विष्वाभ्यासां प्रथमां विष्वाभ्युत मथ्यमाम् । इदं जंघन्यामिस्तमा छिनत्ति स्तुકामिव ॥ २ ॥

स्वाष्ट्रेणाहं वचसा वि तं ईर्ष्याममीमदम् । अथो यो मन्पुष्टे पते तर्मु ते शमयामसि ॥ ૩ ॥

व्रतेन त्वं व्रतपते समक्तो विश्वाहां सुमना दीदिहि ।

तं त्वा वयं जातवेदः समिद्धं प्रजावन्त उपां सदेम सर्वे ॥ ૪ ॥

અર્થ— (લોહિનીનાં અપચિતાં) લાલ ગણ્ડમાળાની (કૃષ્ણા માતા હિતિ શુશ્રુમ) કૃષ્ણા ઉત્પાદક છે એમ સંભળવામાં છે. (તા- સર્વાઃ) તે બધી ગણ્ડમાળાઓને (દેવસ્ય મુનેઃ મૂલેન અહ વિશ્વામિ) મુનીનામક દિવ્ય-વનરપતિના મૂળથી હું નાશ કરું છું. [૧]

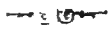
(આસાં પ્રથમાં વિષ્વામિ) તેમનામાંથી પહેલી ગણ્ડમાળાને હું વીધું છું (વ્રત મથ્યમાં વિષ્વામિ) અને મથ્યને વીધું છું, (આસાં જંઘન્યામિસ્તમા છિનત્તિ) તેમાંની નીચલીને હું ખુદી નાખું છું (સ્તુકામિવ) જે પ્રકારે ગાંઠ છેડે છે તેમ [૨]

(સ્વાષ્ટ્રેણ વચસા) સદ્ગતિ ઉત્પન્ન કરનારી વાક્યથી (અહ તે ઈર્ષ્યાં વિ અમીમદમ્) હું તારી ઈર્ષ્યા દૂર કરું છું કે પતે ! (અથ યઃ તે મન્પુષ્ટઃ) અને જે તારો ક્રોધ છે, (તે તં શમયામસિ) તારા આ ક્રોધને અમે શાંત કરીએ છીએ. [૩]

હે (વ્રતપતે) મતપાલન કરનાર ! (ત્વં વ્રતેન સમક્તઃ) તું મતથી સંયુક્ત વધ, (હદ વિશ્વાહા સુમનાઃ દીદિહિ) અહીં હમેશા ઉત્તમ માનવાળો યદ્યપ્રાપ્તિ થા હે (જાતવેદઃ) અમે ! (સર્વે વયં તં ત્વા સમિદ્ધં) અમે બધા એવા તને પ્રદીપ્ત થએલાને, (પ્રજાવન્ત-ઉપાસદેદિમ) પ્રજાવાળા થઈ પ્રાપ્ત થઈશું. [૪]

કાવાર્થ— લાલરંગી ગણ્ડમાળાને નાશ કરવા માટે મુનિ નામની ઔષધિની જડ ધણી હાથરોગી છે. (૧) તેથી પહેલી, વચથી અને નીચલી ગણ્ડમાળાને નાશ થાય છે (૨) ક્રોધ અને ઈર્ષ્યા સુદૃઢવિચાર વડે દૂર કરવા (૩) નિયમ પાલનથી મન હવેલી ઉત્તમ રહે છે અને મનુષ્ય પ્રદારમાન થઈ શકે છે. આ ગ્રંથને અમે બધા તેજસ્વી બની, બાળ્યવસ્થા સાથે લઈ તેજસ્વી બનવાની ઉપાસના કરતા રહીશું. (૪)

મુનિ નામ ' હમનક, બક, પનાક પ્રિવાલ, મદન ' વગેરે અનેક ઓહિઓ ॥ છે તેમાંથી કમ ઓહિ મરડામાં
દૂર કરનારી છે તેને નિશ્ચય વૈદ્યોએ કરવો જોઇએ અનમાંથી કોપને દૂર કરવો પધ્ધતી નિવર્તોનું પાલન કરતુ વગેરે માત્ર
આરોગ્ય આપનારી છે તેમાં કમ જાણ નથી.

ગાણ્ડમાળાનું નિવારણ

કાંડે ૬, શ્લોક ૮૩

(જવે - મગા. ૧ રેવતા - મગાષા. ૧)

અપચિત્તઃ પ્ર પૈત સુવર્ણો વંસુતેરિવ । સૂર્યઃ કુળોર્ત મેવજ ચન્દ્રમા યોડ્યૌચ્છતુ ॥ ૧ ॥
અન્યેકા દ્યેન્યેકા કૃષ્ણેકા રોહિણી દ્વે । સર્વાસામગ્રમું નામારીરઘ્નીરપૈતન ॥ ૨ ॥
અશ્વત્થિકા રામાયણપૃષ્ઠિત્ર પતિવ્યતિ । જ્ઞોરિતઃ પ્ર પતિવ્યતિ સ ગંહુન્તો નંશિવ્યતિ ॥ ૩ ॥
ધીહિ સ્વામાહુતિ જુવાણો મનસા સ્વાહા મનસા યદિદં જુહોમિ ॥ ૪ ॥

અર્થ - (યસતે સુવર્ણ દ્યૈ) પોતાના રથાનેથી જેમ ગરુડ ટોડે છે તે પ્રમાણે, તે (અપચિત્તઃ) ગણ્ડમાળા
નામના રોગો । (પ્ર પૈત) નાસી જા (સૂર્યઃ મેવજ કુળોર્ત) તેની દવા યજ્ઞ બનાવે અને (ચન્દ્રમા યોડ્યૌ
ચ્છતુ) અદ રોગને દૂર કરે [૧]
(યકા દ્યૈ) એક કાળશચીતરી (યકા દ્યેની) એક સફેદ, (યકા દ્યૈ) એક કાળી (જે રોહિણી)
અને કાલ ૨ ગવાગી તે એકલા એમાં બેદ છે (સર્વાસા નામ અગ્રમ) ગળાના નામે એ કોષા છે, તેથી (અશ્વત્થી
અવેતન) મનુષ્યની હિસા ન કરતાં તમે અહીંથી દૂર નાસી જાવ [૨]
(રામાયણી અશ્વત્થિકા) નાહીમાં ધૂપ રહેનાર આ રોગનું મૂળ, રોગની ઉત્પત્તિ ક્યાં વગર (અપચિત્ત
પ્રપતિવ્યતિ) આ ગણ્ડમાળા દૂર થશે (જ્ઞોરિતઃ પ્રપતિવ્યતિ) અહીંથી ગળી જનારી દૂર થશે તેમજ (સ ગંહુન્તઃ
નંશિવ્યતિ) તે સહારો રોગ નાશને પ્રાપ્ત થાય [૩]
(સ્વા આહુતિ જુવાણા ધીહિ) પોતાના હવનની આહુતિનું સેવન કરતો બાળી જા (યદ્ય દ્ય મનસા
જુહોમિ સ્વાહા) જે આ હું મનથી હવન કરું છું તે ઉત્તમ હવન થાય [૪]

વાક્યાર્થ - ગણ્ડમાળાની દવા સૂરજના ડિરેક્શન ૧૧ અને અદમાના પ્રાણથી થવું થાય છે એથી મનુષ્યની ગણ્ડમાળા
ત્વરીત દૂર થઇ જાય છે (૧)
કાળી સફેદ કાળશચીતરી, સાધારણ કાલ અને વધારે કાલ આ પાંચ પ્રકારની ગણ્ડમાળા હોય છે તેથી મનુષ્યની ઢાંઠી
ન થતા આ બધા રોગ દૂર થાય (૨)
તેનું બીજ પ્રમતી-નાહીમાં રહે છે તેમજ તેમાં ફેડાવાળી એમાંથી થા ॥ નિકળે છે તેથી અને સહારો એવા બેદ હોય
છે, આ બધા પ્રકારના રોગ પહેલા કલા મુજબ દૂર થાય છે (૩)
મન લગીથી ઉત્તમ હવન કરવાથી પન આ રોગ દૂર થાય છે (૪)

ગણ્ડમાળા

સૂરજના ડિરેક્શન, અદની પ્રજા અને મન લગાવીને કરેલું હવન આ ત્રણ ઉપાયોથી ગણ્ડમાળા દૂર થાય છે આની
ઉપચાર પદ્ધતિ વિશે વૈદ્યોને વિચાર સેવો થોડા થશે

રોગ-ક્રિમિ-નિવારણ

કાંડ ૫, સૂક્ત ૨૬

॥ ~ ॥

(ઋષિ:- વ્રાતન: । દેવતા:- જાતવેદાઃ, મન્વોક્તા: ।)

પુરસ્તાદ્યુક્તો વંદ જાતવેદોઽર્થે વિદ્ધિ ક્રિયમાર્ણં યથેદમ્ ।

ત્વં મિપર્ગમેપજસ્યાસિ કૃતો ત્વયા ગામશ્ચં પુરુષં સનેમ' ॥ ૧ ॥

તથા તદગ્રે કૃણુ જાતવેદો વિશ્વેભિર્દેવૈઃ સહ સંવિદ્વાન: ।

યો નોં દિદેવં યતુમો જઘાસ યથા સો અસ્ય પરિધિષ્પતાતિ ॥ ૨ ॥

યથા સો અસ્ય પરિધિષ્પતાતિ તથા તદગ્રે કૃણુ જાતવેદ: । વિશ્વેભિર્દેવૈઃ સહ સંવિદ્વાન: ॥ ૩ ॥

અસ્યૈકેનિ વિશ્વ્ય હૃદયં નિ વિશ્ય જિહ્વાં નિ તુંદ્રિ પ્રવુતો મૃણીહિ ।

પિશાચો અસ્ય યતુમો જઘાસાર્થે યવિષ્ઠ પ્રતિ તં મૃણીહિ ॥ ૪ ॥

યદર્થ્યે હૃતં વિહૃતં યત્પરામૃતમાત્મનો જગ્ધં યતમત્પિશાચૈઃ ।

તદગ્રે વિદ્વાન્પુનરા મરુ ત્વં શરીરે માંસમસુમેર્યામ: ॥ ૫ ॥

અર્થ:- હે જાતવેદ અગ્ને ! (ત્વં મિપર્ગ્) તું વેદ અને (એવજસ્ય કર્તા અસિ) ઓપક કરનારો છે. (પુરસ્તાત્ યુક્ત: વંદ) પ્રથમથી જ બધા કાર્યોમાં નિયુક્ત થઈ કાર્યોના ભાર ઉઠાવ. (યથા હૃદં ક્રિયમાર્ણં વિદ્ધિ) જેમ આ કાર્ય કરાય છે તેને તું જાણ. (અથવા ગાં અર્થ્ય પુરુષં સનેમ) તારી મર્યાદા જાણ, ધૌઘા અને માણસ ખાટે ઉત્તમ પ્રકારનું આરોગ્ય અને પ્રાપ્તિ કરીશ. [૧]

હે જાતવેદ અગ્ને ! (વિશ્વેભિઃ દેવૈઃ સહ સંવિદ્વાનઃ) બધા દેવોની સાથે મળી (તથા સત્ કુરુ) તેવી વ્યવસ્થા કર. કે (યથા અસ્ય સઃ પરિધિ પતાતિ) જેથી આ રોગની તે મર્યાદા પડી જાય. (યા ના દિદેવ) જે અમને પીડા આપે છે અને (યતમઃ જઘાસ) જે અમને ખાઈ જાય છે. [૨]

હે જાતવેદ અગ્ને ! (વિશ્વેભિઃ દેવૈઃ સહ સંવિદ્વાનઃ) બધા દેવોની સાથે મળી તું (તથા કુરુ) તેનું આચરણ કર કે (યથા અસ્ય સઃ પરિધિ પતાતિ) જેથી આ રોગની તે બધી મર્યાદા નષ્ટ થઈ જાય. [૩]

હે અગ્ને ! (અસ્ય અસ્યૈકેનિ વિશ્વ્ય) એની આંખોને ફેરી નાંખ, (હૃદયં નિવિશ્ય) હૃદયને વીંધી નાંખ, (જિહ્વાં નિવિશ્ય) જીહ્વાને કાપી નાંખ, (દતઃ પ્ર મૃણીહિ) દાંતને પથ્થુ તોડી નાંખ, હે (યવિષ્ઠ) ખસવાથી ! (અસ્ય યતમઃ પિશાચઃ જઘાસ) એને જે રકત બહાર કાઢે બધો છે (તં પ્રતિ મૃણીહિ) તેનો નાશ કર. [૪]

હે વિદ્વાન અગ્ને ! (પિશાચૈઃ અસ્ય આત્મનઃ) માંસ બહાર કાઢે એના પોતાના શરીરનો (યત્ હૃતં વિહૃતં, યત્ પરામૃતં) જે ભાગ હટાડે, પદ્મથી લીધો અને જે લુટારો છે અને (યતમત્ જગ્ધં) જે ભાગ ખરાબ થયો છે, (અથ તત્ પુનઃ આમર) તું તે ફરી ભરી દે અને (શરીરે માંસં અસું આ ર્ઠર્યામઃ) શરીરમાં માંસ અને પ્રાણને સ્થાપિત કરીએ છીએ. [૫]

ભાવાર્થ:- હે જાતવેદ દેવ ! ॥ પોતે દેવ છે અને દેવા બનાવવામાં પ્રવિણ છે, રોગનિવારણના ઉપાય જે અર્થો કરાય છે, તે ઠીક છે કે તુલિ 'તેનું નિરીક્ષણ ॥ તારી ચિકિત્સાથી અને જાણ, ધૌઘા, મનુષ્યે ઉત્તમ આરોગ્યપુરુષ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીશ. (૧)

ત જાણ, ઓપક, વાણ વગેરે દેવતાઓને અનુકૂળ બનાવી એવી વ્યવસ્થા કર જે જેથી પીડા આપનારા અને માસને ફાળુ કરનારા રોગ જીવોની શરીરમાં યોગ્ય મર્યાદા નષ્ટ થઈ જાય (૨-૩)

જે માંસ સ્પર્શ રોગક્રિમિઓ એનું માંસ ખાધું છે, તેના નાશ કર, તેના બધા અવયવો નષ્ટ કરી નાંખ. (૪)

માંસ બહાર કાઢક્રિમિઓ આ રોગોના જે ને અવયવો છીણી કાઢો, તેમને ફરી પુષ્ટ કર જેથી એના શરીરમાં ફરી માંસની વૃદ્ધિ થાય. (૫)

૨૭ [અથર્વ. ૪]

આમે સુપંકે ઘ્રવલે ચિપંકે યો માં વિશ્વાચો અર્ચને દુદર્મ્મ ।

તદ્વાત્મનાં પ્રજયાં વિશ્વાચા વિ ચાતવન્તામગ્નદોક્ષ્યમસ્તુ

॥ ૬ ॥

દીરે માં મુન્યે યત્તમો દુદર્મ્મઃ કૃષ્ણાદ્યોઽર્ચને ઘ્રાન્યેકે યા ।

તદ્વાત્મનાં પ્રજયાં વિશ્વાચા વિ ચાતવન્તામગ્નદોક્ષ્યમસ્તુ

॥ ૭ ॥

અપાં મા પાને યત્તમો દુદર્મ્મઃ કૃષ્ણાદ્યોઽર્ચને ઘ્રાન્યમ્ ।

તદ્વાત્મનાં પ્રજયાં વિશ્વાચા વિ ચાતવન્તામગ્નદોક્ષ્યમસ્તુ

॥ ૮ ॥

દિવાં મા નક્તે યત્તમો દુદર્મ્મઃ કૃષ્ણાદ્યોઽર્ચને ઘ્રાન્યમ્ ।

તદ્વાત્મનાં પ્રજયાં વિશ્વાચા વિ ચાતવન્તામગ્નદોક્ષ્યમસ્તુ

॥ ૯ ॥

કૃષ્ણાદ્યમગ્ને રુધિરં વિશ્વાર્ચં મનોદનં જહિ જાતવેદઃ ।

તમિન્દ્રોઽઘ્રાજી ઘ્રજેળં હન્તુ ચિહ્નનતુ સોમઃ શિરોઽસ્ય ઘ્રુણુઃ

॥ ૧૦ ॥

અર્થ— (યા વિશ્વાચઃ આમે સુપંકે) એ માંસ ખાનારો કિમી કાચા, સોરી રીતે પરિપાક થએલા (ઘ્રાવલે ચિપંકે મશાને મા દુદર્મ્મ) અડધા પાકા, રિશિય પાકા બોજનમાં પ્રવિષ્ટ થઇ અને હવેને પહેલાં છે. (તત્ વાત્મના મજયા વિશ્વાચાઃ) તે પોતે અને મજાની સાથે તે બધા માંસભક્ષક કિમી (વિ ચાતવન્તા) હટાવવામાં આવે અને (અયં મગ્નદઃ મસ્તુ) આ પ્રજા નિરોગી થાય. [૬]

(યત્તમા દીરે મન્યે મઠોદ્યવ્યે ઘ્રાન્યે) એ દૂધમાં, ઘાસમાં, એકા વચર પાત્રેલા ખનાજમાં તેમજ (યઃ અશાને મા દુદર્મ્મ) એ બોજનમાં ભળી અને દળાવે છે, (તત્ આઠ) તે માંસભક્ષક કિમી પોતાની સંતતિ સાથે દૂર કરવામાં આવે અને પુરૂષ આરોગ્યમાં થાય. [૭]

(યત્તમા કૃષ્ણાત્) એ માંસભક્ષક કિમી (અપાં પાને) પીવાના પાણીમાં, નાસ્તામાં અને (યાદુર્ન ઘ્રાન્યે ઘ્રાન્યમ્) મુસાફરીની પધારીમાં સુષ્ણુ જવાથી (મા દુદર્મ્મ) અને દળાવી રહ્યા છે. (તત્ આઠ) તે માંસ ભક્ષક કિમી પોતાની સંતતિ સાથે દૂર કરવામાં આવે અને આ મનુષ્ય નિરોગી થાય. [૮]

(યત્તમા કૃષ્ણાત્) એ માંસભક્ષક કિમી (દિવાં નક્તે યાતુર્ન ઘ્રાન્યે ઘ્રાન્યમ્ મા દુદર્મ્મ) દિવસે અથવા રાત્રે થાનિઓના ઉપવાસના સ્થાનમાં સુષ્ણુ જવાથી અને દળાવે છે, (તત્ આઠ) તે પોતાની સંતતિની સાથે દૂર કરવામાં આવે અને આ મનુષ્ય નિરોગી થાય [૯]

હે બળવેદઃ બળે ! (કૃષ્ણાર્દ રુધિરં મનોદનં વિશ્વાર્ચં જહિ) માંસભક્ષક, રુધિરકૃષ્ણ, મનને ખાવનારા, લોહી ખાનારા કિમીને નાશ કર. (ઘ્રાજી દ્વંદ્વં તં ઘ્રજેળં હન્તુ) જળવાનું હંદ તેને વળથી આડી નાખે, (ઘ્રુણુઃ સોમઃ અસ્ય શિરઃ હિનનતુ) નિર્ભય સોમ તેનું માથું વાડી નાખે. [૧૦]

ઘ્રાણ્યર્થ— એ સોરી રીતે કરનારા કિમી કાચા, અડધા પાકા અને અધિક પાકા થએલા બોજનની વસ્તુઓમાં પ્રવેશ કરી રાત્રીને છે, તેમને સમૂળ નાશ કરવામાં આવે અને મનુષ્ય નિરોગી બને (૬)

દૂધ, ઘાસ, ખનાજ તેમજ બોજનના બીજા પ્રકારો દ્વારા સોરીમાં પ્રવેશ કરી એ રોગ કૃમી સતાવે છે તે દૂર કરવામાં આવે અને માથું નિરોગી બને (૭)

એ માંસ કીણુ કરનારા કિમી છે, એ જસપાન દ્વારા તેમજ અનેક મનુષ્યોની સાથે ઉપવાસી સોરીમાં પ્રવેશ કરી સતાવે છે, તેમને દૂર કરી આ મનુષ્ય નિરોગી બને (૮)

એ કિમી દિવસની અથવા રાત્રીની વેળા અનેક મનુષ્યની સાથે સુવળા કાચે સોરીમાં પ્રવેશ કરી સતાવે છે તેમને દૂર કરી મનુષ્ય નિરોગી બને. (૯)

રક્ત અને માંસની કીણતા કરનારા, મનને મોહિત કરનારા રોગકિમી છે તેમને દંદ અને સોમના પ્રદાનથી દૂર કરવામાં આવે. (૧૦)

સનાદમે મૃણસિ યાતુધાનાન્ ત્વા રક્ષાંસિ પૃતનાસુ જિગ્મુઃ ।

સહમૂરાનતું દહ કૃવ્યાદ્દો મા તે દેત્યા મુઘત દૈવ્યાયાઃ

॥ ૧૧ ॥

સમાહર જાતવેદો યદ્વતં યત્પરામૃતમ્ । ગાત્રાણ્યસ્ય વર્ધન્તામંશુરિવા પ્યાયતામયમ્

॥ ૧૨ ॥

સોમસ્યેવ જાતવેદો અંશુરા પ્યાયતામયમ્ । અર્ધે વિરશ્ચિનં મેષ્યમયક્ષમં કૃણુ જીવંતુ

॥ ૧૩ ॥

પૃતાસ્તે અગ્રે સમિધઃ પિશ્નાચજન્મનીઃ । તાસ્ત્વં હુપસ્ત્વ પ્રતિં ચૈના મૃદાણ જાતવેદઃ

॥ ૧૪ ॥

તાર્દાધીરમે સમિધઃ પ્રતિં મૃદ્ધાઘર્ચિણી । જહાંતુ કૃવ્યાદ્રૂપં યો અસ્ય માંસં જિહીર્ષતિ

॥ ૧૫ ॥

અર્થ— હે અગ્ને ! (યાતુધાનાન્ સનાન્ મૃણસિ) ખીણ આપનારા કિમીઓને તું હમેશા નષ્ટ કરે છે. (ત્વા રક્ષાંસિ પૃતાનાસુ ન જિગ્મુઃ) તને રાક્ષસો યુદ્ધમાં પરાજીત કરી શકતા નથી. (સહ-મૂરાન્ કદ્યાદ-અનુદહ) માંસ બહુકેને ખૂણસહિત ખાળી નાંખ. (તે દૈવ્યાયાઃ દેત્યા મા મુઘત) તારા દિવ્ય સભથી કોઈ છૂટી ન શકે [૧૧]

હે જાતવેદ ! (અસ્ય યત્ દહંતે યત્ પરામૃતં) એનો જે ભાગ દહી બીધો છે અને નષ્ટ કરી બીધો છે, તે ભાગને (સમાહર) પુનઃ દીક પ્રકારે ભરી દે. (અસ્ય ગાત્રાણિ વર્ધન્તાં) એના અંગો પુષ્ટ થાય. (અર્ધં મંશુઃ હવ આપ્યાયતાં) આ મનુષ્ય અંદમાની જેમ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય [૧૨]

હે જાતવેદ ! (અર્ધં સોમસ્ય અંશુઃ હવ આપ્યાયતાં) આ મનુષ્ય અંદમાની કળાની જેમ વધે છે અગ્ને ! તેને (વિરશ્ચિનં મેષ્યં અયક્ષમં કુરુ) નિર્દોષ, પવિત્ર અને નિરોગ કર અને એ (જીવંતુ) હીર્વજીવન ઇવે [૧૩]

હે અગ્ને ! (પૃતાઃ તે સમિધ પિશ્નાચજન્મનીઃ) આ તારો સમિધાઓ માંસ ખાનારા રોગ કિમીઓને દૂર કરનારી છે. હે જાતવેદ ! (ત્વં તાઃ હુપસ્વ) તું તેમનું સેવન કર અને (પૃનાઃ પ્રતિ મૃદાણ) તેમનો સ્વીકાર કર. [૧૪]

હે અગ્ને ! (તાર્દા-અર્ધાઃ સમિધઃ ઘર્ચિણા પ્રતિમૃદાદિ) તૃણ રોગને સમન કરનારી આ સમિધાઓને તુ પોતાની જ્વાળાઓથી સ્વીકૃત કર (યઃ અસ્ય માંસં જિહીર્ષતિ) જે એના માંસને ફીણી કરવા ઇચ્છે છે, તે (કદ્યાદ્રૂપં જહાંતુ) માંસબહુક એના રૂપને ઊડી દે [૧૫]

ભાવાર્થ— અગ્નિ આ કિમીઓને હમેશા દૂર કરે છે, આ ફીણતા કરનારા કિમી અગ્નિને પરાજય કરી શકતા નથી. તેથી અગ્નિ વડે આ રોગ કિમીઓનું કૂળ સમૂળ નષ્ટ થી નાખવું (૧૧)

આ રોગોના જે અવયવો ફીણી થવા હતા, તે ફરી પુષ્ટ થાય અને તેના બધા અવયવો ફરી પુષ્ટ થાય જે પ્રકારે અંદમા વધે છે, તે પ્રકારે આ વધે. (૧૨)

અંદમાની કળાની સમાન આ વધે, રોગી દોષસંહિત, પવિત્ર અને નિરોગી થાય અને હીર્વજીવન મુખી થવો રહે (૧૩)

જે સમિધાઓ ચક્ષમા હોવાય તે રોગ કિમીઓનો નાશ કરનારી છે. તેમને ખાળી અગ્નિ દ્વારા આ રોગ કિમી દૂર કરવા (૧૪)

જે કિમી રોગોના માંસને ફીણી કરે છે, તેમનો પૂર્ણ રીતે નાશ થાય, આ સમિધાઓને ખાળી પ્રદીપ્ત કરે તો અગ્નિ આ રોગ કિમીઓનો નાશ કરે (૧૫)

રોગ-કિમિ-નિવારણ

રોગોના કૃત્તિ

આ સૂક્તમાં રોગ જન્મીએનું વર્ણન છે. કેટલીક જાતના કૃત્તિ એવા છે કે તે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિવિધ પાતનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, મનુષ્યને તેમનાથી વધુ ખીણ થાય

છે. આ કૃત્તિઓને દૂર કરવાનું સાધન આ સૂક્તમાં કહ્યું છે આ સાધન વૈષ, યોગધિ અને અગ્નિ છે. આ સૂક્તમાં એ કૃત્તિઓનું વર્ણન છે તે પહેલાં જોઈશું—

(૧) યા વિદેચ- જે શરીરને ખીણ આપે છે, જે કારણે

કરી પાડું મસળાયા જેનું અક્ષત બને છે, અથવા પુરી
મથા જેમ તેમાં અક્ષતતા આવે છે (મં. ૩)

(૨) વતના જણાસ- જે કઠીને ખાત્રી થયે છે અને
કીજી કરે છે. (મં. ૩, ૪)

(૩) વિશાળ- વિશિષ્ટાજ) માંસ ખાનારો, રક્ત
પિનારો જે રોગક્રિમી કરીરમાં પેસી જવાથી લેદી, માંસ
વગેરે પાત્ર કીજી થવા લાગે છે (મં. ૪-૧૦)

(૪) દર્મ, વિદર્મ, વરામૂત, જાંઘ- કરીનું લોહા,
મીઠા દરજી કરે છે, ગિંધા પ્રકારે લૂટે છે, કરીરની
જીવનશક્તિઓને નષ્ટ કરે છે અને આજીવન છે. (મં. ૫)

(૫) કલ્પાદ- (કાપિ-સદ્) જે કરીરનું કાચું માંસ
ખાય છે (મં. ૮-૧૧)

(૬) કઠિર- આ રાતરૂપ દેખ છે, લોહીમાં ભળી
જનારો છે, રક્તમાં રહે છે. (મં. ૧૧)

(૭) મનોહના- મનની મનશક્તિનો નાશ કરે છે,
ન્યારે આ રોગક્રિમી કરીરમાં જાય છે, ન્યારે મનશક્તિ
નષ્ટ થાય છે મન કીજી થાય છે (મં. ૧૦)

(૮) વાતુવાના- (વાતુ) વાતના (વાના) ધારણ
કરનારો, આ ક્રિમી કરીરમાં ગયા તો રોગીને વાતનાઓ થાય
છે (મં. ૧૧)

(૯) રક્ષા- (રક્ષણ) કીજી કરનારો. (મં. ૧૧)
આ બધા શબ્દો રોગ જંતુઓના ગુણુ ખતાવે છે, વાતુઓ
આ શબ્દોનો વિચાર કરી રોગક્રિમીનું સ્વરૂપ જાણી લે અને
તેથી થનારા રોગોની પીડાઓનો વિચાર કરે આ ક્રિમી કેવી
રીતે કરારમાં પ્રવેશ કરે એ તે વિષે હવે જુઓ—

રોગજંતુઓનો શરીરમાં પ્રવેશ

મામે, શાકલે સુપેક, ઘિપેક, અઠ્ઠપચવે ઘામ્બે,
મશને, કોરે, મન્થ, અપા પાને, વાતૂનાં કાચે
હરુમ્મ (સ. ૬-૮)

દિવા નક્કં વદસ્મ (મં. ૬)

‘ કાચુ, અઠ્ઠુ પાકુ, પૂણું પાકું, વધારે પાકું જે
અત્ર દેખ છે, જેની વગર જે નિર્માણ થાય છે, તે ધાન્ય
વગેરે પદાર્થોનું જોખન, દૂધ, દહીં, ખાસ, પાણી વગેરે પાંડું
અને અમ ગળ લોકોની પથારીમાં ધણુ આ કારણોથી રોગક્રિમી
દિવસે તેમજ રાત્રે કરીરમાં જાય છે અને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે
આ વાત ખીજી રીતે વળુવેદમાં આવી છે, તે જુઓ—

યે બજેપુ વિશિષ્ટાજિ પાજેપુ વિષતો અનાત્ર । ।

। । । । । (પાટ. ૧૫૬૩)

‘ જે અત્રમાં અને પાણી સીવતા વાસજીમાં રહી લોકોના
કરીરમાં ધુમે છે અને તેમના સ્વાસ્થ્યને બીધે છે, ‘ એટલે
ખીવાર કરે છે આ મંત્રનું સ્પષ્ટીકરણ ઉપર લખેલું છે ત્રણ
મંત્રો । તાત્કાલ તે દૃષ્ટિએ વળુવેદમાં મંત્ર અને અર્થવેદમાં
મંત્રની તુલના કરી મંત્રનો થોડા અનુમાનમાં મારફત કરે

અર્થવેદ પ્રાપ્ત

ઉપર કહ્યા મુજબ રોગક્રિમી કરીરમાં જાય છે, ફરી ત્યાંથી
તેમને કંઈ રીતે દૂર કરવા તે વિષે હવે વિચાર કરવાનો છે.
તેની પહેલી રીત આ છે—

યુક્તઃ મિદક્ । યેરજસ્ય કર્તા । કિયંમાર્ગ
ભસે નેષ્ઠિ । (મં. ૧)

‘ સારો વેદ, જે ઔષધી ખૂતાવવાનું જાણે છે, કરવાનો
પ્રયોગ પહેલેથી જાણે છે ‘ એવા પ્રકારનો મુખોપ વેદ પોતાના
પ્રજાજી સોગી અનુબંધે નિરોધી બતાવે, આ વેદ—

વિષ્ણોમિઃ દેવોઃ સંવિદાનઃ અસ્ય પરિધિઃ વતાતિ
(મં. ૨/૩)

‘ બધા દેવોની સહાયતા પ્રાપ્ત કરવાની રીત જાણી, આ
રોગની અવિધ અર્થાત્ લોહી નાખે છે, ‘ એવી રીતે તેની
માર્ગ વટાવ્યા પછી, રોગના ગૂણ પોતેજ નાશ પામે છે
દેવોની ભેટ પરિચય સમ્પન્ન તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક દેવતા
ની શક્તિથી જે ચિકિત્સા થઈ શકે છે તે ચિકિત્સા કરી રોગ
દૂર કરવાની શક્તિ ગાંધી યુતિશ-ચિકિત્સા, જલ-ચિકિત્સા,
અગ્નિ-ચિકિત્સા, સૌર-ચિકિત્સા, વિદ્યુત-ચિકિત્સા, વાયુ-
ચિકિત્સા, ઔષધિ-ચિકિત્સા, માનસ-ચિકિત્સા, હૃદય-
ચિકિત્સા વગેરે બધી ચિકિત્સાઓ દેવતાઓની શક્તિઓની
સહાયતાથી થાય છે, દેવોની સાથે બળી રોગ દૂર કરવાનું
તાત્પર્ય એ જ છે ચિકિત્સક ઉપર કહેલા દેવતાઓ સાથે રહી
રોગ દૂર કરે છે. આ પ્રકારે—

સ પ્રતિઘ્ણીદિ । (મં. ૪)

અર્થ અગ્નઃ અસ્તુ । (મં. ૫-૬)

‘ તે રોગ ક્રિમીનો નાશ કર. જેથી આ પાણીસ નિરોગી
થઈ જાય અને—

૧૧ વિરાગિન મેઘ્યં મયદમ કૃણુ । જીવતુ ।

(મ ૧૩)

૧૧. આ રોગીને દોષરહિત પતિન અને નિરોગી કર આ મનુષ્ય દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરે ' વૈષ્ણે રોગીની એવી ચિકિત્સા કરવી કે રોગીના શરીરમાંથી બધા દોષો દૂર થઈ જાય રોગીનું શરીર પવિત્ર અને અને તેના શરીરમાંથી મધુમદરોગ દૂર થઈ જાય કેવળ રોગને રોકનારા વૈદ્યો સારા ન કહેવાય રોકેલો રોગ કેાકેને કેાકે રૂપમાં કદી પણ બહાર પ્રગટ થાય છે માટે શરીર નિર્દોષ અને મહારહિત કરી રોગના બીજ દૂર કરના નેહએ વૈદ્યમાં ગતમાં—

વિદ્યાચ્ચજન્મની સામેષ । (મ ૧૪)

૧૨. આ લોહી સુકાવનારા કૃમિઓને નાશ કરનારી સમિધાઓ નું વશુ ન છે ' પચીય વૃક્ષોની લાકડીઓના આ ગુણ છે હવન સામગ્રી સાથે રાખનાથી પણ આ ગુણ વધી જાય છે હવન ચિકિત્સાનુ આ તત્ત્વ છે વાયકે તેનો વધારે પ્રિય ર કરે આ પ્રકારની ચિકિત્સાથી—

તા અશ્વ પુરુષ સ્તનેમ । (મ. ૧)

૧ ગાય, ઘેડા અને મનુષ્યો નિરોગી બવરથા પ્રાપ્ત કરી શકે ' અગિયારમા મંત્રમાં અભિચિકિત્સાથી આ રોગ જ નુઓને ૧૦ ૩ ૧ ૧ ૧

દૂર કરવાનું કહ્યું છે જ્યાં આ ક્રિમી છે ત્યાં અભિજ્ઞ ગાવાના થી અથવા હાન કરનાથી ત્યાંથી તે બળી નાશ પામે છે અને એ રોગે તે સ્થાન આરોગપૂર્ણ બને છે

સ સર્ગ રોગ

કેટલાંક રોગો એક બીજાના સંપર્કમાં આવતાં થાય છે, મલીન લોકોની પથારીમાં (શયને શયાન) સૂતાથી તેમજ તેમના સહેલાસમા રહેતાથી થાય છે, જા સર્ગસ્થાને અભિજ્ઞનાવાથી સર્ગ દોષ દૂર થાય છે મળીને હવન કરનાથી પણ સર્ગ દોષ દૂર થાય છે

રોગ હટાવવાનું લક્ષણ

રોગ હટતાં મનુષ્યનું શરીર પુષ્ટ થવા લાગે છે તેજ આરોગ્ય પ્રસિદ્ધિ લક્ષણ છે—

શરીરે માસ મર । મસુ વેરયામ । (મ ૫)

સોમસ્ય અશુ દ્ય આપ્યાયતા । (મ ૧૨ ૧૩)

' શરીરમાં માંસ વધતું, પ્રાણીને ચેતના પ્રાપ્ત થવી, ચદ્ર માની કળાની જેમ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી ' આ આરોગ્યના ચિન્હો છે, ચદ્રમાંની જેમ ચહેરો દેખાવા લાગે કે સમજવું તે મનુષ્ય નિરોગી છે

આ પ્રકારે આ સૂક્તનો વિચાર કરવાથી અનેક બોધ પ્ર મ થઈ શકે છે વાયકો આ પ્રકાર વિચાર કરી બોધ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા છે

રોગોત્પાદક ક્રિમી

કાંકે ૨, સૂક્ત ૩૫

(કવિ - કાળવ । । દવતા - મહી, વદમા ।)

इन्द्रस्य या मही दृपत्किमेर्विषस्य तर्हणी । तथा पिनाम्भि सं किमीन्दृषद्वा खल्वौ इव ॥ १ ॥

અર્થ— (इन्द्रस्य या मही दृपत्) કદની જે બેટી સિલા છે જે (विषस्य किमे तर्हणी) બધા ક્રિમીઓને નાશ કરનારી છે (तथा पिनाम्भि सं किमीन्) તેથી ક્રિમીઓને ચમદી નાંખ (दृषद्वा खल्वौ इव) જેમ પત્થરો થી ચણીને પીસે છે [૧]

બાબાર્થ— બધા પ્રકારના ક્રિમીઓને નાશ કરવામા સમર્થ હન્દ એટલે આત્માની દૃઢ સક્તિ છે તેથી હું રોગ ઉપાદન કરનારા ક્રિમીઓને નાશ કરું છું (૧)

દૂષ્ટમૂદ્રમત્તદમર્થો વૃક્ષરૂમત્તદમ્ । અસ્મદ્વન્તર્મર્થોન્નિષ્ક્રિયીન્વર્ષતા જન્મયામસિ ॥ ૨ ॥
અસ્માદ્વન્તર્મ્મ મહતા વધેને દૂના અર્દના અરમા અર્ધવન ।

શિષ્ટાન્નશિષ્ટાન્નિ તિરામિ યાચા યથા કિર્મીનાં નકિદ્વચ્છિયતે ॥ ૩ ॥

અન્વાન્વયં શીર્ષર્ણમયો પાઈયં કિર્મીન્ ।
અવસ્કરં વ્યવરં કિર્મીન્વર્ષતા જન્મયામસિ ॥ ૪ ॥

યે કિર્મીન્ઃ પર્વતેષુ વનેષ્વોર્ધધીયુ વૃક્ષસ્વર્ષાન્તઃ ।
યે અસ્માકં સન્નિમાવિનિષ્ઠઃ સર્વે સદ્ગેનિમ્ જનિમ્ કિર્મીનામ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (દુષ્ટ મુદ્રા મત્તદમર્થ) દેખ વ છે અને દેખ તા નથી એવા અને પ્રારના કિર્મીઓનું દું નાક કરે છે. (અયો કુકલ મત્તદમ્) અને ભૂમિ ઉપર લપસનારા કિર્મીઓને પણ નદ કરે છે. (સર્વાન્ અસ્માદ્વન્) બધા પધારી વજોર્મા રહેનારા તેમજ (શત્રુમાન્) વેધથી બામતેજ આલનારા બધા (કિર્મીન્) કિર્મીઓને (વચ્છતા જન્મયામસિ) પાયા દારા કાપી પુ. [૨]

(અસ્માદ્વન્ મહતા વધેન શનિ) બુદ્ધિ બુદ્ધિ રહેનારા કિર્મીઓને મોટા પા કરી દું આરે છે. (દુના અર્દનાઃ અરમા) આલનારા અને ન આલનારા બધા કિર્મી રસદીન બની ગયા. (શિષ્ટાન્ અશિષ્ટાન્ યાચા નિ તિરામિ) બચેલા અને ન બચેલા બધા કિર્મીઓનો વચ્છાથી દું નાક કરે છે. (યથા કિર્મીનાં નકિદ્ વચ્છિયતે) એથી કિર્મીઓબધી કાષ્ટપણ બને નહિ [૩]

(અવસ્કરં) આતરમા થનારા, (વોર્ધવય) માધાર્મા થનારા (અયો પાઈયં કિર્મીન્) અને પાઈળીઓ-ર્મા થનારા કિર્મીઓને તેમજ (અવસ્કરં) અપસનારા અને (દ્યવરં) અરાળ રસના ઉપર થનારા બધા કિર્મીઓને દું (વચ્છતા જન્મયામસિ) તથા ઓપધિથી દૂર કરે છે. [૪]

(યે પર્વતેષુ કિર્મીન્ઃ) જે કિર્મી પહાડી ઉપર થાય છે (વનેષુ ઔપધિયુ વૃક્ષુ મન્નુ અન્તઃ) વન, ઔપધિ, પશુ, જળ વજોર્મા થાય છે અને (યે અસ્માકં સન્નિમાવિનિષ્ઠઃ) જે બધારા સરીર્મા પ્રવેશેલા છે, (સન્ કિર્મીનાં સર્વે જનિમ્ શનિ) તે કિર્મીઓને સ પૂર્વે જન્મ દું નદ કરે છે. [૫]

આવર્થ— આપ વડે દેખાય છે એવા અને નથી દેખાતા તેવા તેમજ ભૂમિ પર લપસનારા અને પ્રારના કિર્મીઓને વચ્છા ઔપધિથી દું દૂર કરે છે (૨)

વચ્છા ઔપધિથી દું બધા કિર્મીઓને દૂર કરે છે, એવાથી એ પશુ ન બને (૩)
આતરમા, માધાર્મા, પાઈળીઓમા જે કૃમી કૃમાર્માના આલસ્યથી થાય છે તે બધાને દું વચ્છા વનસ્પતિથી દૂર કરે છે (૪)
જે પર્વતમા, વનોમા, ઔપધિઓમા, પશુઓમા, તેમજ જલમા કિર્મી હોય છે, તેમજ જે બધારા સરીર્મા પુરે છે, તે બધા કિર્મીઓને દું નાક કરે છે (૫)

રોગોત્પાદક કિર્મી

કિર્મીઓની ઉત્પતિ

રોગ નિર્માણ કરનારા કિર્મીઓની ઉત્પતિ પર્વત, વન, ઔપધિ, પશુ અને જળ આ બધાર્મા થાય છે. (મ. ૫)
તેમજ આ કિર્મી—

અસ્માકં સન્નિમાવિનિષ્ઠ (મ. ૫)

‘ અમારા સરીર્મા પુરે ’ અને પીડા કરે છે, મારે આ કિર્મીઓને દટાવી આરોગ્ય સાધન કરવું બેધએ આ પાંચમા ઍનર્ન કથન વિશેષ વિચાર કરવા જેવું છે. પાણીમાં સદા બનાથી નિષિધ પ્રકારના કિર્મી થાય છે, પશુના સરીર્મા બનેક જ દુ હોય છે, વનસ્પતિ ઉપર અને કિર્મી હોય

છે. જગલમાં જ્યાં બેજવાળી જગ્યા હોય ત્યાં વૃક્ષો વિવિધ જાતીના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનો સંબંધ મનુષ્ય શરીર સાથે થવાથી વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં એ કયાં જાય તેનું વૃક્ષનું ચોથા મંત્રે કહ્યું છે—

અન્વાન્ત્યં શીર્ષણ્યં અથો પાર્ષ્વે કિમીન્ ॥ (મ. ૪)

આંતરગ્રામી, માથામાં, પાંસળીઓમાં આ જંતુઓ જાય છે અને ત્યાં વધે છે. તે કારણે ત્યાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે આરોગ્ય ધરુનારાઓએ તેમને દૂર કરવા બોધ્યો. તેમની ઉત્પત્તિ વિશે ૪ થા મંત્રમાં બે ધણી મહત્વના શબ્દો છે—

‘ અવસ્કલ્પં, વ્યવસ્કલ્પં ’ (મ. ૪)

૧ અવસ્કલ્પ- (અવ+સ્કલ્પ) નીચે જવું. નીચલા સ્થાનમાં જવાથી તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં આચરણની નીચતા સમજવી યોગ્ય થશે. ૨ વ્યવસ્કલ્પ- (વિ અવ્+સ્ક) વિરૂદ્ધ ભાગે ઉપર રમવું. મૂર્ખ વિરૂદ્ધ વ્યવહારોને જે ભાગે છે તે ઉપર રમવાથી રોગના મીજ ઉત્પન્ન થાય છે. અહ્યયપદિ નિપત્તો પાલન નહિ કરવું વિગેરે ધણી મૂર્ખ વિરૂદ્ધ વ્યવહાર છે, જે રોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ છે. આ દૃષ્ટિએ આ બે શબ્દો ધણી મહત્વના છે.

દૂર કરવાનો ઉપાય

આ કિમીઓને દૂર કરવાના ઉપાય બે પ્રકારના આ સૂક્ત-માં કલા છે—

૧ ઘચ્ચા- વચા નામની વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરવો. લાપામાં તેને વચ કહે છે. કિમીનાશક ઔષધિઓમાં એનું મહત્ત્વ બધાથી વધારે છે. તેનું ચૂર્ણ શરીર પર લગાડવાથી કિમી બાધા થતી નથી વચાના મણિ ગળામાં અથવા શરીર ઉપર ધારણ કરવાથી કિમી પીડા દૂર થાય. અને પાણીમાં ભેળવી તેનું સેવન કરવાથી પેટની અંદરના કિમીદાઇ દૂર થઇ જાય છે. ઔષધિ જન્મ ઉપાયોમાં આ સુલભ અને નિશ્ચિત ઉપાય છે.

૨ હન્દ્રસ્ય મહી દ્યવત્- હન્દ્રનો મોગ પત્થર, આ નામનો કાષ્ઠ પદાર્થ છે અથવા આ આધ્માત્મિક શક્તિનું નામ છે તે રિપે હજુ સુધી કાષ્ઠ નિશ્ચય થઇ શક્યો નથી, હન્દ્ર શબ્દનો અર્થ આત્મા છે, તેનો મોટો પત્થર એટલે જેના ઉપર ટક્કર ખાઇ આ રોગ જંતુઓ મરી જાય છે, તે તેની પ્રજન જીવનશક્તિ છે, આ તે બધું ઠીક છે પરંતુ આ વિષે વધારે સંશોધન થવાની જરૂરી છે આત્મશક્તિની સામે આ રોગ કિમીઓનું સુદૃઢ શક્તિ દરી શક્તિ નથી આ કિમી એટલા બધા સૂક્ષ્મ હોય છે કે નરી બાંધે દેખાતા નથી. (અદૃષ્ટ) ખીન એવા હોય છે કે જે બાંધીને દેખાય જ નહિ. કેટલાક શરીર ઉપર હોય છે, કપડાને ચોટી બેસે છે, પથારીમાં રહે છે, આ પ્રકારે લુદા લુદા સ્થાનમાં તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમનો નાશ ઉપર કલા સુખ્ય કરવાથી તેમની પીડા દૂર થાય છે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

કિમિ-નાશન

કાંકર, સૂકેત ડર

(ગાવિ- કાળ્વ । દેવતા- ગાદિત્ય ।)

उद्यन्नादित्यः किमीन्हन्तु निम्रोचन्हन्तु रश्मिभिः । ये अन्तः किर्मयो गावं ॥ १ ॥

॥ ૧ ॥

અર્થ— (ઉદ્યન્ ગાદિત્ય કિમીન્ હન્તુ) ઉદ્ય પામતો સૂરજ કિમીઓનો નાશ કરે. (નિમ્રોચન્ રશ્મિભિઃ હન્તુ) અસ્ત પામતો સૂરજ પોતાના કિરણોથી કિમીઓનો નાશ કરે. (યે કિર્મયઃ ગાવિ અન્તઃ) જે કિમી જૂંમિ ઉપર છે. [૧]

ભાવાર્થ— સૂરજ જગ્યાથી આવમતા સુધી પોતાના કિરણોથી રોગ ઉત્પાદક કિમીઓનો નાશ કરે છે, આ કિમી જૂંમિ ઉપર રહે છે. (૧)

विश्वरूपं चतुरक्षं किमिह सारङ्गमर्जुनम् । शृणुष्यन्त्यस्य पृथ्वीराजं वृक्षामि यच्छिरः ॥ २ ॥

अतिशुद्धः किमपि हन्मि कण्वयसंमदप्रियत् । अगस्त्यस्य व्रतं स विनश्यत् किमिह ॥ ३ ॥

हवो राजा किमीणापुतपं स्थपतिहता । हवो हतमाता किमिहताप्राता हवस्वता ॥ ४ ॥

हृतासौ अस्य वेद्यसौ हृतासुः परिविद्यमः । अयो ये शंसका इव सुर्वे ते किमयो हृताः ॥ ५ ॥

प्र ते शृणामि शृते यास्यां वितुद्रापतिं । भिनार्ति ते कुपुम्भं पस्ते विपचानः ॥ ६ ॥

અર્થ— (વિગ્રહરૂપ) અને ૧૫વાળા, (ચતુરદ્વ) ચાર આબવળા, (મારંગ મહુનં પ્રિમિ) ૧૫૪૫ના સૌદ રંગના કિમી દોષ છે, (અસ્થ પૃષ્ઠાઃ કુળામિ) એમના કાણાં કુળાં થાય છે, (અગિ વત્ તિરઃ વૃદ્ધામિ) તેમનું ને અસ્થ છે તે ૫૫૫ તેમનું છે. [૩]

१. (क्रिमयः) द्विभोजः । (अत्रियन् कणवन् जमदग्निवन्) अत्रि, ४९१ अने जमदग्निना समान (वा दग्निः) तमने भारी नायुं छुं. (अहं अगस्त्यस्य ब्रह्मणा) हूं अत्रितनी विद्याधी, (क्रिमोन् स्वं विनामि) द्विभोजाने यगदी नायुं छुं. [३]

(કિર્મીનાં રાજા હતાઃ) કિર્મીઓનો સગળ આર્થો ગયો. (ઉત્તરવર્ણ દશવર્ણિતઃ હતાઃ) અને તેમનો સ્થાન પતિ પણ પાઈયો ગયો. (દત્ત-માતા, દત્ત-પ્રાતા, દત્ત-સ્વસ્તા કિર્મિઃ હતાઃ) કિર્મીની માતા, બાહ, બહેન તેમજ તે પોતે પણ આર્થો ગયો છે. [૪]

(अव्ययः पेशः दत्तासः) अने परिभाषा आया ग्या, (परियेशः दत्तासः) तेना सेवो आया ग्या,
(अपो ये धातुकाः इय) एवे ने धातुकाः किमी छे (ते सर्वे क्रियाः दत्ताः) ते ग्या किमी आया ग्या. [५]

(તે ઝૂંગે પ્રઝ્ઞાપિ) તારા બે સિંગલ તોડી નાખું છું. (યામ્યાં વિતુદાવસિ) નેથી પં. ૩૩ છે, (તે કુપમ્મં ભિત્તસિ) તે તારા વિગ્ઢો નાથો છું તોડું છું, (યઃ તે વિપધાનઃ) ને, તારા વિગ્ઢાં રધાન છે. [૬]

જાણકાર—આ કિસ્મી ધાતુ પ્રાચીન કાલે રચાયેલા હોય છે. કેટલાક સફેદ અને બીજા અ-પ રંગના હોય છે. તેમાંથી કેટલાકને વાદ અથવા તેથી વધારે ગાંઠ હોય છે. (૨)

આનિ, કૃષ્ણ, જમદગ્નિ અને યજ્ઞનેશ્વર આ ત્રણેયે સુચિત થનારા ઉપાયો છે, એ વડે આ રીત ખીલતો નથી થાય છે. આ ઉપાયોથી એ ક્રીડાઓના અગતીય પલ નજ થઈ નય છે (૩-૪)

શ્રીમતે! બચે! પરિવાર પૂર્ણ પાત્રે દર યાદ ભય છે (૫)

તેમા જે બ્રહ્મનું સ્થાન ॥ તેનો પણ પ્રથમ કહેલા ઉપાસથી નારા થાય ॥ (૬)

क्रिभि-नाशिनं

સૂરજના કિરણોનો પ્રભાવ

સુરજના કિરણોમાં એવી ઇચ્છાસક્તિ હોય છે કે જેથી
સને પ્રકારના રોગોની બે દૂર થાય છે. તેથી જો રથને રોગ
જાંતુઓ વધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થાનમાં સુરજના
કિરણો પહોંચાડવાથી તે બધા રોગો દૂર થઈ જાય છે. જે ધરમાં
રોગ ઉત્પન્ન થયા હોય તે ધરના જાખવાવાળી સુરજના
કિરણો પુષ્કળ પ્રમાણમાં તે ધરમાં પ્રવેશ કરાવવાથી ત્યાંના

રોગ દૂર થઈ જાય છે. કારણકે રોગ બીજોને હટાવનારો
'કરબ' જેમ પ્રભાવિત થઈ બીજોને કાઢી પૂછે નથી. ૨૫/૨/૨૦૧૬

આ સંકળના બીજા મંત્રમાં આ-કિમ્બોના પેટમાં
લક્ષ્મી કલા છે. જ્યોત્સના (મં. ૨) —

१२ सारंगः— विविध रञ्जना, चित्रविचित्ररङ्गपाणा,
जेना मरीर वृषर प्रभा होय-छे.

૩ ચતુરશ્ત્રા- ચાર આંખવાળા, ચારે બાજુએ જોના
શરીરમાં આંખો છે

૪ વિશ્વરૂપ- રિતિષ રમતપાળા,
આ લક્ષણોથી આ કિમીઓ ઝોળખાય છે

ખીઓનો નાશ કરવાની વિદ્યાઓના આ નામ છે પ્રાચીન
વિદ્યાઓનું સ શોધન કરનારાઓએ આ વિદ્યાની શોધ કરવી
જોઈએ આજ સુધી અમે જે શોધ કરી તેથી કંઈ ખાસ
પરિણામ આવ્યો નથી

|| ૧ || રોગખીઓનો નાશની વિદ્યા

વિષયસ્થાન

|| આ રોગખીઓનો નાશ કરવાની વિદ્યા || ત્રીજા મંત્રમાં આ કિમીઓના શરીરમાં એક સ્થાન એવું હોય છે કે
કહેવી છે, આ મંત્રમાં આ વિદ્યાના ચારિત્રના આંખ્યાં છે, ત્યાં તેમનું એર રહે છે (મં ૧) આ એર જ મનુષ્યના
શરીરમાં પહોંચે છે અને ત્યાં જુદા જુદા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે
(૧) અગ્નિ, (૨) વાયુ, (૩) જમવાનું અને
(૪) જમવાનું ના (પ્રણાલિ) થીથી એટલે તેમની
વિદ્યાથી હું રોગખીઓના કિમીઓનો નાશ કરું છું રોગ || એ અનિષ્ટ પરિણામ કરી શકે નહિ

|| ૨ ||

(૧) રોગજંતુઓનો નાશ
(૨) રોગજંતુઓનો નાશ

રોગજંતુઓનો નાશ

કાંડ ૫, સૂક્ત ૨૩

(કાવિ - વચ્ચે । વક્તા - હૃદ્ય, કિમિગામનાયદવપ્રાર્થના ।)

ઓતે મે ઘાવાપૃથિવી ઓતા દેવી સરસ્વતી ।

ઓતૌ મં હન્દ્રશ્ચામિશ્ચ કિર્મિ જમ્મયતામિતિ

|| ૧ ||

અસ્યેન્દ્ર કુમારસ્ય કિર્મિન્ધનપતે જહિ । હતા વિશ્વા અરાતય ઉગ્રેણ વચસા મમ

|| ૨ ||

યો અદ્યૌ પરિસર્પતિ યો નાસે પરિસર્પતિ ।

દ્વૌ યો મય્યે ગચ્છતિ ત કિર્મિ જમ્મયામાસિ

|| ૩ ||

અર્થ- ઘાવાપૃથ્વી, દેવી સરસ્વતી હૈં, અમિ આ બધા દેવા (ઓતે ઓતા ઓતૌ) પરસ્પર હળીમળી રહે
(મે મે કિર્મિ જમ્મયતા) મારા માટે કિમીઓનો નાશ કરે [૧]

હે બનપતે ધન્દ્ર ! (અસ્ય કુમારસ્ય કિર્મિન્ જહિ) આ કુમારના કિમીઓને દૂર કર (મમ ઉગ્રેણ વચસા
વિશ્વા અરાતય હતા) મારી પાસેની ઉગ્ર વચાથી બધા દુ ખલાયક કિમી માર્યા ગય છે [૨]

(યા અદ્યૌ પરિસર્પતિ) જે આંખોમાં બમણું કરે છે, (ય નાસે પરિસર્પતિ) જે નાકમાં ધુસેનો દોય છે,
(દ્વૌ યો મય્યે ગચ્છતિ) દ્વિતીયા વચ્ચે જે જાય છે, (ત કિર્મિ જમ્મયામાસિ) તે કિમીનો અમે વિનાશ
કરીએ [૩]

સરૂપો દોં નિરૂપો દોં કૂળો દોં રોહિતો દોં ।

ચત્રુર્થ ચત્રુર્કર્ણથ ગૃધ્રઃ કોકથ તે હતાઃ

॥ ૪ ॥

યે ક્રિમયઃ શિતિકષ્ત્રા યે કૂળાઃ શિતિવાહવાઃ ।

યે કે ચે ત્રિચરૂપાસ્તાન્ક્રિમીન્જમ્મયામસિ

॥ ૫ ॥

ઉત્પુસ્તાત્યયં યતિ વિચદદો અદદદા । દદાથ મમદદાથ સર્વાથ પ્રમૂળન્ક્રિમીન્

॥ ૬ ॥

યેર્ષાપાસઃ કર્કણાસઃ એજત્કાઃ શિપવિત્તુકાઃ । દદથ દન્યતાં ક્રિમીરુતાદદથ દન્યતામ્

॥ ૭ ॥

હતો યેર્ષાપઃ ક્રિમીર્ણા હતો નંદનિમોત । સર્વાભિ ચમ્મવાર્કરં દુપદા સુર્વો હવ

॥ ૮ ॥

ત્રિશીર્ષાણં ત્રિકુદું ક્રિમિં સારમ્મર્જુનમ્ । જુનામ્વસ્ય પૃષીરવિ વૃશ્વામિ ચચ્છિરઃ

॥ ૯ ॥

અગ્રિવદઃ ક્રિમયો હન્મિ કણ્વવર્જમદગ્રિવત્ । અગસ્યસ્ય વ્રશાનાં સં પિનમ્મ્યહં ક્રિમીન્ ॥ ૧૦ ॥

હતો રાજા ક્રિમીળામુતેર્ષાં સ્થપતિર્હતઃ । હતો હતમાતા ક્રિમિર્હતઃચાતા હતસ્વસા

॥ ૧૧ ॥

અર્થ — સરૂપો દોં, નિરૂપો દોં) તે સમન રૂપવાળા છે, બેનિરૂદ રૂપવાળા છે, (દોં કુળો દોં રોહિતો) બે કાળા અને બે શાલ, (ચત્રુઃ ચ ચત્રુર્કર્ણા ચ) બૂરા અને બૂરા કાનવાળા, (ગૃધ્રઃ કોક ચ) ગીધ અને વા (તે હતા) તે બધા બરી ગયા [૪]

(યે ક્રિમયઃ શિતિકષ્ત્રાઃ) ને ક્રિમી મેલ કાંપવાળા, (યે કૂળાઃ શિતિવાહવાઃ) ને કાળા અને કાળી આકૃતવાળા અને (યે કે ચે ત્રિચરૂપાઃ) અને ને બહુ રૂપવાળા છે (સાન્ ક્રિમીન્ જમ્મયામસિ) તે ક્રિમીઓને નાશ કરીએ છીએ [૫]

(સર્વાઃ હત પુસ્તાત્ યતિ) સરજ આમળથીચાલે છે તે (વિચ્ચદદાઃ અદદદદા) અધને ને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ને ન દેખાય એવા ક્રિમીઓને પણ નાશ કરનારો છે, તે (દદાન્ ચ અવદાન્ ચ સર્વાન્ ક્રિમીન્) દેખાય એવા અને ન દેખાય એવા મધ્યજ ક્રિમીઓને (પ્રન્ પ્રમૂળન્) નાશ કરે છે અને અમરી નાથે છે [૬]

(યેર્ષાપાસઃ કર્કણાસઃ) ચેતણ, કૃકણ, (એજત્કાઃ શિપવિત્તુકાઃ) એજરક અને શિપવિત્તુક આ ક્રિમીઓ છે, (દદા ક્રિમિઃ દન્યતા) દેખાય એવા ક્રિમીઓ આર્થાં લય અને (હત અદદદા ચ હવદર્તા) ન દેખાય એવા પણ આર્થાં લય [૭]

(ક્રિમીર્ણા યેર્ષાપઃ હતા) ક્રિમીઓ પૈકી યેર્ષાપ નામક ક્રિમી દહ્યાધ ગયા (હત મદનિમા હતા) તેમજ અનાજ કરનારો પણ દહ્યાધ ગયા (સર્વાન્ ચમ્મવા નિ ચર્કરં) બધાને મસળીનાખી તેમને નાશ કરી (દુપદા સુર્વો હવ) ને અગરે પત્યરો વડે ચણા વાટી નાખવામાં આવે છે [૮]

(ત્રિશીર્ષાણં ત્રિકુદું) ત્રણ માથાવાળા અને ત્રણ આંદવાળા, (સારમ્મર્જુનં ક્રિમિં) ચિત્રવિચિત્ર ર મવાળા અને સૈફ ર મવાળા ક્રિમીઓને કું (જુનામિ) મારે છું (અસ્ય પૃષીરવિ) તેની પાંતિર્ણીઓ પણ તેણે છું અને (વત્શિરઃ વૃશ્વામિ) ને મારું ॥ તેને અમરી નાંખું છું [૯]

હે (ક્રિમયઃ) જનઓ ! (અગ્રિવત્ કણ્વવર્જમદગ્રિવત્) અગ્રિ, કૃવ, જનહિમ પ્રમાણે (ચા હન્મિ) તમને મારે છું (અહ અગસ્યસ્ય વ્રશાનાં) કું અગ્રિતના જાનથી (ક્રિમીન્ સપિનયિમિ) રાગક્રિમીઓને અમરી નાંખું છું [૧૦]

(ક્રિમીળા રાજા હતા) રોગક્રિમીઓને રાજા આપેલો ગયો, (હત યર્ષાં સ્થપતિઃ હતા) અને તેમનો સ્થાન પતિ મારો ગયો અને (હત-માતા હત-ચાતા) નેની માતા અને બાપ દહ્યાધ ગયા છે અને (હત-સ્વસા ક્રિમિઃ હતા) નેની બહેન દહ્યાધ ગઇ છે તેવા ક્રિમીઓ પણ દહ્યાધ ગયા [૧૧]

હતાસોં અસ્ય વેશસોં હતાસઃ પરિવેશસઃ । ॥ ૧૧ ॥
 અથો યે ક્ષુલ્લકા ઈવ સર્વે તે ક્રિમયો હતાઃ ॥ ૧૨ ॥
 સર્વેષાં ચ ક્રિમીનાં સર્વાસાં ચ ક્રિમીણામ્ । મિનદ્મયર્મના શિરો દહામ્યમિના મુલમ્ ॥ ૧૩ ॥

|| ૧૧ || અર્થ—(અસ્ય વેશસઃ હતાસઃ) એના મરવાળા હજીય ગયા, (પરિવેશસઃ હતાસઃ) તેના પરિવારવાળા હજીય ગયા. (અથો યે ક્ષુલ્લકા ઈવ) અતઃ, ને, ક્ષુલ્લ ક્રિમી હતા (તે સર્વે ક્રિમયઃ હતાઃ) તે બધા ક્રિમી હજીય ગયા. [૧૨]

|| ૧૨ || (સર્વેષાં ચ ક્રિમીનાં) બધા પુરુષ ક્રિમીઓના અને (સર્વાસાં ચ ક્રિમીણાં ચ) બધી બી ક્રિમીઓના (અદ્મનાઃ શિરો મિનયિ) મનર વડે મનરક તોડું છું અને (મિના મુલમ્) અમિથી મુખ ખાણું છું. [૧૩]

|| ૧૪ || રોગ ક્રિમીઓનો નાશ

|| ૧૫ || રોગના ક્રિમી શરીરમાં ધુસે છે અને ત્યાં વિવિધ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, આ વાત વેદના કેટલાક સૂત્રોમાં કહી છે. અમ્મિ, વાયુ, જલ વગેરે દ્વારા આ ક્રિમીઓનો નાશ થાય છે, તેમને દૂર કરવા માટે વ્યાઘ્રાધિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, આ ખીન મંત્રોનો ઉપદેશ મળતીય છે.

|| ૧૬ || આખા નોક, કાન, દંતોમાં ક્રિમી જાય છે અને ત્યાં ભુદા ભુદા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, આ ત્રીજા મંત્રનું કથન પ્રત્યક્ષ જોવા જેવું છે. ચોથા અને પાંચમા મંત્રમાં ક્રિમીઓના રંગનું વર્ણન છે. સૂર્યકિરણોથી બધા રોગ ક્રિમીઓનો નાશ થાય છે, આ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વાત હજી મંત્રમાં કહી છે. વિપુલ સૂર્યકિરણો સાથે પોતાના સંબંધ જોડી વાયકાએ રોગ ક્રિમીઓથી પોતાનો બચાવ કરવો જોઈએ. અન્ય મંત્રોનું કથન સ્પષ્ટ છે, માટે તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

રોગકૃમિઓનો નાશ

કાંડ ૪, સૂકત ૩૭

(જામિ - શારદાયણિઃ । વેવતાઃ - અજઞ્ઞામી, અપરસઃ ।)

ત્વયા પૂર્વમર્થવાણો જંદુઃ રક્ષીસ્યોપથે । ત્વયા જઘાન કૃદ્યપસ્ત્રવા કપયોં અગસ્ત્યઃ ॥ ૧ ॥
 ત્વયા વયર્મપ્સરસોં ગન્ધર્વાશ્ચાતયામહે । અજઞ્ઞઙ્ગયજ રક્ષઃ સર્વાન્ગન્ધેન નાશય ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે (જોપથે) ઔષધિ ! (ત્વયા અર્થવાણઃ રક્ષાસિ જંદુઃ) તારી મારફતે આયર્થથી વિદ્યા બાલુનારા વેદ રોગક્રિમીઓનો નાશ કરે છે (કૃદ્યપઃ ત્વયા જઘાન) કપયે પછુ તારા વડે નાશ કર્યો. (કપયઃ અગસ્ત્ય ત્વયા) કપવ અને અગસ્ત્યે પછુ તારા વડે રોગોનો નાશ કર્યો. [૧]

હે (અજઞ્ઞંતિ) અજઞ્ઞામી ઔષધિ ! (ત્વયા વયર્મ અપ્સરઃ ગંધર્વાન્ ચાતયામહે) તારા વડે અમે પાણી માં પ્રસરનારા ગાયક ક્રિમીઓને દૂર કરીએ છીએ. (ગન્ધેન સર્વાન્ રક્ષ અજ નાશય) પોતાના વાસથી બધા રોગ ક્રિમીઓને દૂર કર અને નાશ કર [૨]

બાવાર્થ—અજઞ્ઞામી ઔષધિની સહાયતાથી આયર્થજી, કપવ, કપ્ત અને અગસ્તિ આ બધાએ રોગક્રિમીઓનો નાશ કર્યો (૧) અજઞ્ઞામી વડે આ રોગ ક્રિમીઓને દૂર કરાય છે આ વનરખતિના ગંધર્વ જ રોગક્રિમી દૂર થઈ જાય છે. (૨)

નદીં યન્ત્વપ્તમ્સોડપાં તારમૈવશ્ચમમ્ । ગુલ્મુલ્હઃ પીલાં નલ્હૌદૈશ્વગંન્ધિઃ પ્રમન્ડંતી ॥ ૩ ॥
 તત્પરેતાપ્સરસઃ પ્રતિબુદ્ધા અમૂતન ॥ ૪ ॥
 યત્રાશ્વત્થા ન્યુગ્રોધા મહાવૃક્ષાઃ શિલ્પિન્દ્રો ॥ ૫ ॥
 તત્પરેતાપ્સરસઃ પ્રતિબુદ્ધા અમૂતન ॥ ૬ ॥
 યત્ર વઃ પ્રેક્ષા હરિતાં અર્જુનાં તત્ યત્રાષ્ટાટાઃ કર્કર્યૈઃ સંવદન્તિ । ૭ ॥
 તત્પરેતાપ્સરસઃ પ્રતિબુદ્ધા અમૂતન ॥ ૮ ॥
 એવમંગ્રોધોવંધીનાં વીરુષાં વીર્યાવિતી । અઙ્ગુલ્મયુરિટ્કી તીક્ષ્ણદ્રુક્કી શ્વૃપિતુ ॥ ૯ ॥
 આનુત્પતઃ શિલ્પિન્દ્રો મન્થર્વસ્પાંપ્સરાપુતેઃ । મિનષિ મુક્કાવપિ યામિ શેષઃ ॥ ૧૦ ॥
 મીમાં હન્દ્રસ્ય હેતયઃ શ્વતમુદૌરેયસ્મયીઃ । તામિદૈવિરદાન્ગન્ધર્વાનવકાદાન્શ્વૃપિતુ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — (અપ્સરસઃ) જ્યાં તારં અવશસ્તં નર્તી યત્તુ । પાણીના કિમી પાણીથી શરિપત્ન, ભરેલી વેગથી વહેનારી નદીમાં જાય (ગુલ્મુલ્હઃ) ગુલ્મ, પીલાં) પીયુ, (નલ્હૌ) ખાંસી (શૌક્ષ્ણગંધિઃ) શૌક્ષ્ણ-ધી, (પ્રમન્ડંતી) પ્રભાવિની આ પાત્ર આપધિઓ છે, આ (પ્રતિબુદ્ધા અમૂતન) નાથી નબો અને (મમ્) તે ખાટે છે (અપ્સરસા) જલમાં પ્રસરનારા કૃમીઓ । (પરાં હતાં) અહીંથી દૂર આત્મા જાયો । [૩]

(યત્ર અશ્વત્થાઃ ન્યુગ્રોધાઃ) જ્યાં પીપળો, વડ, (શિલ્પિન્દ્રકઃ મહાવૃક્ષાઃ) કિમીની વગેરે, મહાવૃક્ષો આવે છે, છે (અપ્સરસઃ) પાણીમાં પ્રસરનારા કૃમીઓ । (તન્ વરાં હતાં) ત્યાંથી દૂર નાતી જાયો (પ્રતિબુદ્ધાઃ અમૂતન) એ આનમાં રાખો [૪]

(યત્ર વઃ પ્રેક્ષા હરિતાઃ) જ્યાં તપસ્ય કાશનાથ ભરેલા (અર્જુનાં) અમૂતન વગેરે છે (તત્ યત્ર આષ્ટાટાઃ કર્કર્યૈઃ) અને જ્યાં આષાઢ અને કર્કરી વૃક્ષ અથવા કર કર શબ્દ કરનારા વૃક્ષો રહે છે, ત્યાં છે (અપ્સરસા) જલ સંચારી કૃમીઓ । (પ્રતિબુદ્ધાઃ અમૂતન) આવધાન આવ અને (તન્ વરાં હતાં) ત્યાંથી દૂર આત્મા જાય । [૫]

(વીરુષાં વીર્યાવિતી) વિશેષ પ્રકારે ઉત્તમની આપધિઓમાં વધારે વીર્યાવાળી (હયં અઙ્ગુલ્મી આ અગ્નુ) આ અગ્નિમાં પ્રાપ્ત થઈ છે આ (શ્રાદ્ધાટ્કી તીક્ષ્ણદ્રુક્કી શ્વૃપિતુ) શ્રાદ્ધાનાશક તીક્ષ્ણદ્રુક્કી આપધિ રોગ નાશ કરે । [૬]

(આનુત્પતઃ શિલ્પિન્દ્રઃ મન્થર્વસ્વ) નાચનારું મેદલીવાણા અગ્ન (અપ્સરસપુતેઃ) પાણીમાં પ્રસરનારા કિમીઓના પ્રમુખના (મુક્કા મિનષિ) અગ્નિમાં દૂ નોકું છું અને (યામિ અમિવતોમ) તેના પ્રમુખનનાં જિનો નાશ કરે છું । [૭]

(હન્દ્રસ્ય શ્વત અયસ્મયીઃ હેતયઃ શ્વૌઘાં મીમાં) શરભના સે કડો લેખડનાં હથિયાર જેવા કિરણો મહા જાય કર છે (તામિઃ હથિરદાન્ અવકાદાન્) તેમનાથી અગ્ન ખાનારું કિ સક (ગન્ધર્વાન્ શ્વૃપિતુ) કૃમીઓનો વિનાશ કરે । [૮]

વ્યાખ્યાન — આ કિમી નદીના જલમાં હોય છે અને ગુલ્મ, પીયુ, સીમં, શૌક્ષ્ણગંધી અને પ્રભાવિની આ વનસ્પતિઓ વડે દૂર જાય છે. (૩) જ્યાં વડ, પિપળો વગેરે મહાવૃક્ષો પ્રેક્ષા હેતય છે, ત્યાંથી આ રોગકિમી દૂર જાયો જાય છે. (૪) જ્યાં નેગવાન, અર્જુન વૃક્ષ, કર્કર કરનારા અને આષાઢ વૃક્ષ હોય છે ત્યાંથી જન્મ આ કિમી દૂર જાયો જાય છે. (૫) ત્યાંથી વનસ્પતિઓમાં અગ્નિની ધમ્મી તીક્ષ્ણદ્રુક્કી આપધિ છે, તેથી આ રોગકિમી પાણીથી દૂર જાય છે. (૬) આ વનસ્પતિથી આ રોગકિમીઓના વીર્યાવિતોને જન્મ નાશ કરી શકાય છે. (૭) શરભના કિરણો જેવા પ્રબળ છે કે જેથી આ કિમી દૂર જાય જાય છે. [૮]

મીમા દન્દ્રસ્ય હેતયઃ અતપ્સ્ટોદિરિણ્યયીઃ । તામિર્હવિરદાન્મન્ધર્વાનવક્રાદાન્વૃપિતુ ॥ ૯ ॥
અવક્રાદાનમિશોચાનપ્સુ ઝ્યોતય મામકાન્ ।

પિશાચાન્સર્વાનોપધે પ્ર મૃણીહિ સહસ્વ ચ ॥ ૧૦ ॥

શ્વેવૈકઃ કાપરિવૈકઃ કુમારઃ સર્વકેશકઃ ।

પ્રિયો દશઃ ઇમ મૃત્વા ગન્ધર્વઃ સંચતે સ્ત્રિયસ્તમિતો નાશયામાસિ વ્રક્ષણા ત્રિયાંવિતા ॥ ૧૧ ॥

જાયા દ્વૈ અપ્સરસો ગન્ધર્વઃ પ્રતયો યુયમ્ । અપ ધાવતામર્યા મર્યાન્મા સંચધ્મ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ— (દન્દ્રસ્ય હિરણ્યયો ઋષ્ટીઃ) સરખના સુણું જેના તીક્ષ્ણ કિરણો (જન હેતયઃ મીમા), સે કહે
શબોના સમાન ભય કરે છે, (તામિ હવિરદાન્ અવક્રાદાન્ મન્ધર્વાન્ વ્યુગ્મ) તેમનાથી અત ખાનારા 'દિ'સક રોગ
કૃમીઓને વિનાશ કરે છુ. [૯]

હે (ઔપધે) ઔપધિ । (અવક્રાદાન્ અમિશોચાન્) હિ સક અને દાદ કરનારા (મામકાન્ અપ્સુ
ઝ્યોતય) મારા શરીરની અંદરના પાણીમાં રહેનારા કિમીઓને બાળી નાખ (સર્વાન્ પિશાચાન્ પ્રમૃણીહિ) મધા રક્ત
શોષણ કરનારોઓને નાશ કર અને (સહસ્વ ચ) દાખી દે [૧૦]

(યક શ્વા દ્વ) એક કુતરાની જેમ છે, (યક કપિ દ્વ) એક નાદગ જેવો છે, (સર્વકેશકઃ કુમારઃ)
જેના મધા શરીર ઉપર વાળ હોય છે એના કુમાર જેવો. એક છે (પ્રિયઃ દશ દ્વ મૃત્વા) દેખાવમાં પ્રિય એવો યદ્ય
(ગંધર્વે સ્ત્રિય સંચતે) ગંધર્વ નામના રોગકૃમી ઓઓને પકડે છે (ધીયાંવિતા વ્રક્ષણા તેં હત નાશયામાસિ)
ધીર્વાળી બ્રાહ્મીનામક ઔપધિથી તેનો બહાથી અમે ન શ કરીએ છીએ [૧૧]

હે (ગંધર્વો) ગંધર્વો । (યુયં પતય) તમે પતિ છે, (અપ્સરસ ચ જાયા દ્વ) અપ્સરઓ તમારી
પત્નીઓ છે. (અમર્યા) હે અમરો । (અપ ધાવત) બહાથી દૂર ભાઓ (મર્યાન્ મા સંચધ્મ) મનુષ્યોને પકડતા
નાહિ [૧૨]

બાધાર્થ— સૂરજના સેના જેવા રંગના કિરણો ધણા પ્રભાવશાળી છે તેમના યોગથી રોગક્રિમી દૂર થાય છે (૯) આ
ઔપધિથી મારા શરીરની અંદરના બધાશયમાં જે એમનું સ્થાન છે અને જે કારણે મારા શરીરનું લોહી મુ 18 નય છે, તેમનો નાશ
કરવામાં આવે (૧૦) કુતરા અને વાઘરાના જેમ પ્રમાન કરનારા આ રોગાત્યાદક કિમી ઓઓને પીડા આપે છે, તેમને બ્રાહ્મી-
વનસ્પતિથી દૂર કરી સાથ છે (૧૧) આ લખાયેલી આ રોગમૂળને દૂર કરી સાથ છે (૧૨)

રોગક્રિમિઓનો નાશ

રોગક્રિમિ

આ સૂક્તમાં 'રક્ષ રક્ષસ્, ગંધર્વ, અપ્સરસ,
પિશાચ' આ ચારો રોગ ઉત્પન્ન કરનારા જંતુ વિશેષના
જે વેદક ગ્રંથમાં આ રોગો વિશે નીચે લખ્યા મુજબ વર્ણન
મળે છે—

• ગંધર્વગ્રહ - માધવ નિદાનમાં એનું વર્ણન એવું
મળે છે—

હૃદાત્મા પુલિનવનાન્તરોપસેવો સ્વાચાર પ્રિય
ગીતગન્ધમાલ્ય । નૃત્યન્વૈ પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્ય
શબ્દ ગર્હ્યપ્રહર્ષાદિતો મનુષ્ય. ॥ (મા૦ નિ૦)

• ગંધર્વગ્રહથી પીડિત મનુષ્યનું અંત કરણુ આન દિત
થાય છે, તે માગ બગીચા-વનમાં દરરા ફરવા ધરે છે, ગાયન
વાદ્ય ત તેને પ્રિય લાગે છે, તે નાચે છે, દંડે છે વગેરે લક્ષણો
ગંધર્વગ્રહના લક્ષણો છે

૧ પિત્તાવરદ - તેનું સમ્યક્ અપવ નિવાનમાં આમ થયું છે—

उदस्तः कृपणघोऽन्निरमलार्णः शुभ्रं गन्धो मृदुम-
नुचिस्तापतिलोमः । दक्षाशी विजतयन्तान्तरोष-
सयी श्यावेष्टश्च भ्रमसि दक्षश्च पिशाचमुष्टः ॥

(માં નિં)

‘ દુર્ગંધયુક્ત, અપવિત્ર રહેનારો, ખૂબ ખાનારો, નળઃનારો, રંગનો કુદનો વગેરે પ્રકાર કરનારો રોગી પિત્તાવરદથી પોડિન હોય છે. ’

‘ દક્ષા રક્ષસ્ અને રાક્ષસ્ ’ આ સ્વરો પછી કેટલાક પ્રકારના રોગોના વાચક છે. આ રીતે રક્ષોથી ઔષધિપ્રયોગ પછી વેદક્રમમાં આપ્યા છે. જુઓ—

૧ ભૂતઘ્નો- ભૂતરોગનો નાશ કરનારી હવા, પ્રધાંડીક, મુપારીક, વ્રુમસી, સંખપુષ્પી આ ઔષધિઓ ભૂતરોગની નાશક છે.

૨ મૂતઘ્નો- ભૂત રક્ષ, સ્વપ્ન રક્ષ.

૩ ભૂતનાશન- સિદ્ધાન્ત, દિંચ રક્ષ, રક્ષા.

૪ ભૂતહર્ષી- દ્વા, (રો) વન્ધ્યાગ્રોહી વર્ષા.

૫ પિત્તાવરદ - સ્વેતસાંધ રક્ષ.

૬ રક્ષોદ્ધ- કાચિક, દિંચ, સિદ્ધાન્ત, નાગરંઝ, વચ્ચા.

૭ રક્ષોદ્ધા- મહિપાક્ષ, શુગ્રહી, ગ્રગ્રગ્ર.

આ સૂક્તમાં ત્રીજા મંત્રમાં શુગ્રહ રક્ષને રાક્ષસ, ગંધર્વ, અપ્સરા, પિત્તાવરદોરોનો નાશક કહ્યો છે, તેથી આ સ્વરો કોઇ પ્રકારના રોગ વિશેષના વાચક છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ઉપર સંખેષા રક્ષ-વનરપતિઓ, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિત્તિઓને કહે કહે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ રોગ વિશેષ છે.

બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ અન્નશૂની વાસથી નષ્ટ રાક્ષસો (નાશય) નષ્ટ થાય છે અને (વજ્ર) નાસી જાય છે. (મં. ૨) એટલે આ રાક્ષસ સ્વરૂપ કૃતિ અથવા સ્વરૂપ રોમજનુ દરી. આ અન્નશૂની ઔષધિથી ગંધર્વ, અપ્સરા, અને રાક્ષસરોગ દૂર થાય છે. આ બીજા મંત્રનું કથન છે. આ અન્નશૂનીનું વર્ણન વેદક્રમમાં જુઓ—

वज्रहंसी-‘ કટુ, સિક્કાઃ કફાર્શઃ શૂલ શોષારી ચતુષ્પાઃ સ્વાતહદ્વોગાયેપકાસ કુષ્ઠમીચ । યતા-
સ્પલં તિકં કટૂણં કકવાતયં જટરાનલદીપિ-
ક્ત્વં દ્યવં વચ્ચંણ સઘણદસં બામ્લરસં ચ ॥

(રા. નિ. વ. ૯)

‘ અન્નશૂની ઔષધિ, કૃત, સંમદથી, કૃમ, સોમનો નાશ કરનારી, આખના રોગ દૂર કરનારી, વાચ, હૃદયરોગ, વિષ-
કાસ, કુદકર કરનારી છે. તેનું રૂપ કૃત અને વાત દૂર કરનારી, વાચ વગેરે શુભગુણ છે. ’ આમાં મંત્રમાં કહેલા રોગોના નામ નથી, તે પછી આધુનિક વેદક્રમથી કરતાં વેદ અહીં વિશેષ યાન કહ્યું છે, વેદોએ તેની વધારે શોધ કરવી જોઈએ.

લક્ષણ

આ ભૂતરોગોના લક્ષણ અભિચારમાં મંત્રમાં કહે છે તે હવે જુઓ—

૧ સ્વાદચ- કુતરા જેમ કરે છે.

૨ વચિ. ચ્ચ- વાંદરા જેમ મરોરી યાળા કરે છે.

આ લક્ષણો પિત્તાવરદ ગણિત મનુષ્યોમાં દેખાય છે, તે રોગી કુતરા અને વાંદરા જેવા વર્તાય કરે છે. જે રોગીમાં મનુષ્ય જેવો વ્યવહાર કરે છે, તેને ઉન્માદ રોગ કહે છે. આ ઉન્માદના જ પિત્તાવર, ભૂત, રક્ષા, રાક્ષસ, ગંધર્વ અને અપ્સરા આ નામો અથવા બેદ છે અને તેમનો નાશ આ સૂક્તમાં કહેલી ઔષધિઓથી થાય છે. ઔષધિઓથી તેમનો નાશ થાય છે, તે કારણે તે સજીવ સૂક્ષ્મ કરીને રોમજનુઓ હોવાનો સંજય છે, તે સિવાય ‘ પિત્તાવર ’ સ્વપ્ન સોવી પીનાસ, માંસભક્ષક છે એવું સિદ્ધ કરે છે, એટલે આ કૃતિ કરીને જીવ કરીને લોકી મુસે છે અને કરીને ક્ષીણ બનાવે છે. તેમનો નાશ નીચે લખેલી ઔષધિઓથી થાય છે. આ ઔષધિના શુભધર્મ જુઓ—

(૧) શુગ્રહુઃ- તેના સંસ્કૃત નામ છે— ‘ લેવધૂપ, ભૂતહર્ષ, યાતુઘ્ન, રક્ષોદ્ધા ’ આ તેના નામ આ સૂક્તમાં કહેલા અર્થને નિર્ધારિત કરે છે, એટલે આ શુગ્રહના ધૂપથી ભૂત, રક્ષસ, યાતુધાન વગેરેનો નાશ થાય છે, આ વાત આ સ્વરોથી જ સિદ્ધ થાય છે. હવે તેના ગુણ જુઓ—

जरान्वायिहरत्वाद्राचयनः । कटुतिक्तोष्णः कक-
वातकासघ्नः । कृमिवातोदरदोहाशोकाशंघ्नः ॥

(રા. નિ. વ. ૧૧ ॥)

‘ એનાથી રક્તવ અને રોગ દૂર થાય છે. આ કૃત, વાત, આસ, કૃમિ, ઉદર, પીડા, સોજો, સંમદથી વગેરે રોગોને દૂર કરે છે. ’ આ વર્ણનથી તેનું મહત્તર ખ્યાનમાં આવશે.

(મં. ૩)

(૧) પીલા, પીલુ- મંત્રમાં ‘ પીલા ’ સ્વપ્ન છે, તેને

અર્થ હિંદી એવા છે, ' પીલુ ' શબ્દ વનસ્પતિનાયક છે એને હિંદી ભાષામાં ' ફાલુ ' કહે છે. આ કહ્યું, વાત. પિત્ત દોષોને દૂર કરે છે. (મં. ૩) (ભા. પ્ર.)

(૩) નલદા, નલદી- જટામસીનું આ નામ છે. તેના ગુણ- ' જટામસી, કફકટુ, બૂતધી, દાહધી, પિત્તધી. (રા. નિ. વ. ૧૨) આ ઔષધિ કફરોગ, બૂતરોગ, પિત્તરોગ એ દૂર થાય છે. તેમાં બૂતરોગ સ્થન આ સૂકતના નોડે અર્થ- યુક્ત લાગે છે. (મં. ૩)

(૪) કોષ્ઠગાંધિ- ઋષભક ઔષધિનું આ નામ છે. તેના ગુણ- ' બલ વધારનારી, શુક્ર વધારનારી, પિત્તરક્ત દોષ દૂર કરનારી, દાહ, ક્ષય, જ્વર નાશક છે ' (રા. નિ. વ. ૫) વાહકરણમાં તેનો મણે ઉપયોગ થાય છે.

(૫) પ્રમરંદની- ખાતકી વૃક્ષ, હિંદીમાં ' ધાવધ ' કહે છે. તેના ગુણ ' કટુઃ, ઉષ્ણા, મધુકૃષ્ણિપ્રણી, પ્રવાહિ- કાતિસારપ્રી વિલર્પમણ્વી ચ. (રા. નિ. વ. ૬) તૃણાતિસારપિસાત્ત્રાયપાકિમિવિલર્પજિત્ ॥

(ભા. પ્ર)

' આ ઔષધિ વિષનાશક, અતિસાર, વિસર્પ, મથુ અને કૃમિ દોષ દૂર કરનારી છે. (મં. ૩)

આ ઔષધિઓથી બૂતરોગાદિ ઉપર લખેલા રોગ દૂર થાય છે. આ કાપ માટે અધ્યત્થ, પિષ્પલ આદિ મહાવૃક્ષ ઉપયોગી છે એમ યોચા અને પંચમા મંત્રમાં કહ્યું છે. આ વિષે વેલ શાસ્ત્રનું કથન જુઓ—

(૧) મધ્વઘા- હિંદી ભાષામાં તેને ' પિયર ' કહે છે, તેને સંસ્કૃતમાં ' શુલ્કિદ્રુમ ' કહે છે, કારણ કે આ શુદ્ધતા કરે છે તેના ગુણ—

' પિત્તત્ત્વમ્મરણાસજિત્ યોનિશોધનઃ વર્ણ્યઃ ।
(ભા. પૂ. ૧ ભ. વટાદિવર્ગ)

એટલે આ પિત્ત, કફ, મથુ વગેરે દોષ દૂર કરે છે અને યોનિદોષોને દૂર કરે છે, અહીં વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું કે જીઓને જ બૂતપ્રેતાદિ રોગ થાય છે તે વિરોધતા યોનિસ્થાનના દોષોથી જ થાય છે, તે કારણે આ વૃક્ષનો વાહ આ સૂકતમાં કયો છે, તેના ફળોના ગુણ જુઓ—

મધ્વઘવૃક્ષસ્ય ફલાનિ પફાન્યતીવહ્વાનિ ચ શીતલાનિ ।

કુર્વાન્તિ પિસાત્ત્રવિપાર્તિદાહં વિચ્છર્દિશોપા-
રુચિદોષનાશનમ્ ॥ (રા. નિ. વ. ૧)

' પીપરના ફળ પાકા થયા પછી શીતલ અને હૃદય માટે હિતકારક હોય છે. પિત્ત, રક્તરોગ, વિષ, પીડા, દાહ, વમન, શોષ, અરુચિ વગેરે દોષોને દૂર કરે છે. '

(૨) ન્યમ્રોચઃ- વટ, વડ, વર, વર્ગટ. આ વડના ગુણ છે—

કફપિત્તમ્રણાપહઃ । વર્ણ્યો વિલર્પદાહપ્તઃ યોનિ-
દોષેવહત્ ॥ (ભા. પ્ર.)

જ્વરદાહવૃણામોહમ્રણશોકપ્રજ્ઞ ॥ (રા. નિ. વ. ૧૧) આ વડ કફ, પિત્ત, મથુ, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તરસ, મૂર્ચ્છા, સોનું વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

(૩) શિશ્વણ્ડી- ગુળનામક લતા, મેર અથવા મેરના પિર્ણ અને સ્વર્ણયુધિકાનો વાચક આ શબ્દ છે.

(૪) અર્જુનઃ- હિંદી ભાષામાં તેને ' કહ્યું, કૌક ' કહે છે. તેના ગુણ આ છે—

કફપ્તઃ મ્રણશોધનઃ, પિત્તમ્રમતૃણાહરઃ, વાત-
કોપનશ્ચ ॥ (રા. નિ. વ. ૯)

શીતલો હૃદયઃ શ્વતસ્ત્રય વિવરકહરો મેદોમેદ્વમ્રણ-
સ્તુષરઃ કફપિત્તજ્ઞશ્ચ ॥ (ભા. પૂ. ૧ ભ. વટાદિ)

આ અર્જુનવૃક્ષ, કફ, મથુ, પિત્ત, શ્વ, તૃણોને દૂર કરે છે. હૃદયના માટે હિતકર છે, મથુ, ક્ષય, વિષ, રક્તદોષ દૂર કરે છે, મેદાદિ દૂર કરે છે

(૫) આઘાટઃ- અપામાર્ગ ઔષધિ, હિંદીમાં લટછરા, ચિરચિરા કહે છે. તેના ઉપર કેટલાક સૂકો છે. (અધ્યવ. કાં. ૪ સુ. ૧૭-૧૯) વિવરણ સાથે વાંચો. તેમાં અપામાર્ગના ગુણધર્મો લખ્યા છે

(૬) ફર્કરી- કઠરી, કાકડી. (આ વિષે અધ્યવની શોધ થતી જોઇએ)

આ બધા વૃક્ષો અને લતાઓ ઉપર કહેલા રોગો દૂર કરે છે. તેમનું વૈષ્ણક મંથોમાં કરાએલું વર્ણન અને વેદમંત્રમાં કરાએલું વર્ણન જાનેની વ્યક્તિ કરી જોશો તો તમને અચર પડશે કે વેદે આ રોગો વિષે કેમકે વિશેષજ્ઞ કહ્યું છે.

આદ્યમા અને નવમા મંત્રમાં સૂરજના ડિરજોનો ઉપયોગ ઉપર કહેલા રોગો દૂર કરવાના કાપમાં થઇ શકે છે એનું સચિત કહ્યું છે.

અગ્નીઆરમા મનર્મા (ધીર્વચતા પ્રહણા) વીર્વવળી
યાત્તી આપધિયા આ રોગ દર થય છે, એમ કહ્યું છે

(૭) ગ્રાહી-દિન્દી ભાગમાં તેને વરણી, પ્રહી '
કહે છે. તેના શુભ આ છે—

ગ્રાહી દિમા મરા તિક્તા મધુમેધ્યા વ્ચ શીતલા ।
કપાયા મધુરા સ્વાદુષાકામુધ્યા રસાયર્ના ॥
સ્વર્થા મ્મુતિપદા વુલ્લવાણ્ડુ મેદાક્કાસાજિત્ ।
યિવનોવ દુરી ॥ (ભા પ્ર વ)

' ગ્રાહી રાસ્પતિશુદ્ધિર્ધક, રમ્પતિર્ધક, આશુધ્વર્ધક,
કુટ્ટ પાવક, મેઠ, રાવસ્વાન કાખી, રિષ, તરસ પગેરને દર
કરે છે '.

આ ગ્રાહી આપધિના શુભ સોમનસીના શુભો જોડે થો ।
અશ્વત મળતા આવે છે માટે તેના નામ ' સોમવલ્લરી,
મહોષધિ સુરમેઠા, પરમેઠિની શારદા બારની ' એમ
આવ્યા છે શુદ્ધિર્ધક અને આશુધ્વર્ધક ગણ તેના શુભ
છે આ અમૃતવલ્લી છે અને ખાતરીથી શુભકારી છે

આ વૈદ્યોની રિદા છે મટે આ સુકૃત મન વૈદ્યોએ

સારી પેઠે કરતુ જોઇએ જો વૈદ્યો તેનો વિચાર કરશે અને
લોભપ્રકારે આપધિપ્રયોગ નિશ્ચિત કરશે તો જનતા ઉપર
નિરોધ ઉપકાર થઇ શકે છે

' અપ્પરસ ' શબ્દનો મૂળ અર્થ (અપ્-સરસ્) જળ
ની સાથે સચર કરનારા, જલાશ્લયમાં સચર કરનારા
' મનેરીતા ' એટલે ટાંકામાં તારના કૃમિ જસસ ચારી
છે મચ્છરો વડે તેમનો પ્રસાર થાય છે અને મચ્છરો માન
રહે છે, તેમાં તે સભવ છે કે ' ગધર્વ ' ના દર્શી અને
તેમના આશ્રયથી ચારે તરફ જનારા જવરીતપાદક કીમિ
અપ્પરસ દર્શી ગધર્વ અને અપ્પરસોનો આ પ્રકરણમાં
એવો સમધ દેખાય છે પીપર, વડ અપામાર્ગ, અશ્વત
વગેરે શ્લેષ્માં કાઢે આ રોગકૃમિઓ દૂર થાય છે, એમ
કહ્યું છે માટે મનેરિયા તાવના પ્રદેશમાં આ શ્લેષ
રોપીને અનુભવ કરી જોવો જોઇએ તેમ પ્રકારે અશ્વત્રુગી,
અગ્રુન વગેરે વનરપતિઓનો પશુ રોગનિવારકુધ પ્રયોગ
કરી જોવાલાયક છે વૈદ્ય લોકો આ રિધે શોધ કરે તો તેની
નિશ્ચ જાણ કરી શકાશે

રોગક્રિમિનારાક હવન

કાંક ૬, સુકૃત ૩૨

(તથા - ખાતન અર્ધા । વળતા- અગ્રે ।)

અન્તર્દાવે હુહુતા સ્વેકેતદર્ધાતુધાનુસચરેણ ઘટેને ।

આરાદ્રક્ષાંસિ પ્રતિ દદ્ધ ત્વમશ્રે ન નો મૃદાણામુર્પ તીતપાસિ

કુદ્રો વો ગ્રીવા અર્ધરેત્પિશ્ચાચાઃ પૃષ્ઠીર્ઝેડર્પિ શૃણાત્ત યાતુધાનાઃ ।

ધીરુદ્ધો વિશ્વતોર્ધોર્ધા યમેનુ સમર્જીગમત્

॥ ૧ ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ— (વત્ત યાતુધાનદશયજ્ઞ) આ પીગ આપનારાઓનો નાશ કરનારો હવિ (અન્ત દાવે) અગ્નિનું
પ્રદીપ અવરથામાં (સુ હુહુત) ઉત્તમ પ્રકારે દવન કરો હે અગ્ને ! (દ્વ રક્ષાંસિ આરાત્ત મતિવદ્ધ) હું રાક્ષસોને
પાસેથી અને દુરથી બાળી નાં મ અને (નઃ મૃદાણાં ન ઉપ તીતપાસિ) અમારા શરોને હું તપ આપતો નહિ [૧]

હે (વિશાચાઃ) પિશાચો ! (કુદ્રઃ ષ ગ્રીવા- અર્ધરેત્) રહે તમારી મદનને તે કી નાખી છે હે (યાતુધાનાઃ)
યાતના આપનારાઓ ! (ષ પૃષ્ઠી અર્ધિ શૃણાત્ત) તે તમારી પાસગીઓને પશુ તોડી નાંખે છે (વિશ્વતોર્ધોર્ધા ધીરુદ્ધ)
અન ત વીરોનાળી આપધિએ (ષ યમેનુ સમર્જીગમત્) તમને યમની સાથે સહુકન કર્યા [૨]

અમયં મિત્રાવરુણાવિહાસ્તું નોઽર્ચિષાત્રિણોં નુદતં પ્રતીચઃ ।

મા જ્ઞાતારં મા પ્રતિષ્ઠાં વિદન્ત મિથો વિજ્ઞાના ઉપં યન્તુ મૃત્યુમ્

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (મિત્રાવરુણૌ) મિત્ર અને વરુણ ! (નઃ દુઃ સમયં-અસ્તુ) અમારા માટે અહીં અભય હોય. (અર્ચિષા અત્રિણઃ પ્રતીચઃ નુદતં) પોતાના તેજથી ભક્ષક યજુઓને દૂર કરી દે. (મા જ્ઞાતારં) જ્ઞાનીને તે પ્રાપ્ત ન કરે. કપાય પણ તે (મા પ્રતિષ્ઠાં વિદન્ત) રિધરતાને પ્રાપ્ત ન થાય. તે (મિથઃ વિજ્ઞાનાઃ મૃત્યું ઉપયન્તુ) આપસમાં એક બીજાને મારતા મારતા તે બધા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય [૩]

રોગનારાક હવન

રોગના કૃમીઓને નાશ કરનારું હવન, પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં ઉત્તમ વિધિપૂરક કરવાનો ઉપદેશ આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં આપ્યો છે. તેથી શરીરભક્ષક સૂક્ષ્મ રોગક્રિમી નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિમી આ છે—

૧ (વિશાચ્ચાઃ) માંસની કીડીના કરનારા, લોહીની કીડીતા કરનારા.

૨ (વાતુઘાનાઃ) શરીરમાં ચાતના, પીડા ઉત્પન્ન કરનારા.

૩ (રાક્ષસઃ= ફરસાસઃ) કીડીતા કરનારા

૪ (અત્રિણઃ= અદમિત હસિ) શરીરભક્ષક કરનારા રોગજન્તુઓ અગ્નિમાં કરેલા હવનથી તેમજ—

૫ (વિશ્વસો ધીર્ધૌ ધીરત્) અત્યંત શુભકારી વનસ્પતિના પ્રયોગથી કીડી થાય છે અને નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.

રોગોથી બચવું

કાંક ૬, સૂક્ત ૯૬

(ઋષિઃ— સુવશિરઃ । દેવતાઃ— વનસ્પતિઃ, ધીમઃ ।)

યા ઓપધયઃ સોમરાજીર્વહ્નીઃ શતવિચક્ષણાઃ । વૃહસ્પતિપ્રસ્તાસ્તા નોં મુજ્જન્ત્વંહસઃ ॥ ૧ ॥

મુજ્જન્તુ મા ઘપ્થયાદ્દયોં વરુણ્યાદિત । અયો યમસ્ય પદ્વીંશાદિચ્ચસ્માદેવકિલ્ષિપાત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (યાઃ સોમરાજીઃ વહ્નીઃ ઓપધયઃ) જે સોમ ઔષધિ જેઓમાં મુખ્ય છે એવી અનેક ઔષધિઓ છે અને જેમનાથી (શત-વિચક્ષણાઃ) સેકડો કાપ થાય છે. (વૃહસ્પતિ-પ્રસ્તાઃ તાઃ) જ્ઞાનીએ આપેલી તે ઔષધિઓ (નઃ અંહસઃ મુજ્જન્તુ) અમને પાપથી રોગથી બચાવે. [૧]

(મા શપથયાત્ મુજ્જન્તુ) મને દુર્વચનથી થનારા રોગોથી બચાવે, (અયો ડત વરુણ્યાત્) અને પાણીના કારણે થનારા રોગોથી બચાવે, (અયો યમસ્ય પદ્વીંશાત્) અથવા યમના પાસ જેના અસાધ્ય રોગોથી બચાવે તેમજ (વિશ્વસાત્ દેવકિલ્ષિપાત્) બધા દેવોના સંબંધે પાપથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોથી બચાવે. [૨]

બાવાર્થ— બધા ઔષધિઓમાં સોમ ઔષધિ મુખ્ય છે આ ઔષધિઓથી સેકડો રોગોની ચિકિત્સા થાય છે, જ્ઞાની વૈદ્ય પાસેથી અપાયેલી આ ઔષધિઓ અમને રોગ મુક્ત કરે. (૧)

દુર્વચનથી, પાણી બગડવાથી, યમના પાસ જેવા દોષોથી અને બધા પાપોથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોથી ઔષધિઓ અમને બચાવે. (૨)

યચ્છુપા મનતા યચ્છ પાપોપારિમ જાગ્રતો યસ્ત્વપન્તઃ ।

સોમસ્તાનિ સ્વધયા ના પુનાતુ

॥ ૩ ॥

અર્થ— (યત્ ચ્છુપા મનતા) ને પાપ યજ્ઞ અને મન તેમજ (યત્ સ્વ ધયા) ને વાણીથી (જાગ્રતઃ યત્ સ્વપન્તઃ) જાગૃત અવસ્થામાં, નિદ્રાની અવસ્થામાં અને (સ્વારિમ) આપ કરીએ છીએ, (નઃ તાનિ) અર્થ તે યજ્ઞ પાપ (સોમ સ્વ-ધયા પુનાતુ) સોમ પોતાની સક્રિયતાથી પવિત્ર કરી દૂર કરે [૩]

આવાર્થ— આમ, મન, વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહુલ અવસ્થામાં અથવા કદાચ ને પાપો અને કરીએ છીએ તે પાપોથી હરપન થએલા રોગોથી સોમ વગેરે ઔષધિઓ અમને બચાવે (૩)

પાપથી રોગની ઉત્પત્તિ

આ સૂક્તમાં પાપથી રોગની ઉત્પત્તિ થવાની કલ્પના બતાવી છે. જ્યાં રોગ મનુષ્યે કરેલા પાપથી ઉત્પન્ન થાય છે એ માન્યતા પોતે પોતાને પાપથી બચાવે તો ખરેખર તે રોગથી બચી શકે છે

મનુષ્ય કે કશાં અથવા જાગૃત અવસ્થામાં પોતાના ઇન્દ્રિયો વડે અનેક પાપો કરે છે અને રોગો બન્યા પછી દુઃખી થાય છે, તેથી તેમણે પાપથી બચી રહેવું અને પોતાના ઇન્દ્રિયો વડે પાપ ન કરવું

‘ સ્વપન્તઃ ’ એટલે માથા આપની, ખરાબ શબ્દો બોલવા અને ક્રોધના વચન કહેવા આ પણ પાપ છે, તેથી અનેક રોગ થાય છે, ક્રોધ પણ પોતે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેનાથી બચી રહેવું યોગ્ય છે

રોગ થવા પછી ઔષધિ પ્રયોગથી રોગને દૂર કરી શકાય છે, પણ ઔષધિ (વૃક્ષસ્પતિ-પ્રસૂત) યાની વૈષ પાસેથી વિચારપૂર્વક આપેની હોવી જોઈએ.

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં ઉપમ બોધ અપાયો છે જે વાચક તે બધાને યોગ્ય વિચાર કરશે તો તે પોતાને બહુ કષ્ટમાંથી બચાવી શકે છે

સંધિવાતને દૂર કરવો

કંઠે ૨, સ્ફેટ ૯

(ત્રિકાઃ- સ્વચક્ષિતાઃ । લેલતા - વનસ્પતિઃ, વલ્લભાત્તામ્ ।)

દર્શવૃક્ષ મુષ્કેમં રક્ષતો ગ્રાણા અચિ વૈનં જુગ્રાહ પર્વસુ ।

અર્થો એનં વનસ્પતે જીવાનાં લોકમર્જય

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (દર્શ વૃક્ષ) દસ વૃક્ષ (રક્ષસઃ ગ્રાણા) રક્ષસી રીતે જગત્પાસે ચક્રિયારોગની પીડાથી (દમ મુષ્ક) આને છોડવ (યાઃ પર્વં પર્વસુ જુગ્રાહ) ને રોગે અને સાધાર્માં પકડી રાખ્યો છે, હે (વનસ્પતે) ઔષધિ ! (એનં જીવાનાં લોકં મર્જય) આને કવિત યોગના સ્થાનમાં જતા યોગ્ય ઉપર ઉચકી લે [૧]

આવાર્થ— દર્શવૃક્ષ નામની વનસ્પતિ ગ્રીષ્મ રોગને દૂર કરે છે આ ગ્રીષ્મરોગ સરીરના સાધાર્માં જકડી રાખે છે. તેથી મનુષ્ય દર્શવૃક્ષી શકતો નથી તેની ચિકિત્સા દર્શવૃક્ષથી કરાય તો તે રોગી જલ્દી આરોગ્ય મેળવી બીલ દવાના મનુષ્યોની જેમ પોતાના બધાકાંડે રી શકે છે (૧)

અગાદુર્દગાદિયં જીવાનાં વ્રાતમપ્યંગાત્ । અમૃદુ પુત્રાણાં પિતા નુનાં ચ ભગવત્તમઃ ॥ ૨ ॥
 અર્ધોત્તીરધ્યંગાદયમર્ધિ જીવપુરા અંગન્ । શ્વત્ત્વં દાસ્ય મિપજઃ સહસ્રમુત વીરુષઃ ॥ ૩ ॥
 દેવાસ્તે ચીતિમંવિદન્બ્રહ્માણં તત વીરુષઃ । ચીતિં તે વિશેષે દેવા અવિદન્મમ્યામર્ધિ ॥ ૪ ॥
 યશ્ચકાર સ નિષ્કરત્સ એવ સુમિપવતમઃ । સ એવ તુમ્યં મેપજાનિં કૃણવંદ્વિપજા શુચિઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (અર્ધ) આ મનુષ્ય (જીવાનાં વ્રાત) શરીર ચેતના સમૂહમાં (અગાત્ બાગાત્ ઉદગાત્) આગ્યો, આવી પહોચ્યો, ઉઠાને આગ્યો છે. હવે આં (પુત્રાણાં પિતા) પુત્રનો પિતા અને (નુનાં ભગવત્તમઃ) મનુષ્યોમાં અત્યંત ભાવ્યવાન (અમૃત્ ૩) બન્યો છે. [૨]

(અર્ધ) એણે (અર્ધોત્તિઃ અધ્યંગાત્) પ્રાપ્ત કરના યોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કર્યા છે અને (જીવપુરા. અધિ અંગન્) જીવોની સંપૂર્ણ આવશ્યકતાઓ પણ પ્રાપ્ત કરી છે (હિ) કારણ કે (દાસ્ય શત્તં મિપજઃ) તેના સે કડો વેદ છે અને (તત સહસ્રં વીરુષઃ) હજારો દવાઓ છે. [૩]

(દેવા બ્રહ્માણ. તત વીરુષઃ) દેવ, બ્રાહ્મણ અને વનસ્પતિઓ (તે ચીતિં આવદન્) તારા આપ-લેના વ્યવહાર બાંધે છે. (વિશેષે દેવાઃ) બધા દેવો (મમ્યાં મર્ધ) પૃથ્વી ઉપર (તે ચીતિં અધિવદન્) તારા આપવા લેવાના બધા જ વ્યવહારો બાંધે છે. [૪]

(યઃ ચકાર સ નિષ્કરત્) ને કરતો રહે છે તેજ નિર્ણય કરે છે અને તેજ (ક્ષુ-મિપક્-તમઃ) બધાથી સારો વેદ હોય છે (સ એવ શુચિઃ) તેજ શુદ્ધ વેદ (મિપજા) બીજા વેદો બોડે વિચાર કરી (તે મિપજાનિ કૃણવત્) તારા માટે ઔષધ તૈયાર કરશે [૫]

બાબાર્થ— તે અત્યંત પ્રાપ્ત કરી લેકસમામાં જઇ સાર્વજનિક કાર્ય વ્યવહાર કરે છે. ધરમાં પોતાના બાળકો વિવેન કર્યો કરે છે અને મનુષ્યમાં આ અત્યંત સામ્યશાળી બની રહે છે. (૨)

■ નિરોગી બની બધા મેળવવાના પદાર્થો મેળવી શકે છે, છવને ને ને જરૂરીઆતો હોય તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ રોગ કાઢ અસાધ્ય નથી કારણ કે તેની ચિકિત્સા કરનારા સેકડો છે અને દવાઓ પણ હજારો છે. (૩)

તેની ધણી દવાઓ તો પૃથ્વી ઉપર જ છે, તે કેવી રીતે લેવી, તેના કેવા પ્રયોગ કરવા આ બધું દિવ્યશુભધર્મોથી યુક્ત બ્રહ્માણી શ્રોતાણુ વેદો બાંધે છે. (૪)

ને આ ચિકિત્સાનુ કાર્ય કરતો રહે છે તેજ એને પ્રવીણતાથી નભાવી શકે છે. વારંવાર ચિકિત્સા મરતા રહેવાથી ને પ્રારંભમાં સાધારણ વેદ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ ધન્યવતરી બની શકે છે એવો શ્રેષ્ઠ ધન્યવતરી બીજા વેદોની મતિથી ચિકિત્સા હતમ પ્રકારે કરી શકે છે (૫)

સંધિવાતને દૂર કરવો

સંધિવાત

‘વેદ’માં સંધિવાતે રોગનું નામ ‘ વ્રાહ્મી ’ કારણ કે તે (પંચજુ અગ્રાહ) સંધિઓને જકડી રાખે છે હરવાકરવા દેતો નથી. સંધિઓનું દબન ચલન બંદ થઇ જાય છે. ‘ રક્તસ્ ’ અથવા ‘ પિન્નાષ્ ’ એ પણ તેના નામ છે એ નામો લોહીની સાથે તે રોગનો સંબંધ બતાવે છે, કારણ કે

રૂઝિમિય એટલે જેમને લોહીમિય છે એવાના એવાચક છે. માટે ‘ રક્તઃ વ્રાહ્મી ’ નો અર્થ રક્તનો બગાડ થઇ થનારો સંધિવાત છે.

દશાવૃક્ષ

આ સંધિવાતની ચિકિત્સા દશવૃક્ષથી થાય છે. ‘ દશમૂલ ’ નામથી વૈદકમ યોગો દસ ઔષધિ પ્રસિદ્ધ છે. વાન રોગ.

નાથક દેવાથી તે વિશે તેમની બધી પ્રસિદ્ધિ છે કહાય તેજ દશમી અર્ધી દશમી સમયે અપેક્ષા કરી આ દશમીને તેમ પી, ઉકાળો, આમર, અરિષ્ટ ત્રેણે બનાવવામાં આવે, તે પાનરોગ દૂર કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે

આ સદના પ્રથમ મત્રમાં 'મુચ્ચ' ક્રિયા છે, આ 'મુચ્ચ' પદ્યથી એક 'મોચ' સમ્પદ બને છે જે 'સોર્દિલના' અથવા મુખાનું કાંડ એટલે શૌભાજન પુક્તિના વચક છે આ વૃક્ષ પશુ વાત દોષ દૂર કરનાર છે. આ વૃક્ષની લાંબી શીંગા હોય છે, તેમના શાક તરફ ઉપયોગ કરાય છે આ શૌભાજન પુક્તિની અંદરની છલ જે જઠરાગ્રેહો સાથે ઉપર બાંધવામાં આવે તે બે ચાર કલાકમાં જઠરાગ્રેહો સાથે છુટા થઈ જાય છે આ તે જનુભરની વાત છે બીજી ઔષધિઓથી જે સધિરેખ મહિનાઓ સુધી દૂર થતો નથી તે આ અતરત્ય સાથે ઉપર બાંધવામાં થોડીતર પછી તે સ્થાને બધી ત્રીજી અથવા કાઠ પેદા થાય છે, બે ચાર કલાક એનાં ૧૫ સદન કરવાથી સધિરેખાના બધા દોષ દૂર થઈ જાય છે અર્ધી મત્રમાં 'મુચ્ચ' સમ્પદ છે અને આ વૃક્ષનું સરૂત નામ 'મોચ' છે, માટે જ આ વાન અર્ધી કદી છે જે વચકો પોતે વેલ હોય તે આ વાનનો અધિક ત્રિચાર કરે અને કેટલું બીજાઓને જનુભર લેશે છે, તેનું ક્ષાત્રીયત્વ અમને ખબર નથી

આ પહેલા મત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આમળે જતાં કવુ છે કે 'આ વનરપતિથી શશિવાતથી જઠરાગ્રેહો રોગી નિરોગી લોકોના સમુદાયમાં જાય છે અને નિરોગી લોકોની જેમ પોતાના કાર્યો કરવા માગે છે (મ ૨)

મ ૨ અને ૩ મા કહ્યું છે કે આ ઔષધિમાં અનુષ્ઠ નિરોગી બની લોકસભામાં જાય છે અને ધરના કામો પશુ કરી શકે છે એટલે વેપકાક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યો કરી શકે છે બધા માનવી કાંબળ કરવામાં યોગ્ય બને છે આ મત્રોની ભાષા જોવાથી એમ માગે છે કે આ ચિકિત્સા અત્યંત જરૂરી મુખ્ય આપનારી છે જે દમણ જઠરાગ્રેહો પમારી ૪૨ પડેલી હોય છે તે થોડા કલાક પછી અનુષ્ઠ-સમાજમાં જમ કામો કરવા માગે છે પહેલા ત્રણ મત્રોને સદમ રીતે ચિચાર કરતાં એના આશ્રય પ્રમદ થાય છે આ શીઘ્રનાદક સમ્પદ પ્રયોગ બીજા મત્રમાં વાચ્યોએ અવરસ જોવા—

મયં ઝાંવામાં પ્રાતે મવ્યમાત્ ।

મગાત્, ઉદગાત્ ॥ (મ ૨)

'આ જીવોના સમુદાય ત્રણ, પહેલો, બીજો, ત્રીજો થયો ।' પોતાના પત્રે ત્રણ, એટલે જ્યાં મિતરતા ઉપર જઠરીને પડેલો દોષ તે એટલે જરૂરી અનુષ્ઠ સમુદાયમાં ફરી રહ્યો છે, આ આશ્રય વ્યક્ત કરના માટે એક જ આશ્રયની ત્રણ ક્રિયાઓ (મગાત્, મવ્યમાત્, ઉદગાત્) પ્રયુક્ત કરેલી છે તેથી આ ચિકિત્સા દીર્ઘ મુખ આપનારી છે એમ વ્યક્ત થાય છે

આ ચિકિત્સાની ઔષધિઓ દર્શાવે છે અને તેના ચિકિત્સક પશુ સે કહે છે (મ ૩) આ ત્રીજા મત્રનું કથન બતાવે છે કે આ સુસાધ્ય ચિકિત્સા છે, અસાધ્ય નથી ઉપર જે 'મોચ' વૃક્ષથી ચિકિત્સા બતાવી છે તે પશુ ભાગે અર્ધોના પ્રામીય પશુ જણે છે અને કરે છે તેથી થોડા કલાકમાં જ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

'આ વૃક્ષે પૃથ્વી ઉપર ધણું છે અને તેમને કાવવા અને તેમને પ્રયોગ કરવો (ચિચ્ચેદ્વાઃ વૃદ્ધાઃ ક્ષાણના) બધા જુદેર શાકલો જણે છે, અથવા બહુ તેમજ બીજા લોકો પશુ જણે છે આમાં 'ક્ષીતિ' સમ્પદ આપે છે, તે (ક્ષાદાન સંધાન) લેવું અને પ્રયોગ કરવો એવા ભાવ બતાવે છે અથવા (ક્ષાદાન-સંધરણ) એટલે ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો અને ઔષધિના કુપરિણામો દૂર કરવા આ બધ લેવો જણે છે (મ. ૪)

ઉત્તમ વૈદ્ય

પાંચમા ત્રીજા ઉત્તમ વૈદ્ય કેવી રીતે થઈ શકાય છે તે વિશે કહ્યું છે તે મહું મનન કરવા લાયક છે—

યઃ સ્વકાર, સ નિષ્કરત્,

સ દ્ય સુમિષ્ણક્તમ ॥ (મ ૫)

જે કરતો રહે છે તે જ નિ રોગ કાય' ફરે છે અને તે જ બધાથી જોઈ ચિકિત્સક થાય છે

જે કાય' કરતો રહે છે તે જ સમય જતાં ઉત્તમ પ્રવીણ બને છે આ પ્રકારનો અનુભવ કરનાર જ પછી ઉત્તમોત્તમ વૈદ્ય બની જાય છે

પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિ

પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિ કરવાના સાધન આ મત્રમાં વેદ

ખતાચ્યા છે કોઇ પણ ખાખતમાં પ્રત્યક્ષતા પ્રાપ્ત કરાની હેય તો તેનો ઉપાય આ જ છે કે—

૧ ચક્રાર, સઃ નિષ્કરત । (મ. ૫)

‘ જે સર્વદા કાચ’ તરફ રહે છે તે જ પરિશ્રમી પુરુષ તે કાચની પુરી યોગ્યતા પોતાનામાં ક્ષાતી શકે છે ‘ આપણને પણ એવો અનુભવ થાય છે, જે ગાખન નિઘામાં પરિશ્રમ કરે છે તે પુરુષ ઉત્તમ ગરેષ્ઠો બની જાય છે જે ચિત્ર કાદવામાં ખ્યાન આપી પરિશ્રમ કરે છે તે એક દિવસ કૃશય ચિત્રકાર થાય છે તે પ્રકારે બીજી કારીગરીમાં પણ પ્રતીજ્ઞ થવાની વાત છે એકલબ્ય નામનો એક લિન જાતિનો કુમાર હતો તેની કુચ્છ ક્ષાનનિઘા પ્રાપ્ત કરવાની હતી કોરવ પાડવાની પાઠશાળામાં તેને દાખલ કરવામાં આવ્યો નહિ, પણ તેણે દરરોજ અવિશ્રાંત રીતે અભ્યાસ કરી પે તે પોતાના દુઃનિશ્ચય પૂર્વક કરેલા પરિશ્રમથી ક્ષાનનિઘા પ્રાપ્ત કરી આ વાત પણ આ નિયમને અનુકૂલ સિદ્ધ થઇ છે આ કથા મહાભારતમાં આદિપર્વમાં વાચકોને જોવા મળે છે

આ નિયમનું જે ઉત્તમ પાલન કરે છે તે જ દરેક વિદ્યાર્થી પ્રતીજ્ઞ બની શકે છે અહીં ચિકિત્સાનો વિષય છે, માટે તેની

પ્રતીજ્ઞના પણ તેમાં કાચ કરવાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે પણ અનુભવથી જાની નવેલો વેદ વિશેષ શ્રેષ્ઠ સમજાય છે, અદ્ય અનુભવી વેદ તેટલો શ્રેષ્ઠ સમજાતો નથી, તેનું કોરવ પણ આ જ છે

કર્મ કરવાથી ખંધાને શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત થાય છે આ નિયમ સર્વને એક સરખો લાગુ પડે છે આ સૂક્તના ચેથા મેત્રમો ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દ છે તે બ્રાહ્મણનો વાચક છે તેથી અમર પડે છે કે આ ચિકિત્સાનો અવસાય બ્રાહ્મણના અવસાયોમાં સમિલિત છે વેદમાં બીજા ટેકાણે ‘વિમ્ન’ સ્વ ઉચ્ચતે મિવક્’ (૧૫૫ પણ અ ૧૨૮૦) એવું કહ્યું છે એમાં પણ, ‘વિમ્ન વેદ કહેવાય છે’ એવો ભાવ છે અહીંના ‘વિમ્ન’ શબ્દ જેને ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દની સમીતિ લગાડવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રાહ્મણના અવસાયોમાં વેદક્રિયા સમિલિત છે આગિરસોના વેદ વિદ્યાના ચત્રકોરો પ્રસિદ્ધ છે તે બધું જોતાં આ નિયમમાં આ રહી શકતી નથી

આ સૂક્ત ‘લક્ષ્મણાશન ગણ’ નું સૂક્ત છે, માટે રોગનિવારક બીજા સૂક્તો જેને તેમનું અધ્યયન વાચકોએ કરવું

ક્ષેત્રિયરોગ દૂર કરવો

કાંડ. ૨, સૂક્ત ૮

(જપિ - મુગધેર । દવતા - વનસ્પતિ, યક્ષનાશનમ્ ।)

ઉદગાતાં મર્ગવતી વિચૃતૌ નામ તાર્કિ । વિ ક્ષેત્રિયસ્ય મુજ્જતામધમ પાશ્વમુત્તમમ્

॥ ૧ ॥

અપેયં રાત્ર્યુચ્છત્વપોન્નન્ત્વમિકૃત્વરીઃ । વીરુક્ષેત્રિયનાશન્યપ ક્ષેત્રિયમુચ્છતુ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (મર્ગવતી) વૈષ્ણવી ઔષધિ તેમજ (વિચૃતૌ નામ) તેજ વધારનારી પ્રસિદ્ધ (તાર્કિક) તારકાનાથક વનસ્પતિઓ, (ઉદગાતા) ઉગેલ છે તે બને (ક્ષેત્રિયસ્ય અધમ ઉત્તમ ચ વાશ) કુળમાં ચાલતા આવેલા રોગના ઉત્તમ અને અધમ પારોને (વિ મુજ્જતામ્) ખોલી નાંખે [૧]

(૨૫ રાત્રી અપ ઉચ્છતુ) આરાત્રી ચાલી જાય અને તેની સાથે (અમિ કૃત્વરી અપોચ્છન્તુ) દિ સા કરનારા દૂર થાય તેમજ (ક્ષેત્રિયનાશની વીરુક્) કુળમાં ચાલતા આવેલા રોગોનો નાશ કરનારી ઔષધિ (ક્ષેત્રિયં અપ ઉચ્છતુ) આત્રા સિદ્ધ રોગોને દૂર કરે [૨]

ભાષાર્થ— જે પ્રકારની વૈષ્ણવી અને જે પ્રકારની તારકા આ ચાર ઔષધિઓ ક્રાંતિ વધારે છે, જે શૂનિ ઉપર લગે છે, તે ચાર ઔષધિઓ આત્રાસિક રોગોને દૂર કરે છે (૧)

રાત્રી ચાલી જાય છે, તેની સાથે દિ સક પ્રાણી પણ ચાલ્યા જાય છે તે પ્રકારે આ ઔષધિ આત્રાસિક રોગોને તેમજ મૂળ કારણો સાથે દૂર કરે (૨)

ધુમ્ધારેનું નાનકાણ્ટમ્પ યર્ષસ્ય ચે પત્ન્યાસ્યા તિલ્લમ્પ તિલપિઙ્ગવા ।

ધીરુર્ધેત્રિયનાશ્ચન્નયર્ષ ધેત્રિયમુંચ્છતુ

॥ ૩ ॥

નર્મસ્યે સ્નાર્દ્દન્યો નર્મ રૂપામુંચર્ષઃ । ધીરુર્ધેત્રિયનાશ્ચન્નયર્ષ ધેત્રિયમુંચ્છતુ

॥ ૪ ॥

નર્મઃ મનિસ્યાધેત્રયે નર્મઃ સંદેહયેત્રિયઃ ।

નમઃ ધેત્રેસ્ય વર્તય ધીરુર્ધેત્રિયનાશ્ચન્નયર્ષ ધેત્રિયમુંચ્છતુ

॥ ૫ ॥

અર્થ— (ધુમ્ધારે મર્જનકાણ્ટમ્પ તે વચ્ચે) બુદ્ધ અને મ્હેન રૂપના આ નર્મની (પત્ન્યાસ્યા) રક્ષાકરિણી તેમજ (તિલ્લમ્પ તિલપિઙ્ગવા) નર્મની મજરીથી આનુરક્તિ રોગ દૂર કરવાની આ વનરખનિ દ્વિતીય રોગથી મુક્ત કરે [૩]

(તે સ્નાર્દ્દન્યો નર્મ) નારા રોગને સ્વાસ્થ્ય દો. (રૂપામુંચર્ષઃ નર્મ) દમનના આક્રમણને નર્મસ્થાન દો. (૪)

(ધીરુર્ધેત્રિયનાશ્ચન્નયર્ષ નર્મ) જલમ્પ્રવાહ અથવા વનરે અક્રમણ સ્વાસ્થ્ય, (સંદેહયેત્રિય નર્મ) સ્વદેશ આપનારો સ્વાસ્થ્ય, (રોગમ્પ વર્તય નર્મ) બિનરના સ્વાસ્થ્યો આક્રમણ દો. (ધીરુર્ધેત્રિયનાશ્ચન્નયર્ષ ધેત્રિય મુંચ્છતુ) આનુરક્તિ રોગને દહાડવાની બીજાં આનુરક્તિ રોગને દહાડે [૫]

આવાર્થ— બુદ્ધ અને મ્હેન રૂપના નર્મના અન્ન સાથે વચ્ચે મજરીમાંનું તલત્રુ રોગને દહાડવાની આ બીજાં આનુરક્તિ રોગને દૂર કરે [૩]

બુદ્ધ અને તેની તાદ્દશ્યો તેથી બુદ્ધ સ્થાની રૂપનાં આવે છે, તેથી ખેલવા કદેલી વનરખનિને તેવા થાય છે, ખરે તેમની પ્રથમ ૩૨વી થાય છે [૪]

રોગ બિનરના ખેલવા કદેલી વનરખનિને કયાકારમાં આવે છે, એ તેમને જાણી આવે છે અથવા એ જાણી જાણી અસ્ય છે, તેમજ એ આ વનરખનિને આ સદેશ જનતા મુખી પહેલાં છે, તે બધાની પ્રથમ ૩૨વી થાય છે આ વનરખનિ આનુરક્તિ રોગથી મુક્તિને બચાવે છે [૫]

દ્વિતીયરોગ દૂર કરવો

દ્વિતીયરોગ

જે રોગ પાતાપિતાના કરીથી અથવા તેમના પશુ પુત્રોના કરીથી આવ્યા આવે છે, તે આનુરક્તિ રોગને દ્વિતીય કહે છે. વેદકાલમાં દ્વિતીય રોગને ગાય અસાધ્ય કહે છે. દ્વિતીયરોગ થયું બાને સુસાધ્ય હોવા નહીં, આટલે રોગી માતા પિતાઓએ સત્તાનેદપતિનું કમ કરવું થોડું નથી પહેલાં એવા અવસ્થા કરવા ભોમ્પે કે નેથી રોગ ઉત્પન્ન થય નહિ, આવધાન વગેરે અવસ્થા આરોગ સાધક હોવા ભોમ્પે. જે નિરોગી હોય તેમને જ સંતાનેદપતિ કરવાનો અધિકાર છે. રોગી માતાપિતા સત્તાનેદપતિ કરે છે અને પોતાના વચ્ચેને દ્વિતીયરોગનાં કારણમાં મૂકે છે એવા અસાધ્ય આનુરક્તિ

રોગોની ચિકિત્સા કરવાની વિધિ આ સુગતમાં જણાવી છે તેથી આ સકલ વિશેષ ઉપયોગી છે.

જે ઐતરદ્વિતીય

" પ્રગથર્તી અને તારકા " આ બે ભોમ્પિઓ છે જે કરીથી કાંતિ વધારે છે અને દ્વિતીયરોગને દૂર કરે છે આ બે ભોમ્પિઓની શોધ વેદાને કરી ભોમ્પે—

૧ પ્રગથર્તી— તેને વેંચુરી, લખુધનાયરી, તુલસી, અપરાધી, વિષ્ણુકાન્થા કહે છે તેમજ—

૨ તારકા— આ ભોમ્પિને રેવતાદર્શી અને દિવાદર્શી કહે છે તેના અર્થ પશુર અને મોલી પશુ છે

૧. કેટલા શબ્દોનો અર્થ જાણવાથી ઔષધ સિદ્ધિ થતી નથી અને કોશ દ્વારા શબ્દાર્થ કરવાથી પણ ઔષધ તૈયાર થઈ શકતી નથી. આ વિશેષ મહત્વનો વિષય છે અને આ કષ્ટ વનસ્પતિના નામ છે તેના નિશ્ચય સારા વંદોએ કરવો જોઈએ અને તેમના ઉપયોગની રીત પણ નિશ્ચિતરૂપે કહેવી તેમના અધિકારની ધાન છે ' મરગલસી અને તારકે ' આ બંને ઔષધિનાયક સ્પષ્ટ અર્થો દ્વિવચનમાં છે, તેથી ઔષધ થાય છે કે આ એક એક નામની બન્ને વનસ્પતિ એમ અર્થ કરવો જોઈએ આ પ્રકારે આ બે નામોથી ચાર વનસ્પતિ થાય છે જે ક્ષેત્રિયરોગોને દૂર કરે છે અને શરદની કાંતિ ઉત્તમ તેજસ્વી કરે છે એટલે ક્ષેત્રિયરોગોને મૂળમાંથી ઉખારી ફેંકી દે છે આ પહેલા મત્રનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય (મ. ૧)

બીજા મત્રમાં કહ્યું છે કે જે પ્રકારે રાત્રી જવાથી અને દિવસ શરૂ થવાથી હિસક પ્રાણીઓ આપમેળે ઓછા થાય છે, તે પ્રકારે આ ઔષધિના પ્રયોગથી ક્ષેત્રિયરોગ મૂળમાંથી ઉખારી જાય છે. (મ. ૨)

ત્રીજા મત્રમાં આ ઔષધિ પ્રયોગના દિવસોમાં કરવા યોગ્ય પરેશ અને ભોજનનો ઉપદેશ કરેલો છે. જે જવના કાંઈ જૂરા અને સફેદ રંગના હોય છે તે જવનું પેષ બનાવવું

અને તેમાં તવની મજરીથી પ્રાપ્ત થએલા તાજ તલ નાખવા, એટલે આ પ્રકારનું જવનું પેષ તત સાથે બનાવવું, આ ચિકિત્સા વખતે આનું ભોજન જ યોગ્ય છે. આ પથ્થની સાથે સેનન કરેલું પૂર્વોક્ત ઔષધ ક્ષેત્રિયરોગથી મુક્ત કરે છે એ આ સૂક્તનું તાત્પર્ય છે (મ. ૩)

ચોથા અને પાંચમા મત્રમાં આ પહેલાં કહેલી ઔષધિ ઓતે તેમજ આ પથ્થ ખોરાક ઉત્પન્ન કરનારા ખેડૂન, તે ખેતરમાં યોગ્ય સમયે પાણી આપનારા, આ ખેતર માટે હળ ચલાવનારા, હળનું સામાન દુરસ્ત કરનારા તેમજ આ ઔષધ અને પથ્થનો સંદેશ ક્ષેત્રિયરોગના રોગી મનુષ્ય પાસે લઈ જનારા બધાનો સત્કાર કર્યો છે જે આ પથ્થથી અને ઔષધિથી આનુવંશિકરોગ ખરેખર દૂર થતા હશે તેને બધા કારીગરો અને કાષ્ઠકરોનો યોગ્ય આદર કરવો કહ્યું જ ગઈ છે. હાલમાં તો એવા લોકોનો વિશેષ આદર કરવો યોગ્ય છે (મં. ૪-૫)

રાત્રી વેધ આ ઔષધિઓને અને આ પથ્થનો નિશ્ચય કરી તેની યોગ્ય રીતિ નિશ્ચિત કરી આનુવંશિક એટલેજ અસાધ્ય સમભગએલા બીમારીમાંથી રોગીઓને મુક્ત કરે.

આનુવંશિકરોગો દૂર કરવા

કાંક, ૩, સૂક્ત ૭

(ઋષિ - મૃગશિરોહિ । દેવતા - વરુનાસનમ્ ।)

हरिणस्य रघुप्यदोऽर्धं शीर्षणि मेपजम् । स क्षेत्रियं विषाणया विपूचीनमनीनशत् ॥ १ ॥

अनु त्वा हरिणो वृषां पद्भिस्तुर्मिरकमीत् ।

विषाणि वि व्यं गुष्पितं यदस्य क्षेत्रियं हृदि ॥ २ ॥

અર્થ— (રઘુપ્યદ હરિણસ્ય શીર્ષણિ મેપજમ્) વેગવાન હરણના ખરતબનીઅ દર (મેપજ) ઔષધ છે (સ્વા વિષાણયા) તે રોગથી (ક્ષેત્રિયં વિપૂચીનં અનીનશત્) ક્ષેત્રિયરોગોને બધા પ્રકારે નષ્ટ કરી દે છે [૧]

(વૃષા હરિણઃ પદ્ભિઃ પદ્ભિઃ) બળવાન હરણ ચારે પાસથી (ત્વા અનુ અક્રમીત્) તને અનુકૂલ એવું આક્રમ્ય કરે છે હે (વિષાણે) સૌમ્ય ! તું (યદ્ અસ્ય હૃદિ ગુષ્પિતં ક્ષેત્રિય) જે એના હૃદયમાં ગુપ્તક્ષેત્રિયરોગ છે તેના (વિ વ્ય) નાશ કરી દે [૨]

આવાર્થ— હડપથી દોડનારા હરણના સૌગંધામા ચારી હવા છે, તે સૌંચથી ક્ષેત્રિયરોગ દૂર થઈ જાય જી (૧)

બળવાન હરણના સૌંચથી હૃદયમાં ગુપ્ત અવસ્થામાં રહેલા ક્ષેત્રિયરોગો દૂર થઈ જાય જી (૨)

અદો યદ્વરોચેતે ચતુષ્પદમિત્ત ચ્છદિઃ । તેનાં તે સર્વે ક્ષેત્રિયમજ્ઞેમ્યો નાશયમાસિ	॥ ૩ ॥
અમૂ યે દિવિ સુમર્મે વિચૃતી નામ તારકે । નિ ક્ષેત્રિયસ્ય મુશ્વતામષમં પાશ્વમુત્તમમ્	॥ ૪ ॥
આપ્ હદા ઁ મેપજીરાયો અમીવચાતનીઃ ।	
આપો વિશ્વસ્ય મેપજીસ્તાસ્ત્વા મુન્નન્તુ ક્ષેત્રિયાત્	॥ ૫ ॥
યદાસુતેઃ ક્રિયમાણાયાઃ ક્ષેત્રિય ત્વા વ્યાનશે ।	
યેદ્રાહં તસ્ય મેપજે ક્ષેત્રિયં નાશયમિ ત્વત્	॥ ૬ ॥
અપવાસે નક્ષત્રાણામપવાસ ઉપસામૃત । અપાસ્મત્સર્વે દુર્મૃતમર્પ ક્ષેત્રિયમુંચતુ	॥ ૭ ॥

અર્થ — (અદઃ યત્) તે ને (ચતુષ્પદ છદિઃ હવ) આર પાંખવાળા જનની જેમ (અવરોચેતે) અમકે છે, (તન તે અગમ્ય) તેનાથી તારા અગોચી (સર્વે ક્ષેત્રિય નાશયમાસિ) બધા ક્ષેત્રિયરોગોને બધે નાશ કરીએ છીએ [૩]

(અમૂ યે દિવિ) તે ને આકાશમાં (સુમર્મે વિચૃતી નામ તારકે) ઉત્તમ મહાસમાન એ તારા છે-વનસ્પતિ છે તે (ક્ષેત્રિયસ્ય અષમ મુશ્વતામ પાશ્વ વિમુચ્ચતાં) ક્ષેત્રિયરોગના નીચલા અને ઉપરના પાશોને છુટા કરે (૪)

(આપ્ હત્ વૈ ઁ મેપજીરાય) પાણી ખાતીથી કયા છે, (આપ અમીવચાતનીઃ) પાણી રોગનાશક છે, (આપો વિશ્વસ્ય મેપજી) પાણી બધા રોગોની દવા છે (તા ત્વા ક્ષેત્રિયાત્ મુન્નન્તુ) તે પાણી તને ક્ષેત્રિય-રોગમાંથી છુટા કરે [૫]

(યત્ ક્રિયમાણાયા આસુતેઃ) ને ગમી જનારા રક્ષી, (ક્ષેત્રિય ત્વા વ્યાનશે) ક્ષેત્રિયરોગ તારી બદર બાપી રહો જો તે (તસ્ય મેપજે અહ વેદ) તેની દવા હું બાણું છું અને તેનાથી હું (ત્વન્ ક્ષેત્રિય નાશયમિ) તારામાંથી ક્ષેત્રિયરોગો નાશ કરે છું [૬]

(નક્ષત્રાણા અપવાસે) નક્ષત્રો છુપાઈ ગયા પછી, (હત ઉપસાં અપવાસે) કયા જતી રહ્યા પછી (સર્વે દુર્મૃત અસ્મત્ અપ) બધા અનિહ અમારા બધાથી દૂર થાય તેમજ (ક્ષેત્રિય અપ હચ્ચતુ) ક્ષેત્રિયરોગો પણ દૂર થઈ જાય [૭]

ભાષ્ય — આ આર પાંખવાળા જનની જેમ હરણના સૌંદર્ય અમકે છે તેથી બધા અગો-અવધવામાં રહેનારા ક્ષેત્રિયરોગોને નાશ થાય છે (૩)

આ જ મહાસમાન તારાવાની જેમ તારા નાખની એ વનસ્પતિ છે તેથી કન્યા આવતા આવેલા રોગ દૂર થાય છે (૪) પાણી સારી કયા છે, તેથી બધા રોગો દૂર થાય છે બધા રોગો મટે આ એકજ ઔષધિ છે અને તે ક્ષેત્રિયરોગોને દૂર કરે છે (૫)

જે બનડેવા પછીથી વાસના ક્ષેત્રિયરોગ રચાન કરી રહ્યો હોય તે તે ગદિની દવા હું બાણું છું અને તેથી રોગ ખત્તુ દૂર કરે છે (૬)

નક્ષત્ર દેખાવાના બધા થયા પછી અને કયા આકાશમાંથી અગોય થયા જ બધા રોગોનો અમારા બધામાંથી દૂર થાય અને અમારા ક્ષેત્રિયરોગ ખત્તુ દૂર થાય (૭)

આનુવંશિકરોગો દૂર કરવા

માતાપિતાથી સંતાનમાં આવેલા ક્ષેત્રિયરોગ

જે રોગો માતાપિતાથી સંતાનમાં આવે છે તેમને ક્ષેત્રિયરોગ કહે છે, આ ક્ષેત્રિયરોગ દૂર થવા કંઈ હોય છે. તેમની ચિકિત્સા આ સૂકતમાં કહી છે.

હરણના સીંગડાથી ચિકિત્સા

જે કાળો હરણ હોય છે. જેના સીંગ ધણી મોટા હોય છે, તે સીંગમાં ક્ષેત્રિયરોગ દૂર કરવાના ગુણ હોય છે. 'હરણના મંસ્તકમાં જે સીંગ છે તેના કારણે ક્ષેત્રિયરોગો દૂર થાય છે.' (મં. ૧) હરણના સીંગ વિષે વેદકાંધમાં—

મૃગશૃંગં મસ્મદ્દ્રોગે ત્રિકશૂલાદૌ શસ્ત્રમ્.

(વેદક શબ્દસિન્ધુ)

'હરણનું સીંગ ભસ્મરોગ, હૃદયરોગ અને ત્રિકશૂલાદિ રોગોમાં પ્રશસ્ત છે.' આ કહેવું આ સૂકતની કથન જોડે ખંધ બેસતું છે.

હૃદયરોગ

આ સૂકતમાં બીજા મંત્રમાં (હૃદિ ગુપ્તિતં ક્ષેત્રિયં) (મં. ૨) હૃદયમાં રહેનારો ગુપ્ત ક્ષેત્રિયરોગ, આ પ્રાયઃ હૃદયરોગ જ હોય છે. ત્રીજા મંત્રમાં 'જંગેઝ્યાઃ ક્ષેત્રિયં' (મં. ૩) બધા જંગમમાંથી ક્ષેત્રિયરોગ દૂર કરવાની વાત કહી છે. પ્રથમ મંત્રમાં સામાન્ય ક્ષેત્રિયરોગનું વર્ણન છે, આ બધા રોગ હરણના સીંગથી દૂર થાય છે. હરણનું સીંગ ચંદનની જેમ પાણીમાં પત્થર પર ધસીને માથા ઉપર લેપ કરાય છે, અથવા થોડા પ્રમાણમાં પેટમાં લેવાય છે. આ પ્રાંતમાં તો નાના બાળકોને ઉપર કલા મુજબ થોડા પાણીમાં ધોળી પાવામાં આવે છે અને માતાઓ કહે છે કે તેથી સંતાનોને આરોગ્ય થાય છે. માથામાં ગર્ભી અંદરથી એનું માથા ઉપર લેપ કરવાથી ગર્ભો દૂર થાય છે મજબૂત ગાંડ પછની અવસ્થામાં આ એક ઉત્તમ દવા છે.

ઔષધિ ચિકિત્સા

ઔષધ મંત્રમાં 'સુમગા અને તારકા' આ બે શબ્દો છે. આજ પ્રકારનો મંત્ર કાં. ૨ સ્. ૮ માં આપ્યો છે જુઓ—

મગવતી અને તારકા

મગ-વતી વિષ્ણુતો નામ તારકે || (કાં. ૨, સ્. ૮, મં. ૧)

તેની સાથે આ સૂકતનો મંત્ર પણ જુઓ—

સુ-મગે વિષ્ણુતો નામ તારકે || (કાં. ૩, સ્. ૭, મં. ૪)

આમાં એક સરખા જ વિધાન છે. માટે બીજા કાંડના ૮ માં સૂકતના પ્રસંગે 'મગવતી અને તારકા' વનસ્પતિ વિષે જ લખ્યું છે, તેજ વાચકોએ બહોં સમજવું. સુમગા અને મગવતી આ બે શબ્દો એકજ વનસ્પતિના વાચક હશે અને તારકા શબ્દ બીજી વનસ્પતિનો વાચક હશે આ બે વનસ્પતિઓ ક્ષેત્રિયરોગને દૂર કરે છે, તેથી કાંડો બોધ લેવો તે માટે કાં. ૨, સ્. ૮, મં. ૧ નું વિવરણ વાચવું.

ધુલોક અને બૂલોકમાં સમાન ઔષધિ

વનસ્પતિ સાથે ધુલોકનો સંબંધ બનાવ્યો છે, સોમ ધુલોકમાં છે અને પૃથ્વી ઉપર પણ વનસ્પતિરૂપમાં છે. તે જ પ્રકારે 'સુમગા (મગવતી)' અને તારકા' આ બે ઔષધિઓ પણ વનસ્પતિરૂપથી પૃથ્વી ઉપર છે અને તેજરૂપે ધુલોકમાં છે. આ વર્ધન વનસ્પતિનું પ્રશંસાપૂરક પ્રતીત થાય છે.

જલચિકિત્સા

ક્ષેત્રિયરોગ દૂર કરવા માટે જલચિકિત્સા કરવાનો ઉપદેશ આ સૂકતના પાંચમા મંત્રમાં છે આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે 'પાણી બધા રોગોની એક દવા છે, માટે ક્ષેત્રિયરોગ પણ તેથી દૂર થઇ શકે છે.' પાણીના આરોગ્યવર્ધક ગુણના વિષે કાં. ૧, સ્. ૪ થી ૬ આ ત્રણ સૂકત જુઓ.

છઠ્ઠા મંત્રનો આશય એમ છે કે જો રોગ અથવા ક્ષેત્રિયરોગ બળેલા ખાલ-પેયથી થાય તો પહેલાં કલા મુજબ દૂર થઇ શકે છે એટલે પહેલા પાંચ મંત્રોમાં કહેલા ઉપાય જ બધા રોગોને દૂર કરવા માટે પુરતા છે.

ઉપરના ઉપાયોથી થતી થોડા સમયમાં રોગ દૂર થઇ શકે છે. જો રોગોનો આરંભ આજે થયો હોય તો રાત્રીની તારકા અલોપ થાય તે સમયે અથવા ઉપાસણ દર થઇ દિવસનો પ્રકાશ શરૂ થતાં જ બધા રોગ દૂર થઇ જાય છે. જો આ વર્ધન કાંબંધ જ માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એટલો જ થશે કે 'અહુજ જલદી રોગ દૂર થશે.'

પશુઓનું આરોગ્ય રક્ષણ

કંઠિ ૩, સૂક્ત ૨૮

(ઋષિ:- વણા । દેવતા:- યમિની ।)

ઈકંકયૈષા સુપ્ત્યા સં યમૂય યત્ત્વા અસૃજન્ત મૃતકૃતૌ વિશ્વરૂપાઃ ।

યત્ર વિજાયતે યમિન્યપૃથઃ સા પશૂન્ધિનાતિ રિક્તી કૃત્તી

॥ ૧ ॥

શ્વપા પશૂન્તસં ધિનાતિ ક્રુચ્યાઙ્ગૃસ્વા અર્દરી । હૃતૈનાં પ્રક્ષણે દદ્યાત્તથા સ્યોના શિવા સ્પાદ ॥ ૨ ॥

શિવા મંત્ર પુરોષમ્પો ગોમ્પો અશ્વેમ્પાઃ શિવા । શિવાસ્મૈ સર્વેસ્મૈ ક્ષેત્રાય શિવા નં દૃદૈર્ધિ ॥ ૩ ॥

દ્વહ પ્રુદિરિદ્દ રસં દ્વહ સહસ્રસાતમા મચ । પશૂન્ચમિનિ પોપય

॥ ૪ ॥

અર્થ:- (યત્ર મૃતકૃત વિશ્વરૂપા ગાઃ અસૃજન્ત) ન્હાં જૂતોને તેવાર કરનારાએ અનેક રમરપાળી ગાયો બનાવી, ત્યાં (યવા) આ ગાય (પ્રક- વકયા રુદ્યા સંયમૂય) એક એકના કમળી બાળક ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉત્પન્ન થઈ છે (યત્ર મપ-મ્હત્તુ યમિની વિજાયતે) ન્હાં અતુકાળથી બિન સમયે જોડિયા બાળકોને ઉત્પન્ન કરનારી ગાય હોય છે ત્યાં (સા દશતી રિક્તી) તે ગાય પીડા દેતી અને કષ્ટ ઉત્પન્ન કરતી (પશૂન્ ધિનાતિ) પશુઓને નષ્ટ કરે છે. [૧]

(યવા ક્રુચ્યાઙ્ગૃસ્વાદરી શૂત્વા) આ ગાય માંસ ખાનડા કિમીની જ્યે બની (વશૂન્ ત ધિનાતિ) પશુઓના નાશ કરે છે (હત વર્ના મશ્વણે દદ્યાત્) માટે આ ગાયને બાહ્યભુતી પાસે મોકલી નોંધી. (તથા સ્યોના શિવા સ્પાદ) તેથી તે સુખદાયક અને કષ્ટપાણીકરક થઈ જાય. [૨]

(પુરુષેમ્પાઃ શિવા મપ) પુરુષો માટે કષ્ટપાણી કરનારી થા (ગોમ્પાઃ અશ્વેમ્પાઃ શિવા) ગાય અને ધોડા માટે કષ્ટપાણી કરનારી થા, (અશ્વૈ સર્વેસ્મૈ ક્ષેત્રાય શિવા) આ બધી જમી માટે કષ્ટપાણી કરનારી થઈ (ન શિવા યોધિ) અમારા માટે સુખ આપનારી થા. [૩]

(દ્વહ પ્રુદિ દ્વહ રસ.) બહી પ્રુદિ અને બહી રસ છે (દ્વહ સહસ્ર-સાતમા મચ) બહી હજારે લાખ આપનારી થા અને છે (યમિની) એક સત્તાન ઉત્પન્ન કરનાર ગાય । (દ્વહ વશૂન્ પોપય) બહી પશુઓને પ્રુદ કરે [૪]

ભાષાર્થ:- સદિ ઉત્પન્ન કરનારાએ અનેક રમરપ અને જુદા જુદા ગુણધર્મવાળી ગાયો બનાવી છે તે બધી ગાયો એકજાત એક જ જન્મથી ઉત્પન્ન કરવા બનાવી છે ન્યારે આ ગાયો તરુડે જોડી બીજા સમયમાં એકી સમયે જે બચ્ચાને જન્મ આપે છે ત્યારે તે પાતક અને નારાક થાય છે, તેથી બીજા પશુઓ પાસુ નષ્ટ થાય છે. [૧]

જેમ માંસ ખાનડા પશુ નારાક હોય છે, તેજ પ્રકારે આ રેતી ગાય નારાક હોય છે, માટે તેમ થતા જ તેને શોષ કષાય નાશવાદા બાહ્યભુત પાસે મોકલવાથી જોઈએ તથા શોષ ઉપચારોથી તે ગાય મુજબરક બની જશે. (૨)

આ ગાય અનુપના મટે તેમજ નાદ, વોડા, બજદ વગેરે માટે, તથા આ જમી માટે અને અમારા બધા માટે સુખ આપનારી થાય. (૩)

આ ગાયમાં શોષપાતકક ક્રોધે છે, તેમાં જીતમ ફસ છે, આ ગાય હબરેક રીતે જન્મીએને સાધકાયક થાય છે, આ પ્રકારની ગાય બધા પશુઓને બહી પ્રુદ કરે. (૪)

યત્રાં સુહાર્દઃ સુકૃતાં મદન્તિ વિહાય રોગં તન્નૃપઃ સ્વાયાઃ ।

તં લોકં યમિન્યભિસંવભૂવ સા નો મા હિંસીત્પુરુષાન્પશૂંશ્ચ

॥ ૫ ॥

યત્રાં સુહાર્દાં સુકૃતામગ્નિહોત્રહુતાં યત્ર લોકઃ ।

તં લોકં યમિન્યભિસંવભૂવ સા નો મા હિંસીત્પુરુષાન્પશૂંશ્ચ

॥ ૬ ॥

અર્થ— (યત્ર) ને દેશમાં (સ્વાયાઃ તન્વ રોગં વિહાય) પેતાના શરીરના રોગનો ત્યાગ કરી (સુહાર્દઃ સુકૃતઃ મદન્તિ) ઉત્તમ હૃદયવાળા અને ઉત્તમ કર્મવાળા થઈ આનંદિત થાય છે હે (યમિની) ગાય ! (તં લોકં અમિ-સયમ્ભૂ) તે દેશમાં જ્યાં પ્રકારે મળીને થઈ જા (સા નઃ પુરુષાન્ પશૂન્ મા હિંસીત્) તે અમારા પુરુષો અને પશુઓની હિંસા ન કરે [૫]

(યત્ર યત્ર સુહાર્દાં સુકૃતાં અગ્નિહોત્રહુતાં લોકઃ) જ્યાં જ્યાં શુભ હૃદયવાળા, ઉત્તમ કર્મ કરનારા અને અગ્નિહોત્રમાં દવન કરનારાઓનો દેશ હોય છે, હે (યમિની) ગાય ! (ત લોકં અમિસયમ્ભૂ) તે લોકમાં મળી રહે અને (સા ના પુરુષાન્ પશૂન્ ચ મા હિંસીત્) તે અમારા પુરુષો અને પશુઓની હિંસા ન કરે [૬]

ભાવાર્થ—ને પ્રદેશમાં જ્યાં રહેવાથી શરીરના રોગ દૂર થાય છે અને શરીર સ્વસ્થ થાય છે, તેમજ ને પ્રદેશમાં ઉત્તમ હૃદયવાળા અને ઉત્તમ કર્મ કરનારા લોકો આનંદી રહે છે તે દેશમાં આ ગાય જાય ત્યારે ત્યાં રહે બહારી રોગી અવસ્થામાં રહી અમારા મનુષ્યો અને પશુઓને કષ્ટ ન પહોંચાડે (૫)

ને પ્રદેશમાં ઉત્તમ હૃદયવાળા શુભકર્મ કરનારા અને અગ્નિહોત્ર કરનારા સંજ્ઞાન રહે ॥ તે દેશમાં આ ગાય જાય અને નિરોગી અને રોગી યદને અમારા પુરુષો અને બીજા પશુઓમાં પેતાનો રોગ પ્રસારી કષ્ટ ન પહોંચાડે (૬)

પશુઓનું આરોગ્ય રક્ષણ

પશુઓનું સ્નાત્થ

પશુઓનું આરોગ્ય ઉત્તમ રહેતું જોઈએ નહિ તો એક પણ પશુ રોગી થાય તો તે બીજા પશુઓનું તેમજ મનુષ્યોનું આરોગ્ય પણ ખગાલી શકે છે એક પશુનો રોગ બીજા પશુને લાગી શકે ॥ અને તે કારણે બધા પશુ રોગી થઈ જાય તો તેમનું રોગ-સુકત દષ્ટિ પાને મનુષ્ય પણ રોગી થાય ॥ આ અનર્થ પર પરાને દૂર કરવા માટે પશુઓનું ઉત્તમ આરોગ્ય રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ

પશુરોગની ઉત્પત્તિ

પશુઓમાં રોગ ઉત્પન્ન થવાના ત્રણ કારણો આ સૂકતમાં આપ્યા છે, તે જુઓ—

૧ અપાન્નક્રાન્તઃ—જીવનની વિરૂદ્ધ આચરણ કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે પશુઓ માટે ને સમયે ને ખાવાપીવાનો

વગેરે પ્રત્યક્ષ હોવા જોઈએ તે યથાયોગ્ય થવો જ જોઈએ તેમાં અયોગ્ય રીતિનું પરિવર્તન થવાથી પશુ રોગી થાય છે. પશુ સમય થતાં પહેલાં ખવડુ જન્મવાથી પણ ગાય રોગી બને છે

૧ યમિની વિજ્ઞાયતે—જેડકાં ખવડા ઉત્પન્ન થવાં એમાં પ્રસૂતિની રીતિમાં ખગાડ થઈ વિવિધ રોગ થાય છે

૩ કઠવાદુ વ્યદ્ધરી મૂલા— માંસ ખાનારી વિશેષ લક્ષક બની રોગી થાય છે

ગાય જ્યારે પ્રસૂત થાય છે ત્યારે ગર્ભસ્થાનના ફેટલાક લાગ પડે છે કદાચ ગાય તે લાગોને ખાઈ જાય છે અને તે કારણે જ રોગી થાય છે અથવા ચોની વગેરે સ્થાનોમાં જોડ બળક પેદા થવાના કારણે કષ્ટ થાય છે અને ત્યાં પ્રસૂતિસ્થાનનું ઝેર લાગવાથી ગાય રોગી બને છે આ પ્રકારે આવા સ બધા

કારણે માથ રોગી થવાની સંભાવના પુરૂષ છે. માટે માથના રવામીએ એવા સમયે સારી સારવારના ગાખતી અને કોમ પ્રકારે પજુ અસારવાની થવા દેવી નહિ.

આ બધા રોગો પછાં પાતક હોય છે અને જો એક પશુને રોગમાથ તો તેના સંસર્ગમાં આવનારા ખીત્ત પશુઓના પજુ નાથ તે રોગોના કારણે યદ્ય સ્થ છે. માટે જોનાં પરમાં પુષ્કળ પશુઓ છે તેણે એવા સમયે યોગ્ય સારવારની રાખવી અને કોમ પ્રકારે અસારવાની થવા ન દેવી. પોતાના પશુઓના આરોગ્યનું સારું રક્ષણ કરવું.

રોગી પશુ

પશુના સ્વાસ્થ્યના વિષયમાં આરવક યોગ્ય બ્યવસ્થા કરવાથી પજુ માથ વગેરે પશુ ઉપર કહેલા કારણે બધવા ખીત્ત કારણોથી રોગી બને છે. તેવા રોગી થતા જ તેમને સારા વૈદ્ય પાસે મોકલવા જોઈએ. તે વિષે કહ્યું છે—

उत एतां ग्रहणे दद्यात् तथा द्योना क्षिप्वा द्यात् ॥

(મં. ૧)

‘ તે રોગી માથને આઠશ્ચ પાસે આપવી જોઈએ. જોથી તે શુભ અને કમ્પાશુકારી બને. ’ એટલે તે રોગી માથને એવા સારા યાની વૈદ્યની પાસે મોકલવી કે જોથી તેની પાસે તે યોગ્ય દિવસ રહેવાથી તે નિરોગી સ્વસ્થ અને શુભ બની જાય. અર્થાં ‘ ગ્રહણ ’ શબ્દ છે. આ શબ્દ અને આથવંદી. ચિકિત્સા બંધનારો યાની વૈદ્ય છે. આઠશ્ચ જ વૈદ્યક્રિયા કરે છે. તે વિષે વૈદ્યો ખીત્તે લખ્યું છે—

यत्रोपधीः स्वाम्रमत् राजानः समितामिव ।

विप्रः स उच्यते मियप्रसोद्दामोवेषातनः ॥

(ઋ. ૧૦૬૭૬૧ વા. ૫. ૧૨૮૦)

‘ જે આઠશ્ચ પાસે પુષ્કળ ઔષધિઓ હોય છે, તે વિપ્રને વૈદ્ય કહેવાય છે, તે રાજાક્રિયાઓના નાથ કરે છે અને તેજ રોગ પજુ દૂર કરે છે. ’

આ પ્રકારના જે વૈદ્યો હોય છે તેમના તાત્કાલિક એવી રીતી માથને તાત્કાલ સોંપી દેવી જોઈએ તેમની પાસે રહી જો ગાય યોગ્ય ઉપચાર વડે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે. જ્યાં આ માથને મોકલવી જોઈએ તે સ્થાન જેવું હોય તેનું વર્ણન પજુ શુઓ—

यत्र सुहार्दः सुहृता मदन्ति विहाय रोगं तन्वा दद्यात् ॥ (મં. ૫)

यत्र सुहार्दः सुहृता भ्रमिहोत्रहृता यत्र लोकाः ।

(મં. ૬)

તં લોકં યમિમ્યમિ સંયમ્ય ॥ (મં. ૫-૬)

‘ જ્યાં દરરોજ અમિત્રાં દવન કરનાર લોકો રહે છે અને જ્યાં ઉત્તમ હૃદયવાળા અને ત્રેહ કર્મકર્તા લોકો રહે છે અને જ્યાં પોતાના કાર્યરતા રોગો દૂર થઈ મન આનંદ પ્રસન્ન થઈ શકે છે તે સ્થાને માથને મોકલવી જોઈએ, ત્યાં રહેવાથી તેનું બધા પ્રકારે હલવાળું થશે. ’

દવાખાનામાં બધા લોક અમિત્રાં દરરોજ દવન કરનારા હોય, કારણ કે દવાખાનામાં અનેક પ્રકારના રોગીઓ આવે છે, રોગીની સેવામાં વિવિધ રોગના સંપર્કમાં આવવું પડે છે, તેમના સંસ્પર્શના કારણે રોગ પ્રસરવાની શક્યતા હોય છે, તે કારણે વાયુ શુદ્ધિ માટે દરરોજ દવન થવું યોગ્ય છે, સવારે અને સાંજે અમિત્રાં દવનથી વાયુ નિર્ણય થશે અને રોગખીત્ત નહીં થશે અને એવા વાયુથી રોગી પજુ નહીં નિરોગી થઈ શકે છે. આ દવાખાનાની વાયુશુદ્ધિ વિષે કહ્યું છે. તે સિવાય દવાખાનાના કર્મચારી દરરોજ નિયમપૂર્વક દવન કરનારા હોય, જોથી તેમને પજુ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે અને તે સ્થાનનાં પજુ શુદ્ધતા થશે.

સાથે સાથે દવાખાનાના કર્મચારી (સુ-હૃતઃ) ઉત્તમ શુભકર્મ કરનારા પવિત્ર આત્મા હોવા જોઈએ. તેમની પવિત્રતાથી રોગીને આશીર્વાદ દેવા દર થઈ શકે છે. જે વૈદ્ય પવિત્ર હૃદયવાળો અને શુભ કર્મ કરનારો હશે, તેની દવા પજુ વધારે અસરકારક હોય છે. કારણ કે દવાની સાથે તેના મનના શુભ વિચારો પછાં સદાવર્ણ થાય છે.

એવા સહચારી સહભાવનાવાળા પવિત્ર વૈદ્યની પાસે જ રોગી જાય છે, તે રોગી તે પવિત્ર આત્મમના વાયુમંત્રણથી—

स्वापचः तच्छः रोगं विहाय ॥ (મં. ૫)

‘ પોતાના કાર્યરમણી રોગ દૂર કરી. ’ પજુ નિરોગી બની જશે તેમાં કંઈજ શંકા નથી માટે કહ્યું છે કે એવા સુનિવ આચારસંપન્ન આઠશ્ચ વૈદ્યની પાસે તે પ્રકારની રોગી માથને તરિત મોકલવી જોઈએ. ત્યાં જઈ તે માથ નિરોગી બને અને ત્યાંથી પાછી આવી ‘ ધરના મનુષ્ય, ગાય, ઘેડા અને ધરની બધી જીવિને પવિત્ર બનાવે. ’ (મં. ૭) નિરોગી માથનું મૂન, જાણ તેમજ ગોરસ અત્યંત પવિત્ર હોય છે. પરંતુ રોગી

ગાયના તે બધા પદાર્થો અત્યંત અનિષ્ટ હોય છે. માટે ઉપર કહ્યા મુજબ આશ્રમમાં પહેાંચી ત્યાં રહો, પૂજ્ય આદિત્ય આમ કરી જ્યારે તે ગાય પાછી આવે ત્યારે તે મંગલકારક બનશે; એમ જે ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે તે ખરેખર યોગ્ય જ

છે. ' ગાયત્રી અંદર પૌષક પદાર્થ અને અમૃતરસ હોય છે. આ ગાય અનંત પ્રકારે લાભદાયક હોય છે. ' (મં. ૪) માટે તેના આરોગ્યની યોગ્ય કાળજી રાખી વ્યવસ્થા કરવી એજ મુખ્ય માટે લિખિત છે.

કલેશ પ્રતિબંધક ઉપાય

કાંડ ૩, સુકેત ૬

(કાવિઃ- વામદેવઃ । દેવતાઃ- યાગપૃથિવી, વિષ્ણુદેવાઃ ।)

કર્ષકસ્ય વિશ્વકસ્ય દ્યૌઃ પિતા પૃથિવી માતા । યથામિત્રક દેવાસ્તથાર્પ કળુતા પુનઃ ॥ ૧ ॥
અશ્રેષ્ઠમાર્ણો અધારયન્તથા તન્મર્ત્તુના કૃતમ્ । કૃણોમિ વધિ વિષ્કન્ધં મુષ્કાવર્હો ગર્વામિવ ॥ ૨ ॥
પિશ્ચન્ને સુત્રે સ્વર્ગલં તદા વંશન્તિ વેધસઃ । શ્રવસ્યું શુષ્મં કાવર્વં વાર્ધિં કૃણવન્તુ વન્ધુરઃ ॥ ૩ ॥
યેનાં શ્રવસ્યવશ્ચરંથ દેવા દેવાસુરમાયયાં । શુનાં કપિરિવ દૂપણો વન્ધુરા કાવવસ્યં ચ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (કર્ષ+કસ્ય=કુશલ) કુશ એટલે નિર્જળ કરેલી અથવા તેજ પ્રકારે (વિશ્વ+કસ્ય) પ્રજ્વળ કરેલી પશુ (માતા પૃથિવી) માતા પૃથ્વી અને તેમને (પિતા દ્યૌઃ) પિતા સુલોક છે. હે (દેવાઃ) દેવા ! (યથા અમિત્રક) જેમ પરાક્રમ કર્યો હતો (તથા પુનઃ અવકળુત) તે પ્રકારે ફરી શત્રુઓને પ્રતિકાર કરો. [૧]

જેમ (અ-શ્રેષ્ઠમાર્ણઃ અધારયન્) ન શાકનારા જ કોઇનું ખારણુ કરતા રહે છે, (તથા તત્ત્વ મનુના કૃતમ્) તે પ્રકારે તે કામ્ય મનનશીલ પશુ કરેલું હોય છે. (મુષ્કાવર્હઃ ગર્વાં દિવ) જેમ અંડકોપ તોડનારે માથુસ બળદને નિર્જળ કરે છે તે જ પ્રકારે હું (વિ-સ્કન્ધં વધિ કૃણોમિ) રોગ વગેરે વિદ્ધીને નિર્જળ કરું છું [૨]

(વેધસઃ) શાંતી લોક (પિશ્ચન્ને સુત્રે) બૂરા રંગના દોરામાં (તત્ત્વ સ્વર્ગલં વાવશમિત્ર) તે મથિને બાંધે છે, (વન્ધુરઃ) બંધન કરનારા (શ્રવસ્યું શુષ્મં કાવર્વં) પ્રસિદ્ધ પ્રજા શોષક રોગને (વધિ કૃણવન્તુ) નિર્જળ કરે. [૩]

હે (શ્રવસ્યઃ) યશસ્વી પુરુષો ! (યેન) જેથી (અસુરમાયયા દેવાઃ દિવ ચરથ) જીવનકાલાની કુશળતાથી યુક્ત દેવીના સમાન આચરણુ કરો છો તેમજ (કાવિઃ શુનાં દૂપણઃ દિવ) વાંદરો જેમ કુતરાને તુચ્છ સમજે છે તેમ (વન્ધુરા કાવવસ્યં ચ) બંધન કરનારા રોગોને અથવા દુઃખનો પ્રતિબંધ કરે છે. [૪]

બાવાર્થ— બળવાન અને નિર્જળ આ બંનેના માતા પિતા બ્રહ્મ અને સુલોક ॥ એટલે આ બંને પ્રકારના લોકો આપસમાં બાંધ છે. દેવતાલોક પરાક્રમ કરી શત્રુઓને પરાજય કરે છે, શત્રુને ઢાકે છે અને નિર્જલોનું સ રક્ષણ કરે છે. (૧) ન યાકતાં પરિશ્રમ કરનારા જ વિશેષ કામ્ય કરવા માટે સમર્થ થાય છે મનનશીલ મનુષ્યો પશુ તેવોજ પુરુષાર્થ કરે છે. હું પણ તેજ પ્રકારે શત્રુઓને તેમજ વિનંતે નિર્જળ કરું છું. જે પ્રકારે અંડકોપ તોડનારે બળદને અંડકોપ તોડી તેને નિર્વીર્ય કરે છે. (૨)

બૂરા રંગના સૂત્રથી જાની લોક મથિને બાંધે છે, જેથી પ્રસિદ્ધ શોષક રોગને નિર્વીર્ય બનાવે (૩) યશસ્વી પુરુષો જીવનના યશસ્વી રસ્તે જાય છે અને મૃત્યુને દૂર કરે છે. વાંદરા જક્ષણ રહે ॥ તે કુતરાને તુચ્છ મને છે, તેજ પ્રકારે રોગ પ્રતિબંધની વિલા બળુનારા રોગોને દૂર કરે છે. (૪)

દુષ્ટૈ દિ ત્વાં મસ્ત્યામિ દૂપયિષ્યામિ કાવૃવમ્ । ઉદાશ્વો રયાં દૃવ ગ્રાપ્યેમિ સરિવ્યથ ॥ ૫ ॥
 એકંશતં વિષ્કન્ધાણિ વિદિષ્તા પૃથિવીમનુ । તેષાં ત્વામગ્ર ઉસંહર્મણિ વિષ્કન્ધદૂર્ણમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ— (દુષ્ટૈ દિ ત્વાં મસ્ત્યામિ) દુષ્ટાને દટાવવા માટે હું તને બાંધીશ અને (કાવૃવમ્ દૂપયિષ્યામિ) વિદ્યાને નિર્મળ બનાવીશ. (આશ્વઃ રયાં દૃવ) જાદી માલનાશ રોગની જેમ તમે (ગ્રાપ્યેમિ) ડગ સરિવ્યથ) કાપીશો બંધનથી દર યજ્ઞો. [૫]

(એકશતં વિષ્કન્ધાણિ) એકસો એક વિધો (પૃથિવીં મનુ વિદિષ્તા) પૃથ્વી ઉપર રજા છે. (તેષાં અગ્રે) તેમની સામે (વિષ્કન્ધદૂર્ણમ્ ત્વાં મર્ણિ) કટનાશક તને મળિને (સ્વ જહ્વા) ઉઘો કટાવો છે. બધાથી દ્રઢ બાંધો છે. [૬]

ભાષાર્થ— દુષ્ટ વિધાને દુષ્ટ કરવા માટે યોગ્ય પ્રતિબંધ કરવો જોઈએ, તેજ પ્રકારે જાદાદિ વિધોને નિર્મળ કરવા જોઈએ. મુક્ત વેશવાળા રથ વડે મનુષ્ય પદોચ્ચતા સ્થાને જાદી પદોથી નબ છે, તે પ્રકારે વધાર કટવા માટે માનુષ્ય દુષ્ટ અવસ્થામાંથી જેમ થઈ નબ છે (૫)

પૃથ્વી ઉપર કોંકરો વિધો અને દુષ્ટો છે. તેના પ્રતિબંધક ઉપાયોમાં દુષ્ટ પ્રતિબંધક મળિ વિશેષ પ્રભાવશાળી છે, એને માનુષ્ય કરાય છે (૬)

કલેશ પ્રતિબંધક ઉપાય

આ સુક્તમાં સમજાવવા માટે યજ્ઞ કાણુ અને અત્યંત દુખોદિ છે. આ સુક્તના ' કર્શક, વિશક, શુગઢ, ક્ષાવઢ ' આ ચારો યજ્ઞ દુખોદિ છે અને યજ્ઞ પ્રથમનો પછી પછી તેમનો અર્થ કહી સુધી યોગ્ય પ્રકારે સમજાવવામાં નથી. જે વાચકો વેદાધર્મની શોધ કરી રહ્યા છે તે આ વિશે વધારે શોધજોગ્ય અવસ્થા કરે

બધાના આત્મપિતા

પ્રથમ મંત્રના પ્રથમાર્ધમાં એક મહત્વપૂર્ણ વાત કહી છે તે બધાના બધુશાવની વાત છે—

કર્શકસ્ય વિશકસ્ય દ્વાંઃ વિશ્તા પૃથિવી માતા ।

(મં. ૧)

જન્મતાં એ પ્રકારના મનુષ્યો છે, એક (કર્શક) કૃષ, અશક્ત, નબલોન અથવા જગતની રચનામાં (કર્શક) ખરાબ ખરીદાળા એટલે જે પોતાનો જવાબ કરી શકતા નથી અને બીજા (વિશક) પોતાનો પ્રવેશ દર દર સુધી કરી શકે છે અને બીજાનો પરજીવ કરી પોતાને અધિકાર ખીજા ઉપર જમાવે છે. આ ચારોનો બીજો અર્થ

એમ છે કે (વિશક) વિશેષ ખરીદાળા એટલે જે પશુઓ બીજાને લાત મારવામાં સમર્થ હોય છે. ' વિશક ' ના બંને અર્થમાં સમાન લાવએવો છે કે ' પાશવીશક્તિથી શુક્ત. '

(પૃથિવીં મનુ)

દુનિયામાં એ પ્રકારના લોકો છે, એક (વિશક) પાશવીશક્તિથી શુક્ત અને બીજા (કર્શક) પાશવીશક્તિ હીન હોયે એમ બનેલા બને છે કે પાશવીશક્તિથી બળવાન થયેલા લોકો નિર્બળ લોકોને દબાવતા રહે છે. તે કારણે સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયમના વધી જાય છે અને તે જ પ્રમાણમાં જનતાના કાલેશ વધે છે. આ કાલેશ નિવારણનો એકેએક ઉપાય આ છે કે ' બધા લોક પરપર લાઇ છે અને એક પરમપિતા અને એક પરમમાતાની સંતાન છે, ' આ ઉચ્ચ ભાવને જાગ્ય કરવો. જે નજા અને સમજ બને એમ માનશે કે ' અમારા બધાના પરમપિતા અને પરમમાતા એક જ છે, માટે અને બધા મનુષ્ય આપસમાં બાંધ લાઇ હોએ, ' તે પછી એક નીનગની જેડે લદવાનું કારણ રહેશે નહિ. કારણ કે અગ્રાએ થાય છે તે પરકીય

ભાવનાથી થાય છે; તે પરકીય ભાવ આ પ્રકારે હટી ગયો તો ઝગડો રહેશે નહિ. સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ઝગડા મટાડવા માટે એક ઉત્તમ અને પહેલો ઉપાય વેદે આ બતાવ્યો છે.

માતૃભૂમિને પોતાની માતા સમજવી અને સરજ, ઘુલોક અથવા પ્રકાશમય દેવને પોતાનો પિતા સમજવો, આ ઝગડા મટાડવા માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. માતૃભૂમિની, ભક્તિ બે જનતાના મનમાં જન્મીત થાય તો બધાની એકતા થવા વાર લાગશે નહિ. માતૃભૂમિની ભક્તિ એવી વસ્તુ છે કે જે રાષ્ટ્રીય એકતાને વિકસિત કરે છે અને બધામાં અદ્ભૂત સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. માતૃભૂમિની ભક્તિમાં વિશેષતઃ સ્વદેશ પ્રેમ જ હોય છે પણ ભૂમિમાતાનો વિસ્તૃત અર્થ લેવાથી વિશ્વજંતુત્વની કલ્પના પણ આવી શકે છે.

પરાક્રમ

માતૃભૂમિનું કલ્યાણ કરવાનો ઉદ્દેશ પોતાની સામે રાખી, તે સંબંધે ઉત્પન્ન થનાર પોતાના કર્તવ્ય કરવા માટે અને તે ઉચ્ચ કાર્ય માટે આવશ્યક ત્યાગ કરવા માટે માણસે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જે પ્રકારે દેવાસુર યુદ્ધમાં દેવો અસુરોને હટાવવાના કાર્યમાં મહાન પરાક્રમ કરે છે, અસુરો ઉપર આક્રમણ કરી તેમને હટાવી દે છે, તે પ્રકારે યજ્ઞોએને હટાવવાનું કાર્ય મહાન પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. યજ્ઞોને પરાભવ કરવો અને તેને દૂર કરવો, આ બે વાતો આ પુરુષાર્થમાં મુખ્ય છે.

યયાઽમિચક્ર દેવાસ્તયાઽપ કૃણતા પુનઃ ॥ (મં. ૧)

'જેમ (અમિચક્ર) યજ્ઞ ઉપર હુમલો કરવો જોઈએ તેમજ (અપ કૃણતા) તેમને દૂર કરવો જોઈએ.' હુમલો કરી યજ્ઞોને પરાભવ કરવો જોઈએ અને તેને પોતાના સ્થાનથી હટાવવો જોઈએ. એટલું બધું કરી નબળાઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ બધું થવા માટે, બધા લોકોમાં બંધુત્વ ને પરમાત્માને બધાના માતા-પિતા માનવા, આ બે વાતોની જરૂરી છે. વાયકોએ આ અતિશય ઉપદેશનું સારા પ્રકારે મનન કરવું.

પરિશ્રમથી સિદ્ધિ

પરિશ્રમ કર્યા વગર કોઈ પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જે કંઈ સિદ્ધિ મળે છે તે પ્રપન્થી મળે છે, જે અત્યાર સુધી વિગ્રથી લોકો થયા છે, તે યજ્ઞપટથી થેરાએલા રહેતા ન હતા.

તે પરિશ્રમ કરવા ડરતા ન હતા. માટે તેઓમાં ધારકચક્રિત ઉત્પન્ન થઈ અને તે ભક્તિઓ, સમાજો અને રાષ્ટ્રોને ધારણ કરી શક્યા. માટે મંત્રમાં કહ્યું છે—

અથેષ્માણો મધારયન્ તથા તન્મનુના કૃતમ્ । (મં. ૨)

'જે પરિશ્રમ કરવામાં ધાકતા નથી તે જ ધારણ કરે છે. મનનશીલે પણ તેમજ કર્યું હતું.' પરિશ્રમ કર્યા વિના ધારકચક્રિત આવી શકતી નથી અને જે મનનશીલ લોકો છે તે પણ પોતાની મનનશક્તિ વડે આ પરિણામ સુધી પહોંચ્યા છે. પ્રપન્થ શીલતા મનુષ્યમાત્રને ઉદ્ધાર કરનારી છે. માટે હરકોઈએ પ્રપન્થશીલતાનું મહત્ત્વ ભણી પુરુષાર્થ પ્રપન્થોથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ અને પોતાના રાષ્ટ્રનો અબ્યુદય સાધવો જોઈએ.

પરિશ્રમી પુરુષ પોતાના પ્રપન્થથી બધા વિદ્ધો દૂર કરી શકે છે. તેના માટે બધી અવસ્થાઓ પ્રપન્થ સાધ્ય હોય છે, તેના માટે અશક્ય અથવા અપ્રાપ્ય એવું કોઈ સ્થાન હોતું નથી. તે નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે—

કૃણોમિ લઘિ ચિષ્કન્થં મુષ્કાયર્હો ગવામિચ । (મં. ૨)

'હું ખાતરીથી વિદ્ધને નબળું બનાવી દઉં. જે પ્રકારે અંકોશને તોડનારા લોક બળદને ખાતરીથી નિર્વાંધ કરે છે.' પુરુષાર્થ પ્રપન્થથી બધા વિદ્ધો, બધા પ્રતિબંધ, બધી આધિ-બાધિનાં કષ્ટો દૂર થઈ શકે છે. પુરુષાર્થ પ્રપન્થની સામે આ વિદ્ધો કરી શકતાં નથી.

અહીં બળદનો અંકોશ તોડી તેને પ્રપન્થન કાર્ય માટે અસમર્થ બનાવવાની વિદ્યાનું સૂચન છે. ખેતી માટે બાવા પ્રકારના બળદનો ઉપયોગ થાય છે.

અમુરમાયા

'અમુરમાયા' નો વિષય ચોથા મંત્રમાં આવે છે, 'માયા' શબ્દનો અર્થ 'કૌશલ્ય, દુષ્ટતા, કળા, પ્રતિષ્ઠાનું કર્મ' છે, 'અમુર' શબ્દનો અર્થ '(અ-મુર) રાક્ષસ અથવા (અમુર-ર) જીવનની વિદ્યા જાણનારા અને તે વિદ્યાનો પ્રકાશ કરનારા, ' છે. એટલે 'અમુર-માયા' નો અર્થ 'અસુરો પાસેનું કળાકૌશલ્ય, દુષ્ટતા અથવા જીવનનું સાધન પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા' છે. આ અમુરમાયા પેત્રપોતાની જુદી જુદી રીતની દેવોની પાસે પણ હોય છે અને દેવોની પાસે પણ હોય છે. દેવો સંપૂર્ણ પ્રકારની આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પોતાની ઉન્નતિ અને શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તે વિષે કહ્યું છે—

અમરમાયવા દેવા દ્ય યયસ્વવા ચ્ચરણ । (મં. ૪)

‘ આ જીવનની વિદ્યાથી જેમ દેવો આવે છે, તેમ તમે પણ વચસ્વી અને પ્રથ્વસીત થઇ આવો, ’ દેવો જેમ આ જીવન વિદ્યાથી વધારેની ધાય છે, તેમ તમે પણ થાઓ. આ એવા મંત્રનું કથન મનુષ્યોને પુરુષાધના માટે સલાહવા માટે છે. જે મનુષ્યો આ માર્ગથી આવશે તે દેવોની જેમ પૂજનીય બનશે અને યજ્ઞના બાગીદાર થશે.

રોહિડા વિધિ

આ પૂજા પર વિધો તો સંકેત છે. બ્રહ્મિ, સમાજ, જાતિ અને રાષ્ટ્રની ઉત્તિમાં મેંકે પ્રકારના વિધો હોય છે. જે કંઈ પુરુષાર્થ કરવાનું કામ ચાલુ હોય તેમાં વિધ તો અવશ્ય આવશે જ, પણ તેથી ઈચ્છું નહિ. આ વિધોના વિષે કહ્યું છે—

एक शतं विष्कन्धानि विद्विता पृथिवीमनु । (મં. ૬)

‘ સંકેત વિધો પૃથ્વી ઉપર છે. ’ જ્યારે આ વિધ છે અને દરેક કાર્યમાં તે રહેશે જ ત્યારે તેથી ઈચ્છાની કોઈ જરૂરી નહિ, આ વિધોને પ્રતિજ્ઞ કરી આગળ વધવું જોઈએ. આગળ વધવા માટે પોતાનો વેગ વધારવો જોઈએ—

માદાએ રથા દ્ય હાપયેમિઃ વચ્ચ સરિયયઃ । (મં. ૫)

‘ વેગથી જનારો રથ જેમ જલદી આગળ વધે છે, તે પ્રકારે પુરુષાર્થ પ્રયાન કરતાથી તમે પણ વિધોને પાછળ થૂંકી આગળ વધો. ’ પોતાનો વેગ વધારવાથી વિધો પાછળ હટે છે, પણ ને પોતાનો વેગ ઓછો કરે છે તે વિધોથી ગરત થાય છે. તેથી પોતાની પુરુષાર્થક્રિયા વધારવાથી મનુષ્ય વિધોનો પરાજય કરી વિજયનો માર્ગ સુધારી શકે છે. તે વિષે ઉદાહરણ જુઓ—

શુનાં દુષણઃ કષિઃ દ્ય । (મં. ૪)

‘ કુતરાનો તિરસ્કાર કરનારો વાદરો જેમ હોય છે. ’ વાદરો જ્યો પર રહે છે માટે તે કુતરાઓની પર્તી કરતા નથી. તે કુતરાઓને ટુચ્છ કામ ને છે, કારણ કે કુતરા કરતા તે ઘણી હિંમતી જગ્યાએ રહે છે, તેથી કુતરાઓ વાદરાઓને કોઈ વિધ કરી શકતા નથી. તે જ પ્રકારે જે સ્થાનમાં વિધ હોય છે તે સ્થાન છોડી તેથી હિંમત રાખી રહેવાથી વિધ કદ આપી શકતા નથી. જેમ વાદરો જ્યો ઉપર રહેવાના કારણે કુતરાની

પીડાથી બચી રહે છે. તે જ પ્રકારે દરએક વિધથી મનુષ્ય પોને પોતાને બચાવે વિધનું જે સ્થાન હશે તેથી પોતાનું સ્થાન હિંમત કરવાથી મનુષ્ય તે વિધોથી દબેશા દર રહી શકે છે. આ વિષયના સૂચક મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે—

અયસ્યં શુભં કાવચં યદ્ધિ કૃણમન્તુ ચન્ધુર । (મં. ૭)

કાવચસ્ય ધ્વ યન્ધુર । (મં. ૪)

કાવચં દુષ્ટવિધ્યામિ । (મં. ૫)

‘ વિધોને પ્રતિજ્ઞ કરનારા લોક પ્રસિદ્ધ શૈવક વિનાયક નમ્બ કરે. વિધને પ્રતિજ્ઞ કરે, દુ વિધનો પરાજય કરીય. ’

આ બધા વિધાન વિધોને પ્રતિજ્ઞ કરવાના સૂચક છે. વિધોને પરાજય કરવો અથવા અથવા વિધોને દૂર કરવું એ મનુષ્યનું ધ્યેય છે અને તેના ઉપાય આ પહેલાં કર્યા છે. શારીરિક બાધિઓથી પોતે પોતાનો બચાવ કરવા માટે મજી ધારણનો ઉપાય આ પહેલાં કેટલાક સૂક્તોમાં કહેલો છે આ પ્રકારના મજી ધારણ કરવાથી રોગનો પ્રતિજ્ઞ થઇ જાય છે, માટે મજી ધારણની સત્યતા આપવા માટે આ સૂક્તોમાં નીચે જુઓ. મંત્ર છે—

વિશક્ષે સ્ત્રે જ્ઞગલં તવા યન્નગિત વેદસઃ । (મં. ૭)

દુષ્ટે દિ સ્વા અરધ્યામિ । (મં. ૫)

તેપાંત્યામદ્મ ઉચ્છાદ્યર્મણિ વિષ્કન્ધ-દુષણમ્ ॥ (મં. ૬)

‘ જુરો રંગના સૂતમાં યાત્રી લોક આ મજીને માંધે છે. કુવરયો દૂર કરવા તને બાધીશ. મજીને વિધોને નમના બનાવનાર બધાથી મુખ્ય ઉપાય સમજી ઉપર ઉદ્ધારીએ અને ધારણ કરીએ જાએ. ’

આ મંત્ર બાગથી રચ્ય થાય છે કે અક્તિના શારીરિક રોગરૂપી બાધિઓથીઓને દટાવવા માટે આ મજીધારણ એક સારો ઉપાય છે. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય વિધોને દૂર કરવા માટે વિષયકુલત્તરી કલ્પનાનો પ્રકાર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય મુખ્ય મજીય છે. તેમજ બીજા બધા જ વિધોને દટાવવા માટે પરિયત્ન કરવા એટલે પુરુષાર્થ કરવાની કક્ષિ મનુષ્યમાં પુરતી છે. આ ચક્રનું સારું મનન વાચક કરશે તો, તેમને પોતાની ઉચ્ચવિધો માગે વિધનરહિત કરવાનો ઉપાય નિર્ધારણ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

આરોગ્ય સૂક્ત

કાંડ ૨, સૂક્ત ૩

(શ્રુતિ - ઓંઘિરાઃ । દેવતાઃ~ મૈષજ્યં, આયુઃ, ધન્વતરિઃ ।)

અદો યદવધાવત્યવત્કમધિ પર્વતાત્ । તત્તૈ કૃણોમિ મેપજં સુમેપજં યથાસંસિ	॥ ૧ ॥
આદુઙ્ગા કુવિદુઙ્ગા શતં યા મેપજાનિં તે । તેષાંમસિ ત્વમ્મૃત્તમર્મનાસ્રાવમરોગણમ્	॥ ૨ ॥
નીચૈઃ સ્વનન્ત્યસુરા અરુસ્રાણમિદં મહત્ । તદાસ્રાવસ્ય મેપજં તદુ રોગમનીનશત્	॥ ૩ ॥
ઉપજીકા ઉદ્ગરન્તિ સમુદ્રાદર્ધિ મેપજમ્ । તદાસ્રાવસ્ય મેપજં તદુ રોગમશીશમત્	॥ ૪ ॥
અરુસ્રાણમિદં મહત્પૃથિવ્યા અસ્યુદ્ધૃતમ્ । તદાસ્રાવસ્ય મેપજં તદુ રોગમનીનશત્	॥ ૫ ॥
શં નોં મવન્ત્વપ ઓપધયઃ શિવાઃ ।	
હન્દ્રસ્ય વજ્રો અપં હન્તુ રક્ષસં આરાદ્ધિસ્ટૃષ્ટા હ્યંવાઃ પતન્તુ રક્ષસામ્	॥ ૬ ॥

અર્થ— (અદ. વત્) તે જે (અથવ-કં) રક્ષક છે અને જે (પર્વતાત્ અધિ અવધાવતિ) પર્વત ઉપરથી નીચેની તરફ દોડે છે, (તત્ તે) તે તારા માટે એવું (મેપજં કૃણોમિ) ઔપધ બનાવું છું (યથા સુમેપજં અસંસિ) જેથી તારું ઉત્તમ ઔપધ બની જાય. [૧]

હે (અંગ અંગ) પ્રિય! (આત્ કુવિત્) હવે થણા પ્રકારથી (યા તે) જે તારાથી ઉત્પન્ન થનારી (શત મિપજાનિ) સે કંઈ દવાઓ છે, (તૈષાં) તેમાંથી (ત્વં અનાસ્રાવં) તું બાને દૂર કરનારી અને (અ-રોગણં) રોગને દૂર કરનારી (ઉત્તમં અસિ) સારો દવા છે. [૨]

(અસુ-રાઃ) પ્રાણને બચાવનાર વૈદ્ય (હવં મહન્ અરુસ્ર-ક્ષાણં) આ મોટા મથુને પકાવી ભરી દેનારી દવાને (નીચૈઃ સ્વનન્તિ) નીચેથી ઓડીએ ઓડીએ (તત્ આસ્રાવસ્ય મેપજં) તે બાની દવા છે, (તત્ રોગં અનીનશત્) તે રોગને નાશ કરે છે. [૩]

(ઉપજીકાઃ) પાણીમાં કામ કરનારા (સમુદ્રાત્ અધિ) દરિયામાંથી (મેપજં ઉદ્ગરન્તિ) દવા ઉપર કાઢી લાવે છે, (તત્ આસ્રાવસ્ય મેપજં) તે બાની દવા છે, (તત્ રોગં અશીશમત્) તે રોગનું શમન કરે છે [૪]

(હવં અરુસ્ર-ક્ષાણં) આ દોડાને પાકા બનાવી બા ભરી દેનારી (મહત્) મહાન ઔપધિ (પૃથિવ્યાઃ અધિ ઉદ્ધૃતં) જમીનની ઉપરથી કાઢી લાવ્યા છે. (તત્ આસ્રાવસ્ય મેપજં) તે બાની દવા છે, (તત્ રોગં) તે (રોગં અનીનશત્) રોગને નાશ કરે છે. [૫]

(આપઃ) પાણી અને (ઓપધયઃ) ઔપધિઓ (નાઃ) અમારા માટે (શિવાઃ શં મવન્તુ) શુભ અને શાંતિદાયક થાય (હન્દ્રસ્ય વજ્રઃ) હન્દ્રનું શસ્ત્ર (રક્ષસઃ અપહન્તુ) રાક્ષસોનું દનન કરે તેમજ (રક્ષસાં વિષ્ટૃષ્ટાઃ) રક્ષસઃ રાક્ષસો દ્વારા ઓડાએલા પાણી અમારાથી (આરાત્ પતન્તુ) દૂર જઈ પડે. [૬]

ભાવાર્થ— એક ઔપધિ પર્વત ઉપરથી નીચે લાવવામાં આવે છે તેથી આરામાં સારી દવા બને છે. (૧)
તે વડે તેા થણી દવાએ બનાવવામાં આવે છે પણ બાને દૂરથવા એટલે રક્ષસોને ઠીક કરવાના કામમાં આ ઔપધિ થણી ઉપયોગી છે. (૨)

પ્રાણને બચાવનારા વૈદ્યો તે દવા જોઈ જોઈને લઈ આવે છે, તે વડે બા ઠીક કરવાની દવા બનાવે છે, જેથી રોગ દૂર થઈ જાય. (૩)

પાણીમાં કામ કરનારો પણ પાણીમાંથી એક દવા ઉપર લાવે છે તે પણ બાને ઠીક કરી દે છે અને રોગને શાંત કરે છે. (૪)

આ પૃથ્વી ઉપરથી લાવેલી દવા પણ દોડાઓને ઠીક કરે છે, બાને જામ ભરી દે છે અને રોગને નાશ કરે છે. (૫)
પાણી અને ઔપધિઓ અમારા માટે આવશ્યક આપનારી થાય અમારા શત્રુઓના શસ્ત્ર શત્રુઓને નસાડી દે અને શત્રુઓ વડે અમારી ઉપર દોડાએલાં શસ્ત્રો અમારા બાધથી દૂર જઈ પડે. (૬)

ઔષધિ

આ સૂત્રનો (સમ્પ્રકર) શબ્દ ' પ્રાજરશક ' વેદનો વાચક છે, ગદાસવાચક નથી.

પરંતુના ઉપરથી, સમુદના અંદરથી તેમજ પૃથ્વીની ઉપરથી અનેક ઔષધિઓ લાવવામાં આવે છે અને તે વડે સેંકડો દાઓ બનાવવામાં આવે છે, આ ઔષધિથી મનુષ્યોના ધર્મ, વજન તેમ જીવન રોગ દૂર થઈ તેમને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પાણી અને ઔષધિઓથી આ પ્રકારે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાથી માનુસનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

આ સૂત્રમાં જે કોઈ ખાસ દવાનું વર્ણન હોય તે તે અમારા જ્ઞાનમાં આવેલું નથી. સ્વરિષ્ટ વેદ આ સૂત્રનો વિરોધ વિચાર કરે દાલ તો અમને આ સૂત્રમાં સામાન્ય વર્ણન જણાય છે.

શસ્ત્રોનો ઉપયોગ

દાત્રિયોના શસ્ત્રો સમુદનો ઉપર પડે એટલે આપસમાં લડાઈ ન થાય, આ અંતિમ મંત્ર આપસમાં એકતા રાખવા માટે મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ આપે છે, તે જ્ઞાનમાં રાખવા લાયક છે.

આ સૂત્રના છઠ્ઠા મંત્રમાં ' અમારા શર પુરુષોનું શસ્ત્ર સનુ ઉપર પડે, પરંતુ સનુના શસ્ત્રો અમારા સુખી ન પહેાવે ' એમ કહ્યું છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે આ સૂત્ર ખાસ કરી રક્તસ્રાવને દૂર કરવા માટે છે કે જે રક્તસ્રાવ યુદ્ધમાં શસ્ત્રોના આઘાતથી થાય છે. યુદ્ધ કરતી વેળા જે જીવનને રક્તસ્રાવ થાય છે, તેમાં આ યવથી તથા યુદ્ધમાં યરના થા થવાથી જે જન્મ વગેરે થાય છે તેથી રક્તસ્રાવ થાય છે, તેમજ સોનું થાય છે તથા ફેફસાં પશુ થાય છે, આ પ્રકારના કષ્ટોથી બચવાના ઉપાય બતાવવા આ સૂત્ર છે. પશુ એવી પીડા દૂર કરવા માટે કપા ઉપાયે કરવા અથવા કષ્ટસુક્રિયથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું વગેરે ધાનોની મદદથી આ સૂત્રથી મળતી નથી. માટે આ અને આ સૂત્રનો વધુ વિચાર કરવા અસમર્થ છીએ.

આરોગ્ય સૂક્ત

કંડિ ૧, સૂક્ત ૩

(જલિ - અર્વાર્ક - દેવતા - મન્વેદા નાના દેવતા)

વિશ્વા શરસ્વે પિતરં પર્જન્યં શતશૃણ્યમ્ ।

તેનાં તે તન્વેષ્ટે શં કરં પ્રથિવ્યાં તેં નિપેર્ચનં વહિર્દે અસ્તુ વાલિર્તિ

॥ ૧ ॥

વિશ્વા શરસ્વે પિતરં મિત્રં શતશૃણ્યમ્ ।

તેનાં તે તન્વેષ્ટે શં કરં પ્રથિવ્યાં તેં નિપેર્ચનં વહિર્દે અસ્તુ વાલિર્તિ

॥ ૨ ॥

વિશ્વા શરસ્વે પિતરં વર્ણં શતશૃણ્યમ્ ।

તેનાં તે તન્વેષ્ટે શં કરં પ્રથિવ્યાં તેં નિપેર્ચનં વહિર્દે અસ્તુ વાલિર્તિ

॥ ૩ ॥

વિશ્વા શરસ્વે પિતરં ચન્દ્રં શતશૃણ્યમ્

તેનાં તે તન્વેષ્ટે શં કરં પ્રથિવ્યાં તેં નિપેર્ચનં વહિર્દે અસ્તુ વાલિર્તિ

॥ ૪ ॥

અર્થ—(વિશ્વા) અમને ખબર છે કે સરોવર પિતા (શત-શૃણ્ય) સે કંડા બળોથી યુદ્ધ પર્જન્ય, ...મિત્ર, ...વર્ણ, ...ચન્દ્ર, ...સરજ (આ પાંચ) છે. (ભગ) આ પાંચના ધીરોથી (તે તન્વે) તારા સરીરના માટે (શં કરં) આરોગ્ય

લાવાય—પાસ નજીકથી મહત્વ પૂર્ણ બધાની મતા વધિ અને વિશ્વ પર્જન્ય, મિત્ર, વર્ણ, ચન્દ્ર, શરજ આ પાંચ

વિદ્યા શરસ્ય પિતરં દય્યં શતવૃષ્ણમ્ ।

તેનાં તે તન્વેકુ શં કરં પૃથિવ્યાં તે નિપેત્તનં બ્રહ્મિયં અસ્તુ ચાલિતિ

॥ ૫ ॥

મૂત્રદોષ—નિવારણ

યદાન્ત્રેપું ગવીન્યોર્યદ્દસ્તાવધિ સંશ્રુતમ્ । એવા તે મૂત્રં મુચ્યતાં બ્રહ્મર્વાલિતિ સર્વકમ્

॥ ૬ ॥

પ્ર તે મિનચિ મેહનં વર્ષં વેશન્ત્યા ઇવ । એવા તે મૂત્રં મુચ્યતાં બ્રહ્મર્વાલિતિ સર્વકમ્

॥ ૭ ॥

વિપિતં તે વસ્તિવિલં સંમુદ્રસ્યોદુધંરિવ । એવા તે મૂત્રં મુચ્યતાં બ્રહ્મર્વાલિતિ સર્વકમ્

॥ ૮ ॥

યથેપુકા પુરાપેતુદવંસુટાધિ ઘનનઃ । એવા તે મૂત્રં મુચ્યતાં બ્રહ્મર્વાલિતિ સર્વકમ્

॥ ૯ ॥

ક૩. (પૃથિવ્યાં) પૃથ્વીની અંદર (તે નિપેત્તનમ્) તાજે સિંચન થાય અને બધા દોષ (તે) તારા શરીરથી (ચાલુ થતિ) બહાર (બહિઃ) જાય છે. [૧-૫]

(યત્) ને (જાંઘણ) આંતરગ્રામાં (ગવીન્યોઃ) મૂત્રનાડીઓમાં તથા ને (વસ્તો) મૂત્રાક્રમમાં મૂત્ર (સંશ્રુતં) એકત્રિત થયું છે, તે તાજે મૂત્ર (સર્વકં) બધું જ એકદમ બહાર (મુચ્યતામ્) નિકળી જાય. [૬] (વેશન્ત્યાઃ) ઝાલના પાણીનાં (વર્ષં) બાંધને (ઇવ) ને પ્રકારે ખોલી નાખવામાં આવે છે, તે મુજબ તારા (વેદનં) મૂત્રદારને (પ્ર મિનચિ) ટું ખોડું હું. [૭] સમુદ્રના અથવા (લઘુઃ) મોટા તળાવના પાણીના માટે રરતો પ્રયત્ન કરના જેમ (વસ્તિ-વિલં) તારા મૂત્રાશયના ભાગે મેં (વિપિતં) ખોલ્યો છે. [૮] ને પ્રકારે ધતુપૃથ્વી છુટેમો (રુપુકા) તીર (પરા ઓપતત્) દૂર જાય છે, તે પ્રકારે તાજે બધું મૂત્ર બહાર નીકળી જાય [૯]

છ. તેઓમાં અનંત શક્તિ છે. તેમની શક્તિને થોડા ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્ય શરીરમાં આરોગ્ય સ્થિર રહી શકે છે, મનુષ્યનું જીવન દીર્ઘ બની શકે છે અને તેના શરીરમાંથી બધા દોષો બહાર થઈ જાય છે (૧-૫)

તળાવ વગેરેમાંથી ને પ્રકારે નહેર કાઢવામાં આવે છે જેથી તળાવનું પાણી સુખથી બહાર જાય છે, તે પ્રકારે મૂત્રાશયથી મૂત્ર મૂત્રનાડીઓ દ્વારા મૂત્રનિદ્રથી બહાર નિકળી જાય. (૬-૯)

આરોગ્ય સૂક્ત

આરોગ્યનું સાધન

પાંચ મંત્રો મળી આ એકજ ગુહ્યમંત્ર છે અને એમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ તેમજ વૃક્ષવનરપતિઓના આરોગ્ય માટે મુખ્ય સાધનો આપ્યાં છે. 'શર' શબ્દ ધાસવાત્યક હોવા છતાં અહીં સામાન્ય અર્થ કરતાં ઉપલક્ષણી છે અને ધાસથી માંડી મનુષ્ય સુધી સંદિનો આશય તેમાં છે. વિશેષ અર્થમાં 'શર' સંયત વનરપતિના ગુણધર્મ જતાવ્યા છે, આ વાત ૨૫૯ જ છે.

આ મંત્રોમાં 'પાંચ' પિતા કહ્યા છે. 'પિતા' શબ્દ પાતા એટલે સંરક્ષણ, સંરક્ષણ કરનારો આ અર્થમાં અહીં યોગ્યએયો છે. તૃણાદિથી માંડી માનવસૃષ્ટિ સુધી બધાનું સંરક્ષણ કરવાનું કાર્ય તેમનું જ છે. આ પાંચ બધી સંદિનું રક્ષણ કરી જ રહ્યા છે. જુઓ—

૧ પર્જન્ય-વરસાદ વડે પાણી વરસાવી બધાનું રક્ષણ કરે છે.

૨ મિત્ર-પ્રાણવાયુ છે અને આ વાયુથી જ બધા જીવતા રહે છે.

ક વસ્તુ - જાળીના દેના છે અને તે વસ્તુ જાણું જીવન કહેવાય છે.

૪ ચંદ્ર - ઔપધિઓને અધિરાત્રિ છે અને ઔપધિઓ પાછનેજ મનુષ્ય પશુપક્ષી જીવના રહે છે.

૫ સુરજ - બધાનો જીવનકાળ પ્રસિદ્ધ છે. સુરજ ન રહે તો બધું જીવન નહીં જાય જાય છે.

આ પાંચેની વિરિધ કક્ષિતઓ અમારા જીવન માટે સદાપથક થાય છે. તેથી તે પાંચે અમારા સંરક્ષક છે અને સંરક્ષક હોવાથી અમારા વિનુરધાનીય છે. તેમનાથી આરોગ્ય ક્યા પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? આ પ્રશ્ન ધણો જનનું અને ધણી રીતની અવેક્ષા રાખે છે. પણ દુઃખી બંદી તે વિધિની સૂચના અપાય છે. વાચકોએ તેના વિચાર કરી બાજ ઉઠાવવો.

પ્રજન્યથી આરોગ્ય

પ્રજન્યથી શુદ્ધ પાણી જે રવાની વગેરે નક્ષત્ર ઉપર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે ધણું આરોગ્યકારક હોય છે. દિવસે પૂર્ણસંધન કરી ને એનું પાન કરવામાં આવે તો સ્ત્રીના સંપૂર્ણ દોષ દૂર થઈ જાય છે અને પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વરસાદના પાણીના રવાનથી સ્ત્રીને રોગો પડેજ નહીં. વગેરે ચામડીના રોગો મટી જાય છે. અંતરિક્ષમાં શુદ્ધ માથુ બરેલો છે તે શુદ્ધિના જ્વલિત્વો સાથે પૃથ્વી ઉપર આવે છે. તેથી શુદ્ધિજનનું રવાન આરોગ્યવર્ધક છે.

ભ્રમ (પ્રાણ) વાયુથી આરોગ્ય

પ્રાણાયામથી યોગસાધનમાં આરોગ્ય રક્ષણના જે ઉપાયો વધુન ક્યા છે, તે બધાં જોવા. જને નાકની નસકોરી, નેત્રિ, બચ્ચા અથવા પાણીની નેત્રિથી સ્વચ્છ અને અજ-શુદ્ધિત રાખવાથી પ્રાણવાયુ અંદર જઈને હિતમ પવિત્રતા સ્થાપન કરે છે. બુદ્ધિ પવનમાં બધાં કપડાં છોટારી રહેવાથી ચનાર વાયુરવાન ધણું આરોગ્યવર્ધક હોય છે જે દબેલા વસ્ત્રોમાં રહે છે તેમને રાજ ધણું જ ઓછા થાય છે તેનું કારણ આ જ છે. વરનો વધવાથી રોગ વધે છે તેનું કારણ એટલું જ કે વસ્ત્રના કારણે પ્રાણવાયુનો સંબંધ સ્ત્રી સહી નેવા દોષો જોઈએ તેવા હોતો નથી. તે કારણે આરોગ્ય ઓછું થાય છે.

વરણ (પાણી) દેવથી આરોગ્ય

વરણ મુખ્યતઃ સચુનો દેવ છે સમુદ્રના આરા પાણીના

રવાનથી ચામડીના બધા રોગ દૂર થાય છે. શ્વિરગ્નિસરણ ઉત્તમ થાય છે, પચનશક્તિ વધે છે અને અનેક પ્રાર્થથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું પાણી જેટલે તળાવ, કૂવા, નદી વગેરેના પાણીના રવાનથી, તેમાં સ્ત્રી રીને તરવાથી પણ કેટલાક દોષ દૂર થઈ જાય છે. આ જળચિકિત્સાના વિષય છે તે વાચકોએ મદી અનુસંધાનથી જોયું આ ધણો વિસ્તૃત વિષય છે, કારણ કે લગભગ બધાજ રોગ જળચિકિત્સાથી દૂર થઈ શકે છે.

ચંદ્ર (રોમ) દેવથી આરોગ્ય

ચંદ્ર ઔપધિઓને રાત્રિ છે. તેનું બીજું નામ રોમ છે. રોમ વગેરે વસ્ત્રોમાંથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ચરક વગેરે આચાર્યોએ પોતાના વેદકથામાં લખ્યું છે, તે સાધનોનું બીજું નામ ' વેલક ' છે.

સૂર્યદેવથી આરોગ્ય

સૂર્ય પરિવ્રત કરનારો છે. સૂર્યના કિરણોથી જીવનનું તરવળપ જ પ્રસારે છે. સૂર્યના કિરણોનું રવાન ઉષ્ણ કરીરથી કરવાથી એટલે તરકા પોતાનું સ્ત્રી તપાવવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય-કિરણોથી ચિકિત્સા કરવાનું પણ એક મોટું બારે શાસ્ત્ર છે.

પૃથ્વી પિતા

આ પાંચ દેવો અનેક પ્રકારથી મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, વનસ્પતિ વગેરેનું આરોગ્ય સાધન કરે છે. વૃક્ષવનસ્પતિ અને આત્મવચ પશુ ઉપર કહેલા પંચપાદ પિત્રો એટલે છે. પાંચે દેવોની સાથે-પાંચ પિતાઓની સાથે-પાંચ રક્ષકોની સાથે દબેલા રહે છે. તેથી દબેલા આરોગ્યસંપન્ન રહે નામરિક પશુ-પક્ષી મનુષ્યના કૃત્રિમ બનીવડી જીવનથી સંબંધિત હોવાના કારણે રોગોથી તથા પ્રસ્ત રહે છે. જન્મશોભિક ધણું અને સાદાથી રહેવાના કારણે વધારે નિરાશી હોય છે, પણ નામરિક મોઢાં જે દબેલા સાકારમકાનોમાં રહે છે, તંબ કપડાં પહેરે છે અને જળ, વાયુ, તેમજ સૂર્યનો પ્રમાણ વગેરેથી પોતે પોતાને દૂર રાખે છે એટલે પોતાના પંચપિતાઓથી દૂર રહે છે તે વચ્ચારમાં વધારે રોગો અને દરેકજા આ તંબોઓથી પીડિત નામરિક મોઢાંમાં જુદા જુદા રોગ વધી રવા છે અને અસ્વાસ્થ્યથી તે દબેલા દુઃખી રહે છે.

તેથી વેદ કહે ॥ ૩ પન્-મ, મિત્ર (પ્રાણ) વાયુ, પાણી (વરુણ), યંદ્ર અને સૂરજ આ પાંચ દેવોને આપણા પિતા એટલે આપણા સંરક્ષક સમજવા અને—

તેના તે તન્યે શં કરમ્ ।

‘ આ પાંચ દેવોના વિવિધ બળોથી પોતાના શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરો. ’ અથવા ‘ હું ઉપર કહેલા દેવોની શક્તિઓથી તારા શરીરનું આરોગ્ય કરું છું. ’ આશય તેમની પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આરોગ્યનું મુખ્ય સ્તંભ આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ આવી ગયું છે. વાયકો તેનો વિચાર કરે અને આ નિસર્ગ નિયમોનું પાલન કરી પોતાના માટે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે.

પૃથ્વીમાં જીવન

પૃથ્વીમાં પ્રાણિમાત્રનું સામાન્યતા અને મનુષ્યનું ઉચ્ચ જીવન વિશેષતા ઉક્ત પાંચ શક્તિઓ ઉપર આધારિત છે. મંત્રમંત્રી ‘ નિપેક્ષન ’ સ્ખલ ‘ જીવનરૂપ જળી ’ નો સૂચક છે. માટે—

તે પૃથિવ્યાં નિપેક્ષનમ્ ।

આ મંત્રભાષાને આશય ‘ તારું પૃથ્વીમાં જીવન ’ પ્રથમ કહેલાં પાંચ દેવતાઓએ જોડે સંબંધિત છે તે સ્પષ્ટ છે. જે શરીરનું આરોગ્ય, શરીરનું કલ્યાણ કરનારા છે તેજ ખાતરીથી જીવન અથવા દીર્ઘજીવન આપનારા છે. તેમની મારફતે જ—

તે વાલ્ઃ દત્તિ વહ્નિઃ વસ્તુ ।

‘ તારા શરીરના દોષ જલ્દી બહાર નિકળી જાય. ’ પ્રથમ કહેલાં દેવોની જોડેના યોગ્ય સંબંધના કારણે બધા શરીરના દોષ શરીરની બહાર નિકળી જાય છે. ભુઓ—

(૧) શ્વેતજલ-પાન-પૂર્વક લંબ કરવાથી મૂત્ર દ્વારા શરીર દોષ બહાર જાય છે

(૨) શુદ્ધ પ્રાણો શરીરમાં જવાથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ઉચ્છ્વાસ વડે દોષો દૂર થાય છે.

(૩) જળચિકિત્સા વડે દરેક અવયવના દોષ દૂર થઈ જાય છે.

(૪) સોમ વગેરે ઔષધિઓનું ઔષધિ નામ એટલા માટે ॥ ૩ તે શરીરના (દ્વોષ-છી) દોષ ધોષ નાંખે છે.

(૫) સૂરજકિરણો પરસેવો લાવી તેમજ બીજી રીતે શરીરના રોગબીજ દૂર કરે છે.

‘ આ રીતે વાયકોએ અનુભવ કરવો કે આ પાંચ દેવો કયા પ્રકારે શરીરનું (જાં કરં) કલ્યાણ કરે છે. આરોગ્ય આપે છે, (નિપેક્ષન) જીવન વધારે છે અને (વહ્નિઃ) દોષોને બહાર કાઢી મૂકે છે.

‘ જાં ’ શબ્દ શક્તિનો સૂચક છે, શરીરમાં ‘ શક્તિ સમતા સુખ ’ વગેરેની સ્થાપના કરવી આરોગ્યનો આવ ખતાવે છે. આ દેવો ‘ જાં ’ કરનારા છે, તેનું તાત્પર્ય એજ છે કે આ આરોગ્ય વધારનારા છે. આરોગ્ય વધારના કારણે જીવન વધારનારા એટલે દીર્ઘજીવન આપનારા છે અને હમેશા દોષોને જલ્દી બહાર કાઢનારા છે. વાયકો આ મંત્રના અનન્ય પોતાના આરોગ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તનું સ્તંભ સ્પષ્ટપણે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રકારે આરોગ્યના મુખ્ય સાધનો સામાન્ય ઉપદેશ કરી મૂત્રદોષ નિવારણનો વિશેષ ઉપાય ખતાવે છે.

મૂત્રદોષ-નિવારણ

મૂત્ર મૂલ્કેશી રીતે બહાર જવાથી શરીરના ધણા દોષ દૂર થઈ જાય છે. શરીરનું બધું ઝેર જાણે આ મૂત્રમાં જોડાઈ થાય છે અને તે મૂત્ર બહાર જવાથી ઝેર પણ તેની સાથે બહાર જાય છે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે કેમ રોગીનું મૂત્ર અંદર રોકાઈ જવાથી મૂત્રનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરે છે અને રોગી જલ્દી મરી જાય છે, તે કારણે આરોગ્યના માટે મૂત્રનો નિકાલ નિયમપૂર્વક થવો અત્યંત જરૂરી છે. જો તે મૂત્ર મૂત્રાશયમાં રોકાઈ જાય તો નલિકાને ખોલી મૂત્રનો માર્ગ ખુલ્લો કરવો જોઈએ. તે કામ માટે શર અથવા મૂળ ઔષધિઓ પ્રયોગ થયો સહાયક છે. વેદોએ તેનો ઉપયોગ કરવો, બીજો ઉપાય મૂત્રદાર ખોલવાનો છે. તે માટે લોખંડની સળી, બસ્તિયત્ર (Catheter) નો પ્રયોગ કરવાની સૂચના આ સૂક્તમાં ઉપરના વડે આપેલી જણાય છે. આ મૂત્રાશયમંત્ર, સોનું, ચાંદી અથવા લોખંડનું બનાવવામાં આવે છે. તે ઝીણી નળી સૂઈમાં ગોલ હોય છે. હાલમાં રમર મગેરે બીજા પદાર્થોની પણ બનાવેલી મળે છે. હાલ આ મંત્ર દરેક રોકડરની પાસે વાયકોને મેવા મળે. તે મૂત્ર ઇન્દ્રિયથી મૂત્રાશયમાં સારી રીતે નાંખવામાં આવે છે, તે ત્યાં પહોંચ્યા જ રોકાએલ મૂત્ર તેની અંદરની નળીથી બહાર આવી જાય છે.

યોગીએ તેની સહાયતાથી વળેલી જેવી દિવાઓ સાધ્ય કરે છે. મૂત્રદાર વડે દૂધ અથવા પાણી મૂત્રાશયની અંદર ખેંચવાનું અને તે વડે મૂત્રાશયને સાફ કરવાનું સામ્ય તેઓ

પોતાનામાં વધારે છે. તેનો અભ્યાસ વધારવાથી કેવળ મૂંઝાસ ઉપર કાણ રહે છે એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ વીર્યનાશિઓ સાથે સંપૂર્ણ ધીર્વશિષ્ય ઉપર પણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. શીખરેલા જનનાની સિદ્ધિ તેના યોગ્ય અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. મોગીઓ એવો અભ્યાસ અત્યંત યુગ રાખે છે અને યોગ્ય પરીક્ષા થયા પછી જ તે અભ્યાસ શિખરે શિખરે છે. આ અભ્યાસથી પૂર્ણ 'ધર્મચર્મ' રાખવું સાધ્ય થાય છે. ગૃહસ્થધર્મ પાલન કરીને પણ પૂર્ણ 'ધર્મચર્મ' પાલન થવાનો સભવ આ અભ્યાસ પડે થઈ શકે છે.

જે પ્રકારે તળાવ અથવા કુવાની અંદરથી પહેલાંનું પાણી કાઢવાથી તે સ્વચ્છ થાય છે અને શુદ્ધ નવું પાણી તેમાં આવવાથી તેનો વધારામાં વધારે લાભ થઈ શકે છે, તે પ્રકારે મૂંઝાસનું પ્રથમ કલા મુજબ યોગ્ય સાધનો વડે બળ વધારવાથી જ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

સામાન્ય મનુષ્ય માટે મુજબ ઔષધિથી અથવા મૂંઝાસથી મૂંઝાસરિત્યંત્રનો પ્રયોગ કરવાથી લાભ થાય છે. યોગીઓને વજીરી વગેરે અભ્યાસથી મૂંઝાસનની બધી નસનાશિઓ બળવાન અને શુદ્ધ કરવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વધર સંબંધ

પહેલા કાંડના બીજ સૂક્તમાં આરોગ્ય સાધનનો વિષય આવ્યો છે. તે આરોગ્ય પ્રાપ્તિનો વિસ્તૃત નિયમ આ ત્રીજ સૂક્તના પહેલા પાંચ મંત્રના બહુમાં કહ્યો છે બધા આરોગ્યનો ખતો તે મૂળમંત્ર છે. દરેક અવરથમાં સહેલાઈથી આરોગ્ય સાધન કરવાનો ઉપાય આ બહુમંત્રમાં વર્ણન કર્યો છે. આ તૃતીય સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં, મૂંઝાસના દોષ દૂર કરવાનું સાધન બતાવ્યું છે.

આ સૂક્તમાં 'શત-લૂણ્ય' શબ્દ અત્યંત મહત્વ-પૂર્ણ છે. 'લૂણ્ય' શબ્દ બળ, એજ, તેજ, વીર્ય, શિત્તાક, પ્રજ્વનનસામર્થ્ય વગેરેનો વાચક છે. આ સેંકડો બળ આપનારા પ્રથમ કહેલા પાંચ દેવો છે, તે અહીં આ સૂક્તમાં રમખંડ યતું છે. વીર્યવંધક બીજા ઉપાયોનો અવલંબન ન કરના વાચકો જો આ પાંચને જ યોગ્ય રીતે વર્તતા રહેશે તો તેમને અનુપમ લાભ મળશે.

બીજા સૂક્તમાં, 'મૂરિ-ધાગસ' શબ્દ છે જેનો અર્થ 'અનેક પ્રકારે ધારણ પોષણ કરનારો,' એવો પહેલા આવ્યો છે. તે પણ વરસાદના સાહચર્યના કારણે આ સૂક્તમાં અનુસંધાઈ આવે છે, કારણ કે પ્રકૃતિ સાથે જ બળનો સંબંધ છે. આ પ્રકારે પહેલાના સૂક્તનો આ સૂક્ત નો સંબંધ જોવો અને જાણવો.

શરીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન

આ સૂક્તના મનનથી વાચકોએ જરૂરું દ્રષ્ટી કે શરીર-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન માટે અથર્વવિદ્યા જ ધ્યાનપૂર્ણ જાણવી અત્યંત આવશ્યક છે. મૂંઝાસમાં શલાકાનો પ્રયોગ, ત્વીના અવયવો જીવવા લગ્ન થઈ શકતો નથી. શરીરશાસ્ત્ર જ જાણનારો મનુષ્ય યોગસાધન પણ કરી શકતો નથી તેમજ અધર્મ-વેદનું જ્ઞાન પણ ધર્માયોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આ 'લંતિ-રસ' નો વિષય એટલે અંગે-અવયવોના રસોનું જ્ઞાન એજ અધર્મશાસ્ત્ર છે. એટલે જેણે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય, અંગેની અંદરના જીવનરસોનું જો તે જાણ જાન નથી તે અધર્મવિદ્યાથી મજા લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

કોકટર લોક જો પ્રકારે ખાઈ કાઢે છે અને શરીરનું અંદરનું યથાવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે પ્રકારે યોગીઓ અને અધર્મગિરસ વિદ્યા શિખનારાઓએ કરવું યોગ્ય છે.

અમે એવો વિચાર કર્યો હતો કે આ સૂક્તમાં વર્ણવેલ શલાકાના પ્રયોગ માટે આવશ્યક અવયવોનો પરિચય ચિત્રદાસ કરાવ્યો, પણ તેથી કેટલાક લોકો વધારે મૂંઝાસ પડી અને જો ચિત્રોને દીક પ્રકારે સમજ ન શકે તો હેલો પ્રયોગ કરી શકવા આશીર આ જ્ઞાન ચિત્રો વડે સ્પષ્ટ કરવું અમે ત્રીજી વારણું છે. અમે અહીં વાચકોને નિવેદન કરવા કૃત્તીએ બીએ કે આ પ્રયોગનું જ્ઞાન કોઈ સુવિધ કોકટર પાસેથી પ્રાપ્ત કરવું તેમજ ઉપર કહેલા પ્રયોગ પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન સારા યોગી પાસે જઈ શકે, કારણ કે અંતરસ ચિકિત્સામાં આ તોતોની આવશ્યકતા છે. તે વિના કેવળ મત્રાઈ વાંચી અથવા શાબ્દિક જ્ઞાન સમજવાથી માત્ર ઉપયોગ થશે નહિ.

હસ્તસ્પર્શથી રોગનિવારણ

કાંડ ૪, સૂકત ૧૩

(ઋષિ:- શંતાતિઃ । દેવતા- ચન્દ્રમાઃ, વિષ્ણુદેવાઃ ।)

ઉત દેવાં અર્વાહિતં દેવા ઉચ્ચયથા પુનઃ । ઉતાગંચક્રુર્પં દેવા દેવાં જીવયથા પુનઃ ॥ ૧ ॥
 દ્વાવિમૌ વાતૌ વાત આ સિન્ધોરા પરાવતઃ । દર્શ્યં તે અન્ય આવાતુ વ્યંજ્ઞ્યો વાતુ યદ્રપઃ ॥ ૨ ॥
 આ વાત વાહિ મેપજં વિ વાત વાહિ ચદ્રપઃ । સ્વં હિ વિશ્વમેપજ દેવાનાં દૂત ઈયસે ॥ ૩ ॥
 ત્રાયન્તામિમં દેવાસ્ત્રાયન્તાં મરુતાં ગુણાઃ । ત્રાયન્તાં વિશ્વા મૂતાનિ યથાયમરુપા અસન્ ॥ ૪ ॥
 આ ત્વાગમં શંતાતિમિરથો અરિષ્ટતાતિભિઃ । દર્શ્યં ત ઉગ્રમામારિયં પરા ચક્ષ્મં સુવામિ તે ॥ ૫ ॥
 અયં મે હસ્તો ભગવાન્યં મે ભગવત્તરઃ । અયં મે વિશ્વમેપજોઽયં શિવામિમર્શનઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ— હે (દેવાઃ) દેવો ! જે (અર્વાહિતં) અવનત થાય છે તેને (પુનઃ ઉચ્ચયથા) તમે ફરી ઉઠાવો છો. હે દેવો ! (ઉત આગઃ ચક્રુર્પં) જે પાપ કરે છે તેને પણ (પુનઃ જીવયથાઃ) તમે ફરી જીવતો કરો છો. [૧]

(દ્વાૌ દિવૌ વાતૌ) આ બંને વાયુ છે, એક (આ સિન્ધોરા) સિંધુદેવ સુધી જાય છે અને બીજો (આ પરાવતઃ) બહાર દૂર સ્થાન સુધી જાય છે. તેમથી (અન્યઃ તે દર્શ્યં આવાતુ) એક તારા માટે જળ વધારે, (વ્યંજ્ઞ્યો વાતુ યદ્રપઃ) જે દેવ છે તેમને બીજો બહાર કાઢી મૂકે. [૨]

હે (વાત મેપજં આ વાહિ) વાયો ! તું રોગનાશક રસ લઈ આવ હે (વાત યત્ રપઃ વિ વાહિ) વાયો ! જે દેવ છે તે કાઢી નાખ (હિ) કારણ કે હે (વિશ્વ-મેપજ) સર્વ રોગના નિવારક ! (સ્વ દેવાનાં દૂતઃ ઈયસે) । તું દેવોનો હત બની આવે છે. [૩]

(દેવાઃ હમં ત્રાયન્તાં) દેવો એનું રક્ષણ કરે, (મરુતાં ગુણાઃ ત્રાયન્તાં) મરુતોના ગુણ, એનું રક્ષણ કરે, (વિશ્વા મૂતાનિ ત્રાયન્તાં) બધા જૂતો એનું રક્ષણ કરે (યથા અયં અરુપાઃ અસન્) જેથી તે નિરોગી થઈ જાય. [૪]
 (શં-તાતિભિઃ) શાંતિદાયકોની સાથે અને (અથો અ-રિષ્ટ-તાતિભિઃ) વિનાશ નિવારક શુભોની સાથે (સ્વા આ આગમં) તને હું પ્રાપ્ત કરું છું. (તે ઉગ્રં દર્શ્યં આ અમારિયં) તારા માટે ઉગ્ર જળ હું લાગ્યો છું અને (તે ચક્ષ્મં પરા સુવામિ) તારા રોગને હું દૂર કરું છું. [૫]

(અયં મે હસ્ત-ભગવાન્) આ મારો ભગવાન હાથ છે, (અયં મે ભગવત્તરઃ) આ મારો હાથ વધારે આશીર્વાદથી ભરે, (અયં મે વિશ્વમેપજ) આ મારો હાથ બધા રોગોનો નિવારક છે (અયં મે વિશ્વ-અમિમર્શનઃ) આ મારો હાથ શુભમ ગળ વધારનારો છે. [૬]

આપાદ્ય— દેવતાઓ પતિત થયેલાને ફરી ઉઠાવે છે અને જે પાપ કરે છે તેમને પણ ફરી સુધારે ॥ (૧)

જે પ્રાણુ વાયુ છે, એક ફેફસાની અંદર લેહી સુધી જનારો પ્રાણુ છે અને બીજો બહાર જનારો અપાન છે. પહેલો જળ વધારે છે અને બીજો દેવોને હટાવે છે (૨)

વાયુ રોગનાશક દવા લાવે છે અને શરીરમાં જે દેવો દેવ છે તે દેવોને દૂર કરે છે. આ બધા રોગોનું નિવારણ કરનારો છે, માત્ર કે તે દેવોનો હત છે (૩)

બધા દેવ, મરુતગણ તેમજ બધા જૂતો રોગીનું રક્ષણ કરે અને રોગી સત્તર નિરોગી થઈ જાય. (૪)

હે રોગી ! હું તારી પાસે કયાજી કરનાર અને વિનાશકોને દૂર કરનાર સામર્થ્ય સાથે આવી ગયો છું. દેવે હું તારી અંદર જળ ભરી દઈ છું અને હું તારા રોગ દૂર કરું છું. (૫)

આ મારો હાથ સામર્થ્યસંપન્ન છે અને આ બીજો હાથ વધારે પ્રસાદવાળો છે. માત્ર આ એક હાથમાં બધા રોગ દૂર કરનારી શક્તિઓ છે અને આ બીજો હાથમાં અંજન-કયાજી કરવાનો ધર્મ છે. (૬)

હસ્તામ્યાં દર્શનાસ્તામ્યાં જિહ્વા ઘ્રાણ પુરોગમી ।

અનામયિત્તુમ્યાં હસ્તામ્યાં તામ્યાં ત્વામિ મૃદ્ધામસિ

॥ ૭ ॥

.. અર્થ— (વદા જ્ઞાપ્તામ્યાં હસ્તામ્યાં) હસ સામાનાના અને હાથોની સાથે (જિહ્વા ઘ્રાણ પુરોગમી) શબ્દો વાણીને આગળ સ્થાપનારી કરે છે. (તામ્યાં અનામયિત્તુમ્યાં હસ્તામ્યાં) તે આરોગ્યદાયક અને હાથોથી (સ્વા યમિમૃદ્ધામસિ) તને સ્પર્શ કરે છે. [૭]

.. 'હાવાય'— હસ અંગિયમિ સાથે આ માસ અને હાથોથી તને સ્પર્શ કરે છે' અને મારી છબ્દો વાળીથી મેલવાના શબ્દ મેલે છે, આ પ્રકારે નિરોગીના કરનારા આ માસ અને હાથોથી તને સ્પર્શ કરે છે. (૭)

હસ્તસ્પર્શથી રોગનિવારણ

હેવાની સહાયતા

પહેલો મંત્ર હેવાની સહાયતાનું વર્ણન કરે છે— ' પતિત યએક્ષા મનુષ્યને પણ દેવ હરી ઉઠાવે છે, એકવાર પાપ કરવાથી ને મરવાની અવસ્થા સુધી પહોંચેલો છે તેને પણ દેવ હરી જીવન આપે છે. ' (મં. ૧) આ પ્રથમ મંત્રનું કથન મનુષ્યને ધણું આત્મવિશ્વાસ આપનારું છે. મનુષ્ય જોઈ પ્રવેશાભામાં ફસી પાપ કરે છે, પાપથી અસ્વસ્થ બને છે, રોગી થાય છે અને ફીણ થવા સુધી અવસ્થા બાવે છે, જેમ આવાનાની પણ સંભાવના થાય છે. એવી અવસ્થામાં પડેલો મનુષ્ય દેવાઓની મદદથી નિરોગી થાય છે અને હરી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એવી અવસ્થામાં સહાય આપનારો દેવો કયા છે ? મિત્રા, જ્ઞાતિ, અગ્નિ, સૂરજના કિરણો, વાયુ, વિષુવત્, ઔષધિ, અન્નરસ, વૈદ્ય વગેરે દેવતાઓ છે કે જેમની મદદથી મનુષ્ય રોગો દૂર કરી અને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ બધા દેવો મનુષ્યના સહાયકો છે. માણસે ચિંતામાં ન રહેવું મિત્રાર યવાથી વધારે ચિંતા ન કરવી. કારણકે ચિંતા એક અપકર બાધિ છે આ ચિંતાને દૂર કરવા માટે આ મંત્રના ઉપદેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખો, જેથી પુરેકિત દેવતાઓની મદદથી નિરોગતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દેવ અમારા ચારે તરફ છે અને તે મનુષ્યમાનવી તેમજ પ્રાણીમાનવી સહાયતા કરે છે, તેમની મદદથી હીન અવસ્થામાં પહોંચેલો માણસ ઉચત થઈ શકે ॥ અને રોગી પણ નિરોગી થઈ શકે છે.

પ્રાણના બે દેવો

શરીરમાં પ્રાણના બે દેવો છે જે અર્ધાંગેદુ મદસ્વનું કાવં

કરી રહ્યા છે. પ્રાણ અને અપાન આ બે દેવો છે. એક પ્રાણ હૃદયની આંદર સુંધી ભાય છે અને ત્યાં પોતાની પ્રાણક્રિયા સ્થાપન કરી શ્વેતને હૃદાયે છે અને બીજો અપાન છે તે શરીરના ચળ તે દૂર કરી વિવિધ રોમખીભેનો નાશ કરે છે. પહેલો બળ વધારે છે અને બીજો હોષને દૂર કરે છે, આ પ્રકારે આ બે દેવો આ શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને આરોગ્ય વધારે છે. આ બીજા મંત્રનું કથન આનામાં રાખવા જેવું છે. અર્ધા પ્રાણ, અપાન અથવા શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ આ પદ્ધતિ બે દેવો છે એમ જાની શકાય છે.

હેવાનો દૂત

ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ' પ્રાણ રોગનિવારક કક્ષિત શરીરમાં લાવે છે અને અપાન બધા હોષને દૂર કરે છે, આ પ્રકારે આ વાયુ બધા રોગોને દૂર કરનારો દેવાનો દૂત છે ' (મં. ૩) આપણું શરીરમાં બધાં છદ્ધિયો દેવાઓના અંક છે, તેમની સેવા આ પ્રાણ પ્રથમ કલા સુખ્ય કરે છે. જીવન કક્ષિતની પ્રત્યેક અવવવમાં સ્થાપના કરવી અને પ્રત્યેક સ્થાનના સેવ દૂર કરવા આ બે પ્રકારની સેવા આ શરીરની દેવ મંદિરમાં પ્રાણ કરે છે. આ વિચારથી પ્રાણનું મદસ્વન ભણઈ બેઠ્યો.

એથા મંત્રમાં ' બધા દેવો, મસ્ત અને જૂતમણ આ રોમીની સહાયતા કરે. ' ને વિશે પ્રાર્થના છે, તેનો આદેશ પહેલા વિચારથી સ્વપ્ન સ્પર્શ થાય છે.

હસ્તસ્પર્શથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યાનું કાલમાં નામ ' મેરોરિજમ ' પ્રસિદ્ધ છે. આ ' મેરોરિજમ ' કાલ

‘ મેરમર ’ નામના યુરોપિયનના નામથી જન્મે છે. આ વિદ્યા તેણે પ્રથમ યુરોપમાં પ્રકાશિત કરી, તેથી તે વિદ્યાનું નામ તેનું ગૌરવ કરવા આપવામાં આવ્યું. મેરમર સાહેબે પચાસ વર્ષ પહેલાં આ વિદ્યાને પ્રચાર કર્યો પણ વાયકો આ સૂકતમાં ‘ હરતરપશ્ચી આરોગ્ય ’ પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા જોઈ શકે છે. આ વિદ્યા વેદ કેટલાક સૈકાઓ પહેલાં પ્રકાશિત કરો હતી અને ઋષિમુનિ તેના અભ્યાસ કરી રોગીઓને આરોગ્ય આપતા હતા. હરતરપશ્ચી, નન્નર નાંખવાથી, શબ્દ કહીને તથા ધ્વજા કરતાં જ આરોગ્ય આપવાની શક્તિ યોગાભ્યાસથી મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેના અનુદાનની વિધિ વેદાદિ આર્ષ શાસ્ત્રોમાં લખી છે આ વિદ્યાને વાયકો આ સૂકતમાં મંત્ર ૫ થી ૭ સુધી જોઈ શકે છે. મનને એકાગ્ર કરવું અને પોતાની બધી શક્તિ મનમાં સંમહિત કરવી તેમજ કોઈપણ કાર્યમાં ધ્વજા મુજબ તેના ઉપયોગ કરવા આ જોને સાધ્ય છે તે મનુષ્ય આ વિદ્યાથી ‘ લાલ લાક શકે છે, એટલે અનુદાનથી એટલી સિદ્ધિ પહેલાં પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, પછી જ હરતરપશ્ચી આરોગ્ય આપવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

રોગી ઉપર પ્રયોગ કરતી વેળા જેવું બાપણ કરવું તે વાત આ ત્રણ મંત્રોમાં કહી છે, તે હવે જુઓ—

‘ હે રોગી મનુષ્ય ! મારી અંદર શાંતિ અને સમતા સ્થાપન કરવાને શુભ અને દોષો તેમજ વિનાશને દૂર કરવાના શુભો પશ્ય છે. આ શુભોની સાથે હું તારી પાસે આવ્યો છું હવે તું વિશ્વાસ ધારણ કર કે હું મારા પહેલા સામર્થ્ય વડે તારી અંદર બળ ભરી દઈ છું અને મારા બીજા શુભથી તારો

રોગ જડમૂળમાંથી દૂર કરું છું. આ રીતે તું નિઃસંશય નિરોગી અને સ્વસ્થ થશે. (મં. ૫)

‘ હે રોગી મનુષ્ય ! જો, આ મારો હાથ ધરો પ્રભાવ-શાળી છે અને આ બીજો હાથ તો તેનાથી પણ અધિક સામર્થ્યવાન છે. આ મારો હાથ જાણે બધી આપદિઓની શક્તિથી ભરપૂર છે અને આ બીજો હાથ નિઃસંશય મગલમય કલ્યાણ કરનારો છે. એટલે તેનાં સ્પર્શથી તું નિઃસંદેહ નિરોગી અને બળવાન જનશે. (મં. ૬)

‘ હે રોગી મનુષ્ય ! આ દસ આંગળીઓ સાથે મારા બંને હાથ સંપૂર્ણ રોગ દૂર કરનારા છે તેથી તને હવે હું સ્પર્શ કરું છું. આ સ્પર્શથી તારા બધા રોગો દૂર થશે અને તું પૂર્ણ નિરોગી થઈ જશે તું હવે સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ થયો છે, આ હું તને મારા સામર્થ્યવાન અને પ્રભાવશાળી શબ્દોથી પણ કહું છું. (મં. ૭)

મંત્રોથી નિકળનારો આશ્ચર્ય અધિક સ્પષ્ટ કરવા માટે કેટલાક વિશેષ શબ્દોના ઉપયોગ ઉપર લખેલાં લાવાર્થમાં કહ્યો છે. તેથી વાયકોને ખબર પડશે કે આનો પ્રયોગ રોગી ઉપર કયા વિધિથી કરાય છે. પ્રયોગ કરનાર પોતાનું મન એકાગ્ર કરવું જોઈએ અને પોતાની માનસિક શક્તિ દ્વારા રોગીના મનને ચાલના આપવી જોઈએ રોગીના મનને પ્રભાવિત કરવાથી અને પોતાના પવિત્ર શબ્દો દ્વારા રોગીના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાથી આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. જે કોઈ પણ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી એવા અવિશ્વાસી લોકોને આનાથી લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ

દુર્ગતિથી બચવું

કાંકે ૬, સૂકત ૮૪

(જ્ઞપ્તિ.— અગિરા : દેવતા— નિર્ઋતિ :)

यस्यास्त आसनि घोरे जुहोम्येषां वद्वानामवसर्जनाय कम् ।

भूमिरिति त्वामिप्रमन्वते जना निर्ऋतिरिति त्वाहं परि वेद सर्वतः ॥

॥ ૧ ॥

અર્થ— (અહ્યા. તે ઘોરે આસનિ) જે તારા કૂં મોહમાં (એમાં વદ્વાનાં અવસર્જનાય) આ બદ્ધ થએલા-ની મુક્તિ માટે (ક જુહોમિ) પોતાના સુખની આહુતિ આપું છું (ત્વા જનાઃ ભૂમિઃ इति अमिप्रमन्वते) તને ભોલ પોતાની જન્મભૂમિની જેમ માને છે અને (અહ ત્વા સર્વતઃ નિર્ઋતિઃ પરિવેદ) હું તને બધા પ્રકારના કષ્ટોનું મૂળ તરીકે સમજું છું [૧]

મૂર્તે દિવિર્મથી મયૈષ તે ભાગો યો અસ્માત્ । મુચ્ચેમાનમૂનેર્નસઃ સ્વાહા

॥ ૨ ॥

પ્રલો વ્યૌસ્મર્ચિશ્રીતેડનેહા ત્વમૈયસ્મયાન્વિચૃતા વન્ધપાશ્વન્ ।

॥ ૩ ॥

યમો મદ્યં પુનરિત્વા દેદાતિ તસ્મૈ યમાય નમો અસ્તુ મૃત્યવે

અયસ્મયે દ્રુપદે વૈધિષ હ્રામિહિતો મૃત્યુમિયે સહસ્રમ્ ।

॥ ૪ ॥

યમેનુ ત્વં પિતૃભિઃ સંવિદ્વાન ડંત્તમ્ નાકુમધિ રોહયેમમ્

અર્થ— હે (મૃતે) ઉત્પત્ત યજેશી । (દિવિર્મતી મય) હવન કરનારી યા. (યમા તે ભાગઃ યાઃ મસાસુ) આ તારા ભાગ છે એ અમાસમાં છે. (હમાનુ અમૃત વનસઃ મુચ્ચ) એમને પાપમાંથી ઊગ્રાવ. (સ્વાહા—સુ વાહ) હું સત્ય કશું કું. [૨]

હે (નિર્ક્રાંતે) કુમૅનિ ! (યનેહા યય ડ સ્વૈ) અવિનાશી બની તું (પ્રલો) નિશ્વસથી (અયસ્મયાનુ વન્ધ પાશાન અસત્ સુ પિપ્પત) લોહના બનેલા બંધનના પાશોને ઊડી દે. (યમઃ મદ્યં સ્વા પુનઃ દત્ત દદાતિ) યમ પાશ માટે તને ફરી ફરી આપે છે. (તસ્મૈ યમાય મૃત્યવે નમઃ અસ્તુ) તે યમ મૃત્યુને માટે નમસ્કાર દે. [૩]

અમારે તું (અયસ્મયે દ્રુપદે વૈધિષે) લોહમય કાષ્ઠાત્રમાં કાષ્ઠને બાંધી દે છે ત્યારે તે (યે સહસ્રં) જે હજારો કુખો છે તે (મૃત્યુમિઃ હ્રા મિહિતઃ) મૃત્યુથી બહાર બંધાય છે (સ્વૈ પિતૃભિઃ યમેન સંવિદ્વાન) તું પિતૃઓ અને યમને મળતો. (સ્વૈ હમે ડંત્તમ્ નાકઃ મધિરોહય) તું તેને ઉત્તમ સ્વર્ગમાં ચઢાવી દે. [૪]

આવાકર્ષ— દુરવસ્થા થોડી કામુ છે, તેમાં બંધાયેલ એટલે જે પરાધીન થાય છે તેમની મુક્તતા થવી એટલે, આ કામ માટે પોતાના મુખનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે કેટલાક લોકો આવી પરાધીનતાને પોતાનો આશ્રય માને છે અને તેના નિવારણ માટે પ્રયત્ન પણ કરતા નથી પણ તેવી દુરવસ્થા બધાથી અધિક છે. (૧)

જે દુરવસ્થાનો ભાગ પોતાની અંદર હશે, તેને પ્રયત્નથી દૂર હટાવવો એટલે. (૨)
કુશંતિને દૂર કરવી એટલે, લોખંડના ભાગ પાસે તોડવા એટલે, આ ધારોને તોડવા માટે જ યમ વારંવાર જન્મ આપે છે તેથી તેને નમસ્કાર કરવો ચોખ્ખું છે. (૩)

જેમના મનમાં આ પાશ અટકે છે, તેમને હંભારે કું ખ અને રોડરો આપતલિએ સતારે છે, આ રક્ષકો અને નિયામકોની સાથે સંમેલન કરી આ મનુષ્યને બંધબુક્કા કરી તેને મુખપૂર્ણ સ્વર્ગમાં મથાં પહોંચાડે. (૪)

પરાધીનતા સંપૂર્ણ કુખોત્તુ મૂળ છે, તેથી હરકે તે પરાધીનતાથી કુખંતિના પાશ તોડવા અને સ્વતંત્રતાથી સ્વર્ગમાં મથાં રથાન પ્રાપ્ત કરવું ચોખ્ખું છે.

દુર્ગતિથી બચવાનો ઉપાય

કાંડ ૨, સુકત ૧૦

(કષિઃ— મૃગા ભંધિશઃ । દેવતાઃ— નિર્દિષ્ટઃ, ધાવાપૃથિવી, વાગદેવતાઃ ।)

શેત્રિયાશ્વા નિર્ક્રિત્યા જામિશંસાદ્ દ્રુહો મુંજ્યામિ વરૂણસ્ય પાશાત્ ।

અનામસં મદ્રાણા ત્વા કૃણોમિ શિવે શે ધાવાપૃથિવી ડમે સ્તામ્

॥ ૧ ॥

અર્થ— (સ્વા) તને (શેત્રિયાત્) આનુરિક્ષિ રોગોથી, (નિર્ક્રિત્યાઃ) કષ્ટોથી (જામિ—સંસાર) અથા સંબંધીતા કારણે યતારા કષ્ટોથી, (દ્રુહઃ) લોહથી, (વરૂણસ્ય પાશાત્ મુંજ્યામિ) વરૂણના પાશમાંથી ઊઘાડું છું. (ત્વા મદ્રાણા અનામસ કૃણોમિ) તને યાનથી નિર્દોષ કરું છું. (ડમે ધાવાપૃથિવી શે શિવે સ્તામ્) મને ધુલોડ અને પૃથ્વીલોક તારા માટે કાપાલકારક થાય. [૧]

શં તે અગ્નિઃ સહાગ્નિરસ્તુ શં સોમઃ સહૌપધોમિઃ ।
 एवाहं त्वां क्षेत्रियाभिर्भैत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ २ ॥
 શં તે વાતો અન્તરિક્ષે વયો ધાચ્છં તે ભવન્તુ પ્રદિશ્યતેસઃ ।
 एवाहं त्वां क्षेत्रियाभिर्भैत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ ૩ ॥
 અનાગસં વ્રજણા ત્વા કૃણોમિ શિવે તે યાવાપૃથિવી ઉમે સ્તામ્
 हुमा या देवीः प्रदिश्यतस्त्रो वारतपत्नीरमि सूर्यो विचष्ट ।
 एवाहं त्वां क्षेत्रियाभिर्भैत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ ૪ ॥
 અનાગસં વ્રજણા ત્વા કૃણોમિ શિવે તે યાવાપૃથિવી ઉમે સ્તામ્
 तासु स्वान्तर्ज्वरस्या दधामि प्र यक्ष्म एतु निर्कृतिः पराचैः ।
 एवाहं त्वां क्षेत्रियाभिर्भैत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ ૫ ॥
 અનાગસં વ્રજણા ત્વા કૃણોમિ શિવે તે યાવાપૃથિવી ઉમે સ્તામ્

અર્થ— (તે અગ્નિ સહ અગ્નિઃ શં અસ્તુ) તારા માટે બધા પાણી સાથે અગ્નિ કલ્યાણકારી થાવ. તેમજ (ઓપધોમિઃ સહ સોમઃ શ) ઓપધિઓ સાથે સોમ મુખકારક થાવ, (એવ અહં ત્વા ક્ષેત્રિયાત્...મુજ્જામિ) આ પ્રકારે હું તને ક્ષેત્રિય રોગથી...ઔઞાણું છું. ૦ [૨]

(અન્તરિક્ષે વાતાઃ) અન્તરિક્ષમાં સંચાર કરનારો વાયુ (તે વયો શં ઘાતુ) તારા માટે અસ્યુક્ત કલ્યાણ આપે. તેમજ (વતસઃ પ્રદિશઃ તે ઈ મયન્તુ) આરે દિશાઓ તારા માટે કલ્યાણકારી થાવ. (એવ અહં...) આ પ્રકારે હું તને...અચાણું છું. ૦ [૩]

(હમાઃ યા દેવીઃ વ્રજણાઃ પ્રદિશઃ) આ દિશાઓ આરે ઉપદિશાઓ જે (વાત-પત્નીઃ) વાયુનું રક્ષણ કરે છે, તેમજ (સૂર્યો અમિવિચષ્ટે) જે સૂરજ આરે તારા જીવે છે તે તારા કલ્યાણ કરનારો થાવ. (એવ અહં...) આ રીતે હું... અચાણું છું. ૦ [૪]

(તાસુ ત્વા) તેઓમાં તને (જરાસિ અન્તઃ બાદધામિ) હું વૃક્ષાવસ્થાની અંદર ધારણું કરું છું. તારી પાસેથી (યક્ષ્મઃ નિર્કૃતિઃ પરાચૈઃ પ્ર ઇતુ) ક્ષયરોગ તેમજ બધા કષ્ટ નીચે મોડું કરી દૂર આપ્યા જાય (એવ અહં...) આ પ્રકારે હું... તને અચાણું છું. ૦ [૫]

બાધાર્થ— આતુવ સિંહ રોગ, આપત્તિ, કષ્ટ, પ્રસરનારા રોગ, દોહના કારણે થનારા કષ્ટ, ઇશ્વરી નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રાપ્ત થનારું બળદન વગેરે બધી દુર્ગતિઓથી નિર્દોષ બની પવિત્ર થવાનો એક આત્મ ઉપાય જ્ઞાન છે. બીજો ઉપાય નથી (૧)

આ જ્ઞાન વડે જ ધૃતિ, અતેવિક્ષયોક અને વૃજીયોકના અતર્જત સંપૂર્ણ પદાર્થો એટલે પાણી, અગ્નિ, ઓપધિ, સોમ, વાયુ, બધી દિશાઓમાં રહેનારા બધા પદાર્થો, સૂરજ વગેરે બધા દેવો હિતકારક અને મુખ્યાર્થક થાય છે, આરોગ્ય વધારી વ્યાધિઓથી થનારા કષ્ટોને દૂર કરે છે (૨-૪)

આ જ્ઞાનથી હું તને વૃક્ષાવસ્થાના પૂર્ણ રૂપન સુધી લઈ જઈ છું. આ જ્ઞાનના કારણે બધા રોગો તારી પાસેથી દૂર નાસી જશે (૫)

અર્જુનઃ વક્ષમાન્ દુરિતાર્થવાદાન્ દ્રુહઃ પાત્તાદ ગ્રાહ્યમોદમુકયાઃ ।

एवाहं त्वां धैत्रियान्निक्रैतया जामिग्रंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पात्रात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते धावापृथिवी उभे स्ताम्

॥ ६ ॥

अहं अरात्रिमविदः स्योनमस्पर्धुर्मद्रे सुकृतस्य लोके ।

एवाहं त्वां धैत्रियान्निक्रैतया जामिग्रंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पात्रात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते धावापृथिवी उभे स्ताम्

॥ ७ ॥

सूर्यमृतं तर्मसो ગ્રાહ્ય અર્ષિ દેવા મુચ્ચન્તો અસુજશિરેણસઃ ।

एवाहं त्वां धैत्रियान्निक्रैतया जामिग्रंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पात्रात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते धावापृथिवी उभे स्ताम्

॥ ૮ ॥

અર્થ— (વક્ષમાન્) કાપ શસ્ત્રી (દુરિતાન્) પાપથી, (ગ્રાહ્યમાન્) નિઃશર્મ્માં, (દ્રુહઃ પાત્તાન્) ક્રોધના બળથી (ગ્રાહ્ય) નિઃશર સંશિરેણથી (અનુકયાઃ) મુક્ત થયે છે, (સ્ત્ર મુકયાઃ) તે પૃથ્વીએ છે. (એવ અહં...) એવે જ હું...તને કૃણુ છું. • [૬]

(અ-રાત્રિમવિદઃ) કશું સાધને તે ઊઠી છે, (સ્યોનં અવિદ-) તેં મુખ મેળવ્યું છે (અપિ સુકૃતસ્ય મદ્રે લોકે અમ્હઃ) વધારે પુણ્યકારક આનંદાપી લોકમાં તું આવ્યો છે (એવ અહં...) એવે જ હું...તને બચાડું છું. • [૭]

(દેવાઃ) દેવોએ (તર્મસઃ ગ્રાહ્યાઃ) અધારાની પકડમાંથી તેમજ (વનસઃ અર્ષિ મુચ્ચન્ત) શાપથી મુક્ત કરતાં (ક્રાતેં સૂર્ય નિઃ અસુજન્) સમસ્વરૂપી સૂર્યને પ્રકટ કર્યો છે (એવ અહં...) તે જ પ્રકારે હું...તને બચાડું છું. • [૮]

આવાર્થ— કાપશસ્ત્ર, પાપ, નિઃશર્મ ક્રોધના પાપ, કાપિવશ વગેરે બધી આપત્તિઓમાંથી આ જ્ઞાનથી મુક્ત થઈ શકે છે અને દુષ્ટ આ જ્ઞાનથી તને ઊઠાડું છે (૬)

આ જ્ઞાનથી જ દેવો પોતાના અદરની કલુષાર્થ ઊંડ અને સુદૃઢ વડે પ્રાપ્ત થતાં સુખપૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે, તે જ્ઞાન તને તે જ જ્ઞાનથી આપત્તિઓમાંથી બચાડે છે (૭)

જે પ્રકારે સૂર્ય અધારાને હટાવી પોતે પોતાનો ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે, તે રીતે અહિં વગેરે બીજા દેવો પણ આ અધારાની પકડમાંથી દૂર થઈ પોતે ઉદય પામી પ્રગલ્ભ થાય છે તે જ પ્રકારે પોતે પોતાના મુકયાઈથી પોતાના પાપ દૂર કરી જ્ઞાનથી સદાપતાઈ પોતાને ઉદ્ધાર કરે, કાલુષ્ય કે તે જ એક ઉગ્રતિનું બધાથી મુખ્ય સાધન છે. (૮)

દુર્ગતિથી બચવાનો ઉપાય

દુર્ગતિનું સ્વરૂપ

આ સંક્રમમાં દુર્ગતિનું વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું છે અને તેમાંથી મન્યા નિશ્ચિત ઉપાય પણ સંક્ષેપથી પણ નિરીક્ષણાર્થક હશે છે. અનેક આપત્તિઓમાંથી પોતાને બચાવ કરવે અને પોતાને અભયુદય કરવાનો નિશ્ચિત ઉપાય યોગ્ય સંદર્ભમાં કહેવાના કારણે આ સૂક્ત પણ મહત્વપૂર્ણ થયું

છે અને તેથી તે દરેક મનન કરવા લાયક છે. આ સૂક્તમાં જે દુર્ગતિનું વર્ણન છે તે બધાથી પહેલાં જોવું

૧ કોષ્ટ્રિય - માતાપિતાથી પ્રાપ્ત થનારા શેષ, અસકતતા અવસ્થાની નબળાઈ વગેરે આપત્તિઓ આ જન્મથી લોકોમાંથી સરીરમાં આવે છે (મં. ૧)

૨ નિર્ગતિ - વિનાશ, સંકેત, અધોગતિ, આવશ્યકતા,

સત્યનિયમોનું પાલન ન કરેલું. દુરવસ્થા, વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ, શાપ, ગાળો, હીન વિચાર વગેરે કારણે યનારી હીન રિયતિ. (મં. ૧)

૨ જામિશંસ:- આમાં બે શબ્દો છે. જામિશંસ તેમનો અર્થ છે 'જામિ' = વંશ, સગા, સંબંધ, પાણી, ભાગળીઓ; સન્માન્યતા, પુત્રી, બહેન, વધુ. આ જામિ શબ્દના અર્થો કાશમાં આપ્યા છે. હવે 'શંસ' શબ્દના અર્થ જુઓ. પ્રશ્ન સા, પ્રાર્થના, પાઠ, સદ્વિચાર, શાપ, કષ્ટ, આપત્તિ, કલંક, લાંછન, અપકીર્તિ આ બંને અર્થોના મેળ કરી 'જામિશંસ' નો અર્થ નીચે લખ્યા મુજબ બની શકે છે. 'સગપણના કારણે આવનારી આપત્તિ અથવા દુઃખાંતિ, આ વિષયક યનારું લાંછન અથવા કલંક' વગેરે. આ પ્રકારે બીજા અર્થો પણ વાચક વિચાર કરી જોઈ શકે છે. પણ અર્થોમાં આપત્તિ અથવા કષ્ટનો સંબંધ અવશ્ય હોવા જોઈએ માટે તેનો આપત્તિ શબ્દ અર્થ જ અહીં અંગ્રેજીમાં છે. (મં. ૧)

૩ દુહા:- દ્રોહ, ધાતપાત, વિશ્વાસ આપી ધાત કરવો. (મં. ૧)

૫ ઘટણાદય પાશ:- વરણ નામ શ્રેષ્ઠ પરમેશ્વરનું છે, બધાથી જે 'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ તેને વરણ કહે છે. તે જગદીશના પાશ બધા જગતમાં પ્રસરેલ છે અને તેઓ વડે ખરાબ કામ કરનારા પુરુષો બધાય છે. દુનિયામાં પરમાત્માની એવી વ્યવસ્થા છે કે ખરાબ કમ પોતે પાશદંપ બની દુરાચારીઓને બાંધે છે અને તેનાથી બંધાએલો માણસ આપત્તિમાં પડે છે. (મં. ૧)

૬ વક્ષસ:- ક્ષયરોગ, ક્ષીણ કરનારો રોગ. (મં. ૫)

૭ હુરિત:- (હુન્નિત) જે કુટાતા અંદર ધુસેલી છે. મન, જીદ્દ, પ્રિય અને શરીરમાં જે વિજાતિય કુટલાવ અથવા પદાર્થ ધુસેલા હોય છે, જેથી તે રચનામાં બગાડ થઈ કષ્ટ થાય છે તેમનું નામ હુરિત છે. તે જ પાપ છે. (મં. ૬)

૮ સવચ્ચં:- નિંદા કરવા પોતે, જેથી અપીઠગતિ થાય છે, આપત્તિ આવે છે અને કષ્ટ થાય છે. તેનું આ નામ છે. (મં. ૬)

૯ પ્રાહી:- જે જકડી રાખે છે, ઊડતો નથી, જેથી સુકત થતું કષ્ટ છે. શરીરમાં સંધિવાત વગેરે રોગ જે સંધિઓને

જકડી રાખે છે, મનમાં વિષયવાસના અને જીદ્દમાં આત્મિક નિર્ભયતા વગેરે છે. (મં. ૬)

૧૦ અરાતિ:- (અનરાતિ) અતુદારતા, કુપણતા, કંટુસાધ. (મં. ૭)

૧૧ તમઃ:- અજ્ઞાન, અધાર, આલસ્ય (મં. ૮)
આ શબ્દો મનુષ્યની દુર્ગતિનું સ્વરૂપ બતાવે છે. આ શબ્દોનો શારીરિક, હિન્દ્રય વિષયક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક અવનતિની સાથે સંબંધ જોવાયકો વિચારપૂર્વક જોશે તે તેમના ધ્યાનમાં આવશે કે આ દુર્ગતિનું કાર્ય પેદાશું મોટું આ માનવસમાજમાં ચાલી રહ્યું છે અને આ અધીર્ગતિથી બચવા માટે કેટલી દ્વંદ્વતા સાથે કમરકસી તેમજ દક્ષતાથી કાર્ય કરવું જોઈએ. મનુષ્યનાં મન, જીદ્દ, ચિત્ત, અહંકાર, હિન્દ્રયગણ તેમજ શારીરિક વ્યવહારમાં આ દુર્ગતિના નાના રૂપોના સંચાર જોઈ વિચારી મનુષ્યનું મન ચક્કર ખાઈ જાય છે અને તે પોતાના કતબ્ય વિષયમાં મોહિત થઈ જાય છે, તેને આ દુર્ગતિના સાક્ષાત્કારથી બચવાનો ઉપાય સૂઝતો નથી, એવી અવસ્થામાં આ સૂકત તે મૂઢ બનેલા માણસને કહે છે કે, "હું મનુષ્ય છું મૂઢ કેમ બને છે? હું આ માર્ગમાંથી તને બચાવું છું" અને તને નિર્દોષ એટલે પવિત્ર પણ બનાવું છું." (મં. ૧)

એકમાત્ર ઉપાય

આપત્તિઓ અનંત છે. જો કે આ પસંદા અગિયાર શબ્દો વડે આ સૂકતમાં આપત્તિઓનું કર્ણ છે, તેમજ અગિયાર શબ્દો વડે માનો કે અનંત આપત્તિઓનું વર્ણન કરાયું છે. આ અનંત કલેશ-કષ્ટોથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે અને તે આ સૂકતના દરેક મંત્રમાં 'બ્રહ્મ' શબ્દથી બતાવ્યો છે. પ્રત્યેક મંત્રમાં—

મુજ્જામિ દવા બ્રહ્મણા અનામસં ક્ષણોમિ ।

---તને ઊડાવું છું---અને તને જાનથી નિર્દોષ કરે' છું. આ વાક્ય ફરી ફરી કર્યું છે. વારંવાર કરવાનું કારણ આ વાતપર વિશેષ ભાર આપ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે, દુર્ગતિથી મનુષ્યનો બચાવ કરનારો એકમાત્ર ઉપાય 'બ્રહ્મ' એટલે 'સત્યજ્ઞાન' જ છે. જ્ઞાનથી જ મનુષ્ય અચી શકે છે અને જ્ઞાનથી પતન પામે છે. જે ઉત્તિ, જે પ્રગતિ, જે સંધન થી સુકિત થવાની છે તે જ્ઞાનથી થવાની છે. પરમપુરુષાર્થ દ્વારા પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાનું સ્વધન પણ જ્ઞાન વડે જ

સાધ્ય થઇ શકે છે. જ્ઞાનદીન મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારે ઉન્નતિ કરી શકશે નહિ.

જ્ઞાનનું ફળ

જ્ઞાનથી શું શું થઇ શકે છે તેનું વર્ણન કરવું કઠણ છે, કારણ કે જ્ઞાનથી જ નહીં ઉન્નતિ થાય છે. કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેય એવું નથી કે જે જ્ઞાનવિના સાધ્ય થઇ શકે. તે પણ આ સૂત્રમાં જ્ઞાનથી જે કંઈ સિદ્ધ કરી શકાય છે તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે અને તે વાતનો વિચાર કરીશું. સત્યજ્ઞાનનું પહેલું ફળ આ છે—

(૧) હમે યાવાપૃથિવ્યે તે દિયે સ્તામ્ । (મં. ૧)

‘ યુલોક અને પૃથ્વીયોક અને તારાં માટે કલ્યાણકારક સુખ થાય ’ એટલે જે સત્યજ્ઞાનથી યુક્ત છે તેના માટે પૃથ્વીથી માંડી યુલોક સુધીના બધા પદાર્થો સુખકારક થશે. પૃથ્વીથી માંડી યુલોક સુધીના બધા પદાર્થો પોતાના માટે કલ્યાણકારી બનાવવાની વિદ્યા એકલા જ્ઞાની મનુષ્યને સાધ્ય થાય છે વાચકો વિચાર કરશે તો તેમને ખચર પડશે કે આ ધણી મોટી પ્રબળશક્તિ છે, જે જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, ધાસથી માંડી સૂર્ય સુધી બધા પદાર્થો તેને વશ થઇ તેનું દિત કરવામાં તૃપ્ત રહે છે આ અદ્ભુત સામર્થ્ય જ્ઞાની જ પ્રાપ્ત કરે છે

(૨) અગ્નિઃ સહ અગ્નિઃ શમ્ । (મં. ૨)

‘ પાણી સાથે અગ્નિ કલ્યાણકારક થાય છે ’ જ્ઞાની મનુષ્ય જગથી તેમજ અમિથી બંનેના સંયોગથી અથવા વિયોગથી પોતાનો લાભ કરી શકે છે, જનતાનું ભક્ષ કરી શકે છે.

(૩) ઔષધિમિઃ સહ સોમઃ શમ્ । (મં. ૨)

‘ ઔષધિઓ સાથે સોમ સુખકારક થાય છે ’ સોમ એક ધણી મોટી પ્રબળશક્તિ ઔષધિ છે, આ વનસ્પતિ બધી ઔષધિનો રાજા છે. સોમ અને ઔષધિઓથી પ્રાણીજગતું હિત સાધન કરવાનું જ્ઞાન વેદસારમાં ક્યું છે. નાના પ્રકારના રોગ દૂર કરવાના વિવિધ ઔષધિયોગ આ સારમાં કહ્યા છે અને આ વિદ્યા હાલમાં પ્રચલિત પણ છે. તેથી તે વિશે વધારે સખવાની જરૂર નથી. પ્રથમ કહેલા કષ્ટમાં જે રોગવિપયક ઉપદેશ થાય છે, તે બધા આ વિદ્યાથી દૂર થાય છે જનશિક્ષિતતા અને અશિક્ષિતતા પણ તેમાં સમાવિત છે.

(૪) અન્તરિક્ષે યજ્ઞઃ હવઃ શં યજ્ઞમ્ । (મં. ૩)

‘ અન્તરિક્ષમાં સંચર કરનારો વાયુ આરોગ્યપૂર્ણ સુખ

આપનારો થાય છે. ’ વિદ્યાથી વાયુ લાભકારી થઇ શકે છે. યોગસાધનનો પ્રાણાયામ આ વિદ્યાનો ઘોતક છે. પ્રાણાયામ કરનારા યોગી વાયુથી વધારે બળ પ્રાપ્ત કરે છે અને દીર્ઘજીવી બને છે. આરોગ્યશક્તિના બધા નિયમો આ જ્ઞાનમાં સમાવિત છે. વાયુહિદ્ધિ દ્વારા આરોગ્ય સાધન કરવાનો વિધાય તેમાં આવે છે. રોગનિવારક તેમજ રોગપ્રતિબંધક દોષ દૂર કરવાનું યજ્ઞ-યાગ આ વિદ્યાના પ્રકારક છે.

(૫) દેવીઃ યજ્ઞઃ યદિદ્વાઃ યાતપત્નોઃ । તે શમ્ । (મં. ૩૪)

‘ દિવ્ય આદિ દિશાઓ, જેમાં વાયુ પાસન થાય છે, તારાં માટે સુખકારક બને. ’ આર દિશાઓ અને ચાર ઉપરિશાઓ એટલે તેમની અંદર રહેનારા બધા પદાર્થો જ્ઞાનથી જ મનુષ્યને માટે લાભકારક થાય છે આનો ભાવ પહેલાં મુખ્ય જ સમજવો જોઈએ.

(૬) સૂર્યઃ અમિધિચલે । (મં. ૪)

‘ સૂર્ય જે ચારે તરફ પ્રકાશી છે ’ તે પણ જ્ઞાનથી તારાં માટે અત્યુક્ત થઇ શકે છે. સૂર્યના પ્રકાશથી મનુષ્યમાત્રને અન્તર લાભ થાય છે. આ વિદ્યા જે જાણે છે તે આથી પોતાનો લાભ કરી શકે છે.

(૭) ત્વા ઝરાસે અન્તઃ આદ્યામિ । (મં. ૫)

‘ તને અતિશુદ્ધ આયુની અંદર પારણું કંઈ હું. ’ એટલે જ્ઞાનથી તારું જીવન દીર્ઘ બની શકે છે. જ્ઞાનથી જીવનના સારા નિયમો જાત થાય છે અને તેમના પાલનથી મનુષ્ય આરોગ્યયુક્ત બની સુખી થાય છે.

(૮) યદ્ધમઃ નિર્ગોતિઃ પરાસંઃ યત્ । (મં. ૫)

‘ યદ્ધમ વડેરે રોગ તેમજ બીજી આપત્તિઓ જ્ઞાન વડે દૂર થાય છે, જ્ઞાનથી આરોગ્ય મેળવવાના સત્યનિયમો જાણાય છે અને તેમના પાલનથી મનુષ્ય નિર્ગોતિ બની સુખી થાય છે.

(૯) યદ્ધમાત્, ડુરિતાત્, અથપાત્, દુઃશઃ,

પાશાત્, પ્રાણાઃ જ અમુકપાઃ, ઉદમુકપાઃ ।

(મં. ૬)

‘ જ્ઞાનથી, યદ્ધમ, રોગ, પાપ, નિંદા, ક્રોધ, બંધન, જનકારા રોગો વગેરેથી મુક્તિ મળે છે. એટલે તેમના દૂર થાય છે, આ વાન વાચકોના ધ્યાનમાં પહેલાં મુખ્ય આવી જશે.

(૧૦) સ્યોનં અધિદઃ । (મં. ૭)

‘ સુખ પ્રાપ્ત થશે. ’ જ્ઞાનથી ઉચ્ચ અને સત્ય સુખ પ્રાપ્ત

થાય છે. પૃથ્વીથી માંડી દુલોહ સુધી સંપૂર્ણ પદાર્થો જ્ઞાનથી વશ અને છે અને તે કારણે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનથી અબ્યુદયની પરમસીમા છે. એને જ કહે છે—

(૧૧) સુકૃતસ્ય મદ્રે લોકે અમ્ઃ । (મ. ૭)

‘ સુકૃતના કલ્યાણપૂર્ણ રથાનમાં નિવાસ થશે. ’ જ્ઞાન હોય તો જ સુકૃત કરી શકાશે અને આ સુકૃતના કારણે મનુષ્યની ઉત્તમ ગતિ થશે, તેને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. જ્ઞાન વડે જ બધી જનતાની એટલી બધી ઉન્નતિ થશે કે આજ બ્રૂકોફ રવર્ગ રથાન બની જશે. સત્યજ્ઞાનના પ્રચારથી એટલો લાભ છે, માટે દરેક વૈદિકર્મમાં આયે સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

સત્યજ્ઞાનના આ અગિયાર કૃષ્ણા આ સૂક્તમાં કહ્યા છે. બધી ઉન્નતિનું આ મુખ્ય સાધન છે. તે સિવાય બીજા સાધનો હોય તો પણ તે વડે લાભ થશે નહિ માટે વાચકો જ્ઞાનને ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન જાણી જ્ઞાનાર્જન અને જ્ઞાનદાનના વિષયમાં પરિશ્રમ કરે. હવે આ સૂક્તમાં જે ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે જુઓ—

ઉન્નતિનો માર્ગ

આઠમા મંત્રમાં એક વિશદાયુ અપૂર્વ અલ કાર દ્વારા ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે, તે પણ અહીં જોવા જેવો છે—

તમસો માહ્યા અધિમુજ્જતાઃ દેવાઃ ક્ષતં સૂર્યં વનસઃ અચ્ચન્દ્ર । (મ. ૮)

‘ જે પ્રકારે અધિકારની પકડમાંથી દોડાવતાં બધા દેવા, પોતે ઉદનારા સૂરજને બધી અવરથામાંથી ઉપર પ્રકટ કરે છે. ’

અધિકારની લાપા

આ આઠમાં મંત્રમાં એક અલ કાર છે. સૂરજ અને બીજા દેવાની અ-યોગિત અલ કારથી રૂપક બનાવી અહીં વર્ણન કર્યું છે. વેદમાં સૂરજ અને ચંદ્ર વિષયક કેટલાક રૂપકો આવે છે તેમાં આ વિશેષ મહત્ત્વનું રૂપક છે. આ રૂપક આ પ્રકારે જેનું જોઈએ—

‘ ચંદ્રપી પુત્રનું પાલન રાત્રીરૂપી માતા કરે છે અને સૂરજરૂપી બાળકનું પાલન દિનપ્રકાશ મામની માતા કરે છે. પ્રારંભમાં સૂરજ અધિકારમાં હતાએવો હોય છે. તે પ્રમાણે ચંદ્રમાં પણ ગાદ અધિકારમાં હોવાનું રહે છે. માનો તેને માર્ગ મતાવવાનું કાર્ય બીજા દેવો એટલે બધા નક્ષત્રો,

સંપિતા, વાયુ વગેરે સંપૂર્ણ દેવતાઓ કરે છે. સૂરજ પોતે ઉપર ઉદનાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે, અંતે ઉપર આવે છે; ઉદય પામે છે. પ્રતિક્ષણે વધારે ને વધારે ચમકવા લાગે છે અને મધ્યાહ્નમાં એવા ચમકે છે કે તે સમયે તેના અપ્રતિમ તેજને કાષ્ઠ સહન કરી શકતા નથી. તે જ પ્રકારે ચંદ્ર પણ પોતાની ક્ષત્રી અવસ્થાથી પ્રગતિ કરતો પૃથ્વીમાના દિવસે પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધે છે. ’

પોતાના પ્રયત્નોથી ઉન્નતિ કરનારાએ આ પ્રકારે ઉન્નતિ સાધવી એનું દર્શાવવાનું આ રૂપકનું પ્રયોજન છે. જે પોતે યત્ન કરતા નથી તેમની ઉન્નતિ થવી કઠણ છે. બીજાઓની સહાયતા પણ જ્યાં સુધી પોતે પ્રયત્ન કરતો નથી ત્યાં સુધી સહાયક નથી થતી આ ઉન્નતિનો મૂળમંત્ર છે.

પોતાનો પ્રયત્ન

આ મંત્રમાં ‘ ક્ષતં સૂર્યં દેવાઃ તમસા મુજ્જતાઃ ’ એટલે ‘ પોતે આલનારા સૂરજને જ દેવો અધિકારમાંથી ઊઠાવે છે. ’ એમ કહ્યું છે. જે સૂરજમાં પોતાનો પ્રયત્નો નહોતો તો તેને દેવો અધિકારમાંથી મુક્ત કરી શક્યા ન હોત. તે જ પ્રકારે માણસે પણ પોતે પોતાના ઉદ્ધારના પ્રયત્નો રાત-દિવસ કરતો રહે છે, તેને બીજા વડિલ-પુરુષને સહાયતા કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી સમજાશે કે આ મંત્રમાં ‘ ક્ષત ’ શબ્દ ધણો મહત્ત્વનો ભાવ બતાવે છે. જુઓ તેનો આશય—

ક્ષત્— યોગ્ય, ઠીક, સત્ય, સરસ, હલચલ કરનારો, અતિમાન પ્રયત્નશીલ, યશ, સત્યનિયમ, ધર્મશીર નિયમ, મુક્તિ, અધનનિષ્ઠિત, કમંદુળ, અદ્ય વિશ્વાસ, દિવ્ય સત્યનિયમ.

જે (ક્ષત) સત્યનિયમનું પાલન કરે છે, તે અધિકારને પાર જાય છે અને જે પોતે પ્રયત્ન કરે છે તેને બીજા સહાયતા કરી શકે છે. સૂરજ પોતે પ્રકાશમાન છે, ઉદય થવા પડે છે, નિયમપૂર્વક પ્રયત્નશીલ છે, માટે ઉદય પામી એવો તેજસ્વી બને છે કે બધા અન્ય તેજ તેની સામે ઠીક પડી જાય છે. જે મનુષ્ય એવો પ્રયત્ન કરશે તે પણ તેવો જ પ્રભાવશાળી બનીશે.

વાયુ, જળ, નક્ષત્ર વગેરે જગતના દેવો, વિદ્યાન, શ્વર વગેરે મનુષ્યોની અંદરના દેવ તેમજ ઇન્દ્રિયમણ્ડળ આ શરીર રચાનીય દેવ એવા જ પુરુષને સહાય કરે છે કે જે પોતે સત્ય-

નિવસના પાસનમાં દમોશ દક્ષ રહે છે અને પોતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે પોતાની ઉત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરના રહે છે. પાપથી મુક્ત થઈ નિર્દોષ બનવું, પારતત્વના બંધનથી મુક્ત થઈ, રત્યસંહિન થવું, રાત્રિમુક્ત થઈ નિર્દોષી બનવું, અપ-પ્રાણના બંધનથી છુટી દીર્ઘાયુ થવું વગેરે બધી યાગ્યતા માટે પોતે ' ક્ષત્ર-રામો ' થવું અત્યંત જરૂરી છે. તે ઉપરાંત મંત્રમાં ' ક્ષત્ર ' શબ્દ દ્વારા બનાવ્યું છે. જે ક્ષત્ર-ગામી હોય છે તે જ બંધનોથી મુક્ત થઈ શકે છે, પાપોને દૂર કરી શકે છે અને સુરજની જેમ પોતાના તેજ વડે પ્રગટ થઈ શકે છે. આ પ્રકારે આ મંત્ર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે, માટે તે દૃષ્ટિએ વાચકોએ તેનો અધિક વિચાર કરવો.

પ્રાર્થનાનું બળ .

વેદમાં ' ક્ષત્ર ' શબ્દનો બીજો અર્થ ' રતોત્ત, રત્નિ, પ્રાર્થના ' એવો પણ છે જે પ્રાર્થના-વાચક વૈદિક સૂક્તો છે તેમનો પ્રુષ્ટઅત્યવધી બીજો પણ અર્થ થાય છે, પરંતુ તેમનો રત્નિ અથવા પ્રાર્થનારૂપ અર્થ કર કરી શકાતો નથી. ' ઇશ પ્રાર્થના ' થી બળ પ્રાપ્ત કરવું જવાય પોતાની કક્ષિત-નો વિગ્રહ કરવો, પ્રાર્થના વડે આત્મિકબળ પ્રાપ્ત કરવું વૈદિકમંત્રનું પ્રમાણ અંગ છે. માટે આરંભથી ઉત્તર સુધી વેદના સૂક્તોમાં દર્શાવે શકાતો પ્રાર્થનાના છે. જે લોકો ક્ષોદાનમાં જન્મ મળ્યા હોયપ્રાર્થના કરવી જાણે છે તેજ પ્રાર્થનાનું મહત્વ સમજી શકે છે બીજા લોકો તેની કક્ષિત જાણી શકતા નહિ. માટે અહીં એટલું જ કહેવાનું કે રોગાદિ આપત્તિઓની નિરાતિ માટે જેટલા ઉપયોગ એપથ વગેરેનો થાય છે, તેથી કેટલાક વધારે પ્રમાણમાં લાભ ' ઇશપ્રાર્થના ' થી થઈ શકે છે. માટે જ કે આ ' પ્રાર્થના-યોગ ' છે. ' શ્રોષવિયોગ ' કરતાં, ' પ્રાર્થનાયોગ ' વધારે જળવાન છે. પ્રાર્થનાનું મહત્વ લોકો આજકાલ સમજવા નથી જોજ કુશળી વાન છે અને તેથી તેનાથી થના લાભોથી વંચિત રહે છે. આ મોટી હાનિ છે.

. આ સૂક્તમાં ' ક્ષત્ર ' શબ્દ વિશેષ કરી રતોત્ત વાચક છે. ઇશ શુશ્રુવનું, ઇશ શુશ્રુવાન કરતાં કરતાં જેનું મન પ્રજ્ઞના શુભોમાં તલ્લીન બની જાય છે તેની બધી આપત્તિઓ ૥ મધ જાય છે. કારણ કે તે સમયે તે અદ્વૈત અમૃતરસનો

આરવાદ કરતો કુશ્મુક બની જાય છે. વાચક આ દૃષ્ટિથી આ વાનને વિચાર કરી અનુભવ લે.

મનને ધીરજ આપવી

વેદમાં ' દુ યેજનું હું ' વગેરે પ્રકારે કેટલાક તાથો છે. તે વાક્ય ' માનસચિકિત્સા ' અથવા ' વાચિકચિકિત્સા ' ના સૂચક છે. પોતાના અંદરના આરોગ્યપૂર્ણ વિચાર પોતાની માનસકક્ષિતની પ્રેરણાથી પોતાના હૃદયે વડે રોમીના નાજા મનમાં પ્રવિષ્ટ કરાવી આ ચિકિત્સા સાધ્ય થાય છે. તેમાં રોમીના નિર્મલ મનને ધીરજ આપવાનું સામર્થ્ય હોય છે, આ વખતે—

- ૧ રવા દ્યેજિવાત્.....મુજ્ઞામિ । (મ. ૧)
- ૨ રવા પ્રહણા મનોગત્સં કુજોમિ । (મં. ૧)
- ૩ રવા ઝરસિ ભગ્તઃ જાદુષામિ । (મં. ૫)
- ૪ વદમાત્ અનુકયા । (મં. ૧)
- ૫ પ્રાણાં અનુકયા । (મં. ૧)

એવા વાક્યો એવી રીતેને ધીરજ આપવાની હોય છે. જેમ કે (૧) તને દ્યેજિવ રોગથી મુક્ત કરું છું. (૨) તને ઇશપ્રાર્થના દ્વારા નિર્દોષ કરું છું (૩) તને અતિ દીર્ઘ આયુષી પ્રાપ્ત કરું છું. (૪) હું હવે વક્ષ મનમાંથી મુક્ત થશે છે. (૫) જન્મનાર રોમથી હું હવે પાર થઈ ગયો છે. ' વગેરે પ્રકારના વાક્યોથી રોમીને ધીરજ આપી તેના મનનું આત્મિકબળ વધારવું અને તેમાં દૃઢવિશ્વાસ પેદા કરી આરોગ્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય છે, આ થયો મદન વિષય છે. જે વાચકો ઇશપ્રાર્થનાનું બળ જાણે છે, તે આ વાતને સમજી શકે ॥

પરમેશ્વર ઉપર જે દૃઢવિશ્વાસ રાખે છે, તેની ઉપાસના કરે છે, તેની કક્ષિત કરવામાં જેમને પ્રેમ થાય છે, તેમની પાસે જિભારી જોઈ આવે છે. વાચકો જોરો તો તેમને ખબર પડશે કે પરમેશ્વર ઉપર કાર્યસે રાખવાના ધણી ભાગે આંનંદી હોય છે અને અવિચારી જ રોમી થાય છે.

વાચકો આ વિશ્વાસનું બળ વધારે અને પોતાનો વધારે લાભ કરી લે.

આ સૂક્ત તકમનાશન મળ્યું છે અને તે આજેના બીજા સૂક્તોની સાથે વાંચવું યોગ્ય છે.

મૃત્યુ

કાંડે ૬, સૂક્ત ૧૩

(ઋષિ:- અથર્વા (સ્વસ્ત્યર્ચનકામઃ) । દેવતા:- મૃત્યુઃ ।)

નમો દેવવૃષ્ટ્યો નમો રાજવૃષ્ટ્યઃ । અથો યે વિશ્વાનાં વૃષાસ્તેમ્યો મૃત્યો નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧ ॥
નમસ્તે અધિવાકાય પરાવાકાય તે નમઃ । સુમત્યૈ મૃત્યો તે નમો દુર્મત્યૈ તં હૃદં નમઃ ॥ ૨ ॥
નમસ્તે યાતુધાનેમ્યો નમસ્તે મેવજેમ્યઃ । નમસ્તે મૃત્યો મૂર્લેમ્યો બ્રાહ્મણેમ્યઃ હૃદં નમઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (દેવવૃષ્ટ્યઃ નમઃ) આદિત્યોના ચરત્રોને નમસ્કાર હો, (રાજવૃષ્ટ્યઃ નમઃ) ક્ષત્રિયોના ચરત્રોને નમસ્કાર, (અથો યે વિશ્વાનાં વૃષાઃ) અને જે વૈશ્યોના ચરત્રો છે તેમને નમસ્કાર હો, અને હે મૃત્યો ! (તે નમઃ અસ્તુ) તારા માટે નમસ્કાર હો. [૧]
[તે અધિવાકાય નમઃ] તારા, આશીર્વાદને નમસ્કાર અને (તે પરાવાકાય નમઃ) તારા પ્રતિકૂલ વચનોને પશુ નમસ્કાર હો. હે મૃત્યો ! (તે સુમત્યૈ નમઃ) તારી ઉત્તમ મતિના માટે નમસ્કાર અને (તે દુર્મત્યૈ હૃદં નમઃ) તારી દુષ્ટ મતિને પશુ આ નમસ્કાર છે. [૨]
[તે યાતુધાનેમ્યઃ નમઃ] તારા યાતના આપનારા રોગોને નમન હો અને (તે મેવજેમ્યઃ નમઃ) તારી દવાઓના ઉપાયોને પશુ નમસ્કાર હો. હે મૃત્યો ! (તે મૂર્લેમ્યઃ નમઃ) તારા મૂલ કારણને નમસ્કાર અને (બ્રાહ્મણેમ્યઃ હૃદં નમઃ) આદિત્યોને પશુ મારો નમસ્કાર છે. [૩]

મૃત્યુના પ્રકાર

આ સૂક્તમાં મૃત્યુના કેટલાક પ્રકાર કહ્યા છે, તે જુઓ—

- ૧ દેવવૃષ્ટ્યઃ— દેવો દ્વારા થનારો વધ અથવા મૃત્યુ. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય વગેરે દેવ છે, આદિત્ય પશુ દેવ છે, તેઓના કારણે થનારો મૃત્યુ. અગ્નિ પ્રકાશ, વાયુ બગડવો, સૂર્યનો ઉત્પાત તેમજ આદિત્ય વગેરેના કારણે જે મૃત્યુ થાય છે.
- ૨ રાજવૃષ્ટ્યઃ— સદાપ્રમા થનારો વધ અથવા રાજપુરુષોના બંધવદારથી થનારો મૃત્યુ.
- ૩ વિશ્વાનાં વૃષ્ટ્યઃ— વૈશ્યો, પ્રજાપતિઓ અથવા ધનવાનોના કારણે થનારો મૃત્યુ.

આ ત્રણ કારણે મૃત્યુ થાય છે. તેથી તેમનો સુધાર થવો જોઈએ. તેમજ—

- ૪ અધિવાકાઃ— અનુકૂળ વચન,
- ૫ પરાવાકાઃ— પ્રતિકૂલ વચન,
- ૬ સુમતિઃ— ઉત્તમ શુદ્ધિ અને
- ૭ દુર્મતિઃ— દુષ્ટશુદ્ધિ.

આ ચાર કારણોથી પશુ મૃત્યુ થાય છે. અનુકૂલ વચનનો અતિરેક થવાથી પશુ અવિવેક થઈ મૃત્યુ થાય છે, પ્રતિકૂલ વચનથી નિરાશ બની મૃત્યુ થાય છે. ઉત્તમ શુદ્ધિ હોવાથી કેવળ બૌદ્ધિક કાર્યનું આન કરવાના કારણે શારીરિક નિર્બલતા ઉત્પન્ન થઈ મૃત્યુ થાય છે અને દુર્મતિથી તો મૃત્યુ થાય છે જ. તેમજ—

૮ યાતુધાન— માતાના આપનારા રોગ મૃત્યુ કરે છે અને

૯ મેવજે— ઔષધિ ઉપાયો પશુ કાંઈ સમયે મૃત્યુ કરે છે, આ અને આથી જિજ્ઞાસુ પશુ મૃત્યુના મૂળ છે તે બધા કરવા જોઈએ.

આજ આદિત્યો એટલે રાત્રીઓનું કાળ છે. તે કારણે તેમને નમસ્કાર હો. અપત્નો કરીને આ બધા મૃત્યુના કારણોને છૂટી પોતે પોતાને દીર્ઘજીવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મૃત્યુર્થી સંરક્ષણ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૩૫

(અર્થ- પ્રજાપતિ । દેવતા- અતિમૃત્યુઃ ।)

યમોદુને પ્રથમજા અતસ્ય પ્રજાપતિસ્તપમા બ્રહ્મણેડપચ્ચ ।

યો લોકાનાં વિષ્ટિર્નામિરેપાત્તેનોદુનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ॥ ૧ ॥

યેનાતરન્મૃતકૃતોડતિ મૃત્યુ યમન્વર્ષિન્દુન્તપસાં અર્ષણ ।

યં વપાચ્ચ બ્રહ્મણે બ્રહ્મ પૂર્વે તેનોદુનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ॥ ૨ ॥

યો દ્વાધાર પૃથિર્વી વિશ્વમોજસં યો અન્તરિક્ષમાર્પણાદ્રસેન ।

યો અસ્ત્રાદિર્વમુષ્ઠો મદિક્ષા યેનોદુનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ॥ ૩ ॥

યસ્માન્માસા નિર્મિતાસ્તિવર્દરાઃ સંવત્સરો યસ્માન્નિર્મિતો દ્વાદશારઃ ।

અહોરાત્રા યં પરિચન્તો નાપુસ્તેનોદુનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ- (અતસ્ય પ્રથમજા પ્રજાપતિ) અત નિવર્તનો પહેલો પ્રવર્તક પ્રજાપતિ (બ્રહ્મણે યં મોદન લવણ) બ્રહ્મણા માટે જે બળને રાધે છે, (યા લોકાનાં વિ-ષ્ટિ) જે લોકોને વિશેષ ધારણ કરનારા છે અને (ના અભિ રેવાત્) જે કદિ કોઇને કાની પહેલાડતો નથી, (તેમ મોદનેન મૃત્યુ અતિ તરાણિ) તે અન્યથી હું મૃત્યુને પાર કરીશ [૧]

યેન મૃત-કૃતઃ મૃત્યુ અતિતરન્) જેથી મૃતને બનાવનારા મૃત્યુની પાર થઇ ગયા (યં તપસાં બ્રમેણ જગ્ધિષ્વજ) જેને તપ અને પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કર્યો અને (યં પૂર્વે બ્રહ્મ બ્રહ્મણે વપાચ) જેને પહેલાં બ્રહ્મ બ્રહ્મણા દ્વારે રાખ્યું (સેન) તે અન્યથી હું મૃત્યુને પાર કરે [૨]

(ય વિશ્વમોજસ પૃથિર્વી દ્વાધાર) જે બળને બોબન આપનારી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, (યા રસેન અતરિક્ષં આ વૃણાત્) જે રસથી અતરિક્ષને ભરી દે છે, (યા મદિક્ષા ઝર્ષ વેદિ અસ્ત્રાત્) જે પોતાની મદિક્ષાથી ઉપર જ વૃણાને ધારણ કરી રહેલો છે, (સેન) તે અન્યથી હું મૃત્યુને પાર કરે [૩]

(યસ્માન્ વિશત્-અરાઃ માસા નિ-મિતઃ) જેથી ત્રીસ દિવસોથી આરાઓથી મહિના બનાવ્યા છે, (યસ્માન્ દ્વાદશ-અર સવત્સર નિ-મિતઃ) જેથી બાર મહિનાથી આરાઓનું વર્ષ બનાવ્યું છે, (પરિચન્તઃ અહોરાત્રા ય જ માપુ) જનારા રાત અને દિવસ જેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, (સેન) તે અન્યથી હું મૃત્યુને પાર કરે [૪]

અનુવાદ - જેણે સંપૂર્ણ રાત્ર અને અવિષ્ણવ નિષેઘનું જામથી પહેલાં પ્રવર્તન કર્યું, તે પ્રજાપતિએ વિશેષ મહત્વ પ્રાપ્તિના માટે આ જ્ઞાનરૂપ વ્યવસ્થા કરી છે, તે બળા લોકોને વિશેષ રીતે ધારણ પામણ કરે છે અને તેથી કોઇને પણ નારા થતો નથી આ જ્ઞાનથી હું મૃત્યુને દૂર કરે છું (૧)

આ વડે મૃતને ઉત્પન્ન કરનારા મૃત્યુને પાર કરી ગયા જેની પ્રાપ્તિ વાપ અને પરિશ્રમથી થાય છે અને જે પહેલાં બ્રહ્મ મહત્વ પ્રાપ્તિના માટે પરિપક્વ કર્યું તે જ્ઞાનથી હું પણ મૃત્યુને દૂર કરે છું (૨)

જેણે પૃથ્વીને ધારણ કરી, અતરિક્ષમાં જળ ભરી દીધું અને વૃણાક ઉપર વિશ્વ કર્યો તે જ્ઞાનરૂપ અન્યથી હું મૃત્યુને દૂર કરે છું (૩)

જેથી ત્રીસ દિવસોના મહિનો અને બાર મહિનાનું વર્ષ બન્યું અને દરેક રાત્રે જમન કરનારા દિવસ અને રાત પણ જેને અત લવણ રાધ્યા નહિ, તે જ્ઞાનથી પક્ષ અન્યથી મૃત્યુને દૂર કરે છું (૪)

યઃ પ્રાણદઃ પ્રાણદવાન્વમૂવ યસ્મૈ લોકા ધૃતવન્તઃ ક્ષરન્તિ ।

ઽયોર્તિષ્મતીઃ પ્રદિશો યસ્ય સર્વાસ્તેનોદનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ।

॥ ૫ ॥

યસ્માત્પ્રકાદમૃત સંવમૂવ યો ગાયત્ર્યા અધિપતિર્વમૂવ ।

યસ્મિન્વેદા નિર્દિશા વિશ્વરૂપાસ્તેનોદનેનાર્તિ તરાણિ મૃત્યુમ્

॥ ૬ ॥

અથ યાઘે દ્વિપન્તે દેવપીયું સપત્ના યે મેડપ તે મંવન્તુ ।

બ્રહ્મોદનં વિશ્વજિત પચામિ શૃણ્વન્તું મે શ્રદ્ધાનસ દેવાઃ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (યઃ પ્રાણ-દ પ્રાણ-દ-વાન્-વમૂવ) ને જીવન આપનારે પ્રાણીને દાતાઓને સ્વામી જ થયો છે, (યસ્મૈ ધૃતવન્ત લોકા ક્ષરન્તિ) જેના માટે ધૃતયુક્ત લોક રસ આપે છે, (યસ્ય સર્વાઃ પ્રદિશ ઽયોર્તિષ્મતી) જેની બધી દિશા ઉપદિશાઓ તેજયુક્ત છે, (તેન૦) તે અનર્થી હું મૃત્યુને પાર કરે [૫]

(યસ્માત્ પ્રકાત્ અમૃતં સંવમૂવ) ને પરિપકવર્થી અમૃત ઉત્પન્ન થયું, (ય ગાયત્ર્યા અધિપતિ વમૂવ) ને ગાયત્રીના અધિપતિ થયો, (યસ્મિન્ વિશ્વરૂપા-વેદા નિર્દિશા) જેમાં બધા પ્રકારના વેદ રાખ્યા છે, (તેન૦) તે અનર્થી હું મૃત્યુને પાર કરે [૬]

(દેવ-વીયું દ્વિપન્ત અથવા યાઘે) દેવતાના નાશક શત્રુઓને હું ઠટાણુ છું (યે મે સપત્ના તે અપ મવન્તુ) ને મારા પ્રતિસ્પર્ધી છે તે દૂર થાય હું (વિશ્વ જિતં બ્રહ્મોદનં પચામિ) વિશ્વને જીતનાર જ્ઞાનરૂપ અન્ન રાંધુ છું (દેવા શ્રદ્ધાનસ યે શૃણ્વન્તુ) બધા દેવ શ્રદ્ધા ધારણુ કરનારા મારે આ બાપણુ સાંભળે [૭]

આવાર્થ— જેણે તે જીવનશક્તિ આપનારો છે અને જીવન આપનારાઓને પણ ને સ્વામી છે, જેની તુષ્ટિ મટી જાય તો જગતના રસ પ્રવાહિત થયા છે અને જેના તેજથી બધી દિશાઓ તેજભર્ય બની ગઈ છે, તે જ્ઞાનરૂપ અનર્થી હું મૃત્યુને દૂર કરે છું (૫)

જે પરિપકવ આત્માથી અમૃત ઉત્પન્ન થયું છે, જે વાણીના પતિ છે, જેમાં બધા પ્રકારનું જ્ઞાન રાખેલું છે તે જ્ઞાનરૂપ અનર્થી હું મૃત્યુને દૂર કરે (૬)

દેવતાને નારા કરનારાઓને હું પ્રતિબદ્ધ કરે છું મારા પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ હું દૂર કરે છું અને જગતને જીતનાર જ્ઞાન રૂપી અન્ન પરિપકવ કરે છું હું તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારો છું, તેથી મારે આકથન બધા જ્ઞાનીલોક સાંભળે (૭)

મૃત્યુથી સંરક્ષણ

શ્રદ્ધોદન

‘બ્રહ્મ’ શબ્દ ‘બ્રહ્મ, બ્રહ્મર, આત્મા, જ્ઞાન’ વગેરેનો વૈયક છે અહીં વિશેષત જ્ઞાનવાચક છે ‘શ્રદ્ધા’ શબ્દ અજ્ઞાનો વાચક છે, તેથી ‘બ્રહ્મોદન’ શબ્દ ‘જ્ઞાનરૂપ’ અન્ન એવો અર્થ બતાવે છે શ્રદ્ધિનું અન્ન ‘જ્ઞાન’ છે શરીરનું અન્ન એવા વગેરે આદ્ય પદાર્થો છે ઇન્દ્રિયોનું અન્ન તેના વિષય છે, મનનું અન્ન વિચાર છે અને શ્રદ્ધિનું અન્ન જ્ઞાન છે આત્મા સન્નિધાન દ સ્વરૂપ છે, તેમાં ‘ચિત્’ શબ્દ જ્ઞાનવાચક છે, એટલે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મા

જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તેનો તાત્પર્યાર્થ એમ કે આત્માનો સ્વભાવ-ગુણ જ જ્ઞાન છે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એટલે તે ખાંધ શ્રદ્ધિ યુષ્ઠ થાય છે

આત્માનો ગુણ જ્ઞાન હોવાથી તેની સાથે રહે એ સ્વાભાવિક છે ને પ્રકારે દીપ અને પ્રકાશ એકજિત રહે છે, તે પ્રકારે આત્માનો પ્રકાશ જ જ્ઞાનરૂપ છે તે કારણે જ તે તેની સાથે રહે છે દીપ કહો કે પ્રકાશ કહો તે બંને એકજ વાત છે વ્યવહારમાં એવી જ વાત છે, તે પ્રકારમાં વાત્યુ છું અથવા દિવા પાસે વાત્યુ છું બંનેનો અર્થ એકજ છે તે જ પ્રકારે,

‘ યાનથી યત્યુને પાર કૃં’ હું અથવા હું આત્મશક્તિથી યત્યુને પાર કૃં’ હું અથવા આત્માને યત્યુથી દૂર કૃં’ હું’ એનું તાત્પર્ય એકજ છે.

આ સ્વતંત્રતા ‘ બ્રહ્મોદયથી યત્યુને પાર કૃં’ હું’ (લેજ બોદનન સતિતરાણિ સૂત્રું. મં. ૧-૬) આ વાક્ય ૭ વાર આવ્યું છે. તેનો આશય પણ પૂર્વેકિત પ્રકારનો સમજવો યોગ્ય છે. હું આત્માના યાનરૂપ ભાવથી યત્યુને દૂર કૃં’ હું’ શુદ્ધ અને શુદ્ધીનો બહેદ અન્યથા માન્ય કરી શુદ્ધતા વર્ણનથી શુદ્ધીનું વર્ણન અઢી કર્યું છે. માટે ‘ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દુર્યોહને ધારક એ છે, આ ત્રીજા મંત્રનું વર્ણન સાધ્ય થાય છે. કારણ કે પરમાત્માએ આ ત્રણે લોકોને ધારણ કર્યાં છે, તે વિને કોઈને કોઈ ભૂતની કાંઠા નથી પણ અઢી કહ્યું છે કે બ્રહ્મોદયને ત્રિલોકીને ધારણ કર્યાં છે, યાનરૂપ ભાવથી ત્રિલોકીનું ધારણ થયું છે. એટલે યાન જેનો યુદ્ધ છે તે પરમાત્મા વડે ત્રિલોકીનું ધારણ થયું છે, આ અર્થ દેવે આ રચીકરણથી રચ્ય થયો.

આ દૃષ્ટિથી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા મંત્રોનો આશય ભણવો યોગ્ય થશે—

‘ જેનું જ્ઞાન શુદ્ધ છે તે આત્માએ પૃથ્વીને ધારણ કરી છે. અંતરિક્ષમાં જળ ભર્યું છે અને આકાશને ઉપર સ્થિર રાખ્યું છે. (મં. ૩) તે આત્માથી સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેની ગતિ ચક્ર દિવસ, રાત્રિ, વરસ અને છે, પરંતુ આ કાળના અવધરો કાળને માપવા છતાં પણ તે પરમાત્માનું માપ કાઢવામાં અસમર્થ છે. (૪) તેજધાને જીવન આપે છે, અને બધા અન્ય જીવન આપનારાઓને તે ધસ છે, એટલે તેની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને જ તે જાંબને જીવન આપવામાં સમર્થ થાય છે. બધા પદાર્થગતમાં જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે જેને એકજ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે અને બધા જગત્કી દિક્ષા ઉપદિક્ષાઓ જેના તેજથી તેજસ્વી બને છે, તેના યાનાયતથી પુષ્ટ થતો હું યત્યુને દૂર કરું’ હું. (મં. ૫)

આ ત્રણ મંત્રોનો આશય છે આ મંત્રોમાં શુદ્ધતાવર્ણન-

થી શુદ્ધીનું વર્ણન કર્યું છે. એટલે તે આત્મામાં જે રસ જાયો છે તેને પ્રાપ્ત કરી અમર બનવું છે અને યત્યુને દૂર કરવો છે.

અમૃતની પ્રાપ્તિ

પછી છાં મંત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ વરમાત્મવક્તાત્મ મમૃતં લંકામૃતમ્. (મં. ૬)’ જે પ્રતિપાદ આત્માથી અમૃત દિવ્યમ થયું તે અમૃતને પ્રાપ્ત કરી હું યત્યુને દૂર કરું’ હું. આ વાત રચ્ય છે કે પરમાત્મા બધાથી અધિક પરિપાકવ, પુણ્ય, રસમય, અને અમૃતરસ યુક્ત છે તેમજ તેનું પાન કરી બીજા બધા લોકો તૃપ્ત થાય છે, આજ ત્રાપનું શ્લોક કરનારી (ગાય-ત્રી) વાગેલીને અધિપતિ છે, માટે તેમાં બધા નેરો રાખ્યા છે, જેમાં વાણી રહે છે, તેમાં જ નેર રહે છે આ છાં મંત્રનું કથન દેવે રચ્ય થયું છે.

આત્મશુદ્ધિ

આત્મા મંત્રમાં આત્મશુદ્ધિ ઉપર ધજો કાર આપ્યો છે, તેનો આશય એમ છે— (૧) દેવોના નિંદાને કરવા, (૨) પ્રતિરૂપધર્મોને દૂર કરવા, (૩) કલ્પ ઉપર બહા રાખવી (૪) અને વિશ્વમાં વિશ્વ માટે આ બ્રહ્મયાનરૂપી અમને પકાવી પછી બીજાઓની કાષ્ઠિ પોતે જેનું શ્લેષન કરવું, તેથી અનુષ્ઠની ઉત્પત્તિ થશે અને તે યત્યુને દૂર કરી કાઢશે, તેમાં કોઈ કાંઠા નથી દેવની નિંદા કરવાથી અઢીની વિચાર પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થવા તેમજ કાંઠાકાંઠા વિરોધીભાવ મનમાં આપ્યા તો તેમને દૂર કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે અને અન્ય અઢા ધારણ કરવાથી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે અનુષ્ઠ શુદ્ધ અને પવિત્ર થઈ યત્યુને દૂર કરી કાઢે છે.

તપ

આ બધું તપથી, આચરણ સાફ રાખવાથી અને પરિ-અમર્થ સાધ્ય બની શકે છે, જે તપ કરશે અને આત્મેશ્વરના માટે તપ કરશે તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. આ બીજા મંત્રનું કથન આનમાં ધારણ કરી વાચકો તપાચરણ દ્વારા પોતે પોતાને પવિત્ર કરી યત્યુને દૂર કરશે તો તેમનું જીવન સફલ થશે

અર્થવેદનો સુબોધ અનુવાદ (ચોથો ભાગ)

‘દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય’

સુ ભા પિ તો

કાંડ ૧૧૧૪

૧ પ્રાણાયજ્ઞો યસ્ય સર્વે દેવોઃ-પ્રાણને નમરકાર છે તેના આધીન આત્મક છે. (૧)

૨ યસ્મિન્ સર્વે પ્રતિષ્ઠિતઃ-જે પ્રાણમાં બધું રહ્યું છે. (૧)

૩ યદા પ્રાણઃ સર્વેણ પૃથિવીં અધ્યવર્ષીત્, તત્ પથવઃ પ્રમોદન્તે, ના વૈ મહઃ સધિષ્યતિ-જ્યારે પ્રાણ પૃથ્વી દ્વારા પૃથ્વી પર વર્ષા કરે છે, ત્યારે પથ્થોને આનંદ થાય છે, તે હવે અમને પુષ્કળ અન્ન મળશે. (૫)

૪ હે પ્રાણ ! તુ હર્વં મમ - હે પ્રાણ તારા માટે હું નમરકાર કરું છું. (૮)

૫ હે પ્રાણ ! યત્ ત્વમેવજ, ન ઓવસે ઘેદિ- હે પ્રાણ ! તારી પાસે જે ઓવધ છે, તે અમારા દીર્ઘજીવન માટે અમને આપ. (૯)

૬ પ્રાણા તત્કમા- પ્રાણ જીવનશક્તિ છે. (૧૧)

૭ પ્રાણ સત્ત્વવાદિનં ઉત્તમે લોકે મામરત્-પ્રાણ સત્ત્વવાદીને ઉત્તમલોકમાં પહોંચાડે છે. (૧૧)

૮ પ્રાણઃ ધિરાદ્-પ્રાણ વિશેષ તેજસ્વી રાત્રી છે. (૧૨)

૯ પ્રાણ સર્વે ઉપાસતે-પ્રાણની બધા ઉપાસના કરે છે. (૧૨)

૧૦ યદા રથ પ્રાણ જિગ્વસિ, અથ સ્વજાયતે પુનઃ-હે પ્રાણ ! જ્યારે તું પ્રેરણા કરે છે, ત્યારે તે જીવ કરી શી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૪)

૧૧ ભાતાઃ પ્રાણ ઇચ્ચતે-વાયુને જ પ્રાણ કરે છે. (૧૫)

૧૨ મૂતં મન્ય સર્વે પ્રાણે પ્રતિષ્ઠિતમ્-મન્યુ બ્રહ્મ બળિષ્ઠ પ્રાણમાં રહ્યું છે. (૧૫)

૧૩ હે પ્રાણ ! યદા જિગ્વસિ આઘર્ષણીઃ ભાગિરસીઃ વૈવીઃ મનુષ્યજા ઓપધય પ્રજ્ઞાયન્તે-હે પ્રાણ ! જે સમયે તું પ્રેરણા કરે છે, તે સમયે આઘર્ષણી, બાગિરસી, વૈવી અને માનવી ઓપધિઓ કામમાં આવે છે. (૧૬)

૧૪ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત અસિ તસૈ સર્વે બલિ હરાન્-જેમાં પ્રાણ રહે છે એને જ સધળા નસિ સમર્પણ કરે છે. (૧૮)

૧૫ પ્રાણ મા અનુતિષ્ઠતુ-પ્રાણ મારી મારું દર રહે. (૨૫)

૧૬ પ્રાણ મા મત્ પર્યાવૃત્ - હે પ્રાણ ! મારાથી તું દૂર ન થઈશ. (૨૬)

૧૭ મદન્ય ન મધિષ્યસિ-મારાથી પૃથક્ ન થા. (૨૬)

૧૮ પ્રાણ વદ્મામિ ત્વા મયિ-હે પ્રાણ ! હું તને મારામાં બાંધું છું. (૨૬)

કાંડ ૮૧૨

૧ તે પ્રાણાઃ અપાનાઃ દ્વદ્વ રમન્તામ્-તારા પ્રાણ અને અપાના તારામાં રમતા રહે. (૧)

૨ અયં પુરુષ અનુના સદ્ દ્વદ્વ અસ્તુ-આ પુરુષ પ્રાણની સાથે અહીં રહે. (૧)

૩ હે પુરુષ ! ઉત્ક્રામ મા મવપરયાઃ-હે પુરુષ ! તું ઉપર ચઢ, નીચે ન પડ. (૪)

૪ મૃત્યો પદ્વીર્શં બવમુચ્ચમાનઃ-શત્રુના બધનથી પોતે પોતાને છોડાવે. (૪)

૫ ત્વાં મૃત્યુઃ ક્વચ્ચતાં-તારા ઉપર શત્રુ દયા કરે. (૫)

૬ મા પ્રમેષ્ઠા-શત્રુ નહિ પામ. (૫)

૭ ડયાને તે પુરુષ ! નાથવાને- હે પુરુષ ! તારી
ઉત્તિ થાય, ક્યારે મ અવનતિ ન થાય. (૧)

૮ તે જીવાતું વક્ષતાતિ કૃનોમિ- તને શ્વન અને
અળ અપ્યું છું. (૧)

૯ હમં અમૃતં સુલ્લં રથં આરોહ- એ અમર સુખાશ્વી
રથ પર ચઢ. (૧)

૧૦ તે મતા તજ માગાત્- તારૂં મન અચળ વિચારેમાં
ન ભાય. (૭)

૧૧ જોયેચ્ચ મા યમદા- શ્વેના સંબંધમાં યમદ
ન કરે. (૭)

૧૨ વિશ્વે દેવાઃ ત્વા અમિરક્ષન્તુ- બધા દેવો તારી
રક્ષા કરે. (૭)

૧૩ ગતાનાં મા આદિધીયાઃ- યુગ્મેલાઓનો શોક
ન કરે. (૮)

૧૪ તમસા જ્યોતિઃ આરોહ- અન્ધકારને ત્યજી
પ્રકાશમાં ચઢ. (૮)

૧૫ વરાહમનાઃ મા તિષ્ઠ- વિરૂઢ દિક્ષામાં મન રાખી
ન રહે. (૮)

૧૬ વત પન્થાં મા અનુગાઃ, સીમાઃ પવા- એ માગે.
થી નહિ ભા, આ કાપેર માગે છે (૧૦)

૧૭ વતત્ તમાઃ મા મંવત્યાઃ- આ અન્ધકારનો માગે
છે એના પરથી નહિ ભા. (૧૧)

૧૮ સંકસુકાત્ આરાત્ ચર- નાક કરેલાવળાથી
દૂર રહે. (૧૨)

૧૯ યોધક ત્વા પ્રતિયોધક રક્ષતાં- યાન અને
વિદ્યાન તારી રક્ષા કરે (૧૩)

૨૦ અસ્થપ્નઃ રાગધદ્રાગઃ રક્ષતાં- સુસ્તી અને
કાપે લપરતા તારી રક્ષણ કરે. (૧૦)

૨૧ મોવાયન્ વ આરુધિઃ વ ત્વા રક્ષતામ્- રક્ષક
અને અગવાઓ તારી રક્ષા કરે (૧૩)

૨૨ મા ત્વા પ્રાણો ચલં દાસીત્- પ્રાણ તારૂં બળ
ઝોલું ન કરે. (૧૫)

૨૩ જમ્મઃ સંઘન્તુઃ ત્વા મા વિદત્- વિનાશ અને
ખાતક તને પ્રાપ્ત ન કરે. (૧૧)

૨૪ તમાઃ ત્વા મા વિદત્- અન્ધકાર તારા ઉપર ક્યારે
ન પથરાય. (૧૧)

૨૫ સ્વસ્તયે ત્વા હન્ગરન્તુ- કલ્યાણ માટે તને ઉચ્ચ-
તાની પાસે લઇ નીંધ. (૧૬)

૨૬ સદ્દેવયોયેણ હમં મૃત્યોઃ ઉત્પારવામસિ-
દેવોના બળોથી એને અમે મૃત્યુથી પાર કરીએ છીએ. (૧૮)

૨૭ પુનઃ આગાઃ, પુનર્જન્મઃ- ઘૂં પાછો આવી, નવે
ધમને આવ્યો છે. (૨૦)

૨૮ ત્યત્ તમાઃ હવતાત્- તારાથી અન્ધારૂં દૂર થયું
છે. (૨૧)

૨૯ તે જ્યોતિઃ અમૃત્- તારો પ્રકાશ હેલાઇ રહ્યો
છે. (૨૧)

૩૦ ત્યત્ નિશ્ચતિ મૃત્યું અપ નિશ્ચમસિ- તારાથી
દુર્ગતિ અને મૃત્યુને દૂર દેરાવીએ છીએ. (૨૧)

કાંડ ૮.૧૨ :

૧ તે જરદષ્ટિઃ અણિયમાતા અન્તુ- તારૂં શ્વન
જ્ઞાપરથી સુધી અનિહિન રીતે રહે (૧)

૨ તે મણ્ઠે આયુઃ પુનઃ આમરામિ- તારી અંદર ઢૂં
ફરીથી પ્રાણ અને આયુને કરી દઈ છું. (૧)

૩ તમાઃ મા હવતાઃ- અઘાન પાસે નહિ ભા. (૧)

૪ જીવતાં જ્યોતિઃ અર્ચાન્ અમિ વેદિ- શ્વિત
આનવોની જ્યોતિને પાસે ઢૂં ભા. (૨)

૫ ત્વા શત-શારદાય મા હરામિ- તને સૌ વર્ષની
આયુ માટે લઇ આપું છું. (૨)

૬ મૃત્યુ-વાનાન્ અશક્તિઃ અવમુચ્ચન્, તે પ્રાણીયઃ
આયુઃ પ્રતરં દયામિ- મૃત્યુના પાક અને અપ્રકરતાને
દૂર દેરાવીને તારા માટે ઉત્તમ દીર્ઘ આયુને આપું છું. (૨)

૭ અયં જીવન્તુ મા મૃત- એ શ્વિત રહે, મરે
નહિ (૫)

૮ હે મૃત્યો ! પુરુષં મા વધ્યે- હે મૃત્યુ ! આ પુરુષને
ન માર. (૫)

૯ હુરિતં અપસિચ્ય, આયુઃ ધૃસ્- પાપને ત્રી કરીને
એના માટે દીર્ઘ આયુ ધારણ કર. (૭)

૧૦ અરિઃ સર્વોઃ અસ્તાં શતદાયન્ વામના
શુરં અનુતાં- પીઘરદિત, બધા જીવોથી શુભ, જ્ઞાપરથી
આ સૌ વર્ષથી શુભ થઈને ચોતાની કલિનથી ભોગીને પ્રાપ્ત
કર. (૮)

૧૧ ત્વા મૃત્યોઃ વત્ અપીપરં- તને મૃત્યુથી ઉપર
ઉઠાવો છે. (૯)

૧૨ અસ્મે બ્રહ્મ વર્મ કુળમસિ- એના માટે જ્ઞાનનું
કવચ કરે છે. (૯)

૧૩ તે દીર્ઘ આયુઃ સ્વસ્તિ કુળોમિ- તારા માટે
દીર્ઘ આયુ કરવાયુષ્મદે કરે છે. (૯)

૧૪ વૈવસ્વતેન પ્રહિતાન્ ચરતઃ સર્વાન્ યમદૂતેન્
અપસેષામિ- યમથી પ્રેશપેશા બધી જગ્યાએ ફરવાવાળા
યમદૂતોને હું ફર કરે છે. (૧૧)

૧૫ અશતિ નિર્ઋતિ પ્રાહિં સર્વે ધુર્ભૂતં તવ પરઃ
સારિત્વ અપહ્નમસિ- ધુર્ભૂતિ, યોગ સર્વ અહિતકારક
ને છે તે બધું ફર કરે છે. (૧૨)

૧૬ અમૃતઃ ન રિપ્યા- અમર થઇને નાશ ન
થા. (૧૩)

૧૭ કુરેણ મૃતેજસા કેશમ્મહુ વપસિ મુચં શુર્મ-
તેજ અસ્તરથી બધાને તું કેશ દાહિની હળખત કરે છે ત્યારે
શુભ મુરરે દેખાય છે. (૧૯)

૧૮ સર્વે તે અન્નં અવિષ કુળોમિ- તારાં બધું અન્ન
હું નિર્વિષ બનાવું છું (૧૯)

૧૯ અરાયેમ્યો જિહ્વાતુમ્યઃ હમં પરિરક્ષય- હાન ન
આપનારા હિંસાથી એની રક્ષા કરે. (૨૦)

૨૦ વર્ષાણિ તુમ્યં સ્પોનાનિ- વર્ષ તમારા માટે
સુખદાયી થાય. (૨૩)

૨૧ સ અરિષ્ટઃ ન મરિપ્યસિ, મા વિમેઃ- અહિંસિત
મૃત્યુ. તું મરશે નહિ, ડર નહિ. (૨૦)

૨૨ અર્ષો વૈ તત્ર ઝીવતિ, યત્રેદં બ્રહ્મ ક્રિયતે-
બધા ત્યાં જીવિત રહે છે જ્યાં આ જ્ઞાન પ્રથત થાય
છે. (૨૫)

૨૩ અમગ્નિઃ અમૃતઃ મતિઝીવ- અક્ષીયુ, અમર થઇને
દીર્ઘજીવી થા (૨૬)

૨૪ અસવઃ તે શરીરં મા હાસિયુઃ- પ્રાણ તારા
શરીરને ન છોડે. (૨૬)

૨૫ રક્ષોદ્ધા અસિ, સપત્નદ્ધા, અમીવચ્ચાતનઃ-
શક્તિ, સત્ત્વ અને શેષોને આરનાશે તું છે. (૨૬)

કાંડ ૭. ૫૩

૧ દેવાનાં મિષઝૌ શચીમિઃ વસ્મત્ મૃત્યુ પ્રત્યો-
દતામ્- દેવાનાવૈવ પોતાની ઝકિતથી મૃત્યુને ફર કરે. (૧)

૨ પ્રાણાપાનો! સંક્રામતામ્- હે પ્રાણ અને અપાના!
આ શરીરમાં ઉત્તમ પ્રકારથી સંચાર કરતા રહો. (૨)

૩ શરીરં મા અહીતં- આ શરીરને ન છોડો. (૨)

૪ વર્ધમાનઃ શરદઃ શતં ઝીવ- વધતો એવો તું સો
વર્ષ જીવિત રહે. (૨)

૫ હમં પ્રાણઃ મા હાસીત્- એને પ્રાણ ન છોડો. (૪)

૬ અપાનઃ અવદાય પરા મા ગાત્- અપાન એને
છોડીને ફર ચાલી ન જાય (૪)

૭ સતર્પિમ્યઃ પનં પરિદ્વામિ, તે પનં જરસે
સ્વસ્તિ વદન્તુ- સત્ત્વપિએને હું એમને સોપું છું, તેઓ
એને વૈદ્યવરચામાંથી સુખપૂર્વક લઇ જાય. (૪)

૮ હહ અરિષ્ટઃ વર્ષતાં- અહીં નષ્ટ ન થતાં એ વધતો
રહે (૫)

૯ તે યક્મં પરા સુવામિ- તારામાંથી યક્મરોગ છ
કરે છે. (૬)

કાંડ ૭. ૩૩

૧ અયં મા પ્રજયા ધનેન સિંચતુ ચ મે દીર્ઘમાયુઃ
કુળોતુ- એ મને પ્રજા અને ધન આપે અને મારું આયુષ્ય
દીર્ઘ કરે. (૧)

કાંડ ૫. ૩૦

૧ પ્રત્યક્ એપર્જ સેષસ્વ ત્વાં જરદર્પિ કુળોમિ-
એપર્ધનું યોગ્ય રીતે સેવન કરે, વૈદ્યવરચા સુધી તને હું
પહોંચાડું છું. (૫)

૨ મા વિમેઃ, નઃ મરિપ્યસિ, ત્વાં જરદર્પિ કુળોમિ
- ડર નહિ, તું મરશે નહિ, તને વૈદ્યવરચા સુધી પહોંચાડું
છું. (૮)

૩ નિરવોચં અહં યક્મં અંગેમ્યો અંગજવરં તપ- હું
તારા અંગોમાંથી યક્મરોગ અને જ્વર ફર કરે છે. (૮)

૪ ક્રપી ષોઘ-પ્રતિવોધૌ અસ્યમો યક્મ જાગૃતિઃ,
તી તે પ્રાણસ્ય મોસારી, વિદ્યા નયતં ચ જાગૃતામ્-
બોધ અને પ્રતિબોધ એ જને ઋષિ છે, એક નિદ્રારહિત

(૨૧૪)

અધ્યવેદનો મુખોપ અનુવાદ - દીર્ઘ છવન અને આરોગ્ય

૩ અને બીજે બંને છે. એ બંને નામ પ્રાણના રસ છે,
એ રાત્રીના તારી બંને બંધન રહે (૧૦)

૫ નર્મીલાદ્ય દુષ્ણાત્ મમ્ભા મુખ્યો પરિ ઉદેદિ-
તદ દાગા અપારણી મુખ્યોથી મળી છવને પ્રાણ
માં (૧૧)

૬ મા પ્રવા જરણો મુખ્યા- જલપ્રવાની પહેલાં મુખ્ય
પાત્રીક નહિ. (૧૨)

કાંડ ૫:૩૬; કાંડ ૫:૨૮

૭ શતશાસ્ત્રાય વીર્યાપુરવાય મય પ્રાણાન્નવમિ
સ્મિતીતે- સો વર્ષના દીર્ઘાયુને માટે નવ પ્રાણોને નવ
પ્રકારના સાથે સમાનતાથી ભેદ છે (૧)

૮ વર્ષ દધાતુ મુમનસ્યમાર્ગ- શ્રવિમારગુણ મનન
બળ ધારણ કરે (૫)

૯ દિરણ્ય આયુરે ત્રિવૃદ્ધિ- મુખ્ય મુખ્ય મુખ્ય
મળને ત્રણ આયુષ્યને વધારનાર સાથે (૬)

૧૦ દિવર્તા ઉચ્ચતઃ મય- દેવ કરનારાઓથી વધુ શ્રેષ્ઠ
થા (૧૦)

૧૧ મિદ્ધત્ સપ્તાન્ન અધરાત્ કુષ્ઠત્ આરોહ
મહતે સ્ત્રીમગાય- વેદિઓને ઊંચ ઊંચ કરીને અને તેમને
નીચા પાંદીને મોટા કોશમાં માટે ઉપર ચઢ (૧૪)

કાંડ ૩:૧૧

૧ મુજામિ ત્યા હવિષા જીવનાય અજાતવક્ત્રાત્
હત રાજવક્ત્રાત્- અજાત રાજથી અથવા રાજવક્ત્રાથી
તને હવન દાગા ઊંચા મુખ્ય અને દીર્ઘ છવન પ્રાપ્ત છે (૧)

૨ વદિ ક્ષિતાયુઃ, વદિ વા પરેતા, વદિ મૃત્યોઃ
અગ્નિકં નીત યવ, ત માદરામિ નિર્કતેઃ વપસ્થાત્,
અસ્થાયેણ શતશાસ્ત્રાય- એ એવું આયુષ્ય સમાપ્ત
મર્યાદા, અથવા એ મૃત્યુની નજીક પહેંચે દેખ, તેનો
વિનાશની પાસેથી લાગુ છે અને એ સો વર્ષ જીવિત એવું
કરે છે. (૨)

૩ સહજાક્ષેણ શતયર્ચેણ શતાયુષા હવિષા
માદાર્થ વન- સે ક્ષેપકરિતવાળા, સો વીર્યથી પુષ્ટ અથવા,
કરનાવાળા હવનથી એને એ પાછો આવે છે. (૩)

૪ શતં જીવ શરદો વર્ષમાના- પ્રગતિ કરતો સો
વર્ષ જીવિત રહે (૩)

૫ વિશ્વસ્ય સુરિતસ્ય પારં ભાતિનવાતિ- આ હવન
મધ્ય પાપોથી પાર લઈ લય છે. (૪)

૬ પ્રાણપાત્રા પ્રવિદ્વાન- પ્રાણ અને અપાન એમાં
પ્રવિદ્ધ થાય. (૫)

૭ મન્યે શતં મૃત્યવઃ વિવશ્નુ- બીજ સો મૃત્યુઓ
એનાથી દૂર થાય. (૫)

૮ પ્રાણાપાત્રી, રહ યય સ્તં, રહ મા અપગાત- કે
પ્રાણ અને અપાન! અદિ રહે, એનાથી દૂર ન થાયો. (૬)

૯ શરીરસ્ય સંગાનિ જરસે વહસ્- શરીરના અંગોને
જલપ્રવા મુખી લઈ લેવો. (૬)

૧૦ જરાય ત્યા પરિ દશમિ- તને વૃદ્ધાવસ્થાને, માટે
સાધુ છે (૭)

૧૧ જરા ત્યા મદ્રા મેદ- તને વૃદ્ધાવસ્થા મુખ્ય
આપે (૭)

કાંડ ૨:૨૬

૧ સસી આયુઃ ચેદિ- એના માટે આયુષ્ય આપ. (૨)

૨ અયે શત શરદઃ જીવાતિ- એ સો વર્ષ જીવિત
રહે (૨)

૩ અય સહસા કેવાનિ અવન્- એ પોતાના સામર્થ્ય-
થી રહેને છતે છે (૩)

૪ અપ્યાન્ સપ્તાન્ન અધરાત્ કુષ્ઠાન્ન- બીજ
અપ્રાણોને નીચા કરે છે. (૩)

૫ અનમોવો મોદિયોષ્ઠા- સુવર્ણ- નીરીશો અને
શક્તિશાળી મળને આનંદિત બની જાયો. (૬)

કાંડ ૨:૨૮

૧ અન્યે શતં મૃત્યવઃ દમં મા દિસિયુ- બીજ અન્ય
સે ક્ષેપકરિત એને ન માટે (૧)

૨ જરામૃત્યુ કુણ્ઠા- જલપ્રવાની પછી મુખ્ય થાય
એવું કરીએ (૨)

૩ એમે પ્રાણો દાસીન્, મો અપાન- એને પ્રાણ અને
અપાન ઊંચી ન રે (૩)

કાંડ ૧:૩૫

૧ દાસ્યાયણ દિરણ્ય તે વપ્રામિ- આયુરે વર્ષોને
વલણ- વીર્યાપુરવાય શતશાસ્ત્રાય- આ મુખ્ય તને
બાધુ છે, આયુષ્ય, તેજ, બળ, દીર્ઘાયુ અને સો વર્ષ જીવન
તને પ્રાપ્ત થાય (૧)

૨ યો વિભર્તિ દાક્ષાયણં દિરણ્યં સ દીર્ઘં આયુઃ
કુણ્ણુતે- જે શરીર પર દાક્ષાયણ સુવર્ણ ખાત્રુ કરે છે તે
દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરે છે (૧)

કાંડ ૧।૩૦

૧ તે કુણ્ણુત જરસમાયુઃ અમ્મૈ- તેઓ પૃથ્વીપરથી
આયુ એના માટે કરે. (૩)

૨ શતમમ્યાન્ મૃત્યૂન્ પરિવૃણક્તુ- સોભીભ મૃત્યુ
એને દૂર કરે. (૩)

કાંડ ૭।૬૪

૧ વિદ્યાઃ સંમનસસ્કરત્- પ્રભાજનોને ઉત્તમ મનવાળા
કરે. (૧)

કાંડ ૭।૬૯

૧ અહામિ શં ભવન્તુ ના, શં રાત્રીઃ પ્રાતેષીયતાં,
હવા ન શં વ્યુચ્છન્તુ- દિવસ, રાત્રિ તથા ઉષા અમારા
માટે કલ્યાણકારી અને. (૧)

કાંડ ૧।૨૬

૧ હેતિ અસ્દ આરે અસ્તુ- શબ હમારાથી દૂર
રહે. (૧)

૨ મૃચત, મૃદય ન. તનૂમ્બઃ, તોકેમ્બઃ મમ્બઃ કુષિ-
અમને સુખી કરો, અમારા શરીરને સુખ આપો, અમારા
પુત્રોને સુખ આપો (૪)

કાંડ ૧।૫૬

૧ યઃ નઃ અશપતઃ શપાત્, શપતો યશ્ચ નઃ શપાત્,
મૂલાત્ અન્તુ કુપ્યન્તુ- અમે શાપ નહિ આપનારાઓને જે
શાપ આપે, શાપ આપનારાઓને પણ જે શાપ આપે, તે
મૂળમાંથી સુકાઈ જાય. (૧)

કાંડ ૭।૪૭

૧ કિકિતુવી રાયસ્વર્ણ નઃ અથ દધાન્તુ- શાન-
વાળી અમને ધન અને પૈસણ આજે આપે. (૨)

કાંડ ૭।૮

૧ હમં સર્વવીરં આરે શત્રું કુણ્ણુહિ- એ બધા વીર
પુત્રોને શત્રુથી દૂર કરે. (૧)

૩૪ [અથર્વ. ૪]

કાંડ ૪।૩૧

૧ શત્રુન્ હત્વાય વેદઃ વિમજસ્વ- શત્રુઓને મારીને
ધનને વહેંચી દે. (૨)

૨ ઓજઃ વિમાનઃ મૃચઃ વિનુવસ્વ- પોતાના બળનું
માપ કાઢી શત્રુઓને હટાવી દે. (૨)

૩ અભિમાર્તિ સદસ્વ- શત્રુને પરાભૂત કરે. (૩)

૪ શત્રુન્ રજન્ મૃગન્ પ્રમૃગન્ પ્રેદિ- શત્રુઓને
બેદો, મારો અને કૃત્યવ્રતો આગળ વધે. (૩)

૫ વિશં વિશં યુદ્ધાય સં શિશાધિ- પ્રત્યેક પ્રભ-
બળને યુદ્ધને માટે શિક્ષિત કરે. (૪)

૬ વશી વશં તયાસૈ- તું પોતે સંયમી બનીને શત્રુને
પોતાના વશમાં કરી શકે છે. (૩)

૭ ઉત્તરં સદઃ વિમર્ષિ- અધિક ઉત્તમ બળ ધારણ
કરે છે. (૧)

૮ મહા ઘનસ્વ સર્વજિ પદિ- મોટું ધન પ્રાપ્ત
કરાવનારા યુદ્ધમાં તું બળ. (૧)

૯ સંયુદ્ધં સં આહુતં અરમમ્યં ઘર્ષા- ઉત્પન્ન કરેલું
તથા પ્રાપ્ત કરેલું ધન અમને આપ. (૭)

૧૦ હવયેષુ મિયઃ વધાનાઃ શપ્રથઃ પરાજિતાસઃ
અપ નિલયન્તા- હવયમાં ભય ધારણ કરીને શત્રુ પરાજિત
થઈને દૂર નાસી જાય (૭)

કાંડ ૪।૩૨

૧ શિર્ષં સદઃ ઓજઃ આનુવક્ પુષ્યતિ- તે બધા બળ
અને સામર્થ્યને નિરંતર પુષ્ટ કરે છે. (૧)

૨ ત્વયા યુજા દાસં આર્યં સાસહ્યામ- તારી સહાય-
થી અમે દાસો અને આર્યોને પરાજિત કરીશું (૧)

૩ હે મમ્યો! સર્જોષા તપસા નઃ પાર્દિ- હે ઉત્સાહ!
પ્રીતિથી યુદ્ધત થઈ તાર તપથી અમારી રક્ષા કરે. (૨)

૪ તપસા યુજા શત્રુન્ વિજાહિ- તપથી યુદ્ધત થઈને
તું શત્રુઓને જીત (૩)

૫ અમિત્રહા વસ્યુહા વિશ્વા વસ્યન્તિ નઃ આમર-
શત્રુને અને દુષ્ટોને મારીને બધું ધન અમારા પાસે ભરી
દે. (૩)

૬ ત્વં અમિત્રલોજા સ્વયંમુઃ ભામઃ અભિમાતિ-
વાહઃ વિશ્વચર્વણિઃ સદુરિઃ સહાયાન્ પૃતનાહુ

યદમાસુ ઓજ. 'ઘેદિ- તુ વિજ્યથી બળથી યુક્ત, યેનાની
ચેતિતથી યુત, તેજસ્વી, યતુનો પરાશવ કરનારો, બધા
જનોનું દિન કરનારો, સામર્થ્યવાન, યતુને શ્રુતવાવાળો બનીને
મુક્તો સમયે અમારામાં સામર્થ્ય રહે એવું કર. (૪)

૭ યસ્યૂત્ત્વ હનાય- અને બને મળીને યતુઓનો વધ
કરીયું. (૧)

કાંડ ૨૧૫

૧ શ્રદ્ધા ચ શ્રદ્ધં ન વિમીતઃ સં રિપ્યતાઃ- બાહ્યજી
અને ક્ષત્રિય હતા નથી એટલા માટે જ વિનેષ્ટ થના નથી (૪)

કાંડ ૨૧૬

૧ ઓજ સહા વર્તે આયુઃ શ્રોઞ્ઞં ચશ્નુઃ પરિવાળં
મે દા- સામર્થ્ય, સાહસ, બળ, આયુ, શ્રવણશક્તિ,
દર્શનશક્તિ, સરક્ષણશક્તિ અને આપ (૧-૭)

કાંડ ૨૧૭

૧ યેન અસુરાર્ણા ઓજાંસિ આયુર્ણિષ્ઠં તેન ન
શમં વચ્છત- જેનાથી અસુરોના સામર્થ્યને ધેરી લેવાય
છે, તે ક્ષતિથી અગને સુખ આપો. (૩)

કાંડ ૨૧૮

૧ હે ક્ષતાવરિ ક્ષતજાતે ઓવધિ! મધુલા, મે
મધુ કરા- હે કત્યપાલક સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થએલી અવધિ!
તુ મીઠી છે, તેવો અને મીઠો કર (૧-૧૨)

કાંડ ૨૧૯

૧ પ્રથમં આયુઃ પ્રજાં યોયં રયિ- પહેલાં આયુ પછી
પ્રજા પોષણ અને પાન અને પ્રાપ્ત થાય. (૧-૧૦)

કાંડ ૨૨૦

૧ સર્વાન્ બાઝીન્ અઝેયં, હત્ત સુશન્વા નયત-
બધા મુક્તોમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો છે, બધી પીડાઓ અદિધી
કર થઇ ગય (૧)

કાંડ ૨૨૧

૧ સપત્ના મસમદયરે મયન્તુ- અમારા યતુ નીચે
થઇ ગય. (૨)

૧ હમં વધંય, દનં સજાતાનાં ક્ષેપયે આઘેદિ-
એને વધારો, આ સમતિઓમાં ક્ષેપ થવાનાં રાખો. (૩)

કાંડ ૨૨૨

૧ યદિ નો ગાં શ્રદ્ધં પુરુવં હંસિ, તં ત્વા સિસેન
ધિષ્યામ- એ તે અમારી શ્રદ્ધા, યોગ અને મનુષ્યને વધ
કર્યો છે, તો તને અને સીસાની યોગીથી મારીશું (૪)

કાંડ ૨૨૩

૧ યદ્માનાં સર્વેવાં વિવં નિરવોઞ્ઞં મહં ભવ-
બધા રોગોનું વિષ હું તારામાંથી દૂર કરું છું. (૧-૨૦)

કાંડ ૨૨૪

૧ યદ્મં ચ સર્વે તેનેતો મૃશ્યું ચ નિરજામસિ-
બધા રોગો અને યતુને અદિધા દૂર કરું છું. (૨)

૨ મૃયો! પરં પર્થાં મનુ પરા દહિ- હે યતુ! તું
અદિધી દૂર જા (૨૧)

૧ હમં ઓવેશ્યા પરિધિ લઘામિ, મૈવાં તુ ગાવ
મવરો અર્થે વતમ્- જીવેલા માટે આ આયુષ્યની મર્યાદા
હું બાંધું છું, કોઇ નીચ બનીને આ આયુષ્ય પાતને ન
ખોવ. (૨૩)

૪ શતં ઓવેશ્યા શરદ્ઃ પુરુશ્વી- સો વયં સુધી શ્રવિત
રહે. (૨૩)

૫ પર્યંતેન મૃશ્યુ, અન્તર્વચર્તા- પર્વત-પૃથ્વીશ્ચી
મૃત્યુને દૂર કરો. (૨૪)

૬ સર્વે આયુઃ નયત્ત ઓવેશ્યા- જીવના માટે સંપૂર્ણ
આયુ સુધી વધ જાય (૨૫)

૭ કસિષ્ઠત, પ્રતરત સજ્ઞાયા મદમગ્ધતો નવી
સ્યન્વત દયમ્- ઉઠો, તરો, હે મિત્રો! આ પત્યવાળી
નદી વહી રહી છે. (૨૭)

૮ શતં હિમાઃ સર્વવીરા મદેમ- સો વર્ષો મુધી બધા
યુર્વજાતની સાથે જાનક કરીશું. (૨૮)

૯ મૃશ્યોઃ વદં યોવયન્ત વત, દ્રાપીય આયુઃ પ્રતરં
લઘાના- યતુનો વય દૂર કરીને આવો, દીર્ઘ આયુને અધિક
દીર્ઘ બનાવીને પાતજી કરો (૩૦)

૧૦ યોષેણ આયુવા દમાન્ સંસ્જામિ- દીર્ઘ આયુથી
એને સંયુક્ત કરું છું. (૩૨)

કાંડ ૨૨૫

૧ વાઘા યદ્મં તે ચારયામદે- વાણીથી તારા રોગને
દૂર કરું છું. (૨)

કાંડ ૧।૩૩

૧ યદ્મ તે વિવૃદ્ધામિ- રાગ નારાથી દૂર કરે છુ.
(૧-૭)

કાંડ ૬।૧૨૭

૧ પરા તં અઘાતં યદ્મ અઘરાઞ્ચ સુધામસિ- તે
અઘાત રાગને હું નીચેના આગંધો દૂર કરે છુ. (૩)

કાંડ ૬।૧૬

૧ યલાસં સર્વે નાશય- બધો કરે દૂર કરે (૧)

કાંડ ૧।૧૨

૧ મુઞ્ચ શીર્ષકત્વા ઉત્ત કાસ યનં પઠ્ઠ પઠ્ઠ આધિવે
યો અલ્પ- માથાનો દુખાવો તથા ખાંસી જે એના અંગે
અગમ્ય ધુસી ગયા છે તે દૂર થાય (૩)

કાંડ ૪।૭

૧ ધીરાન્ નો અન્ન મા દમન્- અમારા પુત્રપીત્રોને
કષ્ટ ન આપે (૭)

કાંડ ૧૦।૪

૧ ઘનેન હન્મિ વૃક્ષિક અર્હિ વળ્લેન આગતમ્-
ધનથી વિહીને માર છુ અને દણ્ડથી સાપને માર છુ (૬)

કાંડ ૧।૨૪

૧ અનીનશત્ કીલાસ સરૂપાં અકરત્ ત્વર્ચ- સફે
કુદીનો નાશ થયો, ત્યથાનો રંગ શરીર જેવો થયો (૨)

કાંડ ૧।૩૧

૧ યે અસ્માક તન્ય આધિવિશુ સર્વે તત્ હન્મિ
અનિમ ક્રમાંગામ્- જે કૃમિ અમારા શરીરમાં ઘાપડ
થયા છે, તે બધા કૃમિઓનો નાશ કરે છુ (૫)

કાંડ ૨।૩૭

૧ ઉધન્ આદિત્ય ક્રિમીન્ હન્તુ, નિમ્નોચન્ હન્તુ
રદિમામિ- ઉદય પામતો સૂર્ય ક્રીમીઓનો નાશ કરે અને
અસ્ત પામતો સૂર્ય પથ્થુ પોતાના કિરણોથી ક્રીમીઓનો
નાશ કરે. (૧)

૧ વ્રહ્મણા સર્પિનથિઃ અહ કૃમીન્- જાનથી હું
કૃમિઓનો નાશ કરે છુ (૩)

કાંડ ૫।૨૩

૧ સૂર્યઃ દૃષ્ટાન્ ઇન્ અદૃષ્ટાન્ ચ સર્વાન્ પ્રમૃણન્
ક્રિમીન્- સૂર્ય બધા દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય કૃમિઓનો નાશ
કરે છે. (૬)

કાંડ ૪।૭

૧ અજઞ્ઞંગી અજ રક્ષ સર્વાન્ ગન્ધેમ નાશય-
હે અજઞ્ઞાંગિ ! તું તારા સુવાસથી બધા રાક્ષસોનો-રાગ
ક્રિમીઓનો નાશ કરે. (૨)

૧ પિશાચાન્ સર્વાન્ ઓપથે પ્રમૃણીઃ સહસ્ય ચ-
હે ઓપથ ! બધા પિશાચો-રાગક્રિમિઓને નષ્ટ કરે (૧૦)

કાંડ ૬।૩૨

૧ મારાત્ રક્ષાંસિ પ્રતિ વહ- નશ્કથી રાક્ષસોને
બાળી મૂકે (૧)

૧ મિથો વિદ્યાના ઉપયન્તુ મૃત્યુમ્- ૫૨૨૫૨ એક
બીજને મારનારા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થા (૩)

કાંડ ૨।૯

૧ ચ ચકાર સ નિષ્કરત્ સુમિવકમ- જે બોધ
બનાવે છે, તે ઉત્તમ બનાવે, જેનાથી તે ઉત્તમ વેદ બને
છે (૫)

કાંડ ૨।૮

૧ ધીરત્ ક્ષેત્રિયનાશની ક્ષેત્રિય ગપ ઉચ્છન્તુ- આ
બોધિ ક્ષેત્રિયરાગ નાશ કરવાવાળો છે, તે ક્ષેત્રિયરાગને દૂર
કરે (૨-૫)

કાંડ ૩।૭

૧ આપઃ વિશ્વસ્ય મેષજી- જળ બધા રાગોને દૂર
કરવાવાળુ (૫)

૧ આપ ત્વા મુઞ્જન્તુ ક્ષેત્રિયાત્- જળ તને ક્ષેત્રિય-
રાગથી મચાવે (૫)

કાંડ ૪।૧૩

૧ વાત આ વાહિ મેષજ હે વાયુ ! બોધ લઇ
આવે. (૩)

૧ રત્નં દિ વિશ્વમેષજો દેવાનાં દૂત દયસે- તું

સર્વ ઔષધિ રૂપ દેવેનો હન બનીને આવે છે. (૧)

૩ અર્થ મે હસ્તો મગવાન્, અર્થ મે મગવત્તર-
આ મારે દય ભાગ્યવાન છે, આ મારે અધિક ભાગ્યવાન
છે (૧)

૪ અર્થ મે વિશ્વમેષજઃ, અર્થ શિવાભિમર્શનઃ- આ
મારે હાથ અધી ઔષધિ પ્રભાવવાળો છે, અને એ હવાણ
કરનારો છે (૧)

૫ હસ્તાભ્યાં વશાસાસ્ત્રાભ્યાં સિદ્ધાશ્વઃ પુરોગામિ
અનામયિતુભ્યાં હસ્તાભ્યાં તાર્ક્યાં ત્વામિ સ્પૃશામસિ

- દશ શાખાવાળા દાયેથી તને રૂપક કરે છું, અર્થથી
ઉત્સાદભય શબ્દ બોધું છું, આ મારા હાથ નીરોગિતા કરવા
વાળા છે, તેનો હું તને સ્પર્શ કરું છું (૭)

કાંડ ૬. ૧૩

૬ પ્રાણ્યેમ્ય રૂદં નમ - યા ડીએના મારે આ નમસ્કાર
છે (૩)

કાંડ. ૪. ૩૫

૭ વિશ્વસિતં પ્રહૌદન વસામિ- વિશ્વને અતનાર
શાનરૂપી અન હું રાધું છું. (૭)

અર્થવેદનો સુબોધ અનુવાદ (ચોથો ભાગ)

‘ દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય ’

કાંડ—સૂક્ત—વિષય—મંત્રસંખ્યા—ઋષિ—દેવતાઓની

અનુક્રમણિકા

કાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	ઋષિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૧૧	૪	૧ પ્રાણુ સંરક્ષણ કરતુ	૧૬	ભાત્રવો વેદર્શિઃ	પ્રાણુઃ	૧
૮	૧	૨ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય	૨૧	બ્રહ્મા	આયુઃ	૧૫
૮	૨	૩ દીર્ઘજીવન	૨૮	બ્રહ્મા	આયુઃ	૪૬
૭	૫૩	૪ દીર્ઘાયુ	૭	બ્રહ્મા	આયુઃ, બુદ્ધરપતિ, અશ્વિનૌ	૬૫
૭	૩૩	૫ પ્રજા, ધન અને દીર્ઘજીવન	૧	બ્રહ્મા	મન્ત્રોકતાઃ	૬૬
૭	૩૨	૬ દીર્ઘજીવન માટે પ્રાર્થના	૧	બ્રહ્મા	આયુઃ	૭૦
૫	૧૦	૭ દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ	૧૭	ઉન્નોચનઃ, આયુષ્માનઃ	આયુઃ	૭૦
૫	૧૧	૮ ધાતક પ્રયોગોને દૂર કરવા	૧૨	શુક્રઃ	કૃત્યાદૃષ્ણુમ્	૭૫
૫	૧૮	૯ દીર્ઘજીવન અને તેજસ્વિતા	૧૪	અથર્વા	નિરૃત્	૭૭
૩	૧૧	૧૦ હવન વડે દીર્ઘજીવન	૮	બ્રહ્મા, બુદ્ધરપિતાઃ,	ધન્વામી, આયુષ્યઃ,	
					યજ્ઞમનાશનમ્	૮૪
૨	૨૬	૧૧ દીર્ઘજીવન, પ્રુષ્ઠિ અને સુપ્રજા	૭	અથર્વા	નાનાદેવતાઃ	૮૮
૨	૨૮	૧૨ દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ	૫	શરણુઃ	જરિયા, આયુઃ	૯૩
૧	૩૫	૧૩ તેજસ્વિતા, બળ અને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ	૪	અથર્વા	દિરપ્તઃ, ઇદામી, નિર્વેદેવાઃ	૯૭
૧	૩૦	૧૪ આયુષ્યવર્ધન સૂક્ત	૪	અથર્વા, આયુષ્માનઃ	વિર્વેદેવાઃ	૧૦૩
૭	૬૪	૧૫ સ્વાવર્તબળી પ્રજા	૧	અથર્વા	સોમઃ	૧૦૯
૭	૪૩	૧૬ વાણી	૧	પ્રસ્થવનઃ	વાહ	૧૧૦
૭	૬૬	૧૭ સુખ	૧	શન્તાતિઃ	સુખમ્	૧૧૦
૧	૨૬	૧૮ સુખ પ્રાપ્તિ સૂક્ત	૪	બ્રહ્મા	ધન્વાદેવઃ	૧૧૧
૭	૫૬	૧૯ શાપનો કુબરિજ્ઞામ	૧	બાદરાયણીઃ	અશિનાશનમ્	૧૧૨
૭	૪૫	૨૦ કબીરિવારક ઝોપધ	૨	પ્રસ્થવનઃ, અથર્વા	ધર્માપનપનઃ, ભેષજમ્	૧૧૩
૭	૪૭	૨૧ અશ્વતથકિત	૨	અથર્વા	મન્ત્રોકતા	૧૧૩
૭	૫૪	૨૨ શાન અને કમ	૨	બુદ્ધઃ	ધન્વા	૧૧૪

ક્રોડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	મંત્ર	દેવતા	પૃષ્ઠ
૪	૫૧	૨૩ મકાશનો માર્ગ	૧	ભુમ્	ઈન્દ્રઃ	૧૧૫
૭	૫૭	૨૪ મનુષ્યની શક્તિઓ	૧	વામદેવઃ	સરસ્વતી	૧૧૫
૭	૫૮	૨૫ બલદાયક અન્ન	૪	કૌરુષધિઃ	મન્ત્રોકતાઃ, મન્દ, વરુણ	૧૧૬
૭	૮	૨૬ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે	૧	ઉપરિગ્રહવા	ગૃહસ્થતિઃ	૧૧૭
૪	૩૧	૨૭ ઉત્સાહ	૭	અહા, રકન્દઃ	મન્ત્રઃ	૧૧૮
૪	૩૨	૨૮ ઉત્સાહ	૭	અહા, રકન્દઃ	મન્ત્રઃ	૧૧૯
૨	૧૫	૨૯ નિર્ભયજનન	૬	અહા	પ્રાણ, અપાન, આયુઃ	૧૨૦
૨	૧૭	૩૦ આત્મસંરક્ષણનું બળ	૭	અહા	પ્રાણ, અપાન, આયુઃ	૧૨૧
૬	૨૫	૩૧ કપરો દૂર કરવાનો ઉપાય	૩	શુનશૈષઃ	મન્ત્રોકતાઃ	૧૨૧
૬	૭	૩૨ અઘોરનો માર્ગ	૩	અથર્વા	સોમઃ વિષ્ણુદેવઃ	૧૨૬
૫	૧૦	૩૩ સત્યનો વિશ્વ	૧૧	વિશ્વામિત્રઃ	વનસ્પતિઃ	૧૨૭
૪	૩૯	૩૪ સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ	૧૭	અગ્નિઃ	નાના દેવતાઃ, સંનતિઃ	૧૨૮
૨	૧૪	૩૫ વિપત્તિઓનો હટાવવાનો ઉપાય	૬	આતનઃ	શાશ્વતિદેવત્યમ્	૧૨૯
૧	૯	૩૬ વર્ચઃ પ્રાપ્તિ-સૂક્ત	૪	અથર્વા	વરુણકૃષ્ણ, નાનાદેવતાઃ	૧૩૦
૨	૧૯-૨૩	૩૭ શુદ્ધિની વિધિ	૧૦	અથર્વા	અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, આપઃ	૧૩૦
૨	૧૮	૩૮ કુષ્ટોનું દાન	૫	આતનઃ	અગ્નિઃ	૧૩૫
૧	૧૬	૩૯ ચોરનાશન-સૂક્ત	૪	આતનઃ	અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણઃ	૧૩૭
૨	૩૪	૪૦ ઝડુઓનો અસહજતા	૮	અહા	આયુષ્યમ્	૧૩૯
૨	૮	૪૧ યદ્વેદ-નિવારણ	૨૨	ભુગર્ગિરઃ	સર્વશીર્ષાદપાકરણમ્	૧૫૦
૪૨	૨	૪૨ યદ્વેદમરોગ નાશન	૫૫	ભુમ્	અગ્નિઃ, મન્ત્રોકતાઃ, મન્ત્રઃ	૧૫૩
૬	૮૫	૪૩ યદ્વેદ ચિકિત્સા	૩	અથર્વા	વનસ્પતિઃ	૧૭૧
૨	૩૩	૪૪ યદ્વેદ-નાશન	૭	અહા	યદ્વેદવિજઙ્ઘ, અન્દમાઃ, આયુષ્યમ્	૧૭૨
૬	૧૨૭	૪૫ કક્ષ્મણી ચિકિત્સા	૩	ભુગર્ગિરઃ	વનસ્પતિઃ, યદ્વેદનાશનમ્	૧૭૩
૬	૧૦	૪૬ ક્ષયરોગ-નિવારણ	૩	ભુગર્ગિરઃ	યદ્વેદનાશનમ્	૧૭૪
૬	૧૪	૪૭ ક્ષયરોગનું નિવારણ	૩	અભ્યર્ચિત્વઃ	બલસાઃ	૧૭૫
૬	૧૦૫	૪૮ આંસીનો દૂર કરેલું	૩	ઉન્નિયનઃ	કાસા	૧૭૬
૧	૧૨	૪૯ આંસાદિ-રોગ-નિવારણ સૂક્ત	૪	ભુગર્ગિરઃ	યદ્વેદનાશનમ્	૧૭૬
૭	૫૬	૫૦ વિષ-ચિકિત્સા	૮	અથર્વા	શ્રક્ષિકાદયઃ, વનસ્પતિઃ, અહાશુરપતિઃ	૧૮૦
૪	૬	૫૧ વિષ દૂર કરેલું	૮	મરુમાન	તક્ષકઃ	૧૮૧
૪	૭	૫૨ વિષ દૂર કરેલું	૭	મરુમાન	વનસ્પતિઃ	૧૮૨
૨૦	૪	૫૩ સર્પ વિષ દૂર કરેલું	૧૬	મરુમાન	તક્ષકઃ	૧૮૫
૫	૧૩	૫૪ સર્પ વિષ દૂર કરેલું	૧૧	મરુમાન	તક્ષકઃ, વિષમ્	૧૮૮
૭	૮૮	૫૫ સાપનું સ્તર	૧	મરુમાન	તક્ષકઃ	૧૯૧
૬	૧૦૦	૫૬ વિષ નિવારણનો ઉપાય	૩	મરુમાન	વનસ્પતિઃ	૧૯૨

ક્રાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	મુદિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૬	૫૬	૫૭ સપ્તધી સંભાળીને રહેતું	૩	ચન્તાનિઃ	વિવેદેવાઃ, રુદઃ	૧૯૩
૬	૧૭	૫૮ સપ્ત-વિષ નિવારણુ	૩	ગરુમાન્	તદ્દેવઃ	૧૯૩
૭	૧૧૬	૫૯ તાવ	૭	અથર્વા અગિરાઃ	ચન્દ્રમાઃ	૧૯૪
૫	૭૭	૬૦ ઋગ્-નિવારણુ	૧૪	ભુગ્વગિરાઃ	તકમનાશનઃ	૧૯૫
૧	૨૫	૬૧ શીત-ઋગ્-હરીકરણુ-સૂક્ત	૪	ભુગ્વગિરાઃ	અગ્નિઃ, તકમા	૧૯૬
૨	૨૪	૬૨ કૃષ્ણાશ્વક સૂક્ત	૪	ધક્ષા	આસુરી વનરપતિઃ	૨૦૧
૧	૭૩	૬૩ રવેનકુક-નાશન સૂક્ત	૪	અથર્વા	આપધિઃ	૨૦૩
૭	૭૬	૬૪ ગણમાળાની ચિકિત્સા	૬	અથર્વા	અપચિદ્દેવગ્વ્યઃ,	
					ગવ્યાન્ધઃ, મન્દ્રઃ	૨૦૫
૭	૭૪	૬૫ ગણમાળા ચિકિત્સા	૪	અથર્વાગિરાઃ	મન્ત્રોકતાઃ, જાતવેદાઃ	૨૦૭
૬	૮૩	૬૬ ગણમાળાનું નિવારણુ	૪	ભગઃ	મન્ત્રોકતા	૨૦૮
૫	૬૭	૬૭ રોગ-કિમિ-નિવારણુ	૧૫	ચાનનઃ	જાતવેદાઃ, મન્ત્રોકતાઃ	૨૦૯
૭	૬૧	૬૮ રોગોપાદક કિમી	૫	કાપવઃ	મદી, ચન્દ્રમાઃ,	૨૧૩
૭	૬૨	૬૯ કિમિ-નાશન	૬	કાપવઃ	આદિત્યઃ	૨૧૫
૫	૬૩	૭૦ રોગજંતુઓનો નાશ	૧૩	કપ્તવઃ	ધન્દ્રઃ, કિમિગમનાય	
					દેવપ્રાર્થના	૨૧૭
૪	૩૭	૭૧ રોગકૃમિઓનો નાશ	૧૨	બાહરાચ્ચિઃ	અભ્યુગી, અપ્સરસઃ	૨૧૯
૬	૩૨	૭૨ રોગકિમિનાશક હવન	૩	ચાતનઃ, અથર્વા	અગ્નિઃ	૨૨૪
૬	૨૬	૭૩ રોગોથી બચતું	૩	ભુગ્વગિરાઃ	વનરપતિઃ, સોમ	૨૨૫
૨	૯	૭૪ સધિવાતને દૂર કરવો	૫	ભુગ્વગિરાઃ	વનરપતિઃ, યક્ષમનાશનમ્	૨૨૬
૨	૮	૭૫ દોષિયરોગ દૂર કરવો	૫	ભુગ્વગિરાઃ	વનરપતિઃ, યક્ષમનાશનમ્	૨૨૭
૩	૭	૭૬ આનુવંશિક રોગો દૂર કરવા	૭	ભુગ્વગિરાઃ	યક્ષમનાશનમ્	૨૩૧
૩	૨૮	૭૭ પશુઓનું આરોગ્ય રક્ષણુ	૬	ધક્ષા	યમિની	૨૩૪
૩	૯	૭૮ કલેષ પ્રતિબંધક ઉપાય	૬	વામદેવઃ	ઘાવાપૃષ્ઠી, વિવેદેવાઃ	૨૩૭
૨	૩	૭૯ આરોગ્ય સૂક્ત	૬	અગિરાઃ	ભૈષજ્ય, આયુઃ, ધનવતિરઃ	૨૪૧
૧	૩	૮૦ આરોગ્ય સૂક્ત, મૂત્રદોષ નિવારણુ	૯	અથર્વા	મન્ત્રોકતા નાનાદેવતા	૨૪૨
૪	૧૩	૮૧ હરતરપથથી રોગનિવારણુ	૭	સતાતિઃ	ચન્દ્રમાઃ, વિવેદેવાઃ	૨૪૭
૬	૮૪	૮૨ કુર્ગતિથી બચવું	૪	અગિરાઃ	નિઝકંતિઃ	૨૪૯
૨	૧૦	૮૩ કુર્ગતિથી બચવાનો ઉપાય	૮	શુચઃ, અગિરાઃ,	નિઝકંતિ, ઘાવાપૃષ્ઠી,	
					નાનાદેવતા	૨૫૦
૬	૧૩	૮૪ ઋતુ	૩	અથર્વા	ઋતુ	૨૫૭
૪	૩૫	૮૫ ઋતુથી જા રક્ષણુ	૭	અગ્નિપતિઃ	અતિઋતુઃ	૨૫૮

‘ દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય ’

વિ.ષ.યા.નુ.ક્ર.મ.સિ.ક્ર.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવું (ઝાં ૧૧, સ. ૪)	૧	પ્રાણની ચિન્તના	૧૧
પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવું	૫	સમયની અનુકૂલતા	૭૧
પ્રાણનું મદદરૂ	૫	પ્રાણરક્ષક નસિ	૧૧
સત્યથી બહામિતિ	૭	કલ્પવૃક્ષ ધન	૧૧
પ્રાણની શક્તિ	૭	બોધ અને પ્રતિબોધ	૧૧
પ્રાણચક્રતનો સારાંશ	૧૧	ઉત્પત્તિ બ તારો માથું છે	૭૨
અગ્નિદેહમાં પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ	૧૨	યમના દંત	૭૩
અસુ-નીતિ	૧૨	અથર્વનું શિર	૧૪
યજુર્વેદમાં પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ	૧૩	બ્રહ્મયોગની પ્રાપ્તિ	૧૫
પ્રાણની શક્તિ	૧૩	દેવોનો કોશ	૭૫
માયન અને પ્રાણશક્તિ	૧૪	બ્રહ્મની નજરી	૧૫
પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા	૧૪	અયોધ્યા નજરી	૧૬
શારદા અને પ્રાણ	૧૫	અયોધ્યાનો રામ	૧૬
પ્રાણદાતા અગ્નિ	૧૫	ઉપનિષદોમાં પ્રાણ-વિદ્યા	૧૮
પ્રાણ સાથે હિન્દુઓનો નિકાસ	૧૬	પ્રાણની શ્રેયતા	૧૮
વિશ્વંશાપક પ્રાણ	૧૬	પ્રાણ કયાંથી આવે છે ?	૧૯
હૃદનારો પ્રાણ	૧૬	દેવોની યમ	૧૭
સરસ્વતીમાં પ્રાણ	૧૭	પ્રાણ-સ્મૃતિ	૧૭
બોજન અને પ્રાણ	૧૭	પ્રાણરૂપ અગ્નિ	૧૧
સહસ્રાર્ધ અગ્નિ	૧૮	પ્રાણનો પ્રેરક	૧૨
અધર્વવેદનો પ્રાણ વિષયક ઉપદેશ	૧૮	અ બોનો રસ	૧૩
કું નિબંધી છુ	૧૯	પ્રાણ અને અ-ય શક્તિઓ	૧૪
પ યામુખી મદદરૂ	૧૯	પતંગ	૧૪
પ્રાણનો મીઠો ચાણક	૨૦	વસં, રત્ન, આદિય	૧૪
પોતાની રવત'તતા અને પૂર્ણતા	૨૦	ત્રણ લોક	૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય (કા. ૮, સ. ૧)	૪૦	દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ (કા. ૫, સ. ૩૦)	૭૦
દીર્ઘજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ?	૪૦	આરોગ્યપુકત દીર્ઘજીવન	૭૩
ધર્મદોષ	૪૦	આત્મનિર્વાસથી દીર્ઘજીવન	૭૩
દુરનો માર્ગ	૪૦	કુચિચારોથી જીવનારોગ્ય	૭૩
રથી અને રથ	૪૦	માતાપિતાનું પાપ	૭૩
ન્યોતિની પ્રાપ્તિ	૪૧	માનસશક્તિ	૭૩
ગોઠથી આયુષ્ય નાશ	૪૧	ઉત્તતિનો માર્ગ	૭૩
હિંસકોથી બચવું	૪૧	માર્ગદર્શક બે સપ્તિઓ	૭૩
જીવનતિના પાશ	૪૧	જન્મને દૂર કરવો	૭૩
નિશ્ચય-શક્તિ	૪૧	જીવનનું લક્ષ્ય	૭૫
જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન	૪૩	ચાતક પ્રયોજીને દૂર કરવા (કા. ૫, સ. ૩૧)	૭૭
સ્મૃતિ અને રિધગતા	૪૪	દીર્ઘજીવન અને તેજસ્વિતા (કા. ૫, સ. ૨૮)	૭૭
રક્તોજ્ય અને જગૃતિ	૪૪	યજ્ઞોપવીતનું ધારણ	૮૦
સામાજિક પાપ	૪૪	ત્રણ દોશ	૮૦
સુધ્ધ પ્રકાશથી દીર્ઘાયુ	૪૫	સોનાનું યજ્ઞોપવીત	૮૦
તપ અને ન્યોતિ	૪૭	ધ્વજ અને પ્રાણ	૮૦
બે માર્ગદર્શક	૪૭	હૃદયની ત્રણ શક્તિઓ	૮૧
ઉપદેશક	૪૮	દેવોનું નમર	૮૧
આ સૂક્તના રમરણ કરવા લાગે ઉપદેશ	૪૮	ન્યાય, પુષ્ટિ અને જ્ઞાન	૮૩
દીર્ઘજીવન (કા. ૮, સ. ૨)	૪૯	યજ્ઞોપવીતથી લાજ	૮૩
દીર્ઘાયુ થવાનો ઉપાય	૫૪	હવન વડે દીર્ઘજીવન (કા. ૩, સ. ૧૧)	૮૪
જીવ્યોનો સર્વાધિકાર	૫૪	હવન વડે દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ	૮૫
જીવનીય વિદ્યાનો ઉપદેશ	૫૫	ઓપધિઓના યજ્ઞ	૮૫
જ્ઞાનનું કવચ	૫૫	હવન વડે રોજ દૂર કરવા	૮૬
પ્રાણધારણા	૫૬	હવનનો પરિણામ	૮૬
જહરામિ	૬૦	જ્ઞાત્ર કરનાર હવન	૮૬
ઓપધિ પ્રયોગ	૬૧	મરણનો પાશ	૮૭
ઉપદેશકનું કાર્ય	૬૪	સત્યથી સુરક્ષિતતા	૮૭
સમયવિભાગ	૬૪	સત્યવાસનથી દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ	૮૭
દીર્ઘાયુ (કા. ૭, સ. ૫૩)	૬૫	દીર્ઘજીવન, પુષ્ટિ અને સુખ (કા. ૨, સ. ૨૯)	૮૮
દીર્ઘજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ?	૬૭	રક્ત અને બલ	૮૯
દેવોના વેશે	૬૭	જ્ઞાત્ર	૯૦
પ્રજા, ધન અને દીર્ઘજીવન (કા. ૭, સ. ૩૩)	૬૯	બલ, બલ, ધન, સુસંતાન અને જ્ય	૯૦
દીર્ઘજીવન માટે પ્રાર્થના (કા. ૭, સ. ૩૨)	૭૦	હવની તૃપ્તિ	૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વપ્ના	૧૨	વિરોધ સૂચના	૧૧૪
દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ (કા. ૨, સ. ૨૮)	૧૩	શાપનો દુષપરિણામ (કા. ૭, સ. ૫૬)	૧૧૨
દીર્ઘજીવનની મર્યાદા	૧૪	છાર્યાનિવારક ઔષધિ (કા. ૭, સ. ૪૫)	૧૧૩
સાધન	૧૪	અમૃતશકિત (કા. ૭, સ. ૪૭)	૧૧૩
તેમનું કાર્યક્ષેત્ર	૧૪	જ્ઞાન અને કર્મ (કા. ૭, સ. ૫૪)	૧૧૪
વધ	૧૫	પ્રકાશનો આર્ગ (કા. ૭, સ. ૫૫)	૧૧૫
હસ્તપ્રાથના	૧૫	મનુષ્યની શકિતઓ (કા. ૭, સ. ૫૭)	૧૧૫
દેવચરિત્ર શ્રવણ	૧૫	જનસેવા	૧૧૬
પાપથી બચાવ	૧૬	બલદાયક અન્ન (કા. ૭, સ. ૫૮)	૧૧૬
ભોગ અને પરાક્રમ	૧૬	કલ્યાણ પ્રાપ્ત કર (કા. ૭, સ. ૮)	૧૧૭
દેવોની મદદ	૧૭	ઉત્સાહ (કા. ૪, સ. ૩૧)	૧૧૮
તેજસ્વિતા, બળ અને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ		ચલનો મૂળમંત્ર	૧૧૦
(કા. ૧, સ. ૩૫)	૧૭	વૈત્સાહનું મહત્ત્વ	૧૧૦
દાક્ષાપણ કિરણ	૧૮	ઉત્સાહ (કા. ૪, સ. ૩૨)	૧૧૨
દાક્ષાપણી વિદ્યા	૧૯	વૈત્સાહ પારણ કરવો	૧૧૩
સુવર્ણ પારણ	૧૯	નિર્લય જીવન (કા. ૨, સ. ૧૫)	૧૧૩
રાક્ષસ અને પિશાચ	૧૦૦	નિર્જયતાથી અમરપણ	૧૧૪
સુવર્ણના શુભ	૧૦૧	અક્ષ-ક્ષેત્ર	૧૧૪
સુવર્ણનું સેવન	૧૦૧	સ્વયં અને અનુભવ	૧૧૪
કાળી કામધેનુનું દૂધ	૧૦૧	જ્ઞાન અને કાવિધ્ય	૧૧૪
આયુષ્ય-વર્ધન-સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૩૦)	૧૦૩	આશ્વમેધ-રક્ષણનું બળ (કા. ૨, સ. ૧૭)	૧૧૫
જીવનનું સંવર્ધન	૧૦૪	કર્મો દૂર કરવાનો ઉપાય (કા. ૧, સ. ૨૫)	૧૧૫
સામાજિક નિર્ભયતા	૧૦૪	આદ્યોહનો આર્ગ (કા. ૧, સ. ૭)	૧૧૬
દેવોના આધીન આયુષ્ય	૧૦૪	પ્રાથના	૧૧૬
અમે શુ કરીએ છીએ ?	૧૦૫	અદ્યોહનો વિચાર	૧૧૬
આદિત્ય દેવોની ભક્તિ	૧૦૫	બળની વૃદ્ધિ	૧૧૬
દેવોના પિતા અને પુત્ર	૧૦૬	તથા ઉપદેશ	૧૧૬
દેવોનાં સ્થાન	૧૦૬	સત્યનો વિગ્રહ (કા. ૫, સ. ૧૫)	૧૧૭
દેવતાઓના ચાર વર્ગ	૧૦૭	સત્યથી તથા	૧૧૭
સ્વાવલંબિની પ્રજા (કા. ૭, સ. ૬૪)	૧૦૮	સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ (કા. ૪, સ. ૩૬)	૧૧૮
વાણી (કા. ૭, સ. ૪૩)	૧૦૯	ઉપતિનો આર્ગ	૧૧૦
સુખ (કા. ૭, સ. ૧૬)	૧૧૦	લોક-દેવતા-શુભ-મનુષ્યનાં ૩૫	૧૧૦
સુખ પ્રાપ્તિ-સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૨૬)	૧૧૧	પરમાત્માની ઉપાસના	૧૧૧
દેવતાઓ એકે મિત્રતા	૧૧૧	નગરકારથી ઉપાસના	૧૧૧
		સમૃદ્ધિની અર્પિ	૧૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વાહા	૧૩૧	સીસાની ગોળા	૧૪૮
વિપત્તિઓને હુણવવાનો ઉપાય (કા. ૨, સ. ૧૪)	૧૩૨	જનુ	૧૪૮
વિપત્તિઓનું સ્વરૂપ	૧૩૩	આપવીર	૧૪૮
તથુ ભેદ	૧૩૪	ડાકુઓને અસહ્યતા (કા. ૨, સ. ૨૪)	૧૪૯
આત્મશુદ્ધિ અને ધરની શુદ્ધિ	૧૩૪	દુષ્ટલોક	૧૫૦
નીચતામાં વિપત્તિનો ઉત્તમ	૧૩૫	યક્ષ-નિવારણ (કા. ૮, સ. ૮)	૧૫૦
રાગનું કર્તવ્ય	૧૩૫	માયાનું દરદ	૧૫૧
જીવનનું યુદ્ધ	૧૩૫	યક્ષરોગ નાશન (કા. ૧૨, સ. ૨)	૧૫૧
વર્ચઃ પ્રાપ્તિ-સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૬)	૧૩૬	યક્ષરોગને દૂર કરવો	૧૫૩
દેવતાઓનો સંબંધ	૧૩૭	નીચેના માર્ગો	૧૬૩
ઉત્તમતા મુજબન	૧૩૮	પાપાચાર અને દુષ્ટ વિચાર	૧૬૪
વિજય માટે સંયમ	૧૩૮	કંજુસાઇ, દારિદ્ર્ય અને મૃત્યુ	૧૬૪
માન વડે જાતિમાં શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ	૧૩૯	પિતૃપદ	૧૬૪
જનતાની લક્ષણ કરવી	૧૩૯	હવન-અગ્નિ	૧૬૫
ઉત્તમતાના ચાર સીદ્ધિઓ	૧૩૯	સર્વપ્રકારનું મહત્ત્વ	૧૬૫
પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ	૧૩૯	શુદ્ધિનો ઉપાય	૧૬૫
સ્વચ્છતાઓનો સંયમ	૧૩૯	નૃત્ય અને હાસ્ય	૧૬૬
જ્ઞાનશુદ્ધિ વડે સ્વજાતિમાં સંમાન	૧૩૯	મનુષ્યની આપુ અર્પણ	૧૬૭
જનતાની ઉત્તમતા માટે પ્રયત્ન	૧૩૯	નદીનો પ્રયાગ વેગ	૧૬૭
આ સૂક્તોનો સ્મરણીય ઉપદેશ	૧૪૦	સૌ વરસનું પૂજ્ય જીવન	૧૬૮
શુદ્ધિની વિધિ (કા. ૨, સ. ૧૬-૨૩)	૧૪૦	યક્ષ-ચિકિત્સા (કા. ૧, સ. ૮૫)	૧૭૧
પાંચ દેવો	૧૪૧	વરુણ વક્ષ	૧૭૧
પંચાયાતન	૧૪૧	યક્ષ-નાશન (કા. ૨, સ. ૩૩)	૧૭૧
પાંચ દેવોની પાંચ શક્તિઓ	૧૪૧	કસ્મપ-વિગ્રહો	૧૭૨
મનુષ્યની શુદ્ધિ	૧૪૨	કક્ષાયની ચિકિત્સા (કા. ૧, સ. ૧૨૭)	૧૭૨
દેવપંચાયાતન	૧૪૨	ક્ષય રોગ-નિવારણ (કા. ૧, સ. ૨૦)	૧૭૪
શુદ્ધિની રીત	૧૪૨	જીવરના લક્ષણો અને પરિણામ	૧૭૪
દેવ કરવો	૧૪૩	ક્ષયરોગનું નિવારણ (કા. ૧, સ. ૧૪)	૧૭૫
દુષ્ટોનું દમન (કા. ૨, સ. ૧૮)	૧૪૫	કક્ષાય	૧૭૫
બળની ગણના	૧૪૫	ખાસેલીને દૂર કરવું (કા. ૧, સ. ૧૦૫)	૧૭૬
સ્વાહા વિધિ	૧૪૬	શ્વાસાદિ-રોગ-નિવારણ સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૧૨)	૧૭૬
આત્મ-સર્વસ્વ-સમર્પણ	૧૪૬	મહત્ત્વપૂર્ણ રૂપક	૧૭૭
ચોર નાશન-સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૧૬)	૧૪૭		

વિષય	પૃષ્ઠ
આરોઘ્યનો દાના	૧૭૮
અર્ધકિરણ ગેર ચિદ્રિ-શા	૧૭૯
વિષ-ચિદ્રિ-શા (કા. ૭, મ. ૫૧)	૧૮૦
અર્ધસાધ્યાર્થ પ્રમાણ	૧૮૧
વિષ દૂર કરેલું (કા. ૪, મ. ૧)	૧૮૨
વિષ ૩૩ કરવાનો ઉપાય	૧૮૩
વિષ દૂર કરેલું (કા. ૪, મ. ૭)	૧૮૪
બે ઔષધિઓ	૧૮૫
અર્ધવિષ દૂર કરેલું (કા. ૧૦, મ. ૪)	૧૮૫
અર્ધ વિષ દૂર કરેલું (કા. ૪ મ. ૧૩)	૧૮૮
સાપ-વિષ	૧૯૦
ઉપાય	૧૯૦
માપનું ઝેર (કા. ૭, મ. ૮૮)	૧૯૧
વિષ નિવારણનો ઉપાય (કા. ૬, મ. ૧૦૦)	૧૯૨
સર્પથી સાંભાળીને શેકેલું (કા. ૬, મ. ૫૬)	૧૯૩
અર્ધ-વિષ નિવારણ (કા. ૬, મ. ૧૨)	૧૯૩
તાવ (કા. ૭, મ. ૧૧૧)	૧૯૪
જ્યાર-નિવારણ- (કા. ૫, મ. ૨૨)	૧૯૫
જ્યાર રોગ	૧૯૭
જ્યારના ભેદ	૧૯૭
જ્યાર નિશ્ચિતનો ઉપાય	૧૯૮
શીત-જ્યાર-દૂરીકરણમૂલન (કા. ૧, મ. ૨૫)	૧૯૯
જ્યારની ઉત્પત્તિ	૨૦૦
જ્યારનું પરિણામ	૨૦૦
દિવ્યજ્યારના નામ	૨૦૧
નમઃ કૃતઃ	૨૦૧
કુષ્ઠનાશક-મૂલન (કા. ૧, મ. ૨૪)	૨૦૨
વનસ્પતિના માતાપિતા	૨૦૩
સરૂપ-કરણ	૨૦૩
વનસ્પતિ ઉપર વિશ્વ	૨૦૩
સૂર્યનો પ્રભાવ	૨૦૩
સૂર્યથી વીધ-પ્રાપ્તિ	૨૦૩
શ્વેતકુષ્ઠ-નાશન-સૂક્ષ્મ (કા. ૧, મ. ૨૩)	૨૦૩
શ્વેતકુષ્ઠ	૨૦૪

વિષય	પૃષ્ઠ
નિદાન	૨૦૪
બે પ્રકાર અને તેમના ઉપાય	૨૦૫
શરીરમાં રત્ન ધુલિયો	૨૦૫
બે વધિઓનું રોગ	૨૦૫
ગરુડમાળાની ચિદ્રિ-શા (કા. ૭, મ. ૭૬)	૨૦૫
અવકાળના	૨૦૬
દવનથી નિરોગીના	૨૦૭
ગરુડમાળા ચિદ્રિ-શા (કા. ૭, મ. ૭૬)	૨૦૭
ગરુડમાળાનું નિવારણ- (કા. ૬, મ. ૮૩)	૨૦૮
અવકાળના	૨૦૮
કાગ-કિમ્બિ-નિવારણ (કા. ૫, મ. ૨૬)	૨૦૯
રોગોનો કિમ્બિ	૨૧૧
રોગજન્યુઓનો શરીરમાં પ્રવેશ	૨૧૨
આરોઘ્ય પ્રાપ્તિ	૨૧૩
સંસર્ગ રોગ	૨૧૩
રોગ દલાવવાનું લક્ષણ	૨૧૩
કાગ-કિમ્બિ-નિવારણ (કા. ૨, મ. ૩૧)	૨૧૩
કિમ્બિઓની ઉત્પત્તિ	૨૧૪
દૂર કરવાનો ઉપાય	૨૧૫
કિમ્બિ-નાશન (કા. ૨, મ. ૩૨)	૨૧૫
મુખના કિરણોનો પ્રભાવ	૨૧૬
કિમ્બિઓના લક્ષણો	૨૧૬
રોગજન્યુઓના નાશની વિધા	૨૧૭
વિષરથાન	૨૧૭
રોગજન્યુઓનો ન્યાય (કા. ૫, મ. ૨૩)	૨૧૭
રોગ કિમ્બિઓનો નાશ	૨૧૯
રોગક્રિમિઓનો નાશ (કા. ૪, મ. ૩૭)	૨૧૯
રોગક્રિમિ	૨૨૧
લક્ષણ	૨૨૨
રોગક્રિમિનાશક હવન (કા. ૬, મ. ૩૨)	૨૨૪
રોગનાશક હવન	૨૨૫
રોગોથી અવ્યવૃત્ત (કા. ૬, મ. ૬૬)	૨૨૫
પાપથી રોગની ઉત્પત્તિ	૨૨૬
સંધિવાતનો દૂર કરવો (કા. ૨, મ. ૬)	૨૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સંધિવાત	૨૬૭	પન્ન્યથી આરોગ્ય	૨૪૪
દશરૂક્ષ	૨૬૭	મિત્ર (પ્રાણ) વાસુથી આરોગ્ય	૨૪૪
ઉત્તમ વેદ	૨૬૮	વરુણ (પાણી) દેવથી આરોગ્ય	૨૪૪
પ્રતીજ્ઞાનાની પ્રાપ્તિ	૨૬૮	ચંદ્ર (સોમ) દેવથી આરોગ્ય	૨૪૪
દ્વેત્રિપરોગ દૂર કરવો (કા. ૨, સુ. ૮)	૨૬૯	સૂર્ય દેવથી આરોગ્ય	૨૪૪
દ્વેત્રિપ ગેમ	૨૬૦	પંચપાદ પિતા	૨૪૪
બે ઔષધિઓ	૨૬૦	પૃથ્વીમાં જીવન	૨૪૫
આતુષ શિક્ષણો દૂર કરવા (કા. ૩, સુ. ૭)	૨૬૧	મૃતદોષ-નિવારણ	૨૪૫
માતાપિતાથી સંતાનમાં આવેલા દ્વેત્રિપરોગો	૨૬૩	પૂર્વાપર સ બ મ	૨૪૬
હરણના સીંગદથી ચિકિત્સા	૨૬૩	ઝરીરચામનું યાન	૨૪૬
હૃદયરોગ	૨૬૩	હસ્તરૂપરથી રોગ નિવારણ (કા. ૪ સુ. ૧૩)	૨૪૭
ઔષધિ ચિકિત્સા	૨૬૩	દેવોની સહાયતા	૨૪૮
ભગવતી અને તારકા	૨૬૩	પ્રાણના બે દેવો	૨૪૮
દ્યુતોષ અને બૂનોકમાં સમાન ઔષધિ	૨૬૩	દેવોનો દૂત	૨૪૮
જલ ચિકિત્સા	૨૬૩	દુર્ગતિથી બચવું (કા. ૬, સુ. ૮૪)	૨૪૯
પશુઓનું આરોગ્ય રક્ષણ (કા. ૩, સુ. ૨૮)	૨૬૪	દુર્ગતિથી બચવાનો ઉપાય (કા. ૨ સુ. ૧૦)	૨૫૦
પશુઓનું સ્વાસ્થ્ય	૨૬૫	દુર્ગતિનું સ્વરૂપ	૨૫૧
પશુરોગની ઉત્પત્તિ	૨૬૫	એક માત્ર ઉપાય	૨૫૧
રોગી પશુ	૨૬૬	યાનનું કળ	૨૫૨
કલેશ પ્રતિબંધક ઉપાય (કા. ૩ સુ. ૬)	૨૬૭	ઉત્તમિનો માર્ગ	૨૫૫
બંધાના માતાપિતા	૨૬૮	અલ કારની બાધા	૨૫૫
વિશ્વજ ધ્રુવ	૨૬૮	પોતાનો પ્રયત્ન	૨૫૫
પરાક્રમ	૨૬૯	ક્રધ્યાનનું જળ	૨૫૬
પરિશ્રમથી સિદ્ધિ	૨૬૯	મનને ધીરજ આપવી	૨૫૬
અસુરમાયા	૨૬૯	શત્રુ (કા. ૬, સુ. ૧૩)	૨૫૭
સેંકડો મિત્રો	૨૭૦	મૃત્યુના પ્રકાર	૨૫૭
આરોગ્ય સૂક્ત (કા. ૨, સુ. ૩)	૨૭૧	શત્રુથી સંરક્ષણ (કા. ૪, સુ. ૩૫)	૨૫૮
ઔષધિ	૨૭૧	બદ્ધોદન	૨૫૯
ઘઘોનો ઉપયોગ	૨૭૧	અશ્વત્થી પ્રાપ્તિ	૨૬૦
આરોગ્ય સૂક્ત (કા. ૧, સુ. ૩)	૨૭૨	આદ્યશુદ્ધિ	૨૬૦
મૃતદોષ-નિવારણ	૨૭૩	સુભાષિતો	૨૬૧
આરોગ્યનું સાધન	૨૭૩		

અર્થવેદનો મુખોધ અનુવાદ (ચોથો ભાગ)

‘ દીર્ઘજીવન અને આરોગ્ય ’

वार्त्तानुक्तम मन्त्र-सूचि

अक्षर	पृष्ठ	अक्षर	पृष्ठ	अक्षर	पृष्ठ
अक्षर्यां ते नास्ति चर्या	१७०	अर्थातीत्येवाद्	२३७	अभिप्रेत। ओदधयः	१
अक्षयो नि विष्य ह्रयं	२०९	अनङ्गार्थं स्ववग्मया	१५०	अभीष्टि मन्त्रो	१११
अज्ञाननिष्प्रति प्रविष्ट	१६९	अनासा ये वा प्रथमा	१८४	अनुकपा वक्ताद् दुरिता	२५१
अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा	७७	अनु रथा हरिणा	३३१	अमुक्तभूयाद्धि	६१
अग्निरिव मन्त्रो	११८	अनुहुताः पुनरोहि	७१	अमू ये दिशि घुसग	२३०
अग्निस्तज्जनानमय	१९५	अन्तेचाय मृतये	३५	अर्थ यो अभियोद्यदिशु	१७४
अग्ने अक्षय्याभिः	१६१	अन्तरिक्षं येनुरत्तस्था	१२८	अर्थ यो वक्ता	१८०
अग्ने यन् ते तपस्तेन	१८०	अन्तरिक्षे वायवे	१२८	अय यो विश्वाम्	१९५
अग्ने यन् ते ज्ञास्तेन	१४०	अन्तर्महेश्वरति	१	अर्थ लोकाः प्रियतमो	७१
अग्ने यन् तेऽबिस्तेन	१४०	अन्तर्दर्वि शुद्रता	२२४	अर्थ भीष्म मा श्रुतेम	५०
अग्ने यन् ते होविस्तेन	१४०	अन्तोर्धिर्देवानां	१६१	अर्थ ते अत्युन्नत न	१२२
अग्ने यन् ते इहस्तेन	१४०	अन्यस्तेन न रामसे	१९६	अथ देवा इहेवाहवय	३२
अग्निरिहाद्य दहत	१७४	अन्येभ्यस्ता पुत्रेभ्यो	१५६	अथ हिमो हतयथा	१६०
अग्निरिहाद्य दहतो	११३	अ-वाप्त्यै शीर्षण्यथयो	२१४	अथ मि इहो	२४७
अग्ने धारिमसि	५४	अङ्गे च तथा रात्रौ	५१	अथलये हुपदे	१५०
अग्ने प्रागममृता	५१	अपचितो लेखनीनां	१०७	अङ्गुली निमज्जय	१८५
अपराधपुत्राणां	१५३	अपचित म वसत	१०८	अर्तं प्राप्त विषमरथं	१८३
अपराधपुत्रं मेवञ्च	१८६	अपचेना अनारिणां	७६	अरुहस्त इपो दासी	१८१
अप्राप्तेभ्यस्तथा	१५३	अपवासे अनुग्रहा	२३९	अरुहस्य पठोरुहस्य	१८०
अप्राप्तेभ्यो अप्राप्तयो	७१	अपानति प्राणति	३	अस्तास इहाहयो	१८६
अप्राप्तज्ञानं प्र व्यावय	१८७	अपो तेजो उकोतिः	९८	अस्यास्यवगमसि	१४५
अप्राप्तं शोचिषा	१७७	अपो मा पानि यतो	२१०	अक्षराणि महत्	१४१
अप्राप्तं सोमितलोम्नि	१७७	अपराध्य पादपलाय	१५९	अक्षुणि पुनर्गो यन्तु	१४७
अग्निश्चन्द्र य किमो	२१६, ११८	अपरे राज्यच्छु	३२९	अक्षराणां द्विनि महाता	२१४
अदिति एवा विपरिक्रिया	१८१	अपेक्षारित्तरीया	१९९	अक्षराणां भित्तोपा-	२२१
अदी मदवशाति	२४१	अभय मित्रत्ववर्ण	२५५	अथ बाजे द्विचन्तं	२५७
अदी मदवरोचते	२३९	अभागाः क्षाप परेतो	१२२	अथ क्षेत्र पदा अहि	१८५
अधरास प्र द्विगोमि	१९५	अभि त्या जरिमाहित	८५	अभिः कृष्णा भागधैर्य	१६३
अधि ग्री या रमया	५०	अभि त्रिह बलिगतो	१२१	अथयती दीपये	१५८

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
अधेष्माणो अथारयन्	१३७	आ रमस्वमामयुतस्य	४९	इहैषि पुष्टय घर्षेण	८१
अष्ट च मेऽतीतिथ	१३७	आरादराति निर्मेति	५१	इहैव रते प्राणावानो	८५
अष्टाचक्रं वर्तत	४	आरे अभूद् विषमरोद् विषे	१८७	उत देवा अवहितं	१४७
अधितं ते प्रलयने	१०४	आगेऽष्टावसादस्तु	१११	उक्तामातः	३६
अधितस्य तेमातस्य	१८९	आ रोहतापुर्जरुं	१५७	उत्तिष्ठता प्र तरता	१५८
अधुराणां दुहिताधि	१९१	आलिगी च बिलिगी	१८९	उरवा यौहपृथिवी	३९
अधुतिष्ठा रामाय०	१०८	आवत्स्त आवतः	७०	उरवा मृयोरपीवरं	३९
अधो यो अथराद्	१३३	आ वात वाहि भेषमं	१४७	उपुरस्तात् सूर्य एति	११८
अस्थिजस्य किलासरय	१०४	आशीर्णं कर्म्ममुत	८८	उदगाठां मयवती	११९
अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः	१७१	आसुरी चक्रे प्रथमेदं	१०२	उदरात् ते ह्योमो	१५१
अस्थिबंधं पदं वधुं	१७५	आ सुष्ठवः सुष्ठवो	१०५	उदीर्चनिः पथिभिः	१५८
अस्मिन् वयं संकमुके	१५५	आघो बलातो	१५१	उदेनं मयी अपमोद्	१५
अस्मिन् वधु वधो	१३६	आद्यापमविदं रवा	३९	उद्यमदित्यः किमीन्	११५
अस्मै मूलो अधि	५०	इदं विष्णुभ्यं सहत	१४७	उद्यानं ते पुष्टय	३६
अस्य देवाः प्रदिधिः	१३६	इदं यद्वो अत्रायत	१८५	उद्ययं तमष्टपरि	६६
अस्येन्द्र कुमारस्य	१३७	इन्द्र एतां उष्टुमे	८९	उपमोक्षा नम्ररगिति	१४१
अहो अरातिमविदः	१५१	इन्द्रस्य प्रथमो रथो	१८५	उर विषं पथिप्रतं	७०
अहोनां सर्वेषां विदं	१८७	इन्द्रस्य वा मही	११३	उवन्दे पुनर्वो बन्तु	१४९
अहोरात्रे अन्नेवि	१६२	इन्द्रस्य वचसा वयं	१७१	उदगूलाया दुहिता	१८९
आगाधुवमादयं	१२७	इन्द्रावहणा मधु	११७	उदभ्यां ते अष्टावधूपा	१७१
आ ते भागे सुवामधि	६६	इन्द्रावहणा सुत	११६	उर्ध्वमस्या कर्म्मलती	८९
आ त्वागर्भं धातातिभिः	१४७	इदिय दत्तो वरणेन	८८	कर्म्मः सुतेषु जागार	४
आ रवा चतुस्वयमा	७९	इन्द्रो अधान प्रथमं	१८६	कर्म्मं वाम मनामोह	११४
आयवर्णीरात्रेर्वी	१	इन्द्रो मेऽदिरमयस्य (१५-१७)	१८१	कर्म्मं वाम यदवाक्ष	११४
आयवर्णः कुविदमा	१४१	इमं कर्म्मावा विवेश	१६१	कर्म्ममिष्ट्वावां वैरागुषे	७९
आनुत्यतः शिक्षिष्ठिनो	१९०	इमं अविंशः वरिधि	१५७	कर्म्मो वीच्यश्रीयोधो०	७१
आन्नेभ्यस्ते सुदाम्ना	१७२	इममम आयुषे वर्यसे	९३	एक वार्दं नोतिस्वदति	४
आप इद् वा व मेवजीः	१३२	इममदित्या वसुना	७८	एकजते विष्णुभ्यानि	११८
आपो यद् वा चोचितेन	१४१	इममिन्द्र वहि	१६१	एका च मे दश च मे	१२७
आपो यद् वस्तेपस्तेन	१४१	इमा नारीभिर्यथाः	१५९	एकेचयैषा छष्टया	१३४
आपो यद् वस्तेपस्तेन	१४१	इमा या देवाः प्रदिशः	७५१	एको बहूनामधि	११९
आपो यद् वाऽधिरस्तेन	१४१	इमास्तेषां देवपुरा	७९	एतास्ते अग्ने सामिधः	१११
आपो यद् वो हरस्तेन	१४१	इमे अता ॥ मूतेः	१५७	एत्येका इत्येवैका कृष्ण	१०८
आभूत्या बहुजा वज्र	११९	इमं वीरुमयुक्ताया	१८०	एवमवजोवधोना	१२०
अमि सुपक्वं शबले	११०	इममन्तर्वदति जिह्वा	७९	एवो चस्मिन्निर्कते	१५०
आयमगन् युवा मिषक्	१८६	इवीक्षो अरतीमिष्ट्वा	१६३	एवा यशुन्धं शिवाति	१३४
आयुरसि घेदि	८८	इह तेऽधिरिह प्राण	३६	एव प्राण एव मनः	७१
आयुरस्यायुर्मं दाः	११५	इह पुष्टिरिह रथ	१३४	एवा यशुस्त वधो	१३६
आयुर्गत् ते अतिहितं	६६				

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
निरितो मृत्युं	१५३	प्राणेन त्वा द्विपदां	४१	य उभाभ्यां प्रहरधि	१८१
निर्बलासं कलासिनः	१७१	प्राणेनामे चक्षुषा	७२	य ऊरु अनुसर्पति	१५१
निर्बलासेताः प्र	१७५	प्राणो मृत्युः प्राणस्तकमा	२	यः क्रीकसाः शृङ्गाति	२०६
निर्बो गोष्ठ दजा०	१३३	प्राणो विराट् प्राणो	२	यः कृणोति प्रमोक्ष-	१५०
नि.साला धृणुं	१३२	प्रेव विपातिपति	१६२	यः पुष्टवः पादपयो	१९५
नीचैः खनन्यसुरा	१४१	बधोरतुनकाण्डहम	२३०	यः प्राणवः प्राण०	१५९
नैनं रक्षाधि न विशाखाः	९८	बलमसि बलं मे	१२५	यच्चक्षुषा मनसा	१२६
पक्षी जामान्यः पतति	२०६	बहिर्बिलं निर्द्वयम्	१५१	यतो दष्टं यतो धानं	१८०
पथ च मे पथाशय	१२७	बोधव्य त्वा प्रतीबोधय	३८	यत कृपते यद्वज्रते	१६०
पथ च याः पथाशय	१२५	ब्राह्मणो जहते प्रथमो	१८१	यत् धुरिण मर्षयता	५२
परं मृत्यो अनु परेहि	१५७	भद्रादधि भेयः प्रेहि	११७	यत् ते अषोढकं विषं	१८८
परि प्राममिषाचिर्तं	१८४	भस्त्रं पुनर्वो यन्तु	१४१	यत् ते विशानं रजव	५१
परि त्वा पातु धमनिभ्यः	५४	भोमा इन्द्रस्य हेतवः	२२०, २२१	यत् ते माता यत् ते पिता	७१
परि धामिष मृत्यो	१२३	भूतपतिर्निरजतु	१३३	यत् ते वासः परिभानं	५२
परि धामान्मासा	१३३	भूते हविष्मतां भव	२५०	यत् प्राण ऋतात्वा०	१
परिषाणमाधि	१२५	भूमिश्चा पातु हरितेन	७८	यत् प्राण स्तनयितुः०	१
पवस्तेस्त्वा पर्यकीर्णन्	१८४	आतुभ्यश्चयणमाधि	१४१	यत्र वः प्रेक्षा हरिता	२२०
पादाभ्यां ते आनुष्वा	१५९	मय्या पूषे नयः	१२४	यत्राध्वस्या न्यमोषा	२२०
पारिविष्य रसे देवा	८८	मन्युनिन्दो मन्युः	१२१	यत्रा सुहार्दः सुकवी	२३५
पिशङ्गे सुत्रे खगलं	२३७	महाह्वानं मूत्रवती	१२६	यत्रा सुहर्षो सुकृता	२३५
पिशाचश्चयणमाधि	१४५	मा गतानामा	३७	यत्वं शीतोऽथो	१२६
पुनस्त्वादित्या ददा	१५४	मा ते प्राण उष	७२	यत् त्वा कुन्दाः प्रचक्रुः	१५४
पुरं देवानाममृतं	७१	मा ते मनस्वत्र गान्मा	३६	यत् त्वामिचेरः पुरुषः	७०
पुरस्तापुको बह	२०२	मा त्वा ऋषादमि	३८	यथा योष्य वृषिवी	१२३
वृषिर्वा घनुरस्तर्षाः	१२८	मा त्वा जम्भः सहजुः	३८	यथा प्राण बलि०	३
वृषिभ्यामनये	१२८	मा नो देवा अहिः	१२३	यथा बाणः सुशिशितः	१७६
पैद प्रेहि प्रथमो	१८५	मा बिभेर्न मरिभ्यसि	७१	यथा ब्रह्म च क्षत्रं	१२३
पैदस्य मन्महे वयं	१८६	मा सौतान्द्रखान्	१२६	यथा मृतं च मर्त्यं	१२३
पैदो हन्ति कृताणलं	१८५	मित्र एन वरुणो	९३	यथा मनो मनस्केतैः	१७६
प्र ते भिनधि मेहनं	२४३	मुखन्तु मा वापया	२२५	यथा हृत्र इमा व्याप०	१७१
प्र ते शृणामि शृष्टे	२१६	मुख शोषिकया उत	१७७	यथा खल्वं बानृत	१२३
प्रत्यक्षमर्कं प्रति	१६३	मुष्माणि त्वा हविषा	८४	यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च	१२३
प्र विशतं प्राणापानौ	६६, ८५	मुहुर्हृत्तेः प्र वदति	१६०	यथा सूर्यस्य रश्मयः	१७६
प्राणः प्रजा अनु	२	मृगुरीरो द्विपदां	५३	यथा सो अत्य परिधिः	२०९
प्राण मा मत्पर्याहृतो	४	मृत्योः पद बोधयन्त	१५८	यथाहव्य राज्ञी	१२३
प्राणमाहुर्मतिरिधानं	३	मिषं प्राणो हासिन्मो	६६	यथाहान्यनुपूर्वं	१५७
प्राणापानौ प्रोहि०	३	मैतं पन्थामनु गा	३७	यथेयुका परापतद्व०	२४३
प्राणाय नमो यय	१	मोक्षानुमोक्ष पुनर्वो	१४९	यदाग्रापो अदहत्	१९९

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
यदमो स्ये विपं	१८७	यो ते चक्रुः पुरुषास्ते	७६	यो अह्य सर्वजन्मनः	४
यदभाधि यद विभु	५९	यो ते चक्रुः सभायां	७६	यो दाधार पृथिवीं	१५८
यदस्य दृढं विदुर्न	६०९	यो ते चक्रुः येनावां	७६	यो नः सपादशपतः	११९
यदान्नेषु यथाग्नौ	१४३	यो ते चक्रुः सभायां	७६	यो नो भूमिः पितरो	१५९
यदा प्राणो अन्धः	७, ३	यो ते चक्रुः रामे पात्रे	७५	यो नो अभ्यु वीरेषु	१५९
यदाभ्यन् दाक्षायणः	९७	यो ते चक्रुः कश्यपे	७५	यो ते बलास तिष्ठतः	१७३
यदाशसा यदतो मे	११५	यो ते चक्रुः कश्यपे	७५	रक्षन्तु स्वाम्यो मे	१७
यदाहुतेः क्रियमाणायः	३३२	याः पार्थ उपर्युजित	१५२	रदो वो मीनः अक्षरैः	११४
यदि क्षमादयः	१५१	या मन्त्रो निर्धनंति	१५२	वज्रमस्ते रजिताग्नि	१८२
यदि क्षितायुर्दे	८४	यावत्तो यावत्पृथिवी	१८१	धरणी वारयता	१७१
यदि नो हासि	१४७	याः सीमानं विदुर्जग्नि	१५१	वातात ते प्राणमावेदं	४९
यदि योको यदि	१९९	याश्चिरवीर्यपुंजित	१५१	वायो यत् ते सपन्तेन	१४०
यदि स्व क्षोत्रपाणां	१३३	या द्रव्यमुपयन्ति	१५१	वायो यत् ते तेष्वनेन	१४०
यदेनसो मातृकृपा	७०	युयं नः प्रवक्षो	१११	वायो यत् ते क्षीरतेन	१४०
यद्गोहिष कोविदे	७०	ये अजिज्ञा ओपयिज्ञा	१८७	वायो यत् ते क्षीरतेन	१४०
यद् अग्निर्भक्षिभिः	१९३	ये अज्ञानि मदयन्ति	१५२	वायो यत् ते हरस्तेन	१४०
यद्यग्निः कम्पाद्	१५४	ये अर्थाप-ये अदि-	१८२	वारिद वारयते वरणा	१८२
यद्यग्निर्दे वासि	१९९	ये निमयः पर्वतेषु	११४	विजेष्वकुर्वन्	११९
यद् रिपं शमलं	१६०	ये किमयः सितिकृष्ण	११८	वि ते सर्वं मदायति	१८४
यद् यो देवा हरजोः	१९९	ये ते पन्थानो	११५	विद्या ये ते आशान्य	१०६
यमोदने प्रथमजा	१५८	ये देवा दिवि छ ये	१०३	विद्या सारस्व पितरं चन्द्र	१४०
यस्यकार न शशाक	७७	येन देवा अक्षरणां	११६	विद्या सारस्व पितरं परमं	२४१
यस्यकार न शिष्टः	१२७	येन क्षीम साहज्या	११६	विद्या सारस्व पितरं मित्रं	१४१
यस्त आस्यत् पञ्च	१८२	येन क्षीमादिभिः	११६	विद्या सारस्व पितरं वरुणं	१४१
यस्ते प्राणैर्दे वेद	३	येनातारन् भूतकृतो	१५८	विद्या सारस्व पितरं सूर्यं	१४१
यस्ते मन्मोऽविषद्	१११	यना अवस्यवधरथ	१३७	विद्यापत्य बलापत्य	१७१
यस्यात् पञ्चादमृतं	२५९	येनेन्द्राय समभर	१३६	विद्यापञ्चासो प्रथमो	१०७
यस्यान्नास्य निमित्तः	२५८	येनावास्या रात्रि	१४७	विद्युत्पञ्चवृक्ष	१३६
यस्मिन् देवा अनुजत	१५६	ये यत्नव एवरात	५४	विद्ये देवा वधयो	१०३
यस्य भीम प्रमीक्षा	१५१	येवापायः कम्पायः	११८	विपितं ते महिम्बिल	१४३
यस्य हेतोः प्रचयते	१५०	ये नो देवाः पितरो	१०३	विषयस्य विद्वत्स्य	१५९
यस्यास्त आसने योरे	१४९	ये धर्मा धनकाया	१६९	वदि क्षामाहति	१०८
या ओषधयः सीमा	११५	येषां प्रयाजा जन	१०३	वृषा मे रवो नमसः	१८८
या गुदा अनुसर्पन्ति	१५१	यो अक्षौ परिरर्पति	११७	मेरुदेवी बर्चस आ	१५८
या मृदा अपवित्रो	१०६	यो अग्नि कम्पाय	१५४	म्यवान् ते ज्योतिः	१९
या ते प्राण प्रिया	१	यो अज्यो या कृष्यो	१७३	म्याकारोमे हविषा	१५९
या ते कृत्वा कृषे	७६	यो अन्यपुत्रमयुः	१९४	मनेन हव मनपते	१०७
यो ते चक्रुः कृष्	७१	यो अह्य विश्वजन्मनः	४	मत्तं च मे सहस्र च	११७

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
शतं श्री वररो	८४	स हि शीर्षेण्यम	१८७	महोऽसि सहो मे	११५
शतं तेऽयुतं वायनान्	५३	सखासावरमभ्य	१११	सीसायाभ्य ह वरुण	१४७
श ते अग्नि सहायद्	१५१	सकमुको विकमुको	१५६	सोते मल सादयि वा	१५६
श ते वातो अन्तोरिक्षे	१५१	स क्रामते मा जहोत	६५	साधे मुहूर्त्त नटे	१५६
श नो भवन्धप	१४१	सदान्वासुगणमाधि	१४५	सुपर्णस्त्वा गुरुमान्	१८०
श नो वातो वातु वा	११०	सनादमे मृगसि	१११	सुपर्णो जात प्रथम	१००
श मे परस्मै शान्नाय	१७७	स ते शीर्षा कपालानि	१५१	सुपूदत मृकत	१११
शरदे वा हेमन्ताय	५३	स ते इन्मि दता दता	१२३	सूर्यमुत समसे	१५१
शम्पाद्रिष निरवोच	१८१	सपत्नस्यगणमीध	१४५	सूर्य यत् ते त्वरतेन	१४१
शिवा भव पुष्टवेभ्यो	१३४	सप्त क्षरन्ति शिशवे	११६	सूर्य यत् ते तेजस्तेन	१४१
शिवामिष्ट हृदय	८२	सप्त च मे सप्ततित्व	११७	सूर्य यत् तेऽर्चिस्तेन	१४१
शिवास्त एका अशिवास्त	११०	सप्त च वा सप्ततित्व	११५	सूर्य यत् ते घोषिस्तेन	१४१
शिवास्ते स त्वोपयम	५७	समाना मासामुनु-	९८	सूर्य यत् ते हरस्तेन	१४१
शिव ते स्तो वावापृषिवी	५१	समादर जातवेदो	१११	सोमस्येव जातवेदो	१११
शिवो ते स्तो माहि-	५२	समिद्धो अम आहुत	१७६	सोऽरिष्ट न मरिष्यसि	५३
शीर्षकि शीर्षामय	१५०	समिन्धते संकमुक	१५५	हतासो अस्य वेशसो	११६, ११९
शेरभक शेरभ	१४९	स मा शिघ्रान् मरुत	६९	हतास्त्रिधिरात्रयो	१८६
शेष्टपक्ष शेष्ट	१४९	सरूपा नाम ते माता	२०२	हतो वैवाय किमाणा	२१८
श्वामथ वा मा शबला	३७	सरूपो द्वौ विरूपो	२१८	हतो राजा किमीणा	११६, ११८
श्वामा सरूपकणी	१०१	सर्पासुसर्प पुनर्वो	१४९	हारिणस्य रघुप्यदो	१३१
श्रोत्रमसि श्रोत्र मे दा	१२५	सर्वानमे सदमान	१६१	हरिमाण ते अङ्गभ्यो	१५१
शुवेक कतिरिवैक	५२१	सर्वो व सत्र ज्वति	५३	हस्ताभ्यां दशशास्त्राभ्यां	१४८
षट् न म षष्ठिथ म	१२७	सहस्राक्षेण शत-	८४	हृदयात् ते परि कलोत्रो	१७१
षयत न त्व पररु	१८५	सहस्र मन्त्रो अभि-	११८	हृदा पूत मनसा	१३०
षष्टुष्ट घनमुमय	११९				

